

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
Oddelek za zgodovino

ANA CERGOL PARADIŽ

JAVNI IN ZASEBNI VIDIKI RODNOSTNIH
STRATEGIJ SLOVENK IN SLOVENCEV
V PRVI JUGOSLAVIJI

DOKTORSKA DISERTACIJA

Ljubljana, september 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
Oddelek za zgodovino

**JAVNI IN ZASEBNI VIDIKI RODNOSTNIH
STRATEGIJ SLOVENK IN SLOVENCEV V PRVI
JUGOSLAVIJI**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Ana Cergol Paradiž

Mentorica: red. prof. dr Marta Verginella
Ljubljana, september 2013

KAZALO

Vsebina

KAZALO	2
UVOD	4
KONCEPTI	4
STRUKTURA	9
ŠTEVILKE	13
TEŽA ŠTEVILA	20
ZAKONODAJA	20
ZAKONODAJA GLEDE ABORTUSA	20
DRŽAVNA ZAŠČITA MATER	38
ZAŠČITA DELAVK	47
DRUŽINSKI DODATKI in DAVČNE OLAJŠAVE	50
JAVNI DISKURZ	52
UVOD	52
PRONATALISTIČNA MAKSIMA	57
MNENJE STROKE	70
OD NEOMALTHUZIANSTVA DO REPRODUKTIVNIH PRAVIC NAZAJ K »ŽIVLJENJSKI MOČI NARODA«	83
KANONFUTER	93
ODGOVOR ŽENSK	105
(Z)MOŽNOSTI IN ZNANJE	139
EVGENIKA	147
O EVGENIKI NASPLOH	147
NOVO IME, STARA VSEBINA	147
EPIDEMIJA	150
PSEVDOZNANOST	154
PRVA SLOVENSKA »PROTOEVGENIČNA« BESEDILA	158
NOVI ČAS	167
PRVE POBUDE	167
NEGATIVNA SELEKCIJA VOJNE	169
DEGENERACIJA IN REGENERACIJA	173
SKRB ZA TELO IN VRTNARSKA DRŽAVA	177

VPRAŠANJE UREDITVE, VPRAŠANJE METOD.....	180
INSTITUCIONALIZACIJA – ZAKONODAJA	181
ZNANSTVENA INSTITUCIONALIZACIJA	184
DISEMINACIJA	203
METODE	223
MREŽA ZGLEDov IN POVEZAV	242
»EVGENIČNI DRUGI«.....	261
»KDO JE DEDNO OBREMENJEN?«	263
DRUGI RAZRED	264
DRUGI SPOL.....	267
DRUGA RASA, DRUGI NAROD	274
HRVAŠKI IN SLOVENSKI EVGENIKI MED AVTONOMIZMOM IN INTEGRALIZMOM	282
SRBSKA EVGENIKA IN MIT O DINARSKI RASI	285
ZATON?.....	286
ZASEBNO	292
KAZNI	298
OVADBA	310
INTIMNE ZGODBE OBTOŽENK	318
»Kaj pa hoče ona nositi, ko je uboga služkinja« – SAMSKE ŽENSKE	320
POROČENE ŽENSKE.....	343
O IZVAJALCIH IN IZVAJALKAH ABORTUSOV	346
ZDRAVNIKI KOT IZVAJALCI ABORTUSOV	354
MODRE ŽENSKE, BABICE, MAZAČKE	356
SKLEP – TELO KOT MESTO DISCIPLINIRANJA IN TELO KOT MESTO UPORA	362
SKLEP.....	364
VIRI IN LITERATURA:	372
SUMMARY	383
ZAHVALA.....	384

UVOD

KONCEPTI

Nedavno sta se v medijih pojavili dve novici. Prva se je nanašala na spremembo irske zakonodaje o umetni prekinitvi nosečnosti. Irci tudi tokrat splava niso popolnoma legalizirali, so pa vsaj uzakonili možnost abortusa v primeru »velike grožnje za življenje matere«¹. Sprejem zakona je obljubila vlada premiera Kennyja po tem, ko je oktobra lani v svetovni javnosti odjeknila novica o smrti 31-letne indijske zobozdravnice Savite Halappanavar, ki ji niso dovolili splava, čeprav je nadaljevanje nosečnosti nevarno ogrožalo njeno zdravje.² Druga novica je zadevala odkritje »medicinskega škandala v Avstriji«, kjer so še po letu 2001 prisilno sterilizirali ženske z motnjami v razvoju.³ Obe novici tematizirata zlorabo avtoritete nad ženskim reproduktivnim telesom, zadevata kršenje najintimnejših pravic. Toda če se v prvi zgodbi osrednja problematika veže na to, da se, preprosto povedano, reproduktivno zmožnost ženski na neki način *vsiljuje* (ne glede na nevarne posledice), se ji jo pri drugi *odvzema*.

Predpostavljamo lahko, da bi npr. tudi v preteklosti podobni dogodki odmevali v javnosti, ampak če se jih danes, gledano v evropskem kontekstu, bolj ali manj predstavlja kot »izjemo«, bi o njih pred sedemdesetimi leti marsikje pisali kot o ustaljeni praksi. Danes je umetna prekinitev nosečnosti legalizirana v večini evropskih držav in prisilne sterilizacije so prepovedane. Za obdobje med obema vojnama ugotavljamo obratno razmerje. V duhu »interesa naroda«, njegove kvantitativne in kvalitativne demografske moči, so tedaj v številnih evropskih državah, kakor bomo videli v nadaljevanju, še zaostrovali kazni za splav, pa tudi za prodajo in izdelavo kontracepcijskih sredstev. Hkrati so uvajali vrsto evgeničnih ukrepov, s katerimi so želeli izboljšati »dedno kvaliteto« prebivalstva. Ponekod je prišlo do uzakonitve prisilnih sterilizacij.⁴

¹ STA, »Na Irskem uzakonili splav v določenih primerih,« (Dnevnik, 30. julij 2013).

<http://www.dnevnik.si/svet/na-irskem-uzakonili-splav-v-dolocenih-primerih>, (6. 8. 2013).

² »V 17. tednu nosečnosti si je prizadevala za umetno prekinitev nosečnosti, potem ko so ji zdravniki povedali, da se je pri njej začel spontani splav, a so prošnjo zavrnili, ker tedaj njeno življenje še ni bilo ogroženo, plodu pa je še vedno bilo srce. Nekaj dni za tem je umrla zaradi zastrupitve krvi« STA, »Na Irskem uzakonili splav v določenih primerih,« (Dnevnik, 30. julij 2013). <http://www.dnevnik.si/svet/na-irskem-uzakonili-splav-v-dolocenih-primerih>, (6. 8. 2013).

³ (ča), »Medicinski škandal v Avstriji: Prisilno sterilizirali ženske z motnjami v razvoju,« (Dnevnik, 19. september 2012). <http://www.dnevnik.si/svet/1042552739>, (6. 8. 2013).

⁴ Glej npr.: Alessandra Gissi, »Parteiras e controle da natalidade na europa do século xx,« *Gênero* 6, št. 1, 2. (2005): 11-41; Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth Century Europe: Fascist Dictatorships and*

Težnje po uvajanju tovrstnih ukrepov so bile predvsem odraz sprememb, ki jih je evropska družba doživela v dobi modernizacije. V letih 1850–1950 je prišlo do t. i. demografske revolucije oziroma demografskega prehoda »z visokih stopenj rodnosti in umrljivosti na nizke stopnje rodnosti in umrljivosti«.⁵

Historični demografi, kakor pojasnjuje Milivoja Šircelj, postavljajo različne teze o razlogih zniževanja rodnosti v modernih družbah. Zmanjšanje natalitete je v prvi vrsti preprosto mogoče interpretirati kot posledico prehodnega znižanja mortalitete. Ker več otrok doseže odraslo dobo, se družine povečajo. »V družbenih sistemih, ki so prilagojeni [...] majhnemu številu preživelih otrok, so taka povečanja [...] za starše verjetno (ekonomsko) zelo stresna«,⁶ kar naj bi bil tudi glavni motiv za omejevanje potomstva. Drugi razlogi se vežejo na nastop urbanizacije in industrializacije ter na z njima povezane spremembe družinskih preživetvenih strategij, po katerih se vzreja otrok podraži v primerjavi z razmerami v tradicionalnih družbah. Vse bolj se vlaga v izobrazbo otrok, kasneje (ali nikoli) otroci s svojim delom aktivno prispevajo v družinsko ekonomijo itd.

Poleg navedenih gospodarskih dejavnikov naj bi na nižanje rodnosti vplivali še nekateri psihološki in kulturni dejavniki, kot so jezik, vera, zviševanje izobrazbe, vplivi iz držav v regiji, ki so že doživele demografski prehod, »preusmeritev vrednot k individualizmu in samorealizaciji, ki se pojavita z bogastvom in sekularizacijo«,⁷ povečana čustvena in ekonomska investicija v posameznega otroka, spreminjanje spolnih vlog znotraj družine, drugačen pogled na spolnost. Končno je začetek zavestnega uravnavanja rojstev odvisen tudi od razumevanja sprememb v družbi, npr. bolj kot dejanska verjetnost preživetja otrok vpliva *zaznavanje* verjetnosti preživetja otrok itd.⁸

Preprečevanje rojstev seveda ni odvisno samo od volje, pač pa tudi od tehnoloških možnosti. Zgodovinarji in zgodovinarke, kakor bomo videli v nadaljevanju, postavljajo

Liberal Democracies (London: Routledge, 1996); Baloutzova, Svetla, *Demography and Nation: Social Legislation and Population Policy in Bulgaria, 1918-1944* (Budapest: CEU Press, 2010).

⁵ Stopnja naravnega prirasta je bila visoka le v obdobju demografskega prehoda in sicer zaradi časovnega zamika med zniževanjem mortalitete in natalitete. Demografski prehod načeloma sovпада z preходом iz tradicionalnih v moderne družbe. Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 30-31.

⁶ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 32.

⁷ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 31.

⁸ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 30-33.; Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001); Sabina Žnidaršič-Žagar, »Biološki samomor naroda,« v *Spol: Ž.*, ur. Lenca Bogovič in Zoja Skušek (Ljubljana: KUD France Prešeren, Institutum Studiorum Humanitatis - ISH, 1996), 146-162. Glede problematike ocenjevanja vpliva družbenih in individualnih (psiholoških, subjektivnih) dejavnikov na padec rodnosti glej tudi: Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 221.

različne teze o teži in vplivu iznajdbe novih kontracepcijskih metod na dejansko znižanje natalitete in na spremembo pogledov na seksualnost in reprodukcijo, ki so nastopili v zadnjem stoletju.⁹ Vsekakor pa se je rodnost v številnih evropskih državah začela drastično zniževati že v obdobju, ko niso še poznali najučinkovitejših kontracepcijskih sredstev (npr. kondoma iz lateksa in kontracepcijske tabletko). Posledično so pari posegali po drugih metodah, zlasti po metodi varnih dni, metodi prekinjenega spolnega odnosa – in ko so tovrstne strategije odpovedale – po umetni prekinitvi nosečnosti, ki je bila, kot že poudarjeno, potisnjena v ilegalo.¹⁰ Prav v porastu števila nevarnih »tajnih splavov« je mogoče prepoznati enega izmed razlogov, zaradi katerih je »rešitev rodnostnega vprašanja« tako močno zaposlovala pisce prve polovice 20. stoletja, drugega je mogoče povezati s strahovi o »izumiranju naroda« in pretenzijami pronatalizma ter evgenike.

Kakor piše Marija Jurić – Pahor, se je »javno obravnavanje skrbi za nataliteto in poudarjanje »blagoslova mnogih otrok« začelo zlasti v času merkantilizma.¹¹ Nato se je prvenstveno zaradi demografske eksplozije v 18. in 19. stoletju politična in intelektualna elita evropskih držav postavila nekoliko bliže (neo)maltuzianskim nazorom o nevarnostih preobljudenosti. Proti koncu 19. stoletja, v dobi imperializmov, nacionalizmov in pospešene industrializacije ter z že izpostavljenim zniževanjem rodnosti, pa je spet in še bolj odločno nastopil čas pronatalizma. Večanje demografske moči, t. i. »biološki kapital«, naj bi državi oziroma neki narodni skupnosti namreč zagotavljal delovno silo, vojake, naseljence in davkoplačevalce. Hkrati je modernistična miselnost, neomajna vera v znanost v tistem času, proizvedla tudi samozavestno željo po stvaritvi nove, urejene, bolj zdrave družbe in novih, ne samo bolj številnih, pač pa tudi bolj »kvalitetnih« državljanov s pomočjo evgenike.¹²

V pričujoči doktorski disertaciji se bomo vprašali, če in v kolikšni meri se je k predstavljenim kvantitativnim in kvalitativnim demografskim aspiracijam, k tovrstni »spolni politiki«, ¹³ v središču katere so se kot simbolne »nosilke kolektiva« ¹⁴ znašle zlasti ženske oziroma njihova (reproduktivna) telesa, obračal/posvečal slovenski javni diskurz. Časovno in prostorsko bo analiza osredotočena na čas med obema vojnama in tisti del slovenskega

⁹ Glej npr. Hera Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2004); Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007).

¹⁰ Glej npr. Hera Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

¹¹ Marija Jurić-Pahor, *Narod, identiteta, spol* (Trst, Gorica, ZTT = EST, Grafica Goriziana, 2000), 23.

¹² Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010); Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies* (London: Routledge, 1996); Nira Yuval-Davis, *Spol in nacija* (Ljubljana: Sophia, 2009).

¹³ Marija Jurić-Pahor, *Narod, identiteta, spol* (Trst, Gorica, ZTT = EST, Grafica Goriziana, 2000), 23.

¹⁴ Nira Yuval-Davis, *Spol in nacija* (Ljubljana: Sophia, 2009).

ozemlja, ki je tedaj pripadal Kraljevini SHS oziroma kasneje Kraljevini Jugoslaviji. Pri konceptualni interpretaciji vsebin se bomo med drugim oprli na Foucaultovo razlago o delovanju moderne oblasti in njenem nadzorovanju (ženskega) reproduktivnega telesa, kakor je predstavljena zlasti v prvem delu *Zgodovine seksualnosti (Volja do znanja)*.¹⁵

Michel Foucault v izhodišču omenjene študije prevrednoti tezo o modernem zatiranju seksualnosti tako, da se vpraša, ali »je med obdobjem zatiranja in obdobjem kritične analize zatiranja zares obstajal zgodovinski prelom«. ¹⁶ Odgovarja nikalno in v nadaljevanju dokazuje, da je v meščanski dobi oziroma v zadnjih stoletjih prav nasprotno prišlo do pomnožitve govora o seksu, kar nesporno dokazujejo tudi zgoraj predstavljeni diskurzivni trendi, torej pronatalizem in evgenika.

Prav ta pomnožitev govora o seksu, tj. mehanizem seksualnosti, naj bi predstavljala bistven element sodobnega tipa oblasti, ki ga Foucault označuje s terminom »bio-oblast«. V nasprotju z velikokrat sporadično, a hkrati agresivno oblastjo nad relativno anonimnim družbenim telesom, ki je bila značilna za stari režim, »bio-oblast« nastane kot navidežno benevolentna, ampak posebno invazivna in učinkovita oblika družbene kontrole ki se v nasprotju s preteklo oblastjo, osredotočeno na smrt/usmrnitev, osredotoča **na administracijo in vodenje (človeškega) življenja**.¹⁷ S tem v zvezi zadeva dve med seboj tesno povezani ravni. Po eni strani se usmerja na obvladovanje celotne populacije, regulira fenomene, kot so rojstvo, smrt, bolezen, zdravje, spolni odnosi. Nanaša se torej na »telo vrste«. Po drugi strani pa se usmerja v nadzor individualnih teles, disciplinira njihovo vedenje, gibe, položaj, ter jih tako naredi močnejša in produktivnejša, hkrati pa tudi bolj uporabna in krotka.¹⁸ Zgoraj izpostavljeni mehanizem seksualnosti je znotraj tega pomemben, ker se seks nahaja ravno na stičišču opisanih ravni, predstavlja hkrati dostop do življenja telesa in do življenja vrste. Povod daje neskončno majhnim nadzorstvom, pa tudi zdravniškim pregledom in statističnim ocenam, je hkrati matrica discipliniranja in načelo reguliranja.¹⁹

Foucault sicer ni bil niti prvi niti edini avtor, ki je preobrat v dojemljanju človeške seksualnosti in reprodukcije povezal z vzponom neke nove oblasti v dobi kapitalizma. Na korelacijo med težnjo po množitvi prebivalstva (pronatalizmom) in s tem povezanim

¹⁵ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010).

¹⁶ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 15-16.

¹⁷ Jana Sawicki, *Disciplining Foucault : feminism, power, and the body* (New York, London : Routledge, 1991), 67.

¹⁸ Jana Sawicki, *Disciplining Foucault : feminism, power, and the body* (New York, London : Routledge, 1991); Jeffrey Weeks, *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800* (New York, Longman Group: LTD, 1989).

¹⁹ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010). Glej tudi: Sara Mills, *Michel Foucault* (London: Routledge, 2003).

preganjanjem od reprodukcije ločene seksualnosti na eni in željo po povečevanju delovne sile na drugi strani je denimo opozarjala že marksistična tradicija.²⁰ Vendar je Foucault šel onstran tovrstnih razlag, saj je menil, da (kapitalistični) oblasti ne zadošča samo rast in krepitev prebivalstva, pač pa obenem potrebuje tudi njegovo uporabnost in pokornost, kajti čeprav je akumulacija ljudi potrebna, je tudi *nevarna*, saj lahko hitro zaneti upor.²¹ Njeno upravljanje je potemtakem možno samo s prikrito prisilo. Oblasti, ki upravlja s človeškim življenjem oziroma *akumulacijo* človeškega življenja, je namreč »znosna šele pod pogojem, da prikrije večji del same sebe. Uspešna je sorazmerno s tem, koliko svojih mehanizmov je uspela skriti«. ²² Zato ne sme funkcionirati kot kazen, kot zakon, ki prepoveduje, temveč kot norma. Ne sme biti represivna, pač pa mora biti produktivna.²³ Povedano s Foucaultovimi besedami: razlog, da se oblast tako dobro drži, da je sprejeta, je preprosto dejstvo, da ne pritiska na nas samo kot sila, ki pravi ne, temveč, da preči telesa, izumlja stvari, da »vzbuja ugodje, izoblikuje vednost, proizvaja diskurz«. ²⁴

Če pa je, po Foucaultu, bio-oblast delovala kot nepogrešljiv element v razvoju moderne kapitalistične oblasti, saj je omogočala nadzorovano umestitev teles v mašinerijo produkcije, potem je bila, kakor njegovo misel nadaljuje Jana Sawitcky, tudi nepogrešljiva v delovanju patriarhata, saj je omogočala nadzorovano umestitev ženskih teles v mašinerijo *reprodukcije*. In če se feministična zahteva po nadzoru nad lastnim telesom postavlja nasproti tem mehanizmom, potem je zgodovina boja za reproduktivno svobodo ključen del zgodovine bio-oblasti. ²⁵ To bomo med drugim poskušali upoštevati tudi v pričujoči doktorski disertaciji, saj bomo Foucaultove koncepte v zvezi z delovanjem mehanizmov moderne oblasti aplicirali ravno na zgodovino nadzorovalnih praks, povezanih z zlasti ženskim reproduktivnim telesom, pri čemer se bomo, kot že poudarjeno, osredotočali na specifičen historični kontekst – na obdobje med obema vojnama, torej na čas, v katerem je bil del evropske družbe priča rojstvu oziroma odločnemu uveljavljanju nekaterih strategij (prepoved splava, prisilne sterilizacije), ki so vsaka na svoj način grobo posegale v (žensko) reproduktivno svobodo. Pri analizi bomo upoštevali Foucaultovo razločevanje dveh zgoraj opisanih ravni. V prvem delu bomo torej vprašanje reprodukcije obravnavali v razmerju do mehanizmov, ki so se nanašali na »telo

²⁰ Jeffrey Weeks, *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800* (New York, Longman Group: LTD, 1989).

²¹ Michel Foucault, *Vednost-oblast-subjekt* (Ljubljana: Krtina, 2008), 156.

²² Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 83.

²³ Vanessa E. Munro, »On Power and Domination. Feminism and the final Foucault,« *European Journal of Political Theory* 2 (2003): 79-99.

²⁴ Michel Foucault, *Vednost-oblast-subjekt* (Ljubljana: Krtina, 2008), 121.

²⁵ Jana Sawicki, *Disciplining Foucault: feminism, power, and the body* (New York, London : Routledge, 1991), 68.

vrste« (na regulacijo prebivalstva) in v tem kontekstu povečini ostajali na ravni *javnega diskurza*. Diskurz bo v skladu z Foucaultovimi koncepcijami razumljen v smislu sistema, ki strukturira načine, s katerimi zaznavamo realnost, oziroma omejuje in uokvirja naše zaznavanje s tem, da ustvarja tabuje in postavlja ločnice med norim in zdravim ter resničnim in neresničnim v skladu z relacijami moči.²⁶ Razpravo o »javnem demografskem diskurzu« bomo dodatno razčlenili na dve poglavji, in sicer na poglavje o kvantitativnem demografskem diskurzu in poglavje o kvalitativnem demografskem diskurzu (predvsem evgeniki).

V drugem delu disertacije bomo z javnih razprav prešli²⁷ na dogajanje v zasebni sferi tako, da bomo analizirali konkretni primer *discipliniranja ženskega telesa*. Prodrati bomo poskušali do intimnih zgodb žensk, ki so prekinile nosečnost in jim je bilo nato zato tudi sojeno ter so bile tako podvržene, kakor verjamemo, disciplinarnim mehanizmom pronatalističnega oblastnega režima.

V besedilu bomo hkrati pozorni še na naslednjo analitično raven. Tako v kontekstu regulacije prebivalstva kot v kontekstu discipliniranja telesa bomo poskušali zaobjeti strategije oblasti in, v skladu s Foucaultovim prepričanjem o nezmožnosti popolne dominacije, še strategije *upora*, kar bo omogočala zlasti osvetlitev diskurza, praks in pogledov ženskih avtoric.

STRUKTURA

Zgoraj navedena osnovna poglavja bodo nadalje razdeljena na specifične problemske sklope. Poglavje o kvantitativnem demografskem diskurzu oziroma politiki bomo načeli s predstavitvijo na to vprašanje vezane zakonodaje, s čimer bomo postavili osnovno ogrodje nadaljnjim utemeljitvam. Skozi zgodovino dolgega trajanja bomo osvetlili zlasti zakone o umetni prekinitvi nosečnosti, s poudarkom na tistih pravnih besedilih, ki so v prvi polovici 20. stoletja krojila jurisdikcijo avstro-ogrskega cesarstva in Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije. V obrisih bo opisan tudi razvoj zakonov v zvezi s kontracepcijo in v zvezi z zaščito materinstva.

²⁶ Sara Mills, *Michel Foucault* (Routledge: London, 2003).

²⁷ Dejstvo, da se znotraj različnih taktik, cilji discipliniranja telesa in cilj regulacije prebivalstva v resnici združujejo na vrsto različnih, zapletenih načinov, nam sicer ne bodo dovoljevali, da bi se strogo držali napovedane vsebine poglavij- tako bomo pod poglavjem, ki analizira telo vrste, večkrat zašli tudi na polje discipliniranja telesa.

Sledila bo analiza rodnostne problematike, tako kot se je kazala v slovenskem tisku iz obdobja med obema vojnama. Ob tezi, da je na mnenja glede tega problema znatno vplivalo idejno-politično ozadje piscev, bomo najprej razčlenili katoliški, nato liberalni in končno še marksistični diskurz. Predpostavljamo, da bo tovrstna razdelitev sovpadala tudi z ločnico med pronatalistično argumentacijo (katoliški pisci) na eni in antinatalistično (liberalni in marksistično usmerjeni pisci) na drugi strani. Da bi preverili tezo o soodvisnosti med produkcijo znanja (vednosti) in oblastjo,²⁸ bomo v posebnem poglavju predstavili tudi mnenje pravne in predvsem medicinske stroke. Argumente slovenskih udeležencev razprave o rodnostnem vprašanju bomo primerjali z argumenti piscev iz drugih evropskih držav.

Z analizo različnih (predlaganih) demografskopolitičnih strategij bomo do določene mere osvetlili splošnejše spremembe v družbi medvojnega obdobja. Opisi vzrokov, posledic in možnih rešitev, ki so jih oblikovali slovenski udeleženci razprave o rodnostni problematiki (zlasti o t. i. »beli kugi«), namreč zrcalijo strahove in nelagodja, a hkrati tudi optimistična pričakovanja posameznih družbenih akterjev ob nastopu nekaterih realnih ali zgolj namišljenih učinkov modernizacije v obravnavanem času. Zlasti so povezani s pojavi potrošništva, sekularizacije, spremembami spolnih vlog znotraj družine, t. i. fenomenom »nove ženske« itd.

V zadnjem delu poglavja o kvantitativnem demografskem diskurzu se bomo, kot že poudarjeno, posvetili »odgovoru žensk«. Na osnovi publicističnega in fragmentarnega arhivskega gradiva bomo temo predstavili kronološko in hkrati tudi problemsko tako, da bomo na začetku osvetlili bolj liberalna, nato pa bolj konservativna stališča v zvezi z legalizacijo abortusa, ki so jih formulirala različna slovenska ženska društva in nekatere vidne posameznice. Vprašali se bomo, zakaj v obdobju med obema vojnama pri Slovenkah ni povsem jasne in enotne zahteve po reproduktivnih pravicah in odločnega nasprotovanja patriarhalnim predstavam o dolžnostih ženske kot matere. Z analizo različnih drž, ki so jih Slovenke zavzele do rodnostnega vprašanja, bomo tako posegli v srčiko takratnih »feminističnih« razprav o ženski naravi, poslanstvu, identiteti.

V poglavju o kvalitativni demografski politiki oziroma evgeniki bo uvodoma predstavljen kronološki pregled uveljavljanja te psevdoznanstvene misli v globalnem prostoru, da bomo v nadaljevanju vanj lažje umestili specifično »slovenski« primer. Razvoju evgenike bomo sledili od njene utemeljitve do njene uveljavitve in predstavili tezo o njeni izjemni prilagodljivosti različnim idejnopoličnim sistemom in kulturnim okoljem. Nato

²⁸ Michel Foucault, *Vednost-oblast-subjekt* (Krtina: Ljubljana, 2008).

bomo predlagali nekatere interpretativne modele oziroma kategorije, s katerimi lažje dekodiramo mnogovrstne (politične) rabe evgenike v različnih okoljih (npr. izpostavljene bodo razlike v metodah in ciljih t. i. anglo-saksonske in latinske evgenike).²⁹

Po odgovoru na zgoraj zastavljeno vprašanje bomo končno odprli osrednji sklop znotraj poglavja o kvalitativni demografski politiki, in sicer bomo celovito osvetlili »slovenski primer« evgenike. Tematiko bomo hkrati poskušali prikazati kronološko in problemsko, s pomočjo obsežnega izbora tiskanih virov, z obširno korespondenco daleč najpomembnejšega slovenskega evgenika dr. Boža Škerlja, ki jo hrani knjižnica Oddelka za biologijo na Biotehnični fakulteti Univerze v Ljubljani, in fragmentarnim arhivskim gradivom iz arhiva Univerze v Ljubljani in Arhiva Jugoslavije v Srbiji. Prvo podpoglavje v okviru predstavitve »slovenske evgenike« bo v obrisih prikazalo diskurzivno dogajanje pred prvo svetovno vojno in med njo. Predpostavljamo, da bo analiza slovenskih predvojnih (proto)evgeničnih sestavkov omogočila, da vsaj delno odgovorimo na to, kateri miselni tokovi oziroma idejnovsebinski sklopi so izvirno dopustili, da je evgenika sploh vstopila v slovenski diskurzivni prostor. Hkrati se bomo tudi vprašali, če je v predvojnem času že mogoče zaznati poskuse biološkega opredeljevanja slovenskega naroda, za katerega pa že v izhodišču vemo, da še zdaleč ni bilo tako izrazito kot v času po prvi svetovni vojni.

Obdobje med obema vojnama je vsekakor »zlata doba« slovenske evgenike – vprašali se bomo zakaj. Zakaj je evgenika tudi na Slovenskem točno tedaj pridobila na veljavi, da so o njej pisali kot o »modnem geslu«? Predpostavljamo lahko, da je k temu prispevalo tako postapokaliptično povojno vzdušje, ki je še okrepilo strahove o degeneraciji, in kasnejša gospodarska kriza kot tudi vsesplošna skrb za »biološki kapital« države, ki je zlasti v Jugovzhodni Evropi vključevala dotlej zapostavljeno uresničevanje preventivnih zdravstvenih ukrepov in načel socialne medicine. Širjenje evgeničnih idej se je povezovalo s »ponovnim odkritjem telesa«, bilo je odraz samozavestne vere v znanost, hrepenenja po novem času in novem človeku, podpiral jih je kolektivistični etos, in če sledimo konceptom Sigmuna Baumana, t. i. »vrtnarska država«.

²⁹ Opisana periodizacija in razčlenitev globalnih evgeničnih trendov bo opravljena s pomočjo referenčnih študij o zgodovini evgenike. K postavitvi v disertaciji izpostavljenih tez in zaključkov in številnih problemskih obravnav surovega viroslovnega gradiva bodo v danes že dolgi vrsti prikazov o zgodovini evgenike prispevale zlasti naslednje (nedavno) izdane publikacije: enciklopedična *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* in Baumanova *Modernity and ambivalence*, ki ponujata nekatere uporabne teoretične premise, prva pa tudi odpira številne komparativne dimenzije, saj predstavlja primere evgeničnih gibanj v različnih predelih sveta, od Japonske do držav Latinske Amerike in celo kolonialne Afrike. Pri lažjem razumevanju specifik evgeničnih gibanj v JV Evropskem prostoru nam bosta v pomoč zbornika *Blood and Homeland* in *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Številna uporabna teoretska izhodišča ponujajo tudi čisto sveže izdane monografije *Crafting Humans* in končno študija *Eugenics and Modernism*.

V drugem podpoglavju, torej podpoglavju o »metodah«, bomo odgovarjali na vprašanje, *kako* se je evgenika manifestirala v slovenskem, pa tudi jugoslovanskem prostoru. Opisali bomo njeno morebitno institucionalizacijo in nato tudi diseminacijo. Vzporedno bomo s pomočjo biografske metode predstavili najpomembnejše slovenske evgenike. Njihova idejnopolitična umestitev je neposredno povezana tudi z vprašanjem metode, saj vemo, da je izbor predlaganih in uvedenih ukrepov za zajezitev razmnoževanja t. i. manjvrednih posameznikov ali spodbujanja razmnoževanja t. i. večvrednih posameznikov v drugih državah določalo prav versko, politično in znanstveno ozadje piscev, obenem pa tudi njihovi globalni/mednarodni zgledi. Slednji bodo v sklepnem delu podpoglavja o metodah še podrobneje tematizirani z (grafičnim) prikazom Škerljevih mednarodnih povezav.

Tretje podpoglavje bo končno odprlo temo »o drugem« slovenske evgenike. Vprašali se bomo torej, *kdo* so bili tisti, na katere je (na Slovenskem) padla evgenična stigma, in kako so slovenski avtorji prav s pomočjo zrcalne podobe »drugega« gradili lastno identiteto. Ob predpostavki o mnogovrstnih kategorijah dedno »manjvrednega« človeka bomo tematiko v nadaljevanju razčlenili vzdolž problema razreda, problema spola in problema rase oziroma naroda. Pri tem si bomo pomagali z različnimi interpretativnimi modeli, ki so jih razvili drugi raziskovalci, npr. z Le Brasovo razlago o razmerju med grudo in krvjo,³⁰ Bakić-Haydenovim konceptom o »reprodukciji orientalizma«³¹ itd. Znotraj razprave o problemu rase se bomo ozrli tudi na srbske in hrvaške artikulacije evgenično manjvrednega človeka in jih primerjali s slovenskimi. Sklepni del poglavja o kvalitativni demografski politiki bo orisal zaton evgenike na Slovenskem, vključno s stališčem njenih najodločnejših kritikov.

Kot že napisano, se bomo v zadnjem sklopu disertacije iz javnega diskurza premaknili (kolikor je to mogoče glede na naravo izbranih virov) v zasebno sfero. Skozi prizmo sodnih spisov, ki smo jih izbrali v Arhivu Republike Slovenije, Zgodovinskem arhivu Celje in Pokrajinskem arhivu Maribor, in ob rabi nekaterih metodoloških prijemov iz mikrozgodovine³² (Alltagsgeschichte)³³ in zgodovinske kriminologije³⁴ bomo poskušali opisati okoliščine, v katerih so se znašle posameznice in posamezniki, ki so jim sodili zaradi umetne prekinitve nosečnosti. Izbrani viri bodo interpretirani tako kvantitativno kot kvalitativno. Poleg statistike o višini dosojenih kazni in splošnih demografskih značilnosti

³⁰ Hervé Le Bras, *Kri in gruda, pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003).

³¹ Milica Bakic-Hayden, »Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia«, *Slavic Review* 54, št. 4 (Zima, 1995): 917-931.

³² Marta Verginella, »Ginzburgova partija šaha«, v Carlo Ginzburg, *Sir in črvi : svet nekega mlinarja iz 16. Stoletja* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010): 237-255.

³³ Cornelia Osborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

³⁴ Marko Žuraj, »Kazenski sodni procesi na okrožnem sodišču v Mariboru v letih 1930-1941 - zgodovinski vidiki«, (doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2012).

obsojenk in obsojencev bomo zarisali vzroke in posledice »tajnih splavov«, rekonstruirali profile v procese vpletenih oseb, torej profile žensk, ki so abortirale, profile njihovih partnerjev, izvajalk in izvajalcev abortusov in drugih vpletenih oseb. Spoznali bomo njihovo vpetost v mrežo socialnih odnosov. Odgovorili bomo na vprašanje, kakor so primeri abortusov sploh našli pot na sodišče. Analizo bomo sklenili z vprašanjem, kaj so tovrstne življenjske izbire obsojenk, njihovo simbolno zavračanje materinstva, pomenile v kontekstu oblastne idealizacije ženskega »naravnega poklica« Da bi izostrili prostorske in časovne specifične obravnavane snovi, bomo vzorec izbranih sodnih spisov iz obdobja med obema vojnama v nekaterih segmentih vzporedno primerjali z referenčnimi študijami, ki analizirajo podobno tematiko v drugih okoljih in času. Pri tem se bomo oprli zlasti na tri študije: na monografijo *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867–1973* avtorice Leslie J. Reagan,³⁵ monografijo *Cultures of Abortion in Weimar Germany* Cornelia Usborne³⁶ in na poglavje Luise Passerini *Resistenza demografica* v monografiji *Torino operaia e fascismo*.³⁷

ŠTEVILKE

Čeprav se disertacija bolj posveča *sprejemanju in interpretiranju* kvantitativnih in kvalitativnih demografskih sprememb kot pa podajanju realne slike demografskih trendov in njihovih kompleksnih vzrokov, je smiselno, da v uvodu sintetično predstavimo nekatere statistične ocene o nataliteti za obdobje med obema vojnama. Predvsem nas zanima, če je v obravnavanem času, kakor so opozarjali razgreti udeleženci razprave o »beli kugi«,³⁸ resnično

³⁵ Leslie J. Reagan, *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867-1973*, (Los Angeles, Oxford, Berkeley: University Of California Press, 1997).

³⁶ Cornelia Usborne, *Cultures of Abortion in Weimar Germany* (New York: Berghahn Books, 2007).

³⁷ Luisa Passerini. *Torino operaia e fascismo*. Bari, Laterza, 1984, str. 181-224.

³⁸ Izraz se je v južnoslovanskih pokrajinah pojavil že vsaj v 18. stoletju. Uporabljal se je kot sopomenka terminu "abortus" ali pa se je nanašal na splošno na padanje rojstev. Širila ga je zlasti Cerkev. (Glej npr. Jozo Tomasevich, *War and revolution in Yugoslavia, 1941-1945, occupation and collaboration*, Stanford University press, Stanford, California, str. 523-524; Aida Brenko, »Bijela kuga«, *Etnološka istraživanja* 1, št. 11 (2006): 51-64). Angleška različica besedne zveze »white plague« pa se bolj ali manj izključno uporablja kot sopomenka besedi »tuberkuloza« (glej npr. <http://dictionary.reference.com/browse/white+plague>). Tudi v slovenskem tisku se pojavlja ta povezava. (glej npr. Zvonka Zupanič-Slavec, *Bela kuga - tuberkuloza in zgodovinski pogled na stoletni zdravstveni boj proti njej v svetu in na Golniku, program za medicinske sestre in zdravstvene tehnike / 4. golniški simpozij, Golnik, Brdo pri Kranju, 14.-15. Oktober 2005*. (Golnik: Bolnišnica, Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo, 2005)) Obenem se besedno zvezo bela kuga uporablja tudi v diskurzu o mamilih. (glej npr. Zvonka Zupanič-Slavec, *Bela kuga - tuberkuloza in zgodovinski pogled na stoletni zdravstveni boj proti njej v svetu in na Golniku, rogram za medicinske sestre in zdravstvene tehnike / 4. golniški simpozij,*

opaziti znaten padec rodnosti in kdaj na Slovenskem pride do t. i. »demografskega prehoda«. Predstaviti gre tudi nekatere ocene o številu umetnih prekinitev nosečnosti v obravnavanem obdobju.

Pri podajanju ocen rodnosti se lahko opremo na izčrpno študijo Milivoje Šircelj. Po njenih izračunih in povzetkih izračunov, ki so jih opravili Irena Rožman,³⁹ pa tudi že Fran Zwitter⁴⁰ in nekateri drugi raziskovalci, je nataliteta na ozemlju današnje Slovenije začela konstantno, a počasi upadati po letu 1890. V času prve svetovne vojne se je močno znižala, vendar je nato v t. i. kompenzacijskem obdobju takoj po vojni spet narasla. Nikoli več ni sicer dosegla vrednosti iz leta 1913. V desetletju 1921–1930 je nataliteta znašala 28,7 promila. Ob 17,7 promila mortalitete je tako naravni prirastek znašal 11 promilov. V desetletju 1931–1930 je nataliteta padla na 23,4 promila, mortaliteta pa na 15 promila, torej je naravni prirastek znašal 8,4 promila. »V primerjavi z drugimi evropskimi državami je bila raven natalitete v Sloveniji med svetovnima vojnama razmeroma visoka. Zato se je upadanje nadaljevalo tudi še po drugi svetovni vojni, enako kot v večini držav s podobno ravni natalitete; to so bile države evropskega juga, jugovzhoda in vzhoda.«⁴¹ V bodoči Dravski banovini, torej samo na ozemlju, ki je bilo v obdobju med obema vojnama vključeno v Kraljevino Jugoslavijo, če sledimo ocenam Frana Zwittra, je med letoma 1920 in 1924 nataliteta znašala 29,6 promila, med letoma 1925 in 1929 28 promilov in med letoma 1930 in 1934 26,3 promila.⁴²

Nataliteta, torej »razmerje med številom otrok v koledarskem letu in srednjim številom prebivalstva v istem letu«,⁴³ sicer ni najbolj natančen statistični pokazatelj trendov v rodnostnem obnašanju prebivalstva, saj je odvisen od starostne in spolne strukture prebivalstva ter drugih dejavnikov. Bolj ustrezno sliko dobimo npr. z izračunom celotne rodnosti, ki »predstavlja povprečno število živorojenih otrok, ki bi jih rodila ženska, če bi dočakala 50. rojstni dan in če bi bila njena rodnost enaka rodnosti v opazovanem koledarskem letu.«⁴⁴ Celotna rodnost naj bi na ozemlju današnje Slovenije »v obdobju 1986–1900 znašala

Golnik, *Brdo pri Kranju, 14.-15. Oktober 2005*. (Golnik : Bolnišnica, Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo, 2005.)

³⁹ Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001).

⁴⁰ Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dn.* Ljubljana: Znanstveno društvo, (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936).

⁴¹ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 55.

⁴² Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dn.* Ljubljana: Znanstveno društvo (Ljubljana : Učiteljska tiskarna, 1936), 97.

⁴³ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 20.

⁴⁴ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 17.

5,6 otroka na žensko. To je bila verjetno najvišja vrednost pred pričetkom dolgoročnega zniževanja rodnosti. Leta 1910 je bila vrednost že za sedem odstotkov nižja, 5,2 na žensko.⁴⁵ Za primerjavo, v Franciji že za obdobje okoli leta 1880, v ostalih zahodnoevropskih državah pa na prelomu stoletja, beležimo tri otroke na družino.⁴⁶ V Sloveniji je rodnost znašala tri otroke na žensko šele leta 1950. Zaradi fragmentarnosti virov (med drugim nepopolne jugoslovanske statistike) prav za obdobje, ki je v središču naših raziskav, torej čas med obema vojnoma, ni možno podati natančnejših zaključkov glede celotne in splošne rodnosti. Oceniti jih je bolj ali manj mogoče le retrospektivno. Okvirno lahko sklepamo, da se je »splošna rodnost pričela zniževati že po letu 1900«,⁴⁷ kar je bil začetek dolgoročnega trenda, »ki traja že več kot 100 let«.⁴⁸

Dolgoročni demografski trendi sicer kažejo znatne regionalne razlike. V 19. stoletju je imela najvišjo nataliteto, če izvzamemo Prekmurje, ki predstavlja posebnost, Primorska (npr. 37,5 promila v desetletju 1871–1880), najnižjo pa Koroška (29, 9promila v desetletju 1871–1880), Kranjska in Štajerska sta se umeščali med navedeni skrajnosti. Proti koncu stoletja so se regionalne razlike začele zmanjševati. Za obdobje med obema vojnoma ponovno ni možno podati natančnejših ocen, vendar se je nataliteta vsekakor povsod znižala. Upad je bil zlasti viden v osrednjem delu Slovenije in v Prekmurju, najmanj pa na Dolenjskem, Koroškem in v severozahodnem delu Štajerske.

Zaradi opisane različnosti demografskih trendov se tudi demografski prehod na posameznih področjih ni začel sočasno. Ta se je najprej pričel »v Trstu (še pred letom 1900), nato verjetno v Prekmurju [...], v vseh drugih deželah, v katere je sodila večina slovenskega ozemlja, pa šele po letu 1910; najpozneje na Kranjskem. V Gorici se je v obravnavanem obdobju indeks zakonske rodnosti celo povečal«.⁴⁹ Dolgoročno zniževanje rodnosti se je verjetno pričelo na severovzhodu Slovenije in se širilo proti jugovzhodu.

Po Milivoji Šircelj je na trende rodnosti vplivalo več neposrednih dejavnikov, od starosti ob vstopu v spolno skupnost, trajnega celibata, števila nezakonskih rojstev, trajanja porok do prostovoljnih in neprostovoljnih vzrokov za smrt plodu in še bi lahko naštevali. V

⁴⁵ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 58.

⁴⁶ Sabina Žnidaršič-Žagar, »Biološki samomor naroda,« v *Spol: Ž.*, ur. Lenca Bogovič in Zoja Skušek (Ljubljana: KUD France Prešeren, Institutum Studiorum Humanitatis - ISH, 1996), 146-162.

⁴⁷ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 60.

⁴⁸ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 60.

⁴⁹ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 63.

posameznih okoliščinah so ti dejavniki nastopili spontano, npr. število trajno samskih žensk se je povečalo v času vojnih konfliktov, ko se je zaradi večje smrtnosti moških porušilo razmerje med spoloma, toda z začetkom demografskega prehoda in zniževanjem umrljivosti so se vse bolj pogosto tovrstni dejavniki povezovali z zavestno željo po omejevanju števila potomcev.

Na podlagi izredno skopega gradiva je sicer možno ugibati, »da na slovenskem podeželju v 19. stoletju zavestnega načrtovanja rojstev še ni bilo«. ⁵⁰ V mestih pa se je verjetno »zavestno omejevanje števila rojstev pričelo že v 2. polovici 19. stoletja in [...] se je šele nato širilo tudi zunaj mest. Večji obseg pa je dobilo šele po prvi svetovni vojni. O tem, na kakšen način so pari omejevali število rojstev, nimamo pričevanj. Sodeč po razmerah drugje v Evropi, sta bili najbolj razširjeni metodi prekinjen odnos in varni dnevi, verjetno pa tudi splav. V Zahodni Evropi je bil vse do zgodnjih šestdesetih let 20. stoletja prekinjen odnos najbolj razširjena metoda med delavskim razredom, metoda varnih dni pa med bolj izobraženimi in bolj vernimi pari«. ⁵¹

H krajši razpravi o rabi različnih kontracepcijskih metod, tudi prekinjenega odnosa in varnih dni, na Slovenskem v obdobju med obema vojnama se bomo vrnili na drugem mestu. V nadaljevanju pa bomo poskušali podati nekatere zelo grobe ocene glede povečanega trenda splavnosti v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja.

Kakor bomo videli v osrednjem delu disertacije, so v obdobju med obema vojnama svarili pred izjemno visokim številom t. i. »tajnih splavov«, ki naj bi vplivali na zniževanje rodnosti na Slovenskem oziroma na splošno v Kraljevini Jugoslaviji. Alojz Zalokar je npr. v letu 1934, kakor njegove sklepe povzema Irena Rožman, »na podlagi primerjave tuje in domače zdravstvene statistike (ginekoloških oddelkov) in izpovedih bolnic, sprejetih na ljubljanski ginekološki oddelek, [...] prišel do ugotovitve, 'da po enem podatku pride na 100 porodov ca 24 splavov, po drugem na 100 porodov ca 40 splavov. [...] Minimalno imamo torej pri nas 24%, maksimalno 40% splavov. ⁵² Cenitev glavnega sanitetnega sveta, da pride na bolniškem materialu ca 60 do 70% splavov[,] je za naše razmere pretirano'«. ⁵³

⁵⁰ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 93.

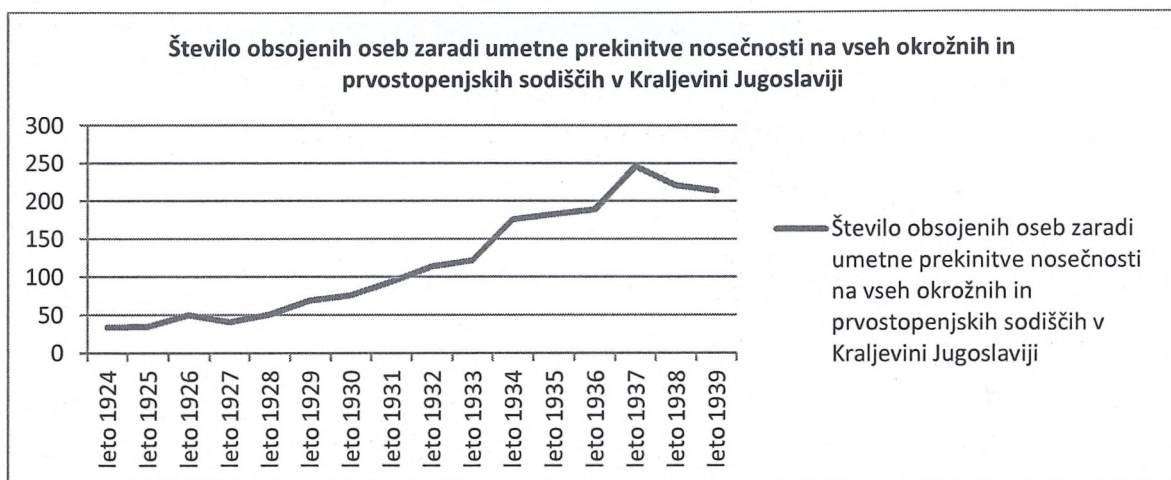
⁵¹ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006), 94.

⁵² Za primerjavo italijanski statistiki so za konec dvajsetih let 20. Stoletja za celotno Italijo ugotovili 18% splavov na število vseh nosečnosti. Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 215.

⁵³ Irena Rožman, *Reproduktivne zaznave* (v tisku).

Dejansko (gibanje) tedanjega števila umetnih prekinitev nosečnosti v resnici vse do leta 1974 ostaja uganka.⁵⁴ Med primeri hospitaliziranih žensk zaradi abortusa, ki so se sicer od dvajsetih do tridesetih let glede na število vseh bolnic zviševali⁵⁵, običajno ni mogoče razločiti spontanin in umetnih splavov. Številke kriminalne statistike, ki so tako ali tako obsegale neznamenit delež vseh opravljenih splavov,⁵⁶ pa so najverjetneje bolj odraz strožje kontrole nad tovrstnimi dejanji kot pa večje pogostosti pojava. Kljub temu jih je na tem mestu smiselno navesti.

Podatki, zbrani v *Statističnem godišnjaku*,⁵⁷ kažejo, da se je skupno število obsojenih zaradi umetne prekinitve nosečnosti (na vseh apelacijskih sodiščih) v Kraljevini Jugoslaviji od leta 1924 do leta 1939 zviševalo, izjemoma je v letih 1927, 1938 in 1939 rahlo upadlo (glej Graf 1).

Graf 1 (*Statistički godišnjak* (Beograd : Opšta državna statistika), 1932-1941.)

Podoben trend nakazuje gibanje števila vseh obsojenih zaradi tovrstnega dejanja na Apelacijskem sodišču⁵⁸ v Ljubljani (glej Graf 2). Od leta 1930 do leta 1939 se je njihovo

⁵⁴ Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001).

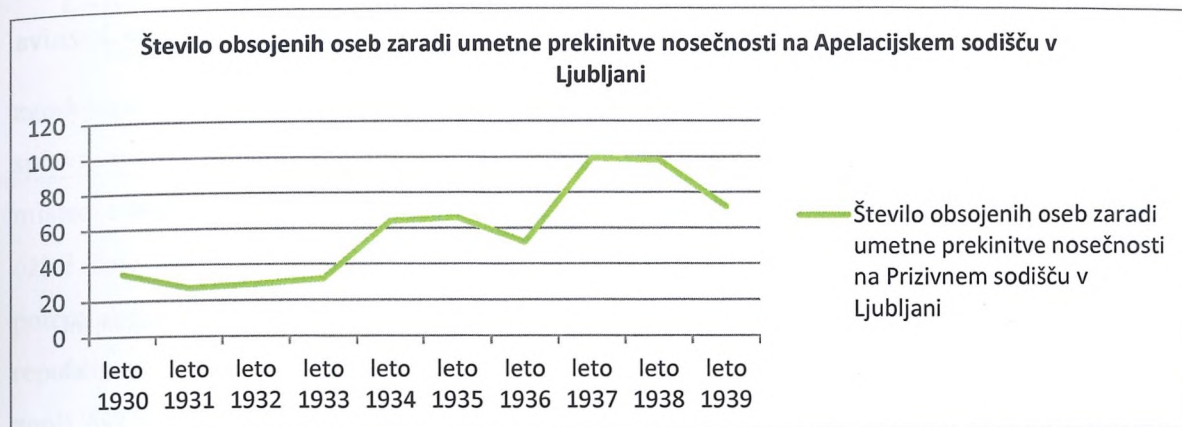
⁵⁵ AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a.e. 44.

⁵⁶ Razmerji med odkritimi in vsemi dejanskimi umetnimi prekinitvami nosečnosti glej za primerjavo: Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224.

⁵⁷ *Statistički godišnjak* (Beograd : Opšta državna statistika), 1932-1941.

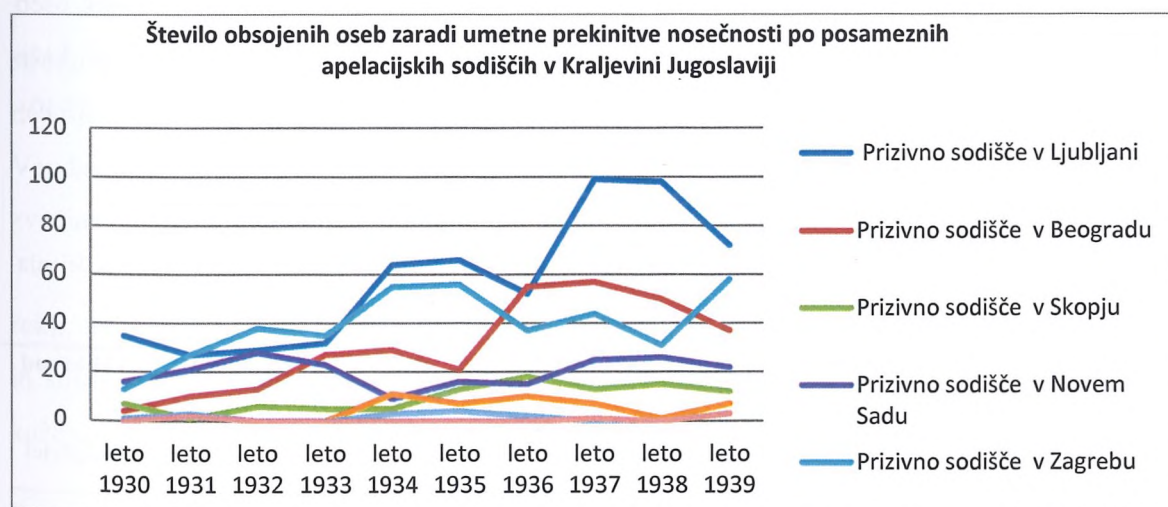
⁵⁸ Višje deželno sodišče v Ljubljani((1918-1929)), kasneje preimenovano v Apelacijsko sodišče v Ljubljani((1929-1945)), je bilo edino višje sodišče na slovenskem ozemlju. »V njegovo pristojnost so spadala vsa slovenska okrožna sodišča (v Celju, Mariboru, Ljubljani in Novem mestu) in s tem tudi vsa okrajna sodišča«.(<http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=23636>). Apelacijska sodišča so odločala o pritožbah »zoper navedbe in rešitve okrožnih sodišč (...) ter o prizivih, ki so bili vzloženi zoper sodbe okrožnih sodišč(...)»Odločalo je tudi o ugovorih zoper obtožnico, ki jo je podal tožilec okrožnemu sodišču. (Jelika Melik, V imenu njegovega veličanstva kralja. Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930-1941. Ljubljana, ARS, 2000, str. 42).

število zvišalo, čeprav beležimo tudi pogosta nihanja in odstopanja. Statistične ocene so sicer na tem mestu bolj tvegane kot pri grafu za celotno državo, saj sta razpon let in število primerov manjša.

Graf 2 (*Statistički godišnjak* (Beograd : Opšta državna statistika), 1932-1941.)

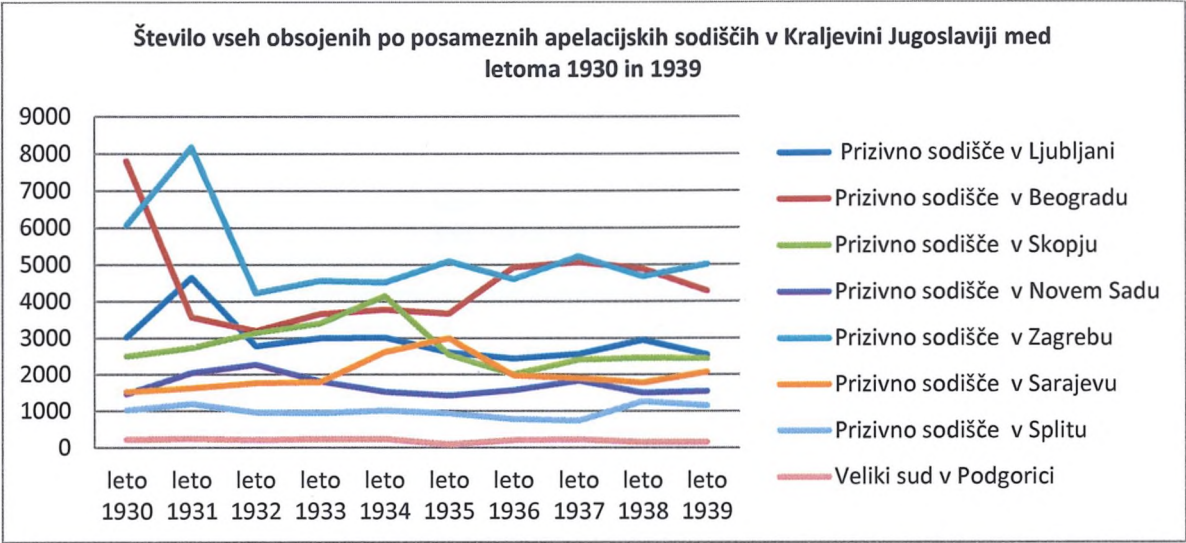
Poleg splošnega gibanja števila obsojenih lahko s pomočjo podatkov v *Statističnem godišnjaku* opazujemo razmerja med posameznimi (apelacijskimi) sodišči po državi. Z določenimi zadržki ocenjujemo, da je Apelacijsko sodišče v Ljubljani od leta 1930 do leta 1939 obsodilo absolutno gledano več oseb zaradi umetne prekinitve nosečnosti kot večina drugih apelacijskih sodišč v Kraljevini Jugoslaviji (glej Graf 3).

Graf 3 (*Statistički godišnjak* (Beograd : Opšta državna statistika), 1932-1941.)

Da bi nekoliko zmanjšali vpliv ostalih spremenljivk, ki lahko vplivajo na zgornja razmerja, je treba upoštevati skupno število obsojenih oseb za vsa kazniva dejanja po

posameznih sodiščih za isto obdobje. Če bi se npr. pokazalo, da je Apelacijsko sodišče v Ljubljani doseglo najvišje številke tudi pri drugih kaznivih dejanjih, bi bila seveda ocena o največjem številu obsojenih glede splava na Apelacijskem sodišču v Ljubljani v odnosu do ostalih sodišč popolnoma brez interpretativne vrednosti. Vendar ne dobimo tovrstnih rezultatov. Kakor kaže Graf 4, se glede na skupno število obsojenih oseb za vsa kazniva dejanja Apelacijsko sodišče v Ljubljani uvršča nekje v zgornjo sredino.

Graf 4 (Statistički godišnjak (Beograd : Opšta državna statistika), 1932-1941.)

Da je bilo na Apelacijskem sodišču v Ljubljani relativno gledano obsojenih več oseb zaradi umetne prekinitve nosečnosti kot na vseh ostalih sodiščih v Kraljevini Jugoslaviji, kaže tudi delež teh oseb glede na celotno število obsojenih za vsa kazniva dejanja v obdobju 1930–1939 po posameznih apelacijskih sodiščih (glej Tabelo 1):

Delež obsojenih oseb zaradi umetne prekinitve nosečnosti glede na število obsojenih oseb za vsa kazniva dejanja na apelacijskih sodiščih Kraljevine Jugoslavije (1930–1939):

Apelacijsk o sodišče v Ljubljani	Apelacijsk o sodišče v Beogradu	Apelacijsk o sodišče v Skopju	Apelacijsk o sodišče v Novem Sadu	Apelacijsk o sodišče v Zagrebu	Apelacijsk o sodišče v Sarajevu	Apelacijsk o sodišče v Splitu	Veliki sud v Podgorici
1,94 %	0,67 %	0,34 %	1,18 %	0,75 %	0,23 %	0,16 %	0,31 %

Tabela 1 (Statistički godišnjak (Beograd : Opšta državna statistika), 1932-1941.)

TEŽA ŠTEVILA

ZAKONODAJA

ZAKONODAJA GLEDE ABORTUSA

Etično-moralne predstave, ki so v 19. in prvi polovici 20. stoletja opredeljevale status zgodnjega zarodka in posledično v javnem diskurzu tudi upravičevale zakonsko prepoved splava, v nasprotju s splošnim prepričanjem nimajo dolge zgodovinske tradicije. Starogrški misleci abortusa niso enačili z umorom, saj so po Aristotelovi teoriji verjeli, da moški zarodek oživi šele po štiridesetem, ženski pa po osemdesetem dnevu nosečnosti. Splav je bil potemtakem kazniv šele po tem datumu. Podobnim nazorom so sledili tudi v času Rimske republike. V nerojenem otroku niso prepoznavali pravnega subjekta, ampak ga opredeljevali zgolj kot del materinega telesa (*portio viscerum*).⁵⁹ Do spremembe zakonodaje v smeri eksplicitne kriminalizacije splava je prišlo šele za časa vladanja Septimija Severja ok. leta 200 n. št., toda ponovno temu niso botrovale predstave o statusu zarodka, temveč predvsem težja oblasti poglavarja družine (*patria potestas*). Po načelu *ius vitae ac necis* je fetus veljal za očetovo lastnino, če je žena proti moževi/očetovi volji splavila, je bila torej kaznovana z začasnim izgonom.⁶⁰ Kakor poudarjajo nekateri avtorji, lahko v tovrstnih predpisih prepoznamo moško simbolno prilaščanje ženske rodne sposobnosti.⁶¹ V abortusu se je manifestirala za moške nesprejemljiva ženska avtonomija, napad na družinski in družbeni red.

Zaradi pronatalističnih motivov so v poznem rimskem cesarstvu začeli veljati še strožji pravni predpisi. Ženske, ki so splavile, so lahko celo kaznovali s smrtjo. Njihovo dejanje so v teh primerih definirali kot *crimen magiae*, ga torej povezali s čarovništvom. Vendar je abortus neporočenih žensk ali žensk, ki so to storile s privolitvijo moža, še vedno zvečine ostajal nekaznovan.⁶²

Srednjeveško postopanje na tem področju je določalo zlasti kanonsko pravo. Lahko bi rekli, da se je avtoriteta z družinskega (*pater familias*) prenesla na svetega očeta. O življenju in smrti je lahko sodil samo Bog oziroma njegovi namestniki na zemlji, ki pa so se, kakor kažejo srednjeveški viri, še vedno zanašali na Aristotelovo teorijo o zarodkovi oživitvi po

⁵⁹ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 4; Giulia Galeotti, *Storia dell'aborto* (Il Mulino (e-book), 2003).

⁶⁰ Giulia Galeotti, *Storia dell'aborto* (Il Mulino (e-book), 2003), 25.

⁶¹ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 6.

⁶² Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 5.

štiridesetem oziroma osemdesetem dnevu nosečnosti.⁶³ Čeprav so se v okviru cerkvenih krogov nasprotovanja zgodnjemu splavu sporadično pojavljala že v prvem tisočletju,⁶⁴ je neomajno in dokončno držo glede svetosti človeškega življenja od dneva spočetja naznanil šele papež Pij IX. leta 1869.

Med srednjeveškimi cerkvenimi besedili nosi poseben pomen Accursiusova *Glossa ordinaria*, saj jo je v 158. členu prevzel posvetni *Bambergische Halsgerichtsordnung* (Zakonik za bambersko škofijo), ki velja za odločilnega predhodnika leta 1532 izdanega zakonika Karla V., s katerim je, kakor piše zgodovinar Tone Kregar, ki povzema ugotovitve nemškega dela *Geschichte der Abtreibung: von der Antike bis zur Gegenwart*,⁶⁵ problematika splava iz izključno cerkvenih rok končno prešla »v domeno posvetne oblasti in jurisdikcije«. ⁶⁶ *Constitutio Criminalis Carolina* je sodno prakso glede splava podajala v svojem 133. členu,⁶⁷ iz katerega je razvidno, da so bile osebe kaznovane ne glede na to, ali so abortus opravile s privolitvijo noseče ženske ali brez nje. Nadalje je *Karolina* preganjala tudi tiste osebe, ki so bodisi moškim ali ženskam povzročile neplodnost, kar je verjetno v praksi pomenilo, da so poleg splava kaznovali tudi kontracepcijo. Po kanonskem pravu je nadalje razlikovala med plodom z dušo in plodom brez duše, ni pa natančno specificirala, kdaj naj bi zarodek oživel. Najbrž se je še naprej opirala na Aristotelovo določitev 40. oziroma 80. dneva nosečnosti.⁶⁸ Višine kazni 133. člen *Karoline* ni določal, vendar gre verjetno pri tem upoštevati 105. člen istega zakonika, ki je podajal splošno pravilo, da se je treba pri nespecificiranih kaznih zgledovati po »Kaiserlichen Rechtes«, torej po Rimskem pravu. Kakor navaja pravnica Barbara Doubek, so pri splavu neoživljenega zarodka storilce kaznovali recimo z globo, gorjačo in izgnanstvom. Nasprotno so bile pri abortusih »oživljenih« zarodkov kazni veliko ostrejšje. Avtorica navaja usmrnitev z mečem, utopitev, nasaditev na kol itd.⁶⁹ Zaradi zdravniške nezmožnosti razlikovanja med umetnim in spontanim splavom ter težkega določanja 40. dneva nosečnosti (»oživitve« plodu) obsodbe na podlagi *Karoline*, kakor

⁶³ John M. Riddle, *Eve's herbs: a history of contraception and abortion in the West* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1997).

⁶⁴ Giulia Galeotti, *Storia dell'aborto* (Il Mulino (e-book), 2003).

⁶⁵ Robert Jütte, ur., *Geschichte der Abtreibung: von der Antike bis zur Gegenwart* (München: C.H. Beck Verlag, 1993).

⁶⁶ Tone Kregar, »Abortus od antike do danes«, *Zgodovina za vse* 1, št. 2 (1994): 94.

⁶⁷ »Strafe derjenigen, schwangeren Weibsbildern Kinder abtreiben. Item so Jemand einem Weibsbildung durch Zwang, Essen oder Trinken ein lebendig Kind abtreibt, wer auch Mann oder Weib unfruchtbar macht, so solches Übels vorsätzlicher und boshafter Weise geschieht, so soll der Mann mit dem Schwert als Totschläger, und die Frau, so sie es auch an ihr selbst täte, ertränkt oder sonst zum Tod gestraft werden. So aber ein Kind, das noch nicht nit lebendig wäre, von einem Weibsbild getrieben wurde, sollen di Urteilen der Strafe halber bei den Rechtsverständigen oder sonst, wie zu Ende dieser Ordnung gemeldet, Rats pflegen«.

⁶⁸ Tone Kregar, »Abortus od antike do danes«, *Zgodovina za vse* 1, št. 2 (1994): 94.

⁶⁹ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 12.

poudarja Tone Kregar, sicer »niso bile tako pogoste in ostre«, ⁷⁰ kakor bi lahko pričakovali po zapisanem v zakonih.

V 16. in 17. stoletju izdani teritorialni zakoniki, npr. *Steirische Landesgerichtsordnung Erzherzog Karls vom 24. 12. 1574*, so na splošno v sodbah glede splava sledili *Karolini*. Abortus »oživljenega« zarodka so bolj ali manj enačili z detomorom, zato je bila zanj predvidena smrtna kazen. Premik v smeri humanizacije sta naredili šele »Ferd. II« (Art 67) in »Leop. III« (Art 9), ki sta npr. že navajali nekatere olajševalne okoliščine. Zanimivo je, da sta upoštevali, čemur bi danes rekli, »evgenično indikacijo«. Manj strogo sta torej obravnavali storilko, katere plod je kazal prirojene napake, in med olajševalne okoliščine sta prištevali dejstvo, da se je poskus abortusa izjalovil ali bil povzročen nenamerno. Določila *Leopoldine* in *Ferdinandeje* glede splava so bila v primerjavi s *Karolino* nadalje manj rigorozna zato, ker so »oživitev« zarodka postavila v sredino nosečnosti oziroma v čas, ko je nosečnica začela čutiti njegovo gibanje. ⁷¹

Načela prvega premikanja ploda (po angleško »quickening«) se je v starem režimu bolj ali manj strogo držala tudi pravna tradicija ostalih evropskih držav, kar je izjemno pomembno. Zaradi tega principa se je namreč sodna oblast pri ugotavljanju kaznivosti splava morala zanašati na občutek obtožene matere. Samo ženska je, kakor pojasnjuje Giulia Galeotti, torej posedovala ključ, ki je odpiral skrivnost njenega lastnega telesa, le njene besede so moškemu svetu lahko razkrile eksistenco novega življenja. ⁷²

Kazenski zakonik Jožefa I. iz leta 1707 ni prinesel znatnejšega napredka. Jasno je že razlikoval med detomorom in splavom, ostalih olajševalnih okoliščin pa načeloma ni upošteval. Sicer pa naj bi se oblastno upravljanje z ženskimi reproduktivnimi pravicami, če verjamemo drzni interpretaciji Gunnarja Heinsohna in Otta Steigerja, v 16., 17. in zlasti 18. stoletju tako ali tako odvijalo onstran na abortus strogo vezane zakonodaje. Bitka naj bi se bila predvsem na čarovniških procesih, katerih tarča so v veliki meri bile ravno t. i. »modre ženske«, torej babice, mazačke, ki so posedovale znanje o abortivnih in kontracepcijskih sredstvih. Z njihovim »uničenjem« naj bi se izgubilo tudi védenje oziroma prešlo v roke zdravnikov, zvestim ekonomskim interesom oblasti, njenim težnjam po povečevanju prebivalstva. ⁷³

⁷⁰ Tone Kregar, »Abortus od antike do danes«, *Zgodovina za vse* 1, št. 2 (1994), 94.

⁷¹ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 13-14.

⁷² Giulia Galeotti, *Storia dell'aborto* (Il Mulino (e-book), 2003), 16.

⁷³ Gunnar Heinsohn in Otto Steiger, *Uničenje modrih žensk: prispevki k teoriji in zgodovini prebivalstva in otroštva* (Ljubljana: Študentovska organizacija Univerze, 1993); Marija Jurić-Pahor, *Narod, identiteta, spol*. (Trst, Gorica: ZTT = EST, Grafica Goriziana, 2000).

Čeprav obstaja tehten dvom v konsistentnost Heinsohnove in Seligerjeve teorije⁷⁴ in med letoma 1427 in 1752 na Slovenskem ni bila »obsojena nobena babica zaradi kontracepcije ali abortusa«,⁷⁵ lahko tudi na slovenskih tleh v 18. in 19. stoletju sledimo pravnim spremembam, ki so v merkantilističnem duhu tiho spodbujale rast prebivalstva. 18. 1. 1743 je npr. izšla resolucija, ki je z namenom zmanjšanja števila splavov in detomorov nezakonskih otrok kaznovala prikrivanje poroda.⁷⁶ Stroge prepovedi in zapovedi v povezavi s splavom so od 18. pa vse do 20. stoletja vsebovali tudi predpisi za babice in lekarnarje. Leta 1808 so tako objavili babiški pravilnik, ki je med drugim preprečeval prodajo abortivnih sredstev.⁷⁷

CONSTITUTIO CRIMINALIS THERESIANA

Sredi 18. stoletja so sodnooblastni organi pričeli z reformnim delom, katerega končni cilj je bilo poenotenje kazenske zakonodaje posameznih avstrijskih dežel. Zaključili so ga leta 1768 z izidom *Constitutio Criminalis Theresiane* (Kazenskega zakonika Marije Terezije), ki je seveda odtlej veljal tudi v večjem delu današnje Slovenije. *Terezijana* je na vsedrjavni ravni kriminalizirala tudi abortus. Do te pomembne pravne spremembe v zgodovini ženskih reproduktivnih pravic je tako na Avstrijskem prišlo prej kot v številnih drugih zahodnih državah. Na Irskem in v Angliji je namreč vsedrjavni zakon proti abortusu izšel šele leta 1803 (*Ellenborough Act*), v Franciji leta 1791, v ZDA (in sicer v zvezni državi Connecticut) leta 1821.⁷⁸

Terezijana, ki je zaradi svoje strogosti in zastarele podlage veljala za precej nazadnjaško besedilo, je abortus, skupaj s sterilizacijo oziroma kontracepcijo, obravnavala v 88. poglavju. Kaznovala je tako osebe, ki so splavile ali se naredile »»neplodne«, kot tudi osebe, ki so jim pri tem pomagale, jih k temu nagovarjale ali celo prisilile. V nasprotju z zakoniki kasnejšega izvora je podajala tudi natančna navodila glede ugotavljanja storjenega delikta ter primere možnih vprašanj na zaslišanjih – torturi?. Organi oblasti so tako obtoženko denimo morali spraševati, zakaj se ji je nenadno zmanjšal obseg pasu, koliko časa je bila

⁷⁴ Irena Rožman, *Peč se je podrla: kultura rojstva na slovenskem podežlju v 20. stoletju* (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004); Matevž Košir, »Sabat v čarovniških procesih – evropski fenomen na Slovenskem od 16. do 18. stoletja«, v *Historični seminar II. [Glasovi]*, ur. Oto Luthar in Vojislav Likar (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1997).

⁷⁵ Irena Rožman, *Peč se je podrla: kultura rojstva na slovenskem podežlju v 20. stoletju* (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004), 44.

⁷⁶ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 15.

⁷⁷ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 47.

⁷⁸ John M. Riddle, *Eve's herbs: a history of contraception and abortion in the West* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1997).

noseča, kdo jo je zaplodil, pri komu ali kje je pridobila abortivna sredstva. Poizvedovati so bili tudi dolžni, če je v času nosečnosti uživala neprimerno (strupeno) hrano, se prekomerno gibala itd.

Terezijana je za splav in sterilizacijo predpisovala, ne glede na to, ali je šlo za nosečo žensko ali za drugo vpleteno osebo, izjemno kruto izhodiščno kazni, namreč usmrnitev z mečem, vendar je pri tem sodnik lahko upošteval nekaj olajševalnih okoliščin. Obtoženki se je kazni denimo zmanjšala, če je obstajal sum, da je do splava prišlo spontano, če je posegla po neučinkovitih abortivnih sredstvih in če je splav nastopil pred t. i. »oživitvijo zarodka« ali v prvi polovici nosečnosti.⁷⁹ Iz tega je razvidno, da je ta zakonik še vedno deloma upošteval načelo o moralni neoporečnosti zgodnjih splavov, čeprav ga je že začel počasi opuščati. Poleg olajševalnih je *Terezijana* pri kaznih glede abortusa upoštevala tudi nekatere oteževalne okoliščine, in sicer je obtoženca/ko, podobno kakor pri detomoru ali umoru, strožje obravnavala, če je podobno dejanje že storil/a v preteklosti in/ali če ga je izvedel/a na izjemno krut način.⁸⁰

CONSTITUTIO CRIMINALIS JOSEPHINA

Že v času vladanja Jožefa II. je sledila izdaja novega kazenskega zakonika (1787). T. i. *Josephina* je v splošnem razsvetljenem duhu odpravila tudi smrtno kazni za abortus. Žensko, ki je prekinila svojo lastno nosečnost, je tako kaznovala z zaporom »prve stopnje«, kar je v praksi pomenilo zaporno kazni od enega do petih let. Strožje je pri tem obravnavala poročene obtoženke.

V zakoniku Jožefa II. so v nasprotju s starejšo zakonodajo izginila navodila za ugotavljanje in preizpraševanje med sodnim postopkom. Predvsem pa je pomembno, da je popolnoma izostalo tudi, lahko bi rekli, kar tisočletno razločevanje med abortusom pred »oživitvijo« in po »oživitvi« zarodka.⁸¹

Če avstrijsko zakonodajo ponovno kontekstualiziramo, ugotovimo, da je tudi v tem oziru prehitevala zakonodajo številnih evropskih in ameriških držav. V Angliji so distinkcijo med oživljenim in neoživljenim fetusom dokončno opustili leta 1837, na Danskem leta 1866, v Španiji leta 1870, na Norveškem leta 1885, v Italiji leta 1889 in v Turčiji, kot prvi

⁷⁹ Maria Theresia, »Statuto criminale Teresiano [Constitutio criminalis Theresiana],« (Dunaj: s. n., 1772): 240–242.

⁸⁰ Maria Theresia, »Statuto criminale Teresiano [Constitutio criminalis Theresiana],« (Dunaj: s. n., 1772): 237.

⁸¹ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 15.

muslimanski državi, leta 1911. Občemu trendu opuščanja tovrstnega razločevanja je botrovalo predvsem sprejemanje novih odkritij v polju medicinske znanosti, ki so preobrazila dojemanje nosečnosti. V prvih desetletjih 19. stoletja je embriologija nesporno dokazala, da gre pri razvoju fetusa za kontinuiran proces in da je plod živa in avtonomna entiteta od dneva spočetja.⁸² Sodbe glede njegovega statusa, ki so bile dotlej prepuščene subjektivnim občutjem noseče ženske, tj. njeni presoji glede prvega premikanja, so tako postale izključna domena zdravnikov. Avtoriteta medicine se je večala, žensko telo pa z njeno pomočjo postajalo privilegirano mesto pogleda oblasti.

ZAKONODAJA 19. STOLETJA

Podobno kakor *Terezijani* tudi *Josephini* ni bila usojena posebno dolga življenjska doba, leta 1803 jo je namreč zamenjal že novi kazenski zakonik, ki je užival sloves precej naprednega besedila. Čeprav je ponovno vpeljal smrtno kazen, je hkrati uvedel številne novosti, ki so v splošnem pomenile humanizacijo kazenskega postopka. Jasno je npr. podajal napotke glede olajševalnih okoliščin in začel rahljati vez med sodnikom in določanjem višine kazni. Zato se ne gre čuditi, da so brez znatnejših revizij njegovo vsebino pustili v veljavi nadaljnjih 160 let.⁸³

Leta 1803 izdani kazenski zakonik je jasno ločil dve kategoriji kaznivih dejanj – »hudodelstva« ter »pregreške in prestopke«, pri čemer je bil abortus, tudi spričo v javnosti vse bolj jasno artikuliranih demografskih interesov oblasti, umeščen v prvo, torej z vidika obravnave strožjo skupino, ob bok uboju, umoru in detomoru. Natančneje so njegove kazni določali členi 128–132,⁸⁴ h katerim pa ni smiselno dodajati podrobnejšega opisa, saj se je njihova vsebina dobesedno⁸⁵ ohranila v členih 144–148 kazenskega zakonika iz leta 1852, ki je dobri dve desetletji kasneje dobil še slovenski prevod in na naših tleh ostal v veljavi do leta 1930. Zato bodo določbe glede abortusa v nadaljevanju deležne natančnejše obravnave.

144. člen je tako veleval: »Ženska, katera nalašč kakršno bodi dejanje započne, po katerem se njen telesni plod prežene, ali nje porod tako napravi, da otrok mrtev na svet pride,

⁸² John M. Riddle, *Eve's herbs: a history of contraception and abortion in the West* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1997).

⁸³ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 15.

⁸⁴ *Codice de delitti e delle gravi trasgressioni Politiche* (Dunaj: Gio. Tom. Nob. de Trattkern, 1803), 59–60.

⁸⁵ Zamenja se le beseda *weibsperson* s *frauenperson*.

postane hudodelstva kriva.»⁸⁶ Kot kaznivi dejanji sta bili torej definirani tako namerno povzročen abortus kot tudi rojstvo v maternici namerno⁸⁷ smrtno poškodovanega otroka.⁸⁸ Razlika med »plodom« in »razvitim otrokom« se je določala glede na zmožnost, če seveda ne bi predhodno prišlo do smrtne poškodbe, preživetja izven materinega telesa.⁸⁹ Kot subjekt dejanja je bila vselej definirana mati, drugi vpleteni so bili po 5. in 9. členu zakonika opredeljeni za »sokrivce«.

V naslednjih členih je sledil opis določanja kazni za tovrstni delikt. Za uresničeno dejanje so obtoženko oziroma obtoženca kaznovali s težko ječo med enim in petimi leti (§145), za neuspeli poskus pa z ječo med šestimi meseci in enim letom.⁹⁰ Strožje kakor mater so kaznovali očeta splavljenega fetusa (§146), in sicer zato, ker ni trpel fizičnih posledic nosečnosti, kakor so člen razlagali tedanji pravniki.⁹¹ Zanimivo je, da je avstrijski kazenski zakonik poleg fetusa kot objekt kaznivega dejanja definiral tudi mater. Po 147. členu so kazensko ukrepali proti tistim osebam, ki so splav povzročile brez materine vednosti ali privoljenja (147),⁹² in jim, če je njihovo dejanje ogrozilo njeno zdravje, lahko dosodili pet do deset let težke ječe⁹³ (§ 149)⁹⁴ (tudi če niso povzročili abortusa). V primeru materine smrti pa so jih obravnavali po 140. členu zakonika, torej kot storilce uboja.⁹⁵

⁸⁶ *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852, št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862, št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega* (Ljubljana: Društvo Pravniki: Národna tiskarna, 1889).

⁸⁷ Glede nenamerno povzročenih splavov ali splavov iz malomarnosti so načeloma veljala naslednja načela: če je mati nenamerno sprožila abortus, je niso kaznovali, razen v primeru, ko je šlo za poskus samomora. Glede malomarnosti s strani tretjih oseb ni bilo posebnih določil, samo pri zdravnikih so lahko uporabili 356. člen kazenskega zakonika (*Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852 št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega* (Ljubljana: Društvo Pravniki : Národna tiskarna, 1889).

⁸⁸ Med splavom in detomorom, obravnavanim po 139. členu, avstrijski zakonik ni določil jasne razmejitve. Pravniki so običajno kot dokaz otrokovega življenja izven maternice npr. upoštevali pljučno dihanje (Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 52).

⁸⁹ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997).

⁹⁰ Poskusa prekinitve nosečnosti niso smatrali za kaznivo dejanje samo v primeru, da so bila uporabljena povsem neučinkovita abortivna sredstva. (Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997)).

⁹¹ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 48.

⁹² »§ 147. S tim hudodelstvom se tudi zakrivi, kdor iz kakršnega koli namena, brez maternega vedenja in privoljenja, plod njenega telesa prežene ali pregnati skuša.«

⁹³ To se sicer ni upoštevalo, če storilec ni vedel za nosečnost (Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 50).

⁹⁴ »§ 148. Tacega hudodelnika je treba s težko ječo med enim in petimi leti; in če je ob enem po hudodelstvu mati prišla v nevarnost za življenje ali v škodo na zdravju, med petimi in desetimi leti kaznovati.«

⁹⁵ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 79–81.

Poleg navedenega so se na abortus posredno nanašali še nekateri členi, ki so se nahajali v drugem delu zakonika in torej obravnavali pregreške in prestopke. Člena 339 in 340 sta tako velevala, da mora »neomožena ženska, ki je noseča [...] pri porodu babico, porodničarja ali sicer kako pošteno žensko poklicati«. ⁹⁶ Če bi jo porod prehitel in bi rodila mrtvega otroka ali bi otrok takoj umrl, bi morala dogodek naznaniti oblastem, v nasprotnem bi ji grozila tri- do šestmesečna zaporna kazen. ⁹⁷ Opisano načelo je uvažal že zakonik iz leta 1803, novost v primerjavi z zadnjim, če izvzamemo npr. pravilnike za babice, ⁹⁸ pa je predstavljal 359. člen leta 1852 izdanega zakonika, po katerem so imeli zdravniki, ranocelniki, lekarnarji, babice in »mrtvogledi« dolžnost, da smrt pri bolezni, porodu ali poškodbi prijavijo oblastem, če je obstajal sum na kaznivo dejanje.

Nerešeno je kazenski zakonik puščal vprašanje abortusa v primeru, ko je nadaljnja nosečnost ogrožala življenje matere, vendar so že v prvi polovici 19. stoletja nekateri pravniki jasno argumentirali upravičenost tovrstne operacije. Tako so postavili temelje »medicinske indikacije«, ki je v uradne zakonike prišla šele v prvi ali celo drugi polovici 20. stoletja. ⁹⁹

Zaradi težav pri izsledljivosti in dokazovanju dejanja je še v prvi polovici 19. stoletja pred sodišče prišlo le majhno število abortusov. Po ocenah Pratovebere se je npr. v letih 1800–1822 v vseh avstrijskih deželah na splav nanašalo le 0,56 % kazenskih preiskav. ¹⁰⁰

Če avstrijskim zakonom postavimo ob bok zakone nekaterih drugih držav, lahko poleg tega, da so avstrijski prej opustili razločevanje med oživljenim in neoživljenim fetusom, sledimo še nekaterim drugim pomembnim pravnim razlikam. Medtem ko je avstrijsko pravo, vsaj od *Constitutio Criminalis Caroline* dalje, štelo za subjekt kaznivega dejanja abortusa tudi mater, je angleško in ameriško pravo vse do tridesetih let 19. stoletja kaznovalo le tretje osebe, vpletene v dejanje. Hkrati je še v 19. stoletju predpisovalo srednjeveško krute kazni: za abortus »oživljenega feta« so človeka lahko celo usmrtili. ¹⁰¹ Tudi francoski kazenski zakonik iz leta 1791 je nudil materi kot storilki delikta imuniteto, druge vpletene pa lahko

⁹⁶ Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852 št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega (Ljubljana: Društvo Pravniki : Národna tiskarna, 1889), 131.

⁹⁷ Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852 št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega (Ljubljana: Društvo Pravniki : Národna tiskarna, 1889), 131.

⁹⁸ Gl. npr. Dienstvorschriften für Hebammen: erlassen mit der Verordnung des k. k. Ministeriums des Innern vom 10. September 1897. (Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1897).

⁹⁹ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 55-56.

¹⁰⁰ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 60

¹⁰¹ John M. Riddle, *Eve's herbs: a history of contraception and abortion in the West* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1997).

obsodil na 20 let verig. Nato so leta 1810 v okviru Napoleonovega zakonika inkriminirali tudi dejanje matere. Do znatnejših pravnih sprememb v vezi s storilci splava je prišlo v Franciji šele v dvajsetih letih 20. stoletja, ko so zaradi nižanja natalitete še zaostri kazni.¹⁰²

Nemški kazenski zakonik iz leta 1871 in italijanski kazenski zakonik iz leta 1889 sta v zvezi s splavom določala podobno kakor avstrijski kazenski zakonik. Kazni za ženske, ki so prekinile nosečnost, so se pri prvem gibale v razponu do petih let zapor, pri drugem pa do štirih let zapor. Izvajalcem abortusa je prvi lahko dosodil tudi dosmrtno ječo, drugi pa do sedem let zapor. Najvišje kazni so doletele tiste osebe, ki so povzročile abortus brez privoljenja noseče ženske. Oba zakonika sta hkrati upoštevala široko paleto olajševalnih okoliščin, zaradi česar so obtoženci in obtoženke le redko prebili veliko časa v zaporu.¹⁰³

NAČRT NOVEGA KAZENSKEGA ZAKONIKA (1910)

Avstrijski zakonodajalci so leta 1910 pripravili načrt novega kazenskega zakonika, v katerem so predvideli tudi spremembe določil v zvezi s splavom. O njih je v *Slovenskemu narodu* spregovoril pravnik dr. Alojzij Kokalj. Menil je, da zavzema bodoči zakonik do žensk »zelo človeško stališče«, saj bi jih v primeru splava kaznoval med tremi meseci in tremi leti zapor. Če bi ženska zagrešila to dejanje v skrajni sili oziroma z namenom, da bi prikrila »svojo sramoto«, pa bi se predvidena kazen lahko še znižala, in sicer na dva tedna lahkega zapor.¹⁰⁴

Podobno določilo, torej znižane kazni za nezakonske matere, je zakonik iz leta 1852 že predvideval za detomorilke. Mati, ki je po porodu umorila zakonskega otroka ali mu ni nudila potrebne pomoči, je bila namreč obsojena na dosmrtno ječo. Če pa je šlo za detomor nezakonskega otroka, je bila zločinka kaznovana samo s težko ječo od desetih do dvanajstih let. Če mati nezakonskega otroka ni nasilno umorila, temveč ga je pustila umreti oz. mu je odrekla potrebno pomoč, so jo kaznovali s petimi do desetimi leti težke ječe.¹⁰⁵

¹⁰² Bartha Maria Knoppers, Isabel Brault in Elizabeth Sloss, »Abortion Law in Francophone Countries«, *The American Journal of Comparative Law* 38, št. 4 (1990): 889–922.

¹⁰³ Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies* (London: Routledge, 1996); Henry P. David, »Abortion in Europe, 1920–91: A Public Health Perspective«, *Studies in Family Planning* 23, št. 1 (1992): 1–22.

¹⁰⁴ Alojz Kokalj, »Načrt novega kazenskega zakona«, *Slovenski narod*, 4. 6. 1910, 124, 3; Alojz Kokalj, »Načrt novega kazenskega zakona«, *Slovenski narod*, 11. 6. 1910, 130.

¹⁰⁵ Alenka Kozič, »Detomor pred sodišči v Poitiersu, Trstu in Gorici 1860–1865« (diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011).

Toda vrnimo se ponovno k predvideni reformi členov o abortusu znotraj načrta kazenskega zakonika iz leta 1910. Po njem bi ostreje in predvsem natančneje kot obstoječi zakoni obravnavali »sokrivce«. Zanje bi se kazen gibala med tremi in petimi leti zapor in bi se lahko še zvišala na deset let oziroma poostrila z denarno globo v vrednosti 10.000 kron. Strožje bi se obravnavalo tudi soudeležene, če bi k dejanju pristopili kot povratniki, torej če bi že kdaj v preteklosti sodelovali pri umetni prekinitvi nosečnosti, če bi dejanje storili brez vednosti noseče žene in če bi pri tem ogrozili njeno zdravje. Sankcioniralo bi se nadalje po novem celo oglaševalce abortivnih sredstev.¹⁰⁶

Predvideni zakonik bi kljub opisanim restrikcijam pomenil napredek v primerjavi z zakonikom iz leta 1852, saj bi vsaj dopuščal medicinsko indikacijo, po kateri bi bile do splava upravičene ženske, ki bi jim nadaljevanje nosečnosti lahko ogrozilo zdravje ali življenje. S to pravno spremembo se zgoraj omenjeni slovenski pravnik Kokalj ni v celoti strinjal, saj je predvideval, da bi zaradi neizkušenosti in gmotne stiske mladih zdravnikov v konkretnih primerih lahko prihajalo do zlorab in prenapljenih odločitev. Zato je predlagal, da bi se za vsak medicinsko indicirani splav upoštevalo še mnenje drugega zdravnika.

Osnutek novega avstrijskega zakonika nazadnje ni bil sprejet in tako so členi 144–148 avstrijskega kazenskega zakonika iz leta 1852 ostali v Avstriji v veljavi vse do druge polovice dvajsetega stoletja,¹⁰⁷ v slovenskih deželah, ki so bile po prvi svetovni vojni priključene Kraljevini SHS, pa do leta 1929, ko je izšel novi jugoslovanski kazenski zakonik.

JUGOSLOVANSKI KAZENSKI ZAKONIK (1929)

Jugoslovanski kazenski zakonik je kazni glede splava podajal v okviru poglavja Kazniva dejanja zoper življenje in telo, natančneje v § 171–174. Člen 171 je tako določal: »Noseča žena, ki sama odpravi svoj plod ali dopusti drugemu, da ji to stori, [se] kaznuje z zaporom do treh let.// V posebno lahkih primerih sme sodišče omiliti kazen po svobodni oceni, nezakonsko mater pa, če je sama odpravila plod, tudi oprostiti vsake kazni.«¹⁰⁸ Podobno kakor avstrijske tudi te določbe niso razlikovale med abortusom v zgodnji in pozni nosečnosti. Se pa je starost zarodka upoštevala pri odmeri kazni.

¹⁰⁶ Alojz Kokalj, »Načrt novega kazenskega zakona,« *Slovenski narod*, 4. 6. 1910, 124, 3; Alojz Kokalj, »Načrt novega kazenskega zakona,« *Slovenski narod*, 11. 6. 1910, 130.

¹⁰⁷ Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997), 55–56.

¹⁰⁸ Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929), 286.

Po novem jugoslovanskem zakoniku v nasprotju z avstrijsko zakonodajo odprava plodu s strani noseče ženske ni bila definirana kot »hudodelstvo« oziroma, po novi terminologiji, kot »zločin«, pač pa zgolj kot prestop. Posledično so bile kazni v nasprotju s predhodnimi milejše, tako se npr. poskus ni kaznoval, pomembna novost je bila tudi možnost nekaznovanja neporočene matere (tudi vdove). Bolj natančno kakor v avstrijskem kazenskem zakoniku iz leta 1852 pa je bilo opredeljeno kaznovanje tretjih oseb, ki so sodelovale pri odpravi plodu (§ 172). Če tretje osebe pri dejanju niso sodelovale zaradi plačila ali iz koristoljubja (npr. če nezakonski oče ni hotel plačevati alimentov za otroka), so bile kazni milejše. Najstrožje so kaznovali zdravnike, babice ali lekarnarje. Njihovo sodelovanje, ne glede na to, ali je nato ženska dejansko splavila ali pa se je poskus izjalovil, so definirali kot zločinstvo. Tako so jih lahko obsodili na »robijo« (težko ječo) petih let. Strožje od denimo spolnega partnerja so jih obravnavali tudi, če za svojo pomoč niso zahtevali protiplačila.¹⁰⁹ Po besedah pravnika dr. Metoda Dolenca je imelo tovrstno postopanje »svoje idejno opravičilo v večji nevarnosti, da se odprava telesnega ploda vrši *en masse* vsled višje tehnične izobrazbe in spretnosti takih oseb«.¹¹⁰ Zdravnike in babice so na leto zapora lahko obsodili, tudi če splava, ki ga je začel drugi zdravnik, babica ali celo noseča ženska sama, niso prijavili oblastem, oziroma kakor natančneje poroča *Babiški vestnik*, »pristojnemu sreskemu sanitetnemu referentu«.¹¹¹ Odločitev glede sprejetja tega novega določila je bila sicer v konfliktu s potrebo po zdravniški tajnosti, zapisani tudi v avstrijskem zakoniku (§ 498, § 499), zato ji je dr. Metod Dolenc v *Slovenskem pravniku* že leta 1927 namenil obširno študijo. Po njegovem mnenju bi nespoštovanje zdravniške tajnosti morebiti privedlo do izpodjedanja zaupanja v zdravnike, kar bi vsekakor destruktivno vplivalo tudi na interese širše skupnosti oziroma države, zato je predlagal »vmesno« rešitev: zdravnik bi bil dolžan naznaniti abortus oblastem, vendar bi obenem ohranil anonimnost bolnice. Njegovega predloga nato v členih novega jugoslovanskega kazenskega zakonika niso dosledno upoštevali, saj tajnosti imena ženske niso izrecno zaščitili.¹¹² Že leta 1930 je namreč (kot dopolnilo kazenskemu zakoniku?) izšel poseben pravilnik, ki je natančno opisal postopek prijave sumljive prekinitve nosečnosti. Zdravnik je bil to dolžan storiti v treh dneh od trenutka, ko je žensko sprejel v zdravljenje zaradi začetega splava. Ob imenu in priimku bolnice je moral npr. oblastem sporočiti še njeno

¹⁰⁹ Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929), 286–292.

¹¹⁰ Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929), 288.

¹¹¹ Alojz Zalokar, »Babice in novi kazenski zakonik,« *Babiški vestnik* 2, št. 2 (februar 1930): 7.

¹¹² Metod Dolenc, »Zdravniška tajnost v kazenskem pravu. Ljubljana,« *Slovenski pravnik* 41, št. 5/6 (1927): 128–169.

starost, stalež, poklic, bivališče, točno diagnozo pri sprejemu in podatke o tem, kako in kje se je splav izvršil. Obvestilo je bilo oddano v strogo zaupnem zapečatenem ovitku. Pristojni zdravnik (sreski zdravnik ali mestni fizik) je nato prijave zapisoval v posebne, tajne zapisnike, ki so se eventualno uporabili na sodišču. Babice so morale pri splavu poklicati zdravnika. Če se ta ni mogel pravočasno odzvati, so morale same izpolniti prijavo s podatki in jo poslati uradni osebi.¹¹³

Poglejmo si še ostale spremembe, do katerih je prišlo z uvedbo jugoslovanskega kazenskega zakonika. §173, ki je obravnaval abortuse, do katerih je prišlo proti volji noseče ženske, je podobno kot avstrijski zakonik strogo kaznoval predvsem storilce, ki so povzročili smrt nosečnice.¹¹⁴ Je pa obenem isti člen prinašal še eno pomembno novost v primerjavi s prehodno zakonodajo, saj je določal, da »[k]aznovati ni zdravnika, ki povzroči noseči ženi ob predhodni prijavi oblastvu po zdravniškem komisijskem mnenju prekinitev nosečnosti ali odpravi plod, da ji reši življenje ali odvrne neizogibno nevarnost za njeno zdravje, če to na noben drug način ni mogoče«.¹¹⁵ S tem je bila v Jugoslaviji uzakonjena t. i. medicinska indikacija (ki je bila prvi korak na poti k legalizaciji abortusa). O možnosti uvedbe tovrstne indikacije se je v jugoslovanskih pravnih besedilih razpravljalo že od začetka ustanovitve nove države, vendar je prvi osnutki kazenskega zakonika niso upoštevali, k čemur je najverjetneje prispevalo nasprotovanje cerkvenih krogov in predvsem, kakor se je tedaj poudarjalo, strah pred možnostjo »zlorabe«. Zakonodajalce in druge udeležence razprave je namreč skrbelo, da bodo zdravniki pod pretvezo »medicinske indikacije« na željo zlasti premožnih žensk, ki so imele tako denarni kot kulturni kapital za tovrstno početje, prekinjali tudi zdravstveno nenevarne nosečnosti. Z namenom, da bi odvrnili to možnost, so po novem zakoniku tako vsako prošnjo za medicinski abortus predhodno predložili zdravniški komisiji. Izjema so bili le primeri, pri katerih je obstajala nevarnost, da bi ženska v času pridobivanja odobritve izgubila življenje.

Kakor kažejo različni indici, so nekateri sodniki upoštevali medicinsko indikacijo, še preden je izšel jugoslovanski kazenski zakonik. Na celjskem okrožnem sodišču so npr. leta 1924 izrekli oprostilno sodbo dvema ženskama, ki sta prekinili nosečnost, na osnovi naslednjega pojasnila: »Sicer zakon nima določbe, da se sme plod nekaznivo odvzeti, če je življenje matere v nevarnosti. A strokovnjaki, kakor Lamnasch in Skorss, stojijo na stališču,

¹¹³ »Pravilnik o prijavljanju dovršitve začetek splava«, *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 1, št. 29 (3. 10. 1930): 409-410.

¹¹⁴ S težko ječo od pet do 20 let.

¹¹⁵ Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929), 289-290.

da je v takih slučajih nepremagljiva sila podana. Temu mnenju se je sodni dvor priključil in to tem bolj, ker ima tudi osnutek novega kazenskega zakonika določbo, da je v takih pogojih odprava dovoljena.«¹¹⁶ Podobno je leta 1921 postopalo mariborsko okrožno sodišče. Zdravnika, obtoženega »zločina odprave plodu«, so oprostili zato, ker so v času postopka ugotovili, da sta bili prekinitvi nosečnosti, ki ju je opravil dvema ženskama, medicinsko indicirani.¹¹⁷ O tovrstni praksi prav tako pričajo podatki iz ljubljanske Bolnice za ženske bolezni, kjer so že leta 1921 na osnovi medicinske indikacije prekinili nosečnost vsaj šestim ženskam. V prvem primeru je bil splav indiciran na podlagi »progredientne pljučne bolezni«, v drugem na osnovi diagnoze »Hyperemesis gravidarum«,¹¹⁸ v tretjem na podlagi pljučnega katarja in tuberkuloznega vnetja grla, v četrtem in petem na osnovi diagnoze »apicitis« (vnetje pljučnih vršičkov),¹¹⁹ v šestem pa ponovno zaradi anemije in katarja desnega pljučnega vršička.¹²⁰

Opisani primeri nakazujejo, da spremembe, ki jih je uvedel novi jugoslovanski zakonik, vendarle niso bile tako revolucionarne, kakor so se zdele na prvi pogled. Predpostavljati je mogoče, da je uvedba tričlanske komisije celo otežila dostop do medicinsko indiciranih splavov, saj je bila procedura, kakor je v svoji študiji opozoril Ferdo Čulinović, »tako komplicirana in dolgotrajna, da se je je poslužila le redkokatera ženska«.¹²¹

Eden prvih osnutkov jugoslovanskega kazenskega zakonika ni predvideval, da mora zdravnik medicinsko indiciran splav predhodno predložiti še komisiji. Razloge, zakaj je nato obveljalo to dodatno, restriktivno določilo, morda razkriva razprava, ki je potekala 29. 4. 1927 v Zakonodajnem odboru narodne skupščine Kraljevine SHS. Ob tej priložnosti so poslanci v okviru širšega posveta o novem kazenskem zakoniku natančno obravnavali člene glede umetnega splava. Tako je potekal del njihovega živahnega razgovora:

»Predsednik Ljuba Živković: Sprejmete, gospodje § 168. (Sprejmemo). Naznanjam, da je § 168 sprejet. [...]

Adm. činovnik Vujisić prebere § 169 po predlogu sodnega ministra in ob poročanju sekcije zakonodajnega odbora.

Predsednik Ljuba Živković: Besedo ima g. Hodžar.

Dr. J. Hodžar: [...] Olajševati umetno prekinitev nosečnosti, to je ena zelo nevarna zadeva tako za državo kot za narod. Poznamo mnogoštevilne zgodovinske primere, ki nam dokazujejo, da to s pomočjo splava nikoli ni bilo dobro. Zato se je pristopilo k zaščiti otroka, ne samo ko se rodi in ko mora stopiti v življenje, pač

¹¹⁶ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e.97, Vr 107/23.

¹¹⁷ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 75, Vr IX 1187/21.

¹¹⁸ Hiperemeza – resnejše obolenje v nosečnosti, značilno za prvo trimesečje, ko ženska pretirano in prepogosto bruha. (»Hiperemeza (Hyperemesis gravidarum)« (Viva). <http://www.viva.si/Bolezni/Ginekologija-in-porodni%C5%A1tvo/4396/Hiperemeza-Hyperemesis-gravidarum> (13. 9. 2013); AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a.e. 550.

¹¹⁹ AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a.e. 480.

¹²⁰ AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a.e. 423.

¹²¹ Ferdo Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu* (Beograd: Štampa »Globus«, 1934), 50.

liberalno, ne samo od vseh naših dosedanjih, pač pa tudi mnogih tujih sodobnih kazenskih zakonikov«. ¹²⁵

Hiter vpogled v zakonodajo nekaterih drugih evropskih držav kaže, da Čulinovićeve ocena bolj ali manj drži. V weimarski Nemčiji so pri kazenski obravnavi abortusov še vedno sledili zastarelemu 218. členu nemškega kazenskega zakonika iz leta 1871. Leta 1926 so kazni sicer nekoliko znižali in leta 1927 še uradno uvedli medicinsko indikacijo, ki so jo de facto, podobno kakor na Slovenskem, upoštevali že prej. V času nacizma so se kazni za abortus še zaostrele (z izjemo uvedbe evgenične indikacije). Po zakonu iz leta 1943 so osebam, obtoženim umetne prekinitve nosečnosti, lahko celo dosodili smrtno kazen. ¹²⁶ Podobne drastične ukrepe sta v dvajsetih in tridesetih letih ter v času druge svetovne vojne sprejeli tudi Mussolinijeva Italija ¹²⁷ in Francija, ¹²⁸ državi z izrazito pronatalistično politiko, ter ne nazadnje Neodvisna država Hrvaška. ¹²⁹

Rigorozne kazni glede splava naj bi po besedah Ferda Čulinovića v obdobju med obema vojnama uveljavljala tudi Velika Britanija, ki je sicer leta 1929 vpeljala medicinsko indikacijo, vendar le v primeru resne ogroženosti življenja matere. ¹³⁰ Tu je kazensko postopanje pomembno predrugačil sodni primer Rex-v-Bourne iz leta 1938, po katerem so medicinsko indicirane splave opravljali tudi v primerih, ko je bilo ogroženo duševno zdravje nosečnice. Primer je pomembno vplival tudi na ostale države Commonwealtha. ¹³¹

Med državami, ki so v prvi polovici 20. stoletja imele milo kaznovalno politiko na tem področju, Čulinović presenetljivo omenja Turčijo, Kitajsko, Perzijo in Poljsko ter seveda Sovjetsko zvezo. Slednja je splav legalizirala že leta 1920 ¹³² in tako postala prva evropska

¹²⁵ Ferdo Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu* (Beograd: Štampa »Globus«, 1934).

¹²⁶ Christiane Dienel, »Das 20. Jahrhundert (I). Frauenbewegung, Klassenjustiz und das Recht auf Selbstbestimmung der Frau«, v: *Geschichte der Abtreibung: von der Antike bis zur Gegenwart*, ur. Robert Jütte (München: C.H. Beck Verlag, 1993), 140–168.

¹²⁷ V Italiji je leta 1930 prišel v veljavo kazenski zakonik Rocco, ki je še bolj zaostрил kazni glede abortusa, saj je zadnje umestil v novo poglavje z naslovom Zločini proti integriteti in zdravju rase. Ta naslov naj bi snovalcu zakonika predlagal sam Mussolini. Ostrejšje so bile v primerjavi s starejšo kazensko zakonodajo tudi kazni. Kazniv je bil tudi neuspeli poizkus splava, medicinske indikacije se ni upoštevalo. Poleg tega so podobno kot v Kraljevini Jugoslaviji zdravniki sumljive primere krvavitev oziroma splavov morali prijaviti oblastem. Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Roma-Bari: Laterza, 1984), 214.

¹²⁸ Bartha Maria Knoppers, Isabel Brault, in Elizabeth Sloss, »Abortion Law in Francophone Countries,« *The American Journal of Comparative Law* 38, št. 4 (1990): 889–922; Hervé Le Bras, *Kri in gruda, pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003).

¹²⁹ Željko Dugac, Ingrid Marton, »Kada žena ženi pomogne-naudi: Sankcioniranje ilegalnih pobačaja između 1920-tih i 1940-tih godina,« v Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest, ur. Suzana Miljan (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Biblioteka Dies historiae, 2009), 107–114.

¹³⁰ Stephen Brooke, »A New World for Women? Abortion Law Reform in Britain during the 1930 s,« *American Historical Review* 106, št. 2 (april 2001): 431–459.

¹³¹ Rebecca J. Cook in Bernard M. Dickens, »Abortion law in Commonwealth countries,« *International Digest of Health Legislations* 30, 3 (1979), 395–502.

¹³² Ferdo Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu* (Beograd: Štampa »Globus«, 1934).

država, ki je ubrala pot tovrstnega rahljanja zakonodaje. Stalin je sicer leta 1936 zaradi strahu pred zmanjševanjem števila rojstev preklical legalizacijo. V tridesetih letih so korak bližje k dekriminalizaciji abortusa naredile nekatere severnoevropske države. Islandija je uvedla »medicinsko-socialno indikacijo«, Danska in Švedska pa »socialno-ekonomsko indikacijo«. ¹³³

Toda vrnimo se ponovno k jugoslovanskemu zakoniku. Na splav se je nato nanašal še §174, ki je s strogim zaporom do enega leta kaznoval prodajalce in oglaševalce abortivnih sredstev. Podobna določba je bila sicer v veljavi že vsaj od leta 1926. Tedaj je namreč izšel Tiskovni zakon, ki je v 49. členu poleg širjenja znanja o spolnosti in spolnih boleznih prepovedoval tudi oglaševanje kontracepcijskih in abortivnih sredstev. Oseba, ki te prepovedi ni upoštevala, je bila lahko kaznovana z enim letom zavora in denarno kaznijo v višini 10.000 din. ¹³⁴ Vsaj od leta 1921 je bilo v Kraljevini SHS prepovedana tudi izdelava in uvoz abortivnih ter kontracepcijskih sredstev. V 9. členu *Pravil o lekarniških specialitetah* je namreč izrecno zapisano, da »specialitete za splavljanje ali za preprečevanje oploditve se ne smejo ne napravljati ne uvažati«. ¹³⁵

Umetna prekinitve nosečnosti je bila nato, podobno kot v večini evropskih držav v Jugoslaviji oziroma Sloveniji legalizirana šele po 2. svetovni vojni. Leta 1952 so v Jugoslaviji poleg medicinske vpeljali npr. še socialno-medicinsko in evgenično indikacijo. Od leta 1960 je bilo možno prekiniti nosečnost zgolj iz socialnih razlogov, od leta 1977 pa na zahtevo noseče ženske. ¹³⁶

¹³³ Henry P. David, »Abortion in Europe, 1920–91: A Public Health Perspective«, *Studies in Family Planning* 23, št. 1 (1992): 1–22.

¹³⁴ (Čl. 49, odst. 3 gl.) glej: Lavoslav Hönigsberg, ur., *Zakon o štampi: od 6. avgusta 1925: tekst zakona sa tumačenjima i postojećim sudskim rješenjima* (Zagreb: Tipografije, 1926), 28.

¹³⁵ »(71) Pravila o lekarniških specialitetah«, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 3, št. 27 (12. 3. 1921): 153 (152–153).

¹³⁶ Glede legalizacije splava in uveljevanja reproduktivnih pravic žensk po 2. svetovni vojni v Sloveniji glej: Sara Rožman, »Reproduktivne pravice žensk in širjenje polja avtonomije na primeru Slovenije : doktorska disertacija« (doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011.); Sara Rožman, Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji, *Ars & Humanitas* 3, št. 1/2 (2009): 301–325; Mateja Sedmak, »The abortion policy historical background: a comparative analysis between Slovenia and Republic of Ireland. magistrska naloga, Univerza v Ljubljani, 1997); Eva Bahovec, ur. *Abortus - pravica do izbire?!*: pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki (Ljubljana: Skupina "Ženske za politiko", 1991).

BIOPOLITIČNI UČINKI KAZNI

Ob opisanem pregledu različnih zakonikov in predpisov, ki so veljali na področju današnje Slovenije od 16. stoletja do druge svetovne vojne, se na prvi pogled zdi, da so v času najbolj odločnih pronatalističnih pritiskov, torej v obdobju med obema vojnama, kazni glede splava že izgubljale svojo strogost. Medtem ko je *Constitutio Carolina*, kot smo videli, celo kontracepcijo kaznovala s smrtjo,¹³⁷ je avstrijski kazenski zakonik iz leta 1852 za žensko, ki je prekinila nosečnost, predpisoval kazen od enega do petih let zapor. Jugoslovanski zakonik iz leta 1929 je bil še bolj popustljiv. Obtoženko je lahko obsodil na največ tri leta zapor, obenem pa je kazen še dodatno znižal za samske ženske ali jo popolnoma odstranil v primeru »medicinske« indikacije.¹³⁸ Bi lahko rekli, da so opisane spremembe odražale zgolj humanizacijo sodnega postopka?

Ob upoštevanju Foucaultove analize drugih kaznovalnih praks (v tem kontekstu je zanimiv zlasti njegov opis izostanka mučenja) je možno sklepati, da ne. Tovrstne spremembe niso bile zgolj »kvantitativen« pojav, njihov namen se ni skrival le v človekoljubni omilitvi kazni. Čeprav je kaznovanje resda postalo manj strogo, je hkrati postalo tudi bolj univerzalno in bolj učinkovito. Povedano s Foucaultovimi besedami: »Skozi vse XVIII. stoletje se je v sodnem aparatu in zunaj njega, tako v vsakdanji kazenski praksi kot v kritiki institucij, oblikovala nova strategija za izvajanje kaznovalne oblasti. [...] kaznovanje in zatiranje ilegalizmov naj bo regularna funkcija, ki bo zajemala vso družbo; kaznovala naj ne bi nič manj, pač pa naj bi kaznovala bolje; nemara naj bi kaznovala manj strogo, zato pa naj bi kaznovala bolj univerzalno in bolj neogibno; kaznovalno oblast naj bi globlje zarinila v družbeno telo.«¹³⁹

Postopno prehajanje k večji univerzalnosti in učinkovitosti je razvidno tudi iz kaznovanja umetne prekinitve nosečnosti, kajti še v 17. stoletju so kljub strogim kaznim zaradi abortusa na zatožno klop sedle le redke ženske. Temu je botrovalo dejstvo, da se je obsojalo samo abortuse v pozni nosečnosti oziroma »po oživitvi zarodka«, od 19. stoletja pa so evropski zakoniki začeli izrecno preganjati tudi abortuse od prvega dneva spočetja. Paradoksalno se je torej v zadnjih stoletjih zaradi splava obsodilo več žensk kot v starem režimu.¹⁴⁰ Povedanega sicer ni možno potrditi s statističnimi podatki, saj se je vzporedno s temi spremembami uveljavljala težnja po omejevanju števila otrok, kar je v odsotnosti

¹³⁷Tone Kregar, »Abortus od antike do danes«, *Zgodovina za vse* 1, št. 2 (1994): 92–97.

¹³⁸Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929).

¹³⁹Michel Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora* (Ljubljana: Krtina, 2004), 93–94.

¹⁴⁰Leslie J. Reagan, *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867–1973*. (Los Angeles, Oxford: University Of California Press, Berkeley, 1997).

učinkovite kontracepcije imelo za posledico tudi dejansko povečanje števila umetnih prekinitev nosečnosti. (Večje število obsojenih je lahko potemtakem predvsem posledica tega dejstva.) Vendar prehod k bolj kapilarnemu preganjanju dokazujejo še druge spremembe v zakonodaji. Ob ponovni primerjavi starejšega avstrijskega in novega jugoslovanskega zakonika je namreč razvidno, da je kasnejši zakonik natančneje določal kazni za ostale vpletene v dogajanje. Ob rahlem pretiravanju bi lahko trdili, da je odgovornost za inkriminirano dejanje padla na širši krog ljudi, kar še posebej potrjuje 172 člen jugoslovanskega kazenskega zakonika,¹⁴¹ ki je drugače od starejšega avstrijskega od zdravnikov in babic izrecno zahteval, da so vsak sumljiv abortus prijavili oblastem. Večji nadzor odražajo tudi drugi medvojni predpisi in pravilniki.

Kljub humanizaciji kazni so biopolitični interesi državne oblasti po tihem vendarle prodrli v zakonodajo. Toda ali so preželi tudi kazensko prakso? Na to vprašanje bomo pokušali odgovoriti v posebnem poglavju na koncu študije, še prej pa se posvetimo ostalim zakonom, ki so spremljali pronatalistično politiko.

DRŽAVNA ZAŠČITA MATER

Prepoved splava in kontracepcije seveda ni edini ukrep, s katerim država posega in je posegala na področje (ženskih) reproduktivnih pravic. Obstaja tudi druga, razmeroma svetla plat zgodbe o pohodu pronatalizma oziroma vse večjega zanimanja oblasti za reprodukcijo, ki se veže na zakonodajo glede zaščite materinstva. Kakor bomo videli v nadaljevanju, so običajno tako nasprotniki kot tudi zagovorniki (delne) legalizacije abortusa kot odločujoči vzrok za zmanjševanje rodnosti navajali tudi neugodne socialne in zdravstvene razmere, v katerih so živele noseče ženske oziroma njihove družine. Posledično so v želji, da bi zvišali rodnost, začeli sprejemati zakone, ki bi izboljšali njihov položaj.

Med prve zakonodajne ukrepe, povezane z zaščito mater in predvsem njihovih otrok, je možno šteti predpise v zvezi s profesionalizacijo porodniškega poklica. Prve resne korake v tej smeri so na Avstrijskem ter s tem seveda tudi v slovenskih deželah naredili v drugi polovici 18. stoletja, ko so v sklopu obsežnih Van Swietnovih zdravstvenih reform začeli s sistematičnim šolanjem babic in strogim preganjanjem neuradno šolanih porodnih pomočnic in zdravilcev. Kakor pojasnjuje Peter Borisov, je bila Avstrija celo prva evropska dežela, ki je

¹⁴¹ Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929): 287.

leta 1770 v zdravstvenem zakoniku (*Normativum Sanitatus*) kodificirala babiški poklic. V Ljubljani so tako prvi uradni babiški tečaj, ki ga nekateri štejejo za začetek dolge tradicije ljubljanske babiške šole, uvedli leta 1753. Svoji babiški šoli oziroma tečaja sta v petdesetih letih 18. stoletja prav tako dobila Gradec in Celovec. Na nekoliko večje težave so pri organiziranju sistematičnega šolanja babic naleteli v Trstu. Čeprav segajo poskusi uvedbe tečaja že v leto 1753, so tržaške oblasti prvo tovrstno šolo z neprekinjeno tradicijo namreč ustanovile šele leta 1808, pred tem pa so se primorske babice povečini strokovno izpopolnjevale v Ljubljani. Še počasnejši razvoj beležimo v Prekmurju, kjer šolanja porodnih pomočnic niso uredili do prve svetovne vojne. Vzporedno s prvimi babiškimi tečaji so začeli izhajati tudi učbeniki za babice v slovenskem jeziku. Prvo tovrstno besedilo z naslovom *Prashanja inu odgovori zhes Vshegharstvu* je leta 1782 napisal Anton Makovic.¹⁴²

Sistematično šolanje je seveda znatno predrugačilo babiški poklic. Dejavnost, ki je v starem režimu izrazito »temeljila na medsebojni pomoči«¹⁴³ in medsebojnem poučevanju žensk, je postopoma vse bolj prihajala pod nadzor moških – zdravnikov. Kakor spremembe razmer opisuje Irena Rožman: »Porodniško znanje babic tega razvojnega obdobja [mišljeno je 18. stoletje in prva polovica 19. stoletja?]¹⁴⁴ je bilo še vedno izkustveno in je bilo skupaj z njihovimi pristojnostmi vezano na predpise v babiških pravilnikih. Pravilniki so torej določali obseg njihovega znanja in pristojnosti, ki so prenehale v primeru patološkega poroda. Tako so babice postale podrejene kirurgom in ranocelnikom, katerih porodniško znanje je bilo še v 15. stoletju zelo skromno.«¹⁴⁵

Profesionalizacija pa babiškega poklica ni podredila samo moškim – zdravnikom, ampak tudi interesom oblasti, ki je že v 18. stoletju težila k pospeševanju rasti prebivalstva. Da so npr. »discipliniranje«¹⁴⁶ babištva spremljali izrazito pronatalistični motivi, je razvidno že iz pravilnikov, v katerih lahko zasledimo tako prepovedi v zvezi z umetno prekinitvijo nosečnosti kot tudi obveze o nudenju brezplačne pomoči samskim in revnim nosečnicam.¹⁴⁶ Zadnji ukrep je imel med drugim za cilj tudi zmanjšanje število detomorov. V tem duhu so oblasti gradile najdenišnice in prve porodnišnice, ki so bile sprva namenjene prav

¹⁴² Peter Borisov, *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja* (Ljubljana: SAZU (MT), 1995); Irena Rožman, *Peč se je podrla: kultura rojstva na slovenskem podežlju v 20. stoletju* (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004).

¹⁴³ Irena Rožman, *Peč se je podrla: kultura rojstva na slovenskem podežlju v 20. stoletju* (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004), 43.

¹⁴⁴ Opombo v oklepaju dodala Ana Cergol Paradiž.

¹⁴⁵ Irena Rožman, *Peč se je podrla: kultura rojstva na slovenskem podežlju v 20. stoletju* (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004), 45.

¹⁴⁶ Peter Borisov, *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja* (Ljubljana: SAZU (MT), 1995);

najrevnejšim neporočenim nosečnicam. Medtem ko so premožnejše ženske zaradi upravičenega strahu pred širjenjem nalezljivih bolezni še vedno rojevale doma, so namreč tovrstne ustanove socialno ogroženim često predstavljale edino zatočišče pred cesto. V njih so celo, kakor kažejo različni (deželni) dekreti, lahko prebivale brezplačno, vendar so se morale zato podrežati določenim pravilom: pridobiti so morale brezplačno spričevalo, dožiti dojenčke v sirotišnici in po potrebi celo sodelovati pri praktičnem pouku iz porodništva. Hkrati so porodnišnice in najdenišnice ženskam nudile tudi določeno mero anonimnosti v primeru, da so rojstvo svojega nezakonskega otroka zaradi občutka sramu hotele skriti pred očmi javnosti.¹⁴⁷

V slovenskih deželah so prve porodnišnice začeli ustanavljati v zadnjih desetletjih 18. stoletja oziroma v 19. stoletju. Ljubljana je porodniški oddelek, organiziran pri meščanskem špitalu, dobila leta 1789. V Trstu je konec 18. stoletja obstajala bolnišnica za ženske bolezni, v prvi polovici 19. stoletja pa še materinski dom s sirotišnico. V mariborsko splošno bolnišnico so nosečnice začeli sprejemati leta 1844. Druga slovenska mesta so tovrstne ustanove dočakala šele v prvi polovici 20. stoletja.¹⁴⁸

Zaradi vrste zapletenih intelektualnih preobratov je na prelomu iz 19. v 20. stoletje institucionalna skrb za materinstvo v številnih evropskih državah dobila povsem nove razsežnosti. Izsledki iz bakteriologije so opozorili, da v boju proti nalezljivim boleznim ne zadoščajo zgolj sanacije okolja, pač pa igra pomembno vlogo tudi individualno ravnanje, osebna higiena, zato so vse večjo težo pripisovali pravilni vzgoji prebivalstva. Poleg tega je neposredno prevajanje Darwinovega nauka na družbo proizvedlo frustracije o vsesplošni dedni degeneraciji človeštva. Ob prizadevanju za povečanje kvantitete so si državne oblasti tako začele prizadevati še za povečanje kvalitete prebivalstva. V strogo patriarhalnem okolju je to pomenilo, da odslej ženske niso bile dolžne samo rojevati, pač pa tudi natančno skrbeti za moralni in telesni razvoj svojih otrok. Verjeli so namreč, da bi njihove napake v negi in vzgoji nepovratno negativno vplivale na vse prihodnje rodove.

Vsi ti nazori so tako postavili v ospredje zavest o inherentni nesposobnosti matere. Prej opevano zaupanje v materinski instinkt se je umaknilo prepričanju, da je nosečnost, porodno dobo in nato vzgojo otrok treba podvreči strogemu nadzoru strokovnjakov

¹⁴⁷ Niyala Skerk, »Ženska in zločin, krivka ali žrtev? : o kriminalni zgodovini žensk v 2. polovici 19. stoletja (na podlagi analize sodnega dogajanja na Deželnem sodišču v Trstu v letih 1866–1871)« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2012); Diana De Rosa, *Il baule di Giovanna: storie di abbandoni e infanticidi* (Palermo: Sellerio editore, 1995).

¹⁴⁸ Peter Borisov, *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja* (Ljubljana: SAZU (MT), 1995).

(pediatrov, pedagogov, psihologov, evgenikov, zdravnikov itd.).¹⁴⁹ Svoj zmagoviti pohod je tako začela *puerikulura*, veda o negi majhnih otrok, ki jo je v prvem desetletju 20. stoletja utemeljil francoski ginekolog Aldophe Pinard. V številnih evropskih državah so ustanavljali materinske posvetovalnice in angažirali posebne odposlance oziroma odposlanke, ki so obiskovale delavske matere z namenom, da jih izobražujejo in jim nudijo pomoč.¹⁵⁰

Čeprav so bile opisane pobude prvotno plod zasebnih, praviloma s strani ženskih društev vodenih iniciativ, so že pred prvo svetovno vojno vse bolj prehajale pod okrilje npr. mestne, nato pa kar državne uprave. Tako je ravno javna skrb za matere in otroke mnogokje predstavljala prvo pravo (z zavarovalniškim sistemom krito) obliko javnozdravstvenega organiziranja. Delno se je uveljavila celo v Italiji in ZDA, ki sta sicer v oziru socialne politike veljali za »šibki državi«.¹⁵¹

Za zaščito mater in predvsem otrok so se na prelomu stoletja začeli vse bolj zanimati tudi različni akterji na Slovenskem. »Epohalen dogodek« v tem smislu naj bi »po besedah Zlate Pirnat in Otona Fetticha predstavljal »prvi kongres za zaščito mladine avstrijskih dežel«, ki je bil organiziran leta 1907. Na njem so delegati iz posameznih dežel podali poročila o stanju tovrstne zaščite v državi. O nezavidljivih razmerah na Kranjskem je spregovoril sodnik Fran Milčinski in tako dal povod za intenzivnejše delo na tem področju. Naslednje leto so ustanovili Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v Ljubljani«,¹⁵² ki naj bi odtlej ščitilo osirotele otroke in skrbelo za njihovo vzgojo s tem, da bi jih nameščalo v primerne zavode, družine, učna mesta ali službe. Omenjeno društvo je v dveh letih dobilo svoje podružnice v 30 okrajnih mestih in se združilo v Deželno zvezo za otroško varstvo in mladinsko skrb.¹⁵³

¹⁴⁹ Dorothy Porter, *Health, civilization, and the state: a history of public health from ancient to modern times* (New York: Routledge, 1999), 165–196; Sabina Žnidaršič - Žagar, »Novo materinstvo: novi pogledi na matere in njihovo materinjenje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne«, *Annales: anali za istrske in mediteranske študije* 13, št. 2 (2003): 327–338.

¹⁵⁰ Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

¹⁵¹ Dorothy Porter, *Health, civilization, and the state: a history of public health from ancient to modern times* (New York: Routledge, 1999), 165–196.

¹⁵² Ana Cergol Paradiž, »V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo« – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji«, v *Zgodovina otroštva*, uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 267.

¹⁵³ Ana Cergol Paradiž, »V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo« – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji«, v *Zgodovina otroštva*, uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012. Več o tem tudi Vita Zalar, »Meščanska dobrodelna dejavnost pred in med prvo svetovno vojno na področju skrbi za otroke in mladino s poudarkom na participaciji žensk« (seminarska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2013).

Z vidika povečane »skrbi za materinstvo« je pomembno, da je v okviru opisane organizacije od leta 1913 delovalo tudi »zdravniško posvetovališče«, ki je materam in rejnicam bolnih in zdravih predšolskih otrok nudilo brezplačne nasvete.

Dokaj uspešno delovanje društev za otroško varstvo in mladinsko skrb je nato prekinil prvi svetovni konflikt. Toda k socialni in zdravstveni zaščiti materinstva se je po prvi svetovni vojni odločno zavezala tudi novoustanovljena Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. V njeni ustavi, izdani leta 1921, je izrecno pisalo, da »država skrbi [...] za posebno zaščito mater in dece«.¹⁵⁴ Še prej, na začetku leta 1919, pa je na pobudo takratnega ministrskega predsednika dr. Antona Korošca izšla uredba o ustanovitvi Državnega oddelka za zaščito dece,¹⁵⁵ ki mu je nato 10. marca 1919 sledila še izdaja pravilnika¹⁵⁶ o njegovi ureditvi.

Omenjeni oddelek je sprva deloval samostojno, septembra pa je nato prešel pod (novoustanovljeno) ministrstvo za socialno politiko,¹⁵⁷ ki je 1. 10. izdalo tudi nov pravilnik, po katerem se je – če se osredotočimo na slovenski prostor – pri poverjeništvu za socialno skrbstvo v Ljubljani osnoval oddelek za zaščito dece,¹⁵⁸ ki naj bi se nadalje členil na pokrajinske, nato okrožne in krajevne zaščite.

Za neposredno izvajanje dela v okviru krajevnih zaščit so skrbeli t. i. poverjeniki, ki so lahko bili tako ženskega kot tudi moškega spola, njihovo poslanstvo pa se je sprva predvsem osredotočalo na skrb za vojne sirote, v smislu, da so določali njihove skrbnike, odrejali njihovo gmotno podporo in jih oddajali v šole. Poleg poverjenikov so v sklopu krajevne zaščite otrok delovale tudi t. i. krajevne dečje postaje, ki so poleg sirotišča, otroške in dijaške kuhinje, aparata za dezinfekcijo, obrtne šole in še nekaterih drugih oddelkov predvidele tudi organiziranje posvetovalnic za matere, v katerih naj bi zdravniško pregledovali dojenčke, dajali materam navodila za njihovo vzgojo, prirejali tečaje itd. Po poročanju Franceta Goršiča so se do leta 1921 na slovenskem ozemlju, tedaj vključenem v Kraljevino SHS, organizirale tri posvetovalnice za matere, in sicer v Ljubljani, Trbovljah in na Jesenicah, ustanoviti pa so jo nameravali tudi v Mariboru.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Ana Cergol Paradiž, »V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo« – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji, v *Zgodovina otroštva*, uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 267.

¹⁵⁵ Dunja Dobaja, »Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1939 na območju Dravske banovine«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 7–26; France Goršič, *Socialna zaščita otrok in mladine* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1921).

¹⁵⁶ »Pravilnik o ureditvi državnega oddelka za zaščito dece«, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 75 (11. 4. 1919): 243–244.

¹⁵⁷ »V imenu njegovega veličanstva«, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 158 (8. 10. 1919): 580.

¹⁵⁸ Bogomir Dragaš, »Osnove zaščite otrok v Sloveniji«, *Kronika slovenskih mest* 3, št. 2 (1936): 115–123.

¹⁵⁹ France Goršič, *Socialna zaščita otrok in mladine* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1921).

Zaščita otrok se je financirala predvsem s prostovoljnimi prispevki, volili, občinsko podporo in prostovoljnim sodelovanjem. Opirala se je torej v veliki meri na zasebno iniciativo, npr. že na pred vojno ustanovljena društva za otroško varstvo in mladinsko oskrbo. 28. 2. 1922 je nato stopil v veljavo nov zakon o zaščiti dece in mladine, ki je poleg nekaterih upravnih sprememb v nasprotju s prejšnjim zakonom financiranje tovrstnih zaščitnih organov krepkeje naslonil na občinske in državne dajatve.¹⁶⁰ Kljub temu je pomoč zasebnih organizacij ostajala pomembna. Tako je npr. prav ob podpori zasebne organizacije, Splošnega ženskega društva, še isto leto ljubljanskim oblastem uspelo ustanoviti Dečji in materinski dom kraljice Marije.¹⁶¹

Do pomembnega premika v zvezi z institucionalno skrbjo za žensko reproduktivno zdravje je nato prišlo leta 1923.¹⁶² Tedaj so tudi v Ljubljani ustanovili Zavod za socialno-higiensko zaščito dec«, eno od slovenskih pionirskih organizacij na področju preventivne medicine, ki je v svojem prizadevanju za zmanjšanje mortalitete in morbiditete otrok veliko pozornost posvečala tudi izobraževanju in zdravstveni zaščiti mater.¹⁶³ Čeprav je bilo ožje področje delovanja zavoda sicer Ljubljana, naj bi bil, kakor piše v pravilniku, širše odgovoren za celotno Slovenijo. Sestavljali so ga dispanzer za deco (otroke), dom za matere in dojenčke ter higienska šola materinstva.

Prvi je vrata odprl dispanzer za deco, ki je opravljal funkcije **otroške poliklinike**,¹⁶⁴ v smislu, da je nudil brezplačno zdravljenje in pregledovanje socialno ogroženih otrok do štirinajstega leta starosti. Poleg tega pa je v istih prostorih delovala že zgoraj omenjena posvetovalnica za matere. Slednja je delila nosečim ženskam higienske in zdravstvene nasvete in jim ob potrebi nudila materialno podporo.¹⁶⁵ Dispanzer naj bi poskrbel tudi za potrebne ginekološke in porodničarske storitve, pri tem naj bi sodeloval z ambulantno bolnišnice za ženske bolezni.¹⁶⁶

Omenjene organizacije seveda niso nudile zgolj prepotrebne pomoči, pač pa so, kakor je možno sklepati iz pravilnika, nad nosečimi ženskami izvajale tudi določeno obliko nadzora, discipliniranja, kar je po svoje, kakor pojasnjuje Sabina Ž. Žnidaršič, pri ženskah povzročilo

¹⁶⁰ »Zakon o zaščiti dece in mladine«, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 4, št. 83 (9. 8. 1922): 554–556.

¹⁶¹ Bogomir Dragaš, »Osnove zaščite otrok v Sloveniji«, *Kronika slovenskih mest* 3, št. 2 (1936): 115–123.

¹⁶² Natančneje 9. julija 1923.

¹⁶³ Zavod je svoje prostore dobil v stari porodnišnici na Lipičevi cesti, vodil pa ga je pediater dr. Mitja Ambrožič (Bogomir Dragaš, »Osnove zaščite otrok v Sloveniji«, *Kronika slovenskih mest* 3, št. 2 (1936): 115–123).

¹⁶⁴ »Zavod za socialno-higiensko zaščito dece v Ljubljani«, *Slovenec*, 7. 6. 1923, 3.

¹⁶⁵ Dunja Dobaja, »Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1939 na območju Dravske banovine«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 11.

¹⁶⁶ »Pravilnik zavoda za socialno-higiensko zaščito dece«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 5, št. 66 (17. 7. 1923): 436–438.

občutke (ne)odgovornosti, krivde in nezadostnosti.¹⁶⁷ Tako je npr. posvetovalnica od žensk zahtevala redna poročila, tistim, ki je niso redno obiskovale, pa lahko celo odrekala pomoč. Svoje »sestre-posetnice« je pošiljala tudi materam na dom, »da jih tam poučujejo o dečji higieni z besedo, nazorno demonstracijo in praktično pomočjo, jim svetujejo v socialnem in higienskem oziru, propagirajo redno posečanje posvetovalnice za matere in poročajo o svojih posetih zdravniškemu voditelju posvetovalnice, po potrebi pa tudi organom oblastne in krajevne zaščite«.¹⁶⁸

Kakor že omenjeno, je v okviru Zavoda za socialno-higiensko zaščito dece deloval tudi Dom za matere in dojenčke, ki je v nasprotju z dispanzerjem skrbel za, če prevzamemo izrazje Bogomirja Dragaša, »zaprto zaščito otrok«. Potrebni nege so v njem torej tudi bivali. Dom je bil naslednik istoimenske ustanove, ki je prej delovala v okviru zgoraj omenjenega Dečjega in materinskega doma Kraljice Marije.¹⁶⁹ Sprejemal je torej zapuščene novorojenčke in novorojenčke brez staršev ter posredoval pri iskanju njihovih rejnikov. Vanj so se lahko zatekle tudi porodnice v socialni stiski in npr. matere z zdravstveno ogroženimi dojenčki. Matere so bile v zavod sprejete brezplačno, morale pa so opravljati hišna opravila in dojeti še druge otroke. Dom se je podobno kakor ostali oddelki Zavoda za socialno-higiensko zaščito dece srečeval z vrsto omejitev. Poleg pomanjkanja ustreznega kadra, kakor v svojem prispevku poudarja Mitja Ambrožič, je njegovo delovanje zavirala precejšnja nepripravljenost na sodelovanje s strani kurativne medicine oziroma ljubljanske porodnišnice.¹⁷⁰

V okviru zavoda je delovala še materinska šola, v smislu, da so se organizirala predavanja, razstave, stalni in potujoči tečaji, namenjeni materam, sestram negovalkam in občasno zdravnikom.¹⁷¹ V drugi polovici leta se je pod njegovim okriljem ustanovila tudi šola za sestre, ki je na začetku trajala eno leto in obsegala tako praktični kot teoretični pouk iz porodništva in sorodnih ved.¹⁷² Po predpisih državnega pravilnika iz leta 1930 naj bi imeli zavodi za zaščito mater in otrok poleg zgoraj navedenih oddelkov še mlečno kuhinjo, kolonijo

¹⁶⁷ »S tovrstnimi svarili so (tudi) zdravniki izrekli materam nezaupnico oziroma izražali nemajhen dvom o njihovih negovalnih in vzgojiteljskih sposobnostih. Z nasveti, ki so presegali strogo strokovna medicinska področja in posegali npr. na področje ljubkovanja, so še povečali tako materino odgovornost [...] kot njeno krivdo in občutek nezadostnosti«. (Sabina Žnidaršič - Žagar, »Novo materinstvo: novi pogledi na matere in njihovo materinjenje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne«, *Annales: anali za istrske in mediteranske študije* 13, št. 2 (2003): 334).

¹⁶⁸ »Pravilnik zavoda za socialno-higiensko zaščito dece«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 5, št. 66 (17. 7. 1923): 436.

¹⁶⁹ Bogomir Dragaš, »Osnove zaščite otrok v Sloveniji«, *Kronika slovenskih mest* 3, št. 2 (1936): 115–123.

¹⁷⁰ Mitja Ambrožič, Ivo Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936:

spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani, Ljubljana: Higijenski zavod, 1938, str.

¹⁷¹ »Pravilnik zavoda za socialno-higiensko zaščito dece«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 5, št. 66 (17. 7. 1923): 436–438.

¹⁷² »Pravilnik in učni načrt«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 5, št. 105 (17. 11. 1923): 653–654.

za dojenčke in majhne otroke ter posvetovalnico za noseče ženske. Slednje so vodili ginekologi, v njihov delokrog pa je poleg spremljanja celotne nosečnosti, dajanja nasvetov glede higiene, dojenja, poroda, poporodne dobe spadalo tudi pravno svetovanje za matere v stiski. Posvetovalnice so bile sicer za vse obiskovalke brezplačne, vendar ker so bile to preventivne zdravstvene ustanove, se pacientke v njih niso zdravile. Če so bile bolne, so jih napotili drugam (npr. v bolnico za ženske bolezni).¹⁷³

Za reproduktivno zdravje nosečnic in porodnic naj bi bilo poskrbljeno tudi na ravni nižjih upravnih območij. Znotraj zdravstvenih domov, organiziranih po posameznih sedežih sreskih ali mestnih načelstev, naj bi načeloma delovali tudi dispanzerji za matere in otroke,¹⁷⁴ ki naj bi prav tako vključevali posvetovalnice za noseče žene, posvetovalnice za matere dojenčev in malih otrok ter občo polikliniko za otroke.¹⁷⁵

Zavodi za zaščito otrok so kasneje prešli pod okrilje higienskih zavodov, organiziranih po posameznih banovinah. Sodelovali so tudi s Centralnim higienskim zavodom v Beogradu.¹⁷⁶

Iz povedanega je razvidno, da je Kraljevina Jugoslavija v obdobju med obema vojnama razvila dokaj ambiciozne načrte na področju zaščite mater in otrok (še zlasti v preventivnem zdravstvenem smislu). Vendar so ti zaradi različnih razlogov, od zmanjšanja dohodkov zaradi političnih preobratov in gospodarske krize do nasprotovanja predstavnikov kurativne medicine, ostajali v povojih oziroma mnogi tudi nerealizirani. Tako so po navedbah *Statističnega godišnjaka* še v letu 1938 na vsem področju Dravske banovine npr. delovali le trije oddelki oziroma zavodi za zaščito otrok.¹⁷⁷

Ob preventivni medicini se je v obdobju med obema vojnama na Slovenskem razvijala kurativna. V polju porodništva in ginekologije velja v tem oziru omeniti predvsem ustanovitev Bolnice za ženske bolezni,¹⁷⁸ ki je nato prerasla v pravo zdravstveno,

¹⁷³ »(46) Pravilnik o delokrogu zavodov za zdravstveno zaščito mater in otrok«, *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine* 1, št. 12, (7. 7. 1930): 139-140.

¹⁷⁴ »(14) Uredba o organizaciji in potročju Higienskih zavodov, zdravstvenih domov in zdravstvenih postaj«, *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine* 1, št. 6 (6. 6. 1930): 65-66.

¹⁷⁵ »(47) Pravilnik o delovanju zdravstvenih domov«, *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine* 1, št. 12 (7. 7. 1930): 143-144.

¹⁷⁶ »Uredba o organizaciji in področju Higienskih zavodov, zdravstvenih domov in zdravstvenih postaj«, *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine* 1, št. 12 (7. 7. 1930): 143-144.

¹⁷⁷ *Statistični godišnjak 1938-1939, zvezek 9* (Beograd: Državna štamparija: 1939): 400.

¹⁷⁸ Ker se je na začetku dvajsetih let v Ljubljani število ginekoloških bolnic in porodnic povečalo, v poslopju splošne bolnice pa so vladale neugodne razmere, je takratni primarij ginekološkega oddelka Alojz Zalokar ob nezanemarljivi podpori Splošnega ženskega društva na ministrstvo za narodno zdravje in socialno politiko naslovil prošnjo, v kateri je predlagal nakup večjega poslopja za ginekološko-porodniški oddelek ljubljanske (splošne) bolnice. Njegov predlog so leta 1923 uresničili z ustanovitvijo samostojne bolnišnice za ženske bolezni z lastno upravo in ravnateljstvom. (Ivo Pirc, *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936: spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani* (Ljubljana: Higijenski zavod, 1938);

raziskovalno in pedagoško ustanovo oziroma ginekološko-porodniško kliniko, kar je bil edini primer tovrstne bolnice pri nas. Pod pokroviteljstvom Alojza Zalokarja se je razvijala tudi ljubljanska babiška šola, ki je tisti čas svoj delokrog razširila na celotno slovensko ozemlje v okviru države SHS.¹⁷⁹

Ob bolj ali manj uspešnih naporih države, da bi izboljšala razmere na področju otroškega (in materinskega) skrbstva in zdravstva, so v obdobju med obema vojnama ves čas k podobnim ciljem stremele tudi številne dobrodelne organizacije, ki so se v tridesetih letih združile v Jugoslovansko unijo za zaščito otrok. Leta 1935 je bila ustanovljena tudi sekcija za Dravsko banovino v Ljubljani, ki je do leta 1939 v svoj delokrog sprejela 33 mladinskih zaščitnih društev in zvez.¹⁸⁰ Hkrati je njihovo delo povezala z delom oblasti in od leta 1939 izdajala svoje glasilo *Zaščita otrok in mladine*, ki je vztrajno opozarjalo na problem neprimerne socialne zaščite otrok. Unija je bila nadalje kritična tudi glede skrbstva za materinstvo. Da je bilo to pri nas nezadostno, naj bi dokazovalo dejstvo, da je bila tedaj najnižja rodnost v Jugoslaviji zabeležena ravno v Dravski banovini. Zaskrbljujoče naj bi bilo po njenem mnenju tudi, da se »še vedno ogromna večina nosečih žena med nosečnostjo ni dala pregledati niti babici niti zdravniku. Več kot 50 % porodnic naj bi, tako Unija, še vedno rojevalo brez strokovne babiške pomoči.«¹⁸¹ Zato si je prizadevala za izgradnjo novih posvetovalnic za matere in domov za nosečnice.¹⁸²

Zvonka Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891–1967)* (Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije; Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005). Glede Ljubljanske porodnišnice glej tudi Tina Stele, »Rojevanje otrok v ljubljanski porodnišnici od velikonočnega potresa dalje« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2013).

¹⁷⁹ Kakor poudarja Peter Borisov: »Ljubljanska babiška šola ni bila le po starosti, temveč tudi po kakovosti pouka najboljša v tedanji Jugoslaviji, zato se je že pred drugo svetovno vojno pojavil predlog, da bi šola postala Centralna babiška šola, kjer bi se prvenstveno šolale tudi učenke iz drugih banovin, kjer tovrstnih šol ni bilo.«

¹⁸⁰ Ljiljana P. Stankov, »Vaspitna uloga ustanova za zaščito dece i omladine u Srbiji (1919–1941)«, (doktorska disertacija, Univerza v Beogradu, 2011).

¹⁸¹ Dunja Dobaja, »Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1939 na območju Dravske banovine«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 11.

¹⁸² Jugoslovanske unije za zaščito otrok seveda ni mogoče razumeti kot samoniklega fenomena, saj je nastala pod okriljem istoimenske mednarodne človekoljubne organizacije s sedežem v Ženevi (Save the Children International Union), ki je leta 1924 bistveno prispevala k sprejetju Ženevske deklaracije o otrokovih pravicah. Jugoslovanska unija se je skupaj z ostalimi balkanskimi državami tudi združevala v Balkansko unijo za zaščito otrok, v okviru katere so v tridesetih letih večkrat organizirali Balkanske kongrese za zaščito. Prvi tovrstni kongres je bil organiziran leta 1936 v Atenah, drugi pa leta 1938 v Beogradu. Vsebina omenjenih kongresov vnovič potrjuje, da so poleg človekoljubja državno in očitno tudi mednarodno delo za zaščito otrok in mater vodile izrazito pronatalistične in morda tudi evgenične težnje oziroma če sprejmemo Foucaultov koncept – biopolitika. (Ana Cergol Paradiž, »V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo« – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji«, v *Zgodovina otroštva*, uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 266–277.)

ZAŠČITA DELAVK

Visoki smrtnosti in obolevnosti mater in otrok v 19. in prvi polovici 20. stoletja ni botrovalo samo neznanje, slaba higiena ali splošno pomanjkanje, pač pa tudi nevzdržni pogoji dela v tovarnah. Poleg splošne zdravstvene in socialne zaščite materinstva so zato že v 19. stoletju nekatere evropske države začele sprejemati zakonodajo, ki se je specifično vezala na izboljšanje položaja nosečih delavk. Predvsem gre tukaj izpostaviti postopno uveljavljanje porodniškega dopusta. Prva evropska država, ki je leta 1877 tako uzakonila obvezni porodniški dopust štiri tedne pred porodom in štiri tedne po njem, je bila Švica. Leto kasneje ji je s tritedenskim porodniškim dopustom sledila še Nemčija (1878), tej pa so se nato pridružile še Italija (1879) in Ogrska (1884), Avstrija (1885), Belgija (1889), Nizozemska (1889), Velika Britanija (1891) in Norveška (1892).¹⁸³

Avstrija je štiritedenski porodniški dopust, pa tudi nekatere druge protektivne določbe glede dela žensk in otrok ter delavcev nasploh (prepoved nočnega dela v nekaterih tovarnah, pravica do počitka v času dela, osemurni delavnik za otroke itd.) vpeljala z Obrtnim redom, izdanim 8. marca 1885,¹⁸⁴ ki ga lahko razumemo kot del širše reformne usmeritve po letu 1879, ko je nastopilo obdobje protikapitalistično umerjene Taaffejeve vlade.¹⁸⁵

Podobno kot v drugih državah tudi avstrijska uredba o porodniškem dopustu ni vnesla radikalnejših sprememb, kajti nanašala se je *le na nekatere gospodarske panoge*, tako denimo služkinjam in dninarkam, torej velikemu deležu takratne ženske delovne sile, niso priznavali tovrstnih pravic. Uvajanje porodniškega dopusta se je seveda izkazalo za neučinkovito tudi zato, ker delavke v času porodniške niso dobile denarnega nadomestila. Odtegnitev prepotrebnihih dohodkov jih je tako prisilila, da so nosečnost prikrivale ali delale na črno, kar se je navadno dogajalo tudi s tiho privolitvijo delodajalcev.¹⁸⁶

¹⁸³ Ann Taylor Allen. *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

¹⁸⁴ »Postava od 8. marcija 1885, s katero se obrtni red izpreminja in dopolnjuje«, *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane* leto 1885, št. 8: 35–51.

¹⁸⁵ Dotlej so namreč avstrijsko politiko vodili liberalci, ki so se bolj nagibali k laissez faire gospodarstvu in popolnemu nevmešavanju države v industrijo. Nato pa je nastopilo obdobje katoliško in izrazito protikapitalistično usmerjene Taaffejeve vlade. Tako se je med drugim uveljavilo prepričanje, da je propad družine plod kapitalizma in industrializacije ter da so nove ekonomske ter družbene razmere ženske prisilile, da so začele delati v tovarnah, zaradi česar so zanemarjale svoj materinski poklic. Tovrstni nazori, hkrati pa tudi strah pred delavskim gibanjem so torej vlado spodbudili, da je delodajalce zakonsko prisilila k omejevanju dela žensk in otrok v industriji. Reforma sicer ni bila tako zelo široko zastavljena, saj so lastniki podjetij kljub vsemu ohranjali znatno pogajalsko moč, npr. žensko in otroško nočno delo so prepovedali le v nekaterih tovarnah. (Gerda Neyer, »Die Entwicklung des Mutterschutzes in Deutschland, Österreich und der Schweiz von 1877 bis 1945«, v *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, ur. Ute Gerhard, (München: Beck, 1997), 744–758).

¹⁸⁶ Gerda Neyer, »Die Entwicklung des Mutterschutzes in Deutschland, Österreich und der Schweiz von 1877 bis 1945«, v *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, ur. Ute Gerhard, (München: Beck, 1997), 744–758.

Splošno gledano so denarna nadomestila v času nosečnosti in po porodu v številnih državah sprva prihajala od zasebnih iniciativ, v okviru katerih so pomembno vlogo igrale ženske organizacije. V nemškem prostoru, tudi v Avstriji, se je v tem smislu še posebej angažirala organizacija *Bund für Mutterschutz*, ki denarne in druge pomoči ni namenjala samo poročenim, pač pa se je zavzemala tudi za nezakonske matere.¹⁸⁷ Isto združenje je leta 1908 na Dunaju tudi ustanovilo dom, v katerega so se lahko zatekle manj premožne poročene in neporočene ženske v času nosečnosti in po porodu.¹⁸⁸

»Uradno« denarno subvencioniranje porodniškega dopusta so najprej uvedle tiste države, ki so tudi sicer organizirale nujno zdravstveno zavarovanje v primeru bolezni, nezgod itd. Tako je leta 1883 skromno plačan tritedenski porodniški dopust v sklopu zavarovalniškega sistema prva uzakonila Nemčija.¹⁸⁹ Tudi v Avstriji so državno financiran zavarovalniški sistem vpeljali razmeroma hitro: 30. 3. 1888.¹⁹⁰ Od tedaj so ženske, zaposlene v nekaterih vejah industrije, dobile plačan štiritedenski porodniški dopust. Toda nadomestilo je bilo zelo majhno, znašalo je petdeset odstotkov v večini primerov že tako skromne plače. Z zdravstvenim zavarovanjem so avstrijske ženske sicer imele tudi boljše možnosti zdravniške oskrbe v času nosečnosti in brezplačno pomoč pri porodu (?). A ponovno, v zavarovalni sistem je bilo vključenih le 11 % vseh delavk, služkinje, kmetice in dninarke niso dobivale tovrstne pomoči.¹⁹¹

Sicer pa se je avstrijskim in nemškim delavkam v tem oziru vendarle godilo bolje kot denimo italijanskim, danskim ali ruskim, pa tudi norveškim in nizozemskim delavkam, ki so na plačan porodniški dopust morale čakati še dolgo časa. V Franciji in Veliki Britaniji so le delno subvencioniran porodniški dopust npr. uvedli šele v začetku dvajsetih let 20. stoletja.

Z izbruhom prve svetovne vojne so evropske oblastne sile postavile drugačne karte na mizo. Ob množici umrlih so se, kot že poudarjeno, krepile zahteve po rojstvih novih državljanov, toda hkrati se je povečala tudi potreba po zaposlitvi delovnih mest, ki so se izpraznila po odhodu moških na fronto. Posledično so politični odločevalci hočeš nočeš morali uvajati zakonodajo, ki je dodatno ščitila prav zaposlene matere. Napore v tej smeri so

¹⁸⁷ Allen, Ann Taylor. *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

¹⁸⁸ Britta Isabelle Mc Ewen, »Viennese sexual knowledge as science and social reform movement« (doktorska disertacija, University of California, 2003).

¹⁸⁹ Allen, Ann Taylor. *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

¹⁹⁰ »Zakon od 30. Marcija 1888, o zavarovanju delavcev glede kake bolezni«, *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane* leto 1888, št. 10 (6. 4. 1888): 57–71.

¹⁹¹ Neyer Gerda, »Die Entwicklung des Mutterschutzes in Deutschland, Österreich und der Schweiz von 1877 bis 1945«, v *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, ur. Ute Gerhard, (München: Beck, 1997), 744–758.

naredili v številnih evropskih državah – podaljševali so npr. porodniški dopust, ustanavljali vrtce, podeljevali podpore za dojenje itd.¹⁹² Valu reform je seveda sledila tudi Avstrija. S cesarskim ukazom v začetku leta 1917 je npr. podaljšala porodniški dopust na dobo treh tednov pred porodom in treh tednov po njem, s čimer se je uvrstila med edine tri evropske države z več kot štiritedenskim porodniškim dopustom.¹⁹³ Poleg tega je uvedla dodatne podpore za dojenje, ki so se lahko izplačevale celo do 26. tedna po porodu, v primeru, da so soprogi plačevali t. i. »rodbinsko zavarovanje«, pa je zdravstveno oskrbo in porodniško podporo nudila tudi nezaposlenim ženam in drugim odvisnim družinskim članom.¹⁹⁴

Za zaščito delavske matere so po prvi svetovni vojni poskrbele tudi jugoslovanske oblasti. Leta 1922 izdani *Zakon o zavarovanju delavcev* je zanje predvidel štirimesečni porodniški dopust (dva meseca pred porodom in dva meseca po njem), v času katerega naj bi dobivale denarno nadomestilo v vrednosti »treh četrtin zavarovane mezde na dan«.¹⁹⁵ Poleg tega so matere v tem času imele tudi pravico do zdravniške in babiške oskrbe ter še nekaterih ugodnosti.¹⁹⁶ Toda leta 1931 je nato izšel nov zakon glede podpor ob porodu, v katerem so se že odražali učinki gospodarske krize. Porodniški dopust se je tako znižal na tri tedne pred porodom in tri tedne po njem.¹⁹⁷

Problem dokaj napredne jugoslovanske zakonodaje glede zaščite delavske matere se je kazal tudi v tem, da je, še posebno po nastopu gospodarske krize v tridesetih letih, ostajala zgolj na papirju. Zaradi visoke brezposelnosti je zlasti neporočenim nosečim delavkam nenehno grozila možnost izgube službe, zato so le redke med njimi uveljavljale svojo pravico do porodniškega dopusta. Po ocenah *Ženskega statuta*, dokumenta, ki so ga v želji po izboljšanju položaja žensk leta 1936 izdale feministke, je tako socialno zavarovanje v primeru poroda na leto v celotni državi uveljavilo zgolj 3.000 žensk. Podobno kakor že za časa Avstro-Ogrske so bile iz zavarovalniškega sistema izključene tudi še vedno številne delavke s področja kmetijstva, medtem ko je bil položaj hišnih pomočnic različno urejen po posameznih

¹⁹² Allen, Ann Taylor. *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*. (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

¹⁹³ Neyer Gerda, »Die Entwicklung des Mutterschutzes in Deutschland, Österreich und der Schweiz von 1877 bis 1945«, v *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, ur. Ute Gerhard, (München: Beck, 1997), 754.

¹⁹⁴ »(457) Zakon z dne 20. novembra 1917.l., s katerim se izpreminja zakon od zdravniškem zavarovanju«, *Državnik zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*, leto 1917, št. 212: 1263–1271.

¹⁹⁵ »Zakon o zavarovanju delavcev«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 4, št. 62, (13. 6. 1922): 404.

¹⁹⁶ Kasneje še podporo za otroško opremo (v štiriindvajsetkratnem znesku zavarovane mezde) in podporo za dojenje, vendar zadnje le če med tem niso delale. Do denarnega nadomestila v času nosečnosti, babiške oskrbe in otroške opreme so bile upravičene tudi nezaposlene zakonske ter celo izvenzakonske partnerke zavarovanih delavcev (»Zakon o zavarovanju delavcev«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 4, št. 62, (13. 6. 1922): 404.).

¹⁹⁷ »Statut žene«, *Ženski pokret* 18, št. 1 (januar-februar 1937): 6–12.

banovinah.¹⁹⁸ Pri tem sicer ne gre spregledati, da so nekatera podjetja (oziroma njihovi delavci) sama organizirala bolniško blagajno, s čimer so njihove delavke načeloma prejemale višjo podporo v primerjavi s tisto, predvideno po zakonu.¹⁹⁹

DRUŽINSKI DODATKI in DAVČNE OLAJŠAVE

Med posrednimi zakonskimi ukrepi za zaščito mater in otrok ne gre zanemariti takšnih in drugačnih oblik *denarnih nadomestil* za številčne družine, med temi predvsem otroških oziroma družinskih doklad (dodatkov). V evropskem kontekstu so najhitrejši razvoj v zvezi z družinskimi dodatki v prvi polovici 20. stoletja doživele Francija, Belgija in Nemčija, tem so do določene mere sledile še Avstrija, Češkoslovaška, Nizozemska, Švica, Poljska, Švedska, Norveška, Danska, Finska, Italija, Španija, Irska, in kakor navedeno v tuji literaturi, tudi Jugoslavija.²⁰⁰

V Kraljevini Jugoslaviji so družinske doklade delili vsaj v sklopu draginjskih dodatkov. V splošnem so zakon iz leta 1922 in njemu sledeče uredbe to področje urejale na naslednji način: uslužbenec (ali upokojenec) je rodbinske doklade prejemal posebej za ženo (če seveda ni dobivala svojih prejemkov), za vsakega zakonskega in pozakonjenega otroka, za pastorko/pastorja in v določenih primerih tudi za starše ter brate in sestre. Nezakonski otroci so bili, kljub protestom nekaterih ženskih združenj,²⁰¹ torej iz tovrstne državne pomoči izvzeti. Otroški družinski dodatek so starši praviloma prejemali do otrokovega 16. leta starosti, v primeru trajne invalidnosti, šolanja, in če je hči gospodinjala pri ovdovelem očetu (sic!), pa tudi dlje. V primeru, da sta bila tako mož kot tudi žena v državni službi, je »otroški rodbinski dodatek pripadal samo možu«, če sta bila ločena, pa tistemu, ki je oskrboval otroka. Če je bila v državni službi zaposlena samo žena, ji je pripadala rodbinska doklada le, če je bil mož »siromašnega stanja ali nesposoben za pridobivanje«. Denarni prejemki za posameznega otroka so leta 1932 npr. znašali 140 din.²⁰² Leta 1935 je nato, zanimivo, stopila v veljavo uredba, ki je po poročanju *Slovenca* »ščitila družine in očete številnih otrok«.²⁰³ Prejemki so

¹⁹⁸ »Statut žene«, *Ženski pokret* 18, št. 1 (januar-februar 1937): 6–12.

¹⁹⁹ Bogoljub Dragaš, »Zaščita mater, dojenčev in predšolskih otrok. Kje stojimo z zaščito mater in otrok?«, v Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936: spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani, ur. Ivo Pirc (Ljubljana: Higijenski zavod, 1938), 28.

²⁰⁰ John Macnicol, »Welfare, wages and the family: child endowment in comparative perspective, 1900–50«, in *In the Name of the Child: Health and Welfare, 1880–1940*, ur. Roger Cooter (Routledge, 1992): 254.

²⁰¹ Budna Kodrič, Nataša Serše, Aleksandra (ur.) (2003): Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, str. 406.

²⁰² »Zakon o Draginjskih dokladah civilnih in vojaških uslužbencev, upokojencev in upokojenk«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo* 4, št. 24 (12. 3. 1922): 193–196.

²⁰³ »Nova uredba o uradniških plačah, Nova uredba ščiti očete in družine številnih otrok«, *Slovenec*, 25. 10. 1935, št. 246, 2.

se odtelej eksponentno zviševali glede na število nepreskrbljenih družinskih članov. Očetje z manj kot tremi otroki so dobivali 110 din, očetje z več kot tremi otroki pa 120 din (za posameznega otroka).²⁰⁴

Poleg doklad gre k denarni pomoči za številne družine kajpada prištevati tudi davčne olajšave. V Kraljevini Jugoslaviji je od leta 1931 npr. veljal zakon, ki je osebe z devet ali več otroki opravičeval plačevanja davkov. Isti zakon je uvedel tudi davek na neoženjene moške med tridesetim in šestdesetim letom starosti, vključno z ločenci in vdovci brez zakonskih otrok, če niso bili duhovniki, vojaki, tuji državljani ali popolni invalidi. Hkrati so se plačevanju izognile tiste osebe, ki so po bile po državljskem zakonu nesposobne upravljati s svojim imetjem,²⁰⁵ in tiste osebe, ki se niso mogle »poročiti zaradi cerkvenih zadržkov«.²⁰⁶ Davek se je odmerjal na podlagi »dopolnilnega davka na zemljarino, zgradnino, pridobnino in rentnino«, ²⁰⁷ iz česar verjetno sledi, da ga tudi manj premožni niso plačevali.²⁰⁸ Na podlagi proračuna za obdobje 1931/1932 izvemo, da naj bi državni blagajni prinesel milijon dinarjev, kar je znašalo 0,046 % donosa iz neposrednih davkov za isto obdobje.²⁰⁹

T. i. »davek na samce« je med slovenskim ljudstvom in v medijih, kot kažejo različni indici, pogosto naletel na posmeh in neodobravanje. Kritično ga je denimo ocenjeval zdravnik Maks Kremžar: »Krivičen je ta davek vsekako za onega, ki bi se rad oženil, a ga noben ne mara. V naši dobi napredka, prosvete in emancipacije bi bil samski davek za samico kaj na mestu [...] Da se ljudje ne ženijo in nimajo otrok, to niso navadne kaprice, ki jih je treba kaznovati, temveč imajo svoj vzrok v socialno gospodarskem stanju naroda.«²¹⁰

Omenjeni davek se je nekaterim avtorjem zdel tako nenavaden, da so na njegovi osnovi napisali komedijo (burko)²¹¹ in jo nato uprizarjali po različnih slovenskih mestih, v *Slovenskem narodu* pa celo beremo novico o protestniški »Organizaciji samcev in samic«. Namen organizacije, in sicer moške sekcije, je bil stremeti, »da se samski davek ukine, ter da se izplačujejo vztrajnim, večletnim samcem posebne nagrade, ženske sekcije pa, da se moški

²⁰⁴ »Nova uredba o uradniških plačah, Nova uredba štiti očete in družine številnih otrok«, *Slovenec*, 25. 10. 1935, št. 246, 2.

²⁰⁵ »Zakon o davku na neoženjene osebe in davčni oprostitvi oseb z 9 ali več otroki,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 2, št. 4, (15. 1. 1931): 72-73.

²⁰⁶ »Zakon o davku na neoženjene osebe in davčni oprostitvi oseb z 9 ali več otroki,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 2, št. 4, (15. 1. 1931): 72.

²⁰⁷ »Zakon o davku na neoženjene osebe in davčni oprostitvi oseb z 9 ali več otroki,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 2, št. 4, (15. 1. 1931): 72.

²⁰⁸ To potrjuje tudi pojasnilo v Slovenskem Gospodarju: Dopolnilni davek na zemljarino se odmerja še le od katastr. donosa 2000 Din z 2 %, pod ta donos ni dopolnilnega davka in torej tudi ne davka na samce. »Davek na neoženjene osebe«. Glej: *Slovenski gospodar*, 11. 2. 1931, št. 7, 5.

²⁰⁹ »Državni proračun za leto 1931-32,« *Slovenski narod*, 31. 3. 1931, št. 72, 3.

²¹⁰ Maks Kremžar, »Evgenika,« *Življenje in svet* 15, št. 16 (22. 4. 1934): 377.

²¹¹ Glej npr. »Prireditve« *Slovenski gospodar*, 16.02.1922 (letnik 56, številka 7), 5.

samski davek še zviša ter da se trdovratnim samcem nalože še posebne globe in kazni, kot n. pr. dvorjenje samicam, trubadurstvo, zlaganje zaljubljenih pesmi²¹² in taborjenje v tivolskem gozdu.

Zgornji, bolj ali manj resni komentarji, pobude in novice kažejo, da slovenska javnost zagotovo ni pasivno sprejemala vseh »biopolitičnih« ukrepov državne oblasti, pač pa se je nanje aktivno in ustvarjalno odzivala z raznimi članki, predavanji, društvi in celo zborovanji. Več pozornosti kot »davek na samce« je sicer v tem kontekstu zagotovo pritegnil pojav »tajnih« splavov«, o katerem bo govora v naslednjem poglavju.

JAVNI DISKURZ

UVOD

V obdobju pred prvo svetovno vojno so bili članki, ki so se dotikali tematike umetne prekinitve nosečnosti ali na splošno »rodnostne problematike«, maloštevilni. Z »belo kugo«, izrazom, ki je kasneje, zlasti v tridesetih letih, postal nesporni sinonim za tovrstne fenomene, so sprva označevali tuberkulozo oziroma njeno razširjenost.²¹³ O »nazadovanju porodov« so povečini govorili zgolj kot o fenomenu, ki zadeva druge države oziroma območja, po pričakovanjih zlasti Francijo in Nemčijo, kasneje, za časa prve svetovne vojne, še Dunaj, Dalmacijo, Češko in Anglijo. Poročila o tovrstnih pojavih je praviloma spremljal tudi opis tujih pobud za njihovo zaježitev.²¹⁴

Poudariti namreč še enkrat velja, da so nacionalistične, vojaške in imperialistične aspiracije ter urbanizacija in industrializacija že pred prvo svetovno vojno, še jasneje pa med njo in po njej, botrovale temu, da so se posamezne zahodne tudi jugovzhodnodno aevropske države izrazito obrnile k skrbi za svoj »biološki kapital«. K pronatalizmu se je usmerila kajpada Francija, ki se je že več desetletij spopadala s stagnacijo prebivalstva, kot tudi še demografsko močna Italija in sprva Nemčija ter Bolgarija.²¹⁵ Toda vlade posameznih držav so

²¹² »Organizacija samcev in samic«, *Slovenski narod*, 31. 3. 1931, št. 72, 1.

²¹³ Članki, v katerih se termin »bela kuga« uporablja kot sinonim za tuberkulozo: Dr. Katičič, »Na izprehodu«, *Ženski svet* 3, št. 11 (1925): 324-327; »Zdravstvena predavanja«, *Vestnik slovenske krščansko-socijalne zveze* 6, št. 11 (1925): 83; »Raka pri Krškem«, *Slovenec*, 25.06.1925, (št. 140, leto 53), 3; »Umrli«, *Slovenec*, 21.05.1910, (št. 113, leto 38), 7.

²¹⁴ »Izgube francoskega naroda«, *Slovenski narod*, 12. 8. 1916 (št. 184), 4; »Pomanjkanje porodov«, *Učiteljski tovariš*, 10. 3. 1916, (št. 5, leto 56), 1; »Nazadovanje porodov na Dunaju«, *Slovenski narod*, 25. 4. 1916, (št. 94), 5; »Nazadovanje porodov v Nemčiji«, *Tedenske slike*, 17. 1. 1917 (št. 3), 32; »Skrb za naraščaj«, *Slovenski knjičitelj*, 30. 6. 1916 (št. 12, leto 56), 3; »Nezakonski otroci«, *Slovenski učitelj*, 1. 12. 1916 (št. 24), 6.

²¹⁵ O bolgarskih demografski politiki glej: Baloutzova, Svetla, *Demography and Nation: Social Legislation and Population Policy in Bulgaria, 1918-1944* (Budapest: CEU Press, 2010).

razvile različne strategije za povečanje svoje rodnosti. Po besedah Marie Sophie Quine naj bi bili denimo italijanski pronatalistični posegi vsaj teoretično osredotočeni na pomoč delavskemu razredu in naj bi prevzemali maternalistično obliko, naslavljali naj bi predvsem matere kot ključne akterke pri povečanju rodnosti. V nasprotju z njimi pa naj bi bili francoski pronatalisti bolj kot »maternalistično« »familistično« orientirani, svojo pomoč naj bi razporejali velikim družinam ne glede na razred in naj bi naslavljali predvsem očete kot družinske poglavarje. Obe navedeni državi, kot pred vojno tudi Nemčija, sta svoje demografske cilje uresničevali, kakor že opisano, hkrati z zaostrovanjem kazni glede kontracepcije in splava. Nemčija naj bi se sicer nato v času Weimarske republike od kvantitativne politike preusmerila k kvalitativni demografski politiki, pri kateri je v drugačnih oblikah vztrajala še v obdobju prevlade nacizma.²¹⁶ Pronatalistične akcije so se v evropskih državah še posebno pomnožile v letih 1914–1918, ko so se npr., kot že poudarjeno, posebej osredotočale na zaščito mater in otrok.

Zaradi vrste vzrokov, od dejanskega nižanja rodnosti in vse večjega števila nezakonitih umetnih prekinitev nosečnosti do posledično vse bolj izrazitega pronatalizma s strani oblasti, se je v obdobju med obema vojnama odnos slovenskega tiska do rodnostne problematike znatno spremenil. »Padanje porodov« oziroma »tajni splavi« so bili videni kot fenomen, ki je sprva v Evropi²¹⁷, nato pa tudi v nekaterih predelih Jugoslavije²¹⁸ ter naposled Slovenije²¹⁹ vse bolj dobival epidemične razsežnosti. V njem so prepoznavali »eno najbolj žgočih sodobnih vprašanj«²²⁰. Kakor pojasnjuje Irena Rožman, v tridesetih letih 20. stoletja tako skoraj »ni minil dan[,] da časniki ne bi objavili vsaj kakšne novice o padanju natalitete zaradi številnih splavov«²²¹. Od tedaj se je tudi izraz »bela kuga« vse bolj uporabljal kot sinonim za rodnostno problematiko.

²¹⁶ Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies* (London: Routledge, 1996); Cornelia Usborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992.); Hervé Le Bras, *Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003).

²¹⁷ »Propadanje Evrope,« *Jutro*, 23. 3. 1927 (št. 69), 6; »Nazadovanje porodov v Angliji,« *Jutro*, 27. 2. 1924 (št. 509), 2.; »Nazadovanje porodov v Franciji in Nemčiji,« *Jutro*, 25. 3. 1925 (št. 72), 5; »Problem nazadovanja porodov,« *Jutro*, 11. 10. 1923 (št. 239), 2.; »Nazadovanje porodov na Češkem,« *Slovenec*, 27. 9. 1925 (št. 218), 6.; »Nazadovanje porodov v Franciji,« *Kmetijski list. Glasilo »Slovenske kmetijske stranke*«, 13. 7. 1927 (št. 28), 8; »Varšavo čaka usoda Pariza,« *Slovenski narod*, 28. 2. 1928 (št. 49), 3; »Nazadovanje porodov v Italiji,« *Domoljub*, 5. 1. 1928 (št. 1, leto 41), 11; »Nazadovanje porodov na Dunaju in v Berlinu,« *Jutro*, 17. 11. 1928, (št. 271), 6.

²¹⁸ »Žalostne posledice bele kuge v Slavoniji,« *Jutro*, 14. 7. 1934, št. 150, 4.

²¹⁹ »Kako je z nami?,« *Slovenec*, 13. 10. 1933, 2.

²²⁰ »Bela kuga tudi pri nas,« *Jutro*, 18. 10. 1930 (št. 242), 8.

²²¹ Irena Rožman, članek v tisku

O tem, da so se (slovenske) ženske v želji po zmanjšanju števila porodov ob hkratni odsotnosti ustreznih kontracepcijskih metod v vedno večjem številu zatekale h »kriminalnim splavom«, ki so zanje vsekakor predstavljali zdravstveno tveganje, so v obdobju med obema vojnama pisali različni avtorji in avtorice. Toda čeprav so se različni pisci načeloma strinjali glede epidemičnih razsežnosti in nevarnosti tega fenomena, pa obenem niso enako ocenjevali njegovih vzrokov, (nekaterih) posledic in možnih rešitev. Interpretacije so se močno razlikovale glede na poklicno, družbeno in predvsem pripadnost avtorjev. Rešitve, ki jih je o rodnostnem vprašanju prinašal različno politično orientiran tisk, so si bile med seboj diametralno nasprotni in so, kakor bomo videli v nadaljevanju, pogosto vodile v ostre diskurzivne polemike.²²² Tudi med pripadniki iste politične smeri so bila mnenja glede rodnostnega vprašanja često različna, toda vsekakor ne tako izrazito kot med različnimi tradicionalnimi političnimi tabori. Žensko reproduktivno telo je vse bolj postajalo področje, na katerem so se bili ideološki boji in se je merila politična moč.

Za lažje razumevanje razlik v rodnostnem diskurzu je treba na začetku predstaviti splošno politično sliko, ki se je na slovenskem ozemlju, vključenem v Kraljevino SHS (kasneje Kraljevino Jugoslavijo), ustvarila v obdobju med obema vojnama.

Po prvi svetovni vojni se je slovenski politični prostor sicer še vedno delil na tri idejnopolične tabore, vendar se je hkrati izjemno razčlenil in razširil, na kar je po besedah zgodovinarja Jurija Perovška vplivalo več odločujočih dejavnikov. Različni politični subjekti so se opredeljevali glede na »socialnogospodarske razmere v Jugoslovanski državi ter revolucionarno družbeni preobrat v Rusiji«²²³ ter hkrati glede na vizije o notranji ureditvi kraljevine in »vprašanja samobitnosti ali vsejugoslovanskega zlitja narodov v njej«.²²⁴ V zvezi z zadnjim poudarkom sta se oblikovali dve temeljni usmeritvi, »avtonomistično-federalistična usmeritev« in »unitarnocentralistična usmeritev«, ki sta načeloma presegali tradicionalno idejno razdelitev.²²⁵

²²² Glej npr. »Bela kuga tudi pri nas,« *Jutro*, 18. 10. 1930 (št. 242), 8; »Kaj pa vi pravite?,« *Jutro*, 5. 12. 1930, (št. 282), 3; »Zdravje naroda,« *Slovenec*, 7. 2. 1930 (št. 31, leto 58), 1.

²²³ Jurij Perovšek, »Temeljne značilnosti političnega in kulturnega življenja Slovencev v prvi Jugoslaviji,« v *1918-1941*, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 15.

²²⁴ Jurij Perovšek, »Temeljne značilnosti političnega in kulturnega življenja Slovencev v prvi Jugoslaviji,« v *1918-1941*, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 15.

²²⁵ Jurij Perovšek, »Temeljne značilnosti političnega in kulturnega življenja Slovencev v prvi Jugoslaviji,« v *1918-1941*, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 16; Glej tudi: Jurij Perovšek, »Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918-1929,« v *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 5-20.

Med »tradicionalnimi« političnimi tabori je najbolj enoten ostal katoliški tabor. Obvladovala ga je »trdna in monolitna«²²⁶ SLS, ki je bila hkrati tudi najmočnejša slovenska stranka v državi. Njen dolgoletni predsednik Anton Korošec je med drugim kot edini Slovenec v medvojni Jugoslaviji dvakrat zasedel stolček ministerskega predsednika.²²⁷ Stranka SLS je združevala »večino kmečkega prebivalstva, del obrtnikov, duhovščino in katoliško inteligenco«²²⁸. Programsko je odklanjala tako boljševizem, liberalizem in fašizem kot tudi centralizem in unitarizem, zagovarjala pa je koncept katoliške obnove in krščansko-socialno usmerjeni družbenogospodarski program, ki je po besedah Jurija Perovška »hotel rešiti socialno vprašanje v industrijski družbi z odstranitvijo napak in nepravilnosti kapitalističnega gospodarjenja na demokratični in krščansko etični religiozni osnovi«²²⁹, v okviru tega se je med drugim zavzemal za zaščito mater in otrok v obrtnih in industrijskih obratih.

V primerjavi s katoliškim taborom sta se liberalni in socialistični tabor v obdobju med obema vojnama precej razcepila. Notranje cepitve so pri obeh potekale po istem postopku – »[z] izvajanjem političnih struj iz sprva enotnih strank: Jugoslovanske demokratske stranke in Jugoslovanske socialdemokratske stranke«.²³⁰

Liberalna Jugoslovanska demokratska stranka je sprva združevala del posvetne inteligence, večino drobnega meščanstva in vaške veljake. V svojem programu se je zavzemala za enakopravnost vseh državljanov, zlasti žensk, in socialno emancipacijo vseh stanov, predvsem socialno šibkih, vendar »ob opozorilu, da je nedemokratično, če imajo družbeno premoč gospodarsko šibkejši sloji«.²³¹ V nasprotju s SLS, ki je bila federalistično usmerjena, je stremela k unitarizmu in centralizmu. Poleg tega je nasprotovala političnemu katolicizmu, komunizmu in, zaradi njegove grobe protislovenske politike, italijanskemu fašizmu. V perspektivi demografsko-političnih vprašanj pa je pomembno, kakor ugotavlja Dunja Dobaja, da se je v svojem programu zavezala k »uvedbi socialnih mehanizmov, ki bi

²²⁶ Smilja Amon, *Tisk in politika v Jugoslaviji (1918-1941)* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1996), 91.

²²⁷ Smilja Amon, *Tisk in politika v Jugoslaviji (1918-1941)* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1996), 91.

²²⁸ Jurij Perovšek, »Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918-1929,« v *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 6.

²²⁹ Jurij Perovšek, »Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918-1929,« v *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 10.

²³⁰ Jurij Perovšek, »Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918-1929,« v *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 6.

²³¹ Jurij Perovšek, »Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918-1929,« v *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 10.

posredno ali neposredno dvigali zdravje naroda, povečali rodnost in zmanjšali umrljivost otrok»,²³² varovali žensko kot materin podpirali družine z večjim številom otrok.²³³

Iz JDS sta se v obdobju jugoslovanskega parlamentarizma izdvojili Samostojna kmetijska stranka in Narodno socialistična stranka, JDS pa se je vključila v državno JDS, ki se je leta 1924 preoblikovala v Samostojno demokratsko stranko. Od slovenskega dela JDS so se leta 1923 odcepili tudi »starini« in se kasneje vključili v vsedrjavno Narodno radikalno stranko.

Znotraj socialističnega tabora se je iz prej enotne JSDS leta 1920 izločila revolucionarna levica, ki se je nato še istega leta priključila Socialistični stranki Jugoslavije, kasneje preimenovani v Komunistično partijo Jugoslavije. S t. i. »Obznano« in sprejemom Zakona o zaščiti države je bila KPJ nato potisnjena v ilegalo, prav tako je bil prepovedan ves komunistični tisk. Slovenski komunisti so sicer še vedno posegali prek časopisov in revij *Edinost* in *Delavsko-kmečki list*. V izvorni JSDS je nato prišlo do novih cepitev in združevanj. Izločili so se avtonomisti, ki se niso strinjali s strankinim unitarističnim programom. Slovenski del JSDS se je združil v vsejugoslovansko »Socialistično stranko Jugoslavije«, od katere se je nato odcepila »Bernotova skupina«, ki je izdajala glasilo *Naprej*.

Programi strank »socialističnega tabora« so si bili splošno gledano podobni (vsi so načeloma zavračali kapitalistični družbeni sistem, zagovarjali republikansko obliko vladavine, svobodo tiska, podružbljanje veleindustrije, politično in pravno enakopravnost moških in žensk, ločitev cerkve od države, nasprotovali so fašizmu itd.), izrazite razlike so se kazale samo v ideji, kako te zahteve uresničiti. Komunisti so zagovarjali izključno revolucionarno pot realizacije programa, socialisti pa evolutivno oziroma reformno pot. Posamezne stranke so se tudi razdvajale na črti med unitarizmom in federalizmom. Slovenski komunisti so se leta 1924 priključili avtonomistično-federalističnemu taboru.

Onstran treh tradicionalnih političnih taborov so v obdobju med obema vojnama na Slovenskem nastale še druge (manjše) stranke in gibanja, ki so izdajal svoja glasila in tako vplivala na slovenski idejnopolični prostor.²³⁴

Vzporedno z opisano širitvijo političnega prostora se je po prvi svetovni vojni namnožil tudi tisk. Po ugotovitvah Smilje Amon je za to obdobje »značilen proces politizacije

²³² Dunja Dobaja, »Položaj žensk in otrok v programih političnih strank v Sloveniji v letih 1918-1929,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 2 (2012), 101.

²³³ Dunja Dobaja, »Položaj žensk in otrok v programih političnih strank v Sloveniji v letih 1918-1929,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 2 (2012), 97-112.

²³⁴ Jurij Perovšek, »Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918-1929,« v *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 5-20.

vsega časopisja, ki se je spuščalo v srdite strankarske polemike in ustvarjalo napetosti ter na poseben način sililo bralce v politično ali svetovno nazorsko opredelitev«, ²³⁵ kar se je, kakor bomo videli v nadaljevanju, odražalo tudi v prispevkih, ki so obravnavali rodnostno problematiko.

PRONATALISTIČNA MAKSIMA

Kakor dokazujejo številni tuji in domači raziskovalci ²³⁶ in povsem enoznačno tudi slovenski medvojni tisk, so najostrejša nasprotovanja »padanju porodov« in pravici do kontracepcije ter zlasti umetne prekinitve nosečnosti v času med obema vojnama vsekakor prihajala iz cerkvenih krogov oziroma s strani katoliško usmerjenih avtorjev. Časopis *Slovenec* in revije *Mladika*, *Vigred*, *Bogoljub*, *Bogoslovni vestnik*, *Čas* ter drugi »klerikalni« časniki so se dan za dnem zgražali nad katastrofo »bele kuge« in pozivali oblast k rigoroznemu izvajanju najstrožjih ukrepov, s katerimi bi zajezili to »morilko, ki uničuje moderne« države ²³⁷ in v »zadnjem času steza svoje kremplje tudi že po našem narodu«. ²³⁸

Več kompleksnih razlogov je botrovalo temu, da se je katoliški svet tako odločno zoperstavljal »tajnim splavom«. Kot dokazujejo tudi spisi nekaterih Slovencev, npr. zdravnika, politika in publicista Antona Breclja ²³⁹ in teologa Josipa Ujčiča, ²⁴⁰ se je nasprotovanje vezalo na sicer precej pozno sprejeto, toda še danes veljavno katoliško doktrino o zarodku kot osebi od dneva spočetja, zaradi katere so nato katoliško usmerjeni avtorji splav

²³⁵ Smilja Amon, *Tisk in politika v Jugoslaviji (1918-1941)* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1996), str. X.

²³⁶ Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001); Sabina Žnidaršič-Žagar, »Biološki samomor naroda,« v Spol: Ž., ur. Lenca Bogovič in Zoja Skušek (Ljubljana: KUD France Prešeren, Institutum Studiorum Humanitatis - ISH, 1996), 146-162; Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija : ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana : Založba / *cf, 2002); Helmut Gruber, »The "New Woman" Realities and Illusions of Gender Equality in Red Vienna,« v *Women and Socialism, Socialism and Women: Europe between the Two World War*, ur. Helmut Gruber in Pamela Graves (New York: Berghahn Books, 1998), 56-94.

²³⁷ »Rod- od hudiča obseden. Strahote bele kuge,« *Slovenec*, 28.11.1929 (št. 272, leto 57), 3; Med najbolj ogrožene narode s strani bele kuge je slovensko časopisje prištevalo npr. Nemčijo in Francijo (gl. npr. »Ostali bodo samo starci...,« *Ponedeljski Slovenec*, 18. 4. 1933 (št. 16), 4).

²³⁸ Milica Grafenauer, »Iz duhovnega življenja družine,« *Mladika* 11, št. 4 (1930), 157.

²³⁹ Anton Breclj se rodil leta 1875. Doštudiral je medicino v Gradcu in se kasneje zaposlil kot primarij v Gorici. Nato je živel v Ljubljani, kjer je deloval kot zasebni zdravnik za otroške in notranje bolezni. Predaval je celo na teološki fakulteti. Kot prepričan klerikalec se je udejstvoval tudi v publicistiki in politiki, med 2. svetovno vojno pa je sodeloval z OF. (Ana Cergol, *Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij* (diplomska naloga, Filozofska Fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2008).

²⁴⁰ Josip Ujčič je svojo življenjsko pot začel leta 1880 v Pazinu. Teologijo je doštudiral v Gorici in bil leta 1902 posvečen v duhovnika. Od leta 1919 je predaval na katedri za moralno teologijo TEOF v Ljubljani. Z letom 1936 je postal nadškof v Beogradu. V 2. svetovni vojni je prav tako sodeloval proti okupatorju. (Bogdan Dolenc, »Josip Ujčič,« v *Enciklopedija Slovenije* (zv. X), ur. Marjan Javornik in dr. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 19XX), 20).

rigorozno enačili z umorom. Zgovorne so v tem kontekstu besede, ki jih je leta 1930 v *Mladiki* zapisala slovenska publicistka Milica Grafenauer: umor je »umor, in naj se izvrši tudi na nerojenem: saj je to nerojeno cel človek z dušo in telesom«. ²⁴¹ Splavu so se zato konservativno usmerjeni avtorji zoperstavljali celo v primerih, ko je ohranjanje življenja nerojenega ogrožalo drugo življenje – tisto matere – in v tem kontekstu nasprotovali »medicinski indikaciji« za abortus. Tako je tovrstno stališče argumentiral zgoraj omenjeni zdravnik Anton Breclj: ²⁴² »Ker nisem jaz tisti, ki delim in odločam usodo drugim, me ta moment, kaj je v življenjskem konfliktu dveh tujih bitij manjše zlo, ne zadeva toliko kakor jasna zavest, dolžnost, da ne smem nikogar umoriti.« ²⁴³ Ker da je življenje vrednota, s katero človek ne sme samovoljno razpolagati. Ironično pa je Breclj prav to prepričanje o življenju kot absolutni vrednoti takrat, ko je šlo za preživetje matere, zaradi »višjih« moralnih idealov nato odrinil v ozadje: »Sicer pa moramo smatrati mnenje, češ, da je osebno zdravje in življenje najvišja dobrina, ki jo je treba absolutno varovati, za zmotno in poudariti načelo, da so za družbo sploh in za posameznika posebej npravne dobrine višje in odločujoče važnosti. Če pride do nasprotja med telesno dobrino – imetje, zdravje, življenje – in npravno zahtevo, ki je duševna dobrina, ima po npravnem redu prednost vsekakor duševnost pred telesnostjo.« ²⁴⁴

Splav pa po Brecljevem in tudi Ujčičevem mnenju ni samo »nenraven«, ampak tudi *nenaraven*, je »vselej operacija«, ki ogroža materino zdravje in življenje. Nasprotno sta porod in nosečnost naravna procesa in se ju zato ne more obravnavati kot »bolezen«. ²⁴⁵ Poleg tega naj bi zadnje raziskave tako ali tako pokazale, da nobeno stanje ni za mater tako nevarno in ne ogroža njenega življenja toliko, da bi morala obvezno prekiniti nosečnost. »Medicinska indikacija« je zatorej neopravičljiva tudi z medicinskega vidika. In končno, četudi bi bil v določenih okoliščinah splav z medicinskega vidika opravičljiv, bodoča mati po mnenju zgoraj omenjenih avtorjev ne sme poseči po tej možnosti, saj je dolžna nase prevzeti tveganja, povezana s svojim »naravnim poklicem«, tj. materinstvom. Tako kot gre vesten vojak v spopad kljub življenjski nevarnosti, tako se tudi vestna mati kljub vsem neprijetnostim ne izogne svojim dolžnostim in iz strahu »dezertira«, pač pa se mučeniško žrtvuje v dobro svojega nerojenega otroka in svojega naroda. ²⁴⁶

²⁴¹ Milica Grafenauer, »Iz duhovnega življenja družine,« *Mladika* 11, št. 4 (1930, letnik), 157.

²⁴² Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu,« *Čas* 19 (1924), 295-307.

²⁴³ Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu,« *Čas* 19 (1924), 299.

²⁴⁴ Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu,« *Čas* 19 (1924), 299.

²⁴⁵ Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu,« *Čas* 19 (1924), 295-307; Josip Ujčič, »Abtus artificialis,« *Čas* 19 (1924), 163- 171.

²⁴⁶ Jospi Ujčič, »Abortus artificialis,« *Čas* 19 (1924), 163- 171; Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu,« *Čas* 19 (1924), 295-307.

Še drugi razlogi so, poleg neposrednih »moralnih« pomislekov v zvezi s splavom, katoliške avtorje postavljali odločno nasproti vse bolj razširjenemu trendu omejevanja porodov. Na njihovo odločno zoperstavljanje je npr. vplivala tradicionalna krščanska drža o nemoralnosti ločitve spolnosti od prokreacije²⁴⁷ oziroma vsesplošni asketski²⁴⁸ odnos do seksualnosti,²⁴⁹ še bolj pa strah pred »depopulacijo«, vezan na nacionalno čustvovanje, ki, če sledimo Le Brasu, je v prenovljeni, sekularizirani obliki ohranjal »stare« povezave med prebivalstvom in apokalipso.²⁵⁰

V obdobju med obema vojnama so se v slovenskem klerikalnem tisku dan za dnevno vrstila svarila pred propadom slovenskega naroda ali jugoslovanske države spričo trenda upada rojstev in možnega številčnega zaostajanja za nekaterimi drugimi, bolj »rodovitnimi« narodi, zlasti Italijani, pa tudi Hrvati in Srbi.²⁵¹ Če ponovno uporabimo misli Le Brasa: »Celotno ideološko konstrukcijo [je]²⁵² podpiral strah pred vojaško podrejenostjo kot izvirom poraza in strah pred izginjanjem naroda. Prebivalstvo ni [bilo] nič drugega kot zgolj ime, ki naj označi nacijo. Njegova obramba, njegova moč in njegove slabosti so [bile odtele] (...) obramba, moč in slabosti Nacije«. ²⁵³ Občasno so vzpostavljali še bolj globalne primerjave. Rodnost Slovanov se je skrbno vzporejala s sicer nižjo rodnostjo Germanov, rodnost Evropejcev pa z rodnostjo Azijcev, katerih število naj bi skokovito naraščalo. T. i. »rumena

²⁴⁷ Gl. npr. Milica Grafenauer, »Iz duhovnega življenja družine,« *Mladika* 11, št. 4 (1930), 156-157.

²⁴⁸ Širše glede pogledov na spolno moralo na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja glej: Janez Polajnar, 'Pfuj! To je gerdo!': *k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2008) in Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001).

²⁴⁹ Katoliška odklonilna drža do spolnosti ne izvira iz Stare zaveze, niti neposredno iz Jezusovega nauka. Šele Sv. Pavel se je zavzel za ideal celibata, priporočal obdobja seksualne abstinence v zakonu in učil, da se je v iskanju večne odrešitve potrebno odpovedovati telesnim užitkom. V njegovi filozofiji so se zrcalili vplivi Pitagorejskega razločevanja med minljivim telesom in nesmrtno dušo, ki se je skozi Platonove, stoične in epikurejske spise nato ohranilo v prepričanju, da je višjo Resnico, združitev z božanskim, človek zmožen doseči le s strogo samodisciplino in asketstvom. Sčasoma se je Cerkev še bolj oddaljila od judovske in obenem vse bolj prevzemala grško miselno tradicijo. Ideal deviškosti je konec 4. -začetek 5. stoletja s pomočjo zgodbe o izgonu iz raja dokončno utrdil Sv. Avguštin. Po njegovem nauku človeka na začetku ni prevzemala strast, ampak ga je vodil razum, z izvirnim grehom je nato izgubil nadzor nad svojim telesom in se prepustil spolni poželjivosti. Poleg tega naj bi se izvirni greh iz generacije v generacijo prenašal ravno preko spolnega akta. (Tudi Jezusova brezgrešnost je zato osnovana na dogmi o brezmadežnem spočetju.) V tem kontekstu je celibat prepoznan kot najvišji ideal, spolnost v okviru zakona pa kot njuno zlo, potrebno pri ohranjanju človeške vrste. Vse oblike spolnega izražanja, ki ne sledijo tovrstnemu namenu, npr. homoseksualnost, samozadovoljevanje in tudi kontracepcija, so zato grešne in nenaravne. Avguštin je nespremenljivost regulacije rojstev utemeljil tudi na svetopisemski zgodbi o Onanu, ki se je bogu smrtno zameril zato, ker je pri spolnem občevanju namerno preprečil spočetje. (Glede koncepcij o spolnosti zlasti v zgodnjem krščanstvu glej: Peter Brown, *Telo in družba. Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2007), 634.

²⁵⁰ Hervé Le Bras, *Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003).

²⁵¹ Glej npr. »Padanje prebivalstva v Sloveniji,« *Domoljub*, 9. 3. 1932 (št. 10), 133; »Proti beli kugi. Resna beseda savskega bana,« *Slovenec*, 17. 1. 1930 (št. 13), 3.; F. Jaklič, »Zločini nad svetiščem,« *Vigred* 9 (št. 10) (1931), 235-238.

²⁵² Preteklik dodala A.C.P. zaradi ujemanja v besedilo.

²⁵³ Hervé Le Bras, *Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003), 63.

nevarnost« se je zdela tako resnična, da so slovenski in tuji novinarji govorili kar o »poplavi rumencev« nad Evropo in o samomoru belega človeka.²⁵⁴ Posledično se je obsojal izprijen egoizem samcev ali parov z malo otroki in vzporedno izpostavljala vrednota številčne družine, kot zgovorno prikazujejo tudi fotografije, objavljene v *Ilustriranem Slovincu*, in pridige, ki jih je o tej temi v *Bogoljubu* pod rubriko z zgovornim naslovom *Krščanska družina* objavljajal pater (benediktinec) Mihael Mlekuž.²⁵⁵

Slika 1 (Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 8. 6. 1930 (št. 23, leto 4), 179.)

²⁵⁴ Glej npr. »Bela kuga utira pot rumenjakom. Azijci poplavijo Evropo?«, *Ponedeljski Slovenec*, 24. 7. 1933 (št. 30), 4.

²⁵⁵ Mihael Mlekuž, »Otrok in otroci«, *Bogoljub* 38 (1940), 177; Mihael Mlekuž, »Nesrečni edinci«, *Bogoljub*, 38 (1940), 208-209.

Spodaj: Kralj, boter desetemu sinu slovenskega rudarja. Dne 16. p. m. so imeli v Hrastniku lep praznik. Revna rudarska rodbina Franca in Amaliije Šoster na Logu št. 167 pri Hrastniku je dobila 18 otroka. Živih je bilo 9 sinov in 2 hčerki in ker je bil sin tudi poslednji, deseti, je prevzel botrstvo sam kralj, katerega je zastopal g. polkovnik Rojnik iz Celja. Na krstni dan so vihrale zastave po vsem Hrastniku in krst se je vršil s sveto mašo. Pred sv. obredom je g. vikar v ginaljivem govoru omenjal trpljenje in žrtve delavske matere, ki je vzgojila toliko otrok Bogu in domovini. Ko bodo prennoge druge rodbine, okužene po beli kugi, že davno izumrle, bo Šosterjev rod rastle kot mogočno drevo. Kraljevi zastopnik je izročil detetu zlato verižico z zlatim križcem in 20 dinarski cekin kot dar visokega botra.

Slika 2 (Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 7. 12. 1930, (št. 49, leto 4), 387.)

Skladno z afirmacijo pronatalizma in njegovimi pozitivnimi posledicami tako za posameznika kot za družbo so katoliško usmerjeni avtorji razlagali tudi vzroke, ki naj bi pripeljali do pojava »bele kuge«. Le občasno so novo reproduktivno vedenje pripisovali zgolj preživetvenim strategijam, povezanim z novo gospodarsko stvarnostjo in »izkoriščevalskim« kapitalističnim sistemom. Želje po omejevanju porodov v nasprotju s pisci drugih političnih usmeritev po navadi niso interpretirali samo kot posledice revščine, pač pa tudi kot posledico preizobilja in moralne krize v moderni dobi, ki je stremela h »hiperkulturi«, blišču in materialnim dobrinam ter se odmikala od duhovnosti oziroma krščanskih nauk.²⁵⁶ Zdrs v nemoralnost naj bi spodbujala »protikatoliški tisk«²⁵⁷ in »razdiralno komunistično omalovaževanje družine«²⁵⁸, ki je proizvedlo tudi tako absurde in etično zgrešene življenjske nazore, kot je npr. »svobodna ljubezen«.

Tovrstna apokaliptična svarila pričajo, da pri rodnostnem diskurzu še zdaleč ni šlo samo za strahove pred konkretnim »padanjem rodnosti«, pač pa so v ozadju bile širše in globlje negotovosti, povezane s tedanjimi spremembami v družbi in predvsem družini.²⁵⁹ Obdobje med obema vojnama je namreč čas, kakor ugotavlja Žarko Lazarević, ko je tudi na

²⁵⁶ Glej npr. »Za zdravje naroda,« *Slovenec*, 7. 2. 1930 (št. 31), 1.

²⁵⁷ »Metlika ob novem letu,« *Slovenec*, 3. 1. 1930, (št. 2), 3.

²⁵⁸ »Za naše kmetstvo potomstvo,« *Slovenec*, 28. 5. 1933 (št. 122), 9.

²⁵⁹ Cornelia Osborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties*. (London: Macmillan, 1992).

Slovenskem skupaj z ekonomsko modernizacijo nastopila »socialna modernizacija«, ²⁶⁰ torej »mehčanje oziroma relativiziranje tradicionalnega družbenega modela« ²⁶¹ zlasti v smeri treh družbenih fenomenov: porasta intelektualne kreativnosti, ekonomske emancipacije žensk in nastopa diskretne moči potrošništva.

Industrializacija in z njo na novo ustvarjena delovna mesta so povečali kupno moč prebivalstva. »Potrošništvo kot ideologija se je razširila v vse družbene sloje« ²⁶² in med drugim oblikovala novo estetiko bivanja, novo estetiko telesa in videza, zlasti v oblačilni kulturi. Uveljavila se je denimo »moda kot dejanje individualizacije« ²⁶³ in z njo večja »seksualizacija ženskega telesa«. ²⁶⁴ Hkrati je ekonomska emancipacija žensk zahtevala spremembe znotraj družbe in družine v smeri rahljanja patriarhalne moči in opuščanja dvojne morale, torej tudi žensko »socialno« emancipacijo. ²⁶⁵

Zgodovinopisja, ki so v drugih, še bolj industrijsko razvitih državah opazovala podobne trende po prvi svetovni vojni, so pokazala na preplašeni odziv, ki so jih izzvale te spremembe. Potrošništvo, množična kultura in drugačno pojmovanje prostega časa, h katerim so se ozirali zlasti mladi ljudje, naj bi med nasprotniki novosti ustvarili občutek vdora sebičnosti, pragmatizma, tuje kulture (t. i. amerikanizma) in prepada med generacijami, »krize družine« in rahljanja spolnih norm. Vzporedno z vsemi naštetimi spremembami so verjeli, da naj bi se oblikoval prototip novega človeka, predvsem pa t. i. nove ženske. Ženske s kratkimi lasmi in krajšim krilom, ki hrepeni po svobodi in se zaveda svoje spolne želje, je izobrazena in po možnosti gospodarsko neodvisna, ker je zaposlena v uradniškem poklicu, ki je poročena, vendar stremi k tovariškemu zakonu in manjšemu številu otrok.

Seveda ostaja vprašanje, koliko so tovrstne predstave v posameznih državah oziroma krajih v dvajsetih in tridesetih letih resnično odražale neko novo porajajočo se stvarnost ali pa so bile nasprotno samo (filmska ali literarna) fantazma oziroma so odsevale neko drugo realnost. Še v weimarski Nemčiji je podoba t. i. nove ženske za večino žensk, zaposlenih v

²⁶⁰ Žarko Lazarević, »Na poti v moderno v vmesnih časih,« v 1918-1941, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 28.

²⁶¹ Žarko Lazarević, »Na poti v moderno v vmesnih časih,« v 1918-1941, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 28.

²⁶² Žarko Lazarević, »Na poti v moderno v vmesnih časih,« v 1918-1941, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 30.

²⁶³ Žarko Lazarević, »Na poti v moderno v vmesnih časih,« v 1918-1941, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 31.

²⁶⁴ Žarko Lazarević, »Na poti v moderno v vmesnih časih,« v 1918-1941, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 31.

²⁶⁵ Žarko Lazarević, »Na poti v moderno v vmesnih časih,« v 1918-1941, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 24-33.

uradniških poklicih, npr. zaradi nizkih dohodkov ostajala nedosegljiv ideal,²⁶⁶ kaj šele v Kraljevini Jugoslaviji, kjer, kakor pojasnjuje Marta Verginella, ženskam niso bili niti dostopni »vsi poklici in tudi ko so se zaposlile, so bile slabše plačane kot moški«. ²⁶⁷ V telefonsko-telegrafskem sektorju so njihovo število omejevale kvote, v učiteljskem poklicu pa so se morale po zakonu zavezati celibatu. ²⁶⁸ V obdobju med obema vojnama še niti političnih pravic niso imele. ²⁶⁹

Ne glede na to, ali je predstavljala »nova ženska« na Slovenskem fikcijo ali realnost, so (katoliški) pronatalisti še kako svarili pred nevarnostmi življenjskega sloga, ki naj bi pogubno vplival na njen »naravni poklic«. Neki neznan avtor je naravnost napisal, da je ženske v zadnjem času »obsedel hudič, zblaznele so, povampirile so se, obsedene so«. ²⁷⁰ V *Slovenecu* so npr. govorili o »novem tipu ženstva, ki sicer stremi za največjimi cilji, ki vse zna in vse razume, le enega ideala ne pozna več: biti mati«. ²⁷¹ »Moderne ženske« naj bi se po mnenju tako mislečih avtorjev materinstvu odpovedovale bodisi zaradi plehke želje po ohranjanju lepote in vitke postave in lagodnega življenja brez otrok ²⁷² bodisi zaradi težnje po emancipaciji. Kot njihovo nasprotje in zgled »nerodovitnim izdajalkam« so tako praviloma postavljali »brezgrešno in nedotaknjeno devico in mater Marijo«, »ki naj moža in ženo, predvsem pa matere vnema, da se z vso požrtvovalnostjo posvetijo svojemu velikemu in vzvišenemu poklicu«. ²⁷³ V ta namen so po naročilu papeža Pija XI. vsakega 11. oktobra praznovali tudi praznik Marijinega materinstva. ²⁷⁴

Ob zavedanju, da se na Slovenskem »bela kuga« še ni tako razširila kot npr. v drugih evropskih mestih ali v Slavoniji in Beogradu, so katoliški avtorji občasno, poleg Device Marije, kot vzorno opisovali tudi verno in skrajno požrtvovalno (kmečko?) slovensko mater, »ki vedno znova v trpljenju preraja naš rod [...] ki v šibkem telesu nosi moško energijo in podobna Makabejski materi stoji na braniku naših verskih in narodnih svetinj«. ²⁷⁵ Ob pozitivnih zgledih so prav tako slikovito predstavljali tudi negativne. Ženske, ki so se zavestno odrekle materinstvu, so vselej zapisali pogubljenju, kot pričajo besede že zgoraj

²⁶⁶ Cornelia Osborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

²⁶⁷ Marta Verginella, *Ženska obrobja. Vpis žensk v zgodovino Slovencev* (Ljubljana: DELTA, 1996).

²⁶⁸ Marta Verginella, *Ženska obrobja. Vpis žensk v zgodovino Slovencev* (Ljubljana: DELTA, 1996).

²⁶⁹ Glede političnih pravi žensk glej: Irena Selišnik, *Prihod žensk na oder slovenske politike* (Ljubljana: Sophia, 2008).

²⁷⁰ »Rod — od hudiča obseden. Strahote bele kuge,« *Slovenec*, 28. 11. 1929 (št. 272), 3.

²⁷¹ »Materinski dan,« *Slovenec*, 25. 3. 1930 (št. 2), 1.

²⁷² »Proti beli kugi. Resna beseda savskega bana,« *Slovenec*, 17. 1. 1930 (št. 13), 3.; »Res življenjsko vprašanje,« *Ponedeljski Slovenec*, 27. 12. 1932 (št. 32), 1.

²⁷³ Mihael Mlekuž, »Vzor mater in pa...,« *Bogoljub* 38 (1940), 291.

²⁷⁴ Alojzij Košmerlj, »Praznik materinstva preblazene Device Marije,« *Bogoljub* 32 (1934), 218-219.

²⁷⁵ »Materinski dan,« *Slovenec*, 25. 3. 1930 (št. 2), 1.

omenjenega patra Mlekuža v *Bogoljubu*: »Da je pa usoda zakonskih žena, ki so se na grešen način izognile božjemu blagoslovu, posebno žalostna, naravnost porazna [...] Če se poročena žena iz gole sebičnosti odpove tej svoji nadvse svojski materinski nalogi, če sramotno dezertira, če nizkotno zataji in zaduši v sebi glas narave in vesti, potem jo more le še poseben čudež božje milosti obvarovati, da ne utone v grešni kaluži [...] kajti take nesrečnice so in ostanejo izdajalke, izdajalke svoje domovine in svojega naroda, izdajalke ženskosti in ženstva, izdajalke svoje duše.«²⁷⁶

Zgodbe o »dobrih«, še bolj pa o »slabih materah«, zapisanih pogubljenju, so v 19. in v prvi polovici 20. stoletja, gledano v evropskem kontekstu, naravnost prepojile kulturno ustvarjanje. Tako jih ne srečamo samo v »katoliških« poljudnih člankih in pridigah, pač pa tudi v posvetnem slikarstvu in beletristiki.²⁷⁷ V slovenski književnosti imajo sicer tovrstne podobe še starejše, kar tradicionalne korenine. Že balada *Lepa Vida*, kakor poudarja zgodovinar Peter Vodopivec, pripoveduje »o liku nezadovoljne in nekonvencionalne matere in soproge, ki zapusti moža in odide v svet, vendar tam ne le najde sreče, temveč je za svoj beg in iskanje tudi kaznovana.«²⁷⁸ Toda medtem ko so v slovenski književnosti arhetipska prikazovanja slabe matere, še pogostejše mačehe, pogosta, pa se izraziti motiv »dobre matere« po mnenju Mirana Hladnika – presenetljivo – bolj redko pojavlja: »Gledano statistično, upoštevajoč torej besedila ne glede na njihovo kanoniziranost, [...] so plemeniti materinski liki v kmečki povesti, kjer bi jih še posebej pričakovali, hudo redki v razmerju do številnih pripovedno zanimivih zlih protagonistk. [...] Pogost tradicionalni motiv zlobne mačehe ali zlobne tašče ne potrjuje stereotipnega prepričanja, da je »med Slovenci zelo pogost lik cankarjanske matere, za katerega je značilna velika skrb, žrtvovanje, odpovedovanje in trpljenje za otroka« (Alenka Puhar). Dobre matere, kolikor jih pač je, so nekje tiho v ozadju, hitro pomrejo in ne vplivajo na razplet dogodkov.«²⁷⁹

²⁷⁶ Mihael Mlekuž, »Nesrečni edinci«, *Bogoljub* 38 (1940), 291.

²⁷⁷ Mnogi simbolisti, med njimi zlasti Paul Gauguin, so npr. v zadnjem desetletju 20. stoletja, svojo pozornost izrazito usmerili k arhetipski podobi »dobre matere«, njeni plodnosti, katero so vzporejali s plodnostjo narave. Ob veneraciji materinstva pa so nastajala tudi dela, ki so risala nasprotje tovrstnih podob. Italijanski simbolist Giovanni Segantini je npr. tako v seriji svojih del, naslovljenih »Le cattive madri« (»slabe matere«) ilustriral muke, s katerimi bi se morale soočiti ženske, ki so zavračale materinstvo.²⁷⁷ Fascinacija nad plodnostjo se ni omejevala samo na vizualno umetnost, tovrstne motive lahko iščemo tudi v takratni literaturi. Leta 1889 je tako npr. izšel znani Zolajev roman *Fecondite*, ki naj bi po mnenju nekaterih feminističnih avtoric predstavljal literarno upodobitev mizoginega pronatalizma. Podobno kakor v primeru Segantinijevih slik, je namreč tudi v *Fecondite* eden glavnih motivov kaznovanje neplodne matere (dve protagonistki romana denimo umreta za posledicami umetne prekinitve nosečnosti). (Wendy Slatkin, *Maternity and sexuality in the 1890s*, *Woman's Art Journal* 1, št. 1 (pomlad-poletje 1980): 13-19).

²⁷⁸ Peter Vodopivec, »Kako so ženske na Slovenskem v 19. Stoletju stopale v javno življenje. Prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostor (1848-1900)«, *Zgodovina za vse* 1, št. 2 (1994), 30-40.

²⁷⁹ Katja Mihurko Poniž, »Materinstvo kot umetnostni motiv in njegova upodobitev v povesti Samorastniki«, *Jezik in slovstvo* 46, št. 1-2 (2000), 5-17.

Proti koncu 19. stoletja in v prvi polovici 20. stoletja pa tudi lik »dobre matere« stopi nekoliko bolj v središče slovenskega literarnega ustvarjanja. Pogosto se tematizacije povečevanja materinstva, materinske ljubezni, kakor pojasnjuje Katja Mihurko Poniž, lotevata pisateljici Luiza Pesjak in Zofka Kveder, povsem v ospredju pa je tudi pri Cankarju in v Prežihovih Samorastnikih. Morda ni naključje, da je to zadnje delo nastalo ravno v obdobju najbolj angažiranega pronatalizma, kajti čeprav samorastnikova Meta na začetku nastopa v vlogi izrazito spolnega bitja, se v nadaljevanju povsem spoji z vlogo »dobre matere«.²⁸⁰ Tako je tudi ona na koncu »pomembna le kot podaljšek narave, njena funkcija je obnavljanje človeškega rodu«.²⁸¹

V obdobju med obema vojnama zgledi »dobrih in slabih mater« ne preplavljajo samo beletristike, ampak tudi kinematografijo. Leta 1930 v okviru *Škole narodnog zdravlja* v Zagrebu, kakor pojasnjuje antropologinja Sanja Djurin, npr. nastane film z zgovornim naslovom *Grešnice: Macina i Ankina sudbina*,²⁸² ki prikaže življenjsko usodo mlade zaročenke Mace in mlade vdove Anke. Na začetku zgodbe se omenjeni dekleti, prepričani, da ne želita imeti otrok, norčujeta iz svaril o nevarnostih »bele kuge«. Maca Anki zaupa, da pozna »rešitev« za nezaželeno nosečnost. V naslednjem kadru srečamo Macino mamo, ki svojo hčerko opozarja, naj se ponovno poroči in si ustvari družino, saj jo bo v nasprotnem primeru doletela božja kazen, vendar se Maca ne zmeni za njene nasvete. Nato spoznamo še Malčo, »mazačko«, ki se ukvarja z »odpravljanjem plodu«. Malča je v filmu prikazana kot arogantna in vulgarna stara devica. Glavni protagonistki pa sta skozi celotno zgodbo upodobljeni kot neumni in otročji.

V nadaljevanju filma se Anka poroči s svojim zaročencem Stipetom. Ko po štirih letih zakona in rojstvu hčerke ponovno pričakujeta otroka, se Anka skrivaj odloči, da bo prekinila nosečnost. Maca jo pelje k Malči. Po splavu Anka postane neplodna, vrh vsega pa ji še umre prvi otrok. Ko njen mož izve, da je predhodno splavila, se od nje distancira in jo zapusti zaradi druge, plodne ženske. Nato Anka skoči v reko in se utopi. Podobno kruta usoda doleti tudi Ankino prijateljico Maco, ki zaradi številnih umetnih prekinitev nosečnosti zboli in naposled umre.

²⁸⁰ Iz lika grešne Eve, ki ne zapeljuje samo svojega partnerja, ampak kljubuje celo takšni avtoriteti, kot jo predstavlja Kamičnik se Meta spremeni v mater, ki živi samo še za svoje otroke. Njena identiteta se vzpostavlja le še skozi materinstvo« Katja Mihurko Poniž, »Materinstvo kot umetnostni motiv in njegova upodobitev v povesti Samorastniki,« *Jezik in slovstvo* 46, št. 1-2, 2000, 15.

²⁸¹ Katja Mihurko Poniž, »Materinstvo kot umetnostni motiv in njegova upodobitev v povesti Samorastniki,« *Jezik in slovstvo*, 46, št. 1-2, 2000, 5-17.

²⁸² Producent Jožo Ivakić, Škola Narodnog Zdravlja Andrija Štampar.

Kakor ugotavlja antropologinja Sanja Djurin, lahko skozi reprezentacije v filmu jasno razberemo postopke, s katerimi so oblastne strukture poskušale nadzorovati oziroma poskušajo nadzorovati diskurz in prek njega konstruirajo subjekte. Obstoječi antagonizem med dobrim, zrelim, resnim, moškim na eni strani in slabim, nezrelim, norim, ženskim na drugi strani se mora razrešiti s sprejetjem pomena, ki ga določajo moški. »Mlada dekleta« se morejo prilagoditi nasvetom in svarilom glede vloge ženske v družbi, kar pa se v zgodbi ne zgodi, zato sledi (božja?) kazen.²⁸³

Dejstvo, da je opisani film, ki so ga tedaj najverjetneje predvajali tudi na Slovenskem, nastal v okviru državne filmske produkcije, vnovič jasno dokazuje, da se je Jugoslavija v obdobju med obema vojnama, podobno kot številne druge evropske države, trdno zavezala pronatalizmu. Kot to nakazujejo, poleg uvodoma opisane zakonodaje, tudi še druge propagandne dejavnosti, ki so jih organizirale jugoslovanske državne in zasebne organizacije. Konkretno so pronatalizem, poleg filmov in »poučnih zgodb«, promovirali še zgoraj omenjeni »materinski« prazniki in »dečji dnevi« ter simbolične nagrade za izjemno številčne družine.²⁸⁴

Toda vrnimo se ponovno k (slovenskemu) katoliškemu diskurzu, ki se je na področju rodnostne problematike očitno (skoraj v celoti) skladal z »biopolitičnimi« interesi državne oblasti, hkrati pa tudi s splošnimi smernicami, ki jih je narekovala vesoljna RKC. Leta 1930 je namreč Papež Pij XI. kot odziv na modernizacijo in emancipacijo, hkrati pa tudi na fašizem in nova demografska gibanja (npr. na neomaltuzianizem in evgeniko), izdal pomembno *Okrožnico Casti Conubii* (CC), s katero so nato tudi slovenski katoliki dobili jasne napotke, kako ravnati ob na novo odpirajočih se etičnih vprašanjih, povezanih z družino in prokreacijo. Okrožnica je med drugim ostro obsodila tako socialno, evgenično in zdravniško indikacijo za splav²⁸⁵ in sterilizacijo kot tudi kontracepcijo²⁸⁶ ter nato v posebnem poglavju kot vzrok rušenja družinske in družbene harmonije posebej izpostavila in obsodila še *pretirano osamosvojo ali emancipacijo žene*.²⁸⁷ Navedla je tri vrste tovrstne emancipacije, in sicer socialno emancipacijo, ki naj bi se nanašala na »vodstvo v družini«²⁸⁸, gospodarsko

²⁸³ Djurin, Sanja, *Change of intimacy - change of society : politics of sexuality in Croatia*. (doktorska disertacija, ISH, 2010).

²⁸⁴ Glede praznovanja žensk glej: Irena Selišnik, »Med kritiko in proslavo: zgodovinsko spreminjanje praznovanja žensk,« *Borec* 61, št. 657/661 (2009): 236-251.

²⁸⁵ po liniji že znane argumentacije: »Toda kateri vzrok bi mogel biti kdaj takšen, da bi mogel kakorkoli opravičiti naravnostni umor nedolžnega? Za umor nedolžnega namreč gre v tem primeru proti božji zapovedi in proti glasu narave: »Ne ubijaj«

²⁸⁶ »vsaka raba zakona, pri kateri se zakonskemu dejanju z namenom vzame naravna sposobnost za roditev novega življenja, je proti božji in naravni postavi, in se tisti, ki kaj takega store, omadežujejo s smrtnim grehom,« »Okrožnica papeža Pija XI o krščanskem zakonu,« *Čas* 25 (1930/31), 225.

²⁸⁷ »Okrožnica papeža Pija XI o krščanskem zakonu,« *Čas* 25 (1930/31), 231.

²⁸⁸ »Okrožnica papeža Pija XI o krščanskem zakonu,« *Čas* 25 (1930/31), 231.

emancipacijo, ki naj bi se nanašala na upravo imetja in možnost ženske, da se ukvarja s pridobitnimi poklici, ter končno še fizično emancipacijo, ki naj bi dovoljevala »preprečevanje in uničevanje zaroda«. ²⁸⁹ Kot popolnoma zgrešene je enciklika zavrnila vse tri vrste opisanih stremljenj, češ da pomenijo »pokvaro ženske naravi in plemenitega materinstva ter prevrat vse družine [in so v končnem] v pogubo žene same [, saj] če žena zapusti svoj prestol, ki jo je v družini nanj dvignil evangelij, bo kmalu prišla v staro sužnost [...] in bo postala, kar je bila pri poganih, golo orodje moža«. ²⁹⁰

Čeprav je v vseh opisanih nazorih CC kazala reakcionaren obraz, pa je vendarle v primerjavi s starejšimi teološkimi besedili prinesla eno dokaj napredno načelo. Upravičila je namreč drugotni namen spolnega odnosa, po katerem naj bi imeli, sicer le poročeni, pari pravico do občevanja tudi tedaj, ko ne bi bilo možno spočetje. ²⁹¹ Tako je v njej pisalo: »Tudi tisti zakonci ne ravnajo proti naravi, ki se na popolnoma naravni način poslužujejo svoje pravice, da si radi naravnih vzrokov, bodisi časovnih okoliščin bodisi telesnih nedostatkov, ne more vzkliti novo življenje. V zakonu in rabi zakonskih pravic so še drugotni nameni, n. pr. medsebojna pomoč, negovanje medsebojne ljubezni, uteha poželjivosti, katere nameravati zakonskim ni prepovedano, da je le nedotaknjeno notranje bistvo tega dejanja in dolžno usmerjanje na prvotni pomen.« ²⁹² Nekateri teologi so pričujoči citat razumeli ne samo v kontekstu dovoljevanja spolnosti v času nosečnosti in menopavze, ampak tudi v »sterilnih« dnevih menstrualnega ciklusa. ²⁹³ Gre za t. i. »periodično abstinenco« oziroma »Knaus-Oginovo« metodo, odkrito prav v dvajsetih letih 20. stoletja. Ta metoda je temeljila na natančnem ugotavljanju neplodnih dni v menstrualnem ciklusu, kar naj bi parom omogočalo zavestno regulacijo rojstev, ne da bi obenem posegali po sredstvih (splav, »umetni« pripomočki), ki naj bi nasprotovala (krščanski) morali, zato so znanje o njej pomagali širiti ravno katoliški zdravniki.

Med Slovenci sta se nad Knaus-Oginovo metodo med prvimi navduševala katoliško usmerjeni zdravnik dr. Marij Justin ²⁹⁴ in že zgoraj večkrat omenjeni ginekolog Anton Breclj, ki je celo sprejel stališče, da je spričo »gospodarsko gmotne bede« nujno preprečevanje nosečnosti. ²⁹⁵ Kakor je sam dejal: »S tem spoznanjem [torej Knaus-Oginovo metodo] ²⁹⁶ je

²⁸⁹ »Okrožnica papeža Pija XI o krščanskem zakonu,« *Čas* 25 (1930/31), 231.

²⁹⁰ »Okrožnica papeža Pija XI o krščanskem zakonu,« *Čas* 25 (1930/31), 231.

²⁹¹ Več o pogledu RKC na reproduktivne pravice žensk: Rosemary Radford Ruether, »Women, Reproductive Rights and the Catholic Church,« *Feminist Theology* 16 (2008): 184 – 193.

²⁹² »Okrožnica papeža Pija XI o krščanskem zakonu,« *Čas* 25 (1930/31): 226

²⁹³ Uradno jo sicer cerkvene instance odobrijo šele leta 1953.

²⁹⁴ Glej npr. Justin, M., »Še o Knaus-Oginovi teoriji,« *Zdravniški vestnik* 9 (1937): 124-125.

²⁹⁵ Breclj, Anton, Ogino-Knaus, *Zdravniški vestnik* 5 (1933): 25-28.

²⁹⁶ Dodala Ana Cergol Paradiž.

omogočeno zakoncem in zdravnikom, da žive oziroma ravnajo po prirodnih načelih in opuste v dosego **nравstveno dopustnih ali celo hvalevrednih namenov, kakor je včasih urejevanje oziroma omejevanje rojevanja,**²⁹⁷ vsa protinaravna in nasilna, ogabna in zato **nравstveno oporečna sredstva**«. ²⁹⁸ Podporo tovrstni obliki kontracepcije je Breclj našel prav v zgoraj citiranih besedah okrožnice papeža Pija XI.

Splošno gledano so bila sicer medicinska mnenja glede uspešnosti Knaus-Oginove metode nekoliko bolj deljena, kakor bi se dalo sklepati po Brecljevih navdušenih izvajanjih. Nekateri zdravniki, npr. Ivo Kakuljić Zelov, so trdili, da je povsem neučinkovita.²⁹⁹ O njeni zanesljivosti dvomil tudi antropolog Božo Škerlj.³⁰⁰ Dr. Leo Šavnik pa je kljub domnevni nezanesljivosti poudaril, da so zdravniki dolžni »razodeti ženi metodo, tudi če npr. drži le v 30 %«. ³⁰¹ Povezana naj bi bila s samo možnostjo seksualne emancipacije ženske. Tudi v višjih dekliških šolah, internatih in gimnazijah bi dekleta morala spoznati to teorijo, z njo pa bi bilo treba seznaniti tudi babice. Aktualnost razprave po svoje priča o ozkem izboru kontracepcijskih sredstev med obema vojnoma. Če nadaljujem s Šavnikovimi besedami: »Vsakdo mi bo priznal, da je tak način preprečevanja zanositve prvič naraven, drugič zdrav, tretjič cenen in estetičen v primeri z vsemi onimi tisoči mehaničnih in kemičnih antikoncepcionalnih sredstev, ki imajo poleg večje ali manjše opasnosti za zdravje žene še to najslabšo lastnost, da so draga in da večkrat odpovedo.«³⁰² Ob zadnjih besedah lahko bolje razumemo, zakaj je bilo tedaj toliko nezakonitih prekinitev nosečnosti, očitno so bile posledica velike nedostopnosti (učinkovitih) kontracepcijskih sredstev (k tej temi se sicer še vrnemo) v slovenskem prostoru.

Vendar rabe »profilaktičnih« sredstev ni onemogočala le nedostopnost, pač pa tudi *neznanje*. Treba je torej priznati, da se je Breclj, kljub trmastemu nasprotovanju legalizaciji umetne prekinitve nosečnosti, v nasprotju z mnogimi, tudi liberalnimi avtorji, na svoj način vendarle trudil širiti spoznanje, ki je ženske osvobajalo iz spon »reproduktivne sužnosti« in jim hkrati pomagalo, da so se izognile nevarnostim tajnih splavov. Da je bil »prvi, ki je pri nas Slovencih začel pisati o Ogino Knausovi metodi«, ³⁰³ je s hvaležnostjo pripomnil tudi

²⁹⁷ Poudarila Ana Cergol Paradiž.

²⁹⁸ Anton Breclj, »Ogino-Knaus,« *Zdravniški vestnik* 5 (1933): 27.

²⁹⁹ Ivo Rakulić-Zelov, »Fiziološka steriliteta žene,« *Zdravniški vestnik* 7 (1937): 480-483.

³⁰⁰ Božo Škerlj, »Prispevek o Ogino-Knausovi metodi,« *Zdravniški vestnik* 7 (1937): 241-245.

³⁰¹ Ivo Šavnik, »O Ogino-Knausovi- teoriji,« *Zdravniški vestnik* 7 (1937), 311.

³⁰² Ivo Šavnik, »O Ogino-Knausovi- teoriji,« *Zdravniški vestnik* 7 (1937), 259.

³⁰³ R.J., »Rezi Kropar: Teorija o dnevih plodnosti in neplodnosti,« *Ženski Svet* 16 (1938): 125.

Ženski svet, v monografiji *Spol in usoda* pa Angela Vode.³⁰⁴ Anton Breclj je bil na splošno tudi precej naklonjen širjenju spolne vzgoje.

Sicer pa so katoliški avtorji še pogostejše kot »ritmično metodo« promovirali druge rešitve za zaježitev padanja rodnosti, npr. bolj rigorozne kazni s strani državnih oblasti, še zlasti v odnosu do izvajalcev »kriminalnih abortusov«, in nagrade za številčne družine, ki jih bi praviloma dobivali »družinski poglavarji«. ³⁰⁵ Večkrat so tudi opozorili na potrebo po zdravstveni in socialni zaščiti mater in njihovih otrok, kar je bilo seveda v skladu z njihovim socialnim krščanskim programom. ³⁰⁶ Največ upanja pa so praviloma ³⁰⁷, v prepričanju, da je »belo kugo« v prvi vrsti zakrivil propad krščanskih vrednot, oziroma t. i. »materialistična miselnost«, polagali v »prenovo« morale, ki naj bi jo seveda vodila RKC³⁰⁸, kot je leta 1930 zapisal Slovenec: »Bodočnost narodov [leži] v krščanskem etičnem preporodu, ne pa v ozkem materializmu, ki istoveti smisel življenja z lastno sebično minljivo udobnostjo«. ³⁰⁹ Podobno je razmišljal tudi neznani avtor leta 1931 v *Bogoljubu*: »Kdaj bodo postavodajalci po državah spoznali, da bi morala biti prva njih skrb, podpirati Cerkev v boju zoper greh in zoper vse, kar razjeda in uničuje človeški rod v kali. Kaj pomagajo nagrade za družine s številnimi člani, ako države ne pomagajo buditi in jačiti **one krščanske zavesti, ki zabranjuje greh in prepričuje zlobno poseganje v božje pravice!**... Umazana povodenj se širi kot morilna kuga po Evropi. Če se narodi ne bodo spametovali, bo posegla božja roka vmes.« ³¹⁰

Če sprejmemo Foucaultovo tezo, da pri govoru o seksu (s tem pa seveda tudi pri govoru o reprodukciji) prvenstveno ne gre za zatiranje, pač pa upravljanje, in da je seksualnost točka, »skozi katero gredo odnosi oblasti« ³¹¹, se moremo hkrati tudi vprašati, kako se je v to igro oblasti s svojimi nešteti pridigami vključevala Cerkev oziroma njeni podporniki in predstavniki. So njihove burne reakcije na »nove pojave« »bele kuge«, »svobodne ljubezni«, »tovariškega zakona« itd. preprosto odraz postopne izgube avtoritete na področju zakona in spolnosti? Ali je nasprotno stvarnost nekoliko bolj zapletena? Če npr.

³⁰⁴ Angela Vode, *Značaj in usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. Knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999).

³⁰⁵ -ski, »Beda najboljši Malthusov zaveznik,« *Ponedeljski Slovenec*, 15. 5. 1933, št. 20 (leto 6), 1.

³⁰⁶ Glej str. 54-55.

³⁰⁷ Nekateri katoliški novinarji so v svojih prizadevanjih za zaježitev bele kuge kljub vsemu bolj izpostavljali revščino kot pa »moralno prenovalo: »Boj proti beli kugi mora biti neposreden. Razlaganju božjih zapovedi in pogubnih posledic te bolezni za mater, družino in narod naj spremlja akcija za izboljšanje gospodarskega položaja družine, oziroma družinskega poglavarja. Tu naj se pokažejo vsi delodajalci: država, banovina, občina in zasebniki. S krščanstvom na ustih se ne smemo zadovoljiti, kakor tudi ne z narodnjaštvom na ustih. Zagotovimo družini in otrokom življenje, primerno vsakemu stanu. Le tako bomo ustvarili okolje, v katerem bo uspela tudi akcija za moralno ozdravljenje.« -ski, »Beda najboljši Malthusov zaveznik,« *Ponedeljski Slovenec*, 15. 5. 1933 (leto 6, št. 20), 1.

³⁰⁸ Glej npr. Drin, »Za družino,« *Slovenec*, 18. 10. 1932 (št. 239, leto 60), 1.

³⁰⁹ »Bela kuga,« *Slovenec*, 15. 8. 1930 (št. 186), 9.

³¹⁰ »Svet izumira,« *Bogoljub* 29 (št. 10, leto 1931), str. platnica(ovitek).

³¹¹ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), str. 99.

»belo kugo« analiziramo v smislu diskurzivnega konstrukta, lahko neodobravanje klerikov razumemo kot posledico nove tehnologije oblasti, ki je od 18. stoletja dalje »naredila iz seksa posvetno in državno stvar«³¹², ga umestila v znanstvene diskurze o patologijah in ga tako počasi osamosvojila od teološke tematike greha. Toda če bi bilo vselej tako, bi Cerkev nemara morala nasprotovati npr. medicinskim opredelitvam umetne prekinitve nosečnosti ali vsesplošnemu znanstvenemu ocenjevanju zmanjševanja števila rojstev. V resnici pa sta bila vsaj v obravnavanem obdobju »klerikalni« in »medicinski« diskurz pogosto med seboj presenetljivo skladna. Pridige o »božjem«, o »nравnem« so se ujemale z definicijami o »naravnem«.

Debata o razmerju med znanostjo (vednostjo), posvetnimi centri moči in Cerkvijo, njihovem usklajevanju, sovplivanju in medsebojnem merjenju moči je preobsežna ter presega namen pričujoče razprave. Kljub temu velja v tem kontekstu opozoriti na to, kako so se katoliški avtorji odzivali na medikalizacijo plodilnih vedenj. Vsekakor lahko postavimo tezo, da je niso vselej zavračali, pač pa so jo poskušali uporabiti sebi v prid. Prepoznali so normativno vrednost proizvodjanja oziroma spremljanja »patologij« in jih preobrazili v sredstvo za širjenje svoje moči. Cerkev (oziroma politični katolicizem) je v boju proti tragediji »bele kuge«, kakor smo že povedali zgoraj, promovirala številne rešitve, toda med temi rešitvami se je pogosto osredotočila zlasti na eno: vračanje h katoliški spolni morali. Kot zdravilo modernih bolezni je torej, če nekoliko poenostavimo, ponujala samo sebe oziroma svoje nauke. V tem kontekstu ji je razprava o abortusu, ki se je začela razvijati v obdobju med obema vojnama tudi kot posledica sekularizacije družbe, tako paradoksalno včasih prej koristila, kot pa škodila.

MNENJE STROKE

MEDICINA

Po Foucaultovi razlagi mehanizmov discipliniranja prebivalstva, med katere sodi tudi regulacija rojstev, so znanstvene avtoritete igrale pomembno vlogo pri podpiranju zakritih centrov moči, saj so jim dajale status legitimnosti. Proizvajale so vednost, ki je utemeljevala rabo nepriljubljenih rešitev nad množicami. Prek norm so vzpostavljale neviden nadzor brez odkrite in neposredne prisile. Še posebej medicinska praksa naj bi bila »hitro pripravljena, da

³¹² Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), str. 111.

steče na pomoč zakonu in mnenju»,³¹³ zaradi česar se je zanjo zdelo, da je »bolj suženjska do moči reda, kot pa pokorna zahtevam resnice«.³¹⁴

V obdobju, v katerem so se oblastne strukture začele vse bolj zavedati kvantitativne vrednosti svojega »biološkega« kapitala, bi morda pričakovali, da je tudi medicinski diskurz, podobno kot katoliški, enostransko zagovarjal pronatalistična načela. Mnoga izvajanja slovenskih zdravnikov to vsekakor potrjujejo, druga mu, kakor bomo videli v nadaljevanju, nasprotujejo.

Med Slovence, ki so fenomen »bele kuge« ocenjevali skozi prizmo domoljubno motiviranega pronatalizma, lahko vsekakor prištevamo znanega ginekologa dr. Alojza Zalokarja.³¹⁵ Zalokar se je zelo hitro vključil v razpravo o splavu. Že na začetku dvajsetih let je po predhodnem predavanju v okviru društva Pravniki objavil prispevek, v katerem je sicer v nasprotju s katoliškimi avtorji branil medicinsko indikacijo za abortus. Vendar je hkrati zavračal vsako drugo popuščanje na tem področju.³¹⁶ V »tajnih splavih«, ki jih je razumel kot posledico revščine, propada morale, želje po uživanju in napačne propagande s strani »ultrafeminističnih voditeljic in izobraženih žen«,³¹⁷ je namreč prepoznaval »nevarnost za biološko vrednost ljudstva«³¹⁸ oziroma naroda, njegov kvalitativen, kvantitativen in tudi moralni razkroj. Hkrati je verjel, da tovrstna praksa izpodjeda zdravje ženstva, če ne zahteva od njega »direktno smrtnih žrtev«.³¹⁹

Alojz Zalokar ni bil edini slovenski zdravnik, ki je iz skrbi za zdravje žensk, predvsem pa iz želje po zagotovitvi prihodnosti naroda, belo kugo enačil s katastrofo. Tudi misli konservativnega zdravnika Bojana Pirca in liberalca dr. Karla Petriča so se, ne glede na to, v čem sta prepoznavala poglobitve razloge za padanje rojstev (Pirc je nekoliko bolj poudarjal »gospodarsko bedo«, Petrič udobje višjih slojev), zaključile s preplahom in nujno zahtevo po

³¹³ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), str. 54.

³¹⁴ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), str. 54.

³¹⁵ T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 392-394; Glej tudi: Jurij Zalokar, *Potovanje skozi čas: iz preteklosti v prihodnost z rodbinama Kos in Zalokar : biografije in zgodovina* (Radovljica: Didakta, 2004), 23. O Zalokarjevih pogledih na legalizacijo splava glej tudi: Rožman, Irena, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001).

³¹⁶ Posledično je drugače kot dr. Breclj zavračal celo Ogino-Knaussovo metodo. T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935): 392.

³¹⁷ T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935): 393.

³¹⁸ T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935): 393.

³¹⁹ T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935): 393.

vrnitvi k številčnim družinam.³²⁰ »Sistem dveh ali pa enega otroka moramo z vso strogostjo zavračati, ker dovedejo do izumiranja celega naroda ali pa do izumiranja pri najboljših v narodu,«³²¹ je, zaskrbljen zaradi možnosti bodočega pomanjkanja delovne sile in pritiska demografsko močne Italije, dodal Petrič. S tega stališča je nato predlagal davek na samce, ki bi ga lahko prerazporedili med socialno šibke družine. To bi materi omogočalo, da opusti svoje pridobitno delo in se vrne k materinstvu.³²²

Ocene, ki so jih podajali zgoraj omenjeni slovenski zdravniki, se ujemajo z zaključki Cornelia Usborne, ki je na nemškem primeru pokazala, da je bila prav medicinska stroka tista, ki je iz abortusa ustvarila demografski problem.³²³ Povsem jasno zrcalijo tudi Foucaultovo ugotovitev, in sicer, da je medicinski diskurz, tako kot druge oblike vednosti, ustvarjal diskurzivni prostor, v okviru katerega se je lahko formiralo znanje o patogeni vrednosti, »ki so jo za posameznika in vrsto prevzele prakse za kontrolo rojstev«³²⁴. S tvorbo jasne koncepcije nenormalnosti teh »plodilnih vedenj«³²⁵ je nato, bi lahko dodali, propagiral alternativne rešitve, ki so nemalokrat ustrezale oblastnim silam. Podrejal se je potrebi države oziroma naroda po maksimizaciji kvalitete in kvantitete prebivalstva, hkrati pa tudi zahtevi patriarhata po oviranju ženske emancipacije, kakor dokazujejo številne opazke na domnevno destruktivno delovanje »ultrafeminističnih voditeljic« in pozivi k vračanju k »materinskemu poklicu«, ki ne ustrezajo stvarnosti, saj, kakor bomo videli v nadaljevanju, slovenska društva vsekakor niso nasprotovala maternalizmu, tudi do legalizacije splava in kontracepcije so ohranjala precej zadržano stališče.

Toda slovenski medicinski diskurz o rodnostni problematiki, kot že večkrat poudarjeno, še zdaleč ni bil samo reakcionaren, saj je poudarjal pomembno zahtevo po socialni zaščiti materinstva. Da bi npr. fiskalna zakonodaja v državi morala ščititi mater in otroka, so poudarjali domala vsi zagovorniki pronatalistične politike (oziroma nasprotniki »bele kuge«), med njimi tudi zdravnik Živko Lapajne, ki je v *Zdravju* dodatno opozoril še celo na potrebo po ustanavljanju domov za nezakonske otroke, saj je med temeljne vzroke za splav prišteval tudi strah pred bedo in sramoto, v katero so bile pahnjene nezakonske

³²⁰ Bojan Pirc, »Padanje rojstev,« *Zdravje: Priloga Prerodu* 7 (1931), 37-40; Karel Petrič, »Življenjska moč naroda,« *Zdravje: Priloga Prerodu* 10 (1934): 9-12, 24-26, 35-36, 49-50, 62-63, 91-93, 104-105. (Glede njunih pogledov glej tudi Sabina Žnidaršič Žagar, »Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, na Kranjskem, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2002).

³²¹ Petrič Karel, »Življenjska moč naroda,« *Zdravje: priloga Prerodu* 10 (1934), 63.

³²² Petrič Karel, »Življenjska moč naroda,« *Zdravje: priloga Prerodu* 10 (1934), 63.

³²³ Cornelia Usborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

³²⁴ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 100.

³²⁵ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 100.

matere.³²⁶ O pomoči nezakonskemu materinstvu kot eni izmed možnih poti pri reševanju problema »bele kuge« je v *Zdravju* razmišljal tudi psihiater Ferdo Goestl.³²⁷

Slovenski oziroma jugoslovanski zdravniki so se, podobno kot njihovi kolegi iz drugih držav, v debato o »beli kugi« aktivno vključevali vse medvojno obdobje.³²⁸ Da vsi med njimi vendarle niso tako enoznačno zavračali delne liberalizacije abortusa, priča odmeven kongres, ki so ga organizirali med 29. 9. in 2. 10. 1935 v Beogradu in ki se ga je udeležilo 400 zdravnikov in zdravnic, 28 jih je prišlo iz Dravske banovine. Zdravniško društvo v Mariboru je ob tej priložnosti zastopal dr. Černič, Slovensko zdravniško društvo v Ljubljani pa dr. Valentin Meršol. Slednji je v *Času* in *Zdravniškem vestniku* nato podal dokaj obsežni poročili o dogodku, v katerih je poudaril, da je največ zanimanja tako med prisotnimi kot tudi v javnosti požela glavna tema kongresa, torej vprašanje splava v zvezi z evgeniko in zaščito mater.³²⁹

Čeprav so se na zdravniškem kongresu v Beogradu nameravali posvetiti predvsem evgenični indikaciji za abortus, se je od desetih prijavljenih predavateljev z njo ukvarjal le srbski zdravnik dr. Stefanović, predsednik Jugoslovanskega zdravniškega društva in eden od vodilnih evgenikov v državi,³³⁰ medtem ko so ostali vso pozornost namenili *socialni indikaciji* za splav, čemur je najverjetneje botrovalo dejstvo, da je zaradi gospodarske krize število nezakonitih umetnih prekinitev nosečnosti v tistem času iz leta v leto le še naraščalo. Tako npr. dr. Mijušković, beograjski zdravnik, uzakonitve splava sicer ni smatral za »najsrečnejšo rešitev«, saj naj bi tudi legalni splavi predstavljali tveganje za zdravje ženske. Kljub temu je priznaval, da so slednji v nasprotju z nezakonitimi mnogo manj nevarni.³³¹ Zato je zahteval »legalizacijo splava kot diktat današnjega stanja in postulat težkih razmer«.³³² Podobno je nujnost uzakonitve socialne indikacije argumentiral tudi dr. Jože Potrč, ki je svoje predavanje pomenljivo sklenil s stavki: »Problem tajnega splava bo po teh prizadevanjih rešen v najlepši

³²⁶ Živko Lapajne, »O splavu in sterilizaciji,« *Zdravje: priloga prerodu* 11 (1935), 95-96; 111-113; 129-32.

³²⁷ Goestl, Ferdo, »Umetni splavi,« *Zdravje: priloga Prerodu* 14 (1938), 5-6.

³²⁸ Sabina Židaršič Žagar navaja, da so podobnih temah zlasti kontracepciji razpravljali tudi že septembra 1935 na Bledu, v okviru sestanka jugoslovanskega zdravniškega društva. Tdej je npr. dr. M. Zelić govoril o nezanesljivosti kontracepcijskih sredstev (Sabina Židaršič Žagar, *Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, na Kranjskem, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne* (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2002), str. 225; glej tudi: Dr. M. Zelić, *Sredstva protiv začeca u cilju regulacije rađanja,« v Naučni rad XVI godišnji skupa jugoslovenskog lekarskog društva* (Beograd, 1935), 282-326).

³²⁹ Valentin Meršol, »Vprašanje uzakonitve socialne indikacije za splav na zdravniškem kongresu v Belgradi,« *Čas* 30 (leto 1935/36), 104-110; Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 436-443.

³³⁰ O njegovih evgeničnih tekstih glej: Marius Turda in J. Paul Weindling, ur., *Blood and homeland. Eugenics and racial nationalism in central and Southeast Europe, 1900-1940* (Budimpešta, New York: CEU Press, 2007).

³³¹ Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 436-443.

³³² Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 438.

harmoniji popolne svobode poedinca, ki je najvišje dobro moderne civilizacije in zdravega razvoja vse družbe.«³³³ Potrča in Mijuškovića je podprlo še pet predavateljev. Proti socialni indikaciji pa sta se izrekli dr. Ljuba Živković in dr. Vilma Janiševa - Rašković.³³⁴ Dr. Vilma Janiševa - Rašković je svojo odklonilno držo utemeljevala s »feminističnega stališča«,³³⁵ saj je menila, da bi predlagana razširitev indikacije položaj ženske še poslabšala, kajti »[Ž]ženo je treba naučiti, da ne bo zanosila, ne pa jo goniti k zdravniku, da odpravi [nosečnost]«. ³³⁶

Kmalu po zaključku kongresa (20. 10. 1935) je Zveza akademsko izobraženih žena Vilmo Janiševo - Rašković povabila v Ljubljano in jo prosila, naj ponovno spregovori o kontroli rojstev.³³⁷ Omenjena srbska ginekologinja je v govoru, tako *Babiški vestnik*, sicer še enkrat izpostavila potrebo po kontracepcijskih sredstvih, kar je bila tedaj redkost, vendar obenem na več mestih poudarila, da je žena »dolžna roditi«, zato naj država predvsem poskrbi za zaščito materinstva. Menila je namreč, da bi se po uveljavitvi tovrstnih protektivnih zakonov število splavov zmanjšalo. V pronatalističnem duhu je obsodila tudi pare, ki so se otrokom odpovedovali »iz komodnosti«, ³³⁸ h čemur pa naj bi po njenem mnenju silili zlasti moški: »Žena podleže sugestivni zahtevi moža, naj ne rodi. To so tisti zakoni, ki jim je višek življenja akt, drugo pa postranska stvar. Mož zahteva od žene, naj bo lepa, in je prepričan, da se bo njeno telo deformiralo, če bo rodila.«³³⁹ Nekoliko drugače se je besed dr. Vilme Janiševe - Rašković v *Ženskem svetu* sicer spominjala Olga Grahor. Po njenih besedah naj bi beograjska zdravnica v primerih šibkega zdravja matere vendarle dopuščala možnost dodatnih »socialnih argumentov« za »odpravo plodu«. ³⁴⁰

Toda vrnimo se ponovno k zdravniškemu kongresu. Po predavanjih se je vnela burna razprava.³⁴¹ Zagovorniki legalizacije so navdušeno govorili o Sovjetski zvezi, kjer je že pred leti prišlo do uzakonitve socialne indikacije, nasprotniki pa so v isti državi prepoznavali negativen zgled. Poleg nekaterih drugih se je proti legalizaciji v debati kajpada izrekel dr. Alojz Zalokar, z mnenjem, da morajo »zdravniki ostati na medicini, torej pri medicinski indikaciji«. ³⁴² Glede socialne in evgenične indikacije je trdil, da nista problem znanstveno-medicinske, ampak socialnopolitične presoje, zato njuno reševanje ni v pristojnosti

³³³ Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 438.

³³⁴ Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 438.

³³⁵ Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 438.

³³⁶ Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 438.

³³⁷ »Zveza akademsko izobraženih žen,« *Jutro*, 19. 10. 1935 (št. 243), 4.

³³⁸ Vilma Janiševa-Rašković, »Malo ali mnogo rojstev,« *Babiški vestnik* 7 (1935), 83-85.

³³⁹ Vilma Janiševa-Rašković, »Malo ali mnogo rojstev,« *Babiški vestnik* 7 (1935), 84.

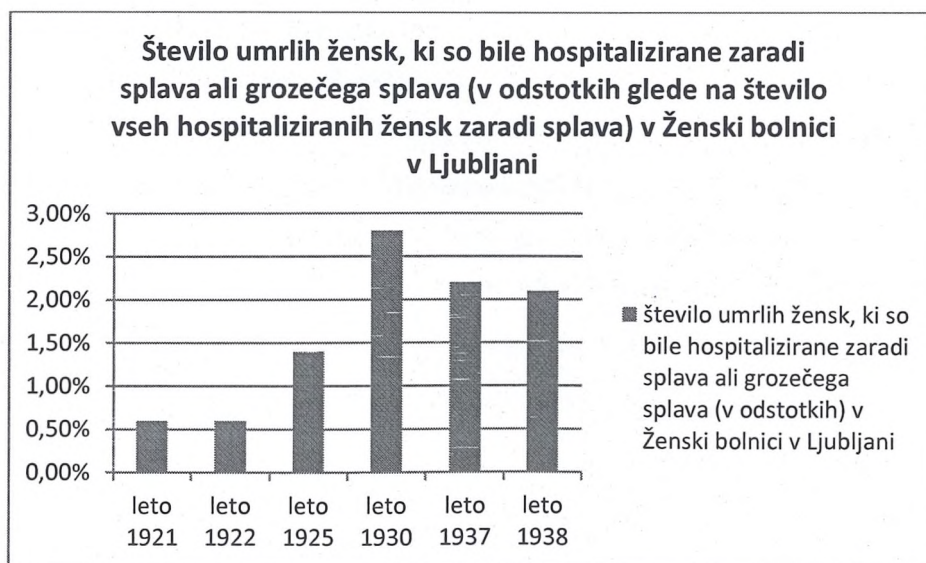
³⁴⁰ Olga Grahor, »Važno žensko vprašanje,« *Ženski svet* 13 (1935), 281-284.

³⁴¹ Glej tudi: »Naši zdravniki za odpravo telesnega plodu,« *Slovenski narod*, 3.10. 1935, 2.

³⁴² Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 438

zdravnikov.³⁴³ Dr. Zalokar v svojih protiargumentih ni izpostavljajal katoliških vrednot, pač pa je svojo odklonilo držo utemeljeval na podlagi izkušenj, ki jih je pridobil kot dolgoletni vodja Ženske bolnice v Ljubljani. Tam naj bi spoznal, da umetna prekinitev nosečnosti vselej, tudi v primerih indikacije, pomeni tvegano operacijo.

Zdravniške ocene tveganj pri splavih, tudi tistih, opravljenih v bolnišnicah pod medicinskim nadzorom, so bile po ocenah Corneliae Usborne, ki je raziskala nemške razmere, pogosto pretirane. Opirale so se na izkušnje starejših ginekologov iz 19. stoletja, ko so abortuse v bolnicah le redko prakticirali in so zato in zaradi drugih dejavnikov resnično predstavljali nekoliko težjo operacijo. Toda v obdobju med obema vojnama so se razmere spremenile, raba asepse in antiseptike, novih orodij in tehnik za tovrsten postopek ter uvedba anestezije, ki je pacientkam vsekakor olajšala izkušnjo, so iz umetnih prekinitev nosečnosti napravile manj tvegan postopek. Čeprav ne gre preslikati nemških ugotovitev neposredno na slovenski prostor, se ob pregledu bolniških listov pacientk, ki so npr. v ljubljanski bolnici za ženske bolezni šle skozi postopek abrazije, prav tako zdi, da so bila Zalokarjeva svarila o nevarnosti splava nekoliko napihnjena. Večina teh pacientk je bolnišnico zapustila kmalu po operaciji, razmeroma redko so se pojavile pooperativne komplikacije in izjemno redke ženske so umrle po tem postopku (glej Graf 5). Poleg tega je večina bolnic, pri katerih je nastopila smrt, že prišla v bolnišnico z infekcijo, ki jo je verjetno povzročil »mazaški splav«.³⁴⁴

Graf 5 (Vir: AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a. e. 401–832.)

³⁴³ T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7. (1935), 392-394; Viktor Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX-2. X 1935,« *Zdravniški vestnik* 7. (1935), 438; Glej tudi: Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu,« *Čas* 19 (1924), 296-298.

³⁴⁴ AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a. e. 401–832.).

Svarila o nevarnostih splava so se najbrž zdela pretirana tudi nekaterim udeležencem zgoraj opisanega zdravniškega kongresa. Zadnji dan (2. 10. 1935) je bila namreč predstavljena resolucija, ki se je v prvi vrsti zavzela za zaščito družine, materinstva in nezakonskih otrok, obenem pa v četrtem in petem členu zahtevala revizijo paragrafov 171–174 v smislu raso-biološke, duševno-higienske in socialno-higienske indikacije. Po predstavitvi je dr. Meršol³⁴⁵ v govoru izrazil še bojazen, da bi se z uzakonitvijo socialne indikacije število splavov drastično pomnožilo. Proti predlaganim spremembam pa naj bi po njegovem mnenju govorili tudi etični, verski in nacionalni razlogi.³⁴⁶ Toda s svojim govorom ni dosegel želenega uspeha. Sledilo je glasovanje. Za legalizacijo se je izreklo okrog trideset, proti legalizaciji pa samo štirje navzoči (dr. Hrstić, dr. Pavlović, dr. Barbot in dr. Meršol). Alojz Zalokar je bil v času glasovanja odsoten.³⁴⁷ Okrog 50 udeležencev se je po besedah Meršola vzdržalo glasovanja, »ker so povečini bili mnenja, da je vprašanje premalo razčiščeno in naj se stavi iz dnevnega reda«. ³⁴⁸ Tako se je kongres jugoslovanskih zdravnikov zaključil s formalno zmago resolucije, ki je zagovarjala uzakonitev socialne indikacije za umetno prekinitev nosečnosti.³⁴⁹

³⁴⁵ Meršolovo stališče v zvezi z vprašanjem legalizacije abortusa lahko razumemo v kontekstu njegove neomajne zvestobe katoliški veri, ki pa ga v obdobju med obema vojnama v nasprotju z Brecljem kljub vsemu ni potegnila tudi v strankarsko življenje. Poleg katoliške orientacije je njegovi nazorski usmeritvi naverjetneje botroval tudi strah pred boljševisko revolucijo, s katero se je približje srečal med 1. svetovno vojno, ko je nekaj časa prebival v Odesi. Zagovorniki socialne indikacije so se namreč navdušeno sklicevali ravno na pridobitve SZ. Še en moment bi lahko upoštevali pri odgovoru na vprašanje, zakaj se je Meršol postavil nasproti legalizaciji umetne prekinitve nosečnosti- to je skrb za kolektivno dobro. Da se je nagibal h kolektivističnim načelom kažeta tud prispevka v Koroškem Slovencu, kjer je izrazil naklonjenost evgeničnim pobudam (v skladu s katoliško moralo je v tem kontekstu sicer nasprotoval prisilni sterilizaciji, zato je do evgeničnih ciljev žele priti z zdravniškim pregledom pred poroko). Glede življenjepisa glej: Janko Moder, *Dr. Valentin Meršol in slovenski veliki teden* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2005), glede njegovih evgeničnih idej glej: Viktor Meršol, Skrb za dedno zdravo potomstvo, leto 1938, št.31, str. 3-4 in št. 32, str. 3.

³⁴⁶ Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.-2.X. 1935,« *Zdravniški vestnik* (1935), 440.

³⁴⁷ Valentin Meršol, »Vprašanje uzakonitve socialne indikacije za splav na zdravniškem kongresu v Belgradi,« *Čas 30* (1935/36), 104-110.

³⁴⁸ Valentin Meršol, »Vprašanje uzakonitve socialne indikacije za splav na zdravniškem kongresu v Belgradi,« *Čas 30* (1935/36), 110.

³⁴⁹ O beograjskem kongresu je v naslednjem mesecu seveda poročalo tudi slovensko dnevno časopisje. Med temi je v dodatni interpretaciji dogodka najdlje šel katoliški »*Slovenec*«, saj je opomnil, da »resolucija neprikrito poziva našo zakonodajo, naj v vprašanju odprave ploda posnema boljševisko prakso in boljševisko moralolo[.]« (Drin, »Po boljševiskem vzoru,« *Slovenec*, 24.10, 1935, 1.) in v nadaljevanju hitel naštevati slabe strani sovjetske legalizacije abortusa, o katerih je leta 1927 poročalo zborovanje ukrajinskih zdravnikov v Kijevu. Sklepi ukrajinskih ginekologov naj bi kazali, »čeprav nehoti, krivičnost očitkov, češ, da je katoliška morala prestroga in nečloveška v svojem tradicionalnem nauku.« (Drin, »Po boljševiskem vzoru,« *Slovenec*, 24.10, 1935, 1.) *Slovenec* je v nadaljevanju še pohvalil tiste slovenske zdravnike, ki so se na kongresu zoperstavljali resoluciji. Da ni noben slovenski list »napravil toliko reklame za resolucijo zdravniškega kongresa v Beogradu, kakor *Slovenec*«, je v *Glasu naroda* cinično pripomnil dr. Jože Potrč ter v nadaljevanju poleg drugega podal svojo interpretacijo zborovanja ukrajinskih zdravnikov. Ti po njegovem niso želeli potisniti splav, kakor je namigoval katoliški list, nazaj v ilegalo, pač pa le, če bi bilo možno, ljudstvu poleg možnosti varnega abortusa ponuditi boljše alternativno rešitev- kontracepcijska sredstva. (Potrč, Jože, Legalizacija splava in debata v »Slovincu«, *Glas naroda*, leto 1935, št. 192, str. 3.) Skratka, tisk ni odseval le strokovne neusklajenosti mnenj slovenskih

Za Slovensko zdravniško društvo se razprava o legalizaciji splava s sklepom beograjskega kongresa sicer še ni zaključila. 15. novembra 1935 je o tej temi v Ženski bolnici organiziralo ponovni znanstveni sestanek. Dogodek je s šestdesetimi poslušalci dosegel rekordno udeležbo, čemur pa se ni bilo čuditi, saj, kakor je v *Zdravstvenem vestniku* razmišljal Furlan, »smo toliko časa čakali na ta razgovor, se ga tako dolgo izogibali ter ga puščali nerešenega, ko vsak dan zahteva rešitve«. ³⁵⁰ Srečanje sta s svojimi predavanji odprla ginekolog Alojz Zalokar in pravnik Avgust Munda ter se vnovič izrekla proti socialni indikaciji. Munda je v zagovor svoje drže izpostavil »psihofizično travmo«, ki naj bi jo povzročala umetna prekinitev nosečnosti. ³⁵¹ Na Mundova izvajanja se je odzvala **dr. Slava Kristan - Lunaček**, začetnica šolske medicine v Sloveniji ³⁵², in se mu odločno zoperstavila z naslednjimi besedami: »[K]ako psihično travmo predstavlja zanositev, za ženo, ki ne more več preživljati in oblačiti osem otročičev, pa v deveto zanosi, kakšno travmo predstavlja koncepcija za služkinjo, ki ji je fant pobegnil potem, ko je zvedel za »veselo vest«, in končno, kakšno psihično travmo predstavlja zanositev za gimnazijko, ki ji je v tem trenutku porušena vsa sedanost in bodočnost, kot stavba sestavljena iz domin.« ³⁵³ Na zadnja izvajanja se je nato z zahtevo po disciplinskih kaznih za noseče gimnazijke obesil dr. Šporn, vendar ga je večina poslušalcev zavrnila. Na koncu je na vrsto prišla resolucija – predložil jo je zobozdravnik dr. France Logar – v kateri se je Slovensko zdravniško društvo izreklo proti uzakonitvi socialne indikacije, ker naj bi splav ogrožal tako telesno kot tudi duševno zdravje nosečnice. Proti naj bi govorili tudi nacionalni argumenti. V zaključku se je resolucija še zavzela za zaščito družine. Kljub predhodnim predavanjem je z 21 glasovi proti in 15 glasovi za Slovensko zdravniško društvo odklonilo resolucijo. Dr. T. Furlan se z izidom ni mogel sprijazniti. Po njegovih besedah naj bi namreč na seji odločal le majhen odstotek slovenskih zdravnikov, zato je predlagal ponovno tajno in pisno glasovanje. ³⁵⁴

zdravnikov glede vprašanja umetne prekinitve nosečnosti, ampak je izražal tudi njihovo politično motiviranost, kar se je posebno dobro kazalo ravno na mestih, kjer se je razprava nanašala na Sovjetsko zvezo.

³⁵⁰ T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7. (1935), 392-394.

³⁵¹ Anketa »važno žensko vprašanje«, *Ženski svet* 14 (1936), 68.

³⁵² Dr. Slava Kristan Lunaček se je rodila leta 1982 v Črnem Vrhu nad Idrijo. Po smrti očeta je kot otrok petčlanske družine morala živeti skromno. Medicino je doštudirala v Zagrebu. Kot začetnica šolske medicine je posodobila šolsko polikliniko, med gospodarsko krizo je organizirala mlečne kuhinje, šolske kolonije na morju itd. (za biografijo glej: Živa Melik, »Slava Kristan Lunaček (1898-1978, Zdravnica, začetnica šolske medicine), *Pozabljena polovica*, ur. Alenka Šelih in dr. (Ljubljana: Založba Tuma, 2007), 335-337.

³⁵³ T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7. (1935), 394.

³⁵⁴ T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici,« *Zdravniški vestnik* 7. (1935), 392-394.

Slovenski zdravniki, kakor kaže tudi potek zgoraj opisanih srečanj, niso izoblikovali enotnega mnenja glede reševanja problematike »tajnega splava«. Izid obeh glasovanj je v splošnem sicer pokazal na precejšnjo naklonjenost za uzakonitev npr. socialne indikacije pri abortusu, toda razna izvajanja v javnih medijih hkrati izpričujejo obstoj glasnih nasprotnikov tovrstnih sprememb znotraj »zdravniškega ceha«.

Nekatere tuje raziskave so pokazale, da so na angažiranost nekaterih zdravnikov v razpravi o »beli kugi«, poleg že zgoraj opisane usklajenosti z državnimi (oblastnimi) centri moči, vplivali še drugi interesni dejavniki. V ZDA se je po besedah Jamesa Moherja npr. gonja proti »tajnim splavom« ujemala s konsolidacijo profesionalne medicine v primerjavi z drugimi »poklicnimi« skupinami, ki so v drugi polovici 19. stoletja posegale na področje zdravilstva, zlasti homeopati in babicami. S kriminalizacijo abortusa v 19. stoletju naj bi se namreč nad neurejeno in raznoliko zdravniško prakso začela izvajati strožja državna kontrola. Ta naj bi skupaj s splavi počasi pometla tudi z (neuradno šolanim) zdravilskim kadrom. Opisana državna represija naj bi zdravnikom, ki so se tako lahko znebili konkurence, vsekakor koristila in jih posledično še bolj spodbudila, da agitirajo proti abortivnim praksam.³⁵⁵

Čeprav na Slovenskem ni mogoče zaslediti tako eksplicitnih interesnih povezav in izdelanih lobijev, so tudi tu posamezni zdravniki, še bolj pa izšolane babice, diskurz o tajnih splavih izkoriščali v boju proti »nešolanim« zdravilcem. *Babiški vestnik*, glasilo društva diplomiranih babic za Dravsko banovino, je npr. pogosto objavljala članke iz dnevne »črne kronike« in dobesečno strašil s tragičnimi zgodbami o smrtnih primerih po odpravi telesnega plodu,³⁵⁶ ki naj bi jih po navadi povzročile »samooklicane babice«. Zablode tovrstnih »samooklicanih« izvajalk abortusov so jim nato, kot kaže naslednji citat, služile kot diskurzivne iztočnice za kritiziranje mazaštva: »Ali naj ne bo to dovolj svarilen zgled oblastim, da skušajo z vsemi zakonitimi ukrepi za vedno odpraviti babiško mazaštvo. Preprečiti vsako delovanje mazačk že v kali, to bi pomenilo ohraniti marsikatero dragoceno človeško življenje naših mater in otrok.«³⁵⁷

Toda dodatni zaslužek, ki ga je bilo moč pridobiti pri izvajanju umetnih splavov, je kljub kaznim očitno predstavljal preveliko skušnjava. Splavov posledično niso opravljale samo mazačke, pač pa občasno tudi zdravniki in izšolane babice, kakor je v *Babiškem*

³⁵⁵ James C. Mohr, *Abortion in America: The Origins and Evolution of National Policy* (USA: Oxford University Press, 1979); Leslie J. Reagan, *When Abortion Was a Crime: Women, Medicine, and Law in the United States, 1867-1973* (Berkeley, Los Angeles, Oxford: University Of California Press, 1997).

³⁵⁶ Glej npr. »Smrtna žrtev bele kuge, Jutro«, *Babiški vestnik* 10 št. 5 (maj 1938), 37.

³⁵⁷ »Nov smrtni greh«, *Babiški vestnik* 2 (1930), str. 86.

vestniku opozarjal Alojz Zalokar, urednik istega časopisa: »[Ž]alostna izkušnja uči, da v babiškem stanu ni vedno in povsod tiste poštenosti in tiste neomadeževanosti, kakor bi jo morali zahtevati od zastopnic tako važnega in tako delikatnega stanu. Neredko zapuste babice pravo pot, kakor hitro so zapustile prostore babiške šole. Vdajo se ali pohlepu po denarju in lahkemu zaslužku ali pa se dajo zapeljati neopravičljivi mehkosrčnosti in ne pravemu usmiljenju. Tako se dogaja, da nekatere babice grešijo ne samo proti svojim službenim predpisom in navodilom, ampak da grešijo celo proti kazenskim zakonom.«³⁵⁸

Javno sicer niso slovenske izšolane babice, po doslej raziskanih virih sodeč, nikoli zagovarjale (delne) legalizacije abortusa, ravno nasprotno. Že omenjeni mesečnik *Babiški vestnik* se je npr. od leta 1929, ko je začel izhajati, do izbruha druge svetovne vojne neprestano in neomajno boril proti splavom in zagovarjal pronatalizem.³⁵⁹ Vzroke za to je, poleg v že omenjeni gonji proti »mazačkam«, možno iskati v reakcionarni drži samega urednika, Alojza Zalokarja. Babice so tudi verjele, kakor kažejo posamezni indici, da »padanje porodov« preprosto škodi njihovemu poklicu. V fondu Splošnega ženskega društva namreč zasledimo dokument, poročilo Društva diplomiranih babic, v katerem piše, da se je »[P]oložaj babic [...] zadnja leta zelo poslabšal: *padanje porodov* na eni (v kurzivo postavila A. C.) in zmanjšanje plačilne zmožnosti podeželskega in delavnega ljudstva na drugi strani, prav občutno zadene tudi babice«.³⁶⁰ Če verjamemo izvajanjem v *Babiškem vestniku*, je babice od splava nadalje odvrčalo tudi prepričanje, da ti za žensko predstavljajo izjemno zdravstveno tveganje, ker so v nasprotju z nosečnostjo nenaravni³⁶¹ in da pripomorejo k še večji podrejenosti žensk. Tako so pisale: »Pomilovanja vredna bi bila ona žena, ki bi morala vsako leto enkrat ali večkrat dopustiti nevarni poseg, da bi možu omogočila izživljanje brez ovire.«³⁶²

Končno pa je opisano javno stališče babic morebiti mogoče interpretirati tudi kot produkt »medikalizacije plodilnih vedenj«, odraz volje (moških) zdravnikov, ki jih je med drugim posebej oblikovala figura Alojza Zalokarja. V množici različnih zdravniških (in babiških) mnenj o potrebnih oziroma nepotrebnih reformah glede splava je namreč v obdobju med obema vojnama, kakor ugotavlja Cornelia Usborne, do povsem enakih ugotovitev pa je možno priti na podlagi slovenskih virov, vselej izstopalo eno jasno stališče: da umetna

³⁵⁸ Alojz Zalokar, »Babice in novi kazenski zakonik,« *Babiški vestnik* 2, št. 2 (februar 1930), 5.

³⁵⁹ »Vsak narod, ki se brani otrok, mora propasti. V ozadje ga potisnejo plodnejši narodi. Le zdrav in številen narod se bo mogel obdržati v težki borbi in tekmi z drugimi narodi.« (»Najsvetejša dolžnost žene,« *Babiški vestnik* 12, št. 6 (april 1940), 4.; »po Allem d. H. Z., Koliko otrok hočete imeti,« *Babiški vestnik* 3. št. 10 (okt. 1931), 80-81.

³⁶⁰ ZAL 285, Splošno žensko društvo, a.e. 5.

³⁶¹ »Boj proti odpravljanju ploda,« *Babiški vestnik* 4, št. 7 (julij 1932), 24.

³⁶² »Boj proti odpravljanju ploda,« *Babiški vestnik* 4, št. 7 (julij 1932), 24.

prekinitev nosečnosti predstavlja nevarnost (tako za posamezne ženske kot tudi za družbo), vsaj dokler ne preide iz rok babic, mazačev, zdravilcev – pod strog nadzor zdravnikov.³⁶³

Toda, ali so bili mazaški splavi, se sprašujemo zgodovinarji, resnično tako zelo tvegani? Ali gre nasprotno v tovrstnih zastraševanjih prej za »demagoško orodje« v korist boja za legalizacijo abortusa in hkrati za monopolizacijo tega področja s strani izšolanih zdravnikov, za njihov poklicni interes?

PRAVO

Poleg zdravnikov in babic so v razpravo o »beli kugi« čisto posegali tudi slovenski pravniki, ki so v dvajsetih letih začeli pripravljati nov jugoslovanski kazenski zakonik, znotraj katerega je bilo treba artikulirati tudi člene glede splava. Že takoj po prvi svetovni vojni je na predavanju, ki ga je 2. 4. 1924 organiziralo društvo Pravniki, temo načel dr. Metod Dolenc, prvi profesor kazenskega prava na PF novo ustanovljene Univerze v Ljubljani, in se v nadaljevanju svoje razprave zavzel za rahlo liberalizacijo v smeri medicinske indikacije.³⁶⁴ Ugovarjal mu je že omenjeni teolog Josip Ujčić, ki ga je konfrontacija celo spodbudila, da je nato v *Slovenskem pravniku*, strokovnem glasilu juristov, v članku z naslovom *Umetni splav in cerkveno pravo* ponovno branil »etično načelo o sakrosanktnosti spočetja človeka«³⁶⁵, torej absolutno prepoved umetne prekinitve nosečnosti.³⁶⁶

Svojo presojo glede legalizacije splava je kmalu zatem v pisni obliki obširno podal tudi dr. Metod Dolenec.³⁶⁷ Njegova drža je bila v splošnem sicer precej konservativna. Že uvodoma je namreč izrazil prepričanje, da »naše velekonzervativno, agrarno ljudstvo, kojemu so otroci blagoslov božji, ne samo po njegovem verskem prepričanju, ampak tudi iz praktičnih vzrokov, ker so mu delavci pri obdelovanju polja, pomagači pri gospodarstvu, načelne dopustitve odprave telesnega ploda ne bo nikoli razumel.«³⁶⁸ Podobno je tudi sam ostajal pri načelu, da je plod »že človek«, tretja oseba, zato se v primeru njegove odprave mati ne more sklicevati na pravico do razpolaganja z lastnim telesom. Kljub temu je z argumentom, »da se sme pri koliziji dveh različnih ogroženih pravnih dobrin uničiti ona manjše vrednosti za to, da se ohrani pravna dobrina višje vrednosti«, ³⁶⁹ v nasprotju z npr. Brecljem in Ujčićem zagovarjal

³⁶³ Cornelia Osborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties*. (London: Macmillan, 1992).

³⁶⁴ Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu,« *Čas* 19 (1924), 295-307.

³⁶⁵ Josip Ujčić, »Umetni splav in cerkveno pravo,« *Slovenski pravnik* 38 (leto 1924): 238.

³⁶⁶ Josip Ujčić, »Umetni splav in cerkveno pravo,« *Slovenski pravnik* 38 (leto 1924): 234-238.

³⁶⁷ Metod Dolenc, »Problem kazensko-pravne zaščite telesnega ploda,« *Pravniški vestnik* 4 (leto 1924): 65-75.

³⁶⁸ Metod Dolenc, »Problem kazensko-pravne zaščite telesnega ploda,« *Pravniški vestnik* 4 (leto 1924): 72.

³⁶⁹ Metod Dolenc, »Problem kazensko-pravne zaščite telesnega ploda,« *Pravniški vestnik* 4 (leto 1924): 69.

medicinsko indikacijo: »Kar nič ne oklevam, se pridružiti Augustu Forelu – Die sexuelle frage, str. 399, da naj se nikar ne presoja ta vprašanja preozkogrudno, ampak prepusti naj se zdravnikom, da skrbe predvsem za mater.«³⁷⁰ Vprašanje legalizacije evgenične indikacije je s ponovnim sklicevanjem na Forela in dr. Julija Tandlerja³⁷¹ puščal nekoliko odprto. Glede t. i. etične indikacije je sicer dejal, da bi »brez oklevanja [...] »in abstracto« priznal državi pravico, da ustreže zahtevi matere po odpravi nasilno spočetega telesnega ploda³⁷² in dovoli umetni splav«,³⁷³ vendar je nato poudaril, da bi v primeru tovrstne legalizacije lahko prihajalo do zlorab, zaradi česar je praktično gledano ne bi bilo mogoče izvajati. Odločno pa je, podobno kakor nekateri drugi slovenski avtorji, kot krivično do ploda, matere in človeškega roda³⁷⁴ zavrnil socialno indikacijo.

Da se je kasneje Dolenc vendarle nekoliko oziral na argumente zmernih zagovornikov socialne indikacije, pričajo tudi njegove recenzije tujih del. Leta 1926 je ob opisu treh³⁷⁵ nemških študij, ki se ukvarjajo z umetno prekinitvijo nosečnosti npr. pristavil: »Nam pravnikom pa je nesoglasje med zdravniki samimi nov dokaz, da rešitev problema z etične, zdravstvene, socijalne in pravne strani ne more biti druga nego tista, ki ubira previdno srednjo pot. Vsekakor pa moramo odklanjati, da bi se reševalo to vprašanje s političnega stališča, iz vidika strankarsko diktiranih 'parol'.«³⁷⁶ V kritični pretres je Metod Dolenc vzel tudi delo *Žena u našem krivičnom pravu*, s katerim se je srbski pravnik dr. Ferdo Čulinović odločno postavljal v bran socialni indikaciji.³⁷⁷ Zaključki omenjenega dela so tedaj močno odmevali med jugoslovanskimi pravniki, pa tudi drugimi udeleženci in udeleženkami razprave o rodnostnem vprašanju.³⁷⁸ V Čulinovićevi monografiji je Dolenc sicer našel nekaj strokovnih pomanjkljivosti, vendar kljub temu zaključil, »da se je avtor v svojih izvajanjih lepo potrudil,

³⁷⁰ Metod Dolenc, »Problem kazensko-pravne zaštite telesnega ploda,« *Pravniški vestnik* 4 (leto 1924): 73.

³⁷¹ Dr. Julius Tandler (1869-1936), zaslužen za razvoj zdravstvene oskrbe na Dunaju, socialni demokrat, eden izmed vodilnih v t. i. »Rdečem Dunaju«, bil je tudi zagovornik evgenike (doktorska disertacija, University of California, 2003).

³⁷² V primeru posilstva. (Helmut Gruber, »The "New Woman" Realities and Illusions of Gender Equality in Red Vienna,« v *Women and Socialism, Socialism and Women: Europe between the Two World War*, ur. Helmut Gruber in Pamela Graves (New York: Berghahn Books, 1998), 56-94).

³⁷³ Metod Dolenc, »Problem-kazensko pravne zaštite telesnega ploda,« *Pravniški vestnik* 4 (leto 1924): 75.

³⁷⁴ opomnil je na izkušnjo Francije, ki je zaradi zmanjševanja rodnosti izgubila na moči. (Metod Dolenc, »Problem-kazensko pravne zaštite telesnega ploda,« *Pravniški vestnik* 4 (leto 1924): 65-75).

³⁷⁵ Friedrich Lönne, *Das Problem der Fruchtabtreibung vom medizinischen, juristischen und nationalökonomischen Standpunkt* (Berlin: Julius Springer, 1924); Dr. Joseph Dettling, *Gerichtlich medizinische Beiträge zur Frage des arteficiellen Abortes* (Zürich: Buchdruckerei Stafa, 1924); Julian Marcuse, *Die Fruchtabtreibung in Gesetzgebung und ärztlichem Handeln* (München: Richard Pflaum, 1925).

³⁷⁶ Metod Dolenc, »Književna poročila,« *Slovenski pravnik* 40, št.5/8 (leto 1926): 174-175.

³⁷⁷ Metod Dolenc, »Dr. Čulinović Ferdo: Žena v krivičnom pravu,« *Slovenski pravnik* 49, št. 1-2 (leto 1935): 53-54.

³⁷⁸ Glej npr. V. K., »Žena v pravu Jugoslavije,« *Vzajemna svoboda* 1 (nov/dec 1937): 155.

da zbere določbe iz kazenskega prava, ki imajo stika s t. i. ženskim vprašanjem in da jih je do malega pravilno raztolmačil». ³⁷⁹

Čeprav je torej Dolenc na nekaterih mestih pokazal naklonjenost do liberalnejših nazorov v povezavi s splavom in se tudi odločno zavzel za medicinsko indikacijo, se je v splošnem v kolektivni spomin zapisal kot pravnik, ki se je odločno »zavzemal za nedotakljivost telesnega plodu«, ³⁸⁰ na kar bi lahko vplivalo, kakor je glede drugih nazorskih vprašanj poudaril pravnik Avgust Munda, »njegovo gledanje na svet, zlasti na religijo«. ³⁸¹ Navsezadnje je Dolenc z nenaklonjeno distanco gledal tudi na ostale podobne pobude sprememb v kazenskem pravu, npr. na predlog o uzakonitvi prisilne sterilizacije »evgenično inferiornih« posameznikov, o katerih pa bo več govora v nadaljevanju. ³⁸²

Precej drugače kot omenjeni slovenski pravnik je na vprašanja, povezana z reprodukcijo, gledal njegov mlajši (in liberalnejši?) kolega, prav tako predavatelj kazenskega prava na ljubljanski PF, dr. Avgust Munda. Munda je namreč kot zavzet evgenik na več mestih dokazoval nujnost prisilnih sterilizacij dedno »manjvrednih« posameznikov in v tem kontekstu zagovarjal tudi »evgeniško indiciran« splav: »Evgeniško indicirana odprava telesnega plodu je prav tako utemeljena in potrebna, kakor medicinska indikacija. Če dovoljuje zakon, da se sme usmrtiti plod, da se reši življenje ali zdravje matere, mora logično dovoliti tudi odpravo telesnega plodu v namenu, da se zaščiti občestvo. Medicinsko indiciran abortus artificialis koristi le eni (!) osebi, evgeniško indiciran abortus pa je v prid občestvu, narodu, državi! V etičnem pogledu torej prednjači evgeniška indikacija pred medicinsko.« ³⁸³ Iz tovrstnih izvajanj seveda ne sledi, da se je Munda zavzemal tudi za socialno indiciran splav. Ravno nasprotno je tega na osnovi kolektivističnih načel odločno zavračal: »Abortus ni sredstvo, ki naj se z njim omili socialna beda. Bedo je treba odpraviti z drugimi (pozitivnimi) ukrepi, ne pa s tem, da se prepreči rojstvo ljudi. Nasprotno! Rojstvo zdravih ljudi je treba pospešiti (obrambni interes države) ...« ³⁸⁴

Iz vrst pravnikov pa sta se za socialno indikacijo zavzela dr. Henrik Tuma in predsednica Zveze akademsko izobraženih žena, dr. Fini Ahačič Grossman. Vendar bo o njunih pogledih več govora v nadaljevanju.

³⁷⁹ Metod Dolenc, »Dr. Čulinović Ferdo: Žena v krivičnom pravu,« *Slovenski pravnik* 49, št. 1-2 (leto 1935): 54.

³⁸⁰ Avgust Munda, »Dr. Metod Dolenc, kako je gledal na načelna vprašanja v kazenskem pravu,« *Slovenski pravnik* 57, št. 3-4 (leto 1942): 101.

³⁸¹ Avgust Munda, »Dr. Metod Dolenc, kako je gledal na načelna vprašanja v kazenskem pravu,« *Slovenski pravnik* 57, št. 3-4 (leto 1942): 100.

³⁸² Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2008).

³⁸³ Avgust Munda, »Indicirana odprava telesnega plodu in naš kazenski zakonik,« *Evgenika* 1 (leto 1935): 19.

³⁸⁴ Avgust Munda, »Indicirana odprava telesnega plodu in naš kazenski zakonik,« *Evgenika* 1 (leto 1935): 19.

OD NEOMALTHUZIANSTVA DO REPRODUKTIVNIH PRAVIC NAZAJ K »ŽIVLJENJSKI MOČI NARODA«

Zgornja izvajanja pričajo, da so se tako znotraj slovenske medicinske kot tudi pravne stroke izoblikovala različna mnenja glede reševanja vprašanj, povezanih s problemoma »omejevanja porodov« in »tajnih splavov«, ter da so bila ta mnenja precej odvisna od idejnega in političnega ozadja piscev. Medtem ko so katoliško usmerjeni avtorji kategorično odklanjali vsakršno liberalizacijo na področju rodnostne problematike, so njihovi politični nasprotniki, liberalci in socialisti, praviloma zavzemali bolj progresivna stališča. Analizirajmo zadnje podrobneje in poiščimo njihove mednarodne izvore.

Če se sprva osredotočimo na slovensko liberalno časopisje, lahko takoj ugotovimo, da posveča v primerjavi s klerikalnimi revijami problemu »bele kuge« (ne pa tudi denimo evgenike) nekoliko manj pozornosti. Članki o temi se pojavljajo z daljšimi presledki in se velikokrat artikulirajo v smislu odgovora, polemike na razmišljanje nasprotnega političnega tabora. Leta 1932 tako *Slovenski narod* prinese sarkastičen in čustven članek o »nasprotnikih« maltuzianizma in neomaltuzianizma oziroma »bele kuge«, pri čemer ima, po izvajanjih sodeč, v mislih predvsem duhovnike. Slednjim svetuje, naj se, raje kot da se pritožujejo zaradi padanja porodov, »pobrigajo za tiste milijone brezposelnih, ki ne sejejo in ne žanjejo, pa žive kot lilije na polju. Če se jim pa še vedno ne zdi dovolj ljudi na svetu, naj še sami začno producirati naraščaj na debelo«³⁸⁵ in ga tudi vzdržujejo, kar jim pa seveda kot duhovnikom ni potrebno.

Kakor je razvidno iz navedbe, je torej citirani avtor, pa tudi številni drugi pisci, ki so objavljali v liberalnem časopisju, znotraj diskurza o »padanju porodov« izpostavljali problematičnost pozicije, s katere so se klerikalci borili proti tovrstnim fenomenom (torej s pozicije nekoga, ki zaradi celibata ne pozna bede in tegob številčne družine).³⁸⁶ Poleg tega so sklepali tudi o njihovih neiskrenih razlogih za tovrstno držo. Verjeli so, da se katoliško usmerjeni avtorji ne obračajo k pronatalizmu zaradi nekih »občečloveških« interesov, ampak iz želje po povečanju »armade« svojih revnih in ubogljivih »ovčic«. V tem kontekstu so

³⁸⁵ »Izpod sita in rešeta,« *Slovenski narod*, 28. 12. 1932 (št. 293), 2.

³⁸⁶ »Po Janusovem vzorcu,« *Slovenski narod*, 2. 1. 1933 (št. 1), 2; »Izpod sita,« *Slovenski narod*, 27. 3. 1937, št. 70, 2.

občasno tudi eksplicitno zavračali idejo, da večanje prebivalstva prinaša državne in nacionalne koristi, kot so trdili nasprotniki.³⁸⁷

Nekateri liberalno usmerjeni avtorji so se teme lotevali še bolj neposredno in podrobno. Med njimi so bili takšni, ki omejevanja »brezglavega razmnoževanja« niso predstavljali kot problem, pač pa v neomaltuzianskem duhu prej kot rešitev za socialno bedo.³⁸⁸ Pravico oziroma kar dolžnost do zaščite pred nosečnostjo so sicer razumeli strogo selektivno, v smislu, da so jo nalagali le obubožanim slojem. Njihova drža glede potrebe po zmanjšanju »prevelike armade revežev« je na nekaterih mestih bila tako radikalna, da je mejila na evgeniko. Tako npr. leta 1934 v *Slovenskem narodu* beremo o neki veččlanski družini z Viča, ki se potepa po Ljubljani. Oče je opisan kot zapravljivec in pijanec, starejši hčerki kot malodane prostitutki in številni mlajši otroci kot vsiljivi berači. K opisom je dodan komentar v smislu nepotrebnega razmnoževanja revnih in manjvrednih ljudi: »Pri tem primeru vidimo najlepše, kam privede blazno razmnoževanje ljudi, dovoljeno neodgovornim in manjvrednim. Takšni so otroci pijancev in prostitutk. Vsa umetnost našega reševanja socialnih problemov odreče v takšnih primerih ter mirno gledamo, kako se rekrutirajo zločinci, kako se množe izmečki človeštva. Pač pa se najde še vedno dovolj »sociologov«, ki moralizirajo nad padanjem rojstev in ki vidijo izmed vsega zla samo belo kugo«.³⁸⁹

O preobljudenosti sveta in prekomernem razmnoževanju revnih slojev se je na straneh *Slovenskega naroda* leta 1933 razpisala tudi »ugledna žena iz Krka«. Njeni predlogi so bili drastični: »Dobro situirani, zdravi ljudje bi smeli imeti neomejeno število otrok, dočim bi se revnim, bolnim, posebno pa duševno omejenim na vsak način moralo prepovedati prekomerno ali pa sploh vsako razmnoževanje ter bi jim morala biti v takih primerih na razpolago brezplačna zdravniška pomoč.«³⁹⁰ Avtorica v nadaljevanju še razglablja o tem, zakaj imajo revni sloji toliko otrok, bojda zato, »ker ne vedo, kako se izogniti razmnoževanju«³⁹¹ in ker se »bojijo greha«.³⁹² V želji revnim materam omogočiti dostojno življenje, naposled predlaga ženskam, da intervenirajo, ne pojasni pa, kako naj bi potekala ta intervencija. V svojem izčrpnem članku namreč ne opiše sredstev in metod, s katerimi si zamišlja (prisilno) omejiti rojstva obubožanih. Tako lahko le ugibamo, če je pri pisanju imela v mislih kontracepcijo, legalizacijo umetne prekinitve nosečnosti ali celo (sporno) sterilizacijo

³⁸⁷ »Zajezite brezglavo razmnoževanje revežev,« *Slovenski narod*, 21. 1. 1933 (št. 17), 7.

³⁸⁸ »Rojstva in matere v Ljubljani,« *Slovenski narod*, 10. 5. 1935 (št. 106), 4.

³⁸⁹ »Rože, psiček,« *Slovenski narod*, 16. 8. 1934 (št. 184), 2.

³⁹⁰ »Zajezite brezglavo razmnoževanje revežev,« *Slovenski narod*, 21. 1. 1933 (št. 17), 7.

³⁹¹ »Zajezite brezglavo razmnoževanje revežev,« *Slovenski narod*, 21. 1. 1933 (št. 17), 7.

³⁹² »Zajezite brezglavo razmnoževanje revežev,« *Slovenski narod*, 21. 1. 1933 (št. 17), 7.

ali prepoved poročanja.³⁹³ Podobno velja tudi za mnoge druge liberalne pisce, ki kljub svojemu obsojanju »nasprotnikov bele kuge« ne pojasnijo (ali si ne upajo pojasniti), kako se bi dalo rešiti ta problem, torej, kako bi bilo možno preprečiti »brezglavo razmnoževanje«.

Omenjeni sklepi seveda ne veljajo za vse avtorje. V nasprotju s katoliškimi teksti o »beli kugi«, ki bolj ali manj enotno sledijo papeškim smernicam, izraženim recimo v *Casti Connubii*, so mnenja znotraj slovenskega liberalnega diskurza po pričakovanjih, verjetno tudi zaradi politične heterogenosti znotraj tega političnega tabora, veliko bolj raznolika in deljena ter odražajo različne tradicije in mednarodne vplive, ki so posamezne pisce uvedli v rodno problematiko. Tako med njimi zasledimo tudi posameznike, ki po navadi, opirajoč se na tujo literaturo, npr. na izvajanja radikalne srbske intelektualke dr. Julke Chlapec Djordevič, neposredno artikulirajo zahtevo po delni liberalizaciji abortusa, še pogosteje pa zahtevo po širjenju kontracepcijskih sredstev.

Razmeroma različni so tudi motivi, zaradi katerih pisci načenjajo to tematiko. Nekatere avtorje k načelnemu odobravanju regulacije porodov ne vodijo neka splošna neomaltuzianska ali evgenična prepričanja, pač pa denimo odpor in strah pred agresivnim pronatalizmom italijanskega fašizma. »Obsedenost z rojstvi« se v tem kontekstu predstavlja le kot košček v mozaiku drakonske, ideološko zgrešene in hkrati do Slovanov sovražne Mussolinijeve politike. Kakor nakazujejo besede, ki jih je leta 1928 zapisal *Slovenski narod*: »Blažena dežela črnosrajčnikov, kjer sam nekronani kralj priporoča ljudem, naj drve v nesrečo in bedo. Italija ima itak preveč lačnih želodcev in zato sili na Balkan. Kaj bo šele, če njeno prebivalstvo pomnoži tako, kakor želi Mussolini.«³⁹⁴

Nekateri, sicer redki, liberalni avtorji pravico do regulacije rojstev bolj ali manj neposredno povezujejo z neodtujljivimi osebnimi interesi. Zdravnik Maks Kremžar npr. v svojem dolgem elaboratu o problemu splava na več mestih spomni, da se javnost ne sme vtikati v materinsko življenje.³⁹⁵ Podobna načela so leta 1934 izražena tudi v *Slovenskem narodu*: »Ljudje si pač pomagajo sami, pa naj se tisti, ki jim za otroke ni treba skrbeti, čeprav bi lahko, še tako zgražajo in rohne na belo kugo [...] življenje gre preko vseh predsodkov in teorij, kar je tudi razumljivo, saj ima končno vsak človek pravico do samoobrambe vsaj tam, kjer lahko brez hujših posledic seže po nji.«³⁹⁶

³⁹³ »Zajezite brezglavo razmnoževanje revežev,« *Slovenski narod*, 21. 1. 1933 (št. 17), 7.

³⁹⁴ »Mussolini proti nazadovanju porodov,« *Slovenski narod*, 27.09.1928 (št. 221, leto 61), 4; Rahlo posmehljiv odnos kaže tudi članek: »Nesrečno novo leto,« *Slovenski narod*, 31. 12. 1936 (št. 296), 4.

³⁹⁵ Maks Kremžar, »O kriminalnem in umetnem splavu,« *Življenje in svet* 9(23. 11. 1935): 222-225.

³⁹⁶ »Število porodov pada,« *Slovenski narod*, 01.08.1934 (št. 172, leto 67), 4.

Zgornje ideje sicer zasledimo v tekstih le izjemoma. Kakor bomo videli še večkrat v nadaljevanju, se namreč znotraj slovenskega demografskopoličnega diskurza kolektivne interese znova in znova postavlja odločno pred pravice posameznikov. Načelo, da je »individuuum manj kot celota«, da so interesi skupnosti bolj pomembni, poudarjajo avtorji različnih političnih nazorov, tudi k načelu individualnih svoboščin zavezani liberalci.

Ugotovitev je manj presenetljiva, kot bi lahko pričakovali. Koncept »reproduktivne (oziroma seksualne) svobode« se je, gledano tudi globalno, uveljavil pozno in s težavo. Kot temeljna človekova svoboščina je bil priznan šele konec šestdesetih let 20. stoletja s t. i. Teheransko deklaracijo.³⁹⁷

Govoriti o evoluciji boja za »reproduktivno svobodo« oz. za »reproduktivne pravice« je na splošno kompleksno in problematično opravilo. Prvič zato, ker možnost ločitve spolnosti in prokreacije ni bila vselej tako na dosegu roke, kot je praviloma danes. Drugič zato, ker tudi samo zatiranje reproduktivnih pravic ni imelo vselej enakega učinka in enake jakosti. Če verjamemo Foucaultu, je obdobje izrazite biopolitike nastopilo šele v zadnji dobi. Tudi različni koncepti, bolj ali manj povezani s tem področjem, že sam pojem populacije,³⁹⁸ so se v sodobnem pomenu razvili le postopoma. Kljub temu bomo, da bi lažje umestili in ocenjevali (odsotnost) prizadevanja slovenskih piscev na tem področju, v obrisih evolutivno predstavili, kako so se ideje glede reproduktivnih pravic in zahtev do kontracepcije v širšem zahodnoevropskem in ameriškem prostoru, iz katerega izhajajo najpomembnejše referenčne študije na tem področju, postopoma uveljavile v 19. in 20. stoletju.

Začeti velja z anglikanskim cerkvenim kuratom in utemeljiteljem demografije Thomasom Robertom Malthusom (1766–1834), ki je vprašanje človeške populacije med prvimi resno proučil v razmerju do fizičnega okolja in v nasprotju s svojimi predhodniki zavrnil optimistične poglede na visoko rodnost ter v svojih kasnejših spisih tudi pokazal na smiselnost racionalizacije rojstev. Vendar za zadnjo ni verjel, da jo je treba doseči s kontracepcijo, ampak s poznimi porokami in dolgimi obdobji abstinence znotraj zakona, kar se je kasneje skladalo z viktorijansko moralo.³⁹⁹

³⁹⁷ Ruth Dixon-Mueller, *Population policy and women's right's, Transforming Reproductive Choice* (Westport, Connecticut, London: PRAEGER, 1993); Delno povzeto po: *The Columbia Encyclopedia*, Sixth Edition (New York: Columbia University Press, 2003), 28413; Cornelia Usborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

³⁹⁸ Glej: Hervé Le Bras, *Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003).

³⁹⁹ Glede Malthusove teorije glej: Hervé Le Bras, *Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003); George A. Donohue, »Leading population theories since Malthus,« *AKD Quarterly* 20, št. 3/4 (May 1950), 12-18; Hans Jensen, »The Development of T.R. Malthus's Institutional Approach to the Cure of Poverty: From Punishment of the Poor to Investment in their Human Capital,« *Review of Social*

Malthusove ideje, torej prepričanje, da prenaseljenost vodi v družbene probleme, so v prvi, predvsem pa v drugi polovici 19. stoletja nato prevzeli t. i. neomalthuzianci. Obenem so stališče še radikalizirali in antinatalizem preobrazili v pravo ideologijo. Podobno kot Malthus so verjeli, da je negativne prebivalstvene trende mogoče kontrolirati in da bo delovanje v smeri zmanjševanja rodnosti blagodejno vplivalo na vse vidike socialnega življenja. Vendar pa so v nasprotju z njim propagirali drugačne metode – namesto vzdržnosti širitev kontracepcijskih metod (ne pa tudi umetne prekinitve nosečnosti!). S prevzemanjem naklonjene drže do kontracepcije so tako odločno prelomili s tradicijo, ki je dovoljevala ločevanje spolnosti od prokreacije. Toda niti neomalthuzianci niso regulacije porodov promovirali v dobro posameznika zaradi njegove »reproduktivne« svobode, pač pa s perspektive kolektivnih interesov družbe, za katero so, kot že poudarjeno, mislili, da bo prosperirala samo ob spremenjenih demografskih trendih.⁴⁰⁰

V 19. stoletju je bila celo liberalna misel še daleč od tega, da bi k množici pomembnih človekovih pravic prištevala tudi reproduktivne pravice. John Stuart Mill, eden najpomembnejših predstavnikov liberalizma in podpornikov ženske emancipacije, je do regulacije rojstev npr. zavzel precej reakcionarno stališče.⁴⁰¹ V drugi polovici 19. stoletja so nekateri avtorji sicer zagovarjali oglaševanje kontracepcije s perspektive nekih liberalnih načel, vendar samo zaradi predanosti svobodi govora in tiska.⁴⁰² Med prve, ki so si nato upali neposredno pisati o reproduktivni oziroma kar seksualni svobodi, je možno prištevati Angleža Richarda Carlila, urednika radikalnega časopisa *The Republican*. Čeprav se Carlila šteje za neomalthuzianca, se sam v resnici ni nikoli ukvarjal s problemom populacijske politike, saj vprašanja nezaščitene spolnosti ni obravnaval glede na družbene posledice. Njegovi

Economy 57, št. 4 (leto 1999), 450-465.; Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth-Century Europe, Fascist dictatorships and liberal democracies* (London, New York: Routledge, 1996).

⁴⁰⁰Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007); F. H. Amphlett Micklewright, »The Rise and Decline of English Neo-Malthusianism,« *Population Studies* 15, št. 1 (1961), 32-51; Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth-Century Europe, Fascist dictatorships and liberal democracies* (London, New York: Routledge, 1996).

⁴⁰¹ Mill je, kakor je znano, s svojimi stališči pomembno in odločno prispeval k pripoznanju ženske enakopravnosti. Nasprotno, pa je do vprašanja regulacije rojstev zavzel bistveno bolj kontradiktorno pozicijo. V mladosti je sicer sodeloval pri neomalthuzianskih akcijah, k čemur ga je spodbudila osebna izkušnja. V parku je namreč naletel na trupelce zapuščenega otroka. Dogodek ga je preusmeril na prepričanje o katastrofičnih in nehumanih posledicah množenja obubožanega sloja. Kontracepcijo je torej odobral v kontekstu družbenih, ne pa individualnih interesov. V poznih letih je glede teh vprašanj postal še bolj reakcionaren in se je javno distanciral celo od neomalthuzianstva (Norman E. Himes, »The place of John Stuart Mill and of Robert Owen in the history of english Neo-Malthusianism,« *Quarterly Journal of Economics* 42, št. 4(Aug 1928), 627-640; William L. Langer, »The Origins of the Birth Control Movement in England in the Early Nineteenth Century,« *Journal of Interdisciplinary History* 4 (leto 1975): 669-686).

⁴⁰²Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007).

argumenti v korist širjenja kontracepcijskih sredstev so se vezali izključno na, recimo mu liberalno, prepričanje o pomenu reproduktivne svobode za posameznika. V tem duhu je napisal tudi svoj znani, uspešni pamflet z naslovom *Every Woman's Book, or What is Love?*, kateremu so sodobniki očitali, da nagovarja dekleta k prostituiranju. Carlile se ni zavzemal samo za seksualne pravice, ampak jih je celo povezoval z uresničitvijo ženske emancipacije.⁴⁰³

Koncept o (ženski) reproduktivni svobodi naj bi nato v veliki meri pomagala izkristalizirati zahteva po pravici do nadzora nad lastnim telesom, ki so jo med prvimi začele javno zagovarjati borke za enakopravnost spolov. Sicer se je tudi njihova argumentacija razvijala počasi, kakor je razvidno iz ene najzgodnejših tovrstnih pobud, t. i. gibanja za »prostovoljno materinstvo«.

Prizadevanja zagovornic »prostovoljnega materinstva«, ideje, ki se je oblikovala v ZDA v drugi polovici 19. stoletja, je z današnje perspektive sicer težko koncipirati. Razumeti jih je možno le ob upoštevanju tedanje neizbežne vključenosti v sistem viktorijanskih vrednot, razumevanja ženske kot spolnega objekta, dvojne morale in absolutne seksualne hegemonije moškega nad žensko. Privrženke te smeri, med katere lahko denimo prištevamo Charlotte Perkins Gilman, so se namreč skladno s katoliško moralo ostro zoperstavljale rabi kontracepcijskih sredstev, saj so jih razumele kot potuho prostituciji in moški nezvestobi, vendar so kljub temu zagovarjale svobodno in zavestno razpolaganje žensk s svojimi reproduktivnimi funkcijami, kar pa naj bi jim omogočala »občasna seksualna abstinenca«. Revolucionarnost njihove drže je torej možno iskati v zahtevi, da ima ženska v zakonu, z namenom, da bi uravnavala svojo rodnost, pravico enostransko odkloniti spolni odnos, ker da zakonska zveza ne opravičilo za posilstvo.

Koncept »prostovoljnega materinstva« ni rušil tradicionalnih spolnih vlog in pričakovanj glede »ženskega naravnega poklica«. Tudi od krščanske spolne morale se ni odmikal, temveč jo je z zahtevano vzdržnostjo celo podpiral. Zoperstavljal se je le tedaj razširjeni ideji, da se mora ženska v spolnosti nujno ukloniti moški volji, kar je bila za tedanje razmere kljub vsemu revolucionarna zahteva.⁴⁰⁴

Proti koncu 19., predvsem pa na začetku 20. stoletja, so se znanstveni pogledi na odnose znotraj heteroseksualnega para začeli drastično spreminjati. Razvoj psihologije,

⁴⁰³ William L. Langer, »The Origins of the Birth Control Movement in England in the Early Nineteenth Century,« *Journal of Interdisciplinary History* 4 (Leto 1975): 669-686.

⁴⁰⁴ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007); Ruth Dixon-Mueller, *Population policy and women's rights, Transforming Reproductive Choice* (Westport, Connecticut, London: PRAEGER, 1993).

antropologije in seksologije je v središče (raziskovalnega) zanimanja postavil človekov notranji svet, kar je tudi spodbudilo razmišljanja o negativnih učinkih potlačitve instinktov in pomena spolnosti v zakonu in ljubezni. Misel na ločitev spolnosti in reprodukcije in raba kontracepcijskih sredstev sta postajali vse bolj sprejemljivi. Zgodila se je, recimo ji, prava intelektualna »seksualna revolucija«.

Čeprav so v kontekstu teh raziskovalnih zanimanj posamezni avtorji, npr. Sigmund Freud, Ellen Key, Havelock Ellis ali Edward Carpenter, pozornost začeli posvečati tudi spolni želji žensk, so zadnjo povečini dojemali v androcentrični luči. Na žensko se je še vedno gledalo kot na spolni objekt oziroma so njeni spolni želji pripisali manjšo jakost kot moški spolni želji.⁴⁰⁵

Korak naprej so na prelomu iz devetnajstega v dvajseto stoletje nato ponovno naredile nekatere feministke, ki so svoje zahteve po nadzoru nad lastnim telesom in neomaltuzianska prizadevanja že deloma združevale s pridobitvami seksualne revolucije, kar pomeni, da so v nasprotju z zagovornicami »prostovoljnega materinstva« končno začele sprejemati zavestno regulacijo rojstev s pomočjo kontracepcije. V Franciji sta se pobud glede popularizacije potrebe po reproduktivni in obenem ženski svobodi lotevala neomaltuzianca Paul Robin in Nelly Roussel. Sploh zadnja se je intenzivno osredotočila ravno na problem materinstva. Ker je kot mnoge feministke rojevanju pripisala veljavo produktivnega dela, je predlagala, da bi ženske zanj morale dobivati plačilo. Obenem se je seveda zavzemala tudi za predporodno in porodno skrb za mater. Bolj kot tovrstna, v feminističnih krogih splošna sprejeta vodila pa so njeno ime popularizirale tedaj naravnost revolucionarne zahteve po ženski spolni in reproduktivni osvoboditvi. V tem kontekstu je trdila, da ima ženska pravico do nadzora nad svojim lastnim telesom in sproščene spolnosti, ne da bi se obenem vsakič znašla v mukah nezaželene nosečnosti.⁴⁰⁶

Podobne akcije in posamezna prizadevanja so se na prelomu stoletja pojavila še v nekaterih drugih državah.⁴⁰⁷ Tako kot Nelly Roussel se je tudi Norvežanka Katti Anker

⁴⁰⁵ Helmut Gruber, »The "New Woman" Realities and Illusions of Gender Equality in Red Vienna,« v *Women and Socialism, Socialism and Women: Europe between the Two World War*, ur. Helmut Gruber in Pamela Graves (New York: Berghahn Books, 1998), 56-94; Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007); Peter N. Stearns, *Sexuality in World History* (New York: Routledge, 2009).

⁴⁰⁶ Elinor A. Accampo, »The gendered nature of contraception in France, Neo-Malthusianism, 1900-1920,« *Journal of interdisciplinary history* 34(leto 2003): 235-262.

⁴⁰⁷ Med Angležinje je idejo o osvoboditvi izpod spon materinstva in zakona širilo literarno delo z naslovom *Daughters of Danaus* (1894), napisano s strani pisateljice Mone Caird. V neomaltuzianstvu nenaklonjeni Italiji se je na straneh slovitega dela »Ženska« o problemu materinske sužnosti govorila Sibilla Alermo. Spraševala se je, zakaj družba idealizira žrtvovanje matere, saj se ob zgledu podrejene in izmučene matere otroci težko naučijo

Moller zoperstavljala politiki, v okviru katere se je rojevanje dojemalo kot dolžnost do Cerkve ali države. Na Nizozemskem je na področju združevanja feminističnih in neomaltuzianskih idej orala ledino zdravnica Aletta Jacobs, ki je celo odprla prvo kliniko za uravnavanje rojstev na svetu.⁴⁰⁸ V Nemčiji pa je liberalizacijo na področju kontracepcije in celo abortusa že leta 1895 na temelju individualizma in ženskih pravic promovirala zdravnica Hope Bridges Adams-Lehmann. Kmalu zatem se je v isti državi k tedaj radikalnim pobudam glede vloge avtonomne, samoodgovorne in neodvisne »nove ženske« kot prepričana ničejanke usmerila tudi Helen Stöcker. Njeno leta 1903 ustanovljeno združenje »Bund für Mutterschutz« je širilo evgenično idejo o manj množičnih, toda kakovostnejših rojstvih in se hkrati zavzemalo za kontracepcijo z namenom preoblikovanja dvojne spolne morale. Posebno aktivno se je, kot že deloma poudarjeno, zavzemalo za zaščito in destigmatizacijo nezakonskih mater.⁴⁰⁹ Podobno je v ZDA anarhistka in socialistka Ema Goldman v evgeničnem duhu opozarjala na kolektivno škodo, ki naj bi jo na svet prinašali obubožani, podhranjeni in neljubljeni otroci, ter pozivala, naj se delavske matere zavestno odrečejo številnemu potomstvu. Navedene argumente je združevala tudi z revolucionarnimi feminističnimi idejami, zlasti s prepričanjem, da bi uravnavanje rojstev oslabilo moško nadvlado in osvobodilo žensko seksualnost.⁴¹⁰

Opisana prizadevanja za reproduktivno svobodo so v splošnem sicer daleč prehitela svoj čas, saj jih je s težavo, mnogokrat z odporom, sprejemalo celo v feministične organizacije združeno ženstvo,⁴¹¹ kaj šele pronatalizmu zveste oblastne sile (zlasti država in številne verske skupnosti). Posledično niso doživela pretiranega uspeha in množične podpore. Kljub temu jih lahko razumemo v smislu nekakšnega šibkega, toda nujno potrebnega preludija precej odločnemu, organizacijsko dobro podkovanemu gibanju za reproduktivne pravice, ki se je razvilo kasneje in ki je med drugim pripeljalo do različnih mednarodnih kongresov za seksološke študije⁴¹² in ustanavljanja t. i. klinik za »regulacijo (kontrolno)

samospoštovanja. (Karen Offen, *European Feminisms, 1700-1950: A Political History* (Stanford: Stanford University Press, 2000).

⁴⁰⁸ Karen Offen, *European Feminisms, 1700-1950: A Political History* (Stanford: Stanford University Press, 2000).

⁴⁰⁹ Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth-Century Europe, Fascist dictatorships and liberal democracies* (London, New York: Routledge, 1996); Cornelia Osborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

⁴¹⁰ Dennis Hodgson, Susan Cotts Watkins, »Feminists and Neo-Malthusians: Past and Present Alliances,« *Population and development review* 23, št.3 (september, 1997): 469-523; Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007).

⁴¹¹ Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth-Century Europe, Fascist dictatorships and liberal democracies* (London, New York: Routledge, 1996).

⁴¹² Prvo mednarodno konferenco za seksološke študije (*International congress of sexual science*) organizirajo leta 1921 in drugo leta 1928. Pobudniki so predvsem nemški seksualni reformatorji, npr. Magnus Hirschfeld. Po drugi konferenci se tudi oblikuje Svetovna liga za seksualno reformo (World League of Sexual Reform), ki se osredotoča na vprašanje kontracepcije in spolne vzgoje ter na boj proti spolnim boleznim in prostituciji. Nato

rojstev«, na katerih so med drugim delili nasvete glede kontracepcije! Prva tovrstna klinika je, kot že poudarjeno, nastala na Nizozemskem leta 1890. V ZDA je do organiziranja prve klinike za kontrolo porodov prišlo leta 1916. Ustanovila jo je Margaret Sanger, medicinska sestra, ki je v svoji socialistično usmerjeni reviji *The woman rebel* tudi prvič uporabila izraz »birth control« in nato s spojem neomaltuzianskih, radikalno-feminističnih in kasneje celo evgeničnih argumentov okoli sebe organizirala obsežno ameriško gibanje za omejevanje rojstev.⁴¹³ Po prvi svetovni vojni so klinike za regulacijo rojstev nastale tudi v Veliki Britaniji in Nemčiji,⁴¹⁴ kasneje pa še v skandinavskih državah, na Japonskem, v Mehiki in Sovjetski zvezi.

Počasno, toda iz leta v leto vse bolj vztrajno približevanje konceptu (ženskih) reproduktivnih pravic, ki se je v ZDA in v nekaterih evropskih državah nekako izteklo v (zagotovo ne popolnoma nesporno) gibanje za »birth control«, so med obema vojnama zaznali tudi slovenski mediji. Odzivi so odsevali že znano ideološko delitev med katoliškim tiskom, ki je vse tovrstne pobude odklanjal,⁴¹⁵ in socialdemokratskim, »ženskim« in končno liberalnim tiskom, ki je o Margaret Sanger in njenih akcijah pisal pretežno naklonjeno. Leta 1927 je npr. prav v liberalnem *Jutru* pod rubriko »Iz življenja in sveta« izšel dokaj obsežen članek o predavanju, ki ga je Sangerjeva imela v Nemčiji. Vendar so bili v njem poudarjeni predvsem kolektivni (evgenični) motivi za »kontrolo porodov«.⁴¹⁶

Če se v celoti vrnemo k analizi diskurza v liberalnem časopisju, lahko še enkrat poudarimo njegov neenotni pogled na rodnostno problematiko, ki je prehajal od antinatalističnih (neomaltuzianskih) in evgeničnih svaril do sicer izjemno redkih artikulacij ideje o »reproduktivni svobodi«. Precej pogosto so se v njem pojavljale celo pronatalistične argumentacije, kar ni pretirano presenetljivo glede na to, da je JDS zahtevo po spodbujanju rojstev po poizvedovanjih Dunje Dobaja leta 1918 zapisala celo v svoj program (glej stran

pod njenim okriljem sledijo še tri konference, leta 1929 v Londonu, leta 1930 na Dunaju in leta 1932 v Brnu. Naslednje planirane konference onemogoči nastop nacizma. Poleg konferenc za seksološke študije v obdobju med obema vojnama organizirajo tudi Mednarodne konference o »kontroli porodov« (birth control) in sicer prvo 1922 v Londonu, drugo 1925 v New Yorku in tretjo leta 1930 v Zürichu. (Cornelie Usborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).)

⁴¹³ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007); C. Wesley Buerkle, »From Women's Liberation to Their Obligation: The Tensions Between Sexuality and Maternity in Early Birth Control Rhetoric,« *Women and Language* 31, št. 1 (2008), 31.

⁴¹⁴ Nemške klinike so se po besedah Cronelie Usborne razlikovale od podobnih klinik, ki so nastale drugod po Evropi. Imele so širši program, poleg nasvetov glede kontracepcije do delile tudi nasvete glede neplodnosti, pravnih in socialnih ter seksualnih vprašanj, in bile so manj izključujoče, saj so pomagale tudi samskim ženskam. Obiskovalke in obiskovalce so sprejemale ne glede na stan, razred in spol. (Cornelie Usborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992)).

⁴¹⁵ Glej npr. »Strah pred otrokom,« *Slovenec*, 17. 11. 1929 (št. 263, leto 8), 1; »Čigava bo bodočnost,« *Slovenec*, 31. 7. 1932 (št. 173a), 1.

⁴¹⁶ »Ureditv porodov. Deviza: Manj otrok, pa tiste zdrave!,« *Jutro*, 8. 12. 1927 (št. 289), 7.

55). Na straneh *Slovenskega naroda*, *Jutra*, predvsem pa *Učiteljskega tovariša* torej prav tako naletimo na članke, ki svarijo pred nevarnostmi (tajnega) splava ali pa v »narodoljubnem« duhu nasprotujejo »padanju porodov«. ⁴¹⁷ Že leta 1916 v več časopisih beremo, da je »to [zmanjševanje rodnosti] [...] seveda za vse države velika škoda, zakaj vsaka država želi imeti čim več zdravih prebivalcev; toliko več je davkoplačevalcev, toliko več vojakov, toliko več delavcev vseh vrst, toliko več bogastva«. ⁴¹⁸ V posameznih člankih se pronatalistične težnje ne vežejo samo na narod ali državo, pač pa, podobno kot v katoliškem diskurzu, na celotni evropski kontinent, ki naj bi mu grozila »rumena nevarnost«, kakor npr. leta 1929 napoveduje *Jutro*: »[N]i posebno daleč čas, ko bo doseglo prebivalstvo Kitajske pol milijarde in bo rumeno pleme poplavalilo evropski kontinent kot hudournik.« Primerja se tudi vsesplošna rodnost pri Slovanih, Germanih in »Rimljanih«. ⁴¹⁹ Slovenski tisk je torej, sodeč po nazadnje opisanih stališčih, že v obdobju med obema vojna potrjeval zaključke, ki jih je Hervé le Bras predstavil v svoji študiji *Kri in Gruda*, namreč, da so demografi v svoje ugotovitve glede različnih gibanj prebivalstva vnašali metafore iz hidravlike in hidrologije ali celo fizike in matematike, kar je omenjene demografske fenomene umetno postavilo na preproste koordinate naravoslovnih zakonitosti. Tako jim je dodajalo dramatičnost in neizogibnost ter jih oropalo kompleksnosti in večznačnosti, ki sta v nasprotju z naravnimi značilni za družbene fenomene. ⁴²⁰

Čeprav se v obdobju med obema vojnama tudi slovenskim liberalnim avtorjem ni uspelo povsem izogniti strahovom pred depopulacijo, pa so te strahove po navadi postavljali v nekoliko drugačne vzročno-posledične koordinate kot njihovi politični nasprotniki. Povečini so npr. odklanjali idejo, da bi »padanje porodov« ali na splošno »propad družine« izvirala, tako kot so trdili klerikalci, iz pomanjkanja vere. Nekoliko pogosteje so vzroke iskali v udobju višjih slojev, še pogosteje pa v gospodarskih in socialnih razmerah, brezposelnosti in revščini. Posledično so, podobno kot tudi socialisti in klerikalci, zagovarjali bolj prijazno socialno politiko do družine.

Toda spet to ne velja za vse avtorje, ki so objavljali v liberalnih revijah. Če se ponovno ozremo k »antinatalistom«, hitro ugotovimo, da so med njimi nekateri v svojem neomaltuzianskem oziroma evgeničnem prepričanju nastopili celo proti »socialni državi«,

⁴¹⁷ Dr.-t. »Hiša življenja polaga račun. Število porodov stalno raste, splavov žal tudi,« *Jutro*, 5. 1. 1937 (št. 3), 3; »Ženska bolnica ob desetletnici,« *Jutro*, 22. 1. 1933 (št. 19), 3; Alojz Zalokar, »Ob desetletnici ženske bolnice v Ljubljani,« *Jutro*, 22. 1. 1933 (št. 19), 2.

⁴¹⁸ Pomanjkanje porodov, *Učiteljski tovariš*, 10. 3. 1916, št. 5, str. 2.; Pomanjkanje porodov, *Slovenski narod*, 29. 2. 1916, št. 48, 4.

⁴¹⁹ »Azija bo požrla Evropo,« *Jutro*, 2.9. 1928 (št. 206, leto 9), 7.

⁴²⁰ Hervé Le Bras, *Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003).

toda podrobneje bomo o tem spregovorili v drugem delu disertacije, kjer bomo analizirali evgenični diskurz. V nadaljevanju pa sledi analiza govora slovenskih piscev, ki so se v obdobju med obema vojnama najodločneje zavzeli za delno legalizacijo umetne prekinitve nosečnosti in širjenje kontracepcijskih sredstev – komunistov in socialnih demokratov.

KANONFUTER

Gledano globalno so antinatalistične pobude od neomaltuziancev in posameznih feministk na začetku 20. stoletja vse bolj prevzemali nekateri socialisti, zlasti tisti, ki so obenem izrazito zagovarjali še žensko emancipacijo. Temelje njihove naklonjene drže do tovrstnih vprašanj je že leta 1872 postavil August Bebel s svojo uspešno, v kar 20 jezikov prevedeno knjigo *Ženska in socializem*,⁴²¹ v kateri se je odločno postavil na stran političnih in ekonomskih pravic žensk in enakosti znotraj družine ter v tem kontekstu tudi ohranjal pozitivno naravnost do ločitve in omejevanja rojstev.⁴²² Toda Bebla še zdaleč niso podpirali vsi socialisti, kontracepciji so nekateri izmed njih nasprotovali s sklicevanjem na Marxovo in Engelsovo miselno tradicijo.⁴²³ Marksisti so močno kritizirali maltuzianizem, saj so v težnjah po omejevanju rojstev prepoznavali buržoazni izgovor za status quo. Menili so, da ni število prebivalstva tisto, ki omejuje resurse in povzroča pavperizacijo, ampak razredna družba. Izključno osredotočanje na povezavo med revščino in rastjo prebivalstva potemtakem le odvrča pozornost od eksploatacije. Nižja rodnost ne bo avtomatično sprožila procesov, ki bodo povrnili lastnino manj premožnim, pač pa bo to omogočal zgolj razredni boj.⁴²⁴

V povezavi s tem miselnim tokom so številni evropski in zlasti ameriški marksisti zavračali napore za širjenje kontracepcije med delavske sloje, saj so slednje razumeli v smislu pretiranega poudarjanja individualističnih zahtev posameznika oziroma posameznice na škodo pomembnih kolektivnih in revolucionarnih interesov delavskega razreda.⁴²⁵ Obenem so verjeli, da bi padec rodnosti in posledično manjše število proletariata utegnilo negativno vplivati na njegov revolucionarno-borbeni naboj. Antinatalizmu so nadalje nasprotovali tudi

⁴²¹ V slovenščino je bila knjiga prevedena sicer šele leta 1960 (August Bebel, *Ženska in socializem* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960)).

⁴²² Ruth Dixon-Mueller, *Population policy and women's rights, Transforming Reproductive Choice* (Westport, Connecticut, London: PRAEGER, 1993).

⁴²³ Karl Marx, *Kapital: kritika politične ekonomije* (Ljubljana: Sophia, zavod za založniško dejavnost, 2012), 509.

⁴²⁴ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007).

⁴²⁵ Na podobnih temeljih je slonel tudi njihov nenaklonjen odnos do feminizma, saj so ukvarjanje z odnosi znotraj družine videli kot distrakcijo in se raje izključno osredotočali na razredne konflikte.

zato, ker so spričo svoje šibke politične moči pogosto sklepali idejne in politične kompromise z drugimi, bolj konservativnimi skupinami, ki so npr. ostro nasprotovale regulaciji rojstev. Poleg tega so se bali, da bi se zaradi pomoči pri širjenju kontracepcije (in splava) delavci zapisali kot spolno sprevrženi. Družba pa naj jih bi že tako ali drugače zasipala s predsodki, ki so zadevali njihovo domnevno moralno manjvrednost.⁴²⁶

Kljub vsem razlogom, zaradi katerih so se mnogi socialisti izogibali širjenju mnenja o potrebi po uravnavanju rojstev in reproduktivni svobodi, pa je, kot že rečeno, v prvih desetletjih dvajsetega stoletja ravno iz njihovih vrst izšlo najbolj odločno gibanje v podporo tovrstnim idejam. Marksistični koncepti, npr. teorija o »rezervni armadi delavcev« oziroma »kanonfutru«, h kateri se še vrnemo kasneje, so namreč hkrati vendarle vsebovali tudi argumente v prid nižanju natalitete.

Tako ni nenavadno, da je mnogo zgoraj omenjenih zagovornikov in zagovornic regulacije porodov oziroma seksualne svobode, od npr. Ellen Key, Edwarda Carpenterja, Augusta Forela pa do Margaret Sanger, izšlo ravno iz vrst socialistov. Tovrstne pobude so sčasoma pridobile tudi kolektivno razsežnost, mobilizirale so množice in stranke, toda znotraj posameznih držav so delavske organizacije vzpostavljale različno držo do rodnostnega vprašanja.⁴²⁷ Britanska laburistična stranka in britanska komunistična partija nista uradno nikoli podprli zahtev po kontracepciji, kaj šele po legalizaciji splava.⁴²⁸ V Veliki Britaniji, Belgiji in Španiji so marksisti »regulacijo porodov« smatrali za zasebno stvar, ne pa za javno vprašanje.⁴²⁹ Tudi v Italiji uradna partijska politika ni pretirano sledila posameznim socialistom, ki so širili neomaltuzianska načela.⁴³⁰ V ZDA so socialisti sprva odločno podpirali gibanje za »kontrolro porodov« (»birth control«), vendar so se kasneje, zlasti po prvi svetovni vojni, od njega distancirali. Do povsem drugačnega razvoja je prišlo v Nemčiji.⁴³¹ Leta 1912 sta denimo dva nemška marksistično usmerjena zdravnik, Alfred Bernstein in Julius Moses, začela pozivati k nacionalni »porodni« stavki in tako sprožila odločno akcijo

⁴²⁶ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007); Ruth Dixon-Mueller, *Population policy and women's rights, Transforming Reproductive Choice* (Westport, Connecticut, London: PRAEGER, 1993).

⁴²⁷ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007)

⁴²⁸ Cornelia Usborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

⁴²⁹ Helmut Gruber, »The "New Woman" Realities and Illusions of Gender Equality in Red Vienna,« v *Women and Socialism, Socialism and Women: Europe between the Two World War*, ur. Helmut Gruber in Pamela Graves (New York: Berghahn Books, 1998), 56-94.

⁴³⁰ Maria Sophia Quine, *Population Politics in Twentieth-Century Europe, Fascist dictatorships and liberal democracies* (London, New York: Routledge, 1996).

⁴³¹ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007)

proti prisilnemu pronatalizmu nemške oblasti, ki je nameravala omejiti dostop do kontracepcije. Protivladno akcijo je sprva podprlo tudi žensko krilo SPD. Vendar je strankino vodstvo z argumentom, da neomaltuzianizem ne rešuje delavskega vprašanja, nato uradno obsodilo »porodno stavko«. Nalogo zagovarjanja te usmeritve so prevzele tri prominentne političarke znotraj stranke: Clara Zetkin, Luisa Zeitz in Rosa Luxemburg. Kljub njihovim odločnim govorom v korist pronatalizma pa jih delavske množice niso podprle in po vojni sta se SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) in KPD (*Kommunistische Partei Deutschlands*), zlasti njuni ženski krili, odločno zavzeli za kontracepcijo in legalizacijo abortusa. Spremembi politike socialistov je botrovala iskrena namera o pomoči delavskim materam, hkrati pa tudi nova volilna strategija, s katero so pokušali pridobiti glasove delavk.⁴³² V povojni Avstriji so socialisti sicer javno razpravljali o reproduktivnih vprašanjih, vendar praviloma v nasprotju s svojimi nemškimi kolegi niso zagovarjali legalizacije abortusa, ampak so, kakor je leta 1924 predlagal Julis Tandler, »zdravstveni papež avstrijske socialne demokracije«, predlagali le reforme §144 v smeri socialne, etične in evgenične indikacije. Zaradi močne protireakcije RKC, ki je kontraponirala vsakemu poskusu rahljanja seksualnih norm, avstrijski socialisti tudi niso, tako kot npr. nemški socialisti, uspeli mobilizirati množic v ta namen, čeprav so vsaj levo usmerjena ženska društva organizirala javna zborovanja, na katerih so zahtevala uvedbo zgoraj omenjenih indikacij.⁴³³

Akcije v podporo »kontroli porodov«, ki so jih organizirali npr. nemški ali avstrijski socialisti (predvsem pa socialistke), je spremljalo tudi slovensko časopisje. Avtorice in avtorji s podobno politično usmeritvijo so tovrstne pobude idejno podpirali in jih do neke mere tudi posnemali.⁴³⁴ Najodmevnejši dogodek v prid delni legalizaciji abortusa so v obdobju med obema vojnama na Slovenskem organizirale ravno slovenske delavke (socialistke). Slednjega bomo sicer podrobneje predstavili v nadaljevanju, ko bomo govorili o odzivih ženskih združenj na rodnostno vprašanje. Tudi na beograjskem kongresu so »socialno indikacijo« zagovarjali predvsem zagovorniki delavskega gibanja, med njimi, kakor že poudarjeno,

⁴³² Po uvedbi ženske volilne pravice je namreč levica izgubila na moči s tem, ko so številni ženski glasovi šli centru in desnici. Z odločnim angažmajem za reproduktivne pravice si je tako obetala spremeniti to razmerje ter pridobiti ženske, zlasti delavke na svojo stran. Glede drže nemških socialistov in komunistov do rodnostnega vprašanja glej: Cornelia Usborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

⁴³³ Helmut Gruber, »The "New Woman" Realities and Illusions of Gender Equality in Red Vienna,« v *Women and Socialism, Socialism and Women: Europe between the Two World War*, ur. Helmut Gruber in Pamela Graves (New York: Berghahn Books, 1998), 56-94.

⁴³⁴ »Nove socialne drame v Nemčiji,« *Svoboda* 1, št. 12 (1929), 311; »O odpravi plodu,« *Svoboda* 1, št. 9 (1929), 220.

Slovenec dr. Jože Potrč.⁴³⁵ O njegovem govoru,⁴³⁶ ki predstavlja nekakšen prototip argumentacije socialistov in komunistov glede tovrstnih vprašanj, se lahko podrobneje seznanimo v *Evgeniki*, posebni prilogi *Zdravniškega vestnika*.⁴³⁷

Potrč se je problema nezakonitih abortusov v skladu s svojim idejnim prepričanjem lotil tako, da se je osredotočal na pravice manj premožnih slojev. V tem kontekstu se je podobno kot ostali udeleženci razprave spraševal, »kaj je vzrok porasta tajnih splavov, ker edino z odpravo vzroka se odpravi posledica«. ⁴³⁸ Odgovoril je, da je »še leta 1928 [...] glavni sanitetni svet mislil, da leži vzrok 'deloma v socialnih in gospodarskih prilikah, največ pa v ekstremnih smereh feminističnega gibanja.' Danes, torej po osmih letih, pa je zdravniški kongres mnogo razpravljal o prvem vzroku, o drugem (feminizmu) se je pa malo slišalo«. ⁴³⁹

Spodbujene s strani feminističnih idej naj bi se, kakor so trdili takratni nasprotniki socialne indikacije, splavov posluževale v veliki večini bolj premožne ženske, toda po mnenju Potrča naj bi bil ta argument povsem brezpredmeten. Tudi če so premožne ženske res tako ravnale, se jih predlagana sprememba zakonodaje ni dotikala, saj so zaradi večjih resursov, s katerimi so lahko npr. podkupile zdravnike ali babice, že tako ali tako imele dostop do kontracepcije in varnega abortiranja. »Rizika kriminala ni, smrtne nevarnosti tudi ne, od najnedolžnejše metode profilakse po Knausu [...], preko mehanično-kemičnih sredstev do visoko kvalificiranega splava jim stoje vsa pota prosta. Prepoved socialne indikacije se jih ne tiče, ker je zanje ni.« ⁴⁴⁰ Sprememba zakona bi zato služila revnim, jim omogočala prav »tisto svobodo kot jo uživajo bogati«, ⁴⁴¹ predvsem pa odpravila tragične posledice abortusov, opravljenih s strani neveščih mazačev, h katerim so se v obupu zatekale izključno manj premožne ženske. Le kateri vzroki, v tem kontekstu opozarja Potrč, privedejo žensko k tako drastičnim rešitvam? »Če [...] žene ubijajo svojo lastno željo in se ne odpovedujejo samo materinski sreči, nego riskirajo sramoto kriminala in se spuščajo celo v smrtno nevarnost, ne

⁴³⁵ Jože Potrč se je rodil 3. 4. v Vinterovcih pri Ptujju. Kljub temu, da je izhajal iz premožne kmečke družine, se je na svoji življenjski poti odločil za delavsko gibanje. Marksizmu se je približal že v času študija medicine na Zagrebški univerzi ter se nato leta 1924 pridružil takrat ilegalni KPJ. Želja, da bi pomagal preprostim ljudem, ga je najverjetneje tudi spodbudila, da se ni posvetil specializaciji oziroma znanstvenemu delu, ampak se je odločil za poklic splošnega zdravnika na podeželju. Svoje delo je po besedah dr. Bratka Krefta opravljal dobro in vestno. Od revnih bolnikov pogosto ni zahteval plačila. Od leta 1930 do leta 1932 je zaradi svojega političnega prepričanja predsedel celo v zaporu. (vir: Bratko Kreft, *Življenje za človeka, portret dr. Jožeta Potrča* (Maribor: Založba Obzorja, 1970).

⁴³⁶ Glede stališč Potrča glej izčrpno tudi Irena Rožman, Reproduktivne zaznave (rokopis); Rožman, Irena, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001).

⁴³⁷ Jože Potrč, »Socialne indikacije splava«, *Evgenika* 1(1935), 70-74.

⁴³⁸ Jože Potrč, »Socialne indikacije splava«, *Evgenika* 1(1935), 70.

⁴³⁹ »Anketa 'Važno žensko vprašanje'«, *Ženski svet* 14 (leto 1936), 68.

⁴⁴⁰ Jože Potrč, »Socialne indikacije splava«, *Evgenika* 1(1935): 70-74.

⁴⁴¹ Potrč, Jože, »Legalizacija splava in katoličan«, *Glas naroda* 1, št. 206 (leto 1935): 3.

more biti temu vzrok kaka teorija, četudi se imenuje feminizem, ki je ženam delovnega ljudstva itak neznan, ampak mora to biti povsem drugačna sila, in ta sila je materialna, je socialno-ekonomska beda.«⁴⁴²

Na drugem mestu, v *Glasu Naroda*, se je Potrč lotil tudi specifično katoliških argumentov glede prepovedi abortusa. Stališče, da je splav mogoče enačiti z umorom, saj naj bi se v komaj spočetem zarodku že porajalo »življenje« oziroma »duša«, je kot zdravnik innaravoslovec v prvi vrsti zavračal s pomočjo »biologije«. »Filozofiranje o datumu oživitve in o umoru je edino versko dogmatičnega, ne pa praktičnega pomena.«⁴⁴³ V ozir moramo namreč vzeti spoznanje, da so tudi moške in ženske spolne celice že »žive«. »Pa tako primerjanje vodi naravnost do absurda, če pomislimo, da (mora) [...] ženska spolna stanica [...] ob vsakem izostanku oplodnje propasti, kar se v ostalem godi milijardam spermijev. Vsako dekle je krivo dvanajstkrat v letu usmrčitve iz nemarnosti.«⁴⁴⁴ Ali lahko govorimo o umoru kljub dejstvu, da je plod »življenja sposoben šele s sedmimi meseci«?⁴⁴⁵ »[Z]veni le čudno to primerjanje »umora« brezčutnega ploda, z umorom npr. mislečega in čutečega človeka v abesinskih puščavah na čast imperijalizmu.«⁴⁴⁶ (Beograjski kongres je namreč sovpadal z vojno v Etiopiji.) Ob bok »biološko« utemeljenim afirmacijam je torej Potrč postavljaj argumente, ki so opozarjali na nedoslednost obsojanj. Nasprotniki legalizacije se na žrtve vojne v svojih napetih kritikah namreč naj ne bi spomnili. Ozirali naj se ne bi niti na umrljivost dojenčkov, ki je tedaj znašala do 25 %.⁴⁴⁷ Predlogi o popolni socialni zaščiti otroštva in materinstva, s katerimi so se postavljali nasproti legalizaciji abortusa, so se Potrču zdeli hvalevredni, vendar v kratkem težko izvedljivi. V tragiki neizmerne bede in nezmožnosti uresničenja optimalne rešitve je bilo namreč treba izbrati manjše zlo. Poleg legalizacije splava je predlagal tudi izobraževanje o kontracepcijskih sredstvih, čemur pa naj bi katoliški zdravniki in zdravnice prav tako oporekali. V *Glasu naroda* jih je zato še enkrat pozval k sodelovanju pri tovrstnih naporih. »Vi odklanjate splav principijelno. Kaj predlagate konkretno za omejitev te »bele kuge« [...]. Ste pripravljeni zahtevati posvetovalnice z nami o spolnih zadevah, katere lahko, če tako hočete, vodijo absolventi kake katoliške univerze [...]?»⁴⁴⁸

⁴⁴² Jože Potrč, »Socialne indikacije splava,« *Evgenika* 1(1935): 70-74.

⁴⁴³ Potrč, Jože, »Legalizacija splava in katoličan,« *Glas naroda* 1, št. 206 (leto 1935): 3.

⁴⁴⁴ Potrč, Jože, »Legalizacija splava in katoličan,« *Glas naroda* 1, št. 206 (leto 1935): 3.

⁴⁴⁵ Jože Potrč, »Legalizacija splava in debata v 'Slovincu',« *Glas naroda* 1, št. 192 (leto 1935): 3, Jože Potrč, »Legalizacija splava in katoličan,« *Glas naroda* 1, št. 206 (leto 1935): 3.

⁴⁴⁶ Jože Potrč, »Legalizacija splava in katoličan,« *Glas naroda* 1, št. 206 (leto 1935): 3.

⁴⁴⁷ Jože Potrč, »Socialne indikacije splava,« *Evgenika* 1(1935): 70-74.

⁴⁴⁸ Jože Potrč, »Legalizacija splava in katoličan,« *Glas naroda* 1, št. 206 (leto 1935): 3.

Podobne argumente so v bran »kontrole porodov« skoraj enoglasno navajali še drugi socialistično in komunistično usmerjeni avtorji.⁴⁴⁹ Njihova razmišljanja o problemu so se še posebej namnožila takoj po tem, ko so leta 1933 ženska združenja organizirala že omenjeno zborovanje. V *Sodobnosti* se je denimo Bogomir Fatur zahtevam (proletarskih) žena približal z navajanjem argumentov nemških zagovornikov umetne prekinitve nosečnosti, zlasti zdravnika Carla Credeja, ki je v delu *Frauen in Not*⁴⁵⁰ slikal žalostne posledice prepovedi abortusa (§218 nemškega kazenskega zakonika) in težnjo po omejevanju porodov celo povezal z, recimo mu, evgeničnim vodilom o potrebi po postavljanju kvalitete pred kvantiteto prebivalstva.⁴⁵¹ Stanko Leben, tedanji urednik *Sodobnosti*, je ob nemških izpostavil še sovjetska in angleška prizadevanja na tem področju. Prav Velika Britanija je bila po njegovem mnenju namreč matična država uspešnega gibanja »Birth control«, »ki se je v povojnih letih nenavadno razmahnilo po vseh državah sveta«.⁴⁵² Leben je problematiko demografskih trendov tudi umestil v kontekst Malthusove teorije, katero pa naj bi po njegovem mnenju povozil čas, saj ni uspela zaznati temeljnega vzroka pomanjkanja resursov, tj. neenakomerne porazdelitve kapitala, kar kaže na to, da so socialisti kljub svojemu dokaj odločnemu zagovarjanju kontrole porodov še vedno z zadržki gledali na neomalthuzijske nauke.⁴⁵³

Pod psevdonimom Tone Brodar je v *Književnosti* svojo podporo »kontroli porodov« in delni legalizaciji abortusa izrekel celo Edvard Kardelj. Pri tem se je prav tako kot številni drugi slovenski avtorji skliceval na nemško govoreče, levo usmerjene znanstvenike, npr. Augusta Forela, Magnusa Hirschfelda, Lindseja, Maxa Hodanna in Wilhelma Reicha. Kardelj je cerkveno moraliziranje glede umora (enako kot Potrč) zavračal z »biološkim« spoznanjem, »da je gruča celic v materinem telesu do 3. meseca brez živčnega sistema [...] torej popolnoma brez zavesti in neobčutljiva«⁴⁵⁴ in se zato ne more primerjati z »milijoni brezposelnih, ki v najlepših letih umirajo od lakote in bede«, za katere pa katoliški moralisti naj ne bi imeli toliko sočutja. Kot čisto laž je prav tako zavrnil zatrjevanje, »da je spolno zadovoljevanje le del funkcije oplojevanja«⁴⁵⁵ in se ob tem spraševal, zakaj imata Cerkev in Hitler interes zatirati spolnost. Odgovarjal je, da lahko v Hitlerjevih ukrepih, v njegovem

⁴⁴⁹ Glej npr. »Mednarodna porodna stavka,« *Svoboda* 2, št. 4 (leto 1931): 125.

⁴⁵⁰ Glej Atina Grossmann, *Reforming sex: the German movement for birth control and abortion reform, 1920-1950* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1995), 84-86.

⁴⁵¹ »Na čim višji kulturni stopnji stoji narod, tem bolj bo seksualni gon in rojstva podredil določenim normam. Pri tem bo nujno prišlo tudi do omejitve porodov. Čim manjše je število otrok, tem bolj bodo krepki in negovani, čim manjša kvantiteta, tem večja kvaliteta. Toda današnji državi gre izključno le za kvantiteto!«.

Bogomil Fatur, »Žene v stiski,« *Sodobnost* 1 (leto 1933): 424.

⁴⁵² Stanko Leben, »Urednikove pripombe k paragrafu 177,« *Sodobnost* 1 (leto 1933): 426.

⁴⁵³ Stanko Leben, »Urednikove pripombe k paragrafu 177,« *Sodobnost* 1 (leto 1933): 425-429.

⁴⁵⁴ Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171,« *Književnost* 1 (leto 1932/1933): 251.

⁴⁵⁵ Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171,« *Književnost* 1 (leto 1932/1933): 252.

trdem nasprotovanju feminizmu in liberalizaciji na področju reprodukcije, prepoznamo zahtevo po pokorščini v strogo hierarhizirani družini, ki pomaga graditi avtoritativni sistem in onemogoča, da bi se otroci razvili v svobodomiselnih posameznike.⁴⁵⁶ Hkrati naj bi vztrajanje pri pronatalističnih načelih odsevalo težnjo po produkciji »rezervne armade brezposelnih«, torej tako vojakov kot delavcev, ki služijo kapitalističnim in imperialističnim zahtevam.⁴⁵⁷

Številni socialisti so namreč mislili, da odvečno prebivalstvo kapitalistom koristi kot izgovor za nižanje mezd. Strah pred brezposelnostjo in popolnim obubožanjem, ki naj bi sledila preveliki rodnosti, naj bi delavce silila v sprejemanje nepravilnega plačila. Nasprotno naj bi, kakor je npr. tudi poudarjal anonimni pisec pod psevdonimom »-elj«, padanje rodnosti delavcu vsekakor koristilo. Ne bi se mu bilo treba bati brezposelnosti in bolezni v veliki, slabotni družini. Hkrati bi se mu povečala kupna moč, kar bi nato ugodno vplivalo tudi na državno gospodarstvo.⁴⁵⁸

Še drugi slovenski marksistično usmerjeni pisci so se postavili proti, zlasti katoliškim, argumentom v škodo »padanja porodov«, kontracepcije in delne legalizacije abortusa. Pravnik Henrik Tuma je npr. nasprotoval načelu, da se je treba slepo podrežati zakonom narave, saj naj bi Bog sam človeka postavil za gospodarja vsega stvarstva. Z nastopom kulture, »s stopnjevanjem tehnike« je stroj vrgel delavca na cesto, zato je tudi naloga »kulture«, da kompenzira posledice teh sprememb, pa če ne gre drugače, vsaj z omejevanjem potomstva. Naivno bi bilo pričakovati, kakor so verjeli zagovorniki periodične metode, da se bo proletariat vzdržal spolnega občevarja. Spolna želja je namreč silna in neodvisna od želje po prokreaciji ter hkrati tvori bistvo ljubezenskega razmerja.⁴⁵⁹ Kakor je poudarjal Tuma: »Lahko se mi očita, da sem materialist, ali zame v početku družbe ni spolnosti brez ljubezni.«⁴⁶⁰

Tuma je svojo izjemno naklonjeno, a obenem kompleksno razmišljanje o spolnosti, ki ga je oblikoval na osnovi poznavanja del pomembnih »seksualnih pedagogov« iz začetka stoletja, med drugim tudi Freuda, in ki je kasneje vplivalo na njegovo mnenje o kontracepciji

⁴⁵⁶ »V ta namen služi Hitlerju § 118 (nemški narod se mora množiti!), v ta namen potrebuje družino, ki bo prepojena z meščansko moraljo, to se pravi, ki bo predstavljala po svoji notranji strukturi le sliko kapitalističnega sistema v malem, namreč, da bo oče v družini avtoriteta, ki se ji morajo brezpogojno pokoriti i žena i otroci. Taka družina bo že v kali zadušila vsak poizkus svobodnega mišljenja otrok, onemogočila maksimalen razvoj vseh sposobnosti in ga obdržala na povprečnosti.« (Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171,« *Književnost* 1 (leto 1932/1933).

⁴⁵⁷ Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171,« *Književnost* 1 (leto 1932/1933): 250-254.

⁴⁵⁸ -elj, »Mednarodna porodna stavka,« *Svoboda* 2, št. 4 (april 1931): 125-128.

⁴⁵⁹ Henrik Tuma, »Spolni problem,« *Svoboda* 5, št. 6-7 (junij-julij 1933): 273-278; Henrik Tuma, »Spolni problem,« *Svoboda* 5, št. 8 (avgust 1933): 312-318; Podobno tudi Henrik Tuma, »Spolni problem,« *Ženski list* 10 (1. 7. 1933): 3-4. Glej tudi Irena Rožman, Spolne zaznave, *Annales*

⁴⁶⁰ Henrik Tuma, »Spolni problem,« *Svoboda* 5, št. 6-7 (Junij-julij 1933): 276.

in spolni vzgoji, predstavil že v letih 1911–1914 v študiji *Seksuelni problem*.⁴⁶¹ Omenjeno delo je po poizvedovanjih Janeza Polajnarja »verjetno najobširnejša in najnatančnejša znanstvena razprava v slovenščini o spolnosti in njenem pomenu za človeka, ki je izšla pred prvo svetovno vojno«. ⁴⁶² Pomembna pa je zato, ker je nasprotovala (katoliški) ideji o spolnosti kot grehu, ⁴⁶³ torej načelu, ki je, kot že delno nakazano, dolgo zapiralo pot uveljavljanju koncepta seksualne in s tem tudi reproduktivne svobode. Tuma je kategorično zavračal poveličevanje »čistosti«, s katero naj bi po njegovem mnenju v preteklosti tudi nastopila misel o ženski inferiornosti po nauku izvirnega greha in se razbohotali nazori o manjvrednosti nezakonske matere in nezakonskega otroka. Spolnost, združeno z iskreno ljubeznijo, je razumel kot gonilo človeškega napredka in človekove sreče ter ljubezenski orgazem celo povezoval s krščansko idejo o požrtvovalnosti do bližnjega, o vzajemnem dajanju in sprejemanju.

Tumova misel, da »izvirni greh« nekako sovпада s krščanskim konceptom Karitas, je, kakor med drugim ugotavlja Janez Polajnar, za tisto obdobje vsekakor precej revolucionarna. Pretirane revolucionarnosti, gledano seveda z današnje perspektive, pa verjetno ne moremo pripisati njegovi interpretaciji ženske spolnosti. Podobno kot številni evropsko znani seksualni pedagogi iz začetka stoletja Tuma še vedno vztraja pri ideji o ženski pasivni vlogi znotraj ljubezenskega razmerja. Mož naj bi bil tisti, ki daje, ženska pa tista, ki sprejema. Privlačilo naj bi jo, če partner nad njo izkazuje (skorajda nasilno) moč. ⁴⁶⁴ Zadnje načelo zasledimo še v članku, ki ga je Tuma napisal po prvi svetovni vojni: »vidimo povsod v prirodi, da samec obvlada samico s silo [...] pri ženi [obstaja] želja, da jo mož nadvlada«. Hkrati naj bi bila za žensko v nasprotju z moškim bolj kot spolna ljubezen pomembna starševska oziroma materinska ljubezen. Tako Tuma je menil, da je » spolna ljubezen sama [...] mogoča na strani moža, na strani žene je pa tako združena z materinstvom, da je po sebi redka [...] ljubezensko poželenje *normalne žene* ⁴⁶⁵ vsebuje vsekdar razločno naglašanje materinstva« ⁴⁶⁶ in nato v

⁴⁶¹ Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 8(1911): 101-111; 259-275; Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 9 (leto 1912): 115-125; 163-171; 292-302; 354-363; Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 3-17; 34-47; 169-175; 237-242; 303-312; 344-347; 379-382; Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 11(leto 1914): 47-51; 98-101.

⁴⁶² Janez Polajnar, *'Pfuj! To je gerdo!': k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2008), 67.

⁴⁶³ Janez Polajnar, *'Pfuj! To je gerdo!': k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2008), 67.

⁴⁶⁴ Pri razlagi tega načela se skorajda afirmativno referira na iz današnje perpekitive sporen ruski pregovor: »Če hočeš, da te žena ljubi, tepi jo«. Glej: Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 9 (leto 1912): 294.

⁴⁶⁵ Poudarila Ana Cergol Paradiž.

⁴⁶⁶ Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 240.

nadaljevanju izpeljal, da naj bo zato »vzgoja deklice in deve [...] vzgoja k materinstvu«, ⁴⁶⁷ Materinska čustva naj bi nadalje tudi pri moškem vzbujala spoštovanje do ženske (kot matere).

Čeprav Tuma v svojem dolgem traktatu neštetokrat opozori na »zablode« katoliške spolne morale, se torej pri razlagi o razlikah med ženskim in moškim načinom ljubezenskega občutenja od nje ne odmakne pretirano. Ženski namreč (povečini) ne prizna neke seksualne želje, ki bi bila neodvisna od želje po »porajanju«. Resda ga sicer pri tem vodijo motivi, drugačni od motivov mnogih drugih moralistov. Medtem ko zadnji materinstvo vidijo predvsem v službi interesa naroda (v smislu skrbi za njegov biološki kapital), Tuma iskreno verjame, da tovrstne razlage koristijo ženski sami. Osredotočen je na njene individualne občutke in »seksualne« potrebe, kakor poudarja: »porajanje otrok je naravnost potrebno za telesno in duševno prosperiranje žene in za polni razvoj nje spolnih prednosti«. ⁴⁶⁸

Toda odlomki o ženski spolni želji niso edina mesta znotraj Tumovega članka, kjer se, kljub povsem nasprotnim namenom pisca, zazna vztrajnost katoliških/tradicionalnih moralnih predstav oziroma »duh časa«, ki ne sprejema popolne seksualne in reproduktivne svobode. Poudarili smo, da Tuma v svojem *Seksuelnem problemu*, napisanem pred vojno, izkaže naklonjenost izvenzakonskemu spolnemu občevanju, vendar je hkrati treba dodati, da se ta njegova naklonjenost veže samo na (monogamno) heteroseksualno ljubezen. Vse ostale oblike spolnih ravnanj, od homoseksualnosti, masturbacije do seksa iz »gole naslade«, torej seksa, ki ne izhaja iz nekega pristnega ljubezenskega čustva, omenjeni avtor odklanja. Z rezervo jemlje tudi kontracepcijo. O »coitus interruptus« oziroma, kakor sam pravi, »pretrganem soitju«, strategiji, razširjeni zlasti na kmetih, pravi, da je povsem škodljiva za človekov organizem, saj ne privede do popolnega zadoščenja. Tudi prezervativi naj bi po njegovem mnenju izpodkopavali (moško) spolno moč in oslabili reproduktivne funkcije, zaradi česar »njihov pouk ne spada v šolsko pedagogiko marveč spada pred zdravnika veščaka«. ⁴⁶⁹ Strinja se s stališčem, da »noben zdrav in inteligenen človek ne bode trajno rabil prezervativov, da mu služijo v slast, marveč le v varstvo in to v najmanjši meri«. ⁴⁷⁰ V tem kontekstu se njegove predstave povsem skladajo s Freudovim pogledom na kontracepcijo. Znani avstrijski

⁴⁶⁷ Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 344.

⁴⁶⁸ Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 240.

⁴⁶⁹ Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 40.

⁴⁷⁰ Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 39.

psihoanalitik je namreč coitus interruptus in do neke mere tudi kondome prav tako povezoval z nekaterimi nevrasteničnimi stanji.⁴⁷¹

O splošni možnosti in etičnosti preprečevanja nosečnosti Tuma v svoji predvojni razpravi ne poda povsem jasnega mnenja. Po eni strani afirmativno citira udarne stavke precej svobodomiselnega R. Mullerja: »Civiliziran človek ima pravico na samega sebe. Ta pravica vseblja pravico potomstva, na število potomstva, kakor tudi na *nepotomstvo*.«⁴⁷² Po drugi strani hkrati podaja konservativne izjave, v smislu, da naj se raba kontracepcijskih sredstev omeji le na primere bolezni in nezmožnosti vzgajanja otrok. Naposled zaključí z mislijo, da je tovrstno ravnanje moralno samo, če »žena želi poskrbeti za idealno vzgojo, mož pa za duševno delo«. ⁴⁷³ Tumov ambivalentni odnos do kontracepcije morda odsevajo tudi njegove življenjske odločitve oziroma odločitve, ki jih je sprejemal skupaj s svojo soprogo Marijo. Zakonca Tuma sta se poročila leta 1894 in do leta 1914, ko je Marija dopolnila 37 let, se jima je rodilo kar deset otrok, iz česar bi bilo možno sklepati, da se nista posluževala (uspešnih) kontracepcijskih sredstev. Toda med Tumovo korespondenco naletimo na pismo, ki nakazuje, da so zakonca, oziroma ženo Marijo, skrbeli neprestani porodi. Kakor pojasnjuje zgodovinarica Petra Testen,⁴⁷⁴ naj bi namreč leta 1904 Henriku Tumi »prišlo na uho, da je Marija, ko je bila noseča z njunim šestim otrokom, v neki družbi spregovorila o tem, kako mora žena v zakonu marsikaj požreti«. ⁴⁷⁵ Njen mož je na dogodek odgovoril z naslednjim komentarjem: »Stvar, ki mene najbolj grize je, ako se jeziš na plod. Ali bodi žena ali pa ne, odloči se in se moraš! Ti si vzgojena katoliški[,] jaz otrese sem se tega hinavstva. Jaz vidim v spolnem druženju največjo tajnost, in manj jo ko latinski zakrament. Imeti otroka je meni sreča in ponos, a žena mora biti srečna in ponosna z menoj, drugače raje nič. Nikakor pa ne misli, da bodem žaljen, ako se odrečeš spolnemu občevanju. Ne, - ako le si postaviš drugo lepo žensko nalogo- vzgajati sebe za družbo in vzgajati otroke.« ⁴⁷⁶ Iz navedenega je razvidno, da sta zakonca Tuma razmišljala o zaščiti pred nadaljnjimi nosečnostmi, vendar se pri tem, predpostavljamo, da morda zaradi ženine religioznosti, nista odločala za rabo kontracepcijskih

⁴⁷¹ Glej npr. Angus Mc Laren, Contraception and its discontents: Sigmund Freud and birth control, *Journal of Social History* 12, št. 4(1979): 513-529.

⁴⁷² Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 41.

⁴⁷³ Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 42.

⁴⁷⁴ Petra Testen, Kaj pa ti počenjaš, ljuba mi ženica? ... Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost." *Zgodovina v Zgodovina otroštva*, ur. uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 358-371.

⁴⁷⁵ Petra Testen, Kaj pa ti počenjaš, ljuba mi ženica? ... Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost." *Zgodovina v Zgodovina otroštva*, ur. uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 368.

⁴⁷⁶ Petra Testen, Kaj pa ti počenjaš, ljuba mi ženica? ... Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost." *Zgodovina v Zgodovina otroštva*, ur. uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 368.

metod, pač pa sta želeni cilj hotela doseči z abstinenco. Zanimivo je tudi, da je Henrik Tuma, vsaj po zapisanih vrsticah sodeč, ženi »dopuščal« tovrstno izbiro v obliki spolne vzdržnosti. Po tem zapletu so se jima sicer rodili še štirje otroci, zadnji prav v letu, v katerem je izšel zaključni del obsežne Tumove razprave o »seksuelnem problemu«.

Kot že nakazano zgoraj, so bili v primerjavi s *Seksuelnim problemom* članki, ki jih je Tuma napisal po prvi svetovni vojni, bolj naklonjeni »regulaciji porodov«. Do rabe »coitusa interruptusa« so zaradi psihoanalitičnih naukov sicer izražali še vedno določene zadržke, kondome pa so skoraj povsem odobraval. Tako lahko v prispevku, napisanem tik po odmevnem zborovanju ženskih društev za »kontrolro porodov«, na katerem je nastopil tudi Tuma, beremo: »Preservativ dovoljuje, da se akt spojitve izvrši do konca, da se obe strani prepustita spolni slasti. Raba preservativov tudi ni neestetična in komplicirana.«⁴⁷⁷ V nadaljevanju Tuma v prid kondomov še pove, da so precej učinkoviti, torej, da imajo le redko za posledico nezaželeno nosečnost, zato z namenom zmanjšanja brezmejnega števila »tajnih splavov« priporoča njihovo »sistematizacijo«. O možnosti prekinitve nosečnosti nadalje verjame, da to ni individualno, pač pa kolektivno vprašanje. Sodba torej mora biti javna ter se ozirati na etično, evgenično in socialno indikacijo. V enem izmed člankov tudi izrecno govori o ženini svobodni volji v zvezi s splavom,⁴⁷⁸ vendar se tovrstne afirmacije zdijo nekoliko v nasprotju z načelom o potrebnosti kolektivne sodbe glede splava in deloma tudi s Tumovim razumevanjem ženske »narave«, ki je v obdobju med obema vojnama še vedno artikulirana v smislu skoraj vseobsegajoče želje po materinstvu.⁴⁷⁹

Tuma ni bil edini socialistično usmerjeni pisec, ki je mistificiral ženski »naravni poklic«. Da ima vsaka žena že »po naravi močno težnjo po materinstvu«,⁴⁸⁰ ki jo lahko preseže samo težnja po samoohranitvi, je v prispevku, objavljenem v socialistični *Vzajemni svobodi* leta 1937, napisal tudi dr. V. K. (Vito Kraigher?). To omenjenemu avtorju sicer ni branilo, da bi zagovarjal legalizacijo abortusa. Njegovi argumenti v prid tovrstnim spremembam so bili celo še odločnejši kot Tumovi. Tako je z referiranjem na znano delo srbskega pravnika Ferda Čulinoviča⁴⁸¹ pravico do abortusa povezal z žensko telesno integriteto in osebno svobodo (»Če priznamo ženi kot osebi popolno svobodo, ji s tem priznamo tudi pravico na njeno nedotakljivost«⁴⁸²). Uporabljal je tudi argument »manjšega zla«, torej prepričanje, da je legalna umetna prekinitve nosečnosti v bolnišnici za žensko

⁴⁷⁷ Henrik Tuma, »Spolni problem,« Svoboda 5, št. 6-7 (junij-julij 1933): 313.

⁴⁷⁸ Henrik Tuma, »Spolni problem,« *Ženski list* 9 (1. 6. 1933), 3-4.

⁴⁷⁹ Henrik Tuma, »Spolni problem,« Svoboda 5, št. 6-7 (junij-julij 1933): 273-278; 312-318.

⁴⁸⁰ Dr V. K., »Žena v pravu Jugoslavije,« *Vzajemna svoboda* 1 (nov,dec 1937): 142.

⁴⁸¹ Ferdo Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu* (Beograd: Štampa »Globus«, 1934).

⁴⁸² Dr V. K., »Žena v pravu Jugoslavije,« *Vzajemna svoboda* 1 (nov,dec 1937): 142.

vsekakor manj nevarna kot »tajni splavi«, ter poudaril, da se na ženske ne sme gledati samo kot na stroj za reprodukcijo. S te perspektive je nato formuliral verjetno eno najbolj odločnih zahtev za legalizacijo abortusa, ki so bile v obdobju med obema vojnama objavljene v slovenskem tisku, torej, da naj se ukine §171 jugoslovanskega zakonika in da naj se razglasi »amnestijo vseh žen, ki so bile po tem paragrafu obsojene«. ⁴⁸³ Hkrati je V. K. tudi zahteval »pravico vsake delovne žene, da brezplačno, na državne stroške splavi v javnih bolnicah po zdravnikih specialistih«, ⁴⁸⁴ hkrati pa tudi stroge kazni za »nizkotne mazače, ki vrše tajne splave«. ⁴⁸⁵

Sklenemo lahko s splošno ugotovitvijo, da so se slovenski socialistični in komunistični avtorji v obdobju med obema vojnama najbolj odločno zavzemali za delno legalizacijo abortusa in tudi vsesplošno »regulacijo porodov«, da so ostro kritizirali nazore tistih, ki so na tovrstne prakse gledali kot na greh in pogubno ravnanje, ter tudi najbolj jasno artikulirali strategije za reševanje tragičnih posledic »tajnih splavov« (npr. opozarjali so na potrebo po ustanovitvi klinik za »kontrolno rojstev«, propagirali »sistematizacijo« kondomov in umetno prekinitev nosečnosti, zagovarjali spolno vzgojo itd.). Kljub temu pa je treba dodati, da tudi najbolj glasni zagovorniki sprememb v smeri liberalizacije na področju spolnih praks, z možno izjemo dr. V. K., načeloma niso sprejemali načela popolne (ženske) reproduktivne svobode. Pri splavu so, v nasprotju z nekaterimi nemškimi udeleženci razprave, ki so kategorično zahtevali popolno legalizacijo abortusa, ⁴⁸⁶ povečini odobraval le možnost upoštevanja dodatnih indikacij, zlasti socialnih, etičnih in evgeničnih, ki bi po njihovem mnenju morale biti pod budnim očesom zdravnikov in države. Pogosto so obsojali ravnanje žensk, ki nosečnosti niso preprečevale zaradi revščine, ampak zaradi feminizma, udobnosti, želje po ohranjanju lepote itd. Legalizacija abortusa je bila v tem kontekstu videna le kot »začasna« rešitev, za katero so mislili, da ne bo več potrebna, ko bo nastopilo obdobje brezrazredne družbe. Skratka, »reproduktivne pravice« so argumentirali na temelju nuje, ne pa tudi na temelju izbire, in jih neenakomerno razporejali vzdolž razredne meje. Na to je med drugim vplival še vedno vsesplošno prisoten kredo o naravi ženske spolnosti, ki kljub deklariranemu odmiku od tradicionalne morale ni uspel zaobiti patriarhalnih vrednot. Z

⁴⁸³ Dr V. K., »Žena v pravu Jugoslavije,« *Vzajemna svoboda* 1 (nov,dec 1937): 155.

⁴⁸⁴ Dr V. K., »Žena v pravu Jugoslavije,« *Vzajemna svoboda* 1 (nov,dec 1937): 155.

⁴⁸⁵ Dr V. K., »Žena v pravu Jugoslavije,« *Vzajemna svoboda* 1 (nov,dec 1937): 155.

⁴⁸⁶ Glej npr. Cornelia Osborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

zadnjimi je, gledano tudi v širšem evropskem kontekstu, deloma pometel šele drugi val feminizma v drugi polovici 20. stoletja.⁴⁸⁷

ODGOVOR ŽENSK

A. ŽENSKA MORALNA LASTNINA

Analizo »odgovora žensk« na pronatalizem je možno začeti s kritikami sodobnih feminističnih avtoric Foucaultove razlage disciplinatornih praks, za katero so prepričane, da je »spolno slepa« (gender blind) oziroma da telo vselej razume le kot moško telo. Kakor namreč pojasnjuje Hera Cook in kakor smo izpostavili že v prejšnjem poglavju, naj bi po Foucaultovih opažanjih konstrukcija subjekta potekala prek internalizacije disciplinatornega pogleda, s podrejanjem relacijam oblasti/znanja in umeščanjem v diskurz. Ostanki kategorije »naravnega«, neomejenega, transhistoričnega telesa in njegovi užitki naj bi bili potemtakem pozicionirani kot mesto odpora proti oblasti, predstavljali naj bi izmuzljivo polje disciplinatornih praks oziroma, z drugimi besedami, telo naj bi predstavljalo »bojno polje spopadov med mikrofizičnimi regulacijskimi mehanizmi oblasti in odporom proti njim, ki izvirajo iz telesa«⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹.

Toda ta interpretacija po mnenju omenjene avtorice⁴⁹⁰ vzdrži samo takrat, ko imamo v mislih moško telo, ki ni »naravno« zavezano nosečnosti in porodu. Tveganja nosečnosti in poroda predstavljajo »realnost«, prisotno v življenju žensk že pred diskurzivnimi formacijami oblasti/znanja, pred institucijami in pred državo. Če parafraziramo trditev Julke Djordjević Chlapec in Antona Nemilowa, torej avtorjev, ki jih bomo spoznali v pričujočem poglavju, **nezmožnost kontrole**⁴⁹¹ reprodukcije in rojevanja ni družbena, pač pa izvorno »biološka

⁴⁸⁷ Glede počasnega spreminjanja obravnave ženske spolnosti glej: Hera Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

⁴⁸⁸ Poudarila Ana Cergol Paradiž.

⁴⁸⁹ Marta Verginella, Igor Pribac, »Brownova zgodovinska freska,« v Peter Brown, *Telo in družba. Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2007), 634.

⁴⁹⁰ Trditev je do določene mere v nasprotju s tistimi feminističnimi intencijami, ki zavračajo idejo o nosečnosti in porodu kot bolezni in v njej prepoznavajo učinke pretirane medikalizacije ženskega telesa in strategijo oblastnega govora.

⁴⁹¹ Po mnenju različnih sodobnih feminističnih avtoric gre vselej poudariti, da zmožnosti reprodukcije in nosečnosti seveda nikakor nista pomanjkljivosti, ampak je »pomanjkljivost« samo nezmožnost njihovega nadzora. (Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007); Glej tudi npr. Cornelia Osborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

tragedija žene«. ⁴⁹² Medtem ko je »naravno« moško telo možno do določene mere razumeti v smislu odpora na discipliniranje, žensko telo paradoksalno postane mesto odpora šele v trenutku, ko se *disciplinira, v smislu, da se denimo podvrže rabi sredstev in metod, ki vplivajo na njegove naravne cikle in jih, če ženska to želi, zavirajo*.

Seveda je tudi območje definicij tovrstne »discipline« večznačno. Tako kot ni »naravnega« stanja, ki bi avtomatično predpostavljalo »svobodo« ženskega telesa, tako ni niti disciplinatorne prakse, ki bi premočrtno prispevala k njegovi osvoboditvi (ali zaslužjenosti). Kakor v svojem prikazu zgodovine regulacije porodov poudarja Linda Gordon, možnost kontracepcije ni stanje, ki bi bilo dano samo po sebi (ali s tehnoloških razvojem!), je lastnina, in kot za vse »lastnine« v zgodovini tudi zanjo velja, da si jo je treba izboriti v političnih in družbenih bojih. ⁴⁹³ V zgornjih poglavjih smo spoznali, kako so si različni centri moči poskušali prilastiti to področje. O reprodukciji so denimo govorili kot o pravici boga ali države oziroma naroda. Šele v 20. stoletju, in še to ne povsod in vselej, se je o upravljanjem z ženskimi reproduktivnimi organi začelo govoriti kot o individualno *ženski pravici*, njeni »moralni lastnini«. ⁴⁹⁴ Kateri družbeni procesi so privedli do nje in kateri so se ji upirali in jo zavirali? Je ženska emancipacija vzrok ali posledica regulacije rojstev? V kolikšni meri so prva feministična gibanja nasprotovala pronatalističnim pritiskom s strani oblasti in mistifikaciji materinstva, ki je ženske reducirala na vlogo matere, ter zahtevala drugačne možnosti in drugačne izbire?

B. PRELUDIJ

V letih pred prvo svetovno vojno, torej v času, ko so v ZDA in številnih evropskih državah posamezne feministke in feministične organizacije že začele jasno artikulirati idejo o reproduktivnih pravicah žensk, ⁴⁹⁵ so slovenske ženske revije in društva s svojimi članki in govori na področje reprodukcije neposredno posegale razmeroma redko. V prvi slovenski ženski reviji *Slovenka* (1897–1902) je sicer izšlo nekaj pogumnih razprav na temo spolnosti, ki so povzročile preplah med moralisti. Toda čeprav so te razprave grajale zaničevanje zakonskih mater in celo poudarjale pomen ženske potrebe po spolni ljubezni ter zahtevale

⁴⁹² Glej: Julka Chlapec Đorđević, *Sudbina žene* (Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930); Anton Nemilov Vitalievich, *Biološka tragedija žene* (Beograd: Grafika, 1940).

⁴⁹³ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007).

⁴⁹⁴ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007).

⁴⁹⁵ glej stran 89-91.

bolj human odnos do prostitutk, so se še vedno oklepale idealov monogamnega zakona in predzakonske čistosti.⁴⁹⁶ Pomembno pa je, da so zahtevale vzdržnost tudi od moških, ki so se, kakor je v 5. letniku (1901) *Slovenke* poudarjal Dragotin Lončar, upoštevajoč zaključke angleške zdravnice Elisabeth Blackwell, še vedno skrivali za načeli dvojne morale.⁴⁹⁷

Glede tematizacije materinstva se sotrudniki in sotrudnice *Slovenke* niso pretirano odmikali od tradicionalnega besednjaka o zglednih ženskah, popolnoma vdanih svojem »naravnemu poklicu«.⁴⁹⁸ Prav tako so pisali o »slabih materah«, toda povečini take oznake niso pripisovali posameznicam, ki so se izogibale porodom, pač pa, kakor pojasnjuje Katja Mihurko Poniž, ženskam, ki so zanemarjale vzgojo svojih otrok ali se odpovedovale dojenju.⁴⁹⁹ Nenačrtovano nosečnost so praviloma interpretirali zgolj kot težavo neporočenih mladenk in jo bolj kot v tragiko tajnih splavov umeščali v še bolj tragične zgodbe o detomorih. V detomorilkah so videli žrtve brezvestnih frivolnih mladeničev, ki so jih zapustili, ko so izvedeli za njihovo nosečnost, kar pa so nato avtorji in avtorice v ženskih revijah uporabili kot argument, s katerim so poskušali spodkopati dvojno moralo in od družbe ter merodajnih oblasti zahtevali zaščito nezakonskih mater in otrok.⁵⁰⁰

Podobno kot *Slovenka* se je tudi *Slovenska žena*, revija, ki je izhajala v letih 1912–1913, torej tik pred izbruhom prve svetovne vojne, še močno oklepala kulta materinstva, kakor npr. izpričujejo uvodni stavki, ki jih je Polonica Ivanovna zapisala k svojim *Vzgojeslovnim paberkom*: »Večna narava, ta neukrotljiva voditeljica vesoljnega človeštva in vsega živega stvarstva sploh – je pač v svoji nezmotljivosti darovala ženi vsa ona svojstva, vse one lastnosti, da se počuti le tedaj srečna v pravem pomenu besede, ko doseže svoj – po naravi ji določeni – poklic – cilj svojega življenja – materinstvo.«⁵⁰¹

Pripovedi o poročenih delavskih materah, ki so se zaradi revščine in kopice že rojenih otrok (upravičeno) zatekale k tajnim splavom, še niso preplavljale predvojnega slovenskega ženskega diskurza. Verjetno je še najdlje šla Zofka Kveder, ki je v svojem sicer literarnem delu *Misterij žene* na kratko opisala tudi jezo, razočaranje in obup izpite matere številčne družine: »Bila je zmučena in zbita, grda, uvela ženska. Pred desetimi leti je bila čila, mlada, a

⁴⁹⁶ Katja Mihurko Poniž, *Evine hčere : konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848-1902* (Nova Gorica: Univerza, 2009); Ivanka Anžič-Klemenčič, »Prostitucija,« *Slovenka* 5, št. 6 (1901): 154-161; Slavoljub Podslapinsky, »Ljubezen in zakon,« *Slovenka* 5, št. 5 (1901): 109-114; Dragotin Lončar, »O spolni vzgoji,« *Slovenka* 5 (1901): 10-13; 38-41; 73-75; 92-95; 126-129.

⁴⁹⁷ Dragotin Lončar, »O spolni vzgoji,« *Slovenka* 5 (1901): 10-13; 38-41; 73-75; 92-95; 126-129.

⁴⁹⁸ *Slovenka*, 1897-1902; *Slovenska žena* (1912/1913, letnik 1, številka 1/10); *Slovenska gospodinja*, 1905-1914.

⁴⁹⁹ Katja Mihurko Poniž, *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848-1902* (Nova Gorica: Univerza, 2009).

⁵⁰⁰ Ivanka Anžič-Klemenčič, »Dvojna morala z ozirom na detomore,« *Slovenka* 6, št. 7 (1902): 200-201; Marica (Nada) Bartol-Nadlišček, »O detomorih,« *Slovenka* 5, št. 8 (1901): 218-220.

⁵⁰¹ Polonica Ivanovna, »Vzgojeslovni paberki,« *Slovenska žena* 1 (1912-1913): 141.

zdaj je imela devet otrok [...] Gledala je okrog po otrocih in [...] njen pogled ni bil prijazen. Stradala in mrtvila se je zanje, vse moči so ji ukradli, a bili so nenasitni. Narasli so zanjo v strašno prekletstvo, v veliko breme, pod katerim je poginjala in umirala vsak dan.«⁵⁰² Tudi v romanu *Njeno življenje* se je omenjena pisateljica vrnila k motivu za žensko mučnih in izčrpavajočih nosečnosti.⁵⁰³

Razmišljanja Zofke Kveder o »prekletstvu materinstva« so v dobi, ki se je na vse pretege trudila izpostavljati svetost, univerzalnost in idiličnost »ženskega naravnega poklica«, vsekakor zvenele precej revolucionarno, čeprav se niso zaključile z eksplicitnim poskusom rešitve tega problema, v smislu razprave o kontracepcijskih ali abortivnih sredstvih. Šele obdobje med obema vojnama je prineslo povsem jasno artikulacijo zahteve po regulaciji porodov. Kot prva se je na tovrstne teme (v tem času verjetno najodločneje) odzvala Zveza delavskih žen in deklet in jih artikulirala v svoji reviji *Ženski list*. K njima se obračamo v nadaljevanju.

UPOR

Zveza delavskih žen in deklet ter Ženski list

Zveza delavskih žen in deklet je bila ustanovljena v začetku leta 1924.⁵⁰⁴ Po pričevanju Štefanije Krašovec, njene nekdanje aktivne članice, je pobudo zanjo dal Anton Kristan, sprva zgolj z namenom, »da bi se čim bolj širile delavske konzumne zadruge in pa da bi pridobil žene za svojo politično linijo«.⁵⁰⁵ Vendar se je prvotno načrtani plan, ki se je bolj ali manj osredotočal na pridobivanje žen za združništvo, kmalu razširil, in sicer v smislu boja za enakopravnost spolov ter zavzemanja za delavske pravice. Organizacija, tako je pisalo v njenih pravilih in bilo tudi večkrat izraženo na njenih kongresih, je med svoje cilje prištevala popolno enakopravnost med spoloma, delavcem naklonjeno socialno politiko, znižanje neposrednih davkov, reformo družinskega prava, sistematični boj proti alkoholizmu in prostituciji, enako delo za enako plačilo tako za moške kot za ženske, žensko volilno pravico

⁵⁰² Zofka Kveder, *Misterij žene* (Kisovec: Multima, 2012 (Kindle Edition), lokacija 29%).

⁵⁰³ Nesa Vrečer, »Literarno ustvarjanje Slovenk pred in med prvo svetovno vojno,« (seminarska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2013). Glej tudi: Zofka Kveder, *Njeno življenje* (Maribor: založba Obzorja, 1980).

⁵⁰⁴ Glede podrobnejše predstavitve tega društva glej: Ana Vidovič-Miklavčič, »Zveza delavskih žen in deklet«, v *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 185-188.

⁵⁰⁵ Antonija Krašovec, »30-letnica ustanovitve "Zveze Delavskih žena in deklet",« *Naša žena* 14 (1954): 293,294.

⁵⁰⁶ ter zgraditev azila za brezposelno in potujoče delavstvo, zlasti ženske.⁵⁰⁷ Opredelila se je tudi proti vsakršni vojni. Posebno aktivno se je zavzemala za pravice delavskih mater. V tem kontekstu je npr. zahtevala zaščito nezakonskega materinstva in reformo socialnih zakonov v smislu, da bi že ob rojstvu vsak otrok dobil vzdrževalnino, njegova mati pa materialno pomoč za vzgojo. Hkrati je prav z ozirom na delavke zahtevala tudi reformo paragrafov 144–148 avstrijskega kazenskega zakonika, ki so se navezovali na prekinitev nezaželene nosečnosti.⁵⁰⁸

Zveza delavskih žensk je že oktobra 1924 svoje ambiciozne cilje nadgradila tudi z izdajo lastnega glasila, mesečnika *Ženski list*, ki je nato nepretrgoma izhajal do leta 1935. Njegovo ime je bilo prevzeto po časopisu, ki ga je leta 1913 že izdajalo slovensko socialistično usmerjeno ženstvo. Sprva ga je urejala Marija Rakovec, od julija 1927 pa R. Krištofa. V letu 1935, torej tik pred njegovo ukinitvijo, pa je uredništvo prevzela Eda Konavli.⁵⁰⁹

Pripadnice novoustanovljene Zveze so prihajale iz vrst članic konzumne zadrage iz Ljubljane, žen železničarjev ljubljanskega križišča in nameščenk.⁵¹⁰ Mesto predsednice je bilo na začetku dodeljeno Mariji Rakovec, za katero *Ženski list* navaja, da je bila žena sprevodnika. Podpredsednica je v prvi sestavi odbora postala Liza Legat, prav tako žena sprevodnika, druga podpredsednica pa je bila Štefanija Brezar, žena delovodje.⁵¹¹ V naslednjih letih se je vodstvo Zveze še večkrat premešalo,⁵¹² njen vpliv pa se je iz Ljubljane razširil v druga slovenska mesta. Krajevne podružnice so se po ugotovitvah zgodovinarke

⁵⁰⁶ »Naš prvi kongres,« *Ženski list* 3, št. 9 (1. 10. 1926): 1.

⁵⁰⁷ »Poročilo o kongresu Zveze delavskih žen in deklet,« *Ženski list* 8 (15. 1. 1931): 1.

⁵⁰⁸ Glej npr. »Naš prvi kongres,« *Ženski list* 3, št. 9 (1. 10. 1926): 1.

⁵⁰⁹ Miha Marinč, »Enakopravnost spolov v ženskih revijah na Slovenskem v obdobju med obema vojnama,« (diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2010); *Ženski list* (1924)–*Ženski list* (1935).

⁵¹⁰ Ana Vidovič-Miklavčič, »Zveza delavskih žen in deklet,« v *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 185.

⁵¹¹ Tajniško mesto je bilo dodeljeno Štefaniji Sbašnik, kontoristinja in balgajniško Angeli Kramar, delavki tobačne tovarne. Še ostale članice prvega odbora: Ravnik Margareta, namestnica tajnice, žena železničarja; Rakovec Kristina, namestnica blagajničarke, blagajničarka; Odbornice: Vrhovec Anica, poslovodkinja; Bahar Angela, delavka tob. tov.; Kovač Marija, žena sprevodnika, Celarc Mici, prodajalka; Jevnikar Angela, kontoristinja; Vergelj Mina, kontoristinja; Arhar Mina, kontoristinja; Arhar Ivana, žena železničarja; Nadzorstvo: Matevžič Helena, žena vlakovodje, Čelešnik Fani, poslovodkinja; Križaj Talči, žena železničarja. Kakor poudarja Miha Marinč pripisi »poklicev članic centralnega odbora ZDŽD oz. njihovih soprogov pričajo, da sta izobrazbena struktura in razredna pripadnost članic precej homogeni. Bile so bile nitje izobražene in so prihajale iz delavskega razreda.« (Miha Marinč, »Enakopravnost spolov v ženskih revijah na Slovenskem v obdobju med obema vojnama,« (diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2010), 48; Katja Mihurko Poniž, »Odkar dobivam Ženski svet ne poznam več malodušnosti,« *Zgodovina za vse* 16, št. 2 (2009): 60).

⁵¹² Po prvem kongresu, ki ga je Zveza organizirala 5.9. 1926, so odborniška mesta bolj ali manj ostala nespremenjena, le mesto podpredsednice je bilo tokrat dodeljeno samo Štefaniji Brezar. Ostale članice odbora po prvem kongresu: Ajdišek Mici, tajnica; Sbaschnik Štefka, namestnica; Rakovec Kristina, blagajničarka; Kramar Angela, namestnica; odbornice Vergelj Mina, Haderbolec Vika, Polšak Fani, Muzlovič Alojzija, Vrohc Anica, Dolžan Marija, Romih Nežka in Eleršek Iva. (»Naš prvi kongres,« *Ženski list* 3, št. 9 (1. 10. 1926): 1.).

Anke Vidovič - Miklavčič praviloma ustanavljale v krajih, kjer so poprej delovale konzumne zadruge, oziroma v industrijskih obratih s številnim ženskim proletariatom (tekstilna in oblačilna industrija).⁵¹³ Tako se je Zveza razširila na Jesenice, v Tržič, na Ptuj, v Mežico, Šoštanj, Črno pri Prevaljah, v Gorje pri Bledu, Lesce, Sv. Lovrenc, na Pohorje in kasneje v Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Celje, Maribor in Mursko Soboto. Nekatere podružnice so z leti sicer zamrle, leta 1932 so denimo delovale le še na Jesenicah, Ptuj in v Črni na Koroškem.⁵¹⁴

V političnem smislu se je Zveza delavskih žen in deklet zavezala socializmu. Že na svojem prvem kongresu je »vse razredne sodružnice« izrecno pozvala, »da vstopijo v socialistično stranko«.⁵¹⁵ Tako so sprva v njenih vrstah prevladoval socialdemokratke, kasneje, v tridesetih letih, pa so vse večji vpliv pridobivale tudi komunistke. Kakor je v svojih spominih razodela Angela Vode, pa naj bi prav vpliv komunistk njene dejavnosti tako radikaliziral, da je je Zveza prišla pod nemilost oblasti. Posledično je bila leta 1935 ukinjena.⁵¹⁶

Kot marksistično orientirano združenje je Zveza delavskih žen in deklet odklanjala tedanjo slovensko »buržoazno« politiko. V odkrite publicistične spore se je spričo svojih radikalnih pobud, ki so se med drugim denimo vezale na nasprotovanje cerkveni poroki,⁵¹⁷ spuščala zlasti s katoliško strujo, a hkrati je s kritično distanco spremljala tudi delo »buržoaznih« ženskih društev. Svojim članicam je tudi izrecno prepovedala, da bi bile obenem članice še katere druge »meščanske« ženske organizacije.⁵¹⁸ Pa vendar je bila v mnogih slučajih, še posebno ko je šlo za temeljne pravice žensk, pripravljena postaviti svoja ideološka prepričanja na stran in s slednjimi sodelovati. Tako je junija 1925 skupaj z njimi protestirala proti predlaganim razširitvam zaostalega srbskega prava na ostalo državo. Leta 1927 je temeljno prispevala k vseženski akciji za doseg volilne pravice, kasneje pa se je celo pridružila pobudi proti znižanju števila žensk v državnih poklicih.⁵¹⁹ Mnogokrat je izpeljala

⁵¹³ Ana Vidovič-Miklavčič, »Zveza delavskih žen in deklet«, v *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 185-188.

⁵¹⁴ »Delavske žene, organizirajte se!«, *Ženski list* 9 (1. 7. 1932), 1.

⁵¹⁵ Tovrstno usmeritev je dokazal tudi izbor predavateljev na prvem kongresu, saj so vsi bili pomembni predstavniki delavskih/socialističnih organizacij (»Naš prvi kongres«, *Ženski list* 3, št. 9 (1. 10. 1926): 1).

⁵¹⁶ Kot razlog ukinitve viri navajajo obtožbo protidržavne dejavnosti. Veza naj bi se povezovala z ilegalno KPJ. (AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567, akt 10600/95);

Ana Vidovič-Miklavčič, »Zveza delavskih žen in deklet«, v *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 185-188).

⁵¹⁷ glej npr. »Cerkveni in civilni zakon in dedno pravo«, *Ženski list* 6, št. 8 (leto 1929): 2.

⁵¹⁸ »Naš prvi kongres«, *Ženski list* 3, št. 9 (1. 10. 1926), 1.

⁵¹⁹ »Naši zbori«, *Ženski pokret* 8, št. 18 (1927), 1.

tudi samostojne akcije. Podobno kot socialistično umerjena ženska društva širom po svetu⁵²⁰ je shode prirejala zlasti v času t. i. ženskega tedna, torej vsako leto med 21. in 28. marcem. Ta termin je za praznovanje ženskega dneva Socialistična ženska internacionala določila že leta 1910. Tako je v marčevskih dneh leta 1926 potekalo vsaj devet, leta 1927 vsaj trije, leta 1928 pa vsaj pet shodov Zveze,⁵²¹ na katerih so se slišale zahteve po svetovnem miru, po zaščiti mater in otrok, volilni pravici, izpostavljal se je tudi boj proti delu otrok, proti alkoholizmu in prostituciji. Končno je Zveza na svojih shodih v okviru mednarodnega ženskega tedna zahtevala spremembe razvpitih § 144–148 avstrijskega kazenskega zakonika, s čimer je odločno posegla v rodnostno problematiko.⁵²²

Temo »tajnih splavov« je Zveza delavskih žen in deklet v *Ženskem listu* izpostavljala že od svoje ustanovitve v začetku leta 1924.⁵²³ Njene pobude niso ostale zgolj na papirju, pač pa so se slišale na raznih zborovanjih in shodih. Čeprav po poročanju *Ženskega lista* ob teh priložnostih udeleženke sprva niso eksplicitno zahtevale uvedbe socialne indikacije za umetno prekinitev nosečnosti, ampak so v okviru problematizacije § 144–148 avstrijskega kazenskega zakonika zgolj izpostavljale nujno po večji razširjenosti kontracepcijskih sredstev, so se kljub temu soočale z ostrimi očitki katoliške struje.⁵²⁴ Leta 1927 se je z najhujšimi psovkami, »kar jih je menda še kdaj zapisal kak list«, ⁵²⁵ odzval *Cerkveni glasnik* (sodelujoče je celo zmerjal z vlačugami in svinjami). Pri tem pa se ni niti pozanimal, katera govornica je imela besedo na shodu, saj je po krivem napadel Alojzijo Štebi, ki v resnici sploh ni bila članica Zveze delavskih žen in deklet ter je v tistem obdobju večino časa živela in delala v Beogradu.⁵²⁶

Do sporov med omenjeno katoliško revijo in Zvezo je zaradi vprašanja umetne prekinitve nosečnosti sicer prihajalo že pred tem dogodkom. Leta 1925 je denimo *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo* Zvezo oziroma *Ženski list* povsem neposredno obtožil, da javno

⁵²⁰ Glej npr. Cornelia Usborne, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).

⁵²¹ Čeprav so shodi vselej poželi veliko zanimanje, se jim je Zveza leta 1929 odpovedala. *Ženski list* je v pojasnilo objavil sledeči sestavek: »Odbor Zveze delavskih žen in deklet je sklenil na svoji zadnji seji, da z ozirom na stanje v naši državi v letošnjem ženskem tednu naša organizacija ne bo prirejala javnih shodov, ker je to združeno z velikimi izdatki za prijave na oblasti in je sedaj, ko je ustava ukinjena, zborovalna svoboda zelo omejena, tako, da bi ne smele prostodušno povedati vsega, kar na telo in duh trpinči...« (*Ženski list* 10 (1. 3. 1929): 1)

⁵²² »Naši shodi«, *Ženski list* 2, št. 7 (1925), str. 2; »Ženski teden«, *Ženski list* 3, št. 4 (1. 5. 1926), 1-2; »Ženski teden«, *Ženski list* 5, št. 3 (15. 3. 1928), 1-2

⁵²³ Ana Vidovič-Miklavčič, »Zveza delavskih žen in deklet«, v *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 185-188.

⁵²⁴ Glede konfliktov med *Ženskim listom* in katoliškim časopisjem glej tudi: Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija, Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana: Založba cf., 2002).

⁵²⁵ »§144 in tržiški župni urad«, *Ženski list* 8, št. 4 (1. 5. 1927): 3.

⁵²⁶ »§144 in «Cerkveni glasnik», *Ženski list* 8, št. 5 (1. 6. 1927): 3.

poziva k moritvi, in pri tem klical na pomoč celo »državno pravdnštvo«.⁵²⁷ V povračilo so mu soustvarjalke *Ženskega lista*, podobno kot Jože Potrč, očitale dvoličnost, saj je ob moraliziranju o umoru telesnega plodu pozabljal, da je v času prve svetovne vojne Cerkev blagoslavljal orožje, ki je nato služilo krvavi moriji, ob pridiganju o tem, da je vsako dete »božji dar«, pa nezakonskim otrokom odrekala enakopraven položaj.⁵²⁸ V boju proti splavom je ženski priporočala vzdržnost, obenem pa zapovedovala brezpogojno pokorščino alkoholiziranemu ali »bohotnemu« možu ter zavračala možnost ločitve.⁵²⁹ Na pronatalistične pritiske s strani Cerkve so avtorice po besedah dr Vesne Leskošek odgovarjale še z obsojanjem celibata, s katerim so se duhovniki izogibali dolžnostim očetovstva in posredno prav tako vplivali na zmanjševanje rodnosti.⁵³⁰

Argumenti, s katerimi je Zveza delavskih žen in deklet nastopala proti očitkom katoliške struje, so podvajali že zgoraj predstavljeni marksistični rodnostni diskurz, znotraj katerega so se pravice delavk oziroma delavcev pogosto postavljale nasproti splošnim interesom kapitala. V tem kontekstu so, podobno kot Kardelj, Potrč, Tuma in drugi socialistično in komunistično usmerjeni avtorji, tudi sotrudnice *Ženskega lista* poudarjale, da množenje prebivalstva vodi v brezposelnost,⁵³¹ v večanje »armade odvečnih delavcev«, ki služi zgolj kot izgovor za nižanje mezd.

Specifično »razredna perspektiva« je Zvezo hkrati do neke mere distancirala od pravic in ravnanja žensk iz višjih družbenih plasti. Tako so soustvarjalke *Ženskega lista* z namenom, da bi dokazale upravičenost svojih zahtev, opozarjale na »javno tajnost«⁵³² premožnejših gospa, namreč na dejstvo, da so te spričo zadostnih materialnih sredstev imele možnost varnega in nekaznovanega abortiranja, pa tudi dostopa do kontracepcije. Očitale so jim še, da se otrokom niso odrekale zaradi življenjske nuje tako kakor delavke, pač pa zgolj zaradi želje po udobnem življenju,⁵³³ s tem pa so se seveda odmikale od univerzalne ideje o ženski »reproduktivni svobodi«, na podlagi katere bi bilo mogoče utemeljevati zahtevo po popolni legalizaciji abortusa. Toda spet, tovrstna nasprotja jih niso odvrnila od namere, da bi pri svojih akcijah iskale konsenz in sodelovanje drugih ženskih društev. Med drugim so ostala,

⁵²⁷ »Javen poziv k moritvi,« *Ženski list* 2, št. 10 (31. 10. 1925), 2.

⁵²⁸ »O prisiljenem materinstvu,« *Ženski list* 2, št. 9 (31. 9. 1925): 2.

⁵²⁹ »Prisiljeno materinstvo,« *Ženski list* 3, št. 2 (15. 2. 1926): 4.

⁵³⁰ Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija, Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana: Založba cf., 2002), 86.

⁵³¹ »Važno vprašanje v premislek,« *Ženski list* 2, št. 8 (31. 8. 1925): 1-2.

⁵³² »Važno vprašanje v premislek,« *Ženski list* 2, št. 8 (31. 8. 1925): 1.; »Javen poziv k moritvi,« *Ženski list* 2, št. 10 (31. 10. 1925): 1-2.

⁵³³ »Porodna kontrola,« *Ženski list* 9, št. 10 (1. 10. 1928): 1-3; »Umetni splav v Sovjetski Rusiji,« *Ženski list* 3, št. 6 (1. 7. 1926): 2-3.

torej po njihovem prepričanju »buržoazna« ženska društva leta 1933 tudi pozvale k sodelovanju na njihovem Zborovanju za ureditev porodov, ki ga je, kot že poudarjeno, možno razumeti v smislu najdoločnejše artikulacije zahtev po delni legalizaciji abortusa, kar so jih v obdobju med obema vojnama organizirali v slovenskem in morebiti tudi širše v jugoslovanskem prostoru. Poglejmo, kako je bila organizirana in izpeljana omenjena akcija.

»Zborovanje za ureditev porodov«

Zborovanje za delno legalizacijo abortusa se je intenzivneje začelo pripravljati v prvi polovici leta 1933. Kakor pričajo viri, je Zveza delavskih žen in deklet 18. 3. 1933 na Splošno žensko društvo (najverjetneje pa tudi na ostale slovenske ženske organizacije) naslovila dokument, v katerem je pozvala k priključitvi k akciji »za ureditev porodov na podlagi socialne indikacije«, ki jo je centralni odbor ZDŽID sklenil pokreniti po vsej Sloveniji oziroma državi.⁵³⁴ Iniciativo so poleg gospodarske krize najverjetneje spodbudili odmevi na dogajanje v avstrijskem glavnem mestu, kjer so v januarju in februarju istega leta ženske organizacije pripravile množična zborovanja v podporo uvedbi socialne indikacije za splav.⁵³⁵

Optimistična pričakovanja glede obsega »slovenske« pobude se sicer niso povsem uresničila, saj sta nato poleg Zveze delavskih žen in deklet k njej pristopili le dve slovenski ženski društvi – Ženski pokret (sekcija Ljubljana) in Zveza akademsko izobraženih žena (sekcija Ljubljana). Kljub temu se je 7. 5. 1933 ob 16. uri v veliki dvorani Delavske zbornice na Miklošičevi cesti v Ljubljani organiziralo zborovanje, ki mu je prisostvovalo nad 400 oseb, »med njimi tudi nekaj mož«. ⁵³⁶ Predložena je bila resolucija, ki je zahtevala spremembo §171 jugoslovanskega kazenskega zakonika tako, da bi se upoštevale še socialna, evgenična in etična indikacija pri prekinitvi nosečnosti. Dogodek je v imenu Zveze odprla predsednica Štefaniya Brezar, ki je izpostavila posledice gospodarske krize in jih povezala z brezizhodnim položajem (zlasti nezakonskih) mater s številnimi otroki. S tega vidika je nato zahtevala reformo zastarelih zakonov, »ki še vedno [...] oklepajo ženo v spolno sužnost in jo silijo roditi po golem naključju«. ⁵³⁷ Sledil je referat dr. Fini Ahačič Grossman, predstavnice Zveze akademsko izobraženih žena. Dr. Fini Ahačič Grossman je ob ponovitvi argumentov Brezarjeve z ozirom na interese skupine, ki ji je pripadala, odpravo plodu upravičevala ne le pri skrajno obubožanih, pač pa tudi pri inteligenci in malomeščanstvu. Tako je poudarjala: »V

⁵³⁴ ZAL 285, Splošno žensko društvo, a.e. 6, ovoj 2.

⁵³⁵ »Proč paragrafom 144- za kontrolo porodov,« *Ženski list* 10, (1. 3. 1933): 4-5.

⁵³⁶ »Za ureditev porodov,« *Ženski list* 10 (1. 6. 1933): 1.

⁵³⁷ »Za ureditev porodov,« *Ženski list* 10 (1. 6. 1933): 2.

intelligenčnih in malomeščanskih slojih strah pred golim pomanjkanjem najpotrebnejših stvari ne igra tolike vloge, pač pa strah pred nezmožnostjo dati otroku vsaj isto izobrazbo, kot jo imajo starši. Torej na eni strani strah pred stradanjem in želja za višjim kulturnim nivojem otrok, na drugi strani strah, da kulturni standard pri otrocih ne bi padel. Mislimo, da so to toliko važni vzroki, da ne sme biti zakona, ki bi kaznoval revno ženo, ki si da narediti umeten splav, ako so zgornje okoliščine dane, ako je dana tkzv. socialna indikacija.«⁵³⁸ Opomnila je tudi na evgenično indikacijo za splav, ki pa naj bi bila v znanstvenem svetu bolj priznana in bo zato »treba zanjo pač manj boja«.⁵³⁹ Nato je kot zastopnica Ženskega pokreta govorila še Angela Vode, ki je legalizacijo abortusa utemeljevala z osebno svobodo oziroma pravico do razpolaganja z lastnim telesom. Na podobne argumente se je oprl še zadnji govornik na shodu, socialist in odvetnik dr. Henrik Tuma.⁵⁴⁰

Opisano zborovanje je nato v javnosti sprožilo plaz tako naklonjenih kakor nenaklonjenih odzivov. Naklonjeno je o temi pisal *Slovenski narod*,⁵⁴¹ predvsem pa, kot že zgoraj izpostavljeno, komunistična *Sodobnost*⁵⁴² in *Književnost*,⁵⁴³ ter nenaklonjeno katoliški časnik *Slovenec*.⁵⁴⁴ Klerikalna protireakcija ni odmevala samo v (dnevnem) tisku, slišala se je tudi pri mašah. Tako naj bi z neke ljubljanske prižnice po poročanju *Ženskega lista*, časnika Zveze delavskih žen in deklet, organizatorke zborovanja zmerjali celo s »svinjami«.⁵⁴⁵ Najostrejši očitki Zborovanju za ureditev porodov znotraj katoliških krogov so prihajali s strani ženske organizacije. 11. junija 1933 je namreč Slovenska krščanska ženska zveza v dvorani Union organizirala »protizborovanje«.⁵⁴⁶ Bolj kot odklonilna drža s strani klerikalk pa na prvi pogled preseneča molk oziroma nepodpora Zborovanju s strani drugih, pretežno nekatoliško usmerjenih ženskih društev in revij v državi, npr. Splošnega ženskega društva, Jugoslovanske ženske zveze in revije *Ženski svet*. Vzroke tovrstne »apatičnosti«, pa tudi vzroke jezne protireakcije s strani katoliškega ženstva bomo analizirali v nadaljevanju. Posvetimo se zdaj značilnostim in splošni tematizaciji rodnostne problematike pri tistih dveh slovenskih

⁵³⁸ »Za ureditev porodov,« *Ženski list* 10 (1. 6. 1933): 2.

⁵³⁹ »Za ureditev porodov,« *Ženski list* 10 (1. 6. 1933): 2.

⁵⁴⁰ »Žene zoper brezglavo razmnoževanje ljudi,« *Slovenski narod*, 7. 5. 1933: 3.

⁵⁴¹ »Žene zoper brezglavo razmnoževanje ljudi,« *Slovenski narod*, 7. 5. 1933: 3; »Ena v imenu mnogih, Važno za žene,« *Slovenski narod*, 6. 5. 1933, 7.

⁵⁴² Stanko Leben, »Urednikove pripombe k paragrafu 177,« *Sodobnost* 1 (leto 1933): 425-429; Bogomil Fatur, »Žene v stiski,« *Sodobnost* 1 (leto 1933): 425-429.

⁵⁴³ Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171,« *Književnost* 1 (leto 1932/1933): 250-254.

⁵⁴⁴ »Dih smrti,« *Slovenec*, 10. 5. 1933, 1.

⁵⁴⁵ Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija, Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana: Založba cf, 2002).

⁵⁴⁶ Glej str. 134-135.

društvih, ki so se na pobudo Zveze odzvali z naklonjenostjo, torej Ženskega pokreta in Zveze akademsko izobraženih žena.

» Mi smo borbena organizacija, z namenom, da brez strahu in brez obzirov na desno in levo povemo z jasnimi besedami kaj je slabega ...«⁵⁴⁷ - Ženski pokret (Ljubljana) in njegov odnos do rodnostne problematike

Ženski pokret, sekcija Ljubljana, je bil po zgledu drugih istoimenskih društev v državi ustanovljen 2. 1. 1926.⁵⁴⁸ Na začetku je po poročanju Vere Albreht štel okoli 100 članic in 30 odbornic.⁵⁴⁹ Predsedniško mesto je bilo dodeljeno komunistki Alojziji Štebi,⁵⁵⁰ ko pa se je ta leta 1927 zaradi političnih razlogov upokojila in posledično preselila v Beograd,⁵⁵¹ je predsedniško funkcijo prevzela Angela Vode.⁵⁵² Na občnem zboru, ki je potekal 18. 12. 1930, so se nato upravniška razmerja ponovno zamenjala – Cirilo Štebi Pleško so proglasili za predsednico, Angelo Vode za podpredsednico in Amalijo Prijatelj za tajnico.⁵⁵³

Že takoj na začetku svojega delovanja je ljubljanski Ženski pokret aktivno sodeloval v vrsti odmevnih akcij, med drugim je leta 1927, vzporedno z ostalimi člani Alianse ženskih pokretov, priredil že omenjeni manifestacijski zbor za žensko volilno pravico⁵⁵⁴ in si zastavil

⁵⁴⁷ Alojzija Štebi, »Ali si zaslužiimo kritiko?«, *Ženski pokret* 8, št. 4 (1927): 2.

⁵⁴⁸ Vera Albreht, »Ženski pokret v Sloveniji«, *Ženski svet* 4 (1925): 182.

⁵⁴⁹ Vera Albreht, »Ženski pokret v Sloveniji«, *Ženski svet* 4 (1925): 182.

⁵⁵⁰ Kasneje se je Angela Vode tako spominjala začetkov snovanja *Ženskega pokreta*: »Ker je bilo vse progresivno delo onemogočeno in se je moralo zateči v ilegalo, sem bila prepričana, da bi bil potreben nek legalen forum, ki bi vršil nalogo politične vzgoje med ženskami [...] Treba bi bilo izbrati borbeno pot [...] Tako sem pristala na sodelovanje. Pripravljalni odbor, to sta bili Lojzka Štebi in Cirila Pleško in jaz, je poskrbel za agitacijo tako, da smo imele že ob ustanovitvi občnem zboru kar lepo število članic, predvsem iz vrst učiteljic. Vse so bile kar navdušene nad ustanovitvijo društva in njegovim programom.« Angela Vode, *Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. Knjiga* (Ljubljana : Krtina, 2000), 127.

⁵⁵¹ Glede biografskih podatkov Alojzije Štebi glej: Marta Verginella, »Štebi, Alojzija (Lojzka) (1883-1956)« v *A biographical dictionary of women's movements and feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe : 19th and 20th centuries*, ur. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova in Anna Loutfi (Budimpešta, New York : CEU Press, 2006), 530-533. Darinka Drnovšek, »Alojzija Štebi: borka za pravice žensk in mladine«, v *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kolarič in Aleksandra Serše (Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2003), 188-209.

⁵⁵² Po besedah Angele Vode je na poslovnih seji za svojo naslednico predlagala Cirilo Pleško, tako naj bi društvo še naprej sledilo dotedanjim smernicam. »Toda Malči Prijatelj je v imenu večine izjavila, da odklanjajo Cirilo kot predsednico, ker je premalo slovensko in preveč jugoslovansko (srbsko) orientirana Angela Vode, *Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. Knjiga* (Ljubljana : Krtina, 2000), 140.

⁵⁵³ Ob isti priložnosti je prišlo tudi do izbora ostalih funkcionark- Ema Peče je postala blagajničarka, Vera Albreht, Pavla Hočevar, Karla Modic, Marija Mohorčič, Jožica Novak in Stana Šturm pa odbornice. V nadzorni odbor sta prišli Mira Engelmann in Anica Levec. »Rad ženskih pokreta«, *Ženski pokret* 12, št. 1-2 (1931), 2.

⁵⁵⁴ K organizaciji dogodka je privabil tudi druga slovenska ženska društva. Uspeh je bil po poročanju prirediteljic baje sijajen, dvorana Mestnega doma, v kateri je potekala prireditev, prepolna. K temu je že predhodno prispevala temeljita propagandna akcija, ki jo je skupaj z Ženskimi pokretom organizirala prav Zveza delavskih žen in deklet. Manifestacijski zbor je z govorom, v katerem je poleg zahteve po ženski volilni pravici

tudi druge ambiciozne cilje, skladne s svojo feministično orientacijo. Iz poročila, napisanega konec leta 1930, izvemo, da je želel ustanoviti klub in čitalnico ter organizirati predavanja iz biologije, psihologije, etike in sociologije. Svoje humanitarne cilje je nameraval konkretizirati z akcijo za ustanovitev azila za brezposelne delavke, s skrbjo za vajenke in odpuščene kaznjenke, s posvetovalnico za izbor poklica, z organiziranjem varuštva za nezakonsko dečo, s posvetovalnico za pravne zadeve in posvetovalnico za zdravstveno in higiensko življenje v zakonu, znotraj katere lahko domnevamo, da si je zamišljal tudi razširjanje znanja o kontracepcijskih sredstvih.⁵⁵⁵

Njegovi zastavljeni cilji so se zaradi gospodarske krize uresničili zgolj delno. Do leta 1932 npr. kluba še ni uspel ustanoviti, predstaviti je moral tudi svoj »humanitarni program«, torej organizacijo posvetovalnic, je pa »imelo društvo čitalnico s precejšnjo zbirko sodobnih ženskih listov v domačem« in številnih tujih jezikih, »na razpolago so bile brošure in knjige iz feministične, mirovne, pedagoške in socialne literature«.⁵⁵⁶ Članice Ženskega pokreta so organizirale tudi nekaj politično izobraževalnih predavanj⁵⁵⁷ in uspešno izvajale propagandno delo. Kot vidno pridobitev »slovenskega feminizma« so beležile rubriko »Žena v sodobnem svetu« v ponedeljkovem *Jutru*,⁵⁵⁸ v okviru katere je izšlo tudi nekaj sestavkov, ki so se bolj ali manj eksplicitno dotaknili rodnostne problematike.⁵⁵⁹

bila izpostavljena odgovornost žensk pri izgradnji svetovnega miru, otvorila Angela Vode. Sledili sta predavanji Cilke Krek, predstavnice »Krščanske zveze« in Ajdiškove, predstavnice Zveze delavskih žen in deklet. Ob tem velja tudi omeniti, da je Zveza delavskih žen in deklet podobne zборе v istem času organizirala še na Jesenicah, v Bohinjski Bistrici, Zalogu, Rušah pri Mariboru in po celi Mežiški dolini. Po poročanju Ženskega pokreta so z uspešno skupno akcijo, ki je presegla ideološke delitve, slovenska ženska društva pokazala izredno politično kulturo. O dogodku je z naklonjenostjo tedaj pisal tudi ves slovenski tisk. »Naši zbori,« *Ženski pokret* 8. št. 18 (1927), 1.

⁵⁵⁵ »Rad ženskih pokreta,« *Ženski pokret* 12, št. 1-2 (1931): 2.

⁵⁵⁶ Pavla Hočevnar, »Kaj delajo naše feministke,« *Ženski svet* 10 (1932): 331.

⁵⁵⁷ Dokumenti pričajo, da je ljubljanski Ženski pokret številna politično-izobraževalna predavanja organiziral že leta 1927. Teme so se navezoval tako na žensko gibanje kot na obča politična vprašanja, v okviru zadnjih so obravnavali parlamentarizem, demokratizem, anarhizem, socializem itd. Za leto 1930 je bil prav tako denimo v programu tematsko pestri pouk. Ta je ob vzgojnem in splošno-izobraževalnem, posegal celo v poljudno pravno in zdravniško področje. Tako so se članice Ženskega pokreta seznanile z nasledstvenim pravom, zakonodajo ob poroki in pričevanju, s higieno pred in po porodu, z ženskimi in otroškimi boleznimi, problemom pubertete itd. Angela Vode je v letu 1930 tudi predavala o odnosu med ženskami in fašizmom, Alojzija Štebi o Slovenkah v Ameriki in sodelovanju žen v občinah, Pavla Hočevnar pa je pripravila obči pregled nad ženskimi vprašanjem v svetu in analizirala vloge žen v slovenski povesti. Ker je imel, po besedah Angele Vode, Ženski pokret v svojem splošnem programu tudi politično izobrazbo žen, jev Ljubljani organiziral socialno-politični tečaj. Predavanja so se delila v dva sklopa, v prvem se je razpravljalo o socialno-ekonomski ureditvi, v drugem pa o politični ureditvi držav. Teme so se gibale okoli vprašanja sodobne Rusije, Marksistično-krščanskega socializma itd. Predavali so uveljavljeni strokovnjaki- dr. Gosar, dr. Ahčin, dr. Lončar, g. Urathik, dr. Bajić in prof. Mohorič-Premurjeva. Tečaj je bil, po besedah Angele Vodel dobro obiskan. (AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567).

⁵⁵⁸ Pavla Hočevnar, »Kaj delajo naše feministke,« *Ženski svet* 10 (1932): 331.

⁵⁵⁹ Angela Vode, »Križa družine,« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 18. 1. 1932, 6; »Nova mati,« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6. 6. 1932 (št. 23, leto 8), 6.

Ženski pokret Ljubljana je deloval pod okriljem vsejugoslovanske Alianse ženskih pokretov, ki je septembra 1926⁵⁶⁰ nastala z namenom, da pod svoje okrilje združi vse ženske pokrete v državi in med drugim predstavlja Jugoslavijo v mednarodnih feminističnih organizacijah.

Ob ustanovitvi Alianse je njen upravni odbor sestavljalo pet članic, ki jih je skupščina izbrala iz vrst predsednic posameznih ženskih pokretov.⁵⁶¹ Prva predsednica izvršnega odbora Alianse je tako postala Alojzija Štebi,⁵⁶² ki je društvu predsednikovala do leta 1934, ko jo je zamenjala dotedanja voditeljica zagrebškega ženskega pokreta dr. Mira Vodvarka-Kočonda.⁵⁶³

Kot je v prvi številki novega štirinajstdnevnega glasila *Ženski pokret* zapisala Alojzija Štebi, so si članice *Alianse ženskih pokretov Kraljevine SHS* zastavile nalogo, »da pribore ženam v naši državi politične pravice in da dosežejo enakopravnost z moškimi ne samo v zakonih, nego tudi v družbenem življenju«. ⁵⁶⁴ Obenem so v nasprotju z drugimi tedanjimi večjimi ženskimi organizacijami, ki so verjetno z namenom, da bi se izognile notranjim ideološkim konfliktom in pritiskom s strani oblasti, ostajale zgolj pri humanitarnem delu,

⁵⁶⁰ Začetki postopnega oblikovanja »Alianse ženskih pokretov« sicer segajo v leto 1919, ko se je v Beogradu in nato še v Sarajevu osnovalo *Društvo za prosvetevanje žene in zaščito njenih prava*, kasneje preimano v Ženski pokret. Društvo, ki ga zgodovinarja Jovanka Kecman in Thomas A. Emmert štejeta za prvo jugoslovansko feministično organizacijo, je sicer delovalo pod okriljem Narodne ženske zveze, vendar si je v nasprotju z njo zastavilo veliko bolj radikalne cilje. Na ustanovnem zboru je tako predložilo resolucijo, v kateri je predlagalo, da se v kraljevini SHS uvede popolno enakopravnost spolov, pri čemer je bila seveda v ospredju zahteva po ženski volilni pravici. Kmalu so nato Ženski pokreti začeli nastajati še v drugih manjših krajih v okolici, npr. v Kragujevcu, Požarevcu, Travniku, Bosanskem brodu itd., v večjih jugoslovanskih »mentropolah« pa še niso nastali. Sicer sta se že tedaj za podobne profeministične cilje zavzemala tudi hrvaško Udruženje jugoslavenskih žena in slovensko Splošno žensko društvo. Kongres Mednarodne zveze za žensko volilno pravico, ki je potekal od 12. do 19. maja 1923 v Rimu, je za feministke iz posameznih jugoslovanskih narodov predstavljal prvi skupen nastop na mednarodnem prizorišču, kar jih je privedlo do spoznanja, da morajo, če želijo okrepiti svojo moč ob tovrstnih priložnostih, vzpostaviti intenzivnejšo medsebojno komunikacijo. Med jugoslovanskimi feministkami oziroma v beograjskem in sarajevskem Ženskem pokretu in zgoraj omenjenima hrvaškem Udruženju in slovenskem Splošnem društvu je posledično dozorela ideja o ustanovitvi skupne organizacije. Tako je 22. in 23. 9. 1923 v Ljubljani nastala *Feministična aliansa Kraljevine SHS*. Po besedah Alojzije Štebi Feministična aliansa Kraljevine SHS kljub vloženim naporom ni mogla nikakor razviti svojega dela. Temu naj bi v vrsti botrovala njena preširoka baza. Sprva je namreč pod svoje okrilje sprejemala vsa društva, ki so se zavzemala za žensko volilno pravico, ne glede na njihove različne, med seboj mnogo krat izključujoče se usmeritve. Zato se je septembra 1926 na zboru v Bosanskem Brodu reorganizirala in preimenovala v *Alijanso ženskih pokretov*, s čimer je članstvo zožila le na istoimenska društva, tedaj že razširjena po vsej Kraljevini. (Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941* (Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978); Andrei Simić, »Ženski pokret: The feminist Movement in Serbia in the 1920s v, Gender politics in the Western Balkans, women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states ur. Sabina P. Ramet (University Park: Pennsylvania State University Press, 1999); Alojzija Štebi, »O radu Jugoslavenskih feministkinja,« *Ženski pokret* 12, št. 9-10, (1931): 6).

⁵⁶¹ Alojzija Štebi, »O radu Jugoslavenskih feministkinja,« *Ženski pokret* 12, št. 9-10 (1931): 6.

⁵⁶² »Sa Skupštine Alianse 'Ženskih pokreta',« *Ženski pokret* 8, št. 17 (1927): 3.

⁵⁶³ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941* (Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978).

⁵⁶⁴ Alojzija Štebi, »Našim ženam,« *Ženski pokret* 8, št. 1 (1. 2. 1927): 1.

nameravale posegati v politični diskurz in poleg strogo feministične obravnavati tudi širšo družbeno tematiko. Tako so se zavzemale za socialno pravičnost, pacifizem, ekonomsko neodvisnost posameznika in posameznih narodov. Po besedah zgodovinarke Jovanke Kecman Aliansa politično gledano ni bila neka čvrsta, idejno enotna organizacija.⁵⁶⁵ Najbolj radikalne so bile v tem pogledu njene t. i. »omladinske sekcije«. Na nekatere izmed njih je tajno vplivala celo tedaj ilegalna KPJ. Tudi glavne akterke ljubljanskega Ženskega pokreta – Alojzija Štebi, Cirila Pleško Štebi in Angela Vode – so (nekaj časa) pripadale komunistom. Po drugi strani pa zgoraj opisana socialistično orientirana Zveza delavskih žen in deklet v Ženskem pokretu ni prepoznavala sebi podobne, marksistično usmerjene organizacije, saj jo je definirala kot »buržoazno društvo«.⁵⁶⁶

Aliansa je izdajala tudi svojo revijo. V okviru srbskega Društva za prosvetovanje žene in zaščito njenih prava je sicer *Ženski pokret* mesečno izhajal že od 18. aprila 1920,⁵⁶⁷ z začetkom leta 1927 pa je postal glasilo Alianse, s čimer je spremenil podobo in vsebino. Izhajati je začel dvakrat mesečno v srbskem, hrvaškem in občasno v slovenskem jeziku.⁵⁶⁸ Uredniški stolček je sprva zasedala Vera Jovanović, od osme številke dalje pa Alojzija Štebi in Darinka Stojanović. Vsebinsko se je držal obljub, ki jih je Aliansa izrekla v svojem programu. Brez zadržkov je izražal mnjenja v zvezi z notranje- in zunanjepolitičnim dogajanjem, ki ga je spremljal z izrazito pacifistične perspektive. V tem kontekstu je npr. zavračal grobi nacionalizem in si prizadeval za slogo med balkanskimi narodi. Nasprotovanje feminizmu je kar naravnost povezoval s takratnim povečevanjem militarističnega duha, ki je cenil zgolj moške vrline.⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941* (Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978).

⁵⁶⁶ *Ženski list* (1924)- *Ženski list* (1935).

⁵⁶⁷ Čeprav je povečini prinašal tekste v cirilici in se nekoliko bolj osredotočal na srbsko politično ter družbeno življenje, so občasno v njem objavljale tudi hrvaške in slovenske avtorice. Tako so Alojzija Štebi, Vera Albreht in Marija Kmet že tedaj prinašale prispevke v slovenskem jeziku. (*Ženski pokret* 1(1919)- *Ženski pokret* 19 (1938)).

⁵⁶⁸ Že kmalu po začetku izhajanja so se v uredništvu *Ženskega pokreta* soočali z ostro kritiko slovenskih bralk, saj naj bi po njihovem mnenju prinašalo premalo čtiva v slovenskem jeziku. Alojzija Štebi je tovrstne očitke označila kot nekoliko prerane in obrazložila, da so vsled nezadostnih materialnih sredstev predvideni obseg revije morali zmanjšati, kar je posledično privedlo do tega, da so nekatere slovenske tekste prihranili za naslednje številke. »Pomislimi moramo tudi na to, da je »Ženski pokret« skupen organ vseh Ženskih pokretov v naši državi, od katerih je en sam na slovenskem ozemlju«, se je branila Alojzija Štebi, »[...] zato je tudi očitek, ki gre specielno na moj naslov, da sem »narodni izdajalec« [...] popolnoma zgrešen. Z ozirom na to, da sem predsednica Alianse Ž.P. [...] smatram za svojo dolžnost, da govorim in pišem, kadar moram govoriti in pisati kot funkcionar Alianse tako, da me lahko in hitro razume večje število žen.« Alojzija Štebi, »Ali si zaslužimo kritiko?«, *Ženski pokret* 8, št. 4 (1927): 2.

⁵⁶⁹ Čeprav je aktivno opozarjal na nevarnosti fašizma, je ohranjal tudi glede odnosov z Italijo čimbolj miroljubno in objektivno držo. O tem denimo priča dejstvo, da je z zanimanjem objavil pismo Marice Nadlišek Bartol, ki se je morala soočiti z očitki nekega slovenskega nacionalista zato, ker je v Ženskem svetu objavila prispevek o

Čeprav se je Ženski pokret često spuščal v teme, katerih si druga jugoslovanska (ženska) društva niso upala odpirati, razpravljal je denimo tudi o prostituciji in svobodni ljubezni, mu je vojvodinsko-češka intelektualka dr. Julka Chlapec-Đorđević leta 1933 očitala, da je v svojih feminističnih zahtevah še premalo radikalen. Podobno kot večina takratnih mednarodnih ženskih društev naj bi namreč zanemarjal »biološki« vidik ženske podrejenosti. To pomeni, da naj bi se premalo osredotočal ravno na probleme spolno-etične narave, zlasti na potrebo po kontroli rojstev.⁵⁷⁰

Dr. Julka Chlapec-Đorđević večkratna sotrudnica njene revije *Ženski pokret*,⁵⁷¹ je svoj pogled na rodnostno vprašanje podrobno predstavila že leta 1930 v odmevni knjižici *Sudbina žene*, ki jo je izdala pri Delniški tiskarni v Ljubljani.⁵⁷² V njej se je spraševala o razmerju in razlikah med spoloma ter kljub nasprotnim trditvam in interpretacijam različnih avtorjev ugotovila, da sta si moški in ženska biološko gledano zelo podobna, razlikujeta se samo po spolnih organih in »generativnih« ciljih. Toda prav ta drugačnost naj bi žensko prvotno definirala in jo pahnila v podrejeni položaj. Julka Chlapec se namreč ni strinjala s takratnim, kot bomo videli, tudi feminističnim, diskurzom, ki je v materinstvu prepoznaval najglobljo žensko srečo in največji potencial. Prav nasprotno je v njem podobno kot ruski avtor Anton Nemilov⁵⁷³ zaznala »biološko tragedijo žene«, v porodu pa »fiziološko katastrofo«, kajti, kakor je poudarjala, »fizično materinstvo, ki doleti samo ženo, je izzvalo mišljenje, da je ona izključno stroj za plojenje«, ⁵⁷⁴ jo reducira na, če prevzamemo kasneje uporabljen termin Simone de Beauvoir, »drugi spol«. ⁵⁷⁵ Z besedami Julke Chlapec: »Človek, človeštvo, l'homme, l'humanite', to se vselej sliši moško, nasprotno se žensko identificira z njenimi reproduktivnimi organi [...] Moški označuje celoto, ženska del«. ⁵⁷⁶ Skozi zgodovino naj bi se razlike med spoloma še namnožile. Z napredovanjem civilizacije se je moški vse bolj izpopolnjeval, se samostojno in svobodno razvijal, medtem ko ženska, vdana množenju vrste, ni imela te možnosti.

Citirana vojvodinsko-češka intelektualka je torej verjela, da obstajajo neke naravne ovire za ženski spol. Za družbenimi konstrukcijami ni praznine, ampak »biološka tragedija«.

italijanski pisateljici Matildi Serao. Omenjeni nestrpnost jo je z argumentom, da po nepotrebnem povečuje Italijane, razglasil za narodno izdajalko. »Nacionalistička nestrpnost,« *Ženski pokret* 8, št. 17 (1927): 4.

⁵⁷⁰ Julka Chlapec-Đorđević, »Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji "Ženskog pokreta",« *Ženski pokret* 14 (1933): 44-47.

⁵⁷¹ Glede njenega intelektualnega ustvarjanja glej: Jelena Petrović, »Rod i žensko autorstvo u književnoj kulturi i javnim diskursima u Jugoslaviji između dva svetska rata,« (doktorska disertacija, ISH, 2009).

⁵⁷² Julka Chlapec Đorđević, *Sudbina žene* (Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930).

⁵⁷³ Anton Nemilov Vitalievich, *Biološka tragedija žene* (Beograd: Grafika, 1940).

⁵⁷⁴ Julka Chlapec Đorđević, *Sudbina žene* (Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930), 9.

⁵⁷⁵ Simone de Beauvoir, *Drugi spol* (Ljubljana: Krtina, 2013).

⁵⁷⁶ Julka Chlapec Đorđević, *Sudbina žene* (Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930), 9.

materinstvo, ki žensko dela pasivno, omejeno in nesvobodno. Kljub temu se je hkrati, če njene misli prevedemo v sodobni feministični diskurz, zavedala tudi razlik med »družbenim« in »biološkim spolom«. Prvotno so namreč moški svoje naravne prednosti izkoristili in jih neupravičeno s časom prevedli v polje družbenega. Ženska je tako poleg »biološke« morala prevzeti tudi »družbeno« odgovornost do vrste, torej otroke vzgajati. Ustvarila se je tako »t. i. intelektualna moškost in ženskost, ki [...] ni naravna, pač pa umetna zapuščina, ustvarjena s tradicijo«, ⁵⁷⁷ čeprav se često misli nasprotno. Toda po mnenju Julke Chlapec-Đorđević je to umetno, družbeno ustvarjeno razliko med spoloma mogoče zabrisati. Še bolj pomembno pa je, da je mogoče zabrisati tudi biološko razliko, in sicer prav z racionalizacijo rojstev.

Racionalizacija rojstev, torej raba kontracepcije, ne pa tudi splava, ki naj bi bil, kakor je pisala omenjena avtorica, »gnusno dejanje« in potemtakem moralno dopustno samo v skrajnosti, naj bi žensko dokončno osvobodila iz spon naravne sužnosti, bila naj bi temelj njene emancipacije, ⁵⁷⁸ kar pa so ženska društva, tudi jugoslovanska Aliansa ženskih pokretov, le s težavo ozavestila. Zato so Julko Chlapec-Đorđević zmotila stališča Alojzije Štebi, ki bi kot voditeljica feministične organizacije in stvariteljica njene ideologije ne smela trditi, »da je žena v svojem najglobljem bistvu mati [in] da je materinstvo center ženskega vprašanja«. ⁵⁷⁹

S sklicevanjem na avtorje, kot so bili Nemilov, Stöcker, Masaryk, Perkins, Müller-Lyer, Rihel-Gerstel in Mayreder, je Chlapec tako torej leta 1933 v *Ženskem pokretu* opozarjala na zgrešenost postavk Alojzije Štebi, ki naj bi bile v bistvu plod patriarhalne ideologije, in opozarjala na to, da bi se pristno feministično gibanje moralo boriti proti mistifikaciji materinstva. Obenem je tudi nasprotovala pacifističnim in protialkoholnim pobudam *Alianse*, saj je menila, da bi se ta morala povečati izključno problemom, povezanim z razmerjem med spoloma. ⁵⁸⁰ V naslednji številki *Ženskega pokreta* je sledila replika Alojzije Štebi, ki je v prvi vrsti poudarila, da so ji bile pripisane namere, kakršnih sama ni želela podajati. Nato se je spustila v podrobno kritiko argumentov dr. Chlapec. Zmotila jo je zlasti nekonsistentnost njene razlage o potrebi po »moderniziranju spolnih lastnosti«, torej predlog, da bi v prihodnosti ženske morale pridobiti več moških, moški pa več ženskih spolnih

⁵⁷⁷ Julka Chlapec Đorđević, *Sudbina žene* (Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930), 13.

⁵⁷⁸ Chlapec na drugem mestu celo trdi, da je racionalizacija porodov tudi učinkovito orožje v boju proti prostituciji, saj žena ki velikokrat rodi, , pri tem se sklicuje na avstrijsko feministko Roso Mayreder, za moža ni več privlačna, posledično si on najde ljubico ali pojde k prostitutkam. Julko Chlapec-Đorđević, *Kriza seksualne etike* (Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930), 76.

⁵⁷⁹ Julka Chlapec-Đorđević, »Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji "Ženskog pokreta",« *Ženski pokret* 14 (1933): 63.

⁵⁸⁰ Julka Chlapec-Đorđević, »Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji "Ženskog pokreta",« *Ženski pokret* 14 (1933): 44-47; Julka Chlapec-Đorđević, »Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji "Ženskog pokreta",« *Ženski pokret* 14 (1933): 62-63.

lastnosti. O materinstvu je še vedno trdila, da je ženino najgloblje bistvo, kar naj bi potrjevale tudi študije raznih psihologov in biologov, zaradi česar se ji je zdelo na mestu, da se je *Ženski pokret* vztrajno zavzemal za njegovo popolno zaščito. Kljub temu je tudi sama nasprotovala rojevanju ad infinitum.⁵⁸¹ Glede tega naj bi jo dr. Chlapec krivila po nedolžnem.

Aliansi ženskih pokretov in tudi njeni predsednici Alojziji Štebi res ni bilo mogoče očitati, da se ni zavzemala za pozitivno rešitev vprašanja racionalizacije rojstev. Revija *Ženski pokret* je namreč že pred »sporom« z Julko Chlapec objavljala številne krajše prispevke,⁵⁸² ki so odpirali takšna ali drugačna vprašanja, povezana z rodno problematiko, med njimi je smiselno izpostaviti odlomek študije sprva socialistično in feministično naravnane Margaret Sanger, Američanke, ki je v svoji domovini, kot že poudarjeno, organizirala obsežno infrastrukturo klinik, na katerih so manj premožne ženske lahko dostopale do kontracepcijskih sredstev,⁵⁸³ pa tudi v slovenščini napisan⁵⁸⁴ sestavek, ki je lobiral za ustanavljanje tovrstnih klinik v državi.⁵⁸⁵ V letu 1928 je, podobno kot kasneje revija *Ženski svet*, *Ženski pokret* o vprašanju legalizacije umetne prekinitve nosečnosti tudi izvedel anketo⁵⁸⁶ med svojimi bralkami. Med prispelimi in objavljenimi odgovori so se sicer našli odločni pozivi več »krščanskih« žensk (praviloma iz Slovenije in Hrvaške) proti liberalizaciji na tem področju.⁵⁸⁷ Toda veliko je bilo tudi takih, ki so spremembe podpirale.⁵⁸⁸ Alojzija Štebi sama je na več mestih pokazala naklonjeno stališče do tega vprašanja s tem, da je afirmativno naštevala negativne učinke »nasilnega materinstva« in navajala tuje pobude glede legalizacije splava (npr. iz Švice, Nemčije, Avstrije, s Finske in Švedske, Češkoslovaške).⁵⁸⁹

Aliansa ženskih pokretov je svojo pretežno pozitivno stališče do reforme jugoslovanskega zakona, ki je zadeval umetno prekinitev nosečnosti, »uradno« izrazila tudi v t. i. *Statutu žene*. Leta 1937 je Mednarodna feministična aliansa za prihajajoče zasedanje Društva narodov namreč želela pripraviti podatke o statusu žensk v posameznih državah. Pregled o pravnem, gospodarskem in socialnem položaju žensk v Jugoslaviji je v sodelovanju

⁵⁸¹ Alojzija Štebi, »Opažanja na "opažanja",« *Ženski pokret* 14 (1933): 77-80.

⁵⁸² Glej npr. Julka Chlapec Đorđević, »Borba protiv kazne za odbacivanje ploda,« *Ženski pokret* 8, št. 16 (1927): 3; Julka Chlapec Đorđević, »Nešto k problemu racionaliziranja rađanja,« *Ženski pokret* 9, št. 3 (1. 2. 1928): 3.; Viktor Margueritte, Žene in prihodnje generacije,« *Ženski pokret* 8, št. 2 (11. 12. 1927): 2.; Alojzija Štebi, Ograničenje poroda, *Ženski pokret* 7, št. 6 (1927): 175-177.

⁵⁸³ Angela Vode, »Roditi, roditi...,« *Ženski pokret* 11 (15. 2. 1930): 3-4.

⁵⁸⁴ Govori v imenu uredništva.

⁵⁸⁵ »K vprašanju k odpravi ploda,« *Ženski pokret* 8, št. 20 (15. 11. 1927): 3.

⁵⁸⁶ Udeležence razprave na nekaterih mestih govorijo o »anketi«, na drugih mestih pa o »repliki« na stališča Julke Chlapec, ki je že v dvajsetih letih pisala v *Ženske pokretu* v prid legalizacije splava.

⁵⁸⁷ Krščanka(Ljubljana), »K vprašanju omejitvi porodov,« *Ženski pokret* 8, št. 19 (1. 11. 1927): 4; Božena Deželić (Zagreb), »O sprečavanju ploda,« *Ženski pokret* 9, št. 4 (1928): 2; Zlata Sessa (Dubrovnik), »Ka anketi o nekažnjivost pobacivanja ploda,« *Ženski pokret* 8, št. 22 (17. 12. 1927): 4.

⁵⁸⁸ Glej. npr. »K vprašanju k odpravi ploda,« *Ženski pokret* 8, št. 20 (15. 11. 1927): 3.

⁵⁸⁹ Alojzija Štebi, »Ograničenje poroda,« *Ženski pokret* 7, št. 6 (junij 1926): 175-177.

z Jugoslovansko žensko zvezo in Zvezo akademsko izobraženih žena pripravila Aliansa ženskih pokretov in jih v omenjenem *Statutu* torej predstavila v svojem glasilu. Opis aktualnega stanja je dopolnila s predlogi glede potrebnih pravnih sprememb. V tem okviru je zahtevala tudi spremembo § 171 jugoslovanskega kazenskega zakonika v smeri socialne indikacije pri splavu.⁵⁹⁰

Kljub temu da se je glasilo *Ženski pokret* bolj ali manj zavzemalo za kontracepcijo in legalizacijo abortusa na podlagi nekaterih indikacij, pa se je mogoče z Julko Chlapec strinjati, da se ni oddaljilo od mistifikacije materinstva, kar navsezadnje izpričuje omenjena replika Štebijeve na kritike vojvodinsko-češke intelektualke,⁵⁹¹ pa tudi številni drugi prispevki v reviji.⁵⁹² To seveda briše ostre ločnice poenostavljene dihotomije med zagovornicami reproduktivne svobode in feministkami, ki so se v svojih argumentacijah močno oklepale kulta materinstva (maternalizma?). Da bi prepričale državo, naj zaščiti matere, so se članice Alianse na nekaterih mestih posluževale celo tako spornih teorij, kakor je bila evgenika, k čemur pa se vrnemo na drugem mestu.

V razpravi o Aliansi in njenih odnosih do rodnostnega vprašanja ne gre spregledati še opusa Angele Vode, nekajletne predsednice ljubljanskega Ženskega pokreta. Omenjena slovenska defektologinja in publicistka je vprašanje obravnavala, kot že poudarjeno, na Zborovanju za ureditev porodov, v več krajših prispevkih, ki so zagovarjali reformo členov glede splava,⁵⁹³ in že leta 1934 tudi v odmevni monografiji *Žena v današnji družbi*, kjer je temo med drugim postavila v kontekst tedaj aktualnih pronatalističnih in evgeničnih pobud. Tako je, spet podobno kot ostali slovenski marksisti v tistem času, spregovorila o neracionalni hkratnosti obstoja »armade brezposelnih« na eni in propagande za dvig rojstev na drugi strani. Zadnje naj bi v svoji sprevrženosti osmišljal zlasti fašistični imperializem,⁵⁹⁴ ki je stremel k nadprodukciji človeškega materiala za vojno in v škodo slovenskega naroda.⁵⁹⁵

Rodnostni problematiki se je Angela Vode nato večplastno posvetila tudi v *Spolu in usodi*.⁵⁹⁶ V tem »razvpitem delu«, na katerega so nekateri⁵⁹⁷ konservativni listi z argumentom, da zaničuje družinske vrednote, pošiljali naravnost žaljive očitke, je ponovno opozorila na

⁵⁹⁰ »Statut žene,« *Ženski pokret* 18 (januar-februar 1937), 6-12.

⁵⁹¹ Alojzija Štebi, »Opažanja na "opažanja",« *Ženski pokret* 14 (1933): 77-80.

⁵⁹² Glej npr. Alojzija Štebi, »Ellen Key,« *Ženski pokret* 7, št. 4 (1926): 147-151.

⁵⁹³ Gl. npr. Angela Vode, »O umetnem splavu,« *Ženski list* 9, št. 8, str. 1938; Angela Vode, »Roditi, roditi...,« *Ženski pokret* 11 (15. 2. 1930): 3-4.

⁵⁹⁴ Angela Vode, *Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1998).

⁵⁹⁵ Angela Vode, *Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1998), 197.

⁵⁹⁶ Angela Vode, *Značaj in Usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999).

⁵⁹⁷ Nekateri konservativni listi in revije, npr. Čas, pa so o njenem delu pisali pretežno naklonjeno. (Mirjam Milharčič-Hladnik, »Značaj in usoda,« v *Značaj in Usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999).

nevarnosti fašističnega pronatalizma in nemške evgenike. V poglavju, ki je tematiziralo spolno harmonijo med partnerjema, je nadalje, podobno kot Julka Chlapec v eni izmed svojih razprav, izpostavila ženski odpor do spolne združitve, ki naj bi čestokrat izviral iz strahu pred ponovno nosečnostjo.⁵⁹⁸ Podobno kot dr. Julka Chlapec je v *Spolu in usodi* Angela Vode tudi povsem jasno, na podlagi opažanj, ki jih je predstavil Nemilov, poleg družbenih opozorila na biološke razlike med spoloma. Za materinstvo je tako trdila, da usodno vpliva na žensko usodo. Vendar je bistvo tega usodnega vpliva predstavila v bolj pozitivni luči kot omenjena srbska avtorica. Tako je zapisala: »Naravna in zdrava ženska ne jemlje svojega poroda tragično, razen v izjemnih primerih. Nasprotno [...] Žensko materinstvo ni tragedija, marveč izpolnjenje najglobljega hrepenenja, ki korenini v človeški naravi.«⁵⁹⁹

Seveda je tudi Angela Vode priznavala, da v nekaterih posebnih družbenih okoliščinah prihod otroka ni sreča, temveč prekletstvo. Rojstvo naj ne bi bilo zaželeno zlasti za zapuščene, nezakonske matere, žrtve dvojne morale in obubožane proletarke. Ker je poznala tragične zgodbe teh žensk, ki so se zaradi sile razmer morale zatekati k splavom, čeprav naj bi jim sicer škodili tako telesno kot tudi duševno in moralno, je zagovarjala idejo o razširjanju kontracepcijskih sredstev po »materinskih posvetovalnicah«. Predvsem pa je Angela Vode, pač v duhu svojega maternalističnega prepričanja, rešitev problema nezaželenih nosečnosti videla v bolj prijazni socialni politiki do (nezakonskih) mater.⁶⁰⁰ V sklepnih odstavkih *Spola in usode* je tako napisala: »V resnično pravičnem družbenem občestvu ne sme biti mater, ki bi morale zavoljo uboštva občutiti materinstvo kot tragedijo in bi morale delati v takih okoliščinah, ki bi jih ovirale v izvrševanju njihovih prirodnih nalog.«⁶⁰¹

Čeprav je Angela Vode v *Spolu in usodi* iskala manj radikalne rešitve za problem rodnostnega vprašanja kot v svojih zgodnejših tekstih, v katerih je eksplicitno pozivala tudi k delni legalizaciji splava, ter tudi nasploh v njem ni propagirala posebno radikalnih idej, je kljub temu, kot že poudarjeno, naletela na žaljive kritike s strani nekaterih časopisov (*Slovenca* in *Slovenskega delavca*). Sledila je tožba, pa tudi odločno zagovarjanje s strani

⁵⁹⁸ Misli Angele Vode se na tem mestu zagotovo skladajo s tezo Here Cook, ki je v ženski pasivnosti iz 19. Stoletja in nekaterih segmentih »vikorjanske morale« prepoznavala prav isti problem, torej nezmožnost regulacije porodov. (Hera Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

⁵⁹⁹ Angela Vode, *Značaj in Usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999), 63.

⁶⁰⁰ V tem kontekstu Sabina Žnidaršič Žagar govori o njenih odločnih prizadevanjih za »legalizacijo materinstva«. Glej: Sabina. Žnidaršič-Žagar, »Novo materinstvo: novi pogledi na matere in njihovo materinjenje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne,« *Annales : anali za istrske in mediteranske študije* 13, št. 2 (2003): 327–338.

⁶⁰¹ Angela Vode, *Značaj in usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999), 273.

Akademsko izobraženih žen in deklet⁶⁰² – še zadnje organizacije, ki je leta 1933 poleg predstavljene Zveze delavskih žen in deklet in Ženskega pokreta sodelovala na Zborovanju za ureditev porodov.

Zveza akademsko izobraženih žena

Po prvi svetovni vojni so se začele intenzivno pojavljati ideje o internacionalnem povezovanju intelektualk,⁶⁰³ ki so se nato leta 1920 uresničile z ustanovitvijo Mednarodne zveze akademsko izobraženih žena. Novoustanovljena organizacija je odtlej skrbela za izmenjavo akademskih in srednješolskih profesorice ter njihovih idej. Poleg tega se je borila proti brezposelnosti visoko kvalificiranega ženskega kadra, ki je tedaj na Zahodu (npr. v ZDA ali v Avstriji) že postajal problem. Za študentke je razpisovala štipendije, ki so jim omogočale študij v tujini, ter jih tudi na splošno tako moralno kot materialno podpirala.

Njeni dobronamerni cilji so kmalu obrodili sadove: do leta 1929 so se ji pridružila društva iz 35 držav.⁶⁰⁴ 11. 12. 1927 se je tudi v Jugoslaviji osnovalo Udruženje universitetски obrazovanih žena, katerega sedež je bil v Beogradu. V Ljubljani, Zagrebu, Novem Sadu, Skopju, Sarajevu in kasneje še v Užicah, Kragujevcu in Sabcu pa so delovale še njegove sekcije. Za prvo predsednico so določili Paulino Lebl-Albala, prevajalko in profesorico literature na Univerzi v Beogradu. Cilji jugoslovanskega Udruženja so se seveda skladali z nameni njegove mednarodne matične organizacije. Izobraženkam je dajalo možnost, da javno izpostavljajo svoje interese, in jim pomagalo pri njihovem znanstvenem delu.⁶⁰⁵ Čeprav se je Udruženje zavezalo, da bo do političnih vprašanj držalo distanco, se je v sodelovanju z drugimi ženskimi društvi javno mnogokrat zavzemalo tudi za splošne feministične cilje in si prizadevalo za razširjanje pacifizma.

Slovenska oziroma ljubljanska sekcija Društva akademsko izobraženih žena je bila ustanovljena 7. 10. 1931. Sprva ji je predsednikovala dr. Ana Zalokar, žena že prej večkrat

⁶⁰² Glede tožbe in spora glej: Mirjam Milharčič-Hladnik, »Značaj in usoda,« v *Značaj in Usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999), 7-52.

⁶⁰³ Pomembni pobudnici sta bili Caroline Spurgeon, angleška literarna kritičarka in profesorica na Bedford Collegu, ter Virginia Crocheron Gildersleeve, dolgoletna dekanka ameriškega Bernard Collega.

⁶⁰⁴ Milana, »Deset godina rada internacionalne federacije univerzitetски obrazovanih žena,« *Ženski pokret* 11, št. 7,8 (1930), 4.

⁶⁰⁵ Tako je denimo leta razpisalo 3000 din nagrade za pripravo študije z naslovom "Naše znamenite žene XIX veka". Njegove podpore so bile često deležne tudi študentke. Poleg tega je pomagalo pri sklepanju vezi s strokovnjakinjami iz tujine. Seveda so članice jugoslovanskega *Udruženja* odtlej sodelovale na kongresih Mednarodnega združenja akademsko izobraženih žena. Septembra 1928 je dr. Jelica Petrović prisostvovala srečanju v Madridu, leto kasneje pa Paulina Lebl-Albala in Guga Vlajić Zamboni kongresu v Ženevi. »Aktivnost udruženja unversitetски obrazovanih žena,« *Ženski pokret* 9, št. 5 (1928), 4.

omenjenega ginekologa Alojza Zalokarja, vendar je kasneje odstopila, njeno mesto je nato zasedla pravnica dr. Fini Ahačič Grossman. V letu 1935 se je vodstvo ponovno zamenjalo. Za predsednico so članice društva izvolile Olgo Grahor Škerl, ostale odbornice so bile še dr. Eleonora Jenko Groyer, prof. Ljuba Kozina, Dora Vodnik, prof. Maria Leben, dr. Valerija Valjavec in dr. Fini Grossman. Leta 1938 je ob ponovnih volitvah predsedniško mesto prevzela dr. Angela Piskernik.

O delovanju ljubljanske sekcije Društva akademsko izobraženih žena je zaradi pomanjkanja virov malo znanega. Poročilo, ki je bilo leta 1939 napisano v okviru monografije ob desetletnici jugoslovanskega Udruženja, navaja, da so se v začetku tridesetih let slovenske oziroma ljubljanske članice vsebinsko ukvarjale zlasti s tremi vprašanji, in sicer z zakonom o spolnih boleznih, o katerem bo več govora v nadaljevanju, o reformi zakonskega prava in končno tudi s spremembo § 171 kazenskega zakonika. Njen odbor je namreč, kot že poudarjeno, prav tedaj sklenil, da se odzove povabilu Zveze delavskih žen in deklet ter se pridruži Zborovanju za ureditev porodov.

Toda nekateri indici kažejo, da vse članice niso podpirale te odločitve. Delni legalizaciji abortusa se je upirala še zlasti prva predsednica ljubljanske sekcije, zdravnica Ana Zalokar, ki je nato odstopila s svoje vodstvene funkcije ravno zato, ker je društvo sprejelo sklep, da se bo pridružilo omenjenemu zborovanju.⁶⁰⁶ O kontradiktornih stališčih sekcije glede splava priča tudi dejstvo, da je to kasneje, verjetno leta 1934, od državnega tožilca zahtevalo, naj časopisju prepove »dobro prikrito reklamo za škodljiva abortivna sredstva«⁶⁰⁷, kar je tožilstvo nato uresničilo. Zadnji odločitvi sicer morda ni botrovala načelno odklonila drža do umetne prekinitve nosečnosti, ampak zgolj iskreno prepričanje o škodljivosti (ali/in) neučinkovitosti konkretnih reklamiranih preparatov.

Nesoglasje glede rodnostnega vprašanja znotraj ljubljanske sekcije je izviralo iz dejstva, da Zveza akademsko izobraženih žena ni nastala na podlagi neke idejnopolične usmeritve (kot denimo Zveza delavskih žen in deklet), pač pa je imela za cilj povezovati vse univerzitetno izobražene ženske v državi in skrbeti za njihove interese. V slovensko sekcijo so se združile tako levo usmerjene, npr. Fini Ahačič - Grossman, Ljuba Prenner in Olga Grahor, kot tudi klerikalno usmerjene intelektualke, npr. Amalija Šimec, Melita Pivec in Dora

⁶⁰⁶ Pauline Albala, ur., *Deset godina rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji : 1928-1938*. (Beograd: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, 1939), 62.

⁶⁰⁷ Pauline Albala, ur., *Deset godina rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji : 1928-1938*. (Beograd: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, 1939), 62.

Vodnik. Prav zadnja je o abortusu v okviru »Ženske ure« govorila celo na radiu,⁶⁰⁸ o vsebini in tendencah tega predavanja sicer ni bilo mogoče najti poročila, tako da ne vemo, ali je legalizacijo abortusa podpiralo ali zavračalo.

Glede tega vprašanja so bile neenotne tudi druge sekcije jugoslovanske Zveze akademsko izobraženih žena, npr. beograjska, v okviru katere je delovala znana ginekologinja Vilma Janiševa Rašković, ki se je leta 1935 na odmevnem zdravniškem kongresu v nasprotju z resolucijo zdravnikov bolj ali manj izrekla proti socialni indikaciji in kmalu po njegovem zaključku o kontroli rojstev na povabilo slovenske sekcije predavala tudi v Ljubljani, kjer je, kot poudarjeno, ponovno nasprotovala delni legalizaciji abortusa.⁶⁰⁹

Nasprotno stališče kot dr. Janiševa Rašković so zavzele številne druge članice beograjske sekcije, o čemer priča nanje naslovljeno pismo dr. Julke Chlapec, ki se je radostila nad dejstvom, da se je vse več ženskih organizacij v letu 1935 pridruževalo resoluciji zdravnikov v prid racionalizaciji porodov.⁶¹⁰ Razprava se je nato nadaljevala naslednje leto, ko naj bi srbske članice Zveze akademsko izobraženih žena o tem problemu organizirale celo poseben kongres, na katerega naj bi bila vabljen tudi druga ženska društva (denimo Ženski pokret),⁶¹¹ vendar iz raziskanih virov ni moč razbrati, kakšni so bili njihovi sklepi, tudi v knjižici, ki natančno opisuje delovanje vseh sekcij, ni vesti o tem kongresu. Omenja pa navedena knjižica, da je sekcija Novi Sad na pobudo dopisa ljubljanske sekcije, ki je želela spodbuditi razpravo o raznih vprašanjih v zvezi seksualnim življenjem žensk, organizirala komisijo pravic, ki je proučila vprašanje zakonskih pravic, in komisijo zdravnic, ki je proučila vprašanje splava, hkrati je o zadnjem vprašanju pripravila tudi anketo in jo razdelila med svoje članice. Tudi sarajevska sekcija poroča o tem, da se je v tridesetih letih ukvarjala s problemom umetne prekinitve nosečnosti.⁶¹²

Društvo akademsko izobraženih žena kljub svojim v večini primerov dokaj naprednim stališčem ni pomembno vplivalo na slovenski feministični milje, saj je bilo njegovo delovanje oziroma delovanje njegove ljubljanske sekcije, ki je imela denimo leta 1933 le 60 članic, po pričevanju Angele Vode vseskozi dokaj šibko.⁶¹³ Druga društva in revije so v obdobju med obema vojnama usmerjala tok slovenskega feminističnega diskurza. Toda ta so se, kakor

⁶⁰⁸ Pauline Albala, ur., *Deset godina rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji : 1928-1938*. (Beograd: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, 1939).

⁶⁰⁹ Glej stran 73-74.

⁶¹⁰ IAB 1024, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena- sekcija Beograd, a.e. 10, 20. 12. 1935, št. 107.

⁶¹¹ IAB 1024, Udruženje univerzitetski obrazovanih žena- sekcija Beograd, a.e. 10, leto 1936, št. 18.

⁶¹² Pauline Albala, ur., *Deset godina rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji : 1928-1938*.

(Beograd: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, 1939), 62.

⁶¹³ AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, t.e. a.e. 567, 10600/79-81.

bomo videli v naslednjem poglavju, glede rodnostnega vprašanja pogosto zavijala v molk oziroma prevzemala »nevtralno« pozicijo.

MOLK in NEVTRALNA DRŽA

SPLOŠNO ŽENSKO DRUŠTVO, JUGOSLOVANSKA ŽENSKA ZVEZA in reviji ŽENSKI SVET ter ŽENA IN DOM

Pri analizi stališč, ki jih je medvojni ženski/feministični milje vzpostavljala do rodnostnega vprašanja, ne gre zaobiti drže pomembnega Splošnega ženskega društva. To prvo in dolgo let edino slovensko žensko, do neke »feministično« društvo je bilo ustanovljeno leta 1901 in je delovalo vse do leta 1945. Osredotočalo se je na (tudi politično) izobraževanje žensk, namenjeno pa je bilo vsem Slovenkam ne glede na stan, poklic in politično pripadnost. Sprva naj bi po besedah Nataše Budna Kodrič delovalo nesistematično in mnogostransko. »Vzrok je bil v pretirani gneči raznovrstnih profilov in hotenj članstva«, vendar so se sčasoma »stvari izčistile, najpozneje po prvi svetovni vojni je [...] postalo sodobno liberalno usmerjeno žensko društvo«. ⁶¹⁴ Predsednikovala mu je Franja Tavčar, in sicer vse do svoje smrti leta 1938, nato je vodstveno pozicijo prevzela Minka Govekar, poprej njena dolgoletna tajnica.

Splošno žensko društvo se, kljub temu da je v obdobju med obema vojnama sodelovalo pri mnogih akcijah, organiziranih z namenom, da bi se izboljšal (pravni) položaj slovenskih oziroma jugoslovanskih žensk. ⁶¹⁵ Zborovanju za ureditev porodov ni pridružilo. Tako je sklenilo na redni seji, ki je potekala 4. 4. 1933 in na kateri so prisostvovala predsednica Franja Tavčar, Minka Govekar, Romana (?) Vasič, Ogorela (Ogorelec Iva?), Valeska Vetter, Ana Lebar, Žnideršič (Žnidarčič Mira?), Jakobina Žitek, Marija Lindtner, Ivanka Leskovic, Vika Kraigher, Kreber in Vida (?) Lapajne. O podrobnejših razlogih, ki so članice odvrnili od sodelovanja na zborovanju, se lahko seznanimo iz odlomka zapisnika omenjene seje:

⁶¹⁴ Nataša Budna Kodrič, »(Slovensko) splošno žensko društvo,« v *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003), 74.

⁶¹⁵ Nataša Budna Kodrič, »(Slovensko) splošno žensko društvo,« v *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003), 74.

»Ga. Govekarjeva prečita obširen referat o akciji Z.Ž.D., ki je sklicala 18. 3. 1933 v delavski zbornici anketo za ureditev porodov na podlagi socialne indikacije ter predložila resolucije v tem pogledu. Po prečitnem referatu se vname debata o tej zelo kočljivi stvari, ter se je svarilo pred prenatrpanim koraku. Vrste se razni predlogi: ga. Lebarjeva, da se po ambulatorijih vpelje event. odprava, ter sporočajo navodila za preprečitev. Ga. Govekarjeva poroča o slučaju, kjer je 4 otrokom v 4 letih sledil 5., ter da niso hoteli zdravniki ničesar storiti, kljub prošnjam in intervencijam. Ga. predsednica opozarja na splošno pokvarjenost mladine, ter opozarja na zlorabe tega zakona, ki bi se gotovo vršile, ter bi ženo še bolj ponižale. Ga Gov. prečita še odd. referata, ki govori o osnutku zakona, izdelanega po dr. Meisnerju, škol. ministru, ki pravi, naj se pri odpravi plodu ozira ne samo na medicinske, evgenične, tudi na socialne razloge. Po vsem tem se glasuje: odbornice Spl. ž. d. glasujejo za točko 4) odprava... se soglasno odobri. Odbornice odklonijo razen dveh (Govekar⁶¹⁶, Kretič) točko 3, katere pred javnostjo ne bi mogle zagovarjati, ker je vsa zadeva vse premalo preštudirana, zato odbor Spl. ž. dr. predlaga Z.d.ž.: a) da stopijo v stik z zdravnicami in babicami, to predlaga ga. Govekarjeva [...], ki imajo mnogo izkustva na tem polju. b) da se obrnejo na zdravniško zbornico, na juriste in sociologe, ki naj preštudirajo s svojih strani ter jim tako pomagajo reševati to težko vprašanje. Ako bodo same hotele rešiti ga, bodo gotovo naleteli na splošen odpor zlasti z verske strani. (Predlog ge. Tavčarjeve). c) podprle bodo njih brošuro, ki bo obravnavala seksualno higieno. (Nakupile in razpečevale).«⁶¹⁷

Navedeni vir služi kot dobro izhodišče pri ugotavljanju, zakaj se mnoga slovenska ženska društva niso javno opredelila za (delno) legalizacijo abortusa. Tako npr. kaže, da nekatere članice SŽD, še zlasti njegova predsednica, v tovrstnih reformah kazenskega prava niso prepoznavale sredstva za osvoboditev, pač pa, paradoksalno, sredstvo za zaslužnjevanje žensk. Na tovrstno nezaupljivost je nedvomno vplivalo že večkrat izpostavljeno splošno razširjeno mnenje, da bi zaradi asexualne ženske narave možnost »brezskrbne« spolnosti koristila zgolj moškim. Na skorajšnjo frigidnost žensk so v 19. stoletju, pa tudi na začetku 20. stoletja, pristajale številne evropske feministke, kar posredno izkazuje že izpostavljeno ameriško gibanje za »prostovoljno materinstvo«, ki je eno prvih artikulacij »reproduktivnih pravic« vezalo na žensko zahtevo do vzdržnosti v zakonu nasproti nenasitni spolni sli moža.⁶¹⁸

Trdno zakoreninjene predstave o naravi ženskega spolnega občutenja pri samih ženskah so v katoliških deželah izhajale iz čustvene vzgoje znotraj verskega imaginarija, ki je izpostavljajal pomen deviške čistosti in hkrati kulta Marijinega materinstva,⁶¹⁹ kar jasno

⁶¹⁶ Minka Govekar (roj. 1874, v Trebnjem na Dolenjskem) se je izobrazila za učiteljico, kasneje se je ukvarjala tudi z urednikovanjem, pisateljevanjem in prevajanjem. Njen bodoči mož, Fran Govekar, jo je seznanil s feminističnimi in socialističnimi avtorji in avtoricami, npr. z Adelhaide Popp in Augustom Beblom. Minka Govekar se je sama definirala kot liberalno usmerjena feministka, vendar je vzpostavila tesnejše stike tudi z socialistično in komunistično usmerjenimi posameznicami in društvi. Leta 1901 je sodelovala pri ustanovitvi Slovenskega splošnega ženskega društva. Kasneje, že v tridesetih letih 20. stoletja je od Franje Tavčar prevzela vodilno vlogo v slovenskih ženskih društvih. (o njeni biografiji glej: Mateja Jeraj, »Minka Govekar, ‚Duša‘ Splošnega ženskega društva,« v *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Seršeh (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003), 144-154; Vesna Leskošek, »Minka Govekar (1975-1950): Učiteljica, prevajalka, publicistka in aktivistka za pravice žensk,« v *Pozabljena polovica*, ur. Alenka Šelih et. al. (Ljubljana: Založba Tuma, 2007), 134-138).

⁶¹⁷ ZAL 285, Splošno žensko društvo, a.e. 10.

⁶¹⁸ Glej str. 87-88.

⁶¹⁹ Glede omenjenih problemov glej: Luisa Accati, *Pošast in lepota : oče in mati v katoliški vzgoji čustev* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2001).

izpričujejo tudi nazori katoliških moralistov,⁶²⁰ med drugim predstavljeni v enem izmed zgornjih poglavij. Hkrati pa so se predstave o ženski skorajšnji »aseksualnosti« vezale tudi na neko povsem realno stvarnost, v kateri je seks zaradi nenehnih porodov, splavov in nalezljivih spolnih bolezni za žensko resnično predstavljal odvratno nevarnost. Kakor v svoji študiji izpostavlja Linda Gordon, »frigidne ženske« niso bile nevedne ali nevrotične, ampak so se preprosto racionalno odzivale na svoje družbeno, materialno in biološko definirane možnosti.⁶²¹ Ideja o obstoju ženske spolne želje, če nekoliko poenostavimo, je zato le počasi prodrla v feministični diskurz, kar seveda velja tudi za slovenski prostor. Še v obdobju med obema vojnama so le redke Slovenke pisale afirmativno o (ženski) spolnosti. Celo v očeh nasprotnikov »radikalna« Angela Vode je npr. pisala o »drugačnosti« ženske seksualne potrebe, jo prepoznavala v kontekstu romantičnega ljubezenskega čustvovanja in želje po materinstvu in jo tako postavila nekako v nasprotje z moškim spolnim nagonom.⁶²²

Toda vrnimo se k SZD in njegovemu pogledu na rodnostno problematiko. Poleg prepričanja o možnosti moškega spolnega izkoriščanja je na njegovo držo do legalizacije splava vplivalo to (če nekoliko beremo med vrsticami zgornjega vira), da se društvo s tovrstnim problemom ni upalo soočiti samo (oziroma zgolj v sodelovanju z nekaterimi drugimi ženskimi društvi), temveč je iskalo oporo pri raznih sociologih, zdravnikih, pravnikihtd., kar kaže na politično težo mnenja strokovnjakov pri rodnostnem vprašanju. Mnogi izmed teh, med njimi diplomirane babice, pa se zaradi pronatalističnih teženj niso strinjali z legalizacijo abortusa.

Zgodovinarica Cornelia Usborne je v nemškem naprednem rodnostnem diskurzu v obdobju med obema vojnama, zlasti v času Weimarske republike, zaznala pomemben preobrat. Argumentacije glede splava naj bi iz poprej strogo medicinsko-moralnega in političnega govora v veliki meri prešle v popularno kulturno sfero. O temi so se pisali poljudni spisi in preproste zgodbe in snemali filmi. Spremenjeni načini komunikacije in jezika pa naj bi se hkrati povezovali tudi z zamenjavo spola in razreda (avtorjev) v smislu odmika od

⁶²⁰ Glej npr. tudi: Janez Polajnar, *'Pfuj! To je gerdo!': k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2008).

⁶²¹ Linda Gordon, *The moral property of woman* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007).

⁶²² »Dekletu še davno ne pomeni ljubezen isto kot spolnost, tudi potem ne, ko se je že poponoma jasno zaveda. V tem je razlika med žensko in moškim, čigar ljubezen se hitro in določeno usmeri na spolni odnos, dočim prevladuje v dekletu nedoločeno hrepenenje, da bi jo imel nekdo rad, da bi zanj pomenila bitje, na katero bo z veseljem navezal svoje življenje. Vsa čustva, ki jih poraja ljubezen, se pri dekletu izlivajo v hrepenenje po sreči, ki prevzema vse njeno telesno-duševno bistvo, a ji k temu ni potrebno neposredno spolno doživetje (...) Ženska se po spolnemu združenju navadno še bolj naveže na moškega, med tem ko se moški ženske kaj hitro naveliča, če je 'dosegel svoj namen'. Morda temelji to ženino nagnjenje k stalnosti v bistvu njene narave, v materinstvu ...« Angela Vode, *Značaj in Usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga*, (Ljubljana: Krtina, 1999), 118.

moških pravnikov, zdravnikov in drugih strokovnjakov k ženskam iz nižjih slojev.⁶²³ Samo nove, bolj poglobljene raziskave, predvsem v polju (ženske) beletristike, bi morda lahko jasno in dokončno odgovorile na vprašanje, če je moč tovrstne diskurzivne premike v obdobju med obema vojnama (ali kasneje) zaznati tudi na Slovenskem. Morda bi trende v smeri »popularizacije« tematike splava lahko iskali v že obravnavanih poljudnih člankih v *Ženskem listu*, ki so jih pisale prav ženske iz vrst delavstva. Po drugi strani pa odzivi SŽD jasno kažejo, da so se feministične argumentacije tedaj (še) močno opirale na pretežno mizogini znanstveni (medicinski in pravni) diskurz. Prav ta drža pa je slovenske feministke morda dodatno oddaljila od bolj radikalne zahteve po splavu.

Še bolj kot mnenje raznih strokovnjakov pa je SŽD, kakor deloma izpričuje zgornji vir, v pogledu na rodnostno vprašanje kajpada zaviral strah pred odzivom konservativnih elementov, ki so bili med drugim prisotni tako v slovenskih kot tudi jugoslovanskih ženskih organizacijah, s katerimi je denimo moralo iskati konsenz na kongresih pomembne vsejugoslovanske Narodne ženske zveze (kasneje preimenovane v Jugoslovansko žensko zvezo). Da je bilo dogovarjanje s temi težavno celo pri bistveno milejših pobudah kot glede spremembe spolnih in reproduktivnih norm, priča npr. dogajanje na ljubljanskem kongresu leta 1922, na katerem je, kakor navaja Nataša Budna Kodrič, SŽD neuspešno »zahtevalo draginjski dodatek tudi za nezakonske otroke državnih uslužbenk«, in sicer zaradi protesta konservativnih društev v organizaciji.⁶²⁴

Čeprav je bil v slovensko sekcijo Narodne ženske zveze poleg SŽD in številnih drugih društev⁶²⁵ včlanjen »radikalni« ljubljanski Ženski pokret in sta v njenih vrstah delovali feministično naravnani Alojzija Štebi in Angela Vode, je torej bolj ali manj jasno, da se pobude za delno legalizacijo abortusa znotraj njegovih okvirov zaradi tovrstne vrednotne heterogenosti niso mogle uveljaviti. Na to kaže tudi razprava, ki je sledila Zborovanju za ureditev porodov in o kateri v svojih *Spominih* bežno poroča Angela Vode: »[P]riprave na zborovanje so mi prinesle veliko razočaranja. Pri širši seji JŽZ sem stavila predlog in ga utemeljila z najbolj kričečimi primeri. Toda naletela sem na odpor. Predsednica Tavčarjeva je

⁶²³ Cornelia Osborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

⁶²⁴ Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, ur., *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003).

⁶²⁵ Leta 1937 je bilo v sekcijo Dravske banovine JŽZ včlanjenih že vsaj 22 društev: Društvo diplomiranih zaščitnih sester, Društvo diplomiranih babic, Društvo magistranih uradnic, Dom učiteljic, Kolo jugoslovanskih sester Celje, Kolo jugoslovanskih sester Vojnik, Kolo jugoslovanskih sester Slovenjgradec in Kolo jugoslovanskih sester Trbovlje, Klub Ptt uradnic (ta se leta 1937 sicer razide), Žensko društvo v Mariboru, Splošno žensko društvo v Ljubljani, TED Antena Ljubljana, Zveza gospodinj, Zveza gospodinjstev pomočnic, Zveza akademsko izobraženih žena, Ženski pokret, Ženski svet, Gospodinjska šola za gostilničarsko gospodinjo, Dom visokošolk, Ženska sekcija JNAD Jadran, Akademski agrarni klub Njiva, sekcija Ljubljana, Klub jugoslovanskih akademikov Maribor (AS 1666, Minka Govekar, akt B VII-VIII).

imela pomisleke, češ, da se bo to zlorabljal, naš narod je pa maloštevilen, zato se mora množiti, množiti. Dr. Zalokarjeva je kar divje protestirala, in rotila ženske, naj se ne spuščajo v te stvari [...] tudi zastopnica Zveze akademsko izobraženih žen je protestirala in trkala na dobra srca Slovencev, ki naj pomagajo ubogim dojenčkom brezposelnih mater. Skratka: odpovedale so nam sodelovanje na zborovanju, ni pa odpovedala Zveza delavskih žen in deklet.«⁶²⁶ Tudi ostala (ohranjena in pregledana) poročila o delovanju Jugoslovanske ženske zveze ne razkrivajo, da bi se ta posebno javno zavzemala za racionalizacijo porodov (niti v obliki razširjanja znanja o kontracepcijskih sredstvih ne). Morda je tovrstne tematike obravnavala tajno, jih skrivala za naslovi predavanj, kot je denimo »Kaj mora vedeti vsaka žena«⁶²⁷ vendar je možno glede tega, po za zdaj raziskanih virih sodeč, le ugibati. So pa problem padanja rodnosti, podobno kot članice Ženskega pokreta, tudi slovenske članice JŽZ zagotovo izpostavljale, ko so hotele opozoriti na potrebo po socialni zaščiti družin. Tako so leta 1935 v protestu »na ministra za finance proti znižanju draginjskih doklad javnih nameščencev« npr. izrecno napisale, da sprememba zakonodaje »naravnost sili rodbinske očete in matere k čim večjemu omejevanju števila otrok«.⁶²⁸ Tudi ženske, združene v okviru JŽZ, so torej diskurz o »beli kugi« na nekaterih mestih uporabljale kot, če si sposodim izraz zgodovinarke Ann Taylor Allen, nekakšno retorično orožje v boju za druge ženske pravice, predvsem za zaščito materinstva (Allen, Taylor, Ann, 2005).⁶²⁹

Podoben odnos kakor najbolj množična slovenska ženska društva in organizacije je do rodnostnega vprašanja vzpostavila tedaj najbolj brana⁶³⁰ slovenska ženska revija *Ženski svet*, ki je začela izhajati leta 1923 v Trstu. Ker je *Ženski svet* spočetka moral soobstajati s fašističnim režimom, sovražnim hkrati do slovenskih narodnih pobud in do feminizma, ni objavljal radikalnejših vsebin. Leta 1928 pa so po tem, ko so v Italiji ukinili vsa slovenska društva, tisk revije preselili v Ljubljano, zatem pa se je v Ljubljano preselila tudi njena urednica, Pavla Hočevnar. Z zamenjavo lokacije je *Ženski svet* pridobil na (feministični in socialni) drznosti in globini, čeprav se niti kasneje, kakor pravi Katja Mihurko Poniž, ni nikoli profiliral kot prava feministična revija, in to kljub temu, da so pri njem »sodelovale tedaj najbolj napredne publicistke (Angela Vode, Marja Borštnik, Lojzka Štebi) in literarne

⁶²⁶ Angela Vode, *Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode III* (Ljubljana: Krtina, 2000), 159.

⁶²⁷ AS 1666, Minka Govekar, akt B VIII.

⁶²⁸ AS 1666, Minka Govekar, akt B VII-VIII.

⁶²⁹ Ann Allen Taylor, *Feminism and motherhood in Western Europe, 1890-1970. The maternal dilemma* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).

⁶³⁰ med tedanjimi ženskimi časopisi dosegel najvišjo naklado in najdaljšo dobo izhajanja.

ustvarjalke»⁶³¹. Nagovarjal je zlasti »ženske s podeželja in meščanke«⁶³², šele kasneje tudi izobraženke.

Zaradi tovrstne umerjenosti in previdnosti tako ni presenetljivo, da je v nasprotju z *Ženskim listom* in *Ženskim pokretom* v veliki meri zaobšel tudi tedaj kontroveržno rodnostno problematiko. O Zborovanju za ureditev porodov⁶³³ denimo sploh ni poročal. Vprašanja kontracepcije in splava se je revija izjemoma dotaknila samo v recenzijah nekaterih knjig, med drugim v recenziji brošure Rezi Kropar o Knaus-Oginovi metodi⁶³⁴, konec leta 1935 pa je s prispevkom, ki ga je napisala Olga Grahor, pospremila zgoraj omenjeno predavanje Vilme Janiševe-Rašković, za katero je v nasprotju s poročanjem *Babiškega vestnika* in *Zdravniškega vestnika* vendarle trdila, da naj bi deloma dopuščala socialno indikacijo za splav.⁶³⁵

Do pomembnih sprememb je sicer nato prišlo leta 1936, ko so mesečno izhajali odgovori na anketo o legalizaciji abortusa. Revijo je v tem času urejala Olga Grahor, ki je tudi sama na več mestih bolj ali manj eksplicitno pokazala naklonjenost tovrstnim vsebinam.⁶³⁶ Čeprav je uredništvo *Ženskega sveta* s poudarkom, da njegov namen »ni bil podati kakršnokoli lastno mnenje«,⁶³⁷ do odgovorov na anketo deklarativno še vedno ohranjalo nevtralnno držo, je posredno kljub vsemu vendarle izpostavilo nekatere pomembne argumente za legalizacijo splava. Od osemnajstih anketirancev, med katerimi je bilo 15 žensk in 4 moški, se jih je namreč kar 11 odločno izreklo za socialno indikacijo, le 4 pa so bili proti, večina se jih je tudi zavzela za širjenje kontracepcijskih sredstev. Dejstvo, da so k anketi pristopile osebe različnih družbenih slojev, je morda celo odprlo pot utemeljevanjem, ki se niso strogo vezala na vprašanje materialne bede, razredne nepravičnosti (ki so jo v zagovor splava skorajda izključno izpostavljale socialistično in komunistično orientirane avtorice/avtorji), ampak so upoštevala tudi druge okoliščine, spričo katerih so se bile ženske bolj ali manj

⁶³¹ Miha Marinč, »Enakopravnost spolov v ženskih revijah na Slovenskem v obdobju med obema vojnama,« (diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2010), 48; Katja Mihurko Poniž, »Odkar dobivam Ženski svet ne poznam več malodušnosti,« *Zgodovina za vse* 16, št. 2 (2009):118-120.

⁶³² Miha Marinč, »Enakopravnost spolov v ženskih revijah na Slovenskem v obdobju med obema vojnama,« (diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2010), 48; Katja Mihurko Poniž, »Odkar dobivam Ženski svet ne poznam več malodušnosti,« *Zgodovina za vse* 16, št. 2 (2009):118-120.

⁶³³ Kakor je v svojih spominih zapisala Angela Vode »...Č[č]lankov o tem... niso bili pripravljeni sprejeti [...] (tudi) Ž. svet« ne.),« Angela Vode, *Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode III* (Ljubljana: Krtina, 2000), 160.

⁶³⁴ R.J., »Rezi Kropar: Teorija o dnevih plodnosti in neplodnosti,« *Ženski svet* 16 (1938): 125.

⁶³⁵ Olga Grahor, »Važno žensko vprašanje,« *Ženski svet* 13 (1935): 281-284.

⁶³⁶ Olga Grahor, »Važno žensko vprašanje,« *Ženski svet* 13 (1935): 281-284.

⁶³⁷ »Anketa 'važno žensko vprašanje',« *Ženski svet* 14 (1936): 174.

prisiljene odrekati materinstvu.⁶³⁸ »M.G.«, študentka filozofije, je tako npr. napisala, »da bi bile zelo redke take žene, ki bi se branile otrok, če bi bilo njihovim otrokom zagotovljeno človeka vredno življenje, če bi kljub otrokom lahko vršile svoj poklic in končno, če bi bil otroku oče mož, ki bi ga ljubile (tu je pogosto vzrok »komodnosti« žen iz tistih krogov, kjer pri zbiru moža odloča denar in položaj)«. ⁶³⁹ Sicer pa je, vnovič tudi v *Ženskem svetu*, skrb za socialno ogrožene matere ostajala prvenstvena točka razprave. Revija je namreč svojo anketo zaključila z naslednjimi besedami: »[D]omala vsi [...] nasprotniki in zagovorniki legalizacije, poudarjajo veliko važnost in nujno potrebo vsestranske, popolne zaščite matere in otroka, ker je to edina možnost, da se zajezi strašni val splavov, najsi bodo legalni ali ilegalni. In to se nam zdi najvažnejša pozitivna stran te ankete: da je izzvenela v močan klic po socialni reformi, predvsem pa po zaščiti ene izmed najvažnejših socialnih funkcij – materinstva.« ⁶⁴⁰

Podobne argumente je leto kasneje v *Ženskem svetu* izpostavljala Katja Černe in hkrati podala še kritiko fašističnega pronatalizma, v katerem je kakor nekateri drugi slovenski avtorji⁶⁴¹ prepoznavala predvsem težnje po zunanji ekspanziji, ki neposredno ogroža slovenski narod. Nato je nekoliko besed v zagovor delne legalizacije splava posvetila tudi ženski reproduktivni svobodi, s čimer se je vpisala med razmeroma maloštevilne posameznice, ki so, kakor že večkrat poudarjeno, tako pri nas kakor tudi v tujini v prvi polovici 20. stoletja povsem neposredno artikulirale to pravico.⁶⁴²

Še nekoliko bolj previdno kakor *Ženski svet* je temo »tajnih splavov« obravnavala druga slovenska »ženska« revija, ki je izhajala v obdobju med obema vojnama – *Žena in dom*. *Žena in dom* (1930–1941) je bila sicer precej popularna periodična publikacija, ki pa po besedah Milene Mohorič ni imela »kulturnozgodovinskih ambicij«, saj naj bi s svojo površnostjo želela zgolj ugajati plitkemu okusu meščanskih in malomeščanskih žensk.⁶⁴³ Posledično ni posegala v radikalno feministične vsebine. Ko jo je leta 1936 v rubriki »Vprašanja in odgovori« neka bralka prosila, da izrazi svoje mnenje glede umetnega splava, se je neposrednemu odgovoru izmaknila s komentarjem: »To vprašanje je preresno, da bi ga

⁶³⁸ Za bolj natančne podatke o anketi glej: Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija, Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana: Založba cf., 2002) in Sabina Žnidaršič Žagar, »Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, na Kranjskem, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2002).

⁶³⁹ »Anketa 'važno žensko vprašanje',« *Ženski svet* 14 (1936): 87.

⁶⁴⁰ »Anketa 'važno žensko vprašanje',« *Ženski svet* 14 (1936): 174.

⁶⁴¹ Petrič Karel, »Življenjska moč naroda,« *Zdravje: priloga Prerodu* 10 (1934): 63; Angela Vode, *Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1998), 197.

⁶⁴² Katja Černe, »Populacijska politika nekaterih držav,« *Ženski svet* 15 (1937): 118–119.

⁶⁴³ Milena Mohorič, »Sodobni slovenski ženski listi,« *Ljubljanski zvon*, (1932): 715.

mogli s površnimi članki in z objavo različnih mnenj stvarno obdelati.⁶⁴⁴ Ko se bodo drugi listi o tej stvari izpisali, bomo skušali to kočljivo vprašanje objasniti v knjigi.«⁶⁴⁵

Kljub opisanemu zadržanemu stališču pa tudi revija *Žena in dom* ni mogla ravnodušno spregledati tragičnih poročil o spodletelih »odpravah plodu«. Tako je še istega leta v kratkem sestavku s pomenljivim naslovom *Trpljenje žen* pisala o smrti mlade vdove po »tajnem splavu«. Ob zgodbi ni moralizirala o zgrešenosti tovrstnih dejanj kot mnoge druge slovenske (ženske) revije v tistem času, pač pa je prispevek sklenila z naslednjim, dokaj umestnim komentarjem: »Človek se nehote vpraša: ali bi tisti ljudje, ki bi mlado ženo mirno obsodili, ako bi bila ostala živa, mladi ženi z otrokom vred pomagali do eksistence?«⁶⁴⁶ Pomenljivo je tudi, da so se prav na straneh *Žene in doma* reklamirali irigatorji ter da, kot že poudarjeno, je v okviru njene založbe izšla knjižica spolnega reformatorja Maxa Hoddana *Ali prinaša otroke res štorclja*.⁶⁴⁷ »Tržna usmerjenost«, če nekoliko špekuliramo, ji torej ni branila, kot so to namigovala nekatere avtorice, da bi se vsaj podtalno in prikrito približala nekaterim bolj radikalnim idejam. Ravno nasprotno. Ker je trend med prebivalstvom mimo vseh moralnih zapovedi s strani cerkvenih in posvetnih oblasti vendarle šel v smeri racionalizacije porodov, se je temu (morda v želji po gospodarski uspešnosti) vsaj deloma prilagajala. Čeprav je deklarativno do vprašanj, povezanih z umetno prekinitvijo nosečnosti, poprej prevzela nevtrarno držo.

PROTIREAKCIJA

Kakor kažejo zgoraj citirani dokument SŽD in drugi viri, so se feministične organizacije rodnostnega vprašanja rade ogibale tudi zato, ker jih je skrbel odziv klerikalcev. Dogodki po Zborovanju za ureditev porodov pričajo, da njihovi strahovi vsekakor niso bili brezpredmetni. Katoliško ženstvo je namreč kot odziv na akcijo Zveze delavskih žen in deklet, Ženskega pokreta in Zveze akademsko izobraženih žena v juniju istega leta organiziralo »protizborovanje«, na katerem je po besedah *Slovenca* 1200-glava množica⁶⁴⁸ žena sprejela resolucijo, ki je zahtevala »najstrožjo kazen – (za premišljen umor) – za izdelovalce, prodajalce in kupovalce preventivnih sredstev – ki odvajajo zakon od njegovega bistvenega namena ter enako kazen za časopisno in drugo propagando in reklamo, ki priporoča taka

⁶⁴⁴ najbrž je pri tem merila na ankete, ki so prav v istem času izhajale v Ženskem svetu.

⁶⁴⁵ »Za splav in proti splavu,« *Žena in dom* 7, št. 4 (april 1936): 131.

⁶⁴⁶ »Trpljenje žen,« *Žena in dom* 7, št. 5 (maj 1936): 200.

⁶⁴⁷ Hodann, Max, *Ali prinaša otroke res štorclja* (Ljubljana: Zal. "Žena in Dom"), 1937.

⁶⁴⁸ »Zdrava družina- trdna država,« *Slovenec*, 12. 6. 1933, (1933): 1.

sredstva».⁶⁴⁹ Na zborovanju katoliškega ženstva so nastopili teolog Josip Ujčič, publicistka Milica Grafenauer in Anica Lebar, predsednica Slovenske ženske krščanske zveze in urednica *Vigreda*, katoliške ženske revije, ki je že poprej nešteto krat pisala proti legalizaciji abortusa.⁶⁵⁰

Josip Ujčič je poudarjal načela okrožnice papeža Pija XI. in svaril pred krizo družine, posebej je izpostavil tudi nacionalno čustvovanje ob problemu padanja rodnosti in predlagal, da »Cerkev in država z združenimi močmi [...] odvrneta strašno škodo, ki grozi ne le družini, temveč tudi državi«.⁶⁵¹ Njegov govor je po poročanju *Slovenca* pospremil »frenetični aplavz«.⁶⁵² Po Ujčiču je nastopila še Milica Grafenauer, ki pa, kakor kaže vir, ni pretirano izpostavljala problema »odprave plodu«, ampak se je bolj osredotočila na idejo o pravičnejši razdelitvi resursov in podpori številčnim družinam. Sicer je nato v svojem govoru obsodila tudi »moralno oporečno učiteljstvo«, ki si je upalo propagirati tako etično nesprejemljiva dejanja, kakor je splav, in brez soglasja staršev kvarilo mladino, kar je Angela Vode občutila kot osebno žalitev in njen govor slikovito obeležila tudi v svojih spominih: »Toda naslednji teden je bil ogenj v strehi; klerikalke so ves teden besnele in kuhale napad na zborovalke, naslednje nedelje so pa sklicale velik shod v unionsko dvorano in nas napadale. Vodila je zastopnica slovenske katoliške družine M. Grafenauerjeva, ki je bila posebno gorka meni in se je v svojem govoru javno čudila, kako da trpi oblast 'take' učiteljice v prosvetni službi, ki kvarijo našo mladino. Zelo veliko obtožb je bilo izrečenih na naš račun, tudi iz strani takih žensk, ki so se pozneje prelevile ... Kar osebno so me napadale. Jaz pa sem vsako vprašala: 'Zakaj pa imate vi samo enega otroka?' To jih je najbolj prizadelo, meni pa je odleglo.«⁶⁵³

»Protizborovanje« ni bil edini dogodek, na katerem je Milica Grafenauer pisala o rodnostni problematiki. Temo je odprla v reviji *Mladika* pa tudi v svojih dveh monografskih publikacijah o življenju v zakonu in družini. Njene argumentacije so tudi tu sledile liniji popolnega zavračanja legalizacije splava in kontracepcije ter ohranjanja (ženske) čistosti pred poroko. V nasprotju z nekaterimi drugimi katoliškimi avtorji ni odobraval niti (periodične) abstinence znotraj zakona, če je na to pristajala samo ženska.⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ »Zdrava družina- trdna država,« *Slovenec*, 12. 6. 1933, (1933): 1.

⁶⁵⁰ AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567, akt 10600/99.

⁶⁵¹ Katoliške žene za svetost zakona, *Slovenec*, 15. 6. 1933, 3.

⁶⁵² Katoliške žene za svetost zakona, *Slovenec*, 15. 6. 1933, 3.

⁶⁵³ Angela Vode, *Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode III. Knjiga* (Ljubljana: Krtina, 2000), 160.

⁶⁵⁴ Milica Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina* (Gorica: Gor. Mohorjeva družba); Milica Grafenauer, *Iz duhovnega življenja družine* (Celje: Družba sv. Mohorja, 1938).

NASPROTOVANJE OBLASTNEMU DISKURZU?

V odgovoru na diskurz, ki je ženski odvzel nadzor nad lastnim telesom, jo reducirala na vlogo matere, bi pričakovali, morda še maloštevilno, vendar kljub vsemu jasno zahtevo po reproduktivni svobodi. Vendar nam slovenski viri iz prve polovice 20. stoletja ne kažejo tovrstne slike. Čeprav so nekatere posameznice in društva zahtevala delno legalizacijo splava, so to pogosto argumentirale samo v kontekstu »socialne indikacije«, torej le z opozarjanjem na brezizhoden položaj, v katerem so se znašle revne matere s številnimi otroki. Niso pa skorajda nikoli izrazile prepričanja, da imajo ženske inherentno pravico odkloniti nosečnost, pravzaprav z izjemo redkih posameznic niso niti verjele, da bi pri nekaterih takšna želja sploh lahko obstajala, pač pa so skupaj z ostalimi udeleženci razprave o rodnostnem vprašanju pisale, da naj bi jih v splav vedno silile samo nepremostljive zunanje sile.⁶⁵⁵ Številne (slovenske) ženske organizacije pa so celo sledile strogim pronatalističnim argumentacijam in popolnoma odklanjale liberalizacijo na tem področju. Bi potemtakem lahko zaključili, da do druge svetovne vojne ni bilo resnih sil, ki bi se zoperstavljale vseprisotni »mistifikaciji materinstva« in se zavemale za reproduktivno svobodo? So bile takratne feministke popolnoma ujete v oblast, podvržene »lažni zavesti«? Ali pa niso vzpostavile odločne kontrapozicije le zaradi pretirane previdnosti (npr. zaradi strahu pred političnimi silami, kakršno je predstavljala RKC, ali »stroko«)?

Foucaultovi koncepti pripomorejo k temu, da na zgornja vprašanja ne odgovorimo s skrajnim pesimizmom in nam obenem tudi pomagajo pojasniti in interpretirati paradoks zapletenega odnosa med pronatalizmom in feminizmom. Če na tem mestu parafraziram besede Jane Sawitski, ki sledi Foucaultu, bi lahko rekli, da noben diskurz ni totalen, ampak večpomenski in plurivokalen. Je mesto konfliktov in izpodbijanj, potemtakem ženske lahko prilagodijo njegov jezik svojim lastnim namenom. Sicer resda nimajo popolnega nazora nad njim, toda tudi moški ga nimajo.⁶⁵⁶ Diskurz, ki je izvirno mizogin, lahko postane mesto odpora.

Te trditve seveda postanejo razumljive šele, ko jih umestimo v kontekst Foucaultove razlage o odnosu med oblastjo in uporom. Po njegovi teoriji oblast ni represivna, pač pa produktivna, poleg tega je nihče ne poseduje, ampak »se uporablja in izvaja z organizacijo, podobno mreži«.⁶⁵⁷ Zato se ne širi od zgoraj navzdol ter iz centraliziranega vira, iz »enotnega

⁶⁵⁵ gl. npr. Gordon, Linda. *The moral property of woman*. University of Illinois Press, 2007.

⁶⁵⁶ Jana Sawicki, *Disciplining Foucault: feminism, power, and the body* (New York, London: Routledge, 1991).

⁶⁵⁷ Michel Foucault, *Vednost-oblast-subjekt* (Ljubljana: Krtina, 2008), 140.

žarišča« , pač pa prihaja od spodaj. Tvorí se »v vsaki točki in vsakem trenutku«⁶⁵⁸ in je potemtakem vseprisotna. Zaradi tovrstnega pojmovanja Foucault ne priznava univerzalnega binarnega boja, kakršnega izpostavljajo npr. radikalne feministke v smislu nadvlade patriarhata ali marksisti v smislu diktata vladajočega razreda,⁶⁵⁹ kajti po njegovem mnenju »ne obstaja dvojno in vseobsegajoče nasprotje med vladajočimi in vladanimi«. ⁶⁶⁰ »Oblast, če je ne pogledamo preveč od daleč, ne dela razlike med tistimi, ki jo izključno posedujejo in zadržujejo, in temi, ki je nimajo in se ji podreajo. Oblast moramo razumeti kot nekaj, kar kroži, ali bolje, kot nekaj, kar deluje samo v obliki verige.«⁶⁶¹ Prav zaradi te njene izmuzljivosti pa moramo pričakovati, da se bo nenehno srečevala z odporom, kajti prav tako, kot so številne točke oblasti, so številne tudi točke upora. »Tako kot mreža odnosov oblasti končno oblikuje gosto tkivo, ki gre skozi aparate in ustanove, ne da bi se točno umestilo v njih, prav tako gre tudi rojenje točk upora skozi družbene slojevitosti in posamezne enote.«⁶⁶² To načelo seveda velja tudi za diskurz, za govor. Kakor podarja Foucault: »Govori, prav tako kot molčanja, niso enkrat za vselej podvrženi oblasti ali obrnjeni proti njej. Treba je priznati, da gre za kompleksno in nestalno igro, v kateri je govor lahko orodje in hkrati učinek oblasti, pa tudi ovira, spotika, točka odpora in izhodišče na neko nasprotno strategijo [...] govor prenaša in proizvaja oblast, krepi jo, pa tudi uničuje, izpostavlja, jo dela krhko in omogoča njeno zajezitev.«⁶⁶³

Foucaultovo razlago je možno preslikati tudi na diskurzivno polje, ki se je vezalo na regulacijo prebivalstva. Pokazati je namreč mogoče, da sta pronatalizem in, kakor bomo videli v nadaljevanju, tudi evgenika, s katerima se je praviloma napajala oblast, če so ju na posebne načine artikulirale ženske, lahko delovala v službi odpora. Njune zahteve po večjem številu in kakovosti prebivalstva so denimo feministkam često nudile retorično orožje pri promoviranju zaščite materinstva, s katero so na svoj način vendarle utirale pot ženski emancipaciji. O boljši predporodni in poporodni skrbi, boljših zdravstvenih in higienskih razmerah se v tem oziru sicer praviloma res ni govorilo kot o cilju samem po sebi, temveč kot o sredstvu za izboljšanje biološke kvalitete in kvantitete naroda. Kljub temu so tovrstni premiki v mnogočem, s tem ko so dejansko dolžnost materinjenja diskurzivno preoblikovali v *pravico*,

⁶⁵⁸ Michel. Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 90.

⁶⁵⁹ Jana Sawicki, *Disciplining Foucault: feminism, power, and the body* (New York, London: Routledge, 1991).

⁶⁶⁰ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 91.

⁶⁶¹ Michel Foucault, *Vednost-oblast-subjekt* (Ljubljana: Krtina, 2008), 140.

⁶⁶² Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 93.

⁶⁶³ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 97.

ne glede na družbeni razred in na stan, pripomogli k boljšemu položaju žensk.⁶⁶⁴ In čeprav je klic po pronatalistični intervenciji v osrčje družine ženskam zagotovo škodil, jim je obenem na neki način tudi koristil, saj je ponujal izgovor, da so opozorile na slabe razmere v zasebnem. Če na tem mestu nekoliko pretiravamo, bi torej lahko trdili, da jim je v polju samega oblastnega govora omogočal artikulirati zahtevo, da je »zasebno tudi politično«. Seveda, kakor poudarjajo številne avtorice, je tovrstna politika zanimanja za zasebno pomenila tudi nove vsiljive oblike nadzora. Poleg novih pravic je ženskam nalagala tudi nove odgovornosti. Govoriti o subverzivnih učinkih preteklega »feminističnega« prisvajanja pronatalizma oziroma maternalistične politike zato pomeni, če se izrazimo nekoliko ekspresivno, jadrati med Scilo in Karibdo.

Toda znotraj biopolitičnega diskurza je možno prepoznati še druga mesta, s katerih so ženske lahko širile odpor. Kakor poudarja Robert A. Nye, so široko zastavljene kampanje za dvig kvantitete in kvalitete rojstev v prvi polovici 20. stoletja ponujale subverzivno iztočnico zato, ker so z namenom, da bi ženske bolje pripravile na porod ali jih obvarovale spolnih bolezni, posredovale tudi znanje o drugih vidikih spolnosti. To širjenje znanja o spolnosti pa je posameznicam paradoksalno omogočalo, da so se naučile omejevati tudi svoje potomstvo. Podobno, toda še bolj izrazito subverzivnost je, kakor bomo še videli v nadaljevanju, ponujala tudi evgenika. Številne feministke so namreč z »evgeničnim« izgovorom, da želijo omejevati število podhranjenega (in potemtakem v zdravstvenem smislu baje »manjvrednega«) potomstva, upravičevale neposredno možnost širjenja kontracepcije vsaj med obubožane sloje.⁶⁶⁵

Učinkovanje »biopolitičnega« govora je bilo (in ostaja) torej večznačno, spreminjalo se je, če ponovno parafraziram Foucaulta, v skladu »s shemo sprememb, ki so jih odnosi moči vsebovali že v svojem delovanju«,⁶⁶⁶ kar je možno potrditi še z drugimi, bolj presenetljivimi primeri znotraj teme reprodukcije. Priznati je pravzaprav treba, da tudi zahtevi po dostopu do kontracepcijskih sredstev in možnosti splava, še posebno v času izrazite dvojne morale, nista imeli vselej inherentno emancipacijske vloge. Npr. kakor so verjele nekatere slovenske feministke, npr. članice SŽD (podobne zgodbe pa, kot bomo videli v nadaljevanju, izpričujejo tudi kazenskih spisi o abortusih), so se moški možnosti abortusa često posluževali zato, da bi lažje »spolno izkoriščali žensko«. Z njim so se namreč v precej številnih primerih izognili odgovornostim starševstva in zakona po tem, ko so svojo zapeljanko v spolne odnose zvabili

⁶⁶⁴ Jon Simons, »Foucault's moher,« v *Feminist interpretations of Michel Foucault*, ur. Susan J. Hekman (Pennsylvania State University Press, 1996), 179-211.

⁶⁶⁵ Glej stran X.

⁶⁶⁶ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010), 95.

prav z obljubami o poroki.⁶⁶⁷ Zatiranje kontracepcije je deloma vsekakor način konsolidiranja moške nadvlade, v posameznih obdobjih in situacijah pa deloma deluje tudi kot obrambna strategija žensk, kot metoda, s katero pokušajo prisiliti moške, da prevzamejo odgovornost za svoje spolno vedenje.⁶⁶⁸

Diskurzivni fenomeni, povezani z rodnostnim vprašanjem, se torej v določenih primerih kažejo kot večznačni. Kako bodo delovali, ni odvisno samo od njihovih inherentnih pomenov, temveč predvsem od tega, kdo je tisti, ki v določenem trenutku upravlja z njimi, in kdaj.

(Z)MOŽNOSTI IN ZNANJE

V prejšnjih poglavjih smo poskušali spoznati, kako so različni avtorji in avtorice različnih političnih smeri in poklicnih profilov obravnavali problem »tajnih splavov« oziroma vsesplošne regulacije rojstev. Analizirali smo, kako so gledali na vzroke in posledice tovrstnih praks in kje ter kako so iskali možne rešitve. Videli smo, da je bila vednost, ki so jo predstavljali, razpršena in močno odvisna od njihovega ideološkega ozadja. V pričujočem poglavju bomo sintetično (v obrisih) predstavili, kaj se da na podlagi že opravljenih raziskav, predvsem natančne analize ustnih in ostalih virov, ki jo je opravila dr. Irena Rožman, in tiskanega gradiva (npr. spolnih priročnikov, notic iz časopisja) sklepati o znanju in možnostih, ki jih je imelo slovensko prebivalstvo glede regulacije rojstev v obdobju med obema vojnama. Predvsem nas bo zanimalo vprašanje spolne vzgoje in dostopnosti, razširjenosti in

⁶⁶⁷ Tudi dandanes diskurz, ki odgovorno rabo kontracepcije postavlja nasproti nenačrtovanemu materinstvu, še posebno če se vanj vključujejo »rasistični« centri moči, lahko deluje kot oblastni govor, saj, kakor poudarja Mihnea Panu, pomaga ustvarjati definicijo »patološke črne nezakonske matere«, ki za razliko od belke, ni zmožna povsem premišljeno in odgovorno načrtovati potomstva. (Ne)raba kontracepcije s strani samskih žensk torej zdaj pomaga risati ločnico med „normalnim“ in patološkim „drugim“, s tem, da se, v nasprotju z stanjem iz začetka 20. stoletja, ko so omejevanje rojstev povezovali s patološkostjo, normalno veže na rabo kontracepcijskih sredstev. Podobno oblastno strategijo je, po mnenju številnih avtorjev in avtoric, možno prepoznati tudi v imeprialističnih prizadevanjih širitve kontracepcije v tretji svet. Navidez emancipacijski govor urejevanja porodov v tem kontekstu v resnici skriva evgenične težnje po zajezitvi naraščanja prebivalstva industrijsko manj razvitih držav in je potemtakem povezan s strahovi »Zahoda« po številčni prevladi „drugega“. Poleg tega se nekatere feministke proti nekaterim oblikam kontracepcije postavljajo tudi zato, ker v njih prepoznavajo oporo pretirani medikalizaciji. Redno jemanje tablet naj bi namreč ženske postavljalo pod nepretrgano, vsakodnevno nadzorovanje s strani medicinskega aparata in tako prispevalo k dodatni patologizaciji njihovih reproduktivnih teles. (Mihnea Panu, »Governing 'others', The (m)other subject in the US family planning discourses,« *Journal of Language and Politics* 9 (2010): 260-280; Jon Simons, »Foucault's moher,« v *Feminist interpretations of Michel Foucault*, ur. Susan J. Hekman (Pennsylvania State University Press, 1996), 179-211; Rebecca M. Albury, *The Politics of Reproduction: Beyond the Slogans* (Sydney: Allen & Unwin: 1999).

⁶⁶⁸ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007), 3.

učinkovitosti različnih kontracepcijskih sredstev. Abortivnih praks na tem mestu ne bomo obravnavali, saj bodo podrobneje predstavljene v drugem delu disertacije.

A. Spolna vzgoja

Do konca tridesetih let je v slovenščini izšlo že nekaj spolnih priročnikov, »učbenikov«, knjižic in poglavij. Leta 1936 je npr. lahko slovenska zainteresirana publika prvič v svojem maternem jeziku prebiral odmevno delo *Popolni zakon* nizozemskega ginekologa Theodorja Hendrika van de Veldeja⁶⁶⁹ in že leta 1929 knjižico *Večni greh ljubezni med moškim in žensko*, ki jo je napisal Eugen Zugen.⁶⁷⁰ V istem obdobju je bila v slovenščino prevedena tudi Forelova monografija *Spolno vprašanje*. Tovrstna dela so opisovala funkcijo spolnih organov in razlagala pomen spolnega občevanja, prikazovala nevarnosti spolnih bolezni ter občasno tudi bralstvu svetovala glede poti do spolnih užitkov. Zaradi »naturalistično« natančnega in hkrati seksualnosti naklonjenega opisovanja so si nakopala srdito jezo nekaterih moralistov. Če zaupamo besedam Marjana Bohoriča, naj bi prav Van de Veldejev priročnik »del naše javnosti« tako obsojal, da ga nekatere knjižnice niso smele izposojati. Na podobno averzijo naj bi naleteli tudi Forelovo *Spolno vprašanje*, Žgečeva knjižica *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, zlasti pa delo Angele *Vode Spol in usoda*, o kateri smo že razpravljali.⁶⁷¹

S še večjo težavo kot v čtivo »za odrasle« so se spolne vsebine prebijale v učne načrte oziroma knjige, namenjene otrokom in mladostnikom. Medtem ko so npr. v sosednji Italiji že leta 1912 uvedli predmet igiene sessuale (spolna higiena),⁶⁷² na Slovenskem pred letom 1933 po besedah Henrika Tume ne najdemo niti enega šolskega učbenika, ki bi se dotaknil tovrstnih vsebin,⁶⁷³ kljub dejstvu, da so nekateri avtorji zagovarjali drugačen odnos do spolnega vprašanja. Kakor poudarja Irena Rožman, je postala »spolna vzgoja središče žolčnih razprav«⁶⁷⁴ že na prelomu stoletja, najbolj pa so se tovrstne polemike razvnele v 30. letih 20. stoletja. Mnenja katoliških avtorjev na eni in liberalnih avtorjev na drugi strani so se razhajala

⁶⁶⁹ Theodor Hendrik Van de Velde, *Popolni zakon* (Ljubljana: Umetniška propaganda, 1936).

⁶⁷⁰ Eugen Zugen, *Večni greh ljubezni med moškim in žensko* (Zagreb: [Merkantile], 1929).

⁶⁷¹ Marjan Bohorič, *Spolno življenje : kratek oris zdravega in nezdravega spolnega življenja za spolno zorečo mladino (v puberteti) in za ostale starejše ljudi* (Ljubljana: Deziderij, Mizerit, 1940).

⁶⁷² Meta Černigoj, »Kupida je spoznala, preden je srečala matičarja,« Slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva,« *Zgodovina za vse* 16 št. 2 (2009): 96-117.

⁶⁷³ Henrik Tuma, »Spolni problem,« *Svoboda* 5, št. 6-7 (junij-julij 1933): 273-278; 312-318.

⁶⁷⁴ Irena Rožman, »Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. Stoletju,« v *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 399.

glede vprašanj, kdaj in kako naj se spolne vsebine razodene mladostnikom ter komu naj bo poverjena ta naloga. Po oceni omenjene avtorice so katoliki »zagovarjali individualno spolno vzgojo, in sicer le v skrajnem primeru, ko je spolni nagon že prebujen«⁶⁷⁵. Prerano razlaganje naj bi le dodatno spolno razvnelo otroke. Menili so tudi, da je najbolj primerno, če jim o spolnosti razlagajo zdravniki. Liberalno usmerjeni avtorji so nasprotno »zagovarjali preventivno spolno vzgojo, po možnosti individualno, kadar gre za intimna vprašanja, na splošno pa morajo vsi otroci dobiti znanje o spolnosti v šoli«⁶⁷⁶.

Prizadevanja liberalno, pa tudi marksistično usmerjenih avtorjev so v tridesetih letih vendarle obrodila nekatere precej konkretne sadove v obliki knjižic in brošur o spolni vzgoji za odrasčajočo mladino. Med temi gre še posebej omeniti prevod kratke razprave znanega nemškega »seksualnega pedagoga« Maksa Hodanna *Ali prinaša otroke res štoklja*, ki je bila zaradi svoje natančne in nazorne, vendar hkrati preprosto napisane vsebine razumljiva celo otrokom,⁶⁷⁷ ali knjižico že omenjega domačega avtorja Marjana Bohoriča *Spolno življenje*. Kako težko so se progresivne ideje o spolnosti uveljavljale v slovenskem prostoru, priča odziv, na katerega je Bohoričevo delo naletelo celo v liberalnem časopisju, ki je v splošnem knjižico ocenilo kot neprimerno za mladino.⁶⁷⁸

V obdobju med obema vojnama so torej izšli nekateri priročniki in učbeniki, ki na spolnost niso gledali kot na greh. Kljub temu se je njihova svobodomiselnost, tako kot v primeru Tume, praviloma končala, ko so prišli do vprašanj samozadovoljevanja in homoseksualnosti, ki so jih še vedno interpretirali kot škodljive in gnusne prakse. Dokaj zadržani so bili tudi pri podajanju razlag in pojasnjevanju kontracepcijskih metod in sredstev. Le nekatera izmed zgoraj navedenih del so namenila obširna poglavja problemu spolne zaščite in še ta so povečini kontracepcijo omenjala zgolj v povezavi s preprečevanjem nalezljivih spolnih bolezni. Že uvodoma je tako možno s precejšnjo gotovostjo predpostavljati, da se je slovensko prebivalstvo o kontracepcijskih sredstvih le s težavo seznanjalo tako, kot je bilo to mogoče v nekaterih drugih državah, v katerih so se prav tedaj prek izobraževalnih javnih občil organizirale obsežne akcije o »birth control«. Toda znanje o metodah za preprečevanje nosečnosti se je verjetno širilo tudi prek drugih kanalov, npr. s

⁶⁷⁵ Irena Rožman, »Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. Stoletju,« v *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 401.

⁶⁷⁶ Irena Rožman, »Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. Stoletju,« v *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 401-402.

⁶⁷⁷ Max Hodann, *Ali prinaša otroke res štoklja* (Ljubljana: Zal. "Žena in Dom"), 1937.

⁶⁷⁸ »Marjan Bohorič, Spolno življenje,« *Jutro*, 02.07.1940 (št. 151, leto 21), 4.

pomočjo ustnega izročila, pa tudi (prepovedanih) reklamnih oglasov. Kljub skupnim podatkom v spolnih priročnikih verjetno tako tudi slovenski pari niso popolnoma tavalni v temi.

B. »Pretrgano sojtje« in (periodična) abstinenca

Več tujih zgodovinarjev ugotavlja, da je med najpomembnejše neposredne kontracepcijske metode, ki so bile v Evropi v uporabi pred izumom moderne kontracepcije (torej hormonskih tablet in kondomov iz lateksa), možno prištevati »coitus interruptus« oziroma »prekinjeno občevanje«. Gre za preprosto tehniko, pri kateri moški poskrbi za ejakulacijo izven ženskih genitalij, pri tem pa ne uporablja nobenih dodatnih sredstev oziroma pripomočkov. Evropsko prebivalstvo naj bi tehniko poznalo že več stoletij oziroma naj bi jo zaradi njene preprostosti znova in znova na novo »izumljalo«. ⁶⁷⁹

Hera Cook v svoji izčrpni raziskavi o »dolgi seksualni revoluciji« v Angliji z opiranjem na (avto)biografske vire znanih angleških podpornikov uravnavanja rojstev sicer deloma demantira te ugotovitve. Po njenem mnenju se je znanje o metodi prekinjenega spolnega odnosa na Otok iz Francije preneslo šele v 19. stoletju. Hkrati tudi dokazuje, da do prvega občutnega znižanja rodnosti v Angliji ni prišlo toliko zaradi povečane uporabe »coitusa interruptusa« ali različnih mehaničnih in kemičnih kontracepcijskih sredstev, ki so bila v drugi polovici 19. stoletja in še v prvi polovici 20. stoletja še precej neučinkovita, kolikor zaradi abstinence. Zlasti med srednjimi sloji so se začela širiti načela neke »viktorijanske morale«, ki je pred zakonom zahtevala (žensko) čistost, nato pa delno vzdržnost. Omenjena zgodovinarica trdi, da v nasprotju s splošnim prepričanjem tovrstna načela niso v celoti izhajala iz »zunanjih pritiskov«, pač pa jih je tvorila intrinzična želja žensk po zmanjšanju števila mučnih in nevarnih porodov, ki je v končnem tudi pripeljala do znižanja rodnosti. ⁶⁸⁰

Glede poznavanja tradicionalnih kontracepcijskih metod na Slovenskem gre morda zaupati Henriku Tumi, ki je že v letih pred prvo svetovno vojno navajal, da naj bi bilo na kmetih v rabi »pretrgano sojtje« (torej prekinjeno občevanje). Ne vemo sicer, če je do omenjenih ugotovitev prišel (samo) na podlagi opazovanja razmer v slovenskem prostoru, saj se je v nadaljevanju svojega sestavka o tej metodi oprl na tujo literaturo, predvsem na

⁶⁷⁹ Angus Mc Laren, *History of Contraception: From Antiquity to the Present Day (Family, Sexuality & Social Relations in Past Times)* (Oxford: Basil Blackwell, 1992); Gigi Santow, »Coitus interruptus and the control of natural fertility«, *Population Studies* 49 (1995): 19-43.

⁶⁸⁰ Hera Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

nemškega zdravnika dr. Baumana, po katerem naj bi se »pretrganega soitja« posluževali zlasti neporočeni ljudje.⁶⁸¹ V vsakem primeru je nato tudi v tridesetih letih brez kakršnegakoli navajanja tujih avtorjev zapisal, da je coitus interruptus »bil [...] dobro znan in v navadi med našim⁶⁸² kmetiskim ljudstvom. Kmetiski fant, ki se ga ni znal posluževati in je oplodil dekle, je bil svojim tovarišem v posmeh.«⁶⁸³ Na podlagi omenjene izjave je možno sklepati, da je imel Tuma res v mislih spolne prakse v slovenskih krajih. Kljub temu njegova izvajanja za našo analizo niso zadostna, saj se navezujejo samo na določen segment prebivalstva – na neporočene pare s podeželja. Vprašati se moramo, če je bil coitus interruptus v rabi tudi med slovenskimi poročenimi pari, ki so v obdobju med obema vojnama že začeli vse bolj omejevati število porodov, ter če se je te tehnike posluževalo tudi sicer precej maloštevilno nekmečko prebivalstvo. Čeprav je namreč »pretrgano občevanje« enostavno, seveda ni v celoti zanesljivo,⁶⁸⁴ poleg tega so tedaj številni domači ter v slovenščino prevedeni spolni priročniki vneto razlagali o njegovi nevarnosti za duševno in telesno zdravje spolnih partnerjev, kar je morebiti ljudi odvrčalo od njegove uporabe in so potemtakem raje posegli po drugih metodah za regulacijo porodov. Glede spolnih praks poročenih parov s podeželja veliko povedo izsledki intervjujev, ki jih je na Dolenjskem, natančneje v župniji Velike Brusnice, opravila Irena Rožman. Po njenih ugotovitvah »med zakonci župnije Velike Brusnice nista bila v navadi niti prekinjen odnos niti spolna vzdržnost. Prekinjeni spolni odnos je bil odvisen od moževe dobre volje, ker pa so, po pričevanju, bili do načrtovanja družine brezbrizni, ta metoda ni bila razširjena. Postopoma naj bi se uveljavila šele v 50. letih 20. stoletja, kar je ženske prisililo, da so se načrtovanja otrok lotile po svoje. Na splošno so se z različnimi izgovori izogibale spolnim odnosom, npr. namenoma so bedele pozno v noč, dokler ni mož zaspal in tako pozabil na svojo potrebo, le pogumnejše so moža brez sprenevedanja zavrnila, zavrnitev se je navadno končala s prepirom. Svoj cilj so možje skušali doseči z grožnjo prešuštva.«⁶⁸⁵

Podobne prakse izpričujejo tudi podatki ankete, opravljene na vzorcu 111 žensk, rojenih v letih od 1912 do vključno 1934 in prav tako živečih v župniji Velike Brusnice. Med

⁶⁸¹ Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 8 (1911): 110; Henrik Tuma, »Seksuelni problem,« *Naši zapiski* 10 (leto 1913): 16-17.

⁶⁸² Poudarila Ana Cergol Paradiž.

⁶⁸³ Henrik Tuma, »Spolni problem,« *Svoboda* 5, št. 6-7 (junij-julij 1933): 313.

⁶⁸⁴ Različne študije npr. ocenjujejo njeno neuspešnost med 38 in 10 % (Hera Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 49).

⁶⁸⁵ Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001), 341.

anketirankami sta namreč samo dve potrdili, da sta z možema praticirali metodo prekinjenega spolnega odnosa, in ena, da sta uporabljala kondom.⁶⁸⁶

Ustavimo se še nekoliko pri vprašanju spolne abstinence, za katero Hera Cook trdi, da je v Angliji v preteklih stoletjih vplivala na znižanje rodnosti zlasti med srednjimi sloji, na kar naj bi kazal tudi splošno razširjeni buržoazni predsodek o mnogoštevilnih delavskih družinah kot moralno sprevrženih. Če omejevanja porodov namreč ne bi pogosto enačili ravno s spolno vzdržnostjo, se tovrstne samodejne povezave med številčnostjo otrok in »nemoralo« ne bi ustvarile.⁶⁸⁷ Toda, ali bi lahko tovrstni vzorec iskali tudi pri slovenskem meščanstvu? Precejšnja nezaupljivost do ostalih metod in vzporedno navdušenje, s katerim so na Slovenskem sprejeli prav Knaus-Oginovo odkritje, bi lahko nakazovala, da so tudi tu v spolni abstinenci prepoznavali eno najbolj sprejemljivih in najbolj logičnih sredstev za preprečevanje rojstev, strategijo, ki je bila najbližje takratni emocionalni kulturi, in to ne zgolj zaradi vpliva cerkvenih nauk. Resda so jo, kakor že poudarjeno, zaradi skladnosti s krščansko moralo propagirali zlasti katoliški avtorji. Toda navdušenje zanjo je šlo pogosto onstran ideoloških nasprotij. Morda ne pretiravamo, če zatrdimo, da je bilo v obdobju med obema vojnoma prav tej metodi posvečeno največ bodisi v slovenščini napisanih bodisi v slovenščino prevedenih priročnikov o kontracepciji.⁶⁸⁸ Celó že omenjeni Marjan Bohorič, ki je zavzel izrazito liberalno stališče do vprašanja spolnosti, saj se v nasprotju s številnimi sodobniki ni zgražal niti nad »onanijo« in je tudi kritiziral neupravičeno zaničevanje homoseksualcev, je v svoji knjižici pisal o »periodični abstinenci« kot eni najvarnejših, najcenejših in najbolj naravnih kontracepcijskih metod.⁶⁸⁹

Olla-gumiji, pesarji in izpiranje nožnice

Bohoričevo vneto zagovarjanje periodične metode ne preseneča pretirano, če upoštevamo njegov pogled in pogled še drugih, tudi liberalno usmerjenih slovenskih in tujih avtorjev, na primernost ostalih tedaj dostopnih kontracepcijskih metod. Kondome so npr. ocenjevali kot drage, stali naj bi od 3 do 5 dinarjev, in nezanesljive. Vrh tega pa naj bi še

⁶⁸⁶ Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001), 342.

⁶⁸⁷ Hera Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

⁶⁸⁸ O pomenu Knauss-Oginove metode na Slovenskem in ocenjanju ostalih kontracepcijskih metod glej tudi: Sabina Žnidaršič Žagar, »Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, na Kranjskem, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2002).

⁶⁸⁹ Marjan Bohorič, *Spolno življenje : kratek oris zdravega in nezdravega spolnega življenja za spolno zorečo mladino (v puberteti) in za ostale starejše ljudi* (Ljubljana: Deziderij, Mizerit, 1940), 60-61.

zmanjševali naslado. Ljudje naj bi jih v simbolnem smislu povezovali z nemoralo, izven zakonskim spolnim občevanjem in prostitucijo.⁶⁹⁰ Pesarji so veljali za nepraktične, v nekaterih primerih za nevarne in spet za zelo drage, zaradi česar naj bi si ji lahko privoščila le redkokatera Slovenka. Izpiranje nožnice z irigatorjem in pomožnimi sredstvi, kakor je denimo kinin, naj bi imelo sicer sloves cenovno ugodnega sredstva, toda hkrati naj bi bilo manj priročno, »saj se vrši spolna združitev često v takšnih razmerah in okoliščinah, da je izpiranje nožnice popolnoma nemogoče«, ⁶⁹¹ poleg tega naj bi bilo skoraj povsem neučinkovito. ⁶⁹²

Mnenja o neprimernosti različnih kontracepcijskih sredstev še zdaleč niso izvirala samo iz moralnih predsodkov, pač pa često iz tedanjih realnih materialnih in tehničnih zmožnosti ter, kakor predpostavlja Hera Cook, posebne čustvene kulture prebivalstva. Spomnimo se, da je v obdobju med obema vojnama redkokatero gospodinjstvo imelo takoj pri roki čisto, tekočo vodo oziroma kopalnico, zaradi česar je bilo izpiranje nožnice v resnici izredno nepraktično. Kondome pa so v Evropi, v nasprotju z ZDA, kjer so že počasi uvajali lateks, do 50. let proizvajali iz manj elastične gume ali ribjega mehurja. Posledično niso bili tako zanesljivi. Tudi prebivalstvo se je težko čustveno navadilo na nespontanost pri spolnem odnosu, ki so jo prinašala tovrstna sredstva. ⁶⁹³

Kljub temu so posamezni slovenski avtorji, npr. Henrik Tuma ali Jernej Demšar, promovirali rabo kondomov, še posebno kot zaščito pred spolnimi boleznimi. ⁶⁹⁴ Sorazmerno pogosto pojavljanje reklam za prezervative v liberalnih medijih tudi priča o njihovi dostopnosti znotraj slovenskega prostora. Dobiti jih je bilo možno skoraj v vseh lekarnah, po pošti, in kakor je zgroženo poročal *Slovenec*, pri navadnih krošnjarijih. ⁶⁹⁵ Kot priljubljena znamka se omenja zlasti »Olla-gumi«.

⁶⁹⁰ Dagmar Herzog, *Sexuality in Europe, A Twentieth-Century History* (New York: Cambridge University Press, 2011).

⁶⁹¹ Marjan Bohorič, *Spolno življenje : kratak oris zdravega in nezdravega spolnega življenja za spolno zorečo mladino (v puberteti) in za ostale starejše ljudi* (Ljubljana: Deziderij, Mizerit, 1940), 60-61.

⁶⁹² Glede ocenjevanja različnih kontracepcijskih sredstev v različnih priročnikih, ki so v obdobju med obema vojnama izšli v slovenskem jeziku glej: Paul Adam, *Zablode ljubavnega življenja* (Zagreb: Neva, 1929); Marjan Bohorič, *Spolno življenje: kratak oris zdravega in nezdravega spolnega življenja za spolno zorečo mladino (v puberteti) in za ostale starejše ljudi* (Ljubljana: Deziderij, Mizerit, 1940); Michael Holländer, *Kako naj se žena obvaruje spočetja in nosečnosti?* (Zagreb: Neva, 1927).

⁶⁹³ Hera Cook, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

⁶⁹⁴ Jernej Demšar, *Spolne bolezni: z ilustracijami* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1919); Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda* 5, št. 6-7 (junij-julij 1933): 273-278; 312-318.

⁶⁹⁵ »Proti krošnjarstvu«, *Slovenec*, 13. 10. 1933 (št. 234), 7.

Slika 3 (Različni oglasi za kondome (Vir: Slovenski narod in Jutro, 1923–1940))

Prav tako so se na slovenskem tržišču vsaj proti koncu tridesetih let zagotovo dobili tudi irigatorji. Čeprav so se slednji reklamirali kot sredstva za »žensko higijeno« in v njihovih oglasih, podobno kot v oglasih za kondome, ni zaslediti neposrednega navajanja domnevnih kontracepcijskih funkcij, lahko domnevamo, da so se prodajali tudi z namenom preprečevanja oziroma, kakor bomo videli v nadaljevanju, morebiti celo prekinitve nosečnosti.⁶⁹⁶

Žena in higijena

Danes, ko se splošno deluje na tem, da se odstranijo slabi vplivi na človeško telo in da se ljudem pomaga do lepšega in udobnejšega življenja, je vsak nov pojav v napredku higijene sprejet z razumljivim zadovoljstvom.

S pravilnim negovanjem telesa in z dobro voljo se da doseči mnogo več, kot si marsikdo misli. Higijena je odpravila iz civiliziranega sveta premnogo človeške nadloge prejšnjih vekov, katerim je podlegalo ljudstvo kar v trumah. Star pregovor pravi, da je čistoča pol zdravja. Res je tako! Še več: Čistoča je temelj zdravja, zdravje pa je največja sreča.

Proizvodnja ženskih higienskih potrebščin je obogatila tržišče z novim praktičnim higienskim pripomočkom. To je novi TITO irigator, ki ga prinašamo v sliki

ne vođa tako, da popolnoma ohljuje telo in oblačila, da se ne zmoočijo in zamažejo.

TITO irigator ima elastično gibljivo cevko za maternico, katera se lahko poljubno regulira v vse smeri in tudi v globino, pri čemer se breztrudno prilagodi legi vagine.

Posebna naprava na cevki za maternico udari vse sonke in tresljaje, tako da cevka med irigiranjem popolnoma miruje.

Idealna in priročna oblika tega irigatorja omogoča njegovo uporabo vseh, ne oziiraje se na oblačila, prostor ali sobno temperaturo, kakor doma tako na potovanju. Manipulacija s tem irigatorjem je enostavna in zelo lahka.

TITO irigator sedi utesnjen sam na svojem mestu in ne potrebuje med irigiranjem nikake ročne pomoči. Irigiranje poteka v miru, udobno in čisto.

TITO irigator se dobi v vseh lekarnah, drogerijah, bandažnih in korme-tičnih trgovinah.

S tem irigatorjem prečuha stara miš- na tradicija, pulna težav in neprijetno- sti. Novi TITO irigator se uporablja vedno le stoje. Ta način irigiranja je z ozirom na notranji stroj ženskega organizma najboljši in najudobnejši.

TITO irigator ustreza vsem potrebam in zahtevam današnje higijene in je prava dobrina za žene. Skozi posebni odtok odvaja ta irigator vso uporablje-

Slika 4 (Vir: Žena in dom, leto 10, julij 1939, št. 7, str. 292.)

⁶⁹⁶ »Žena in higijena,« Žena in dom 10, št. 7 (julij 1939): 292; »Žena in higijena,« Žena in dom 10, št. 6 (junij 1939): 258.

EVGENIKA

O EVGENIKI NASPLOH

NOVO IME, STARA VSEBINA

Pisalo se je leto 1883, ko je angleški matematik Sir Francis Galton izumil termin »evgenika«, ki ga je sestavil iz dveh starogrških besed, in sicer iz besede »eu«, kar v slovenščini pomeni »dobro«, in besede »genus«, kar pomeni »rojstvo«, »kreacija«. Z njim je odtlej označeval znanost oziroma prizadevanja za dosego dobrega (človeškega) potomstva.⁶⁹⁷

Galton je namreč na podlagi preučevanja rodovnikov uglednih mož in ob upoštevanju teorije evolucije, ki jo je v knjigi *Izvor vrst* razvil njegov bratranec Charles Darwin, prišel do zaključka, da se talenti in bolezni prenašajo iz roda v rod. Vse človekove fizične kot tudi moralne, intelektualne in celo religiozne značilnosti in zmožnosti naj bi bile zapisane v deblu družine in uspeh posameznika naj bi bil predestiniran z rojstvom. Zato je nasprotoval liberalnim in utilitarnim idejam o možnosti »moralnega napredka« in individualnega samoizboljševanja. Po njegovem mnenju naj bi bila vsa ta prizadevanja nična, kajti k prosperiranju družbe naj bi vodilo zgolj razmnoževanje t.i. večvrednih posameznikov.

Toda tragiko človeštva naj bi predstavljalo dejstvo, da je proces ravno obraten, torej, da se manj nadarjeni predstavniki družbe množijo hitreje kot pa nadarjeni, kar povzroča splošno degeneracijo.⁶⁹⁸ Kakor je pokazal že Charles Darwin, naj bi bil namreč napredek odvisen od boja za obstanek, v katerem manj sposobni propadejo. Civilizirana družba pa naj bi z nudenjem pomoči tistim, ki bi v naravnem okolju sicer podlegli boleznim in lakoti, zavirala ta proces. Hkrati naj bi se nadarjeni ljudje zavestno odločali za manjše število otrok. Ta uničujoči trend bi bilo treba, kakor je verjel Galton, obrniti na glavo, in sicer z namernim poseganjem družbe oziroma države v reproduktivne odločitve posameznikov. Z metodami t.i. negativne evgenike bi preprečevali razmnoževanje ljudi s slabo dedno zasnovo, z metodami pozitivne evgenike pa bi spodbujali razmnoževanje ljudi z dobro dedno zasnovo.

Galton je ključen element za uresničitev svoje evgenične utopije prepoznaval predvsem v rojstvih izjemnih posameznikov, zato je prisegal zlasti na pozitivne evgenične ukrepe, npr. na skrbno proučevanje rodovnikov, ki bi jih nato upoštevali pri napredovanju v službi, na nagrajevanje »večvrednih« parov s številnimi otroki, omislil si je celo nekakšne

⁶⁹⁷ David J. Galton, »Greek Theories on Eugenics,« *Journal of Medical Ethics* 24, št. 4 (Aug., 1998): 263-267; Paul J. Weindling, »International eugenics: Swedish Sterilization in Context,« *Scandinavian Journal of History* 24, št. 2 (1999): 179-197.

⁶⁹⁸ Jakob Tanner, »Eugenics before 1945,« *Journal of Modern European History (Eugenics after 1945)* 10, št. 4, (2012): 458-479.

evgenične farme nadljudi.⁶⁹⁹ Zagovarjal pa je tudi nekatere negativne evgenične metode, npr. zdravniške preiskave in spričevala pred poroko. Sterilizacije, metode, ki je kasneje postala eno izmed najbolj razvpih evgeničnih sredstev, sicer ni omenjal, čeprav je bil z njo verjetno seznanjen, glede na to, da so jo denimo približno v istem času, torej v devetdesetih letih 19. stoletja, podpirali že nekateri ameriški psihiatri.⁷⁰⁰

Čeprav je Galton prvi uporabil termin »evgenika«, prvi se je tudi v svojih idejah o napredku človeštva oprl na *Izvor vrst*, torej na evolucionistične argumente glede človeške narave in na »trdi« koncept dedovanja, s katerim se je zoperstavil tedaj razširjenemu mehkemu »Lamarckianskemu« konceptu,⁷⁰¹ ki je zagovarjal teorijo o dedovanju pridobljenih lastnosti, bi njegova razmišljanja težko označili za začetek evgenike. Ideje, povezane s kvalitativno selekcijo potomcev, so se pojavljale že v antičnih tekstih. Tako je npr. Platon v svoji *Državi* opisal različne strategije za razmnoževanje vodilnega razreda,⁷⁰² V Šparti pa so »evgenično« teorijo, kakor so priznavali v tridesetih letih 20. stoletja tudi slovenski »evgeniki, tako rekoč celo izvedli v praksi: z izpostavljanjem in detomori telesno ali umsko zaostalih novorojenčkov.⁷⁰³ V *Bibliji* prav tako lahko beremo zgodbe, ki imajo evgenične konotacije.⁷⁰⁴ Na začetku 19. stoletja je o pomenu pridobljenih lastnosti razlagala frenološka šola, ki je obliko lobanje povezovala s specifičnimi človeškimi lastnosti, npr. empatijo ali zavistjo. Statistiki, zdravniki in drugi teoretiki »degeneracije«⁷⁰⁵ so že pred Galtonom razlagali o škodi, ki naj bi jo povzročale poroke »manjvrednih« državljanov, in o napredujočem propadu človeštva. Za eno najbolj konkretnih realizacij družbene in reproduktivne utopije, kakršno si je nekaj let za tem zamišljal Galton, pa lahko zagotovo štejemo eksperimentalno skupnost, ustanovljeno v Oneidi v zvezni državi New York leta 1848. Člani te skupnosti so leta 1869 vpeljali program »stiripikulture«, s katerim so poskušali ustvariti popolne otroke. Osebe z željo po potomstvu so morale pred komisijo, ki je ocenila njihovo dedno vrednost. Samo

⁶⁹⁹ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁷⁰⁰ Paul J. Weindling, »International eugenics: Swedish Sterilization in Context,« *Scandinavian Journal of History* 24, št. 2 (1999): 179-197.

⁷⁰¹ Diane B. Paul in James Moore, »The Darwinian Context: Evolution and Inheritance,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 27-39.

⁷⁰² npr. predlaga organiziranje festivala na katerem bi bi osebam z dobrimi geni mogočili začasne poroke. David J. Galton, »Greek Theories on Eugenics,« *Journal of Medical Ethics* 24, št. 4 (Aug., 1998): 263-267; Jakob Tanner, »Eugenics before 1945,« *Journal of Modern European History (Eugenics after 1945)* 10, št. 4, (2012): 458-479.

⁷⁰³ Glej npr.: Božo Škerlj, »Ali in kako moremo izboljšati človeški rod,« *Življenje in svet* 8 (1934): 54.

⁷⁰⁴ Elof Axel Carlson, *The Unfit: The History of a Bad Idea* (New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 2001).

⁷⁰⁵ Več o tem na strani X.

najboljše so izbrali za prokreacijo. Otroci se nato niso vzgajali pri starših, pač pa je zanje skrbela celotna skupnost.⁷⁰⁶

Na območju, ki je kasneje v 20. stoletju prešlo pod Jugoslavijo, je protoevgenične ideje, kakor mu je nekaj desetletij kasneje priznaval slovenski zdravnik Alojz Zalokar, že zgodaj razvijal srbski higienik prof. dr. Milan Jovanović Batut. Batut je že »leta 1874 pisal članke v evgeničnem smislu pod naslovom *Muž i žena*«, principe evgenike naj bi vsebovala tudi »njegova knjiga o higieni *Pouka o čuvanju zdravja*«. ⁷⁰⁷ O sklepanju zdravih in letom primernih zakonskih zvez je sredi 19. stoletja razpravljal dalmatinski zdravnik Eugenio Galvani, doktorand univerze v Pavii. ⁷⁰⁸ Še bolj konkretno se je znotraj hrvaškega prostora evgeniki na prelomu stoletja približal zdravnik in enciklopedist Fran Gundrum, ki je kot prvi na tem področju zbiral statistične podatke o prostitutkah in jih »znanstveno« preučeval, ter čeprav ni trdno verjel v dednost kriminala in prostitucije, zagovarjal sterilizacijo in deportacijo delinkventov. ⁷⁰⁹

Tudi na Slovenskem lahko težnjo po »boljšem« potomstvu prepoznamo v tradiciji, ki je veliko starejša od Galtonovega termina evgenika. Kakor na podlagi ustnih pričevanj sklepa Irena Rožman, je mogoče protoevgenične zapovedi zaslediti npr. v nekaterih starodavnih običajih, po katerih naj bi noseče ženske s spoštovanjem specifičnih tabujev pomagale preprečevati nezaželene lastnosti svojih nerojenih otrok. ⁷¹⁰ Prepričanja o usodnem vplivu dobrih ali slabih dednih lastnosti na potomstvo so bila po mnenju Boža Škerlja, najpomembnejšega slovenskega evgenika, prav tako prisotna v nekaterih slovenskih ljudskih pregovorih, npr. »jabolko ne pade daleč od drevesa« ipd. ⁷¹¹

V slovenskih deželah so v 19. stoletju tiho kategoriziranje državljanov morda izražali tudi predlogi o (ponovni) uvedbi ženitnih dovolilnic in ženitnih zglasnic za najrevnejše sloje prebivalstva, ki so že bile uveljavljene v prejšnjih stoletjih. Tovrstne bi lahko utemeljevali malthuzianski argumenti ⁷¹², katere je, kakor so pokazali številni zgodovinarji, pogosto težko ločiti od evgeničnih oziroma protoevgeničnih idej, kajti mnogi privrženci tovrstnih ukrepov

⁷⁰⁶ Martin Richards, »Perfecting people: selective breeding at the **Oneida** Community (1869-1879) and the **Eugenics** Movement,« *New Genetics & Society* 23, št. 1 (Apr. 2004): 47-71.

⁷⁰⁷ Alojz Zalokar, »Biologija v nacionalni politiki,« *Misel in delo* 4 (1938): 64.

⁷⁰⁸ Eugenio Galvani, »Pensieri sul matrimonio« (doktorska naloga, Università di Pavia, 1859).

⁷⁰⁹ Martin Kuhar in Stella Fatović-Ferenčič, »Prostitutes and criminals: beginnings of eugenics in Croatia in the works of Fran Gundrum from Oriovac (1856-1919),« *Croatian Medical Journal* 53 (2012): 185-97.

⁷¹⁰ Irena Rožman, »Eugénisme et croyances populaires: le dépistages des infirmités dans le passé,« *Ethnologie française* 42, 2 (2012): 301-312.

⁷¹¹ Božo Škerlj, »Evgenika v naših narodnih pregovorih,« *Evgenika* 1, 1 (1935): 2-11.

⁷¹² Najnovejše raziskave in opažanja so sicer pokazala, da zagovarjanje omejevanja ženitev v 19. stoletju pri slovenskih politikih, npr. Janezu Bleiweisu, niso bile plod malthuzianskih idej. Glej: Peter Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. Stoletju* (Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 143-144.

ne zagovarjajo omejevanja potomstva v obče, ampak le pri najrevnejših slojih, s čimer v demografsko politiko tako kot evgeniki že vpeljujejo idejo o *kvalitativnih* razlikah med ljudmi. Tudi med slovenskimi zagovorniki prepovedi poročanja je mogoče prepoznati argumente, na katere so se nekaj desetletij kasneje opirali evgeniki, predvsem poudarjanje interesov skupnosti pred interesi posameznika, strah pred množenjem »beraškega stanu«, ki ni zmožen skrbeti za lastne otroke, itd.⁷¹³

EPIDEMIJA

Čeprav so se kvalitativne demografske zamisli sporadično pojavljale skozi celotno zgodovino, ne gre spregledati, da so se razmahnile šele v obdobju, ki ga je možno poimenovati »zlata doba evgenike«, torej zlasti v prvi polovici 20. stoletja. Sprva je imel Galton le malo resnih privržencev, kritično je npr. njegov biološki determinizem sprejemal John Stuart Mill in še mnogi drugi ugledni angleški intelektualci, vendar se je na prelomu stoletja recepcija njegovih del spremenila.⁷¹⁴ Leta 1904 je bil s pomočjo Galtonove finančne podpore na *University College* v Londonu ustanovljen *Eugenic Record Office*, kasneje preimenovan v *Eugenics Laboratory* (*Evgenični laboratorij*), leta 1911 pa je matematik Karl Pearson postal prvi profesor evgenike na istem kolidžu. Štiri leta pred tem (1907) pa se je formiralo še prvo angleško evgenično društvo (*Eugenic education society*), ki je v nasprotju z v raziskave orientiranim *Eugenic Laboratory* skrbelo za popularizacijo evgenike. Angleško evgenično društvo ni nikoli štelo veliko članov, na vrhuncu svoje aktivnosti je bilo vanj vključenih manj kot 800 oseb, kljub temu je pritegnilo nekatere prominentne posameznike, med drugim tudi Winstona Churchilla, Georgea Bernarda Shawa in Arthurja Balfoura.⁷¹⁵ Tovrstna društva, katedre in laboratoriji so začeli nastajati tudi drugod. Do leta 1924 je tako v vsaj 14 državah evgenika na takšen ali drugačen način dosegla institucionalno obliko.⁷¹⁶ ZDA so svoj *Eugenic Record Office* dobile leta 1910 v Cold Spring Harborju v Zvezni državi New

⁷¹³ Rudi Kyovsky, »Maltuzianizem slovenskega meščanstva ob začetku delavskega gibanja pri nas,« *Socialistična misel* 2 (1954): 764-776; Vlado Valenčič, »O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma,« *Zgodovinski časopis* 22, št. 3-4 (1968): 225-260.

⁷¹⁴ Diane B. Paul in James Moore, »The Darwinian Context: Evolution and Inheritance,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 27-39; Jakob Tanner, »Eugenics before 1945,« *Journal of Modern European History* (*Eugenics after 1945*) 10, št. 4, (2012): 458-479.

⁷¹⁵ Lucy Bland in Lesley A. Hall, »Eugenics in Britain: the view from the metropole,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 213-227.

⁷¹⁶ Francesco Cassata, *Molti, sani e forti, L'eugenetica in Italia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2006), 10.

York. V Nemčiji se je institucionalizacija evgenike začela leta 1904 z ustanovitvijo Archiv für Rassen und Gesellschafts Biologie, ki velja za prvo evgenično revijo na svetu. Leto zatem je sledila še ustanovitev prvega »nemškega« evgeničnega društva, imenovanega Gesellschaft für Rassenhygiene. Znani *Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik*, pomembna evgenična raziskovalna ustanova, v okviru katere je nekaj časa deloval tudi Slovenec Božo Škerlj, je nastala leta 1927. Nemški evgeniki pri označevanju svojega gibanja po navadi niso uporabljali termina evgenika, pač pa sopomenko »rasna higiena«, ki jo je že leta 1895 vpeljal Alfred Ploetz. Termin kljub pridevniku »rasna« v prvem obdobju še ni imel izrazito rasistične konotacije, kar pa se je z nastopom nacizma spremenilo. Evgenična gibanja niso nastajala samo v Evropi in Severni Ameriki, pač pa tudi po drugih kontinentih sveta, izjemno živahna so bila v latinskoameriških državah, v Braziliji denimo so prvo evgenično društvo ustanovili leta 1918,⁷¹⁷ razširila so se tudi v Azijo.

Kmalu je evgenika postala že skoraj globalen fenomen, in čeprav je bila njena geografija v prvi instanci nacionalna, saj so jo v veliki meri hranile prav nacionalistične težnje, so njeni privrženci tudi prestopali posamezne nacionalne okvire in se mednarodno povezovali. Leta 1911 in 1912 sta druga za drugo sledili dve prvi mednarodni evgenični konferenci (Dresden Internationale Hygiene Ausstellung: Gruppe Rassenhygiene in London First International Eugenics Congress). Kasneje so nastala mednarodna evgenična združenja. V dvajsetih in tridesetih letih je sledilo več mednarodnih evgeničnih konferenc, o njej pa so intenzivno razpravljali tudi v okviru drugih mednarodnih »znanstvenih« srečanj.⁷¹⁸

Toda kljub mreženju, kroženju idej in medsebojni kontaminaciji so zaradi različnega političnega, družbenega in kulturnega konteksta posamezna nacionalna in regionalna okolja razvila izjemno različne evgenične programe in definicije, ki so odstopali od Glatonove oziroma, širše, »anglosaksonske« matrice.⁷¹⁹ Razlike so se npr. kazale v *ciljih*, ki so jih poskušali doseči evgeniki. Čeprav se je v osrčju vseh evgeničnih naporov vselej skrivala »evaluativna logika«, kategoriziranje človeškega življenja, so bili tarče teh programov različni ljudje, oblikovale so se torej mnogovrstne opredelitve »evgeničnega Drugega«. Medtem ko so nekatera evgenična gibanja stremela k »čistosti rase« in so jih hranili rasistični predsodki – znano je denimo nacistično poveljevanje »arijske rase« – so bila druga prosta tovrstnih konotacij in so ravno nasprotno poudarjala prednosti mešanja ras. Drugi evgeniki so ločnico

⁷¹⁷ Mark B. Adams, *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia* (New York: Oxford University Press, 1990).

⁷¹⁸ Alison Bashford, »Internationalism, Cosmopolitanism, and Eugenics,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 154–172.

⁷¹⁹ Francesco Cassata, *Building the New Man. Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy* (Budapest-New York: CEU PRESS, 2011).

med »manjvrednimi« in »večvrednimi« državljani postavljali vzdolž razredne meje. Omejiti so poskušali »razplod« ljudi z »družbenega dna«, saj so v skladu z biološkim oziroma genskim determinizmom verjeli, da so (samo) prirojene lastnosti tiste, ki potisnejo človeka na rob družbene hierarhije. Vendar so mnogi evgeniki nasprotovali tovrstnim interpretacijam in verjeli v vpliv okolja. Posledično so zagovarjali reforme, ki bi izboljšale zdravstveno in socialno stanje v državi. Poudarjanje vplivov okolja in potrebnosti »higieničnih ukrepov« ter že zgoraj omenjene puerikulture naj bi bile značilnosti, ki naj bi t.i. »Latinsko evgeniko«, torej evgeniko, ki se je razvila v rimskokatoliških državah (»latinske«) Evrope (npr. Italiji, Franciji, Španiji, Belgiji) in Latinske Amerike, ločevala od t.i. »Anglosaksonske evgenike«, torej predvsem Nemške, Angleške in Severnoameriške evgenike.

Evgenika se je uspešno prilagodila različnim veroizpovedim in političnim sistemom, uveljavila se je tako znotraj fašizma kot tudi liberalizma in socializma, v nekaterih primerih je služila ciljem feministk, v drugih primerih pa delovala protiemancipatorno.⁷²⁰ Vzporedno z vsemi političnimi in ideološkimi prilagoditvami so se razvile mnogovrstne metode, s katerimi so njeni privrženci poskušali uresničiti utopijo o družbi »nadjudi«. Evgenična praksa je, kakor med drugim pojasnjujeta tudi Philippa Levine in Alison Bashford, včasih pokušala *preprečiti* življenje (z zdravniškimi spričevali in prepovedmi poročanja, prisilnimi sterilizacijami, kontracepcijo, segregacijo in občasno tudi abortusom), včasih je poskušala *izboljšati* življenje (s puerikulturo, javnozdravstvenimi reformami, izobraževanjem itd.), včasih je poskušala *generirati/ustvariti več* življenja (s pronatalističnimi ukrepi, zdravljenjem neplodnosti, »euteleogenesis«) in v najbolj ekstremni instanci je poskušala *končati* življenje (z »evtanaziranjem« ljudi s posebnimi potrebami in z opustitvijo zdravljenja novorojenčkov).⁷²¹ V nekaterih državah, npr. prav v rojstni deželi Francisa Galtona, torej Angliji, se kljub vztrajnemu lobiranju načrti o evgeničnih ukrepih niso nikoli (povsem) uresničili.⁷²² Dva redka angleška zakona s sicer precej zakrito evgenično konotacijo sta bila izdana leta 1913 in 1927 (Mental deficiency act). Imponirala sta prisilno institucionalizacijo ljudi z nekaterimi vrstami psihičnih bolezni. V praksi je evgenika precej bolj živahno zaživela v »zibelki demokracije« – ZDA. Leta 1907 je bil v zvezni državi Indiana sprejet prvi zakon o prisilnih sterilizacijah t.i. »manjvrednih« posameznikov. Tovrstne postopke so z zaključkom znanega sodnega spora *Buck vs. Bell* leta 1924 nato legalizirali na zvezni ravni. Čeprav so evgenična prizadevanja

⁷²⁰ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010); Jakob Tanner, »Eugenics before 1945,« *Journal of Modern European History (Eugenics after 1945)* 10, št. 4, (2012): 458-479.

⁷²¹ Philippa Levine in Alison Bashford, »Introduction: Eugenics and the Modern World,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 3-24.

⁷²² Darko Polšak, »Ameriška eugenika,« *Prolegomena - Časopis za filozofiju* 1, št. 2, (2002): 166.

konec tridesetih let ob novih znanstvenih odkritjih izgubila zagon, so s tovrstno prakso v nekaterih ameriških psihiatričnih bolnišnicah nadaljevali vse do srede sedemdesetih let. Tako so, gledano v celoti, sterilizirali okoli 60 .000 Američanov.⁷²³ V Evropi je (prisilne) sterilizacije prvi uzakonil švicarski kanton Vaud leta 1928, sledile so mu še nekatere druge (protestantske) države: Danska(1929), Nemčija (1933), Norveška in Švedska (1934), Finska (1935), Islandija in Estonija. V rimskokatoliških državah so namesto prisilnih sterilizacij običajno uvajali pozitivne evgenične ukrepe. Obsežne programe puerikulture je, kakor že poudarjeno, razvila Francija, predvidela pa jih je tudi fašistična Italija ter druge Južne in Jugovzhodne evropske države. V nekaterih državah so evgenične načrte poskušali uresničevati z zdravniškimi spričevali in pripovedmi poročanja.⁷²⁴ Že leta 1907⁷²⁵ je denimo (ponovno kot prva evropska država) slednje uzakonila Švica.

Kakor je dobro znano, je evgenika svojo najradikalnejšo obliko prevzela v nacistični Nemčiji. Nacisti so do leta 1939 izvedli že okoli 400 .000 prisilnih sterilizacij. Istega leta so uzakonili tudi »program evtanazije T4«, po katerem so v letih 1939–1941 usmrtili 60.000–70.000 duševno motenih in duševno zaostalih ljudi, med njimi mnogo otrok. Samo v plinskih celicah psihiatrične bolnišnice v Bernbergu je bilo umorjenih 14 .000 oseb. Program evtanazije T4 se je zaključil leta 1941 zaradi pritiska javnega mnenja. »Osebj«, ki je dotlej skrbelo za usmrtitve v psihiatričnih bolnišnicah, pa se je nato preselilo v koncentracijska taborišča na Poljskem.⁷²⁶

Zaradi nacističnih zločinov je evgenika, vsaj deklarativno, po drugi svetovni vojni izgubila svoj pomen. Pod novimi imeni in v bolj ali manj prikriti obliki je sicer, kakor so pokazali številni zgodovinarji, med njimi Herve Le Bras in Paul Weindling, vztrajala in vztraja še naprej,⁷²⁷ kljub temu pa skoraj ni dvoma, da se je njena »zlata doba« s padcem nacizma zaključila. Toda zakaj je ta absurda psevdoznanost v prvi polovici 20. stoletja sploh postala tako priljubljena?

⁷²³ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

⁷²⁴ Veronique Mottier, »Eugenics and the state: Policy-Making in Comparative Perspective,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 134-153.

⁷²⁵ 97. člen novega Državlanskega zakonika je prepovedoval poroko duševno bolnim posameznikom. Zakonik izdan leta 1907 je sicer začel pravnomočno veljati šele leta 1912. (Veronique Mottier, »Eugenics and the state: Policy-Making in Comparative Perspective,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 134-153).

⁷²⁶ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

⁷²⁷ Glej npr. Paul Weindling, »Julian huxley and the Continuity of Eugenics in Tweniteth-century Britain,« *Journal of Modern European History (Eugenics after 1945)* 10, št. 4 (2012): 480-499.

PSEVDOZNANOST

Več kompleksnih in med seboj tesno prepletenih vzrokov je v drugi polovici 19. stoletja, predvsem pa na začetku 20. stoletja, odprlo pot evgeniki. Čeprav je evgenika, kljub ambicijam po znanstvenosti, nedvomno ostajala zgolj *psevdoznanost*, se je oblikovala kot posledica premikov, ki so se tedaj zgodili znotraj polja »resnih«, »trdih« znanosti, predvsem *biologije*. Kakor že poudarjeno, je Galtonovo delo navdihnil Darwinov nauk o evoluciji, ki je tudi sicer povzročil preobrat v osmišljanju živega sveta in mesta človeka v njem. Človeško bitje ni bilo več razumljeno kot ločena entiteta, ki jo je po svoji podobi ustvaril Bog, pač pa se je naenkrat znašlo umeščeno med druga živa bitja in kot tako podrejeno biologiji.⁷²⁸ Kar se je zdelo poprej odraz božje volje, je bilo sedaj vse bolj razumljeno kot del naravnih zakonov. Meja med človeškim in biološkim se je zbrisala. Biološko osmišljanje pa se kmalu ni začelo prevajati zgolj iz teles drugih živih bitij na človeška telesa, pač pa vzporedno s pohodom nacionalizmov tudi iz človeškega telesa na *družbeno* oziroma *nacionalno* telo. Tudi o narodu se je, kakor poudarja Marius Turda, začelo vse bolj razmišljati kot o živem organizmu, ki se rodi, raste, zboleva, se stara in umira in ki je konec koncev podvrženo evoluciji.⁷²⁹ Tako se je lahko rodila tudi evgenika, ki jo je v končnem možno razumeti kot samo enega izmed mnogih »modernih« diskurzov, ki družbene pojave interpretirajo na biologističen način in ki prispevajo k »biologizaciji nacionalne identitete in pripadnosti«.⁷³⁰

Darwinova teorija pa ni zgolj še bolj odločno umestila človeka in družbo v naravo, pač pa, kakor so verjeli mnogi, z idejo o *naravni selekciji* postavila temelje »znanstvenemu« opravičevanju neenakosti med ljudmi. Tako je že pred nastopom evgenike Herbert Spencer razvil teorijo socialnega darvinizma. Socialni darvinizem je idejo o naravni selekciji neposredno prevedel v polje družbenega, s svojo predpostavko o konfliktu med družbenimi skupinami kot pogoju za napredek je poudarjal pomen tekmovalnosti, boja, uspeha in upravičenost izničenja nemočnih posameznikov, skratka, neke »»laissez-faire« družbene morale«, ki je bila skladna s kolonializmom in seveda z interesi vladajočega razreda.⁷³¹

⁷²⁸ Philippa Levine in Alison Bashford, »Introduction: Eugenics and the Modern World,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 3-24.

⁷²⁹ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁷³⁰ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁷³¹ Joël Roucloux, »Can democracy survive the disgust of man for man? From social darwinism to eugenics?,« *Diogenes* 49/3, št. 195 (2002): 47-50.

Toda čeprav se prek socialnega darvinizma pot od teorije evolucije k evgeniki zdi kratka in čeprav je Darwin sam v svojih študijah hvalil Galtonove evgenične ideje, je postavljanje avtomatičnih povezav med temi teorijami napačno, in kakor je pokazala demagogija sodobnih kreacionistov, ki je zablode Hitlerjeve evgenike izkoristila za boj proti evolucionizmu, tudi nevarno. Darwin je prvenstveno ostajal na ravni opisovanja razmer v živem svetu in je dvomil, da bi bilo možno evgenične ideje izvesti v praksi. Pisal je torej predvsem o človeku in naravi, *kakršna sta, kakršna obstajata*. Nasprotno pa so Galton in ostali privrženci evgenike pisali o naravi in človeku, kakršna bi *moral*a obstajati. Ta razlika med Darwinovo »deskripcijo« in Galtonovo »preskripcijo« pa je, kakor pojasnujeta Alison Bashford in Philippa Levine, bistvena, kajti prav »preskripcija« je bila tista, ki je »evgeniko naredila politično« ter posledično tako privlačno za njeno okoriščanje s strani državnih oblasti.⁷³² Podobno velja – če nekoliko poenostavimo – za razliko med evgeniko in socialnim darvinizmom, ki prav tako načeloma ni predvidel poseganja države v divji boj za obstanek.⁷³³

Poleg Darwinove teorije evolucije so se v zadnjih desetletjih 19. stoletja nato zvrstila še druga znanstvena odkritja, ki so podkrepila evgenično argumentacijo. Na rojstvo »ortodoksne« evgenike, ki se je močno opirala na genski determinizem, je vplivalo postopno odkrivanje pravil dedovanja. Darwin v svojih študijah ni ponudil prepričljive teorije o prenašanju dednih lastnosti na potomstvo, še vedno je namreč sledil Lamarckovi (v veliki meri) zgrešeni predpostavki o vplivu okolja na dedni material in tudi verjel v njegovo nenehno spreminjanje.

Čeprav je Mendel pravzaprav že leta 1865 s križanjem rastlin pokazal, da so lastnosti organizmov deloma odvisne od lastnosti, ki se nespremenljivo prenašajo med generacijami na recesiven in dominanten način, so bili njegovi izsledki v drugi polovici 19. stoletja pozabljeni. Ponovno so jih odkrili leta 1900, kar štejemo za ključen trenutek v razvoju genetike. **Hugo Marie de Vries, ki je prispeval k ponovnemu odkritju Mendlovih zakonov**, je nato tudi dokazal, da do sprememb v dednem materialu prihaja izjemno redko in nenadno, ter tako izumil pojem mutacije. August Weismann pa je potrdil, da se dedne lastnosti prenašajo samo prek spolnih celic. Predlagal je teorijo o germoplazmi. Wilhelm Johannsen je nato leta 1909

⁷³² Philippa Levine in Alison Bashford, »Introduction: Eugenics and the Modern World,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 3-24.

⁷³³ Joël Roucloux, »Can democracy survive the disgust of man for man? From social darwinism to eugenics?,« *Diogenes* 49/3, št. 195 (2002): 47-50.

prvi uporabil pojem »gen« in predstavil razlike med vplivom okolja podvrženim fenotipom in stabilnim genotipom, ki se prenaša iz roda v rod.⁷³⁴

Strah pred spregledom dednih napak zaradi recesivnih lastnosti in druga dotlej odkrita, toda še zdaleč ne popolnoma konsolidirana pravila dedovanja so evgenike neznansko vznemirjala⁷³⁵ in še podkrepila njihovo obsedeno branje prihodnosti individuuma skozi njegovo *preteklost*, ki je bila latentno vpisana v njegovo telo in njegov rodovnik. Kakor ugotavlja Michel Foucault: »Skrb za rodoslovje je postala skrb za potomstvo; pri porokah niso upoštevali samo ekonomskih nujnosti in pravil družbene homogenosti, ne samo obljub o nasledstvu, temveč tudi grožnje nasledstva; družine so nosile in skrivale nekakšen preobremenjen in mračen grb, katerega sramotni deli so bolezni ali napake potomstva«.⁷³⁶

Kako pomembna so bila za evgeniko odkritja v polju genetike oziroma biologije, izpričujejo tudi besedila slovenskih privržencev te znanstvene utopije. Slovenski hvalospevi evgenični misli so se namreč pogosto začeli prav s predstavitvijo Darwinove teorije, nato Mendlovih zakonov, razlikami med genotipom in fenotipom, mutacijsko teorijo, odkritjem genov in kromosomov itd. in jih predstavljali kot »najvažnejšo znanstveno oporo evgenike«.⁷³⁷

Ob biologiji oziroma genetiki so evgenično gibanje oplajale še nekatere druge mlade znanstvene oziroma kvaziznanstvene discipline, npr. serologija, fizična antropologija in psihiatrija, predvsem pa je podobno kot pri pronatalizmu k njegovemu vzponu prispevala vitalna statistika, ki je nudila orodja oziroma metodologijo, s katero so evgeniki lahko proučevali »biološke funkcije« naroda.⁷³⁸ Konec 19. stoletja so v mnogih državah statistični izračuni bojda kazali na alarmantno stanje v družbi. Podatki o nižanju natalitete, še vedno visoki umrljivosti in morbiditeti, visoki stopnji kriminala in prostituciji ter večanje porabe alkohola so hranili evgenične strahove o propadu. Narod, tako so verjeli, je bil hudo bolan, zdravilo zanj pa naj bi ponujala ravno evgenika.

⁷³⁴ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010); Nills Roll Hansen, »Eugenics and the science of genetics,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 80-97.

⁷³⁵ Glede tega so zgovorna razmišljanja slovenskega evgenika Boža Škerlja: »Prav pri vprašanjih, katere lastnosti so dedne, katere ne, katere so dominantne, katere recesivne – pa začenja problematika evgenike. Priznati namreč moramo, da danes še ne vemo za vse dedne lastnosti, še manj pa za njih vrednost, ali so dominantne ali so recesivne. Vemo pa da so zlasti **recesivne lastnosti kot bolezen zahrbtna in nevarna**.« (Božo Škerlj, »Evgenika in druga zla,« *Naša doba* 1, št. 3 (1930): 103.)

⁷³⁶ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti, Volja do znanja* (Ljubljana: Škuc, 2000), 130.

⁷³⁷ Božo Škerlj, »Evgenika in druga zla,« *Naša doba* 1, št. 3 (1930): 103.

⁷³⁸ Paul Weindling, »The 'Sonderweg' of German Eugenics: Nationalism and Scientific Internationalism,« *The British Journal for the History of Science* 22, št. 3 (1989): 321-333.

Samozavestno držo, s katero se je evgenika lotila reševanja sveta, in avtomatično, nekritično prenašanje/pretakanje izsledkov iz naravoslovja v polje družbenega je širše gledano možno interpretirati kot posledico scientizma, novega znanstvenega etosa, ki se je razvijal v 19. stoletju in se dokončno formiral proti njegovemu koncu. Po njem je znanost, oziroma kar je bilo opredeljeno kot znanost, prenehala obstajati zgolj kot preprosto vedenje o obstoječem svetu, ampak je delovala kot generator vrednot in je potemtakem usmerjala politične ter moralne odločitve, se stapljala s filozofijo, skratka, če nekoliko poenostavimo, zasedla je mesto, ki ga je v prejšnjih stoletjih imela religija.⁷³⁹ V tem kontekstu se je uveljavilo tudi prepričanje, da je naravne zakone mogoče ne le interpretirati, pač pa nad njimi tudi zagospodariti in jih postaviti v službo človeške družbe, kakor je že v 19. stoletju optimistično poudarjal znani slovenski raziskovalec Jožef Štefan: »Nekdaj so mrtve stvari vladale človeku, danes so moči in materije v naših vrednostih mrtve in duhu našemu podložne [...] Ta nagib bode nas peljal še dalje do zmirom večega in lepšega spoznanja. Z vsako stopnjo, katero stori človek na tem potu, se vzdigne više čez vse druge zemeljske stvari; oklep, ki stiska duh njegov in veže ga k zemlji, pada za oklepom; ta pot ga pelje k prestolu, katerega mu je namenila božja roka, dodelivši mu um.«⁷⁴⁰

Oblikovana kot znanstvena in verska utopija oziroma nekakšna »biološka teologija«, ki naj bi omogočala samotransformacijo človeka, se je evgenika tako predstavljala kot »intrinzični del tega samozavestnega občutja, tega scientističnega etosa«, njegova ultimativna in najbolj konkretna oblika.⁷⁴¹

Sicer pa je možno zgodbo brati tudi z druge smeri. Evgenika se ni formirala zgolj kot *znanost*, kot *posledica* znanosti in *vere* v znanost, ampak tudi kot družbeno gibanje ter kot produkt družbenih razmer in političnih gibanj. Tako ni simbolizirala samo »vstopa biologije v politiko«, ampak tudi *politike* v biologijo, saj je, kakor bo pokazano v nadaljevanju, predstavljala »znanstveno« oporo za uresničevanje interesov konkretne oblasti, npr. upravičevala je rasne in razredne predsodke, podpirala nacionalizem, imperializem, šovinizem, razpihovala sovraštvo nad marginalnimi družbenimi skupinami itd. V tem smislu jo je mogoče interpretirati kot šolski primer Foucaulteve dihotomije vednost/oblast, ki predpostavlja da »ni oblastnega razmerja brez korelativne vzpostavitve nekega polja vednosti

⁷³⁹ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁷⁴⁰ Jožef Štefan, »Neuroznanske poskušnje,« Slovenski glasnik: lepoznavsko-podučen list 2 št. 1 (1859): 9-11. Glej tudi: Željko Oset, »Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 11.

⁷⁴¹ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

[oziroma ožje znanosti]⁷⁴² in ni vednosti, ki ne bi hkrati zahtevala in vzpostavljala oblastnih razmerij.⁷⁴³ Kako pa je evgenika vzpostavljala in obnavljala ta oblastna razmerja, kakšnim družbenim in političnim ciljem je sledila, kako je definirala raso, narod in »evgeničnega drugega«, pa je odvisno od specifičnega nacionalnega konteksta. Zato bodo odgovori na ta vprašanja v nadaljevanju predstavljeni *in concreto*: na primeru »slovenske« evgenike.

PRVA SLOVENSKA »PROTOEVGENIČNA« BESEDILA

Ob že predstavljeni skrbi za boljše oziroma manj številno potomstvo, ki jo odražajo slovenska ljudska in malthuzianska besedila, so prve protoevgenične in evgenične ideje v slovenski prostor začele vstopati predvsem prek štirih tipov med seboj običajno tesno prepletenih vsebin, in sicer prek besedil o (socialnem) darvinizmu, o alkoholizmu, degeneraciji in posredno tudi prek besedil o dednostni teoriji. Na prelomu stoletja se sicer v slovenskem intelektualnem prostoru še niti evolucijska teorija ni povsem uveljavila, čeprav je, kakor ugotavlja Željko Oset, »bila znana slovenskim izobražencem že ob njeni predstavitvi oziroma ob prevodu *Origin of Species* v nemščino leta 1860, kar kaže na to, da so bili slovenski izobraženci vpeti v evropski znanstveni prenos».⁷⁴⁴ Proti Darwinovi teoriji so se postavljali zlasti katoliški pisci, ki so menili, da slednja ni v skladu z vero,⁷⁴⁵ in sprejemali zgolj nekatere njene premise, »predvsem razmišljanje o preživetju močnejših potomcev».⁷⁴⁶ Tako je npr. revija *Dom in svet* še leta 1891 darvinizem označevala kot »preseženo teorijo».⁷⁴⁷

Vzporedno z evolucionizmom je slovensko časopisje v zadnjih desetletjih 19. stoletja običajno nasprotovalo tudi socialnemu darvinizmu. *Slovenski narod* je npr. leta 1886 prinesel kritiko »brutalne« nemške teorije o »večnem plemenskem boju« ter se v nasprotju z njo zavzel za kooperacijo med narodi.⁷⁴⁸ Podobno je o darvinizmu kot o izgovoru za imperializem nekaj let za tem razlagal *Dom in Svet*.⁷⁴⁹ Tudi duhovnik Jernej Pavlin je zaradi filozofije o

⁷⁴² Dodala Ana Cergol Paradiž.

⁷⁴³ Matic Zupan, »Z roba kriminologije: Foucault«, *Varstvoslovje* 10, št. 1 (2008): (72-87): 75.

⁷⁴⁴ Željko Oset, »Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 11.

⁷⁴⁵ Janko Pajk je sicer že leta 1881, kot prvi v slovenščini »poskusil najti kompatibilnost med evolucijo in biblijo«, vendar katoliških piscev ni uspel prepričati. (Željko Oset, »Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 7-20.)

⁷⁴⁶ Željko Oset, »Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 11.

⁷⁴⁷ Frančišek Lampe, »Darwinizem«, *Dom in svet* 4, št. 7 (1891): platnice.

⁷⁴⁸ »Narodnostni boj v brutalnoj nemškej teoriji«, *Slovenski narod*, 1. 7. 1886 (št. 199), 1.

⁷⁴⁹ »Česka akademie cisaře a krale Františka Josefa pro vedy, slovesnost a umeni«, *Dom in svet* 15, št. 1 (1902): 61.

zmagi močnejših nad šibkejšimi evolucionizem označil za » nevaren za družbo in za posamezne«. ⁷⁵⁰ Vendar se je družbena klima počasi začela spreminjati. Konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja so kljub ostrim kritikam s strani klerikalcev darvinizem goreče zagovarjali nekateri liberalni pisci, npr. Pavel Grošelj, Franc Derganc, Milko Naglič in Govidon Sajovic. ⁷⁵¹ Podjetnik Anton Pesek (roj. 1879) pa je denimo že leta 1902 v prispevku z naslovom *Vzgoja in darvinizem* govoril ne samo o naravnem, ampak tudi umetnem izboru pri človeku, pri čemer se je spomnil celo špartanske prakse usmrčevanja »slabotnih« otrok, ki pa je ni odobral. Kot mnogi evgeniki je prepoznaval štiri velike ovire razvoja: alkoholizem, militarizem, »medicinični izbor« in »prosto ženitev«. Glede militarizma je menil, da »čimbolj zdrav, krepek in čimpopolneje je razvit mladenič, tem večjo prednost ima, da ga bo bridka sabljica, puška ali drugi kulturni instrumenti usmrtili, čimbolj bolehen, slaboten pa je mladenič, tem prej odide vojaškemu izboru, da si lahko ustanovi lastno ognjišče in svoje slabosti prenese na potomce medtem ko krepki cvet mladosti na bojiščih krvavi in sahne«. ⁷⁵² Podobno je sklepal glede »mediciničnega izbora«, ⁷⁵³ torej zdravstvene pomoči, ki da naj bi pretirano zavlačevala »kronične bolezni« ⁷⁵⁴ ter s tem spet omogočala bolnim imeti potomce. V malthuzianskem duhu je nasprotoval tudi poročanju ljudi brez premoženja, toda predvsem zato, ker naj ti ne bi bili zmožni vzgajati svojih otrok in jim nuditi izobrazbe, jim kupovati šolskih potrebščin itd. Čeprav je Pesek omenjal tudi umetni izbor, v nasprotju s »pravimi« evgeniki pa vendar ni predstavljal drastičnih evgeničnih metod, pač pa se je posvetil promoviranju izobraževanja in vzgoje. Kot verjetni privrženec neolamarkijanske teorije ⁷⁵⁵ je namreč verjel, da lahko predvsem vzgajanje prispeva k izboljševanju prihodnjih generacij.

Opisana svarila o možnih vzrokih poslabšanja dednega materiala so se umeščala v širši diskurz o propadu, ki je bil sicer prisoten že prej, vendar je z izrazito silovitostjo nastopil zlasti v drugi polovici 19. stoletja predvsem kot posledica negativnih učinkov urbanizacije in industrializacije. Kakor že poudarjeno, naj bi se tedaj začeli kopičiti alarmantni podatki o razsežnosti družbenih patologij, kot so prostitucija, alkoholizem, spolne in psihične bolezni, norost, tuberkuloza itd. Te zastrašujoče podatke je leta 1857 v delu z naslovom *Traité des*

⁷⁵⁰ Jernej Pavlin, »Evolucijska razlaga religije,« v *Za resnico*, ur. Andrej Orehek (Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1904), 39-56.

⁷⁵¹ Željko Oset, »Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 7-20.

⁷⁵² Anton Pesek, »Darwinizem in vzogja,« *Popotnik* 23 (1902): 311.

⁷⁵³ Anton Pesek, »Darwinizem in vzogja,« *Popotnik* 23 (1902): 311.

⁷⁵⁴ Anton Pesek, »Darwinizem in vzogja,« *Popotnik* 23 (1902): 311.

⁷⁵⁵ Pesek namreč izrecno izpostavi: »organizmi lahko podedujejo t. j. prenesejo na svoje potomce ne le podedovane, temveč tudi pridobljene, prisposobljene lastnosti in posebnosti«, Anton Pesek, »Darwinizem in vzogja,« *Popotnik* 23 (1902): 207.

dégénérescences zbral Avgust Morel in tako vpeljal teorijo o progresivni degeneraciji, ki je nato kmalu postala popularna po celi Evropi verjetno tudi zato, ker se je skladala s tihimi negotovostmi buržoazije. Jedro zla je bilo namreč lokalizirano v propadajočih četrtih delavskega razreda, ki se je vse bolj množil, vse bolj zboleval, vse bolj povzročal nered in tako deloval proti interesom tistih, ki so mu vladali. Poleg tega naj bi se njegovo mizerno stanje prenašalo iz roda v rod, se ponovno multipliciralo in tako ogrožalo prihodnost celotnega narodovega telesa, kar pa je bilo v času vzpona nacionalizmov vse manj tolerirano. Tem bolj so dotične bolezni zadevale celoten narod, predvsem pa njegove prihodnje rodove, tem večji so bili strahovi in tem bolj odločni pozivi k mobilizaciji kolektivnih sil. Iskali so strategijo, ki bi presekala ta apokaliptični trend, in jo kasneje našli prav v evgeniki, še prej pa v preventivnih zdravstvenih ukrepih, v »higieni« in v propagiranju nove morale, s katero bi lahko vzpostavili nadzor nad ponorelimi rakavimi celicami nestabilnega družbenega organizma.⁷⁵⁶ Govorili so, pri čemer so pogosto mešali vzroke in učinke teh sprememb, o »telesni« degeneraciji, to naj bi povzročale škodljive navade, kot sta alkoholizem in masturbacija, o mentalni degeneraciji, torej o večanju števila »slaboumnih« ali neprištevnih posameznikov, in o »gospodarski« degeneraciji, torej pavperizaciji, ter še moralni degeneraciji.⁷⁵⁷

Glasniki nove »preventivne morale« so v množici simptomov degeneracije kot o posebno uničujočem pisali zlasti o alkoholizmu. Medicinski koncept alkoholizma je bil izumljen v 19. stoletju. Do srede 18. stoletja so namreč, kakor pojasnjuje Andrej Studen, ta problem »tudi v medicini tolmačili kot pregreho in nesmiselno početje, raziskovanja vzrokov za alkoholizem pa v medicinski znanosti ni bilo. Socialno in moralno vrednotenje alkoholizma, se je uglavnem ujemalo z vrednotenjem v medicini.«⁷⁵⁸ Z 19. stoletjem pa se je na to razvado začelo gledati kot na bolezen, ki je ob pijanosti združevala točno definirano množico simptomov (npr. delirium tremens, kronični katar, bolezni ožilja itd.).⁷⁵⁹ Posledično so se tudi na Slovenskem v ta problem poleg katoliških moralistov začeli vse bolj poglobljati zdravniki in psihiatri, ki so pedantno naštevati njegove vzroke in posledice. Prekomerno pitje

⁷⁵⁶ Georges Vigarello, *Il sano e il malato. Storia della cura del corpo dal Medioevo a oggi* (Venezia: Marsilio editori, 1996); Daniel Pick, *Faces of degeneration: a european disorder, c. 1848-1918* (New York: Cambridge University Press, 1996).

⁷⁵⁷ Elof Axel Carlson, *The Unfit: The History of a Bad Idea* (New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 2001).

⁷⁵⁸ Andrej Studen, *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009), 33.

⁷⁵⁹ Georges Vigarello, *Il sano e il malato. Storia della cura del corpo dal Medioevo a oggi*. (Venezia: Marsilio editori, 1996).

naj bi po njihovem mnenju povzročalo tako družbeni kot tudi telesni in duševni propad, vplivalo pa naj bi tudi na »raso« v smislu nižje rodnosti in, končno, degeneracije potomstva.

Številni prispevki dokazujejo, da je kvalitativna demografska misel kot nekakšna nadpomenka evgenike v Slovenski prostor prvenstveno vstopala ravno skozi diskurz o alkoholizmu. Že leta 1834 je npr. pred degeneracijo zaradi pijančevanja svaril znani ljubljanski mestni fizik Fran Viljem Lipič.⁷⁶⁰ Podobno so o telesnem in duševnem hiranju naroda ter negativnih posledicah alkohola na potomstvo v drugi polovici 19. stoletja pisali Dr. Maks Samec, Pavel Turner, dr. Avgust Levičnik in Fran Milčinski ter kasneje tudi teolog Anton Mahnič in pravnik Metod Dolenc.⁷⁶¹ Znova in znova se je v njihovih razmišljanjih pojavljala ista litanija: »Vedno napredujoča kultura zahteva močnejših ljudi. Opazujemo pa, da je potomstvo vedno slabejše in nervozno. In k temu prispeva gotovo največ alkohol.«⁷⁶² V avstrijskih deželah je bila zveza med alkoholizmom in degeneracijo leta 1892 že tako v ospredju, da naj bi po poročanju Slovenskega naroda celo motivirala pripravo osnutka zakona, s katerim bi omejili prodajo alkoholnih pijač.⁷⁶³

Slovenski pisci so se v študijah o alkoholizmu opirali zlasti na nemško oziroma avstrijsko intelektualno tradicijo. Njihovo temeljno referenčno točko je poleg že omenjenega Morela predstavljal avstrijski psihiater Richard Freiherr von Krafft-Ebing, avtor nemške »biblije o degeneraciji«. Čeprav je Ebing svoje študije objavljajal pred nastopom Galtona, ga bi lahko mirno označili za (proto)evgenika, glede na to, da se je med drugim zavzemal za sklepanje dobrih zakonskih zvez. Na prelomu stoletja sta kot Ebingova učenca k problemu alkoholizma pristopila slovenska psihiatra Ferdo Goestel in Ivan Robida in tudi v njunih tekstih se je znašla v ospredju degeneriranost potomstva. Fran Goestl je npr. dokazoval, da so nezakonski otroci pogosto potomci alkoholikov in zato umobolni,⁷⁶⁴ Ivan Robida pa je v

⁷⁶⁰ V svoji študiji Osnovne značilnosti dipsobiostatike, ki je meddrugim prvo znanstveno protialkoholno delo v svetovni zgodovini, naj bi po kasnejših navedbah Ivana Robide poročal, »da je opazoval 97 v pijanosti spočetih otrok, od katerih jih je samo 14 kot zdravnih ugotovil, 11 pa (...) kot živčno ali duševno obolelih označil« (Ivan Robida, Psihične motnje na alkoholni podlagi s posebnim ozirom na forum, Založništvo Umetniška propaganda Ljubljana, 1921, Ljubljana, str. 110.) V isti študiji se je Fran Lipič v skrbi za potomstvo tudi hudoval nad pitjem porodnic in dajanjem alkohola otrokom. (Andrej Studen, *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009).

⁷⁶¹ Andrej Studen, *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009).

⁷⁶² A.R., »Skrb za duševno nerazvite otroke in pomožne šole,« *Napredna misel. Časopis za napredno kulturo*, 1, št. 5 (1912): 295 (293-298).

⁷⁶³ »Gospodarski odsek poslanske zbornice vzprejel je vladino predlogo proti pijančevanju. Utemeljitev zakona poudarja posebno herediteto in gotovo degeneracijopotomcev pijanstvu udanih oseb. Zakon sam določuje: Prodaja opojnih pijač na drobno vsteklenicah mora se koncesionirati (...).« »Načrt zakona proti pijančevanju,« *Slovenski narod*, 3. 12. 1893 (letnik 27, št. 277), 4.

⁷⁶⁴ Andrej Studen, *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009).

»duhu neomaltuzijanstva ter socialnega darvinizma [...] opozoril na neizprosni boj za obstanek«, ⁷⁶⁵ ki ga slovenski narod izgublja zaradi alkoholizma. ⁷⁶⁶

Tako kot drugod so se tudi na Slovenskem ideje o degeneraciji in usodnosti podedovanega sčasoma sporadično začele pojavljati v besedilih, ki niso bila namenjena zgolj strokovnemu občinstvu. O tem je poročalo dnevno časopisje, občasno pa so tovrstni motivi zašli celo v beletristiko. Morda najbolj nazorno to temo izraža Govekarjev naturalistični roman *V krvi*, v katerem osrednja junakinja Tončka propade zato, ker ne more ubežati svoji strastni naravi, ki naj bi jo podedovala po razvratni in alkoholizirani materi. Fran Govekar je kasneje sam povedal, da je idejo za svojo zgodbo o ženski, ki jo je podedovana vročerkvnost ugonobila, zgradil na podlagi Mendlovih odkritij o zakonih dednosti, o katerih je kot študent medicine poslušal na Dunaju. ⁷⁶⁷ Navdih pa naj bi dobil tudi ob prebiranju Zolajevih del in nekega članka, objavljenega v tržaški *Edinosti* leta 1895. Slednji naj bi razkrival usodo mnogoglave družine, »pri kateri je statistika dognala, da je v njej že od 5. kolena dedična – nemoralnost, kleptomanija in tuberkuloza«, ⁷⁶⁸ kar pa naj bi pisatelja spomnilo še na neko resnično Ižansko družino, v kateri so se iz generacije v generacijo prav tako pojavljale iste dedne slabosti. Govekarjeve navedbe, kakor je dognal literarni zgodovinar Evald Koren, so sicer dvomljive, v času njegovega le kratkotrajnega in površnega študija na Dunaju namreč Mendlovi zakoni še sploh niso bili široko znani, pa tudi v *Edinosti* leta 1895 ni zaslediti zgodbe o tako propadli družini. Kljub temu ne gre dvomiti, da je pisatelj svoj roman v nasprotju s svojim vzornikom Émilom Zolajem, ⁷⁶⁹ ki je izredno veliko težo pripisoval tudi ⁷⁷⁰ vplivu miljeja, želel zastaviti predvsem v smislu dednega determinizma. ⁷⁷¹ O tem jasno pričajo tudi fatalistične besede glavne osebe v zaključnem poglavju romana: »Moja strast, prirojena strast, poltnost, ta edina dediščina moje nesrečne matere, mi je naklonila vse kazni, kar jih more zadeti človeško bitje. Največje sramote, najhujše prevare, najgrše ponižanje, obup, krvave solze in končno lakoto – lakoto! [...] Že s početka sem se morala boriti s svojo nemirno krvjo, hlepečo, hrepenečo vedno le po izpremambi sedaj pa se povsem jasno

⁷⁶⁵ Andrej Studen, *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009), 140.

⁷⁶⁶ Andrej Studen, *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009).

⁷⁶⁷ »Obisk pri Franu Govekarju,« *Jutro*, 12. 12. 1941 (št. 290), 4; glej tudi Evald Koren, »Govekar, Zola in V krvi,« *Slavistična revija* 21, št. 3 (1973): 281-321.

⁷⁶⁸ »Plagiatorstvo,« *Ljubljanski zvon: mesečna revija za leposlovje, književnost in kritiko* 17 (1897): 349. Glej tudi Evald Koren, »Govekar, Zola in V krvi,« *Slavistična revija* 21, št. 3 (1973): 281-321.

⁷⁶⁹ Evald Koren, »Govekar, Zola in V krvi,« *Slavistična revija* 21, št. 3 (1973): 281-321.

⁷⁷⁰ Glede Zolajevih pogledov na problem degeneracije glej: Elof Axel Carlson, *The Unfit: The History of a Bad Idea* (New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 2001).

⁷⁷¹ Tone Smolej, »Govekarjeva afirmacija Émila Zolaja,« *Slavistična revija* 52, št. 3 (julij–september 2004): 295-311.

zavedam, da je bila vsega kriva moja mati ... Kar ona, to jaz! Tako je moralo priti slej ali prej ...»⁷⁷²

Govekarjev roman ni zgolj pamflet dednega determinizma in literarizacija strahov o degeneraciji, pač pa ga je hkrati možno umestiti med tista slovenska besedila, ki so se v obdobju pred prvo svetovno vojno še najbolj eksplicitno približala evgeniki. Pisatelj v 12. poglavje namreč postavi govor sodnega svetnika Grdiniča, ki podrobno predstavi problematiko t.i. »atavizma t.j. dedičnosti telesnih in duševnih lastnosti«.⁷⁷³ Grdinič z odobravanjem opiše antične metode selekcije potomstva, npr. špartansko usmrčevanje »slabotnih, zanikrnih in pohabljenih otrok«,⁷⁷⁴ in našteje nekatere stare pregovore o pomenu dedovanja kot dokaz temu, »da je ljudstvo po nekem prirojenem čustvu instinktivno preverjeno o resnici atavizma«.⁷⁷⁵ Nato hiti naštevati bolezni, ki naj bi se prenašale iz roda v rod, in sicer navede tuberkulozo, rahitido, daltonizem, kleptomanijo, histerijo, nimfomanijo, epilepsijo, hemikranijo, brezsramno krvoločnost, nemoralnost in še druge značajske lastnosti. Govekarjevo izjemno ohlapno pojmovanje hereditarnih bolezni nakazuje, sploh omemba nimfomanije, ki jo v romanu postavlja v ospredje, da je podobno kot morda pri Goestlu in Robidi tudi na njegovo intelektualno formacijo vplival evgenik Krafft-Ebing in ni popolnoma izključeno, da je Govekar za časa svojega študija na Dunaju celo osebno obiskoval predavanja omenjenega avtorja. Sicer sam v romanu *V krvi* Krafft-Ebinga ne omenja eksplicitno. Omeni pa pri razlagi o pomenu atavizma druga zveneča imena, ki so tako ali drugače vplivala na proliferacijo evgenike, npr. Charlesa Darwina, francoskega psihologa Théodule-Armanda Ribota, nemškega biologa Augusta Weismanna, italijanskega kriminologa Cesara Lombrosa in celo očeta evgenike Francisa Galtona, kar je bila za slovenska besedila, nastala pred prvo svetovno vojno, izjemna redkost. Prav tako redko se je v slovenskih tekstih tedaj pojavljala ideja, ki jo Govekar nakaže v sklepnem delu svojega razpredanja o »atavizmu«, in sicer naklonjenost zavestni izbiri potomstva. Čeprav Grdinič ne omeni radikalnih »evgeničnih metod«, npr. sterilizacije, izrecno poudari, da bo atavizem kmalu celo vplival »na nekatere določbe kazenskega zakonika«.⁷⁷⁶ Dotlej pa naj »skrbi vsakdo sam, da ohrani svojo čisto kri [...] Kdor moži svojo hčer, naj poizve prej pri zdravnikih o telesnih in duševnih lastnostih njenih snubačev; kdor se pa ženi, vprašaj prej, kako so živeli, za čim so umrli pradedje, dedje, očetje onega dekleta, katero hoče snubiti! In če najde v rodbini, katere član hoče postati sam,

⁷⁷² Fran Govekar, »V krvi«, *Ljubljanski zvon* 16 (1896) 16: 723.

⁷⁷³ Fran Govekar, »V krvi«, *Ljubljanski zvon* 16 (1896) 16: 523.

⁷⁷⁴ Fran Govekar, »V krvi«, *Ljubljanski zvon* 16 (1896) 16: 524.

⁷⁷⁵ Fran Govekar, »V krvi«, *Ljubljanski zvon* 16 (1896) 16: 524.

⁷⁷⁶ Fran Govekar, »V krvi«, *Ljubljanski zvon* 16 (1896): 525.

[...] sledove atavističnih bolezni in nagnjenj, naj zaduši svoja rastoča čutila, pa naj se obrne drugim – k zdravju ! Tako si ustanovi in utrdi pravo srečo ... tako nakloni državi in domovini lepih, pametnih in odpornih sinov in hčerk!«⁷⁷⁷

Tako zadnji navedeni Govekarjev stavek kot tudi zgoraj omenjena svarila o degeneraciji naroda kažejo, da se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja tudi na Slovenskem nakazal moderni pojav »biologizacije nacionalne identitete«. ⁷⁷⁸ »Zamišljena skupnost« se ni gradila le na temelju skupnega jezika in kulture, pač pa vse bolj tudi na temelju skupne »krvi«, ki jo je bilo treba obvarovati pred škodljivimi vplivi. Vendar če je denimo psihiatrija v tem kontekstu opozarjala na »interne anomalije«, torej na alkoholike in druge »neproduktivne« družbene elemente, ki so od znotraj ogrožali zdravo narodovo telo, je nasprotno npr. fizična antropologija predvsem prispevala k zunanji razmejitvi, torej k identifikaciji fizičnih posebnosti določenega naroda oziroma rase, in strogi ločitvi od drugih narodov oziroma nas. Pri tem pa se je le redko zadrževala pri vrednostno »nevtralnih« sodbah, pač pa je na podlagi fizičnih razlik med rasami sodila tudi o duševnih zmožnostih in posledično »izpeljevala politične sklepe v smislu evgenike oziroma rasne higijene«⁷⁷⁹ in znanstvenega rasizma, s katerimi je npr. hranila pretenzije do določenega nacionalnega prostora. Kakor pojasnjuje Božidar Jezernik: » 'Objektivno' zbrani empirični podatki so potrjevali, da so dologoglavi, plavooki in plavolasi pripadniki nordijske rase bolj civilizirani od pripadnikov drugih ras, torej upravičeno vladajo inferiornim rasam, kakršna naj bi bila recimo slovanska.«⁷⁸⁰

Na Slovenskem se je pred prvo svetovno vojno s tovrstnimi temami ukvarjal etnolog Niko Zupanič, v čigar doktorski disertaciji,⁷⁸¹ napisani leta 1903, kakor poudarja Christian Promitzer, »lahko prvič opazimo [...] stremljenje določiti zgodovinsko spremembo telesne zunanosti Slovanov, kar že opozarja na njegovo bodočo znanstveno usmeritev k fizični antropologiji«. ⁷⁸² Zupanič je svoje znanje o fizični antropologiji nadgrajeval tudi po doktoratu. V študijskem letu 1904/5 je delal v Münchnu pri profesorju Johannesu Rankeju in kasneje še na antropološkem inštitutu univerze v Zürichu. Opremljen s tovrstnim znanjem je

⁷⁷⁷ Fran Govekar, »V krvi«, *Ljubljanski zvon* 16 (1896): 526.

⁷⁷⁸ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁷⁷⁹ Cristian Promitzer, »Niko Zupanič in vprašanje jugoslovanstva; med politiko in antropologijo (1901-1941)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 1 (2001): 27.

⁷⁸⁰ Božidar Jezernik, »Antropolog, ki je ljudem meril galve«, v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 54-55.

⁷⁸¹ »Die Ankunft der Slowenen in dem Süden« (Prihod južnih Slovanov na Balkan).

⁷⁸² Cristian Promitzer, »Niko Zupanič in vprašanje jugoslovanstva; med politiko in antropologijo (1901-1941)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 1 (2001): 12.

nekaj let zatem nastopil službo v etnografskem muzeju v Beogradu, kjer je »bil po njegovi želji ustanovljen antropološki inštitut za raso (plemensko) preučevanje srbskega naroda in drugih Jugoslovanov«. ⁷⁸³ Že pred prvo svetovno vojno je tudi opravljal antropometrične in kefalometrične meritve na belokranjskih mladostnikih, atiških Hrvatih in turških ujetnikih, v času prve svetovne vojne pa na nekaterih znanih jugoslovanskih osebnostih. ⁷⁸⁴

Zupaničeve antropološke študije odražajo naklonjenost arijskemu mitu, toda ne v obliki, kakršno so zagovarjali nemški rasisti. V nasprotju z njihovo idejo o potrebi po rasni čistosti je namreč Zupanič zagovarjal mešanje ras. Poleg tega se tudi ni strinjal s poveljevanjem nemškega naroda in s tem poveznimi pretenzijami po njegovi zunanji ekspanziji. Predvsem pa je oporekal ideji o (Južnih)Slovanih kot inferiorni nearijski rasi in v svojih zgodovinsko-antropoloških študijah dokazoval povsem drugačno tezo, torej, da so Južni Slovani potomci Arijev. Christian Promitzer in Božidar Jezernik ob analizi Zupaničevega opusa tudi ugotavljata, da pri njegovih teoretizacijah ni opaziti želje »po kolonialni ekspanziji, temveč po emancipaciji koloniziranih slovanskih ljudstev«, ⁷⁸⁵ gre za nekakšen protidiskurz Drugega, ki pa je kljub temu neobjektiven in morda ⁷⁸⁶ omalovažujoč do nekaterih drugih narodov (npr. Grkov in Albancev). ⁷⁸⁷ V njem se tako vseeno skriva »instrumentalizacija znanosti v prid doseganja zastavljenih političnih ciljev«, ⁷⁸⁸ zlasti v smislu integrativnega Jugoslovanstva.

Na predvečer in v času Velike vojne so v slovenskem prostoru pojavila nekatera kratka besedila, ⁷⁸⁹ ki so neposredno omenjala evgeniko oziroma raso higieno. Tisk je pokazal

⁷⁸³ Božidar Jezernik, »Antropolog, ki je ljudem meril galve,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 46.

⁷⁸⁴ Božidar Jezernik, »Antropolog, ki je ljudem meril galve,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 23-74.

⁷⁸⁵ Božidar Jezernik, »Antropolog, ki je ljudem meril galve,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 58.

⁷⁸⁶ Glede nekoliko drugačne interpretacije Zupaničevih rasističnih tednenc glej: Rajko Muršič, »V senci prednikov: prezrta zapuščina Nika Zupaniča,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 7-20.

⁷⁸⁷ Christian Promitzer, »Antropolog in znanstveni rasizem- korespondenca Nika Zupaniča med dvema svetovnima vojnama,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 103-113.

⁷⁸⁸ Christian Promitzer, »Antropolog in znanstveni rasizem- korespondenca Nika Zupaniča med dvema svetovnima vojnama,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 104.

⁷⁸⁹ Saša Nadin, »Skopušstvo. kot stvaritelj sveta in njega razmerje k zakonu dela kot oblikovalcu sveta,« *Slovan. Mesečnik za književnost, umetnost in prosveto* 8, št. 8 (1915): 234.

nekoliko večje zanimanje za objavljane tovrstnih vsebin. Tako lahko npr. leta 1912 v časopisu *Soča* beremo, da namerava dvomesečnik *Veda* v prihodnje poleg obravnavanja drugih raznovrstnih tem »posebno pažnjo« posvečati tudi zdravstvu, socialni in rasni higieni.⁷⁹⁰ Leta 1913 je omenjeni dvomesečnik res objavil krajši sestavek o tej tematiki, in sicer je Vladimir Knaflič napisal recenzijo o študiji z naslovom *Statistika in higiena rase*. Omenjena študija je izšla v nemškem znanstvenem časopisu *Statistisch Monatshefte* in je bila delo »odličnega na Dunaju živečega rojaka«⁷⁹¹ Dr. Frana Žižka. Po besedah Knafliča naj bi Žižek Higieno rase (evgeniko) definiral kot vedo, ki se ukvarja »posebno z nevarnostmi, ki groze temu ali onemu plemenu in raziskuje sredstva za vzdrževanje in izboljševanje plemena«,⁷⁹² pri čemer pa pojma plemena (rase) ne enači s plemenom »v antropološkem smislu, marveč z »vitalno raso«, tj. zmožnostjo« plemena,⁷⁹³ kar nakazuje, da Žižkova definicija evgenike ni imela rasističnih konotacij. Recenzija je še predstavljala vzroke za evgeniko, ni pa se, kakor bodo počela podobna besedila v obdobju med obema vojnama, spuščala v predstavitev evgeničnih metod.⁷⁹⁴

Še nekaj tovrstnih besedil oziroma bolj omemb lahko opazimo tedaj v slovenskem tisku,⁷⁹⁵ toda splošno gledano so se primeri slovenske evgenike do konca prve svetovne vojne, ko se je večji del⁷⁹⁶ slovenskega ozemlja pridružil novi Kraljevini SHS, pojavljali še redko. Šele vsesplošna zavest o degenerativnih učinkih vojne in (s tem povezano) hrepenenje po novem začetku, novem času,⁷⁹⁷ ki je bil zlasti zamisljiv v prostoru, v katerem je na ruševinah starih imperijev nastala povsem nova država, sta pripravila ugoden teren za takšno, v prihodnost zazrto znanstveno utopijo. Podobno kot v mnogih drugih evropskih pa tudi neevropskih državah je tudi na Slovenskem evgenika svoj zenit doživela v obdobju med obema vojnama.

⁷⁹⁰ »II. letnik 'Vede'«, *Soča*, 02.01.1912 (št.1), 3.

⁷⁹¹ Vldaimir Knaflič, »Literatura: Dr. F. Žižek. Sociologija in statistika. Statistika in higiena rase,« *Veda* 3, št. 2 (1913): 200.

⁷⁹² Vldaimir Knaflič, »Literatura: Dr. F. Žižek. Sociologija in statistika. Statistika in higiena rase,« *Veda* 3, št. 2 (1913): 201.

⁷⁹³ Vldaimir Knaflič, »Literatura: Dr. F. Žižek. Sociologija in statistika. Statistika in higiena rase,« *Veda* 3, št. 2 (1913): 201.

⁷⁹⁴ Vldaimir Knaflič, »Literatura: Dr. F. Žižek. Sociologija in statistika. Statistika in higiena rase,« *Veda* 3, št. 2 (1913): 200-202

⁷⁹⁵ »Dovršena žena«, *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko* 35, šr. 8 (1914): 190.

⁷⁹⁶ Del preostalega slovenskega etničnega ozemlja po 1. Svetovni vojni zavzame Italija, del Avstrija in del Madžarska.

⁷⁹⁷ Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

PRVE POBUDE

Znani slovenski pisatelj in politik Ivan Tavčar je v sklepnem poglavju svoje prav tako znane povesti *Cvetje v jeseni* zapisal: »Tako, častite prijateljice, sem vam vse razodel, kar mi je ležalo na srcu. Ako mi je ušla tu in tam trda beseda, ne štejte mi za zlo! Časi prihajajo, ko se za malenkosti ne bomo več ruvali. Eno je glavno: naša zemlja se nam ne sme vzeti in narod slovenski mora stati kot večno drevo, kateremu korenine nikdar ne usahnejo! V to moramo misliti takoj, ko se zavedamo življenja, misliti takrat, kadar se odločujemo za poklic, in pred vsem tedaj, kadar se ženimo! Kdor se ženi, naj se ženi tako, da mu bo zakon oklep, ki ga še bolj zveže z domovino, in otroke naj rodi, ki bodo množili slovensko vojsko in armado slovenskih delavcev!«⁷⁹⁸

V navedenem Tavčarjevem sestavku je etnolog Niko Zupanič prepoznal evgenični program in posledično leta 1921 napisal tanko knjižico z naslovom *Evgenika Ivana Tavčarja*, ki velja za prvo slovensko samostojno publikacijo s tovrstno vsebino. Toda, ali je znani slovenski pisatelj z navedenim sestavkom resnično mislil na evgenično utopijo ali so nasprotno tovrstne domneve zgolj plod Zupaničeve domišljije? V Tavčarjevih nasvetih glede ženitve bi se namreč lahko skrivala zgolj želja, ki je z evgeniko v veliko primerih le posredno povezana, in sicer možno bi bilo sklepati, da pisatelj Slovencem svetuje, naj se poročajo znotraj narodnih meja. Kljub temu ne gre spregledati, kakor ugotavlja zgodovinar Janez Polajnar, da se je Tavčar že leta 1921 pustil Županiču antropološko izmeriti,⁷⁹⁹ kar morda resnično kaže na njegovo naklonjenost tovrstnim psevdoznanstvenim teorijam. Poleg tega so citirane pisateljeve besede vsaj odraz duha časa, v katerem se je izkristalizirala neka posebna programska skrb za narod, in prav ta skrb za narod je, kakor bo pokazano v nadaljevanju, predstavljala eno glavnih gibal evgenike. Čeprav torej Tavčarjeve besede morebiti ne ciljajo neposredno na evgeniko, se lahko z Zupaničem strinjamo, da so vsaj odsev klime, ki je omogočala njen razcvet v obravnavanem času.

Toda pustimo Tavčarjev opus ob strani in se posvetimo omenjeni Zupaničevi knjižnici. Ta ne vsebuje zgolj razpredanja o namerah znanega slovenskega pisatelja, pač pa se na koncu tudi čisto neposredno zavzame za ustanovitev slovenskega evgeničnega društva.⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ Niko Zupanič, *Evgenika dr. Ivana Tavčarja* (Ljubljana: N. Zupanič, 1921), 10.

⁷⁹⁹ Rezultati so bili po Tavčarjevi smrti leta 1925 predstavljeni v Ljubljanskem zvonu. Glej: Janez Polajnar, »Narod bo obstal samo, če bo zdrav,« v *Poblemi demokracije na Slovenskem v letih 1918-1941 : zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007), 357.

⁸⁰⁰ Niko Zupanič, *Evgenika dr. Ivana Tavčarja* (Ljubljana: N. Zupanič, 1921).

Tovrstne ideje sicer še dolgo ostanejo nerealizirane. Institucionalizacija evgenike se, kakor bo opisano v nadaljevanju, na Slovenskem začne leta 1929, ko državna oblast ustanovi antropološki odsek Higienškega zavoda v Ljubljani, kjer se pod vodstvom dr. Boža Škerlja začenejo izvajati posamezne evgenične raziskave. Prvo slovensko evgenično društvo oziroma evgenična sekcija pa nastane šele leta 1937. Tudi sam Zupanič se, kljub začetnemu navdušenju, po poizvedovanjih Rajka Muršiča, v naslednjih letih ne vrača več k tovrstnim vsebinam. Konec tridesetih let sicer Škerlja spodbuja k navezovanju stikov z znanim nemškim evgenikom in rasnim antropologom Eugenom Fischerjem.⁸⁰¹ Vendar obenem že leta 1929 »svojo nenaklonjenost evgeničnim zamislim [...] izrazi ob recenziji Škerljevega dela o nekaterih socialnih spoznanjih iz rodovnikov Praškega pedološkega zavoda«. ⁸⁰² Nadalje, ko v letu 1937 načrtujejo ustanovitev evgenične sekcije, se denimo ne znajde med njenimi pobudniki. Kakor potrjuje neko pismo, ga povabijo k sodelovanju šele nekaj mesecev po njenem nastanku.⁸⁰³

Zupanič ni bil edini Slovenec, ki je na začetku dvajsetih let predlagal ustanovitev evgeničnega društva. Podobno organizacijo si je v svojem prispevku s pragmatičnim naslovom Evgenika tedaj zamišljal tudi Franc Derganc.

Derganc je bil podobno kot številni slovenski pa tudi tuji pisci o evgeniki po poklicu zdravnik. Študij medicine je zaključil na Dunaju, nato pa se je na znanstvenih potovanjih po Evropi (Danska, Francija, Nemčija, Švica)⁸⁰⁴ specializiral za kirurgijo in bil kasneje primarij kirurškega oddelka v ljubljanski bolnišnici. Velja tudi za očeta prvega slovenskega Zdravniškega glasila, Zdravniškega vestnika, v okviru katerega je leta 1934 začela izhajati rubrika in nato priloga Evgenika.⁸⁰⁵

Derganc je že od rane mladosti pisal tudi literarne in filozofske tekste, v katerih je zagovarjal praktično etiko in dualistično ontologijo, nasprotoval pa skepticizmu in dogmatizmu.⁸⁰⁶ Zaradi tovrstne drže se ni hotel umeščati v nobenega izmed tradicionalnih

⁸⁰¹ Korespondencamed Škerljem in Nikom Zupaničem, 26. 1. 1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani., Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁸⁰² Rajko Muršič, »V senci prednikov: prezrta zapuščina Nika Zupaniča,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 14.

⁸⁰³ Rajko Muršič, »V senci prednikov: prezrta zapuščina Nika Zupaniča,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 7-20.

⁸⁰⁴ Herbert Hawlina, »Franc Derganc,« v *Enciklopedija Slovenije* (zv. 2), ur. Marjan Javornik in dr. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988), 330.

⁸⁰⁵ Herbert Hawlina, »Franc Derganc,« v *Slovenski biografski leksikon* (zv. 1), ur. Izidor Cankar (Ljubljana: Zadruga gospodarska banka, 1925), 128.

⁸⁰⁶ Herbert Hawlina, »Franc Derganc,« v *Enciklopedija Slovenije* (zv. 2), ur. Marjan Javornik in dr. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988), 330.

taborov, ki so obvladovali takratno slovensko politično sceno, torej ne med liberalce ne med klerikalce.⁸⁰⁷ Načelno politično neopredeljenost je zrcalila tudi revija *Jug*, ki jo je že leta 1901 izdajal z Nikom Zupaničem. V *Jugu* Derganc še ni neposredno zagovarjal evgeničnih idej, kljub temu je že tedaj kazal nagnjenost oziroma zanimanje, ki je verjetno vplivalo na njegovo kasnejše približanje tej tematiki. V svojem tolmačenju in vztrajnem zagovarjanju darvinizma se je npr. navezoval na protoevgenika Ernsta Haeckla⁸⁰⁸ in na drugih mestih, kakor mnogi evgeniki, tudi kazal naklonjenost filozofiji radikalnega progresizma.⁸⁰⁹ Za razumevanje njegovega kasnejšega evgeničnega opusa pa je tudi pomembno, da je, podobno kot Zupanič, svoje utopije o napredku že tedaj videl v sodelovanju (južnih) Slovanov. Naštete miselne vsebine so ga torej počasi dovedle do tega, da je leta 1920 v *Sokolskem glasniku*⁸¹⁰ objavil prvi daljši prispevek o evgeniki, v katerem se je med drugim, kot že povedano, zavzel za ustanovitev evgeničnega društva, kar se pa ponovno, kot pri Zupaniču, ni uresničilo, čeprav so ga na začetku vsaj idejno podprli nekateri prominentni predstavniki slovenske intelektualne elite, npr. Ivan Oražen in Gregor Žerjav.⁸¹¹

Poleg eksplicitnega poziva k ustanovitvi evgeničnega društva je bil Derganc članek pomemben zato, ker je med prvimi, oziroma celo kot prvi, z naklonjenostjo predstavil prisilne sterilizacije, eno najbolj razširjenih, pa tudi najbolj radikalnih evgeničnih metod. Čeprav je v nadaljevanju večjo pozornost posvetil drugi metodi, za katero je menil, da se nahaja znotraj polja Galtonove »znanosti o izboljšanju človeškega rodu«⁸¹² – gimnastiki in delovanju telovadnega društva Sokol (več o tem v nadaljevanju). Obenem je Derganc v svojem članku tudi navajal strahove, ki so v obdobju med obema vojnama botrovali temu, da so evgenične ideje začele bolj intenzivno privlačiti slovenske pisce, in sicer je kot razloge navajal »strategično neugodno in liki enclave med sovražniki ležeč[o] Jugoslavij[o]«, grožnjo »nemške osvete« in »mongolskega navala«⁸¹³ in končno moralno in zdravstveno dekadenco, ki jo je za seboj pustila prva svetovna vojna.

NEGATIVNA SELEKCIJA VOJNE

Občutje o dekadenci, o degeneraciji, ki je prvenstveno vplivalo na vzpon evgenike, je bilo možno zaznati že prej, vendar se je znatno okrepilo v obdobju med obema vojnama, na

⁸⁰⁷ Franc Derganc, »Človek in zdravnik,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 65-74.

⁸⁰⁸ Franc Derganc, »Darwin,« *Jug* 1, št. 1(1901): 8-11.

⁸⁰⁹ *Jug* 1 (1901).

⁸¹⁰ Franc Derganc, »Evgenika,« *Sokolski Glasnik* 2 (1920): 159-165; 241-248; 425-432.

⁸¹¹ Franc Derganc, »Človek in zdravnik,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 65-74.

⁸¹² Franc Derganc, »Evgenika,« *Sokolski Glasnik* 2 (1920): 164.

⁸¹³ Franc Derganc, »Evgenika,« *Sokolski Glasnik* 2 (1920): 159.

kar so vplivale prav uničujoče posledice prve svetovne vojne, kar poleg Dergančevega teksta potrjujejo še drugi zapisi v slovenskem jeziku. Zdravnik Maks Kremžar je denimo v tem oziru dejal, da je »[s]vetovna vojna, ki je zasekala v naše družabno življenje povsod globoke rane [...] dala največjo pobudo za rasno-higiensko delovanje«. ⁸¹⁴ Podobno sintagmo je že leta 1920 v novici o ustanovitvi *Društva za čuvanje narodnega zdravja* uporabil časopis *Slovenski narod*: »Če se naj zacelijo težke in globoke rane, ki jih je našemu narodu zasekala vojska, mora naša mlada država zasledovati dalekovidno zdravstveno politiko. Pred vsem se imamo ozirati na njeni dve glavni panogi: **rasno in socijalno higijeno**.« ^{815/16}

Zakaj je prva svetovna vojna predstavljala spodbudo za uvajanje evgeničnih ukrepov, zakaj so verjeli, da je tako uničujoče vplivala na narodno telo? Razlogi so se v prvi vrsti skrivali v strahovih o depopulaciji. Primanjkljaj biološkega kapitala je seveda skrbel tudi evgenike, ki so podobno kot pronatalisti svarili pred kvantitativnim propadom naroda, kot je že leta 1923 zapisal Demeter Bleiweis: »Posebno važnost je [evgenika] zadobila po sv. vojni, ki je ugonobila toliko najodličnejših sil.« ⁸¹⁷

Toda vojna naj ne bi povzročala samo kvantitativne ampak – tako so verjeli – tudi kvalitativno dekadenco. O tem občutju je leta 1920 npr. pisal *Slovenski narod*: »Danes vidimo vsepovsod strašne posledice vojske; razrušeni so tudi najprimitivnejši pojmi o tem, kaj je prav in dopustno.« ⁸¹⁸ Vojaki so se z bojišč vračali hendikepirani in pohabljeni. Širile so se nalezljive bolezni, tuberkuloza in občutje o moralnem propadu. Vojne in povojne razmere naj bil tudi pospeševale zakonsko nezvestobo, »vlačugarstvo«, posilstva, zlorabo tobaka in alkohola, kakor je poudarjal švicarski evgenik Avgust Forel, katerega misli so bile leta 1931 afirmativno povzete v slovenski reviji *Življenje in svet*: »[V]ojna demoralizira človeka, ker ga odvadi družbeno koristnega dela ter ga napravi krutega in brezčutnega za tuje boli in vzburka vse protisocialne nagone sovraštva, maščevalnosti, sadizma, lenobe in brezbržnosti. Po vrhu vsega pa pospešuje še zlorabljanje alkohola in tobaka.« ⁸¹⁹

Toda še bolj kot moralna degeneracija je evgenike vznemirjala biološka degeneracija, ki naj bi se širila v času vojne zaradi t.i. negativne selekcije. Tako je tovrstne strahove povzemal Božo Škerlj: »Vojna je skoraj najhujši disgeniški činitelj pri tzv. civiliziranih

⁸¹⁴ Maks Kremžar, »Evgenika,« *Življenje in svet* 8 (1934): 378.

⁸¹⁵ Poudarila Ana Cergol Paradiž.

⁸¹⁶ »K ustanovnemu zboru društva za čuvanje narodnega zdravja v Sloveniji,« *Slovenski Narod*, 17. 1. 1920 (št. 21), 4; Da je evgenika pridobila na pomenu po prvi svetovni vojni so poudarjali še drugi slovenski pisci, glej npr. Demeter Bleiweis, »Kaj nas uči rodolovnik Ade Juke,« *Slovenski narod*, 13. 1. 1923 (št. 11), 10.

⁸¹⁷ Demeter Bleiweis, »Kaj nas uči rodoslovnik Ade Juke,« *Slovenski narod*, 13. 1. 1923 (št. 11), 10

⁸¹⁸ »K ustanovnemu zboru društva za čuvanje narodnega zdravja v Sloveniji,« *Slovenski Narod*, 17. 1. 1920 (št. 21), 4.

⁸¹⁹ »Seksualno vprašanje in svetovna vojna,« *Življenje in svet* 5, št. 7 (16. 8. 1931):174.

narodih. Najprej se na naborih odberejo najbolj zdravi, krepki mladi moške, ki bi morali imeti potomstvo, a potem jih t. zv. civilizirane države postrele in pohabijo na bojiščih. Doma pa se neovirano množijo oni, ki niso sposobni. Za kaj? Za smrt! – In ti – večinoma v enem ali drugem pogledu manjvredni in gotovo večina dedno manjvrednih – imajo prost izbor med ženskami, tudi med dedno zdravimi (!), in širijo svoje manjvredne, oškodovane dedne osnove v narodu.«⁸²⁰ Podobno je sklepal anonimni avtor v reviji *Življenje in svet*. »Za moderno vojskovanje izberejo po obvezni vojaški dolžnosti najboljše in najkrepkejše po telesu in duši in jih pošljejo v smrt. Za vse te moči se zmanjša vrednost rodu. Za nadomestek ostanejo izmečki družbe: bebeci, bolniki in zločinci.«⁸²¹

Splošno gledano je ideja o negativni selekciji vojne živela že pred izbruhom svetovnega konflikta⁸²² in tudi po njem, zato so pacifistično držo ohranjali številni znani evgeniki, npr. Alfred Ploetz, že omenjeni August Forel,⁸²³ pa tudi Slovenec Božo Škerlj. Škerlj je npr. še leta 1936 predlagal, da bi v okviru mednarodnega združenja evgenikov (IFEО) sprejeli resolucijo o disgeničnih vplivih vojne. Omislil si je celo zakon, ki bi intelektualce kot prenašalce večvrednega gena rešil vpoklica v vojsko. Vendar je pri predstavnikih IFEО bolj ali manj naletel na gluha ušesa.⁸²⁴

Pobuda znotraj združenja evgenikov ni bila edina priložnost, ob kateri je Škerlj izrazil svoje protivojno stališče, pač pa ga je ponavljal v svoji korespondenci z drugimi evropskimi kolegi in v svojih tekstih.⁸²⁵ Drugi slovenski pisci o evgeniki, vsaj po raziskanih virih sodeč, se prav tako niso navduševali nad vojno.⁸²⁶ Znotraj širšega evropskega konteksta pa so bila mnenja nekoliko bolj deljena, nekateri evgeniki so denimo povečevali prvi svetovni konflikt. V duhu modernističnega prepričanja, da se v primeru krize vrednot napredek naroda lahko uresniči zgolj s popolno transformacijo, so v njej videli ravno ta prelom, terapijo, po kateri se je stari človek, kakor je poudarjal Emilio Gentile, prelevil v bojevnika oziroma novega človeka. Vojna naj bi vzgajala, utrdila šibke generacije, spodbujala narodno zavest in

⁸²⁰ Božo Škerlj, »Evgenika v naših narodnih pregovorih,« *Evgenika* 1, 1 (1935): 5; Gl. tudi: Božo Škerlj, »Ali in kako moremo izboljšati človeški rod,« *Življenje in svet* 8 (1934): 56.

⁸²¹ »Seksualno vprašanje in svetovna vojna,« *Življenje in svet* 5, št. 7 (16. 8. 1931): 174.

⁸²² o njej je v *Izvoru vrst* govoril že Charles Darwin, kasneje pa Alfred Ploetz, utemeljitelj nemške evgenike. (Marius Turda, *Modernism and eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁸²³ Marius Turda, *Modernism and eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁸²⁴ Korespondenca med Škerljem in Coroto Hodson (1936), Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani; Pismo Škerlja Corradu Giniju, 8. 5. 1940, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani: »Hoffentlich wird unsere eben begonnene und sich schon entwickelnde Zusammenarbeit nicht durch einen Kreis unterbrochen. Wir Eugeniker wissen auch, warum so etwas nicht wunschenwert ware, nicht wahr?«)

⁸²⁵ Božo Škerlj, »Ali in kako moremo izboljšati človeški rod,« *Življenje in svet* 8 (1934): 56.

⁸²⁶ Maks Kremžar, »Evgenika,« *Življenje in svet* 8 (22. 4. 1934; 29. 4. 1934; 6. 5. 1934, 13. 5. 1934; 20. 5. 1934; 376-378; 402-403; 425-426; 450-451; 470-471).

promovirala virilnost. Nekateri evgeniki niso niti verjeli v njen disgenični vpliv, pač pa trdili ravno nasprotno, da v boju padejo šibkejši. Tisti, ki so iz nje izšli kot zmagovalci, so hkrati poudarjali, da se v vojni izkaže superiornost določene rase v neizprosnem boju za obstanek, zato naj bila koristna.⁸²⁷

Ne glede na to, ali so evgeniki poveličevali vojno ali jo prezirali, pa so v splošnem v njej vselej prepoznavali pomembno prelomnico, ki je oznanjala novo dobo za njihove podvige, čas, v katerem bo družba prepoznala še večjo potrebo po njihovem delu. Glede tega se niso motili. Po besedah Mariusa Turde je mnogokje, še zlasti v Srednji in Jugovzhodni Evropi, kjer so se po propadu starih imperijev oblikovale nove državnopolitične tvorbe, prav med prvo svetovno vojno in po njej evgenika prestopila bregove »znanosti« in odločno prodrla v javni in politični diskurz. Njen jezik, prvotno domena zdravnikov, biologov in redkih ekscentričnih piscev, so sedaj prevzemale pomembne osebe znotraj politične in družbene elite. Evgenični duh se je infiltriral v razne politične programe in postopoma tudi v zakonodajo.

Do sprememb v dojemanju evgenike, dasiravno nekoliko bolj sramežljivo kot v nekaterih drugih državah, je že takoj po vojni prišlo tudi v Kraljevini SHS. Prvi poskusi ustanovitve samostojnega evgeničnega društva so, kakor je bilo že poudarjeno, sicer propadli. Kljub temu se je evgenika občasno že začela omenjati v okviru programov in prireditev drugih jugoslovanskih društev, raznih resolucij⁸²⁸ in celo političnih strank. Leta 1922 je npr. časopis *Enakopravnost*, ki so ga izdajali slovenski izseljenci, objavil program Socialistične partije Jugoslavije, v katerem lahko med drugim beremo zahtevo, »da se izvede zaščita narodnega zdravja potom javnih sredstev« in »strogo izvrševanje javne in rasne higijene«.⁸²⁹ Toda to ni vse. Evgeniko so bolj ali manj eksplicitno podpirali številni ugledni politiki od Slovenca Bogumila Vošnjaka, med vojno člana Jugoslovanskega odbora, kasneje uglednega diplomata, do Uroša Krulja, zdravstvenega ministra v prvi jugoslovanski vladi.⁸³⁰ Že leta 1919 je evgenika oziroma »rasna higijena« omenjena celo v Uradnem listu Kraljevine SHS, natančneje v okviru Uredbe o ustroju ministrstva narodnega zdravja, s čimer se je začel njen

⁸²⁷ Marius Turda, *Modernism and eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁸²⁸ »K stabilizaciji prosvetne uprave in prosvetne politike - državni prosvetni program,« *Učiteljski tovariš* 69 št. 17 (25.04.1929): 2.

⁸²⁹ »Program Socialističke partije Jugoslavije,« *Enakopravnost: neodvisen dnevnik za slovenske delavce v Ameriki*, 17.01.1922, (št. 13): 4.

⁸³⁰ Vladimir Petrović, »Od borbe protiv bolesti do borbe za očuvanje rase: biopolitička dimenzija (ne)dovršene modernizacije srpskog i jugoslovanskog društva,« *Istorija XX. veka: časopis instituta za savremenu istoriju* 26, št. 2 (2008): 466-488; Rory Yeomans, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest and New York: CEU, 2007), 83-122.

počasni prodor v zakonodajo oziroma v državne institucije. Omenjena Uredba je namreč poleg drugih funkcij in oddelkov predvidevala tudi zaposlitev »Referenta za rasno in socialno higieno« in ustanovitev »Oddelka za rasno, javno in socialno higieno«. ⁸³¹ Ustroj in dejansko funkcioniranje slednjega bo predstavljeno v poglavju o Institucionalizaciji evgenike, sedaj pa se ponovno vračamo h kompleksnim okoliščinam, ki so omogočile nenaden vzpon evgenične misli.

DEGENERACIJA IN REGENERACIJA

Napredujoča degeneracija, pred katero so slovenski pisci v obdobju med obema vojnama svarili po časopisju in na raznih predavanjih, se še zdaleč ni vezala samo na vojno. Tako kot že v 19. stoletju so jo prepoznavali v alkoholizmu, tobaku, v spolno prenosljivih boleznih, tuberkulozi, v lakoti in drugih splošnih posledicah socialne bede, ki se je po letu 1931, torej v času gospodarske krize, še povečala. ⁸³² Tedaj so tudi po slovenskih časopisih odzvanjale besede, ki jih je v svoji popularni študiji z naslovom *Naši socialni problemi* zapisal sociolog Slobodan Vidaković, in sicer, »da kronično stradanje narodnih mas predstavlja za etnično kulturo in za rasno higieno to[,] kar filoksera za kulturo vinske trte«. ⁸³³ Albin Spreitz je v *Popotniku* v istem času zapisal, da »socialna beda, ki zlasti v današnjem času gospodarske krize zavzema vse bolj strahovit obseg v večji ali manjši meri pri različnih slojih, je [...] med glavnimi razlogi duševne manjvrednosti«. ⁸³⁴ Podobno je že omenjeni Franc Derganc v eni svojih kasnejših študij povsem neposredno poudaril, da naj bi bili degeneracija in socialno-ekonomska kriza v medsebojni soodvisnosti. Zlasti katoliško usmerjeni pisci pa so k socialni bedi kot znamenju vsesplošnega človeškega propada dodajali še moralno dekadenco. Kot že zgoraj poudarjeno, so govorili o problemih razvrednotenja vrednot, pretiranem individualizmu, spolni razbrzdanosti in seveda »beli kugi« kot posledicah »duševno votle« moderne civilizacije. Kot je občutenje slikovito ubesedila Ema Deisinger: »Današnji napredek tehnike in produktov moderne civilizacije je osiromašil notranjega človeka. Znaki tega usihajočega življenja se odstirajo vedno očitneje. Ta povnanjenost in poplitvenost vsega notranjega življenja ne more ostati nemaščevana; človekova notranjost krni, tisti posvečujoči notranji ogenj, ki so ga poznali že pradedi[,] nima danes nobenega

⁸³¹ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« Uradni list deželne vlade za Slovenijo 1, št. 118 (11. 7. 1919): 415-417.

⁸³² Franc Derganc, *Borba zapada in vzhoda : ob stoletnici Tyrševega rojstva* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932), 22.

⁸³³ Slobodan Vidaković, »Naši socialni problemi,« *Jutro*, 9. 7. 1932 (št. 158): 6.

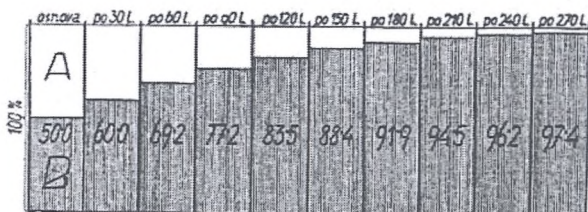
⁸³⁴ Glej npr. Albin Spreitz, »Iz poglavja o manj nadarjeni deci,« *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko* 53, št. 2 (1932): 49.

hraniva in ugaša ob plehkkih produktih civilizatoričnih dobrin. Današnji moderni človek je suženj svoje civilizacije, razkrojen v duši, degeneriran po notranjem življenju».⁸³⁵

Vse te strahove in negotovosti so nato evgeniki hranili in napihovali z »znanstvenimi« dokazi o hitrejšem razmnoževanju »manjvrednih ljudi«. Božo Škerlj je npr. v svoji »empirični raziskavi«, za katero je pregledoval otroke na pomožni šoli, ugotovil, da je »razmerje rojstev med materami, ki pošiljajo svoje otroke na normalne osnovne šole, in materami, ki jih pošiljajo na pomožno šolo, [...] 2 : 3 v prid drugim«⁸³⁶ ter na njeni podlagi točno izračunal, da bo po določenem obdobju število »manjvrednih« ljudi preseglo število normalnih. Svoje zaključke je ponazarjal tudi s shemami in tabelami: (glej Sliko 5).

Sl. 3. Kako hitro se množe manjvredni?

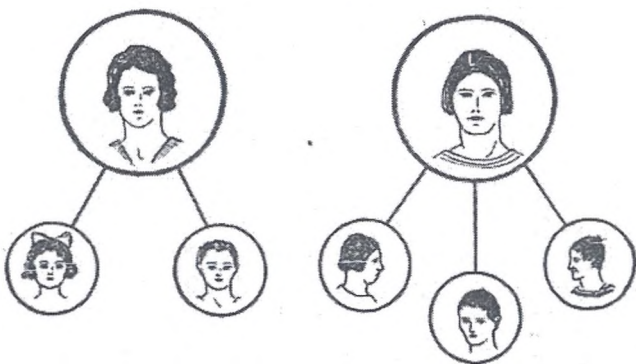
Če se v kakšnem narodu množi polovica A le z dvema otrokoma na generacijo (30 let), druga polovica B pa s tremi v isti dobi, potem se izpremeni razmerje med obema skupinama tako, kakor kaže črtež: kakor skupina B se množe manjvredni! V resnici pa se množe manjvredni še hitreje, ker so pri njih generacije krajše. Manjvredni imajo danes prvega potomca v mlajši dobi kakor večvredni.

Sl. 2. Manj nadarjeni se številneje množe.

Povprečno ima naša mati 3,67 otrok; mati, ki pošilja svoje otroke v pomožno šolo, pa ima 5,43 otrok!

Razmerje je torej 2 : 3 v prid manjvrednim!

⁸³⁵ Ema Deisinger, *Deška predpubertetna doba (doba pred dozorevajočimi leti od 11. Do 14. leta)* (Ljubljana: Komisijska zaloga Jugoslovanske knjigarne, 1936), 62.

⁸³⁶ Božo Škerlj, *Sredstva negativne evgenike* (Ljubljana: s. n., 1934): 2-3.

Slovenski evgeniki so po zgledu tujih, predvsem nemških, k splošnim vzrokom degeneracije, kot so revščina, moralna dekadenca, alkoholizem itd., dodajali še svoje posebne razlage o multipliciranju t.i. slaboumnih ljudi. Prvič, verjeli so, da njihovo število iz generacije v generacijo narašča zato, ker se v nasprotju z normalnimi, ki se vse bolj odločajo za omejevanje števila otrok, redkeje poslužujejo kontracepcijskih sredstev. Kakor je ugotavljal pravnik Avgust Munda: »To je povsem naravno. Defektni ljudje ne poznajo ali vsaj ne presojujejo pravilno moralnih in socialnih ovir, da bi uravnavali število potomstva.«⁸³⁷ Podobno je razmišljal tudi Ivan Jurečko: »Težki idijoti se izključujejo sami, težje je z imbecilnimi in debilnimi. Njihova rodovitnost ni manjša od ostalega dela prebivalstva, razen tega je izvenzakonska produkcija otrok pri njih večja. In v zakonu bodo uporabljali veliko manj in nepravilno protikonceptna sredstva kot [...] intelektualno višje stoječi del prebivalstva.«⁸³⁸

Poleg tega naj bi na prekomerno razmnoževanje »manjvrednih« vplival tudi že na več mestih omenjeni zakon kontraselekcije, do katerega naj ne bi prišlo samo zaradi »disgeničnih vplivov vojne«, pač pa paradoksalno tudi zaradi napredka v zdravstvu in socialni politiki. »V naravnem boju za obstanek se izloči manjvredno bitje kaj hitro, toda človek preprečuje to izločitev na vse mogoče načine s pomočjo zdravstva in higiene. Res je, da to ustreza človeškim pojmom o humanosti. Toda humanost napram manjvrednim se je spreobrnila v nehumanost napram dedno zdravim,«⁸³⁹ je trdil Božo Škerlj. Podobno je razmišljal tudi Avgust Munda: »Pri narodih starega in srednjega veka je narava sama izločila manjvredne elemente po naravnem izboru. Manjvredni so kmalu podlegli v boju za obstanek. Danes jih ščitijo domovi za dojenčke, zavetišča za slaboumne otroke, blaznice in drugi higijenično urejeni zavodi. Vsi ti zavodi podaljšujejo življenje teh ljudi, zdravim se pa naprtijo stroški za vzdrževanje manjvrednih. Ko pa manjvredni dorastejo ali zapuste zavode, se plodijo in pomnožijo število manjvrednih na škodo evgeniško zdravih.«⁸⁴⁰

Iz navedenih stavkov se zdi, da je evgenika odločno kontraponirala tistim ukrepom, pobudam in ustanovam, ki so se umeščali v polje »preventivne medicine« oziroma širše gledano nastajajoče države blaginje. Razumemo jo lahko kot nasprotje skrbstveni logiki, h

⁸³⁷ Avgust Munda, »Biološka degeneracija naroda in kazensko pravo,« *Misel in delo* 1 (1935): 210.

⁸³⁸ Ivan Jurečko, »Evgenika,« *Življenje in svet* 5, št. 18 (1. 11. 1931): 480.

⁸³⁹ Božo Škerlj, *Sredstva negativne evgenike* (Ljubljana: s. n., 1934): 2; Gl. tudi: Božo Škerlj, »Evgenika v naših narodnih pregovorih,« *Evgenika* 1, 1 (1935): 7.

⁸⁴⁰ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 257.

kateri so prav v obdobju med obema vojnama začele stremeti številne evropske države, med njimi, kot je bilo pokazano, tudi Jugoslavija, prav z upanjem, da bo to ustavilo degeneracijo.⁸⁴¹ Toda, ker so nekateri evgeniki strogo prisegali na dedni determinizem, niso verjeli, da bi izboljševanje socialnih razmer prispevalo k napredku naroda. Investicijo v vzgojo, zdravstvo, skrb za »manjvredne« družbene plasti so razumeli kot potrato, v njej so prepoznavali prav degenerativne mehanizme.⁸⁴²

Vendar ker gre pri evgeniki vedno za eklekticizem in združevanje nasprotij, je treba tudi te zaključke relativizirati. Kakor so pokazali tuji raziskovalci in kakor bomo videli v nadaljevanju, evgenike paradoksalno skoraj ni mogoče razumeti izven konteksta profesionalizacije zdravniškega poklica in vsesplošne »higienizacije« družbe ter razraščanja »države blaginje«. V Kraljevini Jugoslaviji so bile evgenične pobude, podobno kakor v ostalih balkanskih državah,⁸⁴³ sploh tesno povezane s »higieničnimi« pobudami, torej z ustanavljanjem javnozdravstvenih ustanov, z bojem proti nalezljivim boleznim in zaščito otrok. Čeprav so torej tudi tu delovali posamezniki (npr. Avgust Munda in Božo Škerlj), ki so se podrejali evgenični dogmi »nature not nurture«,⁸⁴⁴ po kateri so kot »disgenične« označevali nekatere napore »države blaginje«, se je večina privržencev evgenike hkrati navduševala nad socialnimi ukrepi, kot pričajo besede dr. Marjana Ahčina v *Pohodu*: »Socialna politika, skup vseh socialnih stremeljenj, katerih namen je zaščititi gotove socialne kroge, mora nanje že sama po sebi ugodno vplivati v evgeničnem oziru [...] Napačno bi bilo mišljenje, da je tako udejstvovanje škodljivo v dednem oziru, češ, da se s tem onemogoča ali vsaj otežkoča zdrava in naravna izbira. Znan je danes vpliv okolice na dednost, čemur posvečamo vse večjo pažnjo kot pa nekdaj; tako mora socialna politika ugodno evgenično vplivati, če že ne direktno, vsaj indirektno.«⁸⁴⁵ Splošno gledano je torej skrb za izboljšanje dednega potenciala naroda hodila z roko v roki s težnjo po izboljševanju »okolja« in preventivno medicino. Pravzaprav bi lahko higieno« oziroma »socialno medicino«⁸⁴⁶ brali kot povod oziroma nekakšno nadstavbo tako »socialne higiene« kot tudi evgenike (oziroma rasne higiene).

⁸⁴¹ Christian Promitzer, Sevasti Trubeta in Marius Turda, ur., *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. (Budapest, New York: CEU Press, 2011).

⁸⁴² Elof Axel Carlson, *The Unfit: The History of a Bad Idea* (New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 2001).

⁸⁴³ Christian Promitzer, Sevasti Trubeta and Marius Turda, ur., *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. (Budapest, New York: CEU Press, 2011).

⁸⁴⁴ Glede dihotomije nature vs. nurture glej npr.: Marius Turda, »Race, Science and Eugenics in the Twentieth Century,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 98-127.

⁸⁴⁵ Marjan Ahčin, »Nekaj misli o socialni politiki in evgeniki,« *Pohod*, 21. 7. 1934 (št. 29), 2.

⁸⁴⁶ Po prvi svetovni vojni se tudi v Kraljevini Jugoslaviji, tako Željko Dugac, poudarja vloga socialne medicine, prepričanje, da večino najbolj razširjenih bolezni povzročajo socialni faktorji, torej siromaštvo in neznanje.

Hkrati so se vse te pobude, torej tako evgenična kot tudi higienična prizadevanja, združevale v še širši kontekst neke nove skrbi za zdravje naroda in težnje po njegovi modernizaciji. Povojno obdobje je bil resda čas pesimističnih svaril pred degeneracijo, toda hkrati in prav zaradi tega tudi čas optimističnih napovedi o možni regeneraciji. Na ruševinah starih imperijev so nastale nove države, med njimi tudi Kraljevina SHS. Oznanjala se je neka nova doba, neki »neuezeit«, v kateri so mnogi videli upanje na uresničitev palingeneze, torej prerojenja naroda,⁸⁴⁷ po kateri bi se zgodovina začela znova.

SKRB ZA TELO IN VRTNARSKA DRŽAVA

Evgenika je produkt posebne intelektualne klime, ki se je oblikovala proti koncu 19. stoletja in v prvi polovici 20. stoletja ter je med drugim pripeljala do vzpona drugih vplivnih ideologij tega časa, tudi nacizma, fašizma in komunizma. Ena osrednjih značilnosti te nove usmeritve je bilo postavljanje interesov skupnosti (praviloma naroda) pred interese posameznika ter preziranje individualističnega nazora. Francesco Cassata v svoji analizi italijanske evgenične misli tako govori kar o eroziji starega liberalnega individualizma in o prevladi etike kolektiva. Podobne zaključke postavljajo številni drugi raziskovalci, ki se ukvarjajo z zgodovino evgenike znotraj posameznih evropskih in tudi neevropskih držav v času pred drugo svetovno vojno.⁸⁴⁸ Tudi v slovenskih evgeničnih besedilih se neštetokrat ponovi enaka misel. Tako Škerlj vztrajno poudarja, da je »individuuum manj kot celota [ki] da se [...] mora svobodno udeleževati le toliko, kolikor to ni v škodo celotik.«⁸⁴⁹ Podobno razmišlja Marjan Ahčin: »Večina [...] ne uvidi ali noče uvideti v svojem egoizmu odnosa med pravico in dolžnostjo in zahteva zase le pravice ter vidi in stremi le za lastnim blagom, ne meneč se za eksistenčne zahteve občesti, kateri pa se morajo zahteve posameznika podrediti.«⁸⁵⁰ Tudi Avgust Munda je enakih misli: »Prej smo omenili, da ima država interes, da se izločijo manjvredni elementi iz generacijskega procesa. Interes posameznikov se mora

Socialna medicina izpostavlja potrebo po preučevanju in poučevanju prebivalstva, išče socialne vzroke nekega zdravstvenega problema, nato pripravi ukrepe za izboljšanje stanja (od asanacije naselij do javnozdravstvenih ustanov). (Željko Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Evropa, 2010). Pomembno vlogo pri promoviranju socialne medicine v Jugoslaviji je imel hrvaški zdravnik Andrija Štampar, ki je takoj po vojni tudi postal načelnik oddelka za narodno zdravje. O njegovem življenju in delu glej npr. Izet Masic, »Contribution of Andrija Štampar to the Development of Public Health,« *Materia Socio Medica* 20, št. 3 (2008): 178-185.

⁸⁴⁷ Marius Turda, *Modernism and eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

⁸⁴⁸ Francesco Cassata, *Molti, sani e forti, L'eugenetica in Italia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2006); Maria Bucur, *Eugenics and Modernization in Interwar Romania* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002).

⁸⁴⁹ Božo Škerlj, *Sredstva negativne evgenike* (Ljubljana: s. n., 1934): 6.

⁸⁵⁰ Marjan Ahčin, »Nekaj misli o socialni politiki in evgeniki,« *Pohod*, 21. 7. 1934 (št. 29), 2.

nepogojno podrediti interesu občestva! V tem pogledu ne smejo motiti zakonodajalca nobeni ugovori. Bila bi napak razumljena ljubezen do bližnjega, hoditi še naprej po sedanji poti.«⁸⁵¹

Predstavljena kolektivna logika je pripomogla k »rekonfiguraciji tradicionalne zasebne sfere«.⁸⁵² Meje med posameznikom, narodom in državo so se brisale. Evgenika ja v obdobju pred prvo svetovno vojno v posameznih okoljih prevzela različne obraze in se prilagajala številnim političnim nazorom, vendar je vselej zahtevala racionalno intervencijo državne oblasti v zasebno sfero z namenom, da bi se ubranili interesi skupnosti. Biopolitična ideja o totalni državi, ki nadzoruje in disciplinira nacionalni organizem (ne meneč se za individualne pravice posameznika), še zdaleč ni bila intrinzična komponenta evgeničnega diskurza samo v fašistični Italiji ali nacistični Nemčiji, pač pa tudi v drugod po Evropi.⁸⁵³

Država, če sledimo konceptom Sygmunda Baumana, je v tem sistemu delovala kot vrtnarska država, ki je odstranjevala plevel, parazite in travo. Svojo silo je uporabljala zato, da bi divjo podobo liberalne družbe preoblikovala v urejen vrt, da bi zagotovila integriteto prostora, ločila »zunanje« od »notranjega« in ubranila varnost meje. Vse, kar se ni skladalo z redom razuma in je motilo vrtno harmonijo, je moralo izginiti.

Zgleden primer »vrtnarske države« je vsekakor predstavljala Hitlerjeva Nemčija, s svojo namero po odstranitvi vseh domnevno degenerativnih manifestacij kulturne, politične in končno biološke realnosti, kakor povsem jasno kažejo trditve, zapisane v 2. poglavju *Mojega boja*:⁸⁵⁴ »Ko posameznika ne omejuje več zavest krivde [...], tedaj in samo tedaj bo imel tisto notranjo spokojnost in zunanjo moč, da radikalno in neusmiljeno odreže vse raztoče parazite in izkrenini travo«⁸⁵⁵

Kljub temu jasnemu prekrivanju Hitlerjevih načrtov konceptom vrtnarjenja bi bilo po Baumanu napačno misliti, da je nacizem »izumil« tovrstni kredo, da je Tretji rajh nekakšen »izvirni model« vrtnarske države. Vse prepogosto se npr. gleda na nacistične zločine, zlasti na Holokavst (pa tudi na evgeniko), kot na izjemno zgodovinsko epizodo, kot na singularni izbruh predmodernega, barbarskega, neracionalnega. V resnici ni, tako Bauman, nič predmodernega in neracionalnega v nacističnih zločinih (ali, bi lahko dodali, v evgeniki), prav nasprotno jih lahko razumemo kot normalno posledico modernosti. Smiselno se vključujejo v

⁸⁵¹ Avgust Munda, »Biološka degeneracija naroda in kazensko pravo,« *Misel in delo* 1 (1935): 210.

⁸⁵² Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010), 8.

⁸⁵³ Delno povzeto po: Marius Turda, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010), 8.

⁸⁵⁴ Zygmunt Bauman, *Modernity and ambivalence* (Cornell University Press, 1991).

⁸⁵⁵ »When the individual is no longer burdened with his own consciousness of blame in this regard, then and only then will he have that inner tranquillity and outer force to cut off drastically and ruthlessly all the parasite growth and root out the weed.« Citirano po: Roger Griffin, »Bio-nomic Man (and Woman): Fantasies of Anthropological Revolution as a Reaction to Modernity's Nomic Crisis,« v *Crafting Humans: from genesis to eugenics and beyond*, ur. Marius Turda (Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013): 84-85).

program racionalne, »zdrave« in urejene družbe, ki je *causa finalis* modernega razmišljanja, in se lahko uresničijo zgolj z rabo tehnoloških resursov in upravnih zmožnosti moderne države.⁸⁵⁶

Zgoščanje evgeničnih pobud izhaja tako iz pozitivnih kot tudi negativnih učinkov ter vrednotenj modernizacije, modernosti in modernizma.⁸⁵⁷ Razumemo ga npr. lahko kot produkt izpostavljanja temnih plati urbanizacije in industrializacije,⁸⁵⁸ ki se še posebno v Srednji in Jugovzhodni Evropi povezuje tudi z idealizacijo ruralnega okolja in ruralnega človeka.⁸⁵⁹ Toda obenem je evgenika tudi posledica, kot kažejo Baumanovi koncepti, *slavljenja* modernizacije, vere v tehnološki napredek, v zmožnost nadzorovanja usode in v zmožnost kreacije t.i. »novega človeka«. Po besedah Rogerja Griffina je mit o »novem človeku«, ki so si ga delili tako fašizem, nacizem in komunizem kot v povsem konkretni obliki tudi evgenika, pravzaprav deloval kot jedro modernističnih prizadevanj po stvaritvi drugačne družbe. Brez »antropološke revolucije« se je namreč družbenopolitična revolucija zdela mnogim neuresničljiva, kar se je povezovalo tudi s »ponovnim odkritjem telesa« ob koncu 19. stoletja. Po dolgem obdobju zanemarjanja telesa s strani krščanskih in še razsvetljenskih mislecev se ga je sedaj rehabilitiralo v ključno gibalno možno regeneracije sveta. Roger Griffin govori v tem kontekstu kar o »korporalnem modernizmu« kot heterogeni viziji prerojenja s pomočjo izboljševanja zdravja in oblikovanja novega tipa človeka, ki je med drugim vključevalo tako (skoraj hipijsko) poudarjanje zdrave prehrane, vegetarijanstva, svobodne ljubezni, pomena gimnastike, vračanja k naravi, nudizma, protialkoholizma in, končno, evgenike.⁸⁶⁰

Nova osrediščenost na telo, tj. korporalni modernizem, naj bi se po mnenju omenjenega avtorja hkrati umeščala v še širši in morda še pomembnejši preobrat v evropskem občutenju, mentaliteti od idealizma religioznega ali posvetnega tipa (posebno idealizma Kanta in Hegla) k vitalizmu. Bistvo vitalizma naj bi se skrivalo v slavljenju življenja kot izvora čudenja, transcendence in vrednot. Pozornost naj bi se torej z onostranstva premestila na

⁸⁵⁶ Zygmunt Bauman, *Modernity and ambivalence* (Cornell University Press, 1991).

⁸⁵⁷ Rogerj Griffin predlaga, da pojem »modernizem« razširimo čez polje umetnosti in ga razumemo v smislu široke plete različnih incijativ za izgradnjo novega sveta skozi družbene, politične in znanstveno inovacije v letih 1880-1939. (Roger Griffin, »Bio-nomic Man (and Woman): Fantasies of Anthropological Revolution as a Reaction to Modernity's Nomic Crisis,« v *Crafting Humans: from genesis to eugenics and beyond*, ur. Marius Turda (Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013): 71-88).

⁸⁵⁸ Nills Roll Hansen, »Eugenics and the science of genetics,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 80-97.

⁸⁵⁹ Marius Turda, »Crafting a Healthy Nation: European Eugenics in Historical Context,« in v *Crafting Humans: from genesis to eugenics and beyond*, ur. Marius Turda (Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013): 109-126.

⁸⁶⁰ Podobno glej tudi: George L. Mosse, *Nacionalizem in seksualnost. Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi* (Ljubljana, založba Cf, 2005).

tostranstvo, kar deloma potrjuje tudi slovenski evgenični diskurz. Anonimni avtor v reviji *Življenje in svet* denimo leta 1929 tako zapiše: »Rekli smo, da se je človeštvo naveličalo verske sugestije, češ, da je naš svet solzna dolina. Človek je postavljen v **to** življenje, na **ta** svet. Ve, da **tu** preživi dobo svojega življenja in sme upravičeno zahtevati, da mu **to** življenje postane kar najmanj breme, **ta** svet pa kolikor le moči paradiž. To je bistveno hotenje našega časa; iz te kakor skale čvrste vere prihajajo na dan vedno novi tokovi, pretvarjajoči se v brzice, reke in veletoke; mislimo neštete sodobne pojave, pokrete, gibanja, ki gredo za izboljšanjem vseh pogojev srečnega človeškega življenja. [...] Krščanstvo je obrnilo človeško pozornost v notranjost in odtod v onostranstvo; **skrb za telo**,⁸⁶¹ za zdravje, za snago je bila v luči novega, orientalsko-mističnega nauka ničeva in grešna v primeri z duhovnimi vzori, z usodo posamezne duše za neizmerno težki poti med paradižem in peklom. Tako so morala poteči mnoga stoletja, da je čut za biološke vrednote življenja zopet otajal led predsodkov in napačne sramežljivosti.«⁸⁶²

Od postapokaliptičnega vzdušja povojnega časa, »higijenizacije«, skrbi za zdravje naroda, kolektivističnega etosa, vzvodov »vrtinarske države« do hrepenenja po novem času in novem človeku ter vitalizma se je tako v evropskih državah in tudi pri slovenskih avtorjih konsolidiral evgenični kredo. Znanstveniki so računali stopnjo degeneracije in v točnih številkah predstavljali škodo, ki naj bi jo družbi prinašali »manjvredni posamezniki«. Mnogi so soglasno ugotavljali – odstraniti je treba plevel, družbi povrniti red in harmonijo, in ko so enkrat jasno izrazili nujnost po tovrstnem delu, je ostalo samo še eno temeljno vprašanje: kako zadeve izpeljati. Ali kakor je Škerlj pisal Jožetu Potrču: »Interes celote, recimo družbe, je gotovo višji kot interes poedinca. Morda vi niste tega mnenja? Potem vam bodo cilji evgenike precej tuji. Ako pa ste z mano istega mnenja, **potem ostane še samo vprašanje ureditve: kako.**«⁸⁶³

VPRAŠANJE UREDITVE, VPRAŠANJE METOD

Evgeniki so se strinjali, da človeštvo drvi proti degeneraciji. Prav tako so se načeloma strinjali, da je možno to napoved preprečiti le z državnim intervencionizmom. Niso pa bili složni v mnenju, katere ukrepe bi uporabili, kako bi uresničili svojo utopijo. Institucionalizacija evgenike je v različnih kontekstih dosegla različno hitrost in raznovrstne

⁸⁶¹ Poudarila Ana Cergol Paradiž

⁸⁶² Ignotus, »Pri vrelcih našega življenja,« *Življenje in svet* 3, št. 11 (15. marca 1929): 322-323.

⁸⁶³ Pismo Škerlja Jožetu Potrču, 10. 10. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

forme. Odgovori o njeni metodi so se razlikovali od regije do regije, od države do države in znotraj posameznih držav glede na politično, versko in celo znanstveno prepričanje posameznih piscev. Odražali so klimo določenega okolja. Kot že poudarjeno, so npr. v nacistični Nemčiji tovrstne pobude kazale povsem drugačen obraz kot v socialdemokratski Švedski ali katoliški Italiji. Seveda ne gre zanemariti tudi medsebojne kontaminacije, države na periferiji oziroma znotraj posameznih regij so lahko sledile zgledom držav, ki so orale ledino na tem področju, npr. romunska evgenika se je v veliki meri zgledovala po nemški evgeniki, kljub temu so vzporedno nastajale določene nacionalne oziroma državne specifike.⁸⁶⁴

V nadaljevanju bo pokazano, kako so se v to raznoliko sliko umeščali slovenski pisci o evgeniki, kakšnim zgledom so sledili in katere evgenične ukrepe so uresničili ali zagovarjali. Je v tem kontekstu mogoče celo govoriti o posebni, »slovenski« evgeniki ali pa zgolj o evgeniki na Slovenskem?

INSTITUCIONALIZACIJA – ZAKONODAJA

Pot k institucionalizaciji evgenike na Slovenskem in tudi širše v Kraljevini SHS je bila načrtovana takoj po vojni z zakonom, ki je znotraj uprave novoustanovljenega Ministrstva za narodno zdravje predvideval formacijo *Oddelka za rasno, javno in socialno higieno*. *Oddelek za rasno, javno in socialno higieno* naj bi poleg zajetnega števila nalog, ki so se vezale predvsem na preskrbo s hrano in pitno vodo ter kvantitativno demografsko politiko in puerikulturo (nego dojenčkov in otrok), osebno higieno, sanacijo okolja, ustanavljanje raznih zavetišč in bolnic, zaščito delavcev, invalidov, zapornikov in drugih skupin prebivalstva – ponovno je torej vidna tesna prepletenost evgenike in s higieno – izvajal tudi nekatere strogo evgenične ukrepe.⁸⁶⁵ Skrbel naj bi namreč za pripravo »rodbinskih registrov o podedovanih boleznih, hibah, napakah in anomalijah«⁸⁶⁶ in za izdajanje zdravniških spričeval »o zdravju zaročencev«⁸⁶⁷ ob poroki, nadalje »predlagal ukrepe zoper take zaročence, ki bi gotovo v

⁸⁶⁴ Marius Turda, »Controlling the National Body: Ideas of Racial Purification in Romania, 1918-1944,« v *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, ur. Christian Promitzer, Sevasti Trubeta in Marius Turda (Budapest: CEU Press, 2011), 325-350. PREVERI!!!

⁸⁶⁵ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 118 (11. 7. 1919): 415-417.

⁸⁶⁶ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 118 (11. 7. 1919): 416.

⁸⁶⁷ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 118 (11. 7. 1919): 416.

zakon zanesli spolno ali podedovano bolezen»⁸⁶⁸ in preprečeval »prezgodnje sklepanje zakonov in takih zakonov, kjer bi bila velika razlika med leti zaročencev«. ⁸⁶⁹ Poleg tega naj bi proučeval »fiziološke in patološke lastnosti našega plemena«⁸⁷⁰ in zbiral »antropološki, demografski in biometrični material iz naroda«. ⁸⁷¹

Istega leta je nato izšla še ena določba, ki se je dotikala tovrstnih vsebin. Uredba o ustroju in pristojnostih Sanitetnega sveta, najvišjega strokovnega posvetovalnega organa znotraj Ministrstva za narodno zdravje, je prav tako bežno omenjala in obljubljala obravnavo vprašanj »občinske, socialne in rasne higijene«. ⁸⁷² Podobna omemba namere o obravnavi rasne higijene se je ponovila tudi leta 1922, ko je izšla nova uredba o ureditvi tega organa. ⁸⁷³

Že leta 1921 je prišlo tudi do preimenovanja oziroma preoblikovanja oddelkov ministrstva za narodno zdravje. Oddelek za rasno, javno in socialno higieno je bil ukinjen in njegovo delo je prevzel novoustanovljeni oddelek za zdravstveno proučevanje in poučevanje naroda. ⁸⁷⁴ Slednjega so leto za tem prav tako ukinili – kakor je možno razbrati iz razglasa, so se za to odločili iz finančnih razlogov – in njegove »posle« prenesli na higienski oddelek, natančneje na njegov inštitut na socialno medicino. ⁸⁷⁵ Do ponovne reorganizacije je prišlo leta 1929, ko se je ministrstvo za zdravje združilo z ministrstvom za socialno politiko. Odtlej je bil za zdravstveno poučevanje in preučevanje prebivalstva odgovoren higienski odsek znotraj sanitetnega oddelka. ⁸⁷⁶

V drugi polovici dvajsetih let so se kot osrednje ustanove za vso »higiensko« delo v državi počasi formirali že zgoraj omenjeni Centralni higienski zavod v Beogradu, ⁸⁷⁷ Škola narodnog zdravlja v Zagrebu in drugi »Higienskih zavodi« po posameznih regijah oziroma banovinah. V njihov delokrog naj bi spadalo tudi ukvarjanje z osebno, socialno in t.i.

⁸⁶⁸ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 118 (11. 7. 1919): 416.

⁸⁶⁹ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 118 (11. 7. 1919): 416.

⁸⁷⁰ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 118 (11. 7. 1919): 416.

⁸⁷¹ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 118 (11. 7. 1919): 416.

⁸⁷² »Uredba o ustroju sanitetnega sveta kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1, št. 133 (16. 8. 1919): 479-480.

⁸⁷³ »Uredba o ustroju sanitetnega sveta kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 4, št. 9 (28. 1. 1922): 89-90.

⁸⁷⁴ »Uredba o ustroju ministrstva za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 3, št. 4 (13. 1. 1921): 1.

⁸⁷⁵ »Uredba, s katero se ukinjata oddelek za proučevanje in poučevanje naroda in lekarniški oddelek pri ministrstvu za narodno zdravje,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 5, št. 85 (11. 9. 1923): 529.

⁸⁷⁶ »(305) Uredba o ureditvi ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje,« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti* 11, št. 72 (15. 7. 1929): 567.

⁸⁷⁷ »(329) Pravilnik o ustanovitvi in organizaciji centralnega higienskega zavoda v Beogradu,« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti* 4, št. 101 (5. 11. 1924): 635.

»generativno higieno« oziroma evgeniko. Tovrstne cilje naj bi zlasti uresničevali njihovi socialno-medicinski oddelki, ki naj bi preučevali in poučevali narod in zbirali ter obdelovali socialno-statistične in biometrične podatke.⁸⁷⁸

O evgeniki so poleg uredb, ki so se vezale na ustroj ministrstva za narodno zdravje in Higieniskih zavodov, govorili še nekateri drugi zakoni, predpisi in obvestila in sicer vselej v širšem kontekstu »higijene«. Leta 1920 je npr. ministrstvo za narodno zdravje med drugimi štipendijami, namenjenimi preučevanju raznovrstnih področij higijene, razpisalo tudi štipendijo za rasno higieno.⁸⁷⁹ Evgeniko so v okviru predmeta »higijena« kasneje predvideli tudi učni načrti srednjih šol in fakultet, toda več o tem v posebnem poglavju o šolstvu.

Če strnemo, bi lahko rekli, da se je jugoslovanska zakonodaja precej odločno zavezala evgeniki. Toda v kolikšni meri so se nato opisani načrti dejansko uresničili v praksi? Škerlj je denimo na to vprašanje odgovarjal s precejšnjim pesimizmom. Ko ga je npr. leta 1936 Cora Hodson, tajnica mednarodne evgenične federacije (IFE), spraševala o evgeniki v Jugoslaviji, ji je namreč odgovoril, da ambiciozni evgenični plani ministrstva za narodno zdravje verjetno povečini ostajajo zgolj v programu.⁸⁸⁰ Tudi iz drugih virov ni razvidno, da bi bilo kaj drugače.

K nepopolnemu uresničevanju načrtanih evgeničnih ciljev je prispevala splošna gospodarska kriza v tridesetih letih, ki je tudi sicer skrčila javni zdravstveni proračun.⁸⁸¹ Predpostavljamo lahko, da je bilo pri razpolaganju s skromnimi javnimi sredstvi treba izbirati, in tako se je dajalo prednost reševanju drugih, bolj urgentnih zdravstvenih oziroma higieničnih težav znotraj v tem oziru tako zaostale države. Kakor je leta 1937 neodobravajoče ugotavljal Alojz Zalokar, se je v Jugoslaviji evgeniko zapostavljalo v prid socialni medicini.⁸⁸²

Toda kljub temu je evgenika proti koncu dvajsetih let in v tridesetih letih pridobila nekatere pozicije znotraj javnozdravstvenih ustanov, s čimer se je intenzivirala tudi njena institucionalizacija. Kakor je v že omenjenem pismu Cori Hodson razlagal Škerlj, naj bi pri Centralnem higieniskem zavodu v Beogradu v tem duhu delovala Bojan Pirc in Branimir Maleš (slednji kot vodja oddelka za biometrijo) in v Školi narodnog zdravlja Feodor Mikić

⁸⁷⁸ »Uredba o organizaciji in področju higieniskih zavodov, zdravstvenih domov in zdravstvenih postaj,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 1, št. 6 (6. 6. 1930): 66.

⁸⁷⁹ »Razglasi deželne vlade za Slovenijo- št. 6302, Natečaj za zdravniške štipendije,« *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 2, št. 80, (5. 7. 1920): 362-363.

⁸⁸⁰ Korepondenca med Škerljem in CoraHodson, 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani., Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁸⁸¹ Željko Dugac, »Like Yeast in Fermentation. Public Health in Interwar Yugoslavia,« v *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, ur. Christian Promitzer, Sevasti Trubeta in Marius Turda (Budapest: CEU Press, 2011), 193-232.

⁸⁸² »Pota in smotri medicine (po predavanju Zalokarja),« *Jutro*, 23. 1. 1937 (št. 12), 3.

(»najboljši jugoslovanski statistik«).⁸⁸³ Verjetno eno najbolj odločnih raziskovalnih zaslomb pa naj bi jugoslovanske evgenične pobude dobile prav v okviru Škerljevega antropološkega odseka na Higienem zavodu v Ljubljani.

ZNANSTVENA INSTITUCIONALIZACIJA

A. HIGIENSKI ZAVOD V LJUBLJANI IN NJEGOV ANTROPOLOŠKI ODSEK

Higieniski zavod v Ljubljani je bil ustanovljen leta 1924 kot prva tovrstna institucija v državi. Na začetku so ga sestavljali trije oddelki, in sicer bakteriološko-serološko-diagnostični oddelek, ki je izvajal akcije za omejitev in zatiranje nalezljivih bolezni, oddelek za preiskovanje vode in živil in, končno, oddelek za higienko propagando in didaktiko, katerega cilj je bil širiti »zdravstveno kulturo med narodom z vsemi propagandnimi sredstvi in metodami«.⁸⁸⁴ Kot zagovorniki preventive so namreč higieniki veliko težo polagali ravno na izobraževanje prebivalstva. Posledično so prirejali (oziroma nameravali prirejati) številne stalne in potujoče razstave, predavanja, izdajali so knjige, lepake, plakate in časopise. Od leta 1925 je tako v okviru Higienkega zavoda v Ljubljani izhajala revija *Zdravje*, ki je poleg poročanja o delu znotraj ustanove prinašala številne poljudno-poučne zdravstvene članke. Večkrat je posegla tudi v evgenične vsebine. Že v prvem letu izhajanja je npr. zdravnik Andrej Arnšek v njej pisal o problemih dedovanja, leto za tem pa se čisto konkretno zavzel za evgenično izbiro neveste.⁸⁸⁵ Drugi avtorji so na njenih straneh prav tako razglabljali o dednosti in promovirali predporočna spričevala, razne oblike t.i. »pozitivne evgenike« in celo evgenično sterilizacijo.⁸⁸⁶ Z vsaj enajstimi članki, ki so se bolj ali manj neposredno dotikali tovrstnih tem, je tako revija *Zdravje* postala eden prvih popularizatorjev evgenike med slovenskimi časopisi v drugi polovici dvajsetih let. V tridesetih letih sta jo sicer v navdušenju

⁸⁸³ Korepondenca med Škerljem in CoroHodson, 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁸⁸⁴ »(291) Pravila Higijenskega zavoda v Ljubljani, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti,« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti* 7, št. 87 (14. 9. 1925): 605.

⁸⁸⁵ »Zdravniški pregled pred Ženitvijo,« *Zdravje: priloga Prerodu* 3 (1927): 84-87; Andrej Arnšek, »Dednost in narodno zdravje?« *Zdravje: priloga Prerodu* 1, št. 5 (1925): 49-51. Dr. Andrej Arnšek, »Poišči si zdravo nevesto,« *Zdravje* 2: 172.

⁸⁸⁶ Živko Lapajne, »O splavu in sterilizaciji,« *Zdravje* 11: 95-96 in 129-132; Bojan Pirc, »Asanacija zakona,« *Zdravje* 8, št. 1(1932): 53-55.

Viktor Kocijančič, »Zdravniška preiskava pred vstopom v zakon,« *Zdravje* 11: 32-33.

nad širjenjem evgeničnih idej prehiteli liberalna revija *Življenje in svet* in *Zdravniški vestnik* s svojo prilogo *Evgenika*.

Toda vrnimo se k analizi delovanja Higienkega zavoda. Kasneje so v njegovem okviru ustanovili še sanitarno-tehnični oddelek, katerega naloga je bila asanacija podeželja, gradnja vodopreskrbovalnih naprav, kapnic itd. Ostali oddelki so se prestrukturirali in preimenovali v »bakteriološko-epidemiološki«, »kemijski« in, končno, »socialnomedicinski oddelek«, katerega poslanstvo je bilo »ustanavljanje novih higienskih zavodov, raziskovanje zdravstvenega stanja in higienskih razmer ter proučevanje aktualnih socialnomedicinskih problemov«.⁸⁸⁷

Higienski zavod je postavil trdne temelje organizirane in institucionalizirane preventivne medicine in javnega zdravstva na Slovenskem, hkrati pa prav znotraj svojega socialnomedicinskega oddelka ustvaril tudi matrico slovenskih evgeničnih in antropoloških raziskav. Socialnomedicinski oddelek so namreč sestavljali trije odseki: higiensko-propagandni odsek, ki je kot že rečeno poučeval prebivalstvo, vitalno-statistični odsek, ki je zbiral podatke o nalezljivih boleznih, alkoholizmu, smrtnosti, rodnosti, alkoholizmu in, končno, antropološki odsek, ki je opravljal antropološke in evgenične študije.

Špekulirati je možno, da do ustavitve antropološkega odseka sploh ne bi prišlo ali pa da bi bilo njegovo delo vsaj precej drugačno, če ga ne bi vodil Božo Škerlj, alfa in omega slovenske in v mnogih pogledih tudi jugoslovanske evgenike. **Božo Škerlj** (1904–1961) se je rodil na Dunaju kot sin univerzitetnega profesorja prava. Po prvi svetovni vojni se je njegova družina preselila v Ljubljano. Tam je obiskoval gimnazijo in fakulteto, na kateri je leta 1926 diplomiral iz biologije in geografije. Nato se je izpopolnjeval pri **prof. Jindřichu Matiegki** na Karlovi univerzi v Pragi in tam leta 1927 promoviral iz naravoslovnih ved in antropologije ter tako postal prvi doktor antropologije v Jugoslaviji. Po doktoratu je ob podpori štipendije češkoslovaške vlade⁸⁸⁸ študij nadaljeval na oddelku za Antropologijo univerze v Brnu, nato se je vrnil v Prago in se zaposlil na inštitutu za pedologijo. Tam se je pod mentorstvom Arthurja Brozka prvič pobliže srečal z genetiko in študijem rodovnikov prizadetih otrok in mladine.⁸⁸⁹ Opremljen s tovrstnim znanjem in idejami se je nato vrnil v Jugoslavijo in začel iskati službo. Že leta 1927 je o tem razpravljal z zdravnikom dr. Alijem Koširjem. Slednji ga je obvestil, da

⁸⁸⁷ Zvonka Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891-1967)* (Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005): 115.

⁸⁸⁸ Korespondenca med Škerljem in Jindřichom Matiegko, 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁸⁸⁹ Duška Knežević Hočevar, »Božo Škerlj, Slovene Anthropologist: Dilemmas and Controversies of an Early Professional Career«, v *Antropološki zvezki* 4, ur. Tatjana Tomazo-Ravnik (Ljubljana: Društvo antropologov Slovenije): 25-34.

bo na univerzi ali v muzeju težko najti zaposlitev zanj, zato mu je svetoval, naj povpraša pri Higijenskem zavodu, predlagal mu je tudi naj se pri tem poveže z Andrijo Štamparjem.⁸⁹⁰ Podobno mu je naslednje leto svetoval še biolog Boris Zarnik. Pripravljen mu je bil napisati priporočilno pismo, vendar mu hkrati predlagal, »naj riskira« potovanje v Beograd in se predstavi Štamparju.⁸⁹¹ Škerlj je nato resnično navezal stike z znanim hrvaškim pionirjem socialne medicine⁸⁹², ki mu je nato očitno pomagal pridobiti mesto znotraj Higijenskega zavoda v Ljubljani. Tako je bil marca 1929 kot »pedološki ambulatorij šolske poliklinike«⁸⁹³ končno ustanovljen njegov Antropološki odsek.

Antropološki odsek, na katerem je Škerlj poskušal »utrditi in obdržati tradicijo češke antropološke šole, katera ohranja tudi poseben odnos do svojih učencev ter svojstven karakter«,⁸⁹⁴ se je sprva ukvarjal samo s sestavljanjem rodovnikov ljubljanskih otrok na ljudskih šolah z namenom, da se določi »stanje raznih bolezni, razvad in abnormalnosti, pa tudi zdravja o generacijah otrok, starišev in dedov«. ⁸⁹⁵ V evgeničnem duhu so namreč verjeli, da je mogoče s pomočjo poznavanja posameznih bolezni v družinah »sklepati na dedno tvarino in konstrukcijo otroka«⁸⁹⁶ ter hkrati ocenjevati sestavo prebivalstva Ljubljane. Do konca leta 1929 sta bila tako v ta namen zbrana že 102 rodovnika iz otroškega vrtca, deške in dekliške vadnice.⁸⁹⁷ Rezultati naj bi pokazali, da je tretjina teh rodovnikov obremenjena s tuberkulozo in da otroci iz Most kažejo znake prirojene golše pogostejše kot ostali ljubljanski otroci.⁸⁹⁸

Kmalu se je raziskovalno delo Antropološkega odseka razširilo. Leta 1930 je namreč Škerlj dobil, kakor je poročal v svojem poročilu, napisanem leta 1938, ustrezne antropološke instrumentarije in je lahko začel z resnim antropometrijskim delom na šolskih otrocih, športnikih in prostitutkah.⁸⁹⁹ Raziskovanje, ki je s srhljivo natančnostjo zrlo v telesa preiskovanih, naj bi nudilo zadostne empirične podatke za poglobljene študije in v končnem

⁸⁹⁰ Pismo Alija Koširja Božu Škerlju, 16.5.1927, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁸⁹¹ Pismo Borisa Zarnika Božu Škerlju, 16. 11. 1928, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁸⁹² Korespondenca med Škerljem in Andrijem Štamparjem, 1930-1939, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁸⁹³ Ivo Pirc, ur., *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936 : spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*, (Ljubljana : Higijenski zavod, 1938), 236.

⁸⁹⁴ Nedatirano pismo Škerlja neznanemu češkemu korespondentu, 1928-1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁸⁹⁵ Poročilo šolske poliklinike v Ljubljani, Zdravje, leto V (1929), str. 107.

⁸⁹⁶ Poročilo šolske poliklinike v Ljubljani, Zdravje, leto V (1929), str. 107.

⁸⁹⁷ Poročilo šolske poliklinike v Ljubljani, Zdravje, leto V (1929), str. 107.

⁸⁹⁸ Poročilo šolske poliklinike v Ljubljani, Zdravje, leto V (1929), str. 107.

⁸⁹⁹ Ivo Pirc, ur., *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936 : spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*, (Ljubljana : Higijenski zavod, 1938), 237.

»ponudilo osnove za zdravstveno in evgeniško delo med narodom«. ⁹⁰⁰ Z »genealoškega in antropološkega« vidika je bil tako še istega leta raziskan »do tedaj v Ljubljani [...] neobdelan [...] problem prostitucije«. ⁹⁰¹ Pregledali so 30 prostitutk in načrtovali objavo 200 strani dolge študije, vendar naposled niso našli založnika. Raziskovanja so se začasno zaustavila oktobra 1931. Tedaj je Škerlj, ponovno s pomočjo Štamparja, pridobil Rockefellerjevo štipendijo, s katero je lahko odšel na študijsko izpopolnjevanje v Nemčijo. Sprva je delal v Berlinu, na antropološkem oddelku Kaiser Wilhelm Instituta pri zloglasnem evgeniku Eugenu Fischerju. Tu se je prvenstveno ukvarjal z antropologijo prostitutk. Nemško izkušnjo je nato zaključil z obiskom Inštituta za genealogijo v Münchnu, v okviru katerega je študiral rodovnike prostitutk. ⁹⁰² Škerlj je rezultate te raziskave in izsledke raziskovanja, ki ga je predhodno opravil že na antropološkem odseku v Ljubljani, združil v 25 strani dolg prispevek z naslovom *Zur Anthropologie der Prostituierten*, ki ga je nato leta 1933 objavil v znani nemški reviji *Archiv für Frauenkunde und Konstitutionforschung*. ⁹⁰³ Tako je morda prvič dosegel mednarodni sloves. Njegov članek so tedaj z zanimanjem brali in hvalili nekateri znani tuji akademiki, npr. Max Hirsch in evgenik Paul Popenoe. ⁹⁰⁴

V *Zur Anthropologie der Prostituierten*, delno pa tudi v nekaterih drugih prispevkih, je Škerlj predstavil podatke 117 prostitutk, za katere je, podobno kot znani italijanski kriminalni antropolog Lombroso, ugotovil, da imajo drugačno obliko telesa kot »normalne« ženske. Običajno naj bi bile močnejše, imele naj bi večji trebuh, širšo medenico, obsežnejši prsni koš, viseče prsi, masivnejša stegna, izrazito dolge roke, obseg njihovih bokov naj bi večji kot obseg njihovih ramen itd. V nasprotju z ugotovitvami Lombrosa pa ni opazil, da bi bile občutno nižje rasti.

Razlike med prostitutkami in drugimi ženskami naj bi se tako v Ljubljani kot tudi v Münchnu in Berlinu nadalje kazale pri obliki obraza. Prostitutke naj bi imele večjo čeljust, pogosto pa tudi dvojni ali celo trojni podbradek. Poseben naj bil tudi njihov razvoj. Čeprav je Škerlj med njimi našel tudi izrazito »infantilne tipe«, torej take z majhno poraščenostjo in brez prsi ter drugih tipično ženskih oblin, je večina prostitutk po njegovem mnenju pripadala

⁹⁰⁰ Ivo Pirc, ur., *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936 : spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*, (Ljubljana : Higijenski zavod, 1938), 236.

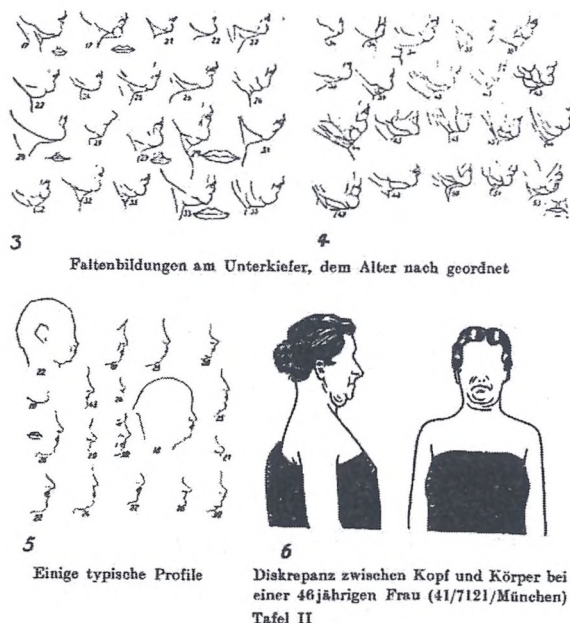
⁹⁰¹ Ivo Pirc, ur., *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936 : spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*, (Ljubljana : Higijenski zavod, 1938), 237.

⁹⁰² Kasneje je dopisovalcu sicer izpovedal obžalovanje, da je svojo prvo Rockefellerjevo štipendijo porabil ravno za Nemčijo (VIR).

⁹⁰³ Božo Škerlj, » Zur Anthropologie der Prostituierten,« *Archiv für Frauenkunde und Konstitutionforschung* 19 (1933) : 51-76.

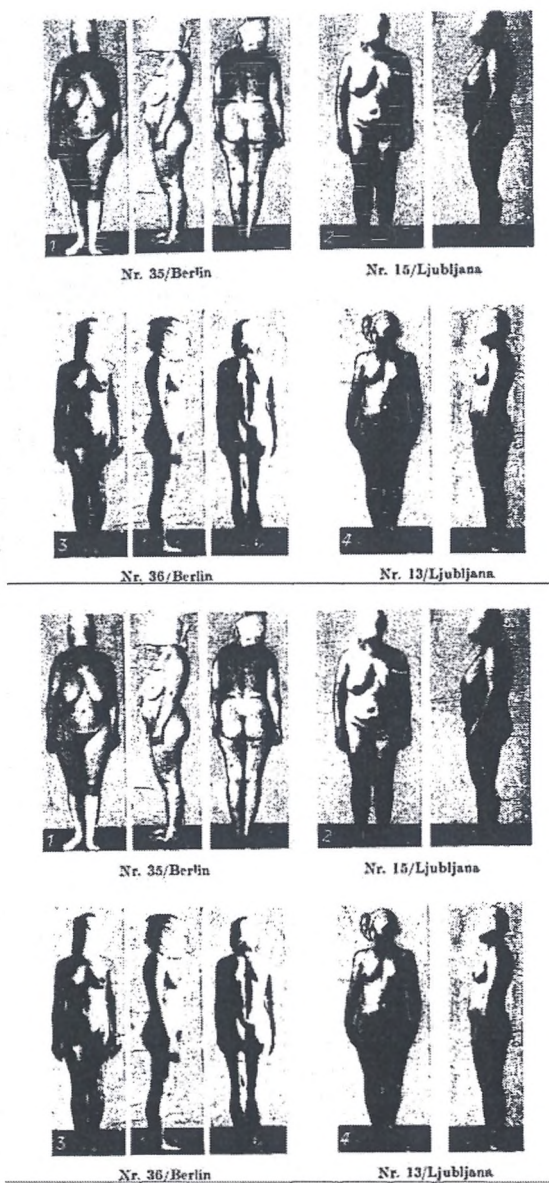
⁹⁰⁴ Korespondenca med Maxom Hirschem in Škerljem, 1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani; Korespondenca med Poulom Popenoejem in Škerljem, 1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

»zgodaj razvitemu« tipu. Številne naj bi kljub temu, da še niso rodile, že v svojih dvajsetih letih bile videti kot prave »matrone«. Bolj zgodaj kot »normalne« ženske naj bi dobile menstruacijo in tudi začele spolno občevati. V povprečju naj bi npr. ljubljanske prostitutke prvi spolni odnos imele že pri 16, 13 letih, prva celo pri devetih letih. Tako je ob vseh teh podatkih Škerlj prišel do zaključka, da v splošnem prostitutke živijo hitreje, se razvijejo hitreje in se zgodaj postarajo.⁹⁰⁵ Povedano je obenem podkrepil s skicami (glej Sliko 6) in srhljivimi fotografijami nagih preiskovank (glej Sliko 7).

Slika 6 (Vir: Božo Škerlj, » Zur Anthropologie der Prostituierten,« *Archiv für Frauenkunde und Kontitutionforschung* 19 (1933) : 63).

⁹⁰⁵ Božo Škerlj, » Zur Anthropologie der Prostituierten,« *Archiv für Frauenkunde und Kontitutionforschung* 19 (1933) : 51-76.

Slika 7 (Vir: Božo Škerlj, » Zur Anthropologie der Prostituierten,« *Archiv für Frauenkunde und Kontitutionforschung* 19 (1933): 62).

Škerljev groteskni opis fiziognomije prostitutk, ki je med drugim še en jasen izraz, če sledimo Foucaultu, (tudi vizualnega) »spravljanja seksa v govor« kot komponente disciplinarnih mehanizmov oblasti,⁹⁰⁶ je seveda v vseh pogledih brez znanstvene vrednosti. Ne nazadnje zato, ker je Škerlj za kontrolno skupino poleg študentk vzel tudi telovadke, za katere se objektivno gledano zaradi redne fizične aktivnosti npr. zdi normalno, da so bolj vitke kot povprečne ženske. Izstopanja so potemtakem pričakovana pri zadnjih, in ne prostitutkah. Vendar Škerlj seveda ni pretirano razmišljal o tovrstnih, s strani okolja

⁹⁰⁶ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana : ŠKUC, 2010).

pogojenih razlikah, pač pa je vzroke za posebno postavo prostitutk v skladu s svojim evgeničnim prepričanjem iskal zlasti v dednosti.

Od oktobra 1932 se je nato Škerljev Odsek z vnemo lotili specifično evgeničnega dela, kar je sprožilo preiskavo 76 otrok (52 dečkov in 24 deklic) Državne pomožne šole v Ljubljani.⁹⁰⁷ Ugotovitve so bile predstavljene v Socialno-antropološki študiji k vprašanju manjvrednega otroka, ki je bila leta 1933 objavljena v Pedagoškem zborniku in ki so jo Škerlj in še nekateri drugi recenzenti označili za »prvo in edino«⁹⁰⁸ evgenično empirično raziskavo v Jugoslaviji.

Škerlj je na začetku svoje *Socialno-antropološke študije* podal nekaj teoretičnih izhodišč, npr. pojasnil je razliko med genotipom in fenotipom ter poudaril, da na posameznikove telesne in duševne lastnosti vplivata tako okolje kot dednost, čeprav zadnja v večji meri. Nato je postregel z natančnim opisom telesnih značilnosti otrok iz pomožne šole. Njegova raziskava naj bi pokazala, da so številni dečki, ki so tedaj obiskovali pomožno šolo, nižji in manj razviti ter tudi »znatno svetlejši« kot »normalni« dečki iste starosti. Imeli naj bi tudi drugačno obliko lobanje in manjšo pljučno kapaciteto. Podobne rezultate je dobil pri pregledovanju deklic, le da naj bi imele še bolj šibko konstitucijo. Več naj bi bilo med njimi tudi temnolask, čeprav naj bi svetli lasje še vedno prevladovali.

V nadaljevanju študije je Škerlj predstavil podatke glede pubertetnega razvoja istih učencev, ki ga je pri dečkih presojal »po spremembi (mutiranju) glasu in po brstenju dlačic pod pazduho pa na sramu«,⁹⁰⁹ pri deklicah pa po »rasti prsi (žlez), brstenju dlak ter kjer le možno po menarhi«. ⁹¹⁰ Tudi tu je pri nekaterih ugotovil zastoj v razvoju, pri drugih pa izrazito prehitevanje. Nato je opisal še telesne »anomalije« teh otrok. Pri mnogih je opazil nenavadno obliko čela, nizko lasišče, večjo poraščenost, zajčjo ustnico, sedlast nos, kratkovidnost, nabrekle ustnice, levičnost in še nekatere posebnosti.

Po izčrpnem opisu »fenotipa«, torej telesnih lastnosti, se je Škerlj v svoji študiji v evgeničnem duhu posvetil še opisu »genotipa« otrok pomožne šole, ki naj bi ga sestavil s pomočjo njihove družinske anamneze in rodovnikov. Za številne otroke je ugotovil, da

⁹⁰⁷ Ivo Pirc, »Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936: spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani,« (Ljubljana : Higijenski zavod, 1938), 236; Božo Škerlj, »Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice* 8 (1933): 34-102.

⁹⁰⁸ »Priv. Doc. Dr Božo Škerlj: Socialno-Antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Glas nedužnih* 1 (5), št. 9-10, 1935: 313.

⁹⁰⁹ Božo Škerlj, »Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice* 8 (1933): 47.

⁹¹⁰ Božo Škerlj, »Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice* 8 (1933): 47.

izhajajo iz revnih in hkrati izredno številčnih družin (povprečno naj bi na mater prišlo 5, 43 otroka). Njihovi starši naj bi tudi pogosto podlegali različnim slabim navadam in razvadam, med temi predvsem alkoholu. Pijači naj bi bila vdana kar polovica izmed njih. Podobno sliko je dobil pri analizi razvad drugih sorodnikov in prednikov preiskanih otrok, in sicer je »alkoholno obremenjenost« našel v kar 53 družinah od 63. Hkrati naj bi se pri njih pojavljale še druge slabe navade in bolezni, npr. samomor, spolna razbrzdanost (prostitucija), zločinstvo, homoseksualnost, kvartopirstvo, veseljačenje, prepirljivost, nevrotični pojavi itd.⁹¹¹

Na podlagi opisanih »statističnih« podatkov je nato Škerlj prišel do naslednjih bolj ali manj eksplicitnih zaključnih ugotovitev: da mnoge izmed dečkov iz raziskave čaka pot v splošno delinkvenco, deklince v »seksualne zločine«⁹¹², slovenski narod v obče pa zaradi računsko dokazane hitrejše množitve slaboumnih seveda pot vodi v progresivno degeneracijo.⁹¹³

Kljub vsem svojim absurdnim pretiravanjem Škerljeva študija ni naletela na negativne kritike sodobnikov, pač pa so jo nasprotno mnogi označevali kot pomembno delo. Še posebej entuziastično je npr. v *Jutrovem Kulturnem pregledu* k njej pristopil Božidar Borko, publicist, ki je tudi na drugih mestih, kakor bo pokazano v nadaljevanju, pokazal svojo naklonjenost evgeniki. Borko je v Škerljevi *Socialno-antropološki študiji* prepoznaval vsebino, ki naj bi bila zanimiva tako za ožji krog strokovnjakov kot tudi »s splošnega kulturnega vidika«, in z njeno pomočjo utemeljeval potrebo po intenzivnejšem evgeničnem delu med narodom.⁹¹⁴ S podobno oceno se je nanjo odzvala srbska »defektološka« revija *Glas Nedužnih*, slovenski pedagoški časopis *Učiteljski tovariš* in še nekatere druge revije oziroma avtorji.⁹¹⁵ Celo sicer precej protievgenično usmerjena Angela Vode jo je označila za razpravo, »ki [si] zasluži pozornost najširših krogov«⁹¹⁶ in »je tako prepričevalna, da se mora odločiti človek za to pot negativne evgenike«.⁹¹⁷ Domala vsi omenjeni članki oziroma recenzije so sicer v ospredje postavljali zlasti eno izmed Škerljev ugotovitev, in sicer, da je veliko družin t.i. »manjvrednih otrok« povrženih pijančevanju, in posledično poudarjali pomembnost tistega, kar je *Učiteljski*

⁹¹¹ Božo Škerlj, »Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice* 8 (1933): 34-102.

⁹¹² To potrjuje tezo nekaterih zgodovinarjev, da so evgeniki t. i. »manjvredne« ženske pogosto označevali kot »oversexed« (gl. npr. Wendy Kline, *Building a Better Race: Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom* (Berkeley: University of California Press, 2002).)

⁹¹³ Božo Škerlj, »Socialno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Pedagoški zbornik slovenske šolske matice* 8 (1933): 34-102.

⁹¹⁴ »-o«, »Antropološko proučevanje našega ljudstva,« *Jutro*, 26.01.1934 (letnik 15, številka 20), 3.

⁹¹⁵ V. Brumen, »Pedagoški zbornik,« *Učiteljski tovariš* 74, št. 29 (01.03.1934): 4; »Priv. doc. Dr Božo Škerlj: Socialno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Glas nedužnih* 5, št. 9-10 (november – decembr 1935): 313.

⁹¹⁶ Angela Vode, »Preporod naroda in žena,« *Ženski svet* 12, št. 7/8 (1934): 175.

⁹¹⁷ Angela Vode, »Preporod naroda in žena,« *Ženski svet* 12, št. 7/8 (1934): 175.

tovariš poimenoval »treznostna pedagogika«, ⁹¹⁸ s čimer se je znova pokazala teža, ki so jo prav v evgeničnih besedilih slovenski pisci pripisovali problemu alkoholizma.

Pozitivni publicistični odzivi, spodbude tujih »kolegov« in trdno prepričanje v smisel njegovih kvaziznanstvenih ugotovitev so verjetno Škerlja spodbudili, da je rezultate, ki jih je zbral na svojem antropološkem odseku in nato objavil v zgoraj omenjeni študiji, kasneje še nekajkrat predstavil v drugih krajših sestavkih, ki jih je pripravil tako za domače kot tuje revije. Leta 1935 je o »Problemu manjvrednega otroka« razpravljal v nemški *Zeitschrift für Schulgesundheitspflege und soziale Hygiene*, ⁹¹⁹ leta 1936 pa v že omenjeni srbski defektološki reviji *Glas nedužnih*. V slednji je pokazal nekoliko večjo opreznost pri odgovarjanju na očitke evgeniki kot v svojih predhodnih tekstih, kar morda kaže, da so se v drugi polovici tridesetih let kritike te znanstveno-politične utopije že začele pojavljati tudi na slovenskih tleh. ⁹²⁰ Škerljeve empirične raziskave so sicer že pred tem krenile vsaj za nekaj časa nekoliko stran od evgenike k drugim, bojda znanstvenim področjem, s čimer so bila usklajena tudi njegova študijska potovanja v tujino. Leta 1933 je Škerlj, ponovno z Rockefellerjevo štipendijo, z namenom, da bi proučil vpliv podnebja na »menarho« (ženski menstrualni cikel), dva meseca potoval po Norveškem. Obiskal je Oslo, Bergen in Trondheim. ⁹²¹ Leta 1934 pa je bil s podporo Jugoslovanske Sokolske organizacije poslan na Poljsko, in sicer na antropološko šolo Jana Čekanovskega, kjer je analiziral vpliv telovadbe na človeško, predvsem žensko, telo. ⁹²²

Posledično so sredi tridesetih let tudi na Antropološkem odseku od evgeničnega prešli k antropološkemu delu, ki je zajemalo tako pregledovanje otrok »normalnih« šol kot tudi športnikov (Sokolov) in športnic (Sokolic). V *Evgeniki in Zdravju* npr. beremo, da naj bi leta 1933 ob priliki »prve medletne tekme Sokolja Kraljevine Jugoslavije« Škerlj preiskal več kot 800 športnikov, med temi 342 Slovencev. V istem letu je izmeril 548 učencev. ⁹²³ Tudi v ospredju teh raziskav je bilo zlasti žensko telo. Preučevali so vpliv zunanjih dejavnikov na ženski menstrualni cikel, tipe ženske masne konstitucije in žensko telovadbo. Škerlj je prišel

⁹¹⁸ V. Brumen, »Pedagoški zbornik«, *Učiteljski tovariš* 74, št. 29 (01.03.1934): 4

⁹¹⁹ (Božo Škerlj, »Eine sozialantropologische Untersuchung zur Frage der minderwertigen Kindes«, *Zeitschrift für Schulgesundheitspflege und soziale Hygiene* 8 (1935): 43-50). Korespondenca med Škerljem in neznanim prejemnikom (»Z«), 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹²⁰ Božo Škerlj, »Problem manjvrednog deteta s vidika eugenike«, *Glas nedužnih* 2 (4), št. 4-6 (1936): 109-121.

⁹²¹ Korespondenca med Škerljem in neznanim prejemnikom (»Z«), 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹²² Korespondenca med Škerljem in Jindřichom Matiegko, 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹²³ Božo Škerlj, »Rasni tipi Slovencev«, *Evgenika* 2 (1936): 33-37; Delo Na zaščiti šolske mladine, Zdravje X, str. 55.

do sklepa, da določene telesne vaje škodijo »rodni sposobnosti«, zato je z ozirom na nacionalni demografski interes zagovarjal omejitev ženskih športnih disciplin.⁹²⁴

Proti koncu tridesetih let so se nato na odseku ponovno vrnili k nekaterim pretežno evgeničnim raziskavam. Analizirali so npr. korelacijo med učnim uspehom šolskih otrok in značilnostmi njihovih družin.⁹²⁵ Do teh podatkov so prišli tako, da so na vse zdravstvene domove v Dravski banovini poslali polo z vprašanji, kot so: »Koliko šoloobveznih otrok v vsaki šoli v območju vaše ustanove bi mogli označiti za manjnadarjene? Koliko jih je po vašem mnenju dedno obremenjenih? Ali so starši (oče) pijanci? Ali je v isti rodbini več manjnadarjenih, slaboumnih, idiotov?«⁹²⁶ Na podlagi tovrstnih vprašanj je Škerlj prišel do zaključka, da je najmanj manj nadarjenih otrok na Gorenjskem, več na Dolenjskem in še največ na Štajerskem, k čemur pa naj bi po njegovem mnenju prispevala »znatno večja poraba alkohola v vinorodnih štajerskih krajih.«⁹²⁷ Ocenitev staršev otrok naj bi pokazala, da se v dveh tretjinah primerov vzroki za »manjnadarjenost« skrivajo v miljeju, v eni tretjini v (večinoma dednih) boleznih, v večini primerov pa naj bi bil hkrati za manjšo nadarjenost kriv še alkoholizem, ki ga je tako Škerlj vnovič razglasil za »narodno zlo«.⁹²⁸

V istem času, kot je bila opravljena omenjena študija, ali morebiti nekoliko kasneje se je Škerljev Antropološki odsek posvečal še raziskavi o razmerju med tipom človekove telesne konstitucije in tuberkulozo,⁹²⁹ s katero so verjetno nadaljevali vsaj do leta 1941. O tem priča pismo, ki ga je tedaj Škerlj poslal znanemu italijanskemu antropologu in evgeniku Corradu Giniju. V njem je navedel, da ima material o tuberkuloznih ljudeh, in sicer okoli 800 vprašalnikov glede njihovega biotipa, socialnih razmer itd., ki ga pa še ni uspel predelati.⁹³⁰ V Starešinskem poročilu Higienkega zavoda za leto 1940 je podobno navedeno, da naj bi tedaj Škerlj »vršil biotipološke preglede šolske mladine in zbiral antropološki material na Golniku«, ⁹³¹ kjer se je nahajala bolnišnica za tuberkulozo.

⁹²⁴ Glede Škerljeva pogleda na ženski šport glej: Borut Batagelj, »'Škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!': Božo Škerlj, antropometrija in ženski šport v 30-ih letih 20. Stoletja,« *Zgodovinski časopis* 62, 1/2 (2008): 177-185.

⁹²⁵ Korespondenca med Škerljem in neznanim prejemnikom, 1939, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹²⁶ Božo Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih šolo-obveznih otrok v Dravski banovini (brez Ljubljane in Maribora),« *Evgenika* 3, št. 1, (1937): 2.

⁹²⁷ Božo Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih šolo-obveznih otrok v Dravski banovini (brez Ljubljane in Maribora),« *Evgenika* 3, št. 1, (1937): 2.

⁹²⁸ Božo Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih šolo-obveznih otrok v Dravski banovini (brez Ljubljane in Maribora),« *Evgenika* 3, št. 1, (1937): 1-6.

⁹²⁹ Korespondenca med Škerljem in neznanim prejemnikom, 1939, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹³⁰ Korespondenca med Škerljem in Corradom Ginijem, 1939-1945, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹³¹ ZAMU 4, Rektorat, akt 63/943 (»Božidar Škerlj«).

V času druge svetovne vojne je Škerlj še večkrat prekinil delo svojega Antropološkega odseka. V drugi polovici leta 1941 zato, ker je na povabilo že omenjenega Corrada Ginija za nekaj mesecev odšel v Rim, kjer je delal na *Instituto di scienze statistiche, demografiche ed attuariali*. Po prihodu iz Italije se je priključil odporniškemu gibanju, vendar so ga septembra 1944 nato zajeli Nemci in ga poslali v taborišče Dachau, v katerem je ostal do konca druge svetovne vojne. Škerlju življenje v internaciji ni branilo, da ne bi še naprej opravljal svojega »znanstvenega« delu. V Dachauu je antropološko proučil 1.250 mrtvih teles. Vendar ker tam ni posedoval ustreznih merilnih naprav, je lahko opravil zgolj »vizualne« deskripcije konstitucije, habitusa in rasnega tipa.⁹³² Po prihodu iz internacije se je ponovno lotil dela na antropološkem odseku. Na njem je bil zaposlen do leta 1946.

Raziskave, ki jih je Škerlj v tridesetih letih opravljal na svojem antropološkem odseku, predstavljajo pomemben mejnik v procesu institucionalizacije evgenike, in to ne le na Slovenskem, pač tudi nasploh v Kraljevini Jugoslaviji. Čeprav so namreč v drugih jugoslovanskih krajih prav tako delovali posamezniki, ki so se zanimali za evgeniko, se je le redkokateri izmed njih tako odločno zagrebel v tovrstno delo kakor Škerlj. Tematika ga je očitno tako prevzela, da je kasneje začel izdajati tudi revijo oz. prilogo o evgeniki, edino tovrstno publikacijo v državi.

B. O PRILOGI »EVGENIKA«

Leta 1934 je urednik Robert Neubauer v aprilski številki prve in tedaj edine slovenske medicinske strokovne revije, *Zdravniškega vestnika*, zapisal nekaj vrstic, s katerimi je pospremil izid nove rubrike, imenovane Iz evgenike. Pojasnil je, da v dobi iskanja rešitve pred propadom evropskega človeka mnogi polagajo upe v evgeniko, ki je »skoraj postala modno geslo in polni rubrike vseh časopisov«.⁹³³ Ker so se slovenski zdravniki bili dotlej primorani s to pomembno tematiko seznanjati samo prek mnogokdaj »ne posebno bistrih člankov« iz poljudnega tiska, so se pri Zdravniškem vestniku odločili izdajati rubriko, ki bo o tem podajala »objektivno strokovno stališče«.⁹³⁴ Za njenega urednika so kajpada določili dr. Boža Škerlja.

Zdi se, da je v letu dni rubrika prerasla svoj namen, saj se je prelevila v prilogo, ki je izhajala petkrat letno v obsegu šestnajstih strani. *Evgeniko*, kakor se je odslej imenovala, je

⁹³² Duška Knežević Hočevar, »Božo Škerlj, Slovene Anthropologist: Dilemmas and Controversies of an Early Professional Career,« v *Antropološki zvezki* 4, ur. Tatjana Tomazo-Ravnik (Ljubljana: Društvo antropologov Slovenije): 26.

⁹³³ Robert Neubauer, »Evgenika. Uvodna beseda,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 161.

⁹³⁴ Robert Neubauer, »Evgenika. Uvodna beseda,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 161.

bilo možno kupovati tudi posebej, s čimer so jo poskušali približati tudi drugim, »nemedicinsko« izobraženim bralcem. Vsebinsko je prinašala »izvirne prispevke in prevode iz evgenike, genetike, genealogije, rasologije, statistike, biologije, konstitucijskega nauka, populacijske statistike, politike itd. ter stalna poročila o domači in novi strokovni literaturi, drobne vesti in seminar iz genetike«. ⁹³⁵ Nameravala je »širiti smisel za rodbino in za občestvo«, zato ni, kakor je poudarjal njen urednik, bila »namenjena samo zdravniku in biologu ter poklicnemu evgeniku, temveč tudi gg. juristom, profesorjem, učiteljem in last not least gg. duhovnikom ter vsem, ki morejo ljudstvu dopovedati visoke etične cilje evgenike!« ⁹³⁶ V pismu Boža Škerlja Švedu Eriku Essenu Möllerju izvemo, da je imela *Evgenika* leta 1936 800 bralcev, od tega 650 zdravnikov. ⁹³⁷ Širšemu občinstvu je bila, kakor med drugim še leta 1938 v Jutru ugotavlja Božidar Borko, torej »komaj znana«. ⁹³⁸ Kljub temu jo je možno označiti za pomembno, saj je predstavljala, kot že omenjeno, edino tovrstno publikacijo v Jugoslaviji. Škerlj se je tujim korespondentom hvalil, da je bila poleg bolgarske publikacije *Narod i potomstvo* tudi edina tovrstna revija na Balkanu, kar pa ne drži, saj je npr. spregledal romunske evgenične revije. ⁹³⁹ Toda, kot je v pismu priznaval češki evgenik Bohumil Sekla, naj bi veljavo *Evgenike* večalo tudi to, da je izhajala v sklopu *zdravniške* revije. Celo na Češkem, ki je imela močno evgenično gibanje, te možnosti še ni bilo mogoče realizirati, čeprav je Sekla hkrati upal, da mu bo skupaj z ostalimi raziskovalci uspelo hitro obnoviti nekdanjo evgenično rubriko v Revui pro neurologii a psychiatrii prof. Haškovca. ⁹⁴⁰

Škerljeva rubrika oziroma kasneje priloga je sprva prinašala zlasti pregledne članke o zgodovini, ciljih in metodah evgenike. Že leta 1934 je denimo v njej kot ponatis predavanja, ki ga je Škerlj predhodno imel v okviru Društva za sociologijo in pravno filozofijo v Ljubljani, izšel prispevek z naslovom Sredstva negativne evgenike, v katerem se je omenjeni avtor odločno zavzel za uzakonitev ene najbolj radikalnih, a hkrati v mnogih državah najbolj popularnih evgeničnih metod – prisilne sterilizacije. ⁹⁴¹ V podobnem duhu je pravnik Avgust Munda v istem letniku predstavil Nemški sterilizacijski zakon, ⁹⁴² ki je bil izdan 14. julija 1933 in je nato v naslednjih letih predstavljal nekakšen vzor podobnim zakonom v Evropi in

⁹³⁵ »Evgenika«, *Evgenika* 3, št. 3 (1937): zadnja stran.

⁹³⁶ Božo Škerlj, Naznanilo in vabilo, Slovenski pravnik (1935, letnik 49, številka 1/2), str. zadnja.

⁹³⁷ Pismo Škerlja Ericu Essenu-Möllerju, 1. 5. 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹³⁸ Božidar Borko, »Kulturni pregled- Evgenika- pot k novi kulturi. Iz razgovora z priv. Doc. dr. B. Škerljem,« *Jutro*, 24. 11. 1938 (št. 46), 7.

⁹³⁹ »Narod i potomstvo« iz Sofije, v *Evgenika*. Letnik 2 (1936), str. 15.

⁹⁴⁰ Pismo Bohumila Sekla Škerlju, 11. 2. 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁴¹ Božo Škerlj, »Sredstva negativne evgenike,« *Zdravniški vestnik* 6, št. 9 (1934): 497-504.

⁹⁴² Avgust Munda, »Nemški zakon o sterilizaciji,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 204-209.

po svetu. Omenjena prispevka sta torej že okvirno nakazala, katerim smernicam v široki paleti evgeničnih idej sta nato sledila njen urednik in (bodoča) revija, torej bolj ali manj tistim, ki jih zgodovinarji označujejo z izrazom »anglosaksonska evgenika«. ⁹⁴³

Naslednje številke Evgenike so prinesle še nekaj Škerljevih »izvirnih« razprav in povzetkov, leta 1934 npr. ugotovitev, ki je bila deloma že nakazana v zgoraj omenjeni *Študiji o vprašanju manjvrednega otroka*, in sicer, da se staršem alkoholikov rodi več dečkov kot deklic. ⁹⁴⁴ Leta 1935 je nato Škerlj v *Evgeniki* predstavil svojo analizo slovenskih pregovorov, za katere je menil, da naj bi tematizirali različne evgenične probleme in tako dokazovali, »da je tudi v našem preprostem ljudstvu smisel za evgeniko«, ⁹⁴⁵ leta 1936 pa je s predstavitvijo hudo »obremenjenega« rodovnika dvojčkov, ki sta tedaj obiskovala pomožno šolo, propagiral idejo o medsebojnem poznavanju prednikov pri vseh bodočih zaročencih. ⁹⁴⁶

Mnoge v reviji objavljene Škerljeve razprave se sicer niso strogo nanašale na evgeniko, pač pa so predstavljale druge vsebine njegovega izjemno širokega raziskovalnega opusa. V drugi številki prvega letnika je denimo podal svoj opis rasnega tipa Slovencev, ki ga je predhodno pripravil za II. Mednarodni kongres slavistov v Varšavi. Rasno razdelitev je izvedel po kombinacijski metodi, ki jo je med drugim uporabljal tudi znani avstrijski antropolog Viktor Lebzelter, s katerim se je Škerlj osebno poznal. Z njeno pomočjo je ugotovil, da sta »brez dvoma najmočnejši rasni komponenti Slovencev dinaridna in savidna, potem sledita alpidna in baltidna«. ⁹⁴⁷ Čeprav se med njimi nahajajo tudi tuje rasne oblike, v splošnem po njegovi oceni torej Slovenci »spadajo med visokorasle slovanske narode, [...] so povprečno brahikefalni in med slovanskimi narodi jako svetli, med južnimi Slovani najsvetlejši«. ⁹⁴⁸ Pomembno je dodati, da k tem zaključkom Škerlj ni dodajal trditev v smislu povičevanja katere izmed ras.

⁹⁴³ Marius Turda, *Modernism and eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010). DODAJ ŠE

⁹⁴⁴ Do omenjenega spoznanja je predhodno prišel že nemški raziskovalec R. Fetscher, Škerlj je njegove rezultate potrdil in hkrati podal stališče o vzrokih za tovrstne razlike. Razložil je, da »je pri človeku ženska homocigotni spol, kar označujemo navadno z XX (...), moški pa heterocigotni, kar označujemo z XY (hromozomi). Če je izpostavljen poškodbi po alkoholu posebno X-hromozom kot letalni faktor (...) učinkujeta dva X-hromozoma kot letalni faktor in plod ženskega spola odumre že v uteru (...). Oškodovanemu X-u moškega ploda pa stoji nasproti njegov zdravi partner Y: okvarjeni X se ne more uveljaviti kot letalni faktor, pač pa povzroči morda duševne in druge anomalije. Vemo- pa ne samo iz naših serij-da je slaboumnih več dečkov kakor deklic« (Božo Škerlj, »Ali ima alkohol upliv na razmerje spolov otrok«, *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 564). Škerlju so se zdeli ti zaključki pomembni, saj naj bi ponujali odgovor na »stari spor«: ali je alkoholizem vzrok ali posledica duševnih okvar oziroma posebne psihične konstitucije. Rezultati njegove raziskave, torej večje število dečkov, naj bi torej potrjevali, da je alkohol lahko »tudi vzrok okvaram«, kajti preverjeno vpliva na kromosome. (Božo Škerlj, »Ali ima alkohol upliv na razmerje spolov otrok«, *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 560-567).

⁹⁴⁵ Božo Škerlj, »Evgenika v naših narodnih pregovorih«, *Evgenika* 1, 1 (1935): 10.

⁹⁴⁶ Božo Škerlj, »Čemu zahtevamo rodovnike«, *Evgenika* 2, št. 3 (1936): 37-38.

⁹⁴⁷ Božo Škerlj, »Rasni tipi Slovencev«, *Evgenika* 1, št. 3 (1935): 36.

⁹⁴⁸ Božo Škerlj, »Rasni tipi Slovencev«, *Evgenika* 1, št. 3 (1935): 37.

Tudi Avgust Munda je v naslednjih letih še nekajkrat sodeloval pri Evgeniki. Njegove razprave so večinoma tematizirale pravne vidike reproduktivnih vprašanj, zlasti evgenike in abortusa, dotaknile pa so se tudi krivičnosti nemške rasne zakonodaje.⁹⁴⁹

Kljub temu da je Škerlj k Evgeniki navdušeno vabil domače strokovnjake,⁹⁵⁰ kakor kaže, ni naletel na večji odziv. Poleg njega samega in že omenjenega Munde je v vseh petih letih izhajanja izvirne članke prispevalo samo še deset slovenskih avtorjev. Že omenjeni **Robert Neubauer** je npr. napisal kratko notico o svoji »histerični« pacientki, katere družina naj bi kazala znake degeneracije, **A.B. (Anton Breclj?)** pa naklonjeno recenzijo najnovejše monografije znanega nemškega evgenika Ernsta Rüdina. Evangeličanski duhovnik May je podal pozitivno stališče protestantske cerkve do evgeničnih sterilizacij.⁹⁵¹ Ostali avtorji, ki so svoje prispevke objavili v Škerljevi reviji, pa povečini sploh niso zagovarjali evgenike, marveč obravnavali splošna vprašanja glede izvora človeka, alkoholizma, demografije itd., **Gabrijel Tomažič** je npr. vodil obsežno rubriko Genetični seminar, v kateri je razlagal ustroj celic, kromosomov itd. Nekateri sotrudniki Škerljeve revije so celo odločno nastopili proti temeljnemu stališču evgenike. **Jože Potrč**, socialistično usmerjeni ginekolog, je objavil sestavek, ki ga je novembra 1935 že predstavil na znani vsejugoslovanski medicinski konferenci. Njegovo stališče do evgenične indikacije za splav in sterilizacije je bilo odklonilno.⁹⁵²

Potrčev članek ni bil edina pretežno protievgenična razprava, ki jo je objavila Škerljeva *Evgenika*. Leta 1936 je »O. G.« (najbrž gre za Olgo Grahor) prispeval(a) povzetek govora, ki ga je znani angleški evgenik Julian Huxley 17. 2. istega leta imel pred angleškim evgeničnim društvom. Huxley je v svojem govoru poudarjal, da bo evgenika postala znanost šele tedaj, ko bo začela upoštevati vpliv okolja in ko bo pometla z nacionalizmom, rasizmom in zagovarjanjem razrednih razlik. Zlasti beseda rasa bi po njegovem prepričanju morala »izginiti iz znanstvenega in popularnega slovarja«.⁹⁵³ Po njegovem mnenju so »t. zv. rasni problemi, problemi kulturnega kontakta in jih je treba reševati sociološko, ne na podlagi napačno razumljenih genetičnih ved«.⁹⁵⁴ Huxleyjevo trditev o neobstoju rasnih razlik je Škerlj

⁹⁴⁹ Avgust Munda, »Nova nemška rasno-higienska zakonodaja«, *Evgenika* 2 št. 2 (1936): 30-31.

⁹⁵⁰ Božo Škerlj, »Vabilo gg. Sotrudnikom«, *Evgenika* 1 (1935): 16.

⁹⁵¹ G. May, »Evangelijska cerkev in evgenika«, *Evgenika* 3, št. 3 (1937): 36-37.

⁹⁵² Jože Potrč, »Socialne indikacije splava«, *Evgenika* 1, št. 5 (1935): 70-73.

⁹⁵³ O. Grahor, »J.S. Huxley o evgeniki in družbi«, *Evgenika* 2, št. 4 (1936): 50.

v opombah zavrnil z navajanjem svojih kolegov raziskovalcev, npr. že omenjenega Fischerja, Lebzelterja itd., ki naj bi pokazali »genetično utemeljene razlike med človeškimi rasami«. ⁹⁵⁵

Med drugimi tujimi prispevki, objavljenimi v *Evgeniki*, jih je večina izšla iz slovanskega sveta. Največ člankov slovanskih piscev se je zvrstilo leta 1937, ko je izhajala rubrika *Evgenika* pri Slovanih. Zdravnik Hristo Seizov je tako pisal o tem, kako se tovrstnih vprašanj lotevajo Bolgari, Jerzy Morzycka, tajnik higienskega zavoda v Poznau, kako Poljaki, in Bohumil Sekla, tajnik Čehoslovaškega evgeničnega društva, kako se jih Čehi. Zadnji je s kratkimi recenzijami raznih evgeničnih in antropoloških publikacij kasneje še nekajkrat sodeloval pri *Evgeniki*. ⁹⁵⁶ Poleg prevodov slovanskih evgeničnih tekstov je Škerlj za svojo revijo priskrbel še avtorizirani prevod odlomka iz knjige *Sterilisation for Human betterment* znanega ameriškega evgenika Paula Popenoeja in tekst, ki ga je napisal norveški evgenik Eric Essen-Möller. Z obema od omenjenih avtorjev si je tudi intenzivno dopisoval. ⁹⁵⁷

Na podlagi navedenega je možno sklepati, da so mednarodni intelektualni tokovi, znotraj katerih se je formirala Škerljeva revija, v veliki meri zaobšli nemški zgled, vendar so tovrstni vtisi do določene mere napačni. Notice in recenzije knjig, ki jih je redno prinašala *Evgenika*, neizpodbitno kažejo na močno kontaminacijo z nemškim vzorom. Kratke vesti o evgeničnih dosežkih in zakonodaji po svetu je Škerlj v velikimi meri (v prvih letih skorajda izključno) črpal iz nemških revij *Volk und Rasse* in *Zeitschrift für Rassekunde*, tudi v svojih izvirnih prispevkih je, podobno kot Munda, citiral predvsem nemške avtorje. Ugledni slovenski antropolog se seveda ni mogel izogniti vplivom intelektualnega miljeja, znotraj katerega se je v času svojega študijskega izpopolnjevanja verjetno sploh formiral kot navdušeni evgenik. Na nemški zgled kažejo tudi nekatera vsebinska izhodišča *Evgenike*, predvsem, kot že omenjeno, izrazito poudarjanje prednosti prisilnih sterilizacij pred ostalimi evgeničnimi metodami, na nekaterih, sicer redkih, mestih pa tudi latentno odobravanje nemške populacijske in rasne politike ter antisemitizma.

Toda ob tem ne gre spregledati, da se je Škerlj s svojo evgeniko že v prvem letu odločno in neposredno distanciral od nemške rasne higiene. Slednjo je opredelil kot lokalno in usmerjeno v izboljšanje posameznih ras, medtem ko naj bi bila evgenika globalna in se naj ne

⁹⁵⁵ O. Grahor, »J.S. Huxley o evgeniki in družbi«, *Evgenika* 2, št. 4 (1936): 50.

⁹⁵⁶ H. Seizov, »Skrb za raso v Bolgariji«, *Evgenika* 3, št. 2 (1937): 17-19; B. Sekla, »Populacijska politika in evgenika na Češkoslovaškem«, *Evgenika*, 3, št. 2 (1937): 19-23.; J. Morzicky, »Razvoj evgeniškega gibanja na Poljskem«, *Evgenika* 3, št. 3 (1937): 33-36.

⁹⁵⁷ Eric Essen-Möller, »Raziskavanja o plodnosti nekaterih skupin druževno bolnih (schicofrenikov, manično-depresivnih in epileptikov)«, *Evgenika* 2, št. 2 (1936): 17-23; Paul Popenoe, »Sterilizacija ne bo preprečila rojstva genijev«, *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 648-653; Paul Popenoe, »Operacija«, *Evgenika* 1, št. 2 (1935): 21-26. Korespondenca med Škerljem in Paulom Popenoejem ter Škerljem in Ericom Essenom Möllerjem, 1931-1940, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

bi ukvarjala z razlikami med posameznimi narodi, ampak poskušala izboljšati človeštvo »v obče«. Večkrat je, predvsem v zadnjih letih, tudi opozoril na razlike med evgeniko in zaničevanja vrednim »hitlerizmom«. Podobno velja za ostale slovenske avtorje, zaradi česar je možno zaključiti, da lahko Škerljevo revijo v veliki meri razbremenimo rasistične konotacije (več o tem v nadaljevanju).⁹⁵⁸

Decembra 1938 je *Evgenika* prenehala izhajati. V uredništvu so tedaj pojasnili, da gre zgolj za začasno prekinitev,⁹⁵⁹ vendar se v nadaljevanju ni izteklo tako, saj je bil v ozadju resen spor znotraj *Zdravniškega vestnika*. Tako vsaj kažejo indici iz Škerljeve korespondence. Dr. Mihael Kamin je namreč pisal Škerlju, da naj bi se »skupina dr. Bajc, Breclj in Zalokar« trudila prevzeti *Zdravniški vestnik* in si v ta namen tudi pridobila legitimacijo Zdravniške zbornice. Nekateri s prevzemom niso bili zadovoljni, zato se je oblikovala nova skupina v sestavi »dr. Neubauer, dr. Furlan, dr. Kremžar in Škerlj«, ki pa je bila naposled poražena.⁹⁶⁰ Posledično je prišlo do zamenjave urednika zdravniškega vestnika, dr. Neubauerja. Kot njegov privrženec je tako očitno v nemilost padel tudi Škerlj, z njim pa *Evgenika*, ki odtlej ni več izšla.⁹⁶¹

Kljub kratki življenjski dobi in skromnemu številu naročnikov lahko Škerljevo revijo štejemo za dokaj uspešen projekt. Predstavljala je namreč sredstvo, s katerim je slovenska, oziroma kar jugoslovanska, evgenika prišla v stik s prepoznavnimi (evgeničnimi) mednarodnimi revijami in organizacijami. Opazili sta jo celo s perspektive evgenikov tako pomembni instituciji oziroma združenji, kot sta Bureau of Human Heredity in IFEU.⁹⁶²

C. VISOKO ŠOLSTVO

Poleg ustanovitve raziskovalne inštitucije, društva in revije je igrala pomembno vlogo pri institucionalizaciji evgenike kot »znanosti« njena uveljavitev v okviru visokošolskih ustanov. Kot že poudarjeno, so prve katedre za evgeniko začele nastajati v prvem desetletju 20. stoletja. Toda kako je bilo »pri nas [torej v Jugoslaviji] z antropologijo in evgeniko na univerzah? Ali se v Beogradu še nihče ni zmenil za to?«⁹⁶³ Navedeno vprašanje je v pismu,

⁹⁵⁸ *Evgenika*, 1935-1938.

⁹⁵⁹ VIR

⁹⁶⁰ Korespondenca med Škerljem in Mihaelom Kaminom, leto 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁶¹ Pismo Škerlja Mihaelu Kaminu, 22. 9. 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani; pismo Škerlja Izdajateljskemu odboru Zdravniškega vestnika, 30. 11. 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁶² Pismo Bureau of Human Heredity Škerlju, 1.7. 1938 in 14. 2. 1938 ter pismo Core Hodson Škerlju, 12.10.1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁶³ Pismo Škerlja Borisu Zarniku, 10.12.1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

napisanem leta 1933, Škerlj sam zastavil Borisu Zarniku, biologu slovenskega rodu, ki je delal na morfološkem inštitutu Univerze v Zagrebu. Kakor beremo v nadaljevanju pisma, je bil Škerlj glede rešitve tega problema tedaj še precej optimističen. V okviru Beograjske univerze naj bi se za evgeniko in antropologijo zanimal doc. dr. Branimir Maleš, inšpektor dr. Kun z ministrstva za narodno zdravje naj bi bil prav tako »za takšne stvari jako dovzeten«.⁹⁶⁴ Tudi za samega naslovnika pisma je Škerlj domneval, da je gotovo »že zastavil izdaten vpliv v to svrhu«.⁹⁶⁵ Zarnik je namreč dotlej objavil nekaj člankov, v katerih se je odločno zavzel za evgeniko⁹⁶⁶ in s tem med drugim izzval nekaj (negativnih) kritik s strani hrvaških katoliških piscev.⁹⁶⁷ Posebno študijo o tematiki je želel pripraviti tudi za slovensko publiko in jo nato objaviti bodisi v *Proteusu* ali pa *Zdravniškem vestniku*.⁹⁶⁸ Škerlj je na podlagi Zupaničevega angažmaja tako očitno sklepal, da ima evgenika prihodnost na hrvaških visokošolskih institucijah. Kar se tiče poučevanja evgenike, naj bi se prav tedaj začelo nekaj premikati tudi v okviru mlade Filozofske Fakultete Univerze Kralja Aleksandra v Ljubljani, pa čeprav so se po Škerljevem mnenju nekateri temu upirali, bojda zato, ker so se bali »gospodov s teološke fakultete«. Proti evgeniki naj bi se postavila zlasti prof. Izidor Cankar in prof. Jakob Kelemina.⁹⁶⁹ Kljub tovrstnim nasprotovanjem je Škerlj ravno v letu 1933 s pomočjo priporočil več (tujih) raziskovalcev, npr. znanega Maxa Hirscha ali Jidriča Matieghke⁹⁷⁰ dobil, sicer zasebno, docenturo in odtlej na Filozofski fakulteti Univerze Kralja Aleksandra v Ljubljani predaval kriminalno antropologijo, v okviru katere je vsako leto nekaj besed namenil tudi evgeniki.⁹⁷¹

Toda v nasprotju z začetnimi obeti in željami ni bila nadaljnja pot prodora evgenike v univerzitetne programe ne preprosta ne lahka. Sčasoma ni več upal na ugodno rešitev niti Škerlj, saj naj bi evgeniko mnogi imeli, kakor je pripovedoval v pismu Harryju H. Laughlinu, za »nacionalsocialistični (Hitler!) sistem«.⁹⁷² Katedre za tovrstne študije niso v obdobju med obema vojnama uspeli ustanoviti na nobeni izmed treh tedanjih jugoslovanskih filozofskih fakultet. Nekoliko boljše možnosti za uspeh je evgenika sicer imela na jugoslovanskih medicinskih fakultetah. Kakor v svoji reviji navaja Škerlj, naj bi namreč leta 1936 izšla

⁹⁶⁴ Pismo Škerlja Borisu Zarniku, 10.12.1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁶⁵ Pismo Škerlja Borisu Zarniku, 10.12.1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁶⁶ Glej npr. Boris Zarnik, »Zemelji i ciljevi eugenike«, *Priroda* 21 (1931): 35-47.

⁹⁶⁷ G., »Profesor Dr. Boris Zarnik I eugenika«, *Život* 12 (1931): 388-393.

⁹⁶⁸ Pismo Borisa Zarnika Škerlju, 6.12.1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁶⁹ Pismo Škerlja Borisu Zarniku, 10.12.1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁷⁰ Pismo Maxa Hirscha Škerlju, 4.5.1933, in pismo Jidriča Matieghke Škerlju, 18.5.1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁷¹ »Eugenics in Yugoslavia«, *Eugenical news* 21, št. 5 (1936): 114.

⁹⁷² Koperspondenca med Škerljem in Harryjem H. Laughlinom, 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

uredba, po kateri so morali »studenti medicine poslušati v prvih semestrih evgeniko, v sedmem ali osmem pa rasno higieno«, ⁹⁷³ in v zvezi s tem dodaja »razveseljivo [...] je, da je bila evgenika sploh priznana na univerzi, dasi so – kakor piše prof. Zarnik – na neki višji znanstveni korporaciji na severu države izrazili« dvom v njeno znanstvenost. ⁹⁷⁴

Pregled zakonodaje in drugih virov ne potrjuje v celoti Škerljevih navedb glede poučevanja evgenike na medicinskih fakultetah. 26. 12. 1936 je resda izšla nova uredba o medicinskih fakultetah v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani. Res je tudi, da se v opisu raziskovalnih področij katedre za higieno, poleg »obče in specialne higiene«, »socialne medicine« in »epidemiologije«, omenja tudi »rasna higiena (evgenika)«, vendar je ta v nadaljevanju označena zgolj kot izbirni predmet in potemtakem tudi ni navedeno, v katerem semestru naj bi se točno predavala. Uredba namreč navaja samo razpored obveznih predmetov. ⁹⁷⁵ Hkrati v seznamu vseh predavanj Univerze v Ljubljani (Univerza kralja Aleksandra I. v Ljubljani) pa tudi Univerze v Zagrebu po letu 1936 sploh ni zaslediti samostojnega kurza o evgeniki. Navaja se pa predmet »higiena«, ki ga je na Medicinski fakulteti v Ljubljani poučeval dr. Karel Petrič in na medicinski fakulteti v Zagrebu dr. Milan Prica. ⁹⁷⁶

Čeprav ni povsem jasno, ali so jugoslovanski študenti medicine imeli možnost, da bi obiskovali predavanja evgenike, so se z njo zagotovo seznanili po zaključku svojega študija. Evgenika je namreč vsaj od leta 1924 navedena v sklopu obsežne snovi strokovnega izpita za »prestop iz pripravljalne v pomožno skupino« pri zdravniškem poklicu. Tokrat ni umeščena v sklop »higiene«, pač pa »socialne medicine«, skupaj s politiko o populaciji, zaščito otrok, materinstvom, delavci, starimi in onemoglimi, socialno terapijo, socialno pedagogiko, medicinsko statistiko, socialno zakonodajo in socialnim zavarovanjem v Jugoslavijiter stanovanjskim vprašanjem. ⁹⁷⁷

Če še enkrat povzamemo zaključke glede institucionalizacije evgenike v Jugoslaviji oziroma Sloveniji, lahko potrdimo, da so jo tudi tu poskušali utemeljiti kot posebno znanstveno disciplino na presečišču med genetiko, (fizično in kriminalno) antropologijo,

⁹⁷³ Božo Škerlj, »Evgenika ali rasna higijena?« *Evgenika* 3, št. 5 (1937): 77.

⁹⁷⁴ Božo Škerlj, »Evgenika ali rasna higijena?« *Evgenika* 3, št. 5 (1937): 78.

⁹⁷⁵ »Uredba o medicinskih fakultetah na univerzah v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine* 8, št. 49 (1937): 539-547.

⁹⁷⁶ (*Sveučilišne vlasti i red predavanja u sveučilištu Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu u ljetnom poljeću 1938/1939* (Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod d.d. u Zagrebu, 1939); *Catalogus lectionem universitatis Alexandrine, Seznam predavanj na Univerzi kralja Aleksandra I v Ljubljani, poletni semester* (Ljubljana: Univerza, 1935), 10.

⁹⁷⁷ HDA 517, Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, a.e. 1, akt 323/27 ("Pravila o polaganju državnog ispita").

sociologijo, pravom in očitno najbolj in predvsem medicino. Čeprav je bil namreč, vsaj v slovenskem kontekstu, njen najbolj goreči privrženec antropolog (Božo Škerlj), takoj za njim pa pravnik (Avgust Munda), ni dvoma, da je prek priloge znotraj *Zdravniškega* vestnika, domnevnega izbirnega predmeta znotraj *Medicinske* fakultete, odseka znotraj *Higienskega* zavoda, svojo najbolj trdno institucionalno oporo ta psevdoznanstvena veda dobila prav v zdravstvu, znotraj zdravstva pa, kot že povedano, v »higieni« in »socialni medicini«.

Ugotovitev se smiselno umešča med zaključke tujih raziskovalcev, da sta bili le redkokje medicina in evgenika tako prepleteni kot prav v srednji in jugovzhodni Evropi. Z besedami Mariusa Turde: »Kot novo raziskovalno področje v novonastalih srednje in jugovzhodno evropskih državah, je evgenika potrebovala dodatni podporni steber, s pomočjo katerega bi se lahko konsolidirala kot ugledna in inovativna disciplina. Ta steber je dobila v medicini.«⁹⁷⁸ Tako tudi ni presenetljivo, kakor nadaljuje omenjeni avtor, da so bili v večini primerov srednjeevropski in sugovzhodnoevropski rasni znanstveniki in evgeniki po primarnem poklicu zdravniki ali pa so vsaj imeli nekaj medicinske izobrazbe.⁹⁷⁹

Če pogledamo profesionalno formacijo avtorjev, ki so v obdobju med obema vojnama afirmativno pisali o evgeniki, vidimo, da zgornja trditev do neke mere spet drži tudi za slovenski prostor. Že omenjeni Fran Govekar, eden prvih ali celo prvi slovenski pisec, ki je v svojem romanu neposredno omenjal »očeta« evgenike Francisa Galtona, je v svoji mladosti študiral medicino. V naslednjih letih so se nad evgeniko bolj ali manj odkrito navduševali ugledni slovenski psihiatri (Fran Göstl ter kasneje Ivan Jurečko in Mihael Kamin), ginekologi (Alojz Zalokar, Anton Breclj), higieniki (Ivo Pirc, Bojan Pirc, morda Karel Petrič), kirurg (Franc Derganc), laringolog (Demeter Bleiweis) ter ostali zdravniki (Živko Lapajne, Andrej Arnšek).⁹⁸⁰

Ker so evgeniki nastopali oziroma želeli nastopati znotraj polja medicine, so prav tako kot medicino tudi svojo vedo poskušali prenesti v prakso. Verjeli so, da bi morala

⁹⁷⁸ Marius Turda, »Introduction,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest in New York: CEU, 2007), 9.

⁹⁷⁹ Marius Turda, »Introduction,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest in New York: CEU, 2007), 9.

⁹⁸⁰ »Slovani, gospodarji bodočnosti,« *Jutro: Ponedeljska izdaja*, 19. 12. 1932 (letnik 13, št. 292), 2; Fran Göstl, »Vpliv alkohola na zarod,« *Zdravje: priloga Prerodu* 10 (1934): 22-23; Živko Lapajne, »O splavu in sterilizaciji,« *Zdravje: priloga Prerodu* 11 (1935): 95-96 in 129-132; Mihael Kamin, »Položaj duševno abnormnih v predhodnem načrtu jugoslovanskega državlanskega zakonika,« *Slovenski pravnik* 54, št. 9/10 (1940): 244-253; Demeter Bleiweis, »Kaj nas uči rodoslovnik Ade Juke,« *Slovenski narod*, 13. 1. 1923 (št. 11), 10; Alojz Zalokar, »Biologija v nacionalni politiki,« *Misel in delo* 4(1938): 53-66; Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938); Ivan Jurečko, »Evgenika,« *Življenje in svet* 5, št. 18 (1. 11. 1931): 478-480.

pridobiti status aplikativnosti, za kar pa so potrebovali širši družbeni konsenz. Prav tako kot institucionalizacija je bila zato zanje pomembna tudi diseminacija.

DISEMINACIJA

Kako uspešni so bili slovenski evgeniki pri razširjanju svojih idej? So običajni ljudje, oddaljeni od antropoloških, pravnih in medicinskih krogov, poznali njihove cilje in metode? Že omenjeni publicist Božidar Borko je na to vprašanje odgovarjal s pesimizmom. V prispevku v *Misli in delu* je npr. zapisal, da je »tako [...] z evgeničnimi vprašanji. Čedalje bolj čutimo potrebo, da se jim odpro vrata na stežaj in da se seznanijo z njimi širši sloji... Človek je za prvi hip res presenečen, zakaj po vsej pravici bi se mu bilo zdelo, da bi bila morala ta nova veda takoj vzbuditi pozornost slehernega izobraženega človeka in postati kar moči popularna. V resnici ni tako [...] [V]eda, ki proučuje in ugotavlja pogoje izboljšanja človeškega rodu, ima manjši krog poznavalcev in občinstva kakor umna kinologija, ki se bavi s pasemskimi lastnostmi psov«. ⁹⁸¹ Tudi Škerlj je v svojih tekstih in v raznih pismih tujim korespondentom ⁹⁸² večkrat ternal, da Evgenika znotraj širšega kroga slovenskih oziroma jugoslovanskih izobražencev še ni dovolj uveljavljenja in znana, k čemur naj bi po njegovem mnenju prispevala politična kriza v Evropi, ki bojda »preprečuje napredek tovrstnih progresivnih idej«, ⁹⁸³ škodovala pa naj bi ji tudi moč njenih gorečih nasprotnikov klerikalcev. ⁹⁸⁴

Vprašati se je treba, če so bile malodušne predstave o popularnosti evgenike na Slovenskem povsem resnične. Res so se z njo še v tridesetih letih intenzivno ukvarjali le redki posamezniki. Toda kljub odsotnosti večjega števila gorečih privržencev so jo bolj ali manj odkrito v tistem času (v vsaj enem ali tudi več člankih) podpirali mnogi ugledni slovenski in jugoslovanski strokovnjaki. Takšne ali drugačne različice evgenike so se precej pogosto pojavljale v tisku. Nemalo tovrstnih tekstov je prinesla poljudna medicinska revija *Zdravje*, pa tudi revija *Misel in Delo*, ⁹⁸⁵ liberalna (dnevna) časopisa *Slovenski narod* in *Jutro*, pa še bi

⁹⁸¹ Božidar Borko, »Evgenična etika«, *Misel in delo* 5(1939): 12.

⁹⁸² Božo Škerlj, »Nekaj besed o evgeniki«, *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 161.

⁹⁸³ »Eugenics in Yugoslavia«, *Eugenical news* 21, št. 5 (1936): 114, dobesedno: »All things considred, Jugosavia is only just beginning to get interested in eugenics. The European political crises delay the progress of such progressive metters.«.

²⁸³ Korespondenca med Coro Hodson in Škerljem, 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

⁹⁸⁵ Gl. npr. Alojz Zalokar, »Biologija v nacionalni politiki«, *Misel in delo* 4(1938): 53-66; Avgust Munda, »Biološka degeneracija naroda in kazensko pravo«, *Misel in delo* 1 (1935): 209-211; Avgust Munda, »Kastracija kot očuvalna odredba v smislu kazenskega zakona«, *Misel in delo* 1 (1935): 51-52.

lahko naštevati.⁹⁸⁶ Liberalna revija *Življenje in svet* je leta 1934 celo prinašala rubriko z naslovom *Evgenika*, v kateri pa sta objavljala predvsem Božo Škerlj in zdravnik Maks Kremžar.⁹⁸⁷ Podobno kot v mnogih drugih srednje- in vzhodnoevropskih državah je na Slovenskem največ prispevkov s tovrstno vsebino izšlo takoj po letu 1933 kot odziv na zakonitve evgeničnih sterilizacij v Nemčiji.⁹⁸⁸

A. PREDAVANJA IN RAZSTAVE

V tridesetih letih so se drugo za drugim vrstila tudi predavanja o evgeniki. Posebno aktivno je npr. v tem smislu delovala Ljudska univerza v Mariboru, saj je leta 1931 organizirala kar Evgenični cikel, ki ga je že v januarju odprl Božo Škerlj s predavanjem »o osnovnih pojmi in stremljenjih evgenike«.⁹⁸⁹ Kakor običajno je ob tej priliki govoril tudi o radikalnih evgeničnih metodah, torej o prisilnih sterilizacijah. Občinstvo je njegovim izvajanjem bojda sledilo z »napeto pozornostjo«.⁹⁹⁰ Za druga predavanja, ki so se v naslednjih mesecih zvrstila v okviru Evgeničnega cikla, je možno domnevati, da niso tematizirala strogih evgeničnih vsebin, pač pa so se predvsem posvečala problemu t.i. »modernega zakona«. Pedagog Karel Ozvald je denimo pripravil predavanje z naslovom Današnja nadkultura in zakon, dr. Bujasa iz Zagreba pa predavanje z naslovom Pravilna izbira zakonskega druga iz psihološkega vidika. V aprilu je hrvaška profesorica in znana feministka dr. Mira Vodvarka - Kočonda govorila o »Novodobni ženi in zakonu« in v maju je primarij dr. Grossman iz Zagreba razlagal o »trajanju narodnega življenja«.⁹⁹¹

Evgenična predavanja so se prirejala tudi po drugih slovenskih mestih, od seveda Ljubljane pa vse do Celja in Kranja, in so bila namenjena različnim interesnim skupinam (med njimi časopisni oglasi npr. omenjajo Splošno slovensko žensko društvo, Društvo za sociologijo in pravno filozofijo, društvo Jadran, društvo Rdeči Križ in večkrat Telovadno društvo Sokol in Društvo Soča). Med predavatelji, ki so nastopili na teh dogodkih, že v dvajsetih letih zasledimo Alojza Zalokarja in Iva Pirca, v tridesetih letih pa npr. Borisa

⁹⁸⁶ Glej npr. Božidar Borko, »Kulturni pregled- Evgenika- pot k novi kulturi. Iz razgovora z priv. Doc. dr. B. Škerljem,« *Jutro*, 24. 11. 1938 (št. 46), 7; Demeter Bleiweis, »Kaj nas uči rodoslovnik Ade Juke,« *Slovenski narod*, 13. 1. 1923 (št. 11), 10. ŠE DODAJ

⁹⁸⁷ Božo Škerlj, »Ali in kako moremo izboljšati človeški rod,« *Življenje in svet* 8 (14. 1. 1934; 21. 1. 1934; 28. 1. 1934;): 30-33; 54-56; 78-81; Maks Kremžar, »Evgenika,« *Življenje in svet* 8 (1. 2. 1934; 29. 4. 1934; 6. 5. 1934, 13. 5. 1934; 20. 5. 1934): 376-378; 402-403; 425-426; 450-451; 470-471.

⁹⁸⁸ »Sterilizacijski zakon v Nemčiji,« *Jutro*, 20. 12. 1933 (št. 14, leto 296), 6.

⁹⁸⁹ »Evgenična predavanja v Mariboru,« *Jutro*, 27. 1. 1931 (št. 22), 3.

⁹⁹⁰ »Evgenična predavanja v Mariboru,« *Jutro*, 27. 1. 1931 (št. 22), 3.

⁹⁹¹ »Ljudska univerza,« *Jutro*, 19. 2. 1931 (št. 41): 4; »Ljudska univerza v Mariboru,« *Jutro*, 20. 3. 1931 (št. 66), 3; »Ljudska univerza v Mariboru,« *Jutro*, 23. 4. 1931 (št. 93), 4; »Ljudska univerza v Mariboru,« *Jutro*, 7. 5. 1931 (št. 104), 4.

Zarnika, Boža Škerlja, Avgusta Mundo, Dančija Čebulja in nekega dr. Fischerja ter dr. Franta Misa.⁹⁹²

Opisana množičnost evgeničnih predavanj ne preseneča. Kot že poudarjeno, se je v medvojnem obdobju pojavila izrazita težnja po uveljavljanju higiene oziroma socialne medicine, v katero so bile tako ali drugače vtkane tudi evgenične pobude. Seveda so v sklopu te velike »higienizacije družbe« veliko pozornosti posvečali potrebnim infrastrukturnim spremembam, šolanju zdravnikovhigienikov in medicinskih sester, organiziranju preventivnih pregledov itd., vendar je levji del delež tovrstnih naporov padel ravno na zdravstveno vzgojo oziroma zdravstveno prosvetljevanje prebivalstva.⁹⁹³ Po odkritjih, ki so nesporno pokazala na prave vzroke za nastanek in širjenje nalezljivih bolezni, se je namreč uveljavilo prepričanje, da osebna čistoča in pravilno ravnanje bistveno pripomoreta k ohranjanju zdravja. V težnji po izboljšanju »kvalitete prebivalstva« je tako organiziranje »zdravstvene vzgoje« postal cilj, h kateremu so se zavezale številne države, med drugim tudi v tem oziru izredno zaostala Kraljevina SHS. Kakor ugotavlja zgodovinar Željko Dugac: »Zdravstveno prosvetljevanje se je [v obdobju med obema vojnama v Kraljevini Jugoslaviji] formiralo kot nov in sodoben koncept [...] Postalo je del točno definirane zdravstvene politike novonastalega Ministrstva za Narodno zdravje pod vplivom tedanjih trendov na področju javnega zdravstva, ki sta jih vodila Zdravstvena organizacija Društva narodov in Rockefellerjeva fundacija [...] [Tovrstne pobude tako] niso bile več stihijske, volonterske in utemeljene zgolj na humanitarni osnovi, pač pa so se oblikovale kot profesionalna dejavnost, znotraj socialno-medicinskih ustanov pod vodstvom strokovno usposobljenega osebja.«⁹⁹⁴

Zdravstveni delavci so, podobno kot politiki in gospodarstveniki, odkrili izjemno moč propagande in začeli uporabljati nove atraktivne medije, s katerimi so svoje vsebine poskušali približati tudi nepismenemu prebivalstvu. V sklopu zdravstvene vzgoje so se uporabljali

⁹⁹² »Predavanja o zdravstvu,« *Jutro*, 24. 3. 1925 (št. 71): 4; »Predavanje dr. B. Škerlja,« *Jutro*, 16. 12. 1932 (št. 292), 3.; »Jadranaši!,« *Jutro*, 9. 5. 1933 (št. 106), 4; »Ljudska univerza zveze kulturnih društev,« *Jutro*, 18. 6. 1934 (št. 87), 2.; »Ljudsko vseučilišče,« *Nova Doba*, 19. 2. 1934 (št. 14), 2; »Sokolski prosvetni tečaj,« *Slovenski narod*, 4. 1. 1936 (št. 3), 3; »Vzgoja matere,« *Slovenski narod*, 3. 2. 1937 (št. 26), 3; »Narodna knjižnica in čitalnica v Zagrebu,« *Jutro*, 27. 3. 1934 (št. 70, letnik 15), 4.; »Sreski odbor Rdečega križa v Celju,« *Nova Doba*, 10. 4. 1936, 3; »V 'Soči' bo predaval v soboto,« *Jutro*, 11. 2. 1938 (št. 35), 4; »Ponovno opozarjamo članstvo vseh sokolskih društev,« *Jutro*, 12. 4. 1938 (št. 85, leto XX), 4.; »Predavanje prof. dr. Zalokarja,« *Slovenski narod*, 22. 11. 1923 (št. 267), 4. »Prosvetni tečaj gorenjskega sokolstva,« *Slovenski narod*, 12. 12. 1934 (št. 280, letnik 67), 4.

⁹⁹³ Zgodovinar Željko Dugac ugotavlja, da so v obdobju med obema vojnama »zdravstveno prosveteljevanje«, »zdravstveno vzgojo«, pa tudi »zdravstveno propagando« uporabljali kot sopomenke. V splošnem naj bi se v historičnem smislu »zdravstveno prosveteljevanje« nanašalo na prenos znanja s strani tistih, ki to znanje posedujejo na tiste, ki to znanje ne posedujejo. (Željko Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosveteljevanje u međuratnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Evropa, 2010).)

⁹⁹⁴ Željko Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosveteljevanje u međuratnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Evropa, 2010), 7

letaki, plakati, potem radio, filmi, diapozitivi, razne higienske razstave, tečaji in muzeji ter v množici novodobnih načinov komuniciranja tudi poljudnoznanstveni članki in predavanja.

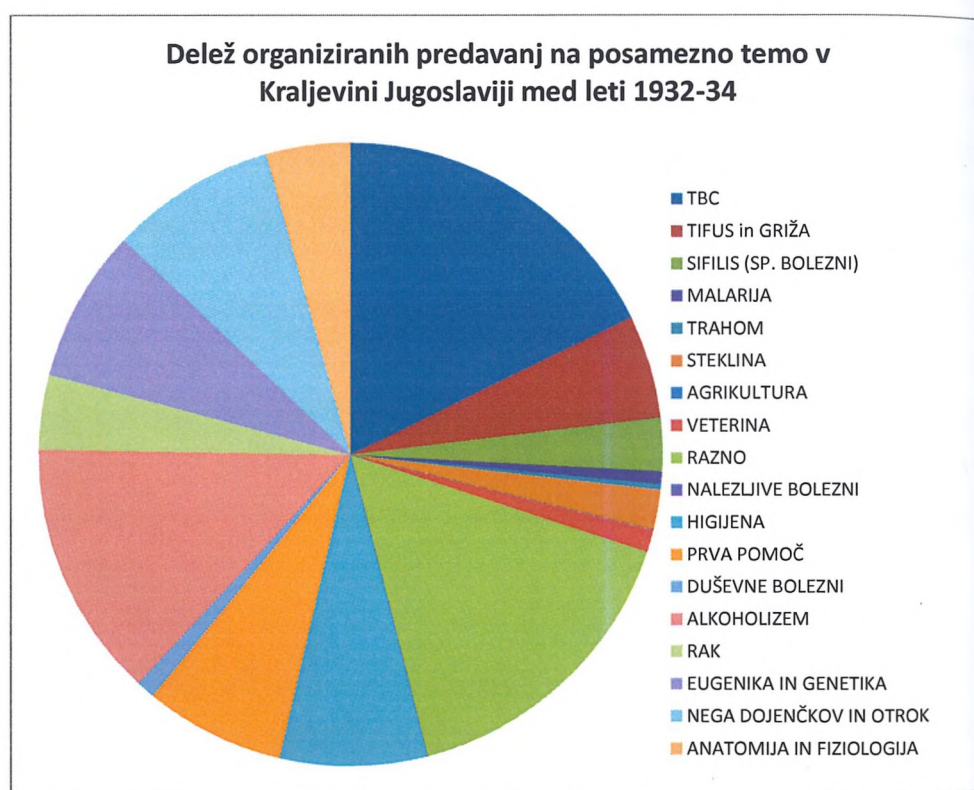
Statistični godišnjak za leta 1932, 1933 in 1934⁹⁹⁵ navaja število organiziranih zdravstvenih predavanj v Kraljevini Jugoslaviji in hkrati, kar je še posebej pomembno, njihove konkretne vsebine. Med posameznimi zdravstvenimi temami sta zabeleženi tudi »evgenika in genetika«. Tako izvemo, da je bilo npr. v letu 1932 na območju Dravske banovine organiziranih sedem predavanj o evgeniki in genetiki, ki jim je prisostvovalo 200 poslušalcev. V naslednjih dveh letih se je število organiziranih predavanj in število poslušalcev samo še povečalo (glej Tabelo 2).

VRSTA PREDAVANJA	ŠTEVILO PREDAVANJ			ŠTEVILO OBSIKOVALCEV		
	1932	1933	1934	1932	1933	1934
Leto=>						
TBC	11	73	26	2923	15422	4066
TIFUS in GRIŽA	2	26	5	105	1646	245
SIFILIS (SP. BOLEZNI)	2	8	7	65	1035	283
MALARIJA	0	1	3	0	30	83
TRAHOM	0	0	2	0	0	94
STEKLINA	0	10	3	0	358	77
AGRIKULTURA	0	0	0	0	0	0
VETERINA	3	2	2	70	66	55
RAZNO	25	30	44	994	1655	3965
NALEZLJIVE BOLEZNI	0	0	0	0	0	0
HIGIJENA	6	17	24	985	1297	1833
PRVA POMOČ	1	14	30	0	686	1762
DUŠEVNE BOLEZNI	1	4	1	0	396	35
ALKOHOLIZEM	14	38	31	1860	5936	2610
RAK	0	21	3	0	895	76
<u>EUGENIKA IN</u>	<u>7</u>	<u>20</u>	<u>22</u>	<u>200</u>	<u>1713</u>	<u>1530</u>
<u>GENETIKA</u>						
NEGA DOJENČKOV IN	32	25	26	1221	1019	1073
OTROK						
ANATOMIJA IN	3	10	14	98	795	933
FIZIOLOGIJA						
SKUPNO	107	299	243	8521	32949	18720

⁹⁹⁵ Statistički godišnjak 1 (1932): 386-387.; Statistički godišnjak 2 (1933): 368-369.; Statistički godišnjak 3 (1934): 354-355.

Tabela 2(Vir: *Statistički godišnjak 1* (1932): 386-387.; *Statistički godišnjak 2* (1933): 368-369.; *Statistički godišnjak 3* (1934): 354-355.)

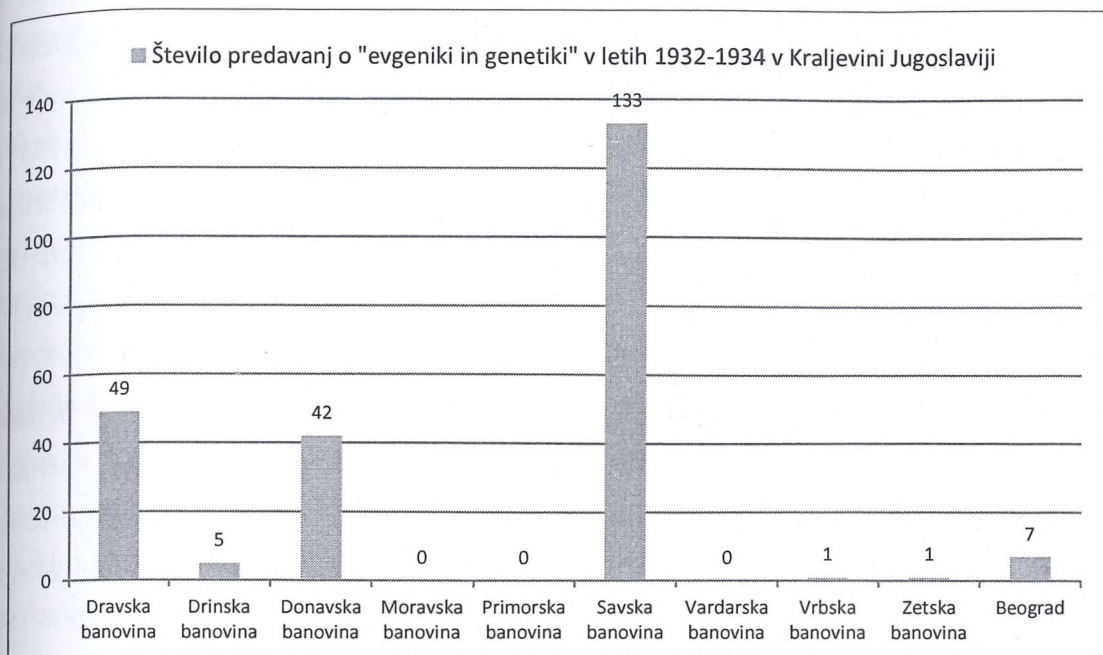
Navedeni podatki so posebej zanimivi, če jih postavimo v kontekst drugih obravnavanih tem. Na lestvici najpogosteje prirejenih predavanj v Dravski banovini tako »evgenika in genetika« kotirata precej visoko, kar morda kaže na težo, ki so jo tedaj pripisovali poznavanju tovrstnih vsebin. Več predavanj kot o evgeniki so v vseh treh obravnavanih letih slovenski zdravniki in drugi (zdravstveni) delavci (sodeč po podatkih, predstavljenih v Statističnem godišnjaku) organizirali samo o tuberkulozi, kajpada o alkoholizmu ter negi dojenčkov in otrok(glej Tabelo 2 in Graf 6).

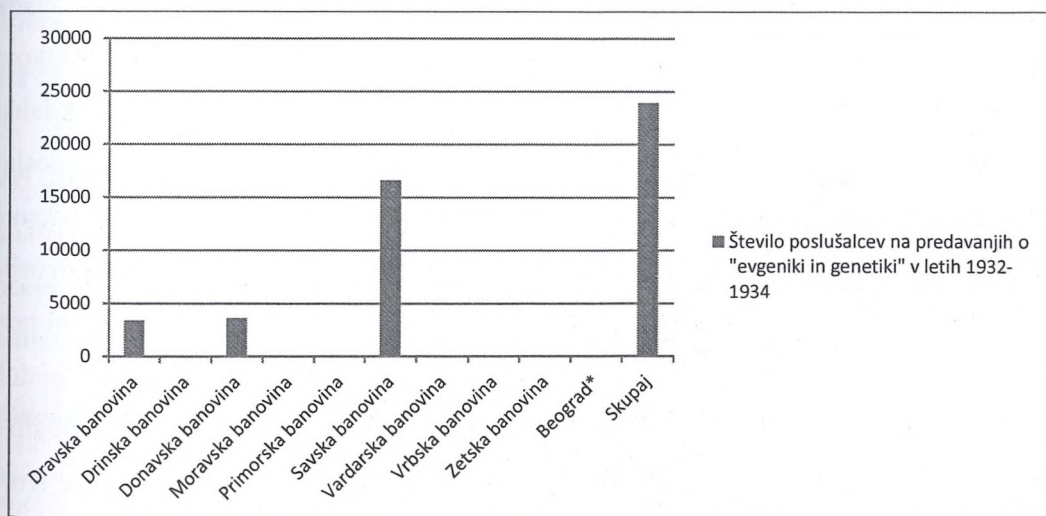
Graf 6 (Vir: *Statistički godišnjak 1* (1932): 386-387.; *Statistički godišnjak 2* (1933): 368-369.; *Statistički godišnjak 3* (1934): 354-355.)

V ostalih banovinah so razmerja precej drugačna. Več pozornosti kot evgeniki so posvečali drugim zdravstvenih vsebinam (glej Graf 7 in Graf 8). Le Savska banovina in do neke mere Donavska banovina sta v letih 1932-1933 še priredili zajetno število tovrstnih

predavanj, kar morda priča o tem, da so se na Hrvaškem in deloma tudi v nekaterih predelih Srbije prav tako precej navduševali na evgeniko.⁹⁹⁶

Graf 7 (Vir: *Statistički godišnjak 1* (1932): 386-387.; *Statistički godišnjak 2* (1933): 368-369.; *Statistički godišnjak 3* (1934): 354-355.)

Graf 8 (Vir: *Statistički godišnjak 1* (1932): 386-387.; *Statistički godišnjak 2* (1933): 368-369.; *Statistički godišnjak 3* (1934): 354-355.)

⁹⁹⁶ Glede predstavljenih statističnih podatkov glej: *Statistički godišnjak 1* (1932): 386-387.; *Statistički godišnjak 2* (1933): 368-369.; *Statistički godišnjak 3* (1934): 354-355.

Še eno dejavnost je vredno posebej obravnavati znotraj velikega propagandno-zdravstvenega aparata, ki se je v obdobju med obema vojnama razvil v Jugoslaviji – t.i. potujoče higienske razstave in higienske muzeje. V obdobju med obema vojnama so v Kraljevini Jugoslaviji poleg več manjših organizirali zlasti tri izjemno odmevne higienske razstave: Potujočo razstavo *Mati in dete*, nato razstavo, s katero je Jugoslavija sodelovala na mednarodni razstavi v Dresdnu leta 1930, in veliko razstavo, organizirano leta 1933 v Beogradu.⁹⁹⁷ Vsaj za zadnji dogodek vemo, da se je nekoliko dotikal tudi evgeničnih vsebin. V *Slovenskem narodu* namreč piše, da je poleg številnih drugih oddelkov (npr. turizem, higiena vasi, prehrana itd.) omenjena razstava vsebovala tudi oddelek *Rasna higiena*.⁹⁹⁸ Doslej dostopni viri žal ne pripovedujejo o podrobnejši vsebini tega oddelka.

Podrobnejši seznam tem, ki jih je obravnavala druga omenjena razstava *Mati in dete*, ne priča, da bi v njenem okviru beseda tekla neposredno o evgeniki. Sicer je omenjeni dogodek, kakor že samo ime pove, propagiral načela puerikulture, ki so se pogosto tesno prepletala z vsaj nekaterimi evgeničnimi poudarki (v smislu skrbi za »kvaliteto« ž rojenih otrok).⁹⁹⁹

B. KONGRESI

Popularizacijo evgeničnih vsebin so poleg predavanj, razstav in poljudnih člankov hkrati omogočali še razni kongresi. Resda so bili ti v prvi vrsti namenjeni ozki »strokovni« publiki, vendar so vesti o njihovih zaključkih često prišle v dnevni tisk in tako se je lahko z njimi seznanila širša javnost. V obdobju med obema vojnama so bila v Kraljevini Jugoslaviji prirejena vsaj tri pomembna zborovanja, ki so se vsaj parcialno nanašala na evgenične vsebine. Kot že zgoraj natančno opisano, se je o »evgenični indikaciji« za splav govorilo v okviru Medicinskega srečanja v Beogradu leta 1935.¹⁰⁰⁰ Prav istega leta je na svojem prvem odmevnem¹⁰⁰¹ kongresu, ki je potekal od 30.11. do 1. 12. prav tako v Beogradu, podobne teme odločno odprla tudi Unija za zaščito dece. O evgeniki je ob tej priložnosti predavalo kar pet »strokovnjakov« iz Srbije in s Hrvaške. Uvodni nagovor je imel dr. Aleksandar Kostić. Predstavil je idejo, da mora država misliti na skupno prihodnost ter potemtakem zaščititi zlasti zdrave in nadarjene otroke, skrb za »defektne« otroke pa naj bo prepuščena zgolj karitativnim

⁹⁹⁷ Željko Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Evropa, 2010).

⁹⁹⁸ Puhar, »Higienska razstava v Beogradu,« *Slovenski narod*, 18. 9. 1933, 2.

⁹⁹⁹ HDA 517, Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, a.e. 1, akt 323/27, »Pokretna izložba«.

¹⁰⁰⁰ Glej str. XX

¹⁰⁰¹ O njegovih pronatalističnih in evgeničnih zaključkih so razpravljali še dolgo po njegovem zaključku, npr. še leta 1941. (»Da bo življenjska bilanca našega naroda aktivna,« *Slovenski narod*, 4. 1. 1941 (št. 3), 8)

organizacijam. Hkrati je poudarjal, da je pretirana skrb za nezakonske otroke odveč, saj naj bi bili mnogi med njimi »slabe kvalitete«. Odreči se je treba sentimentalnosti in karitativnosti.¹⁰⁰² Dr. Milan Petrović, Dr. Jevrem Nedeljković, Dr. B. Niketić in dr. Miloš Petrović so nato po vrsti predstavili zaključke svojih študij o dednih učinkih spolnih bolezni, duševnih bolezni, tuberkuloze in alkohola na potomstvo.¹⁰⁰³ Po predavanjih je sledila živahna diskusija, v kateri so se nekateri zavzeli, da bi se splošno rabljena beseda »rasna higiena« zamenjala z besedo »evgenika« zato, ker se prvi termin preveč povezuje z nacizmom in je potemtakem osovražen. Na koncu so izglasovali še resolucijo, ki je evgeniko označila za državno vprašanje prvega reda. V njej so v nadaljevanju tudi zapisali, da je država dolžna preprečevati razmnoževanje »dedično bolnih in nenormalnih. [...] Zato mora v finančnem pogledu [...] izdajati ukrepe, ki ne bodo z ničemer ogrožali družine. Pri otrocih se ne sme varčevati. Prihranki pri otrocih in družinah so zmerom najtežji prihranki.«¹⁰⁰⁴ Promovirala je obvezni vsestranski brezplačen zdravniški pregled pred poroko in uvedbo rodbinske knjige o poreklu ter »predzakonsko in zakonsko posvetovalnico, ki bo opravljala vse potrebne preventivne ukrepe in evgenično prečiščala narod.«¹⁰⁰⁵ V resoluciji je tudi pisalo, da je treba otroke zaščititi pred negativnimi vplivi okolja, med drugim »s preventivnim cepljenjem vseh novorojenčkov v tuberkuloznem okolju s cepivom Calmette-Guerin (BCG)«.¹⁰⁰⁶ V skladu s Kostićevim govorom so hkrati kategorično navedli, da je treba »Gibanje za zaščito zdravih in sposobnih otrok [...] nedvoumno izločiti iz gibanja za oskrbo dedično defektnih otrok«,¹⁰⁰⁷ za katere pa naj se ustanovi primerne zavode.

Vsebina resolucije vnovič kaže, kako so se v obdobju med obema vojnama dobrodošli napor za zaščito otrok, tega pomembnega »biološkega kapitala«, tesno prepletali s stigmatizacijo in izločevanjem tistih posameznikov, ki naj bi imeli »slabšo kvaliteto«. Koncept »manjvrednega otroka« seveda tedaj ni bila jugoslovanska posebnost, pač pa kar globalni kredo. Še iz leta 1924 sprejete mednarodne Deklaracije o otrokovih pravicah, ki ji je

¹⁰⁰² Aleksandar Kostić, »O potrebi rasno-higienske orientacije u zaščiti dece«, *Narodni podmalda* 2 (1936), 134-142.

¹⁰⁰³ Njihova predavanja so bila nato v celoti objavljena v *Narodnem podmadku*: Milan Petrović, »Uticaj Veneričkih bolezni roditelja na potomstvo«, *Narodni podmalda* 2 (1936): 143-151; Jevrem Nedeljković, »Kako utice tuberkuloza roditelja na potomstvo«, *Narodni podmalda* 2 (1936): 152-158; B. Niketić, »Duševne i nervne bolezni roditelja i potomstvo«, *Narodni podmalda* 2 (1936): 159-167; Miloš Petrović, »Uticaj alkoholizma roditelja na potomstvo«, *Narodni podmalda* 2 (1936): 168-183.

¹⁰⁰⁴ Vojsko Jagodić, »Prvi kongres Jugoslovanske Unije za zaščito dece«, *Učiteljski tovariš*, 19. 12. 1935 (leto 76), 2.

¹⁰⁰⁵ Vojsko Jagodić, »Prvi kongres Jugoslovanske Unije za zaščito dece«, *Učiteljski tovariš*, 19. 12. 1935 (leto 76), 2.

¹⁰⁰⁶ Vojsko Jagodić, »Prvi kongres Jugoslovanske Unije za zaščito dece«, *Učiteljski tovariš*, 19. 12. 1935 (leto 76), 2.

¹⁰⁰⁷ Vojsko Jagodić, »Prvi kongres Jugoslovanske Unije za zaščito dece«, *Učiteljski tovariš*, 19. 12. 1935 (leto 76), 2.

zvesto sledila tudi Jugoslovanska unija za zaščito dece, je namreč razvidno, da otrok tedaj še zdaleč ni bil pojmovan zgolj kot izolirana žrtev, potrebna zaščite, ampak vselej tudi kot sredstvo. Ultimativni cilji zaščitnega stroja se tako niso navezovali samo na humanitarno željo po dobrobiti nedolžnih, ampak tudi na načelo uporabnosti.¹⁰⁰⁸

Načelo uporabnosti je vsekakor proizvedlo nekatere pozitivne učinke, glede na to, da je z njegovo pomočjo zahteven projekt zaščite otrok pridobil politično vrednost in se potemtakem lažje realiziral. Nikoli poprej – če nekoliko karikiramo – ni družba ali država v to področje vlagala toliko sredstev kot prav v dobi, ki je začela verjeti, da so otroci prihodnost nacije. Kakor so v tistem času znova in znova poudarjali različni pisci: »V oteti deci je zaloga za našo silno državo.«¹⁰⁰⁹ Pa vendar so isti nazori in iste argumentacije vodile v diskriminacijo tistih otrok, za katere se je predpostavljalo, da niso »uporabni« in potemtakem ne morejo prispevati k napredku naroda. Seveda so tudi za telesno in duševno hendikepirane otroke iskali načine, s katerimi bi povečali njihovo uporabnost. O tem pričajo tudi zaključki zgoraj analiziranega kongresa. Kljub temu je njihovo zapostavljanje v primerjavi z »nadarjenim« otrokom ostajalo v ospredju.¹⁰¹⁰

Redki posamezniki so v dobi, ki je tako poveljevala »skupno dobro«, dvomili v moralnost zapostavljanja in devaloriziranja hendikepiranih otrok. Evgenika je, kakor bomo videli v nadaljevanju, sicer v obdobju med obema vojnama zaradi takšnih ali drugačnih razlogov požela tudi na Slovenskem kar nekaj kritik, vendar se te povečini niso nanašale na sporni koncept »manjvrednega« otroka. Vsebinsko zgoraj opisanega kongresa Jugoslovanske unije za zaščito otrok so slovenski mediji sprejeli zgolj z navdušenimi ovacijami, ki so odzvanjale še dolgo po zaključku tega dogodka.¹⁰¹¹ Edina, ki je, po raziskanih virih sodeč, v obdobju med obema vojnama opozorila na njegove moralno sporne vsebine, zlasti na govor Aleksandra Kostića, je bila Angela Vode. Tako je komentirala njegovo idejo o prepuščanju skrbi za t.i. »manjvredne otroke« humanitarnim organizacijam: »če priznavamo, da je vsak posameznik del celote, to je družbe in države, z vsemi pravicami državljana, torej moramo tudi priznati, da je država dolžna pomagati tudi duševno zaostalim otrokom ter jih ne sme

¹⁰⁰⁸ Lara Bolzman, »The advent of child rights on the international scene and the role of The Save The Children International Union 1920–45,« *Refugee Survey Quarterly* 27, št. 4 (2009): 26–36; Ana Cergol Paradiž, »'V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo' – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji,« v *Zgodovina otroštva*, ur. uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 131–142.

¹⁰⁰⁹ Goršič, France, *Socialna zaščita dece in mladine*. Ljubljana : Tiskovna zadruga, 1921, str. X.

¹⁰¹⁰ Bolzman, Lara, *The advent of child rights on the international scene and the role of The Save The Children International Union 1920–45*. *Refugee Survey Quarterly* 27, 2009, No. 4, str. 26–36; Ana Cergol Paradiž, »'V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo' – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji,« v *Zgodovina otroštva*, ur. uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 131–142.

¹⁰¹¹ Gl. npr. »Da bo življenjska bilanca našega naroda aktivna,« *Slovenski narod*, 4. 1. 1941 (št. 3): 8.

izločati na milost in nemilost ljudskemu usmiljenju. Nedvomno je treba v praktičnem izvajanju ločiti zdravstveno in skrbstveno vzgojstvo, toda oboje je nasprotna dolžnost države. Kdor se tega ne zaveda, mora odkloniti ona plemensko-higienska načela, ki socialne pomoči ne pojmujejo kot etično nalogo skupnosti napram posamezniku, marveč imajo pred očmi le vrednost plemena za državo.«¹⁰¹²

Angela Vode je z navedenim razmišljanjem dobra zamajala trhle temelje evgenike, toda kljub njeni lucidni in odločni kritiki se je popularizacija te psevdoznanstvene teorije nadaljevala. Še večkrat prej in potem je k njej pristopila tudi Jugoslovanska Unija za zaščito dece. Evgeniko so npr. propagirali prispevki njenih glasil, torej vsejugoslovanskega *Narodnega pomladka* in slovenske *Zaščite otrok in mladine*.¹⁰¹³ Posredno pa so jo obravnavala tudi t.i. Dečja povelja, ki so predstavljala nekakšen program Unije, tako je med drugim v njih pisalo: »II. Zaščita pred rojstvom// 3.) vsakemu otroku sta domača občina in država dolžni nuditi materinsko nego, hrano, zdrave stanovanjske razmere in izobraževanje ter pripravo za življenje v skladu z lastnimi zmožnostmi//4.) vsak otrok ima pravico, da se rodi zdravim staršem, zaradi tega je potrebno dedno bolnim osebam preprečiti, da se poročajo in razmnožujejo//5.) za uničevanje zdravega plodu morajo biti predpisane najstrožje kazni.«¹⁰¹⁴ Navedeno vnovič kaže, kako so se evgenične ideje v Kraljevini Jugoslavije tesno prepletale s puerikulturo in pronatalizmom ter s tem povezanim bojem proti »tajnim splavom«.

Toda vrnimo se spet h kongresom. Leta 1937 je v Kraljevini Jugoslaviji, natančneje v Ljubljani, potekalo še eno – tokrat mednarodno – zborovanje, na katerem je bilo po trditvah Boža Škerlja »prečitanih mnogo tudi za evgenika in antropologa zanimivih referatov«.¹⁰¹⁵ »II. vseslovanski pedološki kongres«. Kakor razkriva naslov, je bil dogodek prvenstveno posvečen »pedologiji oz. mladinoslovju«, torej vedi »o duševnem in telesnem razvoju otrok, mladih ljudi«.¹⁰¹⁶ Predavanja so torej odpirala tako strogo zdravstvene oz. pediatrične teme kot tudi teme iz higiene, stomatologije, pedagogike in razvojne psihologije. Koliko nastopajočih je ob priliki omenjalo evgeniko, ni povsem znano, saj (vsaj po raziskanih virih sodeč) referatov niso naknadno objavili v tiskani obliki. Zagotovo pa je o svojih evgeničnih dognanjih v prispevku z naslovom Manjnadarjeni otroci v Dravski banovini – evgeniški

¹⁰¹² Angela Vode, »Kdo ima dolžnost skrbeti za duševno zaostale otroke,« *Glas nedužnih* 1-3, št. 2 (4) (1936): 30-32.

¹⁰¹³ M. Č. P., »Šta se i kako se nasleđuje,« *Narodni podmladak* 6 (1940): 90-94; ZOM!!.

¹⁰¹⁴ »Dečja povelja,« *Narodni podmladak* 1 (1935): 139.

¹⁰¹⁵ Božo Škerlj, »Pajdološki kongres v Ljubljani,« *Evgenika* 3, št. 5 (1937): 76.

¹⁰¹⁶ Geslo »pedologija«, Iskanje po Slovarju slovenskega knjižnega jezika (Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU). http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=pedologija&hs=1 (16. 9. 2013).

problemvnovič razlagal Božo Škerlj.¹⁰¹⁷ Iz pisma, ki ga je poslal organizatorjem Pedološkega kongresa, namreč izvemo, da je v tem predavanju predstavil naslednjo vsebino: »Na podlagi statistike Ministrstva socialne oskrbe in narodnega zdravstva iz leta 1927 lahko število duševno manj razvitih šolskih otrok v Jugoslaviji ocenimo na približno 65–66 .000 in v Dravski banovini na približno 7.300. Povprečja danes kažejo, da je težje defektnih otrok (idiotov, imbecilov, izobraževanja nesposobnih) verjetno 3-4 % vseh šolskih otrok v starosti od 7 do 14 let. Otrok, ki jim v šoli ne gre dobro (če torej večkrat ponavljajo razred), je približno 6 %. Dedno obremenjenost pri teh otrocih je mogoče ugotoviti pri približno 23 %, na t. i. socialne pogoje, kot razlog za šolski neuspeh, pa se lahko sklicujemo približno pri 58 %. Dedno obremenjenih je verjetno 1,5 % vseh staršev, ki imajo otroke v šoli. Povprečna dedna obremenjenost celotnega prebivalstva z duševno manjrazvitostjo je verjetno 1,9–2,0 %, kar bi odgovarjalo povprečju v ostalih evropskih državah. Leta 1932 je imela mati, ki pošilja svojega otroka v posebno šolo, povprečno 5,5 otrok, tista z normalnimi otroki pa približno 3,5. Če izračunamo, da imajo normalne na 100 let tri, duševno manj razvite pa štiri generacije, bi – pri sicer enakih pogojih – iz zdajšnjih 2 % čez 300 let bilo 81, 6 % manj razvitih prebivalcev Dravske banovine. Populacijska politika mora tako biti osnovana na principih evgenike, drugače se lahko zgodi, da bo kvantiteta populacije sicer rastla, vendar v škodo kvalitete.«¹⁰¹⁸ Poleg povzetega referata je Škerlj na II. vseslovanskem pedološkem kongresu predstavil študijo o »Spolni zrelosti deklet v biologiji in kazenskem zakoniku«, v kateri pa se je spuščal v drugačno tematiko spolnega zlorabljanja deklet. Slednjo je sicer kljub vsemu vezal na biološke argumente.¹⁰¹⁹

Na omenjenem kongresu so tudi npr. hrvaški profesor Fran Higy-Mandić, poljski raziskovalec **Jan Schwarz** in češki zdravnik J. Křiwy sodeč po naslovih referatov morda

¹⁰¹⁷ II. vseslovanski pedološki kongres v Ljubljani - Jugoslavija, 26., 27. in 28. avgusta 1937 (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1937).

¹⁰¹⁸ Pismo Škerlja neznanemu prejemniku v okviru II. Vseslovanskega pedološkega kongresa, 17. 2. 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹⁰¹⁹ Povzetek referata je naslednji: »Kazenski zakonik s posebnim poudarkom pred spolnim zlorabljanjem varuje dekleta, če ni spolno zrelo (pri nas § 273). § 14 določa, da otrok preneha biti otrok, ko dopolni 14 let. Jasno je, da zakonodaja obravnava dekleta, ki doseže 14 let, kot spolno zrelo, s čimer preneha veljati posebna zaščita § 273. Statistike pri Slovenkah, Srbijankah in Cigankah so pokazale, da ima naše dekleta na podežlju prvo menstruacijo v povprečju celo leto pozneje. Menstruacija je sicer edini jasni znak spolne zrelosti. § 273 ne varuje torej niti polovice vseh deklet in komaj polovico belogradijskih deklet, ki (pod vplivom mestnega življenja) odrasčajo hitreje. Smisel predpisa § 273 (in v drugih državah ustreznem paragrafu) je brez dvoma zaščita, če je mogoče, čim višjega števila deklet – otrok, pred spolnim zlorabljanjem. Ta cilj bi bilo mogoče doseči s tem, da bi se v vsakem primeru, kjer je to potrebno, raziskalo, ali je dekleta že imelo menstruacijo ali ne, ali pa tako, da bi zakonodaja glede na statistiko menstruacije na celem ozemlju, ki naj bi ga zakon zajemal, določila mejo spolne zrelosti dekleta na $M \pm$, s čimer bi zavarovali 95,5 % vseh deklet. Pri nas bi se morala ta meja zvišati z dopolnjenega 14. leta na najmanj 18. let, kar bi odgovarjalo tudi podatkom v Bosni in v Južni Srbiji.« (Pismo Škerlja neznanemu prejemniku v okviru II. Vseslovanskega pedološkega kongresa, 17. 2. 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.)

govorili o evgeničnih vsebinah. Fran Higy-Mandić je namreč predstavil rezultate merjenja telesnih in duševnih lastnosti zagrebških šolskih otrok, Jan Schwarz je razlagal o »Dednosti in okolju kot razrednih činiteljih otroške inteligentnosti« in J. Křiwy preprosto o »Slaboumnosti otrok«. ¹⁰²⁰ O podobnih problemih so verjetno razmišljali še nekateri drugi udeleženci. Sicer pa so se glavni poudarki kongresa, zapisani nato v resoluciji, nanašali na vsekakor bolj pomembne teme, npr. na »varstvo mladine pred ideološkimi spori in političnimi strastmi, gojitev samostojnosti in individualitete«, ¹⁰²¹ depolitizacijo zgodovinskega pouka itd.

C. VPRAŠANJE DRUŠTVA

Uspeh evgenike znotraj posameznih državnih oziroma nacionalnih okvirov (še posebej če je govora o diseminaciji) se po mnenju zgodovinarjev meri tudi z nastankom in številom za to namenjenih društev. Prve evgenične organizacije so se, kot že poudarjeno, začele pojavljati v prvem desetletju 20. stoletja, npr. v Nemčiji so tovrstno društvo ustanovili leta 1905 in v Veliki Britaniji leta 1907. Srednjeevropske in jugovzhodne evropske države so se temu trendu pridružile desetletje kasneje. V Budimpešti se je prvo evgenično društvo pojavilo leta 1914. Leto kasneje (1915) so hiteli tovrstno organizacijo ustanoviti še Čehi, ki so hkrati začeli izdajati tudi svoje prvo evgenično glasilo (*Revue v eugénice, neuropsychopathologie et d'hygiène*), kar je tedaj obeležil celo Slovenski narod. ¹⁰²² Proti koncu prve svetovne vojne (1917) so svojo prvo evgenično organizacijo nato ustanovili denimo še Poljaki, Bolgari so jim sledili šele leta 1928. ¹⁰²³

Toda kako so se podobne pobude obnesle v Kraljevini Jugoslaviji? Jugoslovanski evgeniki so pri uresničevanju tovrstnih projektov, kakor se zdi, znatno zaostajali za svojimi »sosedmi«, kajti po doslej raziskanih virih ni znano, da bi do (sredine) tridesetih let v kateremkoli jugoslovanskem kraju obstajalo pravo, več časa delujoče in samo evgeniki namenjeno društvo. Na začetku leta 1934 je sicer Boris Zarnik pisal Škerlju, da se je (zaradi evgeničnih programov nacistične Nemčije) prav tedaj v Zagrebu povečalo zanimanje za evgeniko in da so posledično začeli snovati »antropološko-evgenično društvo«, ¹⁰²⁴ vendar ni dokazov, ki bi potrdili kasnejši obstoj te organizacije. Vsaj Škerlj, ki je sicer prek Zarnika še

¹⁰²⁰ II. vseslovanski pedološki kongres v Ljubljani - Jugoslavija, 26., 27. in 28. avgusta 1937 (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1937).

¹⁰²¹ Božo Škerlj, »Pajdološki kongres v Ljubljani«, *Evgenika* 3, št. 5 (1937): 77.

¹⁰²² »Prvo češko evgenično društvo«, *Slovenski narod*, 19. 5. 1915 (št. 112), 2.

¹⁰²³ H. Seizov, »Skrb za raso v Bolgariji«, *Evgenika* 3, št. 2 (1937): 17-19; B. Sekla, »Populacijska politika in evgenika na Češkoslovaškem«, *Evgenika*, 3, št. 2 (1937): 19-23.; J. Morzicky, »Razvoj evgeniškega gibanja na Poljskem«, *Evgenika* 3, št. 3 (1937): 33-36.

¹⁰²⁴ Korespondenca med Škerljem in Borisom Zarnikom, 1934, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

naprej poskušal slediti uspehom evgenike na Hrvaškem, ni o njej dobil več nobenega podatka. To domnevo potrjuje tudi pismo, ki ga je leto zatem poslal Cori B.S. Hodson, tajnici IFEO (The International federation of Eugenic organizations). Slednja ga je namreč prosila, naj ji opiše dotlej njeni organizaciji neznano evgenično gibanje v Jugoslaviji. Med drugim jo je zanimalo tudi, če v državi že obstaja evgenično društvo. Škerlj ji je odgovoril, da ga v državi še ni, vendar »hörte ich davon, dasz eine gegründet wer den sollte. Aber das war schon vor zwei Jahren«.¹⁰²⁵ najbrž je s tem mislil prav na zgoraj omenjeno hrvaško organizacijo.

Z dopisovanjem med Škerljem in Coro Hodson je sicer vprašanje evgeničnega društva dobilo povsem nove razsežnosti, kajti pojavila se je priložnost, da bi Jugoslavija vstopila v IFEO, mednarodno evgenično federacijo.

Začetki IFEO segajo nekako v leto 1912. Tedaj je (angleško) Evgenično društvo priredilo veliko mednarodno evgenično konferenco z več kot 800 udeleženci. Po tem dogodku so ustanovili trajni evgenični komite, ki naj bi skrbel za organizacijo naslednje konference, organizirane potem leta 1921 v New Yorku. Iz njega je leta 1925 nastala IFEO, torej mednarodna federacija evgeničnih organizacij, katere dejavnosti so se sprva konceptualno delile v štiri sekcije, v sekcijo, ki je obravnavala »čisto genetiko pri rastlinah, živalih in ljudeh«, v sekcijo, ki je obravnavala »regulacijo reprodukcije v človeški družini«, v sekcijo, ki je obravnavala »človeške rasne razlike«, in v sekcijo, ki je obravnavala »evgeniko, v odnosu do države, družbe in izobraževanja«.

Kljub tedanji globalni priljubljenosti evgenike IFEO pod svoje okrilje ni uspela privabiti večjega števila predstavnikov različnih držav. Na njenih prvih treh konferencah, organiziranih v Londonu in New Yorku, so sodelovali v večini le angleški in ameriški raziskovalci, nekaj udeležencev je prišlo iz Francije, Italije, Skandinavije in Nemčije. Hkrati so njeno delovanje hromili številni konflikti in frakcije. Že v dvajsetih letih so iz nje izstopili lamarkijanci, feministke in socialistično usmerjeni evgeniki, ki so organizirali svojo Ligo za seksualno reformo.

Z leti so se znotraj IFEO tudi vse bolj kazale razlike med »anglosaškimi in nemškimi državami«, ki so zagovarjale negativno evgeniko, in »latinskimi« državami, ki so zadnjo, med drugim zaradi vpliva RKC, odklanjale in prisegale zlasti na »pozitivno evgeniko«. Posledično so se t.i. »latinske države« od IFEO vse bolj distancirale in leta 1935 končno organizirale svojo »Latinsko federacijo evgeničnih organizacij«. V tridesetih letih je IFEO, tedaj pod predsedništvom Švicarja Ernsta Rüdina, hkrati vse bolj prihajala pod vpliv nacizma. Njene

¹⁰²⁵ Korepondenca med Škerljem in Coro Hodson, 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

predstave o potrebnih evgeničnih ukrepih so dobivale rasistični podton. Tako je izgubila še podporo protinacistično usmerjenih demografov in genetikov.¹⁰²⁶

Lahko ugibamo, da je kljub tem številnim izgubam IFEO hotela ohranjati mednarodni značaj in je zato iskala nove pristopne članice. Leta 1935 je tako njena tajnica, Angležinja Cora Hodson, predlagala, da bi se IFEO priključila tudi Jugoslavija s svojim predstavnikom. Zanimivo pa je, da te funkcije sprva ni hotela poveriti Škerlju, pač pa Svetislavu Stefanoviću kot predsedniku pomembnega in vsejugoslovanskega zdravniškega društva. Upala je namreč, da bi k Federaciji kot pridružena organizacija pristopilo prav omenjeno zdravniško društvo. Tudi Škerlj je menil, da bi bil Stefanović primeren kandidat za predstavnika v IFEO, vendar zato, ker so se ravno tedaj dogovarjali za ustanovitev Jugoslovanskega evgenično - antropološkega društva, katerega predsednik bi najverjetneje bil ravno Stefanović.¹⁰²⁷ Toda iz tega ni bilo nič. Naslednje leto (1936) se je korespondenca s Hodsonovo sicer nadaljevala, vendar so Škerljeva pisma postajala vse bolj mračna in pesimistična. Evgeničnega društva niso uspeli organizirati, poleg tega se je Jugoslovanom članarina za vstop v IFEO zdela predraga. Zaradi prevelikih stroškov je Škerlj moral odkloniti celo vabilo na mednarodno evgenično konferenco v Scheveningu. V splošnem je tudi menil, da za evgenične pobude v državi ni razumevanja, sploh s strani klerikalcev.¹⁰²⁸ Zaradi tovrstnih težav so mu predstavniki Federacije ponudili možnost »razširjenega« brezplačnega članstva za dobo dveh let. Škerlj je povabilo sprejel in v naslednjih mesecih že hitel organizirati evgenično sekcijo znotraj Prirodoslovnega društva v Ljubljani, ki bi v prihodnosti zastopala Jugoslavijo v IFEO. Tako je Jugoslavija postala prva balkanska država, ki je vstopila v to zloglasno organizacijo, in tako je tudi najbrž dobila svoje prvo evgenično društvo oziroma sekcijo (Cora Hodson je namreč od Škerlja zahtevala, da ustanovi hčerinsko organizacijo, s pomočjo katere se bo Jugoslavija pridružila IFEO).¹⁰²⁹ Povezava ni nenavadna, tudi v drugih državah srednje in Jugovzhodne Evrope je ustanavljanje nacionalnih evgeničnih organizacij čestokrat dobilo impetus s strani mednarodnih zvez.¹⁰³⁰

¹⁰²⁶ Paul J. Weindling, »International eugenics: Swedish Sterilization in Context,« *Scandinavian Journal of History* 24, št. 2 (1999): 179-197; Alison Bashford, »Internationalism, Cosmopolitanism, and Eugenics,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 154-172.

¹⁰²⁷ Korespondenca med Škerljem in Cora Hodson, 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹⁰²⁸ Korespondenca med Škerljem in Cora Hodson, 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹⁰²⁹ Korespondenca med Škerljem in Cora Hodson, 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹⁰³⁰ Gl. npr.: Marius Turda in Paul J. Weindling, ur. *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945* (Budapest in New York: CEU, 2007).

Toda kako je sploh delovala Sekcija za antropologijo, genealogijo in evgeniko, torej organ, ki naj bi Jugoslaviji omogočal trajno sodelovanje v IFEO? V *Evgeniki* izvemo, da so se o njeni ustanovitvi dogovorili 5. 11. 1936 na seji Znanstvenega odbora mladega Prirodoslovnega društva.¹⁰³¹ Zaživela je šele aprila naslednje leto, ko so izdali tudi njen pravilnik, ki je določal med drugim njeno strukturo in njene naloge oziroma vsebino. Vodil naj bi jo znanstven odbor v sestavi dr. Jovana Hadžija, prof. Dr. Alije Koširja, pravnika Avgusta Munde, pravnika Aleksandra Maklecova, psihiatra Mihaela Kamina in Boža Škerlja. Njegovi zunanji člani naj bi bili še prof. Srečko Brodar iz Celja, prof. Boris Zarnik in dr. Feodor Mikić iz Zagreba ter prof. Branimir Maleš in dr. A. Petrović iz Beograda. Predsedniško mesto naj bi začasno obdržal Jovan Hadži, poslovodja pa naj bi bil Božo Škerlj.¹⁰³² Vsebinsko naj bi sekcija skrbela »za učinkovito propagando evgeniških načel med člani in ljudstvom, za razumevanje potreb antropologije in evgenike«¹⁰³³ ter za »uspešno propagando za ustanovitev raziskovalnih inštitutov ter univerzitetnih stolic za antropologijo, evgeniko in sorodne stroke«.¹⁰³⁴ Lobirala naj bi tudi za »uveljavljanje evgeniških načel v zakonodaji« in izdelovala »načrte za evgeniške zakone in novele«.¹⁰³⁵

Sekcija je sprva razvila dokaj živahno dejavnost. V *Evgeniki* izvemo, da je 18. 9. 1937 imela že svoj drugi sestanek, na katerem so sklenili, da bi morali redigirati memorandum za priznanje evgenike in antropologije na znanstvenih ustanovah, zlasti na univerzah. Razpravljali so tudi o evgeničnih predlogih v načrtu novega državlanskega zakonika, »v kolikor se tičejo bračnih zadržkov«.¹⁰³⁶ Viri za zdaj ne razkrivajo, do kakšnih zaključkov so v zvezi z zadnjo temo nato prišli, vendar je možno sklepati, da je Sekcija odobraval stališče, ki ga je denimo psihiater Mihael Kamin, tudi sam član omenjene Sekcije, leta 1940 predstavil v *Pravnem vestniku*, in sicer vsaj, da se »2. odstavek § 110 osnutka novega državlanskega zakonika, ki določa, da lahko sklenejo ob pristanku skrbnikov in odobritvi sodišč veljaven zakon tudi »omejeno preklicani polnoletniki«¹⁰³⁷ [torej osebe, ki zaradi svoje duševne omejenosti ne morejo veljati za polnoletne], ne interpretira preveč širokogrudno«, saj so

¹⁰³¹ Božo Škerlj, »Sekcija za antropologijo, genealogijo in evgeniko,« *Evgenika* 3 (1937): 28.

¹⁰³² »Pravilnik sekcije za antropologijo, genealogijo in evgeniko (sectio anthropologica, genealogica et eugenica),« *Evgenika* 3 (1937): 39.

¹⁰³³ »Pravilnik sekcije za antropologijo, genealogijo in evgeniko (sectio anthropologica, genealogica et eugenica),« *Evgenika* 3 (1937): 39.

¹⁰³⁴ »Pravilnik sekcije za antropologijo, genealogijo in evgeniko (sectio anthropologica, genealogica et eugenica),« *Evgenika* 3 (1937): 39.

¹⁰³⁵ »Pravilnik sekcije za antropologijo, genealogijo in evgeniko (sectio anthropologica, genealogica et eugenica),« *Evgenika* 3 (1937): 39.

¹⁰³⁶ Božo Škerlj, »Sekcija za antropologijo, genealogijo in evgeniko (Ljubljana),« *Evgenika* 3 (1937), 63.

¹⁰³⁷ Mihael Kamin, »Položaj duševno abnormnih v predhodnem načrtu jugoslovanskega državlanskega zakonika,« *Slovenski pravnik* 54, št. 9/10 (1940): 249.

tovrstni zakoni z evgeničnega stališča še posebej nezaželeni, ko gre za alkoholike, narkomane in zapravljalce.¹⁰³⁸

Po drugem sestanku so vesti o delovanju Sekcije za antropologijo, genealogijo in evgeniko, ki jih je poprej redno prinašala *Evgenika*, popolnoma poniknile. Tudi v arhivu Prirodoslovnega društva ni sledi o njenem delovanju, kar pomeni, da je kmalu propadla ali pa da je bila v svojem delovanju vsaj zelo neuspešna.¹⁰³⁹ Tako leta 1938, ko naj bi Jugoslaviji poteklo dvoletno članstvo v IFEO, Sekcija s skromnimi zaslučki iz članarine, ki je znašala »letno le Din 20«,¹⁰⁴⁰ in ostalimi viri financiranja še vedno ni zmogla odplačevati visoke kotacije za Federacijo. Posledično se je Škerlj odločil, da bo za pomoč prosil kar ministrstvo za narodno zdravje.¹⁰⁴¹ Njegovi prošnji je ministrstvo očitno ugodilo, saj v letu 1939, sodeč po zapisu v italijanski evgenični reviji *La Difesa della Razza*, Jugoslavijo še najdemo med članicami Federacije.¹⁰⁴² Dokaj intenzivni Škerljevi stiki s Coro Hodson so se sicer v istem letu prekinili, tudi delovanje Sekcije je v tem času najbrž že povsem zamrlo.

EVGENIKA V ŠOLSTVU

Kljub temu da so poskusi ustanovitve močnega evgeničnega društva, kakor za zdaj kažejo viri, verjetno klavarno propadli, pa ne gre zanemariti še enega uspeha evgenike v medvojni Jugoslaviji, in sicer njene uveljavitve znotraj sfere zelo pomembnega in zelo vplivnega »ideološkega aparata države«, tj. šolstva.

Pri iskanju genealogije učne snovi, v kateri je mogoče kasneje najti evgenične vsebine, se je treba postaviti v predvojno obdobje in verjetno vzeti v roke naravoslovne učbenike. V ZDA so namreč evgeniko predstavljali že nekateri učbeniki za biologijo v začetku 20. stoletja.¹⁰⁴³ Po logiki analogije bi jo potemtakem tudi pri nas morebiti lahko našli v učnih knjigah s podobno vsebino. Na Slovenskem oziroma širše v Avstro-Ogrskem cesarstvu so pouk iz biologije oziroma »prirodoslovja« tako na ljudskih kot tudi na meščanskih šolah predvidevale spremljajoče odredbe znanega Zakona o šolstvu iz leta 1874. V istem obdobju oziroma že desetletje poprej so začeli izhajati tudi prvi učbeniki za prirodoslovje v

¹⁰³⁸ Mihael Kamin, »Položaj duševno abnormnih v predhodnem načrtu jugoslovanskega državlanskega zakonika,« *Slovenski pravnik* 54, št. 9/10 (1940): 244-253.

¹⁰³⁹ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

¹⁰⁴⁰ Božo Škerlj, »Sekcija za antropologijo, genealogijo in evgeniko,« *Evgenika* 3 (1937): 28.

¹⁰⁴¹ Korespondenca med Škerljem in Coro Hodson, 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹⁰⁴² Božo Škerlj, »Rapporti di razza fra Jugoslavia e Italia,« *La Difesa della Razza* 2, 1 (1939): 46-51.

¹⁰⁴³ Steven Selden, »Biological Determinism and the Narrative of Adjustment: The High School Biology Textbooks of Truman Jesse Moon, c. 1921-1963,« *Curriculum Inquiry* 11, št. 2 (Jun 2007): 159-196.

slovenskem jeziku, vendar ti vse do prve svetovne vojne in tudi kasneje niso obravnavali evgenike.¹⁰⁴⁴ Slovenskim učbenikom za prirodopisje sta se v zadnjih desetletjih 19. stoletja in prvih desetletjih 20. stoletja pridružila še učbenik za »Somatologijo«¹⁰⁴⁵ in še učbenik za »Somatologijo in higieno za učiteljišča in višje ženske učne zavode«,¹⁰⁴⁶ ki sta se specifično ukvarjala prav s »človeškim telesom«¹⁰⁴⁷ in »življenjskimi pogoji, ki vplivajo na zdravje«.¹⁰⁴⁸ Vendar tudi slednja še nista posvečala pozornosti evgeniki.

V obdobju med obema vojnama se je vzporedno z veliko težnjo po zdravstvenem izobraževanju naroda zanimanje za poučevanje »higiene« okrepilo. V raznih državnih glasilih in po časopisju so se vrstili pozivi, naj se tovrstni predmet uvede tako v osnovne in srednje šole kot tudi na univerze. Z zakonom o narodnih šolah, ki je stopil v veljavo 1929, je bil nato končno reguliran obvezen pouk iz higiene in telovadbe po sistemu Sokolov za vse osnovne in višje narodne šole (torej za prvo osemletko) v državi.¹⁰⁴⁹ Pregledani učni načrti za osnovne šole pričajo, da se je v okviru predmeta »higiena« govorilo zlasti o osebni higieni, ne pa tudi o bolj kompleksnih vsebinah, kakor je npr. evgenika.

Higieno so v medvojnem obdobju prav tako poučevali na (osemletnih) srednjih šolah. V učnem načrtu, izdanem leta 1936, izvemo, da je bila na urniku realk predpisana enkrat tedensko v tretjem, četrtem, šestem in osmem letniku. Na klasični gimnaziji so jo dijaki dvakrat tedensko poslušali v četrtem letniku, enkrat tedensko pa v šestem in osmem letniku, na realni gimnaziji pa enkrat tedensko v tretjem, četrtem, šestem in sedmem letniku.¹⁰⁵⁰ Snov, ki naj bi se v tem predvidenem času podajala, se je kazala, vsaj po učnem načrtu sodeč, kot izjemno široka. V okviru »higiene« naj bi se denimo poučevalo o vplivih ozračja na zdravje, o pomenu telesne aktivnosti in vadbenih društvih (sokoli, skavti...), o načinih utrjevanja odpornosti telesa, o sestavi zemlje in vode, o obrambi pred nalezljivimi boleznimi, o primerni obutvi, obleki, zdravi prehrani in problemu »opojnih substanc«, pa tudi o osebni higieni, o

¹⁰⁴⁴ Zmago Bufon, »Ob stoletnici prvih slovenskih naravoslovnih učbenikov«, *Proteus : časopis za poljudno naravoslovje* 26, št. 6 (1963/64): 129-133.

¹⁰⁴⁵ Jan N. Woldřich, *Somatologija ali Nauk o človeškem telesu* (Ljubljana: Matica Slovenska, 1881).

¹⁰⁴⁶ Alojzij Homan, *Somatologija in higiena za učiteljišča in višje ženske učne zavode* (Dunaj: Cesarska kraljeva zaloga šolskih knjig, 1914); glej tudi: Eva Gantar, »Poučevanje zdravstva in higiene v osnovnih in srednjih šolah na Slovenskem,« (seminarska naloga, Univerza v Ljubljani, 2012).

¹⁰⁴⁷ Geslo »somatologija«, Iskanje po Slovarju slovenskega knjižnega jezika (Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU). http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=somatologija&hs=1 (16. 9. 2013).

¹⁰⁴⁸ Geslo »somatologija«, Iskanje po Slovarju slovenskega knjižnega jezika (Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU). http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=somatologija&hs=1 (16. 9. 2013).

¹⁰⁴⁹ Željko Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Evropa, 2010).

¹⁰⁵⁰ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

šolski higieni in higienskih ustanovah v državi, o zdravilih, »profilaksi«, dezinfekciji in prvi pomoči v primeru nesreč. Na vrsto naj bi nato prišlo poučevanje t.i. »socialne higiene«, v okviru katere so se dijaki učili o rodnosti, obolevnosti in smrtnosti državne populacije ter o biometriji, nakar se je predavalo še o dobi materinstva, higieni novorojenčkov, šolski dobi, puberteti in še o nekaterih drugih temah.¹⁰⁵¹ Toda najbolj se je, kakor ugotavlja zgodovinar Željko Dugac, v okviru zdravstvene vzgoje dijakov kot posebno pereče izpostavljalo zlasti tri problematike: alkoholizem, tuberkulozo in spolne bolezni, pri čemer je zlasti slednja v tedanjem tisku izzvala, kot že poudarjeno, vroče polemike.¹⁰⁵² Verjetno ni treba posebej poudarjati, da so se v zadnjo debato kot branitelji prihodnjih rodov pred degenerativnimi učinki veneričnih bolezni vključili tudi nekateri evgeniki, ki so strastno zagovarjali obravnavo spolne vzgoje v srednjih šolah.¹⁰⁵³

Toda vrnimo se ponovno k leta 1936 izdanemu učnemu načrtu za »higieno«, ki je za sedmi razred neposredno predpisoval evgeniko. Glede njene obravnave so bila sicer podana zgolj naslednja pojasnila: »Rasna higiena. Cilji in naloge. Evgenika. Dedovanje. Neugodni vplivi bolezni in strupov na dednost in rasno vrednost naroda. Upadanje naroda; mere za zadrževanje neugodnih vplivov. Socialna profilaksa.«¹⁰⁵⁴ Iz navedenega je kljub skromnemu obsegu mogoče domnevati, da se učni načrt verjetno ni opiral na »mainline« definicijo evgenike. Izpostavlja namreč pomen »števíla« oziroma rasti naroda in hkrati poudarja vpliv okolja na dednost in »socialno profilakso« (socialno preventivo), na katero so ortodoksni evgeniki le redko pristajali. Toda za potrditev tovrstnih domnev je treba še natančneje pogledati šolske »evgenične« vsebine in potemtakem analizirati učbenike.

Že leta 1924 je denimo v slovenskem jeziku izšel učbenik z naslovom *Higiena. Pouk, kako si ohranimo zdravje* za srednje šole, ki ga je napisal zdravnik Alojzij Homan, avtor zgoraj omenjenega učbenika *Somatologija in higiena*. Omenjeni knjigi se posledično, kar se tiče obravnave higiene, nista pretirano razlikovali, le v novejši so bila nekatera poglavja nekoliko razširjena, in kar je pomembno, dodan je bil kratek izsek o »rasni higieni oziroma evgeniki«.

Homan je na začetku svojega orisa evgenike predstavil degenerativne posledice vojne, h katerim je v nadaljevanju podal še svojo vizijo o rešitvi tega problema. Omenjal je

¹⁰⁵¹ Programi: Metodsko uputstva, za rad u srednjim školama, L. 1936, *Higiena za VII in VIII razred* (Beograd: Programi: Metodsko uputstva, 1936).

¹⁰⁵² Željko Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Evropa, 2010).

¹⁰⁵³ Irena Rožman, »Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. Stoletju,« v *Zgodovina otroštva*, ur. uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 397-408.

¹⁰⁵⁴ Programi: Metodsko uputstva, za rad u srednjim školama, L. 1936, *Higiena za VII in VIII razred* (Beograd: Programi: Metodsko uputstva, 1936), 280-281.

prepovedi poročanja, vendar hkrati poudaril, da čas zanje še ni zrel, zato je vse upe polagal zlasti v ugodnejše higienske razmere, kar vnovič potrdi tezo, da se je slovenska oziroma jugoslovanska učna snov postavljala bliže »reformni« evgeniki.¹⁰⁵⁵

Leta 1928 je nato izšel nov učbenik, namenjen tovrstnim vsebinam, z naslovom *Čitanka o higieni za učiteljišča, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole*.¹⁰⁵⁶ Delo je napisal sam direktor Higienskega zavoda v Ljubljani, že omenjeni Ivo Pirc.

Pirc se je rodil leta 1891 v Ljubljani. Odraščal je v veččlanski, manj premožni družini. Kasneje se je vpisal na študij medicine v Gradcu, ki pa ga je moral prekiniti zaradi vpoklica v avstrijsko vojsko. Po prvi svetovni vojni se nato vsled proslovanske države ni vrnil v štajersko prestolnico, pač pa je šolanje nadaljeval in ga zaključil v Pragi.

Verjetno sta ga prav vsakodnevno srečevanje z zdravstvenimi tegobami malega človeka in trpljenje vojakov na fronti zavezala k temu, da je svojo poklicno kariero posvetil javnemu zdravstvu. Svojo specializacijo iz higiene in socialne medicine je opravil pri prof. Kabrehlu na Inštitutu za higieno v Pragi. Študijsko se je nato izpopolnjeval še v Nemčiji, na Danskem in v Švici ter s pomočjo higienske sekcije Društva narodov v Franciji. Tako je leta 1926, obogaten s številnimi mednarodnimi izkušnjami in poznanstvi, v skladu s prepričanjem, ki ga je delil s svojim prijateljem in vzornikom Andrijem Štamparjem, v Ljubljani, kakor že poudarjeno, ustanovil prvi Higienski zavod v takratni Kraljevini SHS.¹⁰⁵⁷

Pirc ni bil samo izjemno zagret »higienik«, pač pa je v več svojih tekstih čisto neposredno pokazal naklonjenost tudi do evgenike. O temi je npr. pisal leta 1927 v prispevku *Plemenska ali generativna higiena*¹⁰⁵⁸ in posredno leta 1940 v protialkoholni knjižici *Naroda rast – zdravja družin*, v kateri je denimo povzemal Škerljeve »empirične« študije.¹⁰⁵⁹ Hkrati so evgeniko zagovarjali tudi številni članki, ki jih je, kot pokazano zgoraj, pod njegovo uredniško roko občasno objavljala poljudna medicinska revija *Zdravje*.

Tako ni nenavadno, da je tudi v svojem učbeniku o higieni evgeničnim tematikam namenil kar precej prostora (šest strani). Razlago o evgeniki ali o »plemenski oziroma generativni higieni«, kakor jo je sam označeval, je odprl s pomočjo primerjave s širšim pojmom »obče« higiene: »Če pomeni higiena v širšem smislu skrb za očuvanje ali odstranitev bolezni, tedaj predstavlja plemenska higiena skrb za očuvanje in odstranitev plemenskih

¹⁰⁵⁵ Alojzij Homan, *Higiena. Pouk kako si ohranimo zdravje* (Ljubljana: Kr. zaloga šolskih knjig in učil): 192.

¹⁰⁵⁶ Pirc, Ivo, *Čitanka o higieni za učiteljišča, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1928).

¹⁰⁵⁷ Zvonka Zupanič Slavec, *Razvoj javna zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891-1967)* (Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije; Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005).

¹⁰⁵⁸ Ivo Pirc, »Plemenska sli generativna higiena,« *Zdravje: priloga Prerodu* 3 (1927): 157-160.

¹⁰⁵⁹ Ivo Pirc, *Naroda rast - zdravje družin* (Ljubljana: Zadružna tiskarna, Prosvetna zveza, 1940).

boleznih.«¹⁰⁶⁰ Njegovo razumevanje sicer, kljub pridevniku »plemenska«, ni imelo rasističnega podtona, saj je »plemenske bolezni« preprosto enačil z vsemi boleznimi zarodnih celic ne glede na rasno oziroma nacionalno pripadnost. V nadaljevanju je še navedel, katere bolezni je mogoče opredeliti kot »dedne«, in nato razložil sam pojem dedovanja. Čeprav je v nadaljevanju omenjal Mendla, je očitno zakone dednosti razumel vsaj delno v lamarkijanskem smislu, kajti verjel je, »da povzročajo strupi, ki prodro v zarodne celice, v teh in v človeku istočasno važne spremembe«.¹⁰⁶¹ Seveda je kot mnogi drugi slovenski pisci kot enega najbolj nevarnih strupov označil alkohol, ki bojda pokvari »kali za možgansko snov«¹⁰⁶² in tako »povzroča pri potomstvu razne psihične motnje, kakor idiotijo, epilepsijo, težke duševne bolezni, moralične defekte, telesno manjvrednost, nagnjenje k hudodelstvu itd.«¹⁰⁶³

Nato se je Pirc še vprašal, če so dedno podedovane bolezni ozdravljive, in odgovoril nikalno. Dedno bolnega človeka ni mogoče zdraviti, »ker je kal bolezni v njegovih zarodnih celicah«.¹⁰⁶⁴ Vendar to ne vodi v propad človeštva kajti narava sama pripomore, da so ljudje s »pokvarjenimi zarodnimi celicami« manj sposobni za ploditev. Poleg tega se, kakor je menil Pirc, »potomci bolnih ljudi po nekaj generacijah sami od sebe ozdravijo«.¹⁰⁶⁵ Njegova logika je torej na tem mestu povsem nasprotna tisti, ki so jo izpostavljali mnogi drugi slovenski evgeniki, in sicer, da se t.i. »manjvredni« razmnožujejo hitreje. Kjer pa problemu ni kos mati narava, nadaljuje Pirc, za to poskrbi človek. V nekaterih državah so že v veljavi prepovedi poročanja manjvrednih. Priporočljivo je tudi izobraževanje mladih, preden vstopijo v zakonski stan. Vendar je pri tem potrebna previdnost, saj je v razumevanju dednih bolezni »veda še zelo pomanjkljiva« in ni vedno mogoče določiti, katera oseba je resnično manjvredna. V nadaljevanju svojega sestavka o evgeniki je Pirc še bežno omenil »drastične« ukrepe zoper zarodne bolezni. Navedel je »smrtno kazen za hudodelca«, »prisilno aziliranje v blaznicah ali sanatorijih« ter sterilizacijo in kastracijo, vendar ob tem ni dajal natančnejših moralnih sodb. Obravnavo je sklenil s promocijo »kvantitativne demografske« politike, ki naj bi bila za prepород naroda mnogo pomembnejša kot zgoraj omenjeni ukrepi.

¹⁰⁶⁰ Pirc, Ivo, *Čitanka o higieni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1928), 276.

¹⁰⁶¹ Pirc, Ivo, *Čitanka o higieni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1928), 278.

¹⁰⁶² Pirc, Ivo, *Čitanka o higieni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1928), 278.

¹⁰⁶³ Pirc, Ivo, *Čitanka o higieni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1928), 279.

¹⁰⁶⁴ Pirc, Ivo, *Čitanka o higieni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1928), 279.

¹⁰⁶⁵ Pirc, Ivo, *Čitanka o higieni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole* (Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1928), 279.

Opisano favoriziranje pozitivne evgenike oziroma kvalitativne politike kaže, da se Pirc v nasprotju s Škerljem, s katerim sta sicer osebno prijateljevala, ni pretirano približal zagovoru »drastičnih« evgeničnih metod, torej sterilizacije, na kar je morebiti vplivala tudi njegova politična usmeritev. Ne gre zanemariti namreč dejstva, da se je ideološko gledano postavljal bliže političnemu katolicizmu,¹⁰⁶⁶ ki je bolj ali manj zagovarjal samo pozitivno evgeniko. O razlikah med »katoliškimi« in »liberalnimi« evgeniki bo sicer več govora v naslednjem poglavju. Čisto na koncu razprave o evgeniki v učnih načrtih pa ostaja še tehtni pomislek: so vse te opisane vsebine v resnici dosegle šolske klopi? Zgodovinar Željko Dugac namreč navaja, da so imeli (vsaj na Hrvaškem) mnogokdaj pri tem težave. V srednjih šolah naj bi »higieno« učili zdravniki, ki pa se jim je pogosto dogajalo, da obveznosti poučevanja v šoli niso uspeli uskladiti z ostalimi, bolj pomembnimi opravili. Tako se morebiti kljub predpisom in učnim načrtom predmet higiena sploh ni izvajal.¹⁰⁶⁷ Posledično je neobdelano najbrž ostalo tudi poglavje o evgeniki.¹⁰⁶⁸

METODE

A. PREDPOROČNO ZDRAVNIŠKO SPRIČEVALO

Ultimativni cilj evgenikov je vselej bilo družbeno usmerjanje človeškega razmnoževanja s pomočjo različnih zakonodajno urejenih ukrepov v smeri bodisi »pozitivne« ali »negativne« selekcije. Evgenično gibanje je v obdobju med obema vojnama sicer resda postalo globalen fenomen, vendar se še zdaleč ni v vseh državah izteklo v organiziranje in jasno artikulacijo kvalitativnodemografskih političnih zakonov. Kraljevina Jugoslavija denimo je uvedla samo en ukrep, t.i. Zakon o zatiranju spolnih bolezni, ki bi ga lahko označili kot evgeničnega, pa še tega so oblikovali, ne da bi hkrati imeli pred očmi strogo evgenične cilje.

¹⁰⁶⁶ Zvonka Zupanič Slavec, *Razvoj javna zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891-1967)* (Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije; Inštitut za varovanje zdravja RS, 2005).

¹⁰⁶⁷ Željko Dugac, *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Evropa, 2010).

¹⁰⁶⁸ Domnevo, da se v srednji šoli morebiti ni predavalo o evgeniki, potrjuje tudi članek v Popotniku, v katerem Milica Stupan predlaga, da se bo v » najvišjih razredih srednjih šol moral biološki pouk ustaviti nujno tudi pri nauku o dednosti in pri posestrimi tega nauka, pri evgeniki. Ti dve vedi sta prav v zadnjih letih tako zelo napredovali, da je nujno potrebno, da zve mladina že v šoli kaj o tem. Mladi ljudje se uče v šolah na vseh stopnjah toliko nepotrebnih reči, ki jih ne bodo nikoli v življenju rabili in jih tudi takoj pozabijo, o tem pa, kar bo zares važno za njih poznejše življenje, pa molči šola kot grob« Milica Stupan, »Problem spolne vzgoje v šoli,« *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko* 56, št. 5 (1935), str. 143.

Kot že izpostavljeno, so (nalezljive) spolne bolezni tedaj tudi v Jugoslaviji predstavljale dokaj resen problem. Samo v Dravski banovini so jih npr. v letu 1929 odkrili pri 850 osebah. V naslednjih letih se je njihovo absolutno število še povečevalo. Leta 1930 so diagnosticirali venerične bolezni pri 1.054 ljudeh, leta 1933 pri 1.607 ljudeh in leta 1936 celo pri 2.454 ljudeh. To povečanje nam sicer ne pove ravno veliko, saj je v istem času naraslo tudi število vseh pregledov.¹⁰⁶⁹ Kakorkoli že, takratnim oblastnikom so se številke zdele dovolj alarmantne, da so torej leta 1934 izdale poseben zakon proti spolnim boleznim, in sicer sifilisu, gonoreji in mehkemu šankerju v vseh oblikah, ukrepi, ki naj bi se zato uvajali, pa so bili denimo naslednji: promovirala naj bi se spolna vzgoja in brezplačno zdravljenje spolnih bolezni pri ljudeh, ki niso bili dovolj premožni, da bi si sami krili stroške. Poleg tega je zdravnik imel dolžnost, da je oblastem poimensko naznanil osebe, ki so samovoljno prekinile zdravljenje, in prepovedano je bilo vsakršno reklamiranje zdravljenja za zdravljenje spolnih bolezni. Hkrati naj bi zakon predvideval še organiziranje ustanov za usposabljanje »padlih deklet«, pri čemer naj bi pomagala tudi ženska društva, ter sploh prepovedoval vsakršno obliko prostitucije.

S stališča evgenikov je najvažnejšo pridobitev Zakona o zatiranju spolnih bolezni predstavljal njegov 9. člen, in sicer zato, ker je predvideval, da morajo vsi moški pred vstopom v zakon pridobiti zdravniško spričevalo kot dokaz, da niso okuženi z nalezljivimi spolnimi boleznimi. Poleg tega je predpisoval zajetne kazni za ženske, za katere bi obstajal sum, da so okužene, pa bi kljub temu vstopile v zakonski stan, in za vse tiste verske ter civilne predstavnike, ki bi moškega poročili, ne da bi predhodno od njega zahtevali zdravniško spričevalo. S tem je seveda poskušal omejiti prenašanje spolnih bolezni na potomstvo, kar je evgenično načelo.¹⁰⁷⁰

Pri pripravi Zakona o zatiranju spolnih bolezni so se po besedah takratnega ministra za narodno zdravje, Slovenca Ivana Prijatelja, njegovi snovalci zgledovali po madžarski, češkoslovaški, avstrijski in poljski zakonodaji, ob razglasitvi so jim bojda navdušeno čestitali Švicarji in Belgijci. Toda jugoslovanske razmere tovrstnim ukrepom očitno niso bile naklonjene. Že pred uzakonitvijo so nekateri zdravniki opozarjali na utopičnost mišljenja, da je jugoslovansko konservativno in sramežljivo podeželsko ljudstvo sploh pripravljeno na tovrstne preiskave.¹⁰⁷¹ Mnoge je tudi skrbelo, da bi zahteva po zdravniškem pregledu pred

¹⁰⁶⁹ Statistički godišnjak 1-7 (1932-1937).

¹⁰⁷⁰ »Zakon o zatiranju spolnih bolezni,« *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine za leto 1934* 5, št. 49 (1934): 537-539.

¹⁰⁷¹ AJ 72, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije, a.e. 10-37, »Zakon o suzbijanju polnih bolesti«.

poroko povečala število konkubinatov.¹⁰⁷² Poleg tega so postavljali pod vprašaj zmožnost državnega financiranja brezplačnega zdravljenja.¹⁰⁷³ Tako je bila določba glede zdravniških spričeval že v začetku naslednjega leta preklicana.¹⁰⁷⁴ Kasneje so posamezniki, med njimi tudi Škerlj, sicer pokušali lobirati za njeno ponovno uveljavitev in celo razširitev.¹⁰⁷⁵ hoteli so namreč, da bi se zdravniški pregledi in nato spričevala zahtevala še od žensk in da bi se obenem poleg spolnih preverjale še druge, predvsem dedne, bolezni in tuberkuloza. Tudi v letih pred uvedbo zakona o spolnih boleznih so razpravljali o tovrstnih možnostih,¹⁰⁷⁶ vendar so njihove prošnje naletele na gluha ušesa.

B. PRISILNE STERLIZIACIJE

Na propad ideje o uvedbi »evgeničnih« prepovedi poročanja je med drugim vplivalo dejstvo, da tudi evgeniki niso vselej verjeli v njihovo koristnost. Tako je denimo o tem problemu razmišljal Avgust Munda: »Te prepovedi so pa povsem nezadostne. Če bi pa bile tudi zadostne, bi ne zalegle. Zakonska prepoved je le prepoved za zakon, ne pa prepoved spolnega udejstvovanja, prepoved razploda. In le za to gre. Zakonske prepovedi le pospešujejo izvenzakonsko spolno udejstvovanje.«¹⁰⁷⁷ Zelo podobno je že leta 1923 sklepal zdravnik Demeter Bleiweis. Po njegovih poizvedovanjih naj bi se namreč v državah, ki so uvedle tovrstne zakone, pokazalo, »da določbe nimajo učinka«, ker se množijo nezakonski otroci.¹⁰⁷⁸

Toda to ni evgenikov ne prestrašilo ne demotiviralo. Ob zahtevi po zdravniških spričevalih so lobirali za uzakonitev drugih evgeničnih metod. V tridesetih letih, še zlasti pa po letu 1933, ko je tovrstne zakone uvedla Nemčija, so denimo razpravljali o možnosti uvedbe prisilnih sterilizacij. Božo Škerlj je napisal ali prevedel nešteto člankov v zagovor te drastične metode. Praviloma je njegova argumentacija sledila naslednji logiki. Sprva je s pomočjo svojih ali tujih empiričnih študij pokazal na grožnjo dedne degeneracije. Nato je iz moralnih, finančnih ali kakšnih drugih razlogov zavrnil vse druge metode, s katerimi so poskušali v preteklosti zaježiti razplod t.i. manjvrednih. Azilacija se mu je denimo zdela neprimerna zato, ker naj bi zahtevala nove zavode na račun davkoplačevalskega denarja, in tudi zato, ker naj bi bila nehumana, kajti verjel je, da je »ohraniti človeku, čeprav

¹⁰⁷² »Brez zdravniškega izspričevala ni poroke,« *Slovenski narod* 67 (1934), 169.

¹⁰⁷³ AJ 72, Narodna skupščina Kraljevine Jugoslavije, a.e. 10-37, »Zakon o suzbijanju polnih bolesi«.

¹⁰⁷⁴ »Brez zdravniškega izspričevala ni poroke,« *Slovenski narod* 67 (1934), 169.

¹⁰⁷⁵ Božo Škerlj, »K preklicu zakonske določbe o obveznem zdravniškem pregledu moških oseb pred poroko,« *Evgenika* 1, št. 3 (1935): 37-38.

¹⁰⁷⁶ »Zahteve evgenike,« *Prosveta*, 07.12.1929 (št. 287, leto 22), 3.

¹⁰⁷⁷ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 247.

¹⁰⁷⁸ Demeter Bleiweis, »Kaj nas uči rodoslovnik Ade Juke,« *Slovenski narod*, 13. 1. 1923 (št. 11), 10.

manjvrednemu, njegovo spolnost in ga zapreti tako, da ji ne more zadostiti drugače, kakor na nenormalen način, [...] kruto in se ne da zagovarjati«. ¹⁰⁷⁹ Podobne pomisleke proti azilaciji, torej, da naj bi bila draga in kruta, so imeli tudi drugi slovenski evgeniki, npr. Bojan Pirc in Avgust Munda. ¹⁰⁸⁰ Nato je Škerlj v svojih zagovorih umetne sterilizacije npr. zavrnil še uporabo »profilaktičnih« sredstev (kondomov, pesarjev in raznih kemičnih pripomočkov), in sicer ponovno zato, ker naj bi bila draga, ne dovolj varna in naj ne bi bilo mogoče kontrolirati njihove uporabe. Kot pretirano potratne je opisal tudi pozitivne evgenične ukrepe in kot »kajkrat nesmiselne« prepovedi poročanja med sorodniki. Kastracija je po Škerljevem mnenju »prvo od resnih sredstev, ki prihajajo v poštev za negativno evgenično delo, [...] toda ta operacija ima tudi jako deloksežne posledice za vse telo, ki se spremeni v t.zv. evnuhoidni tip«, ¹⁰⁸¹ zato je primerna le v skrajnih primerih kot kazen za seksualne zločince.

Prisilne sterilizacije so se mu v primerjavi z zgoraj opisanimi sredstvi zdele veliko bolj humane, saj v nasprotju z npr. kastracijo ne zatirajo spolnega nagona. Pacienta se po operaciji lahko odpusti iz zavoda, saj ni nevarnosti, da bi imel potomstvo. Tako se lahko poroči in ima »normalno rodbinsko življenje«. ¹⁰⁸² Škerlj je zavračal očitke, da se s pomočjo prisilnih sterilizacij poveča spolna razbrzdanost in posledično širijo spolne bolezni ter da so tovrstne operacije zlasti pri ženskah precej nevarne. Hvalil je seveda tudi njihovo učinkovitost in ekonomičnost. ¹⁰⁸³

Čisto podobno je o prisilnih sterilizacijah razmišljal že večkrat omenjeni pravnik Avgust Munda, ki si je izčrpen zagovor tovrstne metode upal objaviti celo v *Slovenskem pravniku*, uglednem slovenskem strokovnem glasilu. Pomembno je nekaj vrstic nameniti življenjskim izkušnjam in študijski ter poklicni formaciji tega avtorja, ki je med Slovenci poleg Škerlja pokazal največje navdušenje za evgeniko.

Za Avgusta Munda (1886–1971) je možno trditi, da je imel podobna življenjska izhodišča kot Škerlj. Rodil se je namreč v premožni družini. Mati je bila hči lastnika tovarne usnja v Slovenj Gradcu, njegov oče, Ivan Munda, ki naj bi ga po poročanju slovenskega liberalnega časopisja odlikovala tudi izjemna narodna zavednost in svobodomiselnost, ¹⁰⁸⁴ pa

¹⁰⁷⁹ Božo Škerlj, *Sredstva negativne evgenike* (Ljubljana: s. n., 1934): 4.

¹⁰⁸⁰ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 247;

Bojan Pirc, »Evgenični zakon v Nemčiji,« *Zdravje: priloga Prerodu* 10 (1934): 20.

¹⁰⁸¹ Božo Škerlj, *Sredstva negativne evgenike* (Ljubljana: s. n., 1934): 4.

¹⁰⁸² Božo Škerlj, *Sredstva negativne evgenike* (Ljubljana: s. n., 1934): 5.

¹⁰⁸³ Glej tudi: Božo Škerlj, »Socialno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Pedagoški zbornik slovenske šolske matice* 8 (1933).

¹⁰⁸⁴ »Smrtna kosa,« *Jutro*, 11.05.1923, (št. 110, leto 4), 3; »Smrtna kosa,« *Slovenski narod*, 12.05.1923 (št. 108, leto 56), 3.

živinozdravnik in kasneje vladni svetnik ter načelnik veterinarskega oddelka deželne vlade v Ljubljani.

Munda je osnovno šolo obiskoval v Brežicah, gimnazijo v Celju in Mariboru, fakulteto pa v Gradcu. Kot študent je podobno kot Franc Derganc kazal interes za jugoslovansko idejo in se priključil jugoslovansko usmerjenemu Narodno- radikalnemu gibanju ter pisal za revijo Omladina. Po končanem študiju je kot sodni praktikant in nato sodnik služboval v Ljubljani in Radovljici vse do leta 1914, ko je bil mobiliziran v vojsko. Po demobilizaciji je delal pri Poverjeništvu za pravosodje v Ljubljani, leta 1923 je napredoval v namestnika višjega pravnika. Že skoraj na začetku svojega službovanja se je začel zanimati za področje kazenskega prava in na tem področju kasneje v življenju zgradil uspešno akademsko kariero na Univerzi Kralja Aleksandra I. v Ljubljani. Od leta 1933 je bil na tamkajšnji Pravni fakulteti privatni docent za kazensko materialno pravo, kasneje redni profesor za kazensko procesno pravo in kriminalistiko, v letih 1944–45 pa celo dekan. Kot znanstveni in pedagoški delavec je nato deloval vse do leta 1956.

Mundova »bibliografija je izredno obsežna. Napisal je šest knjig, okrog 50 spisov iz kazenskega materialnega in procesnega prava, poleg tega pa še okrog 50 spisov s področja ribiškega prava in ihtiologije«. ¹⁰⁸⁵ Vsebinsko je med slovenskimi pravniki oral ledino na področju objektivne in subjektivne kriminalistike (v smislu potrebe po strogem ločevanju načela krivde od načela storilčeve nevarnosti), posebno poglobljeno je tudi obravnaval »kazenskopravno varstvo časti in dobrega imena, življenja in telesne integritete«. Ob tem je spoznaval »nujnost upoštevanja dosežkov drugih, posebej naravoslovnih znanosti« ¹⁰⁸⁶ in psihologije. ¹⁰⁸⁷ Prav povezovanje tovrstnih vsebin, predvsem iskanje povezav med pravno stroko in naravoslovjem, pa ga je verjetno pripeljalo k evgeniki. Kot že poudarjeno, je namreč v obdobju med obema vojnama strastno zagovarjal evgenično sterilizacijo.

Temo je leta 1933 obširno razdelal na svojem nastopnem predavanju za docenturo na PF, ¹⁰⁸⁸ leto kasneje pa tudi na javnem predavanju, organiziranem v okviru Sociološkega društva. Zadnje je v takratnem dnevnem tisku izzvalo vrsto precej naklonjenih odzivov ¹⁰⁸⁹ in

¹⁰⁸⁵ Hinko Lučovnik, »Avgust Munda,« *Zbornik znanstvenih razprav* 29 (1959): 14.

¹⁰⁸⁶ Peter Kobe, »Avgust Munda,« v *Enciklopedija Slovenije* (zv. 7), ur. Marjan Javornik in dr. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993), 236.

¹⁰⁸⁷ n

¹⁰⁸⁸ Avgust Munda, »Kako učinkuje privolitev oškodovanca na protipravnost kaznivih dejanj zoper življenje in telo?« *Slovenski pravnik* 48, št. 5/6 (1.06.1934): 101-126.

¹⁰⁸⁹ »Sterilizacija in pravo. Predavanje dr. Munde,« *Slovenec*, 17.3.1934, (št.64), 4; »Sterilizacija z vidika kazenskega prava. Zanimivo predavanje namestnika višjega državnega tožilca in privatnega docenta dr. A. Munde,« *Slovenski narod*, 16.03.1934 (št. 62, leto 67), 2.

bilo kmalu zatem, kot poudarjeno, pod naslovom Problem sterilizacije in kazensko pravo objavljeno še v znanstveno-strokovni reviji Slovenski pravnik.

Že v uvodu omenjenega prispevka je Munda evgenično sterilizacijo zaradi progresivne degeneracije označil za »važen problem državne politike«.¹⁰⁹⁰ Nato se je vrnil korak nazaj in temo zavzel s širše perspektive. Vprašal se je po moralnosti in zakonitosti prostovoljne in neindicirane sterilizacije ter naposled zaključil, da tovrstni postopki niso opravičljivi, saj nasprotujejo pronatalističnim interesom naroda, kajti »nekdo se da sterilizirati zgolj iz razloga, da se lahko nemoteno vda spolnemu užitku«,¹⁰⁹¹ možnost rojstva novega otroka, novega državljana, pa je tako onemogočena. Podobno kot mnoge druge avtorje, ki so razmišljali o dolžnostih starševstva, ga je pri tem skrbelo zlasti ravnanje žensk, ki »se dajo sterilizirati, da se ognejo neprijetnostim nosečnosti in skrbem materinstva«.¹⁰⁹² Iz podobnih razlogov, torej zaradi pronatalistične drže, je pretežno negativno gledal tudi na možnost uzakonitve »socialne indikacije« za sterilizacijo.

Sterilizacije bi po Mundovem mnenju morale biti dovoljene le v primeru treh specifičnih indikacij, in sicer medicinske, kriminalno-politične in evgenične. Prva služi koristim dotičnega človeka, saj pride v poštev tedaj, ko sterilizacija rešuje njegovo življenje ali zdravje. Drugi dve posamezniku v prvi instanci ne koristita, saj ga brez kakršnegakoli zdravstvenega razloga telesno poškodujeta. Vendar sta kljub temu moralno opravičljivi, saj sta v interesu občestva. Kriminalno-politična indikacija za sterilizacijo pride v poštev pri spolnih zločincih. Po opravljeni operaciji naj bi se jim namreč zmanjšal »abnormalni« spolni nagon in tako tudi možnost, da bi še kdaj storili tovrstne zločine.¹⁰⁹³

Še bolj kot kriminalno-politična je po Mundovem mnenju pomembna evgenična sterilizacija. Tako pomembna, da ni opravičljiva samo »de lege ferenda«, torej ob uvedbi novega zakona, pač pa, če je le prostovoljna, kar »de lege lata«, kar pomeni, da naj bi bila teoretično legalna po tedaj že obstoječem jugoslovanskem kazenskem pravu.¹⁰⁹⁴ Povedano z njegovimi besedami: »Evgeniško indicirana sterilizacija torej ne krši javnega interesa, marveč le interes prizadete osebe. Prizadeta oseba se pa lahko temu interesu odpove, če privoli v

¹⁰⁹⁰ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 245.

¹⁰⁹¹ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 248.

¹⁰⁹² Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 248.

¹⁰⁹³ Obširno je Munda problem kriminalno-politične indikacije obravnaval še v drugem članku: "Kastracija kot očuvna odredba v smislu kazenskega zakona," *Misel in delo* 1 (1935): 51-52.

¹⁰⁹⁴ Ali so na Slovenskem glede na domnevno pravno dposutnost evgenčnih sterilizacij, te resnično izvajali, ni znano. Odgovor nam bodo morda ponudile prihodnje empirične raziskave. Zaenkrat smo odkrili primer, v katerem so izvedli umetni splav na osnovi dednega argumenta. Zdravnike je namreč skrbelo, da bi se gluhonemost (in duševna zaostalost)porodnice lahko razširila na plod. To bi lahko nakazovalo, da so v operacijskih postopkih deloma upoštevali tudi evgenične argumente. (AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni a.e. 44).

sterilizacijo. Sterilizacija iz evgeniških razlogov, izvršena s privolitvijo prizadete osebe, je torej telesna poškodba v smislu kazenskega zakona. Ta poškodba pa ni kazniva, če prizadeti privoli v operacijo, privolitev vzame dejanju značaj protipravnosti.¹⁰⁹⁵ Munda se sicer v svojih razpravah ne ustavlja samo pri zagovoru prostovoljne sterilizacije, pač pa tudi zavzeto trdi, da bi bilo z uvedbo nove zakonodaje treba poskrbeti še za legalizacijo prisilne sterilizacije, ki je v interesu občestva oziroma države.¹⁰⁹⁶

Poleg Munde in Škerlja so prisilne sterilizacije zagovarjali še nekateri drugi slovenski pisci. O njih se je leta 1931 naklonjeno izrekel psihiater Ivan Jurečko,¹⁰⁹⁷ leta 1935 pa zdravnik Živko Lapajne. Tudi znani ginekolog Alojz Zalokar, novinar Božidar Borko in nekateri anonimni avtorji v Slovenskem narodu in Jutru v svojih razpravah o evgeniki niso neposredno kritizirali tovrstnih metod.¹⁰⁹⁸

Drugi slovenski pisci so nasprotno bili do njih bolj zadržani ali pa so jih celo povsem neposredno odklanjali. Ginekolog Anton Breclj, znani borec proti t.i. tajnim splavom, je denimo na več mestih izpostavil moralno zgrešenost prisilnih sterilizacij. V njih je prepoznaval »državno samonasilje, ki posega celo v najožjo človeško svojino z brezobzirno krutostjo«.¹⁰⁹⁹ Operacijo, s katero naj bi se dosegla neplodnost, je v nasprotju s Škerljem označil za nevarno, le v sterilizaciji z obsevanjem ni videl pretirane zdravstvene škode. Glede sterilizacijskega zakona, ki ga je leta 1933 sprejela Nemčija, je menil, da se bo izjalovil, saj ni verjel da bo »stroka« (zdravniki in pravniki) pristala na tako nečloveške rešitve. Kot vemo, se je hudo motil.¹¹⁰⁰

Zaradi podobnih razlogov, torej nevarnosti operacije, zlasti za ženske, je prisilnim sterilizacijam nasprotoval tudi pravnik dr. Metod Dolenc. Svojo skepso do tovrstnih zakonov je izrazil že leta 1925 v *Slovenskem pravniku*, ko se je zoperstavil nemškemu predlogu o sterilizaciji zločincev.¹¹⁰¹ Še podrobneje je tematiko razdelal leta 1928 v prispevku z naslovom *Kazenskopravna presoja umetne sterilizacije*, ki je prav tako izšel v *Slovenskem pravniku*. Razpravo je podobno kot Munda odprl z vprašanjem o dopustnosti prostovoljne (kontracepcijske) sterilizacije zdravih oseb. Ugotovil je, da nima jugoslovansko pravo glede

¹⁰⁹⁵ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, 10-12 (1934): 255.

¹⁰⁹⁶ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 244-269.

¹⁰⁹⁷ Ivan Jurečko, »Evgenika,« *Življenje in svet* 5, št. 18 (1. 11. 1931): 478-480.

¹⁰⁹⁸ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

¹⁰⁹⁹ Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938), XXX.

¹¹⁰⁰ Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938), 50.

¹¹⁰¹ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

tovrstnih primerov »nobenih specialnih zakonitih določb«, ¹¹⁰² zato naj se upošteva sorodni zakon o kaznovanju vsake s hudobnim naklepom povzročene izgube plodnosti ne glede na dejstvo, da »žrtev« privoli v dejanje. Zaradi tega naj bi bila prostovoljna sterilizacija de lege lata, torej nedopustna po obstoječem pravu. Nedopustna bi, po Dolencem mnenju, zaradi državnih interesov morala ostati tudi v prihodnosti. Izjema so le primeri, v katerih je podana medicinska indikacija.

Nato se je Dolenc v svojem prispevku posvetil vprašanju uzakonitve prisilne sterilizacije, in sicer zato, ker »rasno-higienska kakor tudi finančna politika zahtevata, da se ne sme več dopuščati zarod umobolnih oseb«. ¹¹⁰³ Vendar je naposled zavrnil to možnost. Kot že rečeno, ga je motila nevarnost operacije. Seveda bi v prihodnosti ta argument lahko zastal, če bi izumili varne postopke, ki bi le začasno odvzemali reproduktivno zmožnost. Toda prisilne sterilizacije naj bi bile po njegovem mnenju nesprejemljive tudi zato, ker ni mogoče oceniti vrednosti človeškega življenja: »Kakor pri vprašanju evtanazije nikakor ne bi mogli pristati, da imej človeška družba, reprezentirana po državi pravico, da živetja nevredno življenje uniči, ker je absolutna ocena življenjske vrednosti ali nevrednosti še nemogoča, enako se tudi danes nikakor še ne moremo ogrevati za zakonito odpravljalnost zarodne ali zaplodne zmožnosti, ki bi ustvarjala definitivum.« ¹¹⁰⁴ : Hkrati je priznaval obstoj možnosti, da bo hitro napredujoča znanost v prihodnosti sposobna zdraviti duševne bolezni.

Zaradi »nezmožnosti« jasne definicije »manjvrednega« so prisilne sterilizacije odklanjali še drugi slovenski avtorji in avtorice (npr. Bojan Pirc in Angela Vode). Posebno nevarne so se jim v tem kontekstu zdele politične zlorabe. Sprevideli so namreč, da bi se v postopku za sterilizacijo kaj hitro lahko znašli dedno povsem zdravi ljudje, ki bi se komu zamerili zaradi svoje drugačne rasne ali ideološke pripadnosti. ¹¹⁰⁵ Možnost tovrstnih manipulacij naj bi se po poročanju slovenskega časopisja zdela verjetna še posebej v nacistični Nemčiji, ki je že tako ali tako z vsemi možnimi sredstvi preganjala svoje politične nasprotnike. Kakor je sklepal novinar *Slovenskega naroda*: »1. januarja 1934. stopi v Nemčiji v veljavo zakon o prisilni sterilizaciji. [...] Zakon je videti na prvi pogled čisto pameten in nedolžen, toda v razmerah, kakršne vladajo danes v Nemčiji, je pričakovati, da se bo zlorabljal na najgrši način. V to nas predvsem navajajo vesti iz Nemčije same, da je smatrati sterilizacijo kot – kazen in ne kot evgeničen ukrep. Kazen pa je potem očitno naperjena proti

¹¹⁰² Metod Dolenc, »Kazenskopravna presoja umetne sterilizacije,« *Slovenski pravnik* 42, št. 1-2 (1928): 13.

¹¹⁰³ Metod Dolenc, »Kazenskopravna presoja umetne sterilizacije,« *Slovenski pravnik* 42, št. 1-2 (1928): 20.

¹¹⁰⁴ Metod Dolenc, »Kazenskopravna presoja umetne sterilizacije,« *Slovenski pravnik* 42, št. 1-2 (1928): 22-23.

¹¹⁰⁵ Angela Vode, *Značaj in usoda* (Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga) (Ljubljana: Krtina, 1999).

osebam, ki sedanjemu režimu niso prijetne in ki jim ni baš potrebno, da bi spadale med zločince in duševne bolnike.«¹¹⁰⁶

Zdravnik Maks Kremžar je prisilne sterilizacije prav tako odklanjal zaradi morebitnih političnih zlorab. Hkrati je opozarjal tudi na individualne manipulacije dedno zdravih, ki bi se namerno dali sterilizirati iz želje po omejevanju potomstva: »[dedno zdravi bodo]¹¹⁰⁷ iskali [...] vsa mogoča pota in sredstva, da pridejo do sterilizacije kljub svoji polnovrednosti. In nazadnje bodo vsi polnovredni sterilizirani, idioti [...] pa se bodo nemoteno plodili, ker bo oblast od samih rasnih in političnih nasprotnikov pozabila nanje.«¹¹⁰⁸ Podobne pomisleke je imel tudi Bojan Pirc: »Kdo more jamčiti, da se zdravi zakonski pari ne bodo poslužili tega sredstva kot najzanesljivejšega načina, da bi omejili število svojih otrok?«¹¹⁰⁹ Tovrstno ravnanje pa bi šlo v škodo kvantitativne demografske politike in še povečalo problem »spolne razbrzdanosti«, ki ga sedaj »pogosto kroti ravno strah pred potomstvom.«¹¹¹⁰

Argumenti, s katerimi so nekateri nastopili proti sterilizaciji, npr. prav strah pred »spolno razbrzdanostjo«, so se pogosto vezali na katoliško moralo, kar seveda ni naključje. Če diskurz analiziramo znotraj širše ideološke perspektive, namreč opazimo, da so, podobno kot pri splavu, najbolj goreči nasprotniki evgenične sterilizacije izhajali iz vrst klerikalcev. To vsekakor velja za Antona Breclja, ki je bil, kot že povedano, aktivno vključen v stranko SLS,¹¹¹¹ pa tudi za nekatere druge zgoraj omenjene pisce (npr. Bojana Pirca¹¹¹² in Metoda Dolenca).¹¹¹³ Nasprotno so se zagovorniki sterilizacije, npr. Škerlj, Munda in tudi Božidar Borko, praviloma postavljali bliže liberalcem. Afirmativne tekste o tej metodi je, po raziskanih virih sodeč, prinašal izključno liberalni tisk, skrajno nasprotne pa katoliški.

Toda čeprav so katoliške revije in katoliško usmerjeni avtorji obsojali evgenično sterilizacijo, se običajno niso zoperstavljali evgeniki per se, zagovarjali so le *drugačne* metode. Tako lahko prav pri njih zasledimo nekatera prizadevanja, ki naj bi bila po mnenju zgodovinarjev značilna za t.i. »latinsko evgeniko«, možno je tudi govoriti o posebni, »katoliški evgeniki«.

¹¹⁰⁶ »Sterilizacijski zakon v Nemčiji,« *Jutro* 14, št. 296 (20. 12. 1933): 6.

¹¹⁰⁷ Dodala Ana Cergol Paradiž.

¹¹⁰⁸ Maks Kremžar, »Evgenika,« *Življenje in svet* 8 (1934): 471.

¹¹⁰⁹ Bojan, Pirc, »Evgenični zakon v Nemčiji II,« *Zdravje: priloga Prerodu* 10, 2 (1934): 21.

¹¹¹⁰ Bojan, Pirc, »Evgenični zakon v Nemčiji II,« *Zdravje: priloga Prerodu* 10, 2 (1934): 21.

¹¹¹¹ Glede njegove biografije glej str. XXX v opombah.

¹¹¹² Glede njegove biografije in političnih udejstvovanj glej: Zvonka Zupanič-Slavec, *Javno zdravstvo 20.*

stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc (Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007).

¹¹¹³ Glede njegove biografije glej str. XXX.

C. KATOLIŠKA EVGENIKA

28. avgusta 1923 je Anton Breclj v nagovoru s pomenljivim naslovom *Obnova družinskega življenja*, ki ga je predstavil na 5. katoliškem shodu v Ljubljani, med drugim trdil naslednje: »Kdor pojmuje[,] kako globoko resnico vsebuje Tertuljanov izrek, da je Človeška duša po svoji naravi krščanska, se ne bo čudil, kako divno soglasje vlada med resnozdravniško vedo in krščansko vero. *Zahteve plemenske higijene in evgenike so zapovedi krščanske npravnosti*. Najboljše vodilo v spolnih zadevah je krščanski katekizem.«¹¹¹⁴ Njegove besede je publika baje pospremila z odločnim odobravanjem.

V splošnem bi se z Brecljem lahko strinjali, da so tako evgeniki kot katoliško usmerjeni avtorji imeli nekaj skupnih izhodišč. Kot deloma že poudarjeno, je oboje družil strah pred napredujočo degeneracijo. Seveda so katoliško usmerjeni avtorji praviloma dajali prednost socialni degeneraciji, npravstvenemu/vrednotnemu propadu, ki so ga sicer interpretirali v evgeničnem smislu, in številčnemu nazadovanju prebivalstva. Toda običajno niti biološke degeneracije niso zanemarjali. Anton Breclj je npr. v svojem večkrat omenjenem priročniku *Ob viru življenja* posvetil celo poglavje *Rodnemu izprijanju in poboljšanju*.¹¹¹⁵ Izpostavil je degeneracijo po sifilisu, alkoholu in tudi po dednih boleznih, pri čemer ni pozabil omeniti evgenikom ljube študije o dveh ameriških »izrojenih družinah«¹¹¹⁶ (Kallikak in Jykes). Tudi drugi slovenski »katoliški« evgeniki so podobno razmišljali. Teolog Josip Ujčić je leta 1931 v Bogoslovnem vestniku svaril pred dejstvom, da »pada nataliteta normalnih ljudi, dočim dokaj naglo raste število abnormalnih ali defektnih ljudi«, ¹¹¹⁷ zaradi česar je bojda povsem normalno, da družba išče načine, s katerimi bi se lahko branila pred to pogubo.¹¹¹⁸

Hkrati je katoliške avtorje evgenika privlačila zato, ker se je v nekaterih pogledih skladala z ohranjanjem katoliške (spolne) morale. Evgeniki, tudi tisti, ki niso pripadali katoliškemu miljeju, so se v veliko primerih postavljali proti nekaterim pojavom moderne družbe, ki so, kot že poudarjeno, v očeh klerikalcev rušili temelje tradicionalne družine. Načeloma so npr. nasprotovali umetni prekinitvi nosečnosti. Škerlj je tako denimo vztrajno

¹¹¹⁴ »5. Katoliški shod v Ljubljani. Zadnje slavnostno zborovanje v Unionu 28. avgusta,« *Slovenec*, 29. 8. 1923 (št. 194, leto II), 2.

¹¹¹⁵ Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938), 49-54.

¹¹¹⁶ Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938), 50.

¹¹¹⁷ Josip Ujčić, »O zakoniti sterilizaciji pri umobolnih osebah,« *Bogoslovni vestnik* 11 (1931): 186-192.

¹¹¹⁸ Glede katoliških pogledov na degeneracijo glej npr. tudi: Ivo Pirc, »Plemenska sli generativna higijena«, *Zdravje: priloga Prerodu* 3, (1927): 157-160; Ema Deisinger, *Deška predpubertetna doba (doba pred dozorevajočimi leti od 11. Do 14. leta)* (Ljubljana: Komisijška zaloga Jugoslovanske knjigarne, 1936).

ponavljal, da »evgenika ni svoboda splavljanja«. ¹¹¹⁹ Obenem so evgenični pisci podobno kot katoliki odklanjali tudi izvenzakonsko in prezgodnjo spolnost, »tovariški zakon«, svobodno zvezo, prostitucijo in, zaradi strahu pred zmanjšanjem rodnosti v vrstah večvrednih državljanov, pretirano emancipacijo žensk. ¹¹²⁰ Seveda so obenem iz istih razlogov promovirali tudi spolno vzgojo in zavestno poseganje v reproduktivne zmožnosti človeka, kar pa ni bilo v skladu s katoliško doktrino. ¹¹²¹ Nekateri so zagovarjali kontracepcijo, kar je spet motilo katoliške moraliste. ¹¹²² Poleg tega so evgeniki v pozitivističnem duhu svojo *psevdoznanost* pogosto prikazovali kot vedo, ki poskuša zgraditi raj že v »tostranstvu«, ter jo zato na vrednostni lestvici postavljali nad vero, kot zgovorno pričajo besede anonimnega avtorja v reviji *Življenje in svet*: »Naša doba stoji v znaku odtujevanja idealu onostranske sreče in rešitve pred večno pogubo (kar pa ne pomeni: odtujevanja samim nadčutnim vzorom) in približevanja idealu tostranske sreče in rešitve pred telesno pogubo izroda in manjvrednosti.« ¹¹²³ V podobnem duhu je anonimni avtor v Prosveti poudarjal, kako morajo vprašanja etike iz polja vere preiti v polje znanosti, zlasti evgenike in psihiatrije. ¹¹²⁴

Posledično so politični katolicisti vendarle razvili ambivalenten odnos do evgenikov in evgenike, kakor priča razmišljanje znanega slovenskega teologa dr. Aleša Ušeničnika, ki se je celo spustil v polemiko s Škerljem. Ušeničnik je leta 1930 v reviji *Čas* jasno napisal, da je evgenika »dragocena pridobitev za človeštvo« ¹¹²⁵ in da je Cerkev ne obsoja a priori. ¹¹²⁶ Menil je, da so zmotna prepričanja tistih, ki so v Casti connubii videli zavrnitev znanstvene teorije, saj je »evgenika možna tudi kot znanost«. ¹¹²⁷ Na nekem drugem mestu je tudi pohvalil Škerlja in druge evgenike, ki da se borijo proti krizi seksualne etike, beli kugi in prostituciji, zahtevajo strožjo cenzuro, nagovarjajo k vzdržnosti pred poroko in k spoštovanju zakona. Hkrati pa je Škerlja tudi jasno in neposredno okaral. Zameril mu je, da je katoliško spolno moralo označil za svetohlinsko in farizejsko. ¹¹²⁸ Poleg tega ga je motilo tudi njegovo zavzemanje za evgenično »prakso, ki v zakonu z antikonceptualističnimi sredstvi vrši

¹¹¹⁹ Božidar Borko, »Kulturni pregled- Evgenika- pot k novi kulturi. Iz razgovora z priv. Doc. dr. B. Škerljem,« *Jutro*, 24. 11. 1938 (št. 46), 7.

¹¹²⁰ Ana Cergol, »Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola,« *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije* 63, 3/4 (2009): 408-425.

¹¹²¹ Monika Löscher, »Eugenics and Catholicism in Interwar Austria,« *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest in New York: CEU, 2007), 299-313.

¹¹²² »Poguben pojav,« *Slovenec*, 19. 9. 1930 (št. 214, leto 58), 1.

¹¹²³ Ignotus, »Pri vrelcih našega življenja,« *Življenje in svet* 3, št. 11 (15. marca 1929): 323.

¹¹²⁴ »Znanost naj narekuje etične zakone,« *Prosveta*, 11. 7. 1922, 3.

¹¹²⁵ Aleš Ušeničnik, »Evgenika,« *Čas* 25, (1930), 129.

¹¹²⁶ Aleš Ušeničnik, »Evgenika,« *Čas* 26, št. 32-33 (1931): 74-75.

¹¹²⁷ Aleš Ušeničnik, »Evgenika,« *Čas* 26, št. 32-33 (1931): 74.

¹¹²⁸ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

profilakso in preprečuje spočetja in porode [...] Naravni zakon prepoveduje prakso, ki zlorabi rodne sile proti naravnemu smotru zakonskega združevanja. Gotovo ni rodnja edini namen zakona, a protinaturno je zakonsko združevanje, ki ta namen namenoma dejansko preprečuje.«.¹¹²⁹

Ušeničnik se je v polemiki s Škerljem in v drugih svojih besedilih o evgeniki navezoval na dela, ki jih je o tej temi napisal Rene Brouillard, predvsem pa na papeževo encikliko *Casti Connubii*, ki je drugim katoliškim avtorjem po svetu in tudi nasploh podajala smernice glede obravnave tovrstnih vprašanj.¹¹³⁰ Omenjena enciklika je bila zaradi obravnave splava zgoraj že predstavljena. Na tem mestu bomo zgolj na kratko spregovorili o tem, kako je ocenjevala evgeniko in evgenične prakse. Zgodovinarica Monika Löscher razkriva, da sta bili v letu 1930 ustvarjeni (in tudi s strani papeža odobreni) dve različici enciklike (latinska in nemška), ki sta se rahlo razlikovali prav v odnosu do sterilizacije kot možne kazni za zločince. Medtem ko je latinska različica *Casti Connubii* odločno obsodila vse oblike sterilizacije in kastracije, je t.i. nemška različica to vprašanje prav v oziru do kaznovanja zločincev puščala nekoliko odprto. Posledično so se v Nemčiji med teologi in splošno znotraj katoliškega miljeja razvile določene polemike o morebitni delni dopustnosti tovrstnih sredstev. Sicer pa je evgenične sterilizacije in kastracije mednarodna srenja teologov in katoliško usmerjenih zdravnikov odločno še večkrat zavrnila ob drugih priložnostih (npr. na mednarodnem zdravniškem kongresu v Rimu leta 1935). Kot temeljni argument proti njihovi dopustnosti je navajala »doktrino naravnega zakona«.¹¹³¹

Kar zadeva slovenski prevod, se zdi, da je bila pri njem naposled upoštevana »nemška različica« papeževe enciklike. Josip Ujčić je namreč v *Bogoslovnem vestniku* omenil, da je *Ljubljanski škofijski list* objavil *Casti Connubii* že v popravljeni obliki. Iz tega prevoda je nato izpeljal sklep, da je kastracija kot kazen s teološkega vidika opravičljiva. Seveda pa je Ujčić ponovno z referiranjem na *Casti Connubii* odklonil evgenično sterilizacijo.¹¹³² Glede zadnje je bil namreč tudi slovenski prevod, tako kot oba originalna teksta, jasen: » Kjer ni krivde in zato tudi ne vzroka za telesno kazen, ne smejo javne oblasti nikdar naravnost dotakniti se telesne integritete in jo poškodovati niti iz evgeničnih niti iz drugih vzrokov [...] krščanski nauk pravi, in to stoji tudi po pameti, da niti človek sam nima nad udi svojega telesa druge

¹¹²⁹ Aleš Ušeničnik, »Evgenika,« *Čas* 25, (1930), 132.

¹¹³⁰ Aleš Ušeničnik, »Evgenika,« *Čas* 26, 32-33 (1931); Aleš Ušeničnik, »Evgenika,« *Čas* 25, (1930): 128-33.

¹¹³¹ Monika Löscher, »Eugenics and Catholicism in Interwar Austria,« *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest in New York: CEU, 2007), 299-313.

¹¹³² Josip Ujčić, »O zakoniti sterilizaciji pri umobolnih osebah,« *Bogoslovni vestnik* 11 (1931): 186-192.

oblasti, kakor le to, da jih rabi za njih naravne namene; ne sme jih pa uničiti ali pohabiti ali jim na kakšen drug način vzeti sposobnost za naravno udejstvovanje.«¹¹³³

Papeževa enciklika je zavračanje sterilizacije utemeljevala s pomočjo religioznih zadržkov v smislu, da »se ljudje ne rojevajo za svet in častnost, ampak za nebesa in večnost«,¹¹³⁴ pa tudi na osnovi neke splošne obče človeške morale. Izpostavila je npr. naravno pravico do zakona in »telesne integritete«. Tudi sicer so katoliški avtorji že pred izidom enciklike in po njem formulirali nekaj najbolj ostrih moralnih očitkov na evgeniko.¹¹³⁵ Omeniti velja hrvaškega teologa Andrijo Živkovića, ki je v svojem obsežnem traktatu o etičnih razsežnostih evgeničnih praks med drugim jasno zatrdil, da sterilizacije in predporočna spričevala kršijo reproduktivne pravice posameznikov in so v nasprotju s krščanskim principom ljubezni do bližnjega.¹¹³⁶

Toda čeprav so katoliški avtorji izpostavili nekatere moralno sporne vidike evgenike, so podobno kot drugače politično usmerjeni pisci le redko ali nikoli podvomili v evgenično kategoriziranje ljudi. Sama Enciklika je npr. brez problematiziranja uporabila izraz »manjvreden zarod« in se na splošno strinjala, da je treba nekaterim ljudem odsvetovati zakon.¹¹³⁷ ena najbolj presunljivih značilnosti »evgenične dobe« je verjetno dejstvo, da so le redki zaznali, da je v povezavi s človekom sporno in nevarno govoriti o »manjvrednosti«. Tudi tisti, ki so praviloma pridigali o svetosti človeškega življenja, na to niso pomislili.

Ob jasni zavrnitvi prisilnih sterilizacij, toda ob načelnem odobravanju evgenike s strani papeževe Enciklike, so katoliško umerjeni avtorji po svetu iskali drugačne načine za izboljšanje prebivalstva. Monika Löscher ugotavlja, da so npr. znotraj avstrijskega katoliškega miljeja kot smiselno in moralno metodo pogosto izpostavljali »evgenično« vzgojo in posledično ustanavljali posebne zakonske posvetovalnice.¹¹³⁸ V Italiji in Franciji so velik pomen pripisovali pozitivni evgeniki in puericulturi.¹¹³⁹ Tudi na Hrvaškem so se posamezni avtorji trudili, da bi evgeniko spravili v sozvočje s katoliškimi nauki. Že omenjeni teolog Andrija Živković je npr. po zavrnitvi kontracepcije, evgeničnega splava, sterilizacije, azilacije in prepovedi poročanja kot edino moralno nesporno evgenično sredstvo, podobno kot

¹¹³³ »Okrožnica papeža Pija XI. o krščanskem zakonu,« *Čas* 25, št. 6 (1930/31): 230.

¹¹³⁴ »Okrožnica papeža Pija XI. o krščanskem zakonu,« *Čas* 25, št. 6 (1930/31): 229.

¹¹³⁵ Ujčić; »Nedotakljivost življenja,« *Slovenec*, 24. 1. 1931, (št. 19, leto 59): 1. DODAJ ŠE-AVE MARIJA?

¹¹³⁶ Andrija Živković, *Eugenika i moral* (Zagreb: Hrvatska bogoslovska akademija, 1933).

¹¹³⁷ »Okrožnica papeža Pija XI. o krščanskem zakonu,« *Čas* 25, št. 6, (1930/31): 229.

¹¹³⁸ Monika Löscher, »Eugenics and Catholicism in Interwar Austria,« *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest in New York: CEU, 2007), 299-313.

¹¹³⁹ Francesco Cassata, *Molti, sani e forti, L'eugenetica in Italia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2006).

avstrijski katoliški evgeniki, izpostavil spolno vzgojo in z njo povezane ženitne posvetovalnice, ki naj bi jih vodila RKC.¹¹⁴⁰

V nasprotju z Živkovićem so slovenski katoliški avtorji v splošnem dopuščali bolj raznoliko, vendar kljub temu omejeno paleto evgeničnih metod. Bojan Pirc je stavil na pozitivne evgenične ukrepe in se v tem kontekstu zavzemal npr. za uvedbo davčne politike, ki bi finančno bremenila dedno večvredne posameznike brez potomstva in nagrajevala dedno neobremenjene starše s številnimi otroki.¹¹⁴¹ Svetoval je tudi, naj se po zgledu ZDA in Nemčije v prihodnosti ustanovijo posebne zakonske posvetovalnice, da bi genetiki bodoče zakonce poučevali o tovrstnih problemih in »dedno inferiornim« odsvetovali ali celo prepovedali poroko.¹¹⁴² Anton Breclj in Ivo Pirc sta se prav tako ogrevala za pozitivne evgenične ukrepe in puerikulturo,¹¹⁴³ Josip Ujčić je kot ustrezno izpostavil izolacijo.¹¹⁴⁴ Katoliško usmerjena pedagoginja Ema Deisinger pa je verjela, da bi morali človeštvo preprosto plemenititi s pedagogiko oziroma vzgojo. Tovrstno strategijo je poimenovala »pedagoška evgenika«.

Svojo »pedagoško evgeniko« je Ema Deisinger dejansko zgradila na nasprotju z »rasno oziroma biološko evgeniko«, nad katero naj bi se posebej navduševala nacistična Nemčija. Medtem ko naj bi druga zgrešeno častila zgolj lepoto telesa, bi prva poudarjala lepoto duha, kajti zlasti duševne lastnosti naj bi v resnici sledile zakonom dedovanja, pa tudi bistveno vplivale na regeneracijo naroda. Hkrati s telesno lepoto je Ema Deisinger v kontekstu nasprotovanja rasni evgeniki in povsem v skladu s katoliško doktrino zavračala tudi »igranje s človeškim razplojevanjem«.¹¹⁴⁵ Tako je pisala: »V znamenju rasizma in biološke evgenike se prebujata na hiperkulturi bolni nemški narod. Biološka evgenika zahteva izločitev vseh manjvrednih poedincev; ona naj bi kot zmaj čuvala nad razplojevanjem ([...] Ta igra s človeškim razplojevanjem plemensko krepih poedincev je predrzno in nevarno tveganje, prava vratolomnost, ker človeka izziva[,] da nadvlada nad njim golo telesno življenje.«¹¹⁴⁶ V nasprotju z opisano »nevarno« evgenično strategijo je zato omenjena avtorica, podobno kot še nekateri drugi »katoliški evgeniki«, predlagala regeneracijo z vzgojo: »Če hočemo doseči

¹¹⁴⁰ Andrija Živković, *Eugenika i moral* (Zagreb: Hrvatska bogoslovna akademija, 1933).

¹¹⁴¹ Bojan Pirc, »Asanacija zakona,« *Zdravje: priloga Prerodu* 8, št. 1 (1938).

¹¹⁴² Bojan Pirc, »Što su naše dužnosti,« *Zdravlje* 22, št. 8-9 (1932), 150-157.

¹¹⁴³ Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938); Ivo Pirc, "Plemenska sli generativna higiena", *Zdravje: priloga Prerodu* 3, (1927): 157-160.

¹¹⁴⁴ Bogoslovni vestnik, verjetno 1930.

¹¹⁴⁵ Ema Deisinger, *Deška predpubertetna doba (doba pred dozorevajočimi leti od 11. Do 14. leta)* (Ljubljana: Komisijska zaloga Jugoslovanske knjigarne, 1936): 62.

¹¹⁴⁶ Ema Deisinger, *Deška predpubertetna doba (doba pred dozorevajočimi leti od 11. Do 14. leta)* (Ljubljana: Komisijska zaloga Jugoslovanske knjigarne, 1936): 62.

izboljšanje našega naroda, je treba najprej duhovno-nravne lastnosti naše mladine, jih utrditi in ojekleniti značaj ter jo pritegniti k aktivnemu poklicnemu delu. Nравstveno-duhovne lastnosti nam bodo odprle pot do najvišjega kulturnega napredka [...] Narod, ki doseže to zrelo obliko pedagoške evgenike[,] bo [...] sposoben, da se na svoji življenjsko-kulturni lestvi povzpne na najvišji kulturni klin«. ¹¹⁴⁷

Z opisanimi, katoliški morali močno prilagojenimi nazori je Ema Deisinger stopila na žulj Škerlju, ki njeni *Pedagoški evgeniki* denimo ni hotel pripisati značaja »pravega« evgeničnega besedila. Delo je ostro skritiziral, češ da vnaša v »znanost« nove pojme in tako ustvarja nepotreben nered. Evgenika je po njegovem mnenju vedno splošna, zato ne more biti »ne pedagoška, ne narodna, ne rasna«. ¹¹⁴⁸ Tisto pa, »kar misli avtorica s pedagoško evgeniko, bi bilo eventualno mogoče nazvati pedagoško higieno«. ¹¹⁴⁹ Zoperstavil se je tudi njenemu prepričanju o tem, da se evgenična veda ukvarja zgolj z dedovanjem telesnih lastnosti, kajti »če avtorica priznava dednosti duševnih lastnosti, potem bi ji moralo biti jasno [...] da so prav te dale povod za evgeniško zakonodajo«. ¹¹⁵⁰

Vendar Ema Deisinger, če sledimo logiki Boža Škerlja, še zdaleč ni bila edina slovenska avtorica, ki je s svojimi nenavadnimi opisi in pojmi ustvarjala »nered«. Tudi med drugimi avtorji, ki so pisali o evgeniki, ni opaziti pretiranega terminološkega in znanstvenega soglasja. Že termini, s katerimi so označevali evgenična prizadevanja, so se pogosto razlikovali. Mnogi so npr. namesto besede »evgenika« uporabljali sinonim »rasna higiena«. V zakonodaji se je, kot je bilo že pokazano, pri označevanju tovrstnih prizadevanj prav tako uporabljal ta izraz. Nasprotno je npr. Božo Škerlj »rasno higieno« predstavljal kot nekakšno podpomenko pojma evgenika (njegova definicija bo podrobneje predstavljena v nadaljevanju), ¹¹⁵¹ Anton Breclj pa ravno obratno, kot nadpomenko. Tako je obrazložil razmerje: »plemensko zdravoslovje in ali rasna higiena [...] ima širše naloge in večje področje kakor veda o blagorodnji [torej evgeniki]. Plemensko zdravoslovje zasleduje poleg nalog za blagorodnjo še druge smotre, ustvarjati hoče boljše zunanje pogoje, gospodarske, družabne, zdravstvene in prosvetne, ki naj bi bili za uspevanje človeškega plemena ugodnejši od današnjih.« ¹¹⁵² V tem smislu so se njegove predstave skladale z definicijami, ki so jih

¹¹⁴⁷ Ema Deisinger, *Deška prepubertetna doba (doba pred dozorevajočimi leti od 11. Do 14. leta)* (Ljubljana: Komisijska zaloga Jugoslovanske knjigarne, 1936): 64.

¹¹⁴⁸ Božo Škerlj, »Deisinger, E. Deška prepubertetna doba,« *Evgenika* 3, št. 2 (leto 1937): 29.

¹¹⁴⁹ Božo Škerlj, »Deisinger, E. Deška prepubertetna doba,« *Evgenika* 3, št. 2 (leto 1937): 29.

¹¹⁵⁰ Božo Škerlj, »Deisinger, E. Deška prepubertetna doba,« *Evgenika* 3, št. 2 (leto 1937): 29.

¹¹⁵¹ Glej stran X.

¹¹⁵² Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938), 53. Podobno definicijo je že na začetku 20-ih let posatvil tudi Demeter Beliweis (Demeter Bleiweis, »Kaj nas uči rodoslovnik Ade Juke,« *Slovenski narod*, 13. 1. 1923 (št. 11), 10)

konec 19. stoletja oblikovali nemški avtorji, npr. Alfred Ploetz, ki so s terminom »rasna higiena« prav tako označevali neka širša prizadevanja.¹¹⁵³ Kot sinonimi pojmu »evgenika« so se v slovenskih besedilih npr. pojavljali še izrazi »veda o blagorodnji«, »plemenska higiena«, »generativna higiena« in »zarodna higiena«.¹¹⁵⁴

Nesoglasja niso nastala samo glede terminologije, pač pa, kot je razvidno iz opisa katoliške evgenike, tudi glede samega razumevanja pojava. Na splošno so se v slovenskem evgeničnem diskurzu oblikovale zelo različne in v mnogih primerih tudi zelo široke definicije »evgenične izboljšave«.¹¹⁵⁵ S pomembno izjemo Boža Škerlja, ki je vseskozi sledil ozkim opredelitvam, so mnogi slovenski avtorji in avtorice evgeniko razumeli v smislu ne samo dednega, pač pa vsesplošnega, celo zdravstvenega in kulturnega napredka naroda in modernizacije.¹¹⁵⁶ Drugi so jo bolj ali manj enačili s kvantitativno demografsko politiko, s spodbujanjem rodnosti.¹¹⁵⁷ Tretji so jo, kot je bilo že pokazano, razumeli v lamarkijanskem smislu, verjeli so torej v daljnosežno podedljivost nekaterih pridobljenih lastnosti, predvsem npr. nagnjenja k pijančevanju.¹¹⁵⁸ Zaradi širokih in spremenljivih definicij so evgeniko zato podobno kot drugod tudi na Slovenskem bolj ali manj za svojo sprejele različne družbene skupine – od zgoraj obravnavanih katoliških piscev do bork za ženske pravice. Posebej zanimivo predstavo o pomenu, ciljih in predvsem metodah evgenike je npr. razvil zdravnik Franc Derganc. Njegovo »filozofijo« bi lahko označili s pojmom »Sokolska evgenika«.

D. SOKOLSKA EVGENIKA

Kot veda, ki se je zavzemala za dosego dobrega potomstva, se je evgenika praviloma vezala na reprodukcijo in na raznovrstne metode za bodisi omejevanje bodisi spodbujanje rasti (določenega tipa) prebivalstva. Vendar so včasih posamezni pisci, zlasti če niso trdno verjeli v dedni determinizem, zavzeli nekoliko širšo perspektivo in zastavili nekoliko drugačne definicije. Mednje lahko z gotovostjo štejemo tudi zdravnika Franca Derganca, ki je

¹¹⁵³ Mark B. Adams, *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia* (New York: Oxford University Press, 1990).

¹¹⁵⁴ Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938); Ivo Pirc, »Plemenska sli generativna higiena«, *Zdravje: priloga Prerodu* 3, (1927): 157-160; Demeter Bleiweis, »Kaj nas uči rodoslovnik Ade Juke«, *Slovenski narod*, 13. 1. 1923 (št. 11), 10.

¹¹⁵⁵ O raznoličnost v terminologiji in razumevanju pojava pričajo tudi študije iz drugih držav: glej: v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 154-172.

¹¹⁵⁶ »H kongresu zoper tuberkulozo«, *Slovenec*, 10.05.1934 (št. 106a, leto 62), 3.

¹¹⁵⁷ Glej biografijo Iva Pirca.

¹¹⁵⁸ Janez Polajnar, »Vpliv alkohola in degeneracija naroda med obema svetovnima vojnama«, *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 15, št. 2 (2008): 109-119.

evgeniko preprosto definiral kot »večno nezadovoljeno izboljševanje«¹¹⁵⁹ in posledično kot njeno najbolj ustrezno metodo izpostavil gimnastiko. V telovadcu je prepoznaval človeka bodočnosti, ki lahko zmaga v »svetovni borbi«. Prevlada »angloameriškega sporta« nad nemško »kasarno« naj bi to v preteklosti že dokazala,¹¹⁶⁰ kajti pri gimnastiki, tako je verjel Derganc, ne gre zgolj za izboljševanje telesne moči. Glavni namen telesnih vaj niso »močne in spretnosti mišice, ampak etični instinkti poguma in drznosti, discipline in zmrnosti, navdušenja in požrtvovalnosti, simpatije in bratstva«,¹¹⁶¹ skratka, poleg zdravega telesa tudi zdrav duh in etično ravnanje.

Opisane težnje naj bi po Dergancem mnenju poosebljala zlasti telovadna filozofija, ki jo je razvil Myroslav Tyrš in ki so jo kasneje realizirala Sokolska telovadna društva. Povezavo med »Sokolstvom« in evgeniko je izpostavil v več svojih študijah, tudi v monografiji *Boj zapada in vzhoda*, ki jo je posvetil prav 100-letnici rojstva Myroslava Tyrša, utemeljitelja sokolskega gibanja.¹¹⁶² Tako je neutrudno ponavljal: »Sokol je naša prva evgenična organizacija, sredstvo vsakega napredka je Tyršu vaja in tekma, neumorna delavnost, vežbanje in vzgoja. Na vseh poljih kulturnega življenja in večno nezadovoljstvo z doseženim, večno izpopolnjevanje [...] in izboljševanje.«¹¹⁶³

Ob Dergancem nazorih se je treba vprašati, če je med evgeniko in sokolstvom tudi sicer mogoče iskati sorodnosti. Res sta si bili gibanji nasprotni zato, ker je evgenika gradila na dednem (ali včasih družbenem) determinizmu, filozofija Sokolov pa na veri v moč svobodne volje in načelu (individualnega) samoizboljševanja; ker so evgeniki po navadi poudarjali pomen genov, privrženci Sokolstva pa vaje in vzgojo. Toda hkrati so se tako evgenična prizadevanja kot prizadevanja Sokolov osredotočala na željo in možnost izgradnje novega, idealnega tipa človeka in boljše bodočnosti. Družili so jih tudi že izpostavljena »skrb za

¹¹⁵⁹ Franc Derganc, *Borba zapada in vzhoda: ob stoletnici Tyrševega rojstva* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932), 45.

¹¹⁶⁰ »Kar je mogla le v nepopolni meri vzgojiti nemška kasarna, to je neopazno in igranje dosegla v neomejenem obsegu angloamerikanska gimnastična vzgoja. Na Nemškem zaprta kasarna, v Britaniji in Ameriki pa javna igrišča in tekmovališča; na Nemškem le par let trajajoča vojaška gimnastika na dvorišču kasarne, a tam celo življenje osegajoča telesna vaja v palestri in prirodi. Tako se je igranje in svobodno pripravljaj vsak Anglež in Amerikanec izdaja mladih let na zmagovito vojsko, ne da bi sploh slutil smotra.« Franc Derganc, »Evgenika,« *Sokolski Glasnik* 2 (1920), 160.

¹¹⁶¹ Franc Derganc, »Evgenika,« *Sokolski Glasnik* 2 (1920): 162.

¹¹⁶² Franc Derganc, *Borba zapada in vzhoda: ob stoletnici Tyrševega rojstva* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932); Franc Derganc, *Svetozor: prvi zvezek izbranih esejev* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936); Franc Derganc, »Evgenika,« *Sokolski Glasnik*, 2 (1920): 159-165; 241-248; 425-432.

¹¹⁶³ Franc Derganc, *Borba zapada in vzhoda: ob stoletnici Tyrševega rojstva* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932), X.

narod«, kolektivističen etos in nacionalistične težnje.¹¹⁶⁴ Tako ni nenavadno, da so različni avtorji evgeniko in Sokolstvo združevali še ob drugih priložnostih. Leta 1923 je ob 60-letnici G. Sokola npr. neznani avtor (morda prav Derganc) v Slovenskem narodu zapisal: »Danes govori kulturni svet o evgeniki in misli pri tem na dejanja, ki hočejo telesno ozdraviti in izpopolniti od moderne kulture pokvarjeni človeški rod. **Sokolstvo je evgenika najplemenitejše in najpopolnejše vrste**, ker nudi po svojih idejnih načelih ne samo telesno zdravje in močno telo, temveč tudi rezervoar odpornosti proti pesimističnim silam družbe.«¹¹⁶⁵

O sorodnosti omenjenih gibanj priča tudi dejstvo, da so se prominentni člani sokolskih društev navduševali nad evgeniko (Ivan Oražen, prvi starosta Jugoslovanskega Sokola je, kot že poudarjeno, podprl Dergančevo idejo o ustanovitvi evgeničnega društva),¹¹⁶⁶ in seveda obratno, prominentni evgeniki (npr. Božo Škerlj¹¹⁶⁷ in srbski zdravnik Vladimir Stojanović¹¹⁶⁸) so se navduševali nad sokolstvom. Notice v dnevnem časopisju pričajo, da so sokolska društva občasno organizirala evgenična predavanja.

Kako pa se je npr. na evgeniko odzvala Sokolom konkurenčna katoliško usmerjena Orlovska organizacija? Po pregledanih virih sodeč, pretiranega navdušenja zanjo ni kazala. Njene revije (Mladost, Orlič in Orlovski koledar) so sicer občasno objavile kakšen članek o škodljivosti alkoholizma in pomenu spolne vzdržnosti ter delu Orla za narodno zdravje, vendar se v eksplicitne evgenične vsebine ob tem niso spuščale. Kljub temu lahko tudi pri orlih zasledimo idejo, ki je zbliževala Sokole in evgenike, torej željo po izgradnji novega tipa človeka, ki bo služil interesom naroda oziroma »rasi«. Kot je npr. pisalo leta 1922 v Mladosti: »V predavanjih čujemo lepe nasvete, kako naj se Orli čuvajo bolezni, kako naj se krepijo telesno, s tem dvigajo v sebi krepko raso, krepko steblo na zdravem narodnem telesu.«¹¹⁶⁹

Podobno se je v tistem času razmišljalo in delalo tudi na Hrvaškem oziroma znotraj hrvaških (sokolskih) organizacij. Kakor pojasnjuje antropologinja Sanja Djurin: »Po izkušnji prve svetovne vojne se je gimnastiko začelo povezovati s patriotizmom in je bila videna kot most, ki je pri dečkih povezoval šolsko obdobje z obdobjem vojaščine. Nasprotno se je pri

¹¹⁶⁴ Glede povezav med Sokolstvom in nacionalizmom glej: Tomaž Pavlin, »State, Gymnast society and national idea: case study of national example,« v *Šport, narod, nacionalizem. Zbornik referatom VIII. ISHPES seminarja in Mednarodne družboslovne konference o športu*, ur. Tomaž Pavlin (Ljubljana: Fakulteta za šport, 2006).

¹¹⁶⁵ »Ob jubileju matice slovenskega Sokola,« *Slovenski narod*, 30. 9. 1923 (št. 223, leto 56), 1.

¹¹⁶⁶ Franc Derganc, »Človek in zdravnik,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 65-74

¹¹⁶⁷ O tem priča tudi njegovo kar intenzivno dopisovanje in sodelovanje s sokolskimi organizacijami. Glej: Korespondenca med Škerljem in Savezom Sokola Kraljevine Jugoslavije, leto 1934, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹¹⁶⁸ Rory Yeomans, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest and New York: CEU, 2007), 83-122.

¹¹⁶⁹ Justin, »Delo in boj Orla za narodno zdravje,« *Mladost* 15 (1922): 5-7.

deklicah telovadbo razumelo kot ustrezno predpripravo na porod in materinstvo.«¹¹⁷⁰ Sanja Đurin še pojasnjuje, da so s telesnimi vajami pokušali tudi vzpostaviti posebno stanje duha in jasno definirane vrednote ter, lahko bi rekli, spolne vloge. Gre torej za »disciplinatorno funkcijo gimnastike«, ¹¹⁷¹ za biopolitično upravljanje prebivalstva prek discipliniranja telesa prav v želji po evgeničnem izboljšanju naroda kot celote.

Tovrstna naziranja in povezave seveda niso bila lastna samo slovenskim oziroma jugoslovanskim avtorjem ter slovenskim oziroma jugoslovanskim telovadnim društvom. Na začetku tridesetih let je npr. prav v »domovini« sokolskega gibanja izšel zbornik *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich ušlechtování*, v katerem je anatom in »vnet sokolski delavec« Karl Wagner objavil prispevek s zgovornim naslovom Pomen telesne vzgoje za zboljšanje rase. V njem zapisane besede so močno spominjale na zgoraj predstavljeni Dergančev kredo. Wagner je denimo trdil, da je »rodbina z zdravo zarodno plazmo in osnovana na trdnih zakonih biologije in etike [...] zanesljivo nosilec bodočnosti naroda. V rodbini je treba gojiti vse dedne osnove in nadarjenosti, ki jih narod potrebuje, [...] zatreti vse, kar ogroža z degeneracijo [...] Današnja generacija izpolni svoje naloge do jutrišnje generacije, če bo skrbela za to, da meri z evgeniškim, rasno higijeniškim prizadevanjem, s kulturo duše in telesa sistematski in neumorno k napredku človeštva¹¹⁷² [...]«.¹¹⁷³

K izboljševanju rase oziroma naroda in stvaritvi novega človeka prek telovadbe so v obravnavanem času stremeli tudi v državah, v katerih se ni razvilo »sokolsko gibanje«. Historiografija se je v preteklosti osredotočala zlasti na fašistično slavljenje lepega, gibčnega in atletskega telesa.¹¹⁷⁴ Toda nove študije so pokazale, da tudi v demokratičnih državah niso ostali indiferentni do tovrstnih predstav. Kakor npr. pojasnjuje Ina Zwenniner-Bargielovska na primeru Anglije, se je evgenična oziroma socialno-darvinistična retorika pogosto povezovala s poudarjanjem družbenih reform in gimnastične vzgoje, kar v končnem niti ni presenetljivo, če pomislimo na skupno jedro evgenike in spodbujanja k telovadbi: zgoščanje

¹¹⁷⁰ Sanja Đurin, »Change of intimacy - change of society : politics of sexuality in Croatia (doktorska disertacija. ISH, 2010), 27.

¹¹⁷¹ Sanja Đurin, »Change of intimacy - change of society : politics of sexuality in Croatia (doktorska disertacija. ISH, 2010), 27.

¹¹⁷² Poudarila Ana Cergol Paradiž.

¹¹⁷³ Božo Škerlj, »O enakovrednosti evropskih ras,« *Jutro*, 1.1. 1935 (št. 1, leto 16), 12.

¹¹⁷⁴ Glej npr. George L. Mosse, *Nacionalizem in seksualnost. Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi* (Ljubljana, založba Cf, 2005).

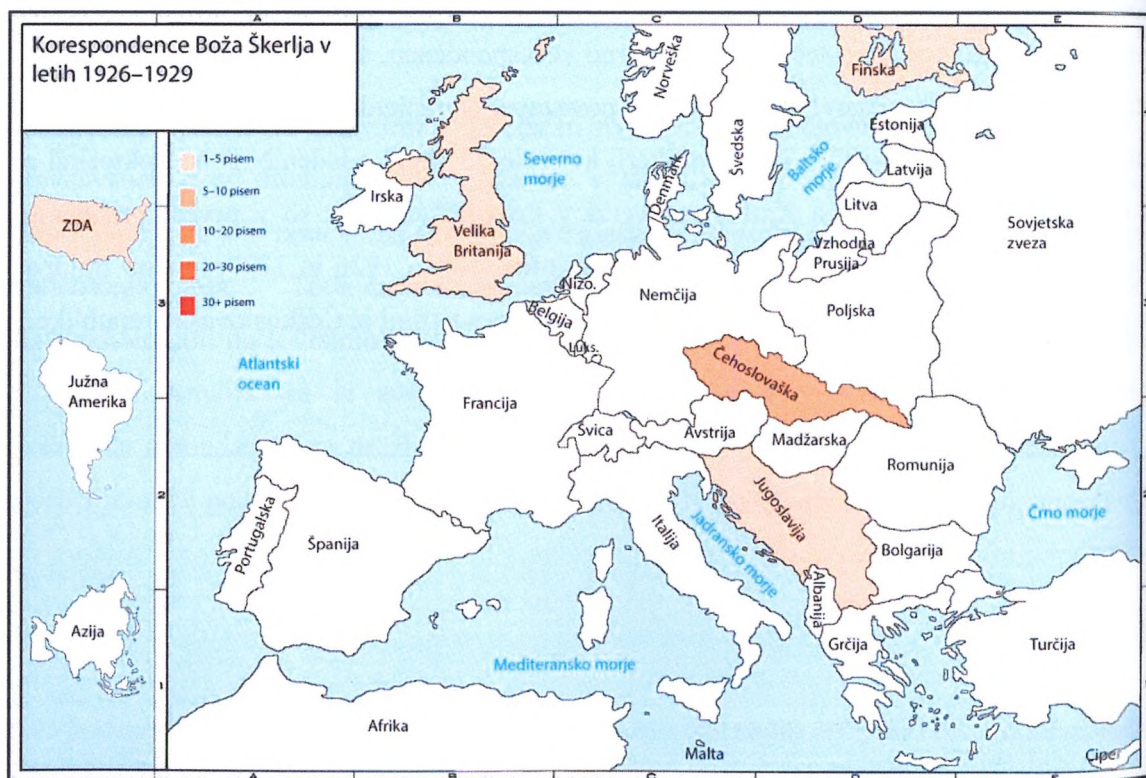
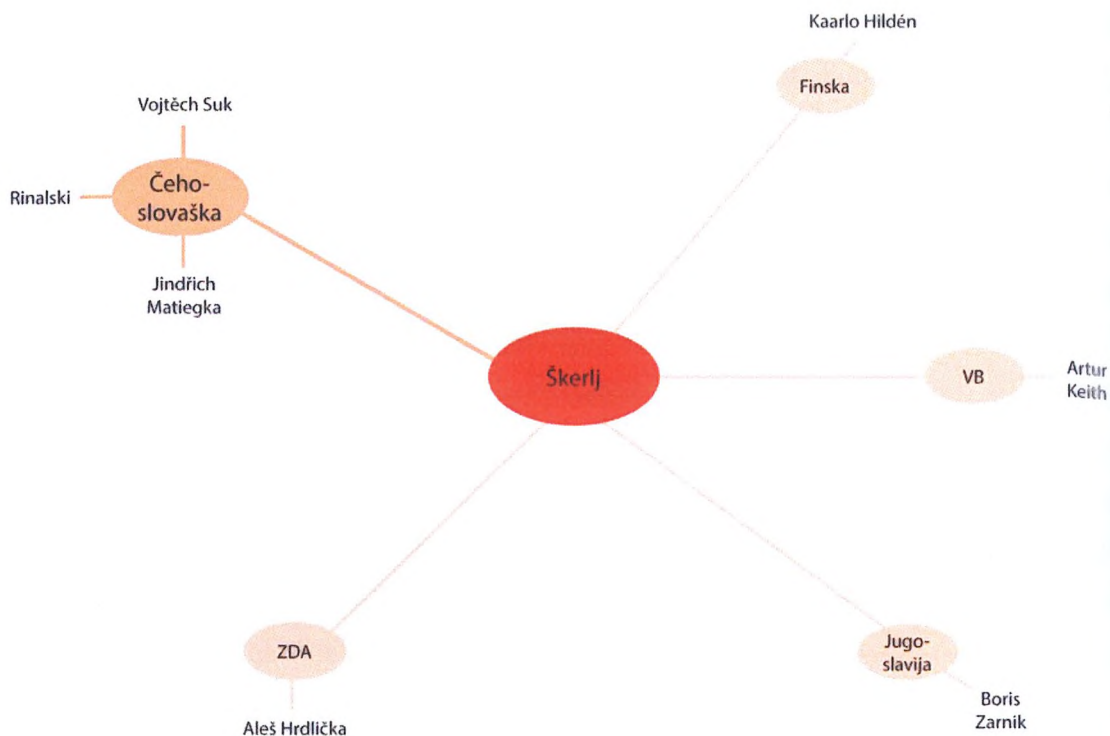
nacionalističnih vrednot in nova osrediščenost na telo, t.i. »korporalni modernizem«, o katerem smo zgoraj že podrobno razpravljali.¹¹⁷⁵

Iz zgornjih izvajanj sklepamo, da »sokolska« oziroma »gimnastična evgenika«, še bolj pa seveda »katoliška evgenika«, presegajo ozke okvire nacionalnih meja in posameznih avtorjev ter so po svoje vsaj delni produkt mednarodnih intelektualnih tokov, »znanstvenih« mrež in transferjev. Predpostavljati je mogoče, da je Derganc ideje o svoji sokolski evgeniki prevzel od Čehov, Škerlj svoje rigorozno zagovarjanje prisilnih sterilizacij od Nemcev ali Američanov, Anton Breclj svojo »katoliško evgeniko« od Casti Connubii itd. Analiza evgeničnih gibanj v posameznih državah oziroma znotraj posameznih narodov torej ostaja nepopolna, če hkrati ne upoštevamo transnacionalnih zakonitosti in zgledov, znotraj katerih so nastala ta gibanja.

MREŽA ZGLEDОВ IN POVEZAV

Pri umestitvi slovenskih evgenikov v mrežo transnacionalnih vplivov je smiselno začeti pri Božu Škerlju, ne samo zaradi njegovega aktivnega udejstvovanja na tem področju, ampak tudi zato, ker je za seboj pustil obširno korespondenco, s katero je mogoče natančno, leto za letom izrisati njegove (mednarodne) povezave. Ohranjenim pismom lahko sledimo od leta 1926 oziroma leta 1927. Tedaj je Škerlj kot šele 23 -letni mladenič ravno doktoriral pri prof. Jindrichu Matiegki na Karlovi univerzi v Pragi. Tudi sicer so v prvem prikazanem obdobju, ki smo ga pragmatično omejili na čas med letoma 1926 in 1929, močno izstopale povezave s kolegi iz države, v kateri je doktoriral, torej s tistimi iz Češkoslovaške republike.

¹¹⁷⁵ Ina Zweiniger-Bargielowska, *Managing the Body: Beauty, Health, and Fitness in Britain, 1880–1939* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

Zemljevid 1 (Vir: Škerljeva korespondenca, 1926-1929, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani)

Češkoslovaška je v tistem obdobju že imela precej močno evgenično gibanje. Leta 1915 je npr. bilo ustanovljeno prvo češko evgenično društvo, češki evgeniki so v času prve svetovne vojne tudi aktivno sodelovali pri prvem in zadnjem avstrijskem ministrstvu za narodno zdravje.

Po prvi svetovni vojni, ko so (podobno kot jugoslovanske) tudi javne akterje novonastale Češkoslovaške republike prevzeli optimistični obeti »novega časa«, so evgenične pobude kajpada še bolj zaživele. Leta 1923 ustanovijo češki evgenični inštitut, s tovrstnimi raziskavami pa se ukvarjajo tudi na drugih ustanovah. Že vse od leta 1918 so češki evgeniki vključeni v mednarodno mrežo, leta 1921 denimo sodelujejo na evgenični konferenci v New Yorku. Čeprav sprva sledijo zlasti ameriškim in angleškim zgledom, kasneje izkažejo izrazito protinemško in profrancosko orientacijo, kar seveda ni presenetljivo glede na tedanje trende v češki zunanji politiki. Profrancoska in hkratna protinemška usmerjenost se verjetno zrcalita tudi v njihovih evgeničnih idejah, ki so bliže lamarkijanskemu konceptu dedovanja. Posledično poudarjajo vplive okolja, se borijo proti socialnim boleznim, prostituciji, zagovarjajo reformo babištva, med negativnimi evgeničnimi sredstvi pa se še najbolj navdušujejo nad obveznimi predporočnimi spričevali. Predvsem pa je pomembno, da se ostro zoperstavijo nemškemu evgeničnemu rasizmu in rasni antropologiji ter njunim opredelitvam o Slovanu kot manjvrednem drugem.

V češko evgenično gibanje so bili bolj ali manj aktivno vključeni nekateri Škerljevi korespondenti, npr. njegov mentor Jindrich Matiegka, njegov prav tako »očetovski učitelj« Karel Herford, delno tudi Aleš Hrdlička in Bohumil Sekla.¹¹⁷⁶ Vprašanje, ki se na tem mestu postavlja, je torej jasno – so Škerlja v evgenično razmišljanje vpeljali ravno češki kolegi in je v zvezi s to disciplino sledil prvenstveno njihovim zgledom? Viri ne ponujajo povsem enoznačnega odgovora. Po eni strani je Škerlj zvesto spremljal vse češke evgenične podvige in z njimi seznanjal tudi jugoslovansko javnost.¹¹⁷⁷ Občasno je češke avtorje, npr. Karla Herforta, citiral v svojih tekstih in nekatere izmed svojih bolj evgenično naravnanih tekstov objavljal v čeških evgeničnih revijah.¹¹⁷⁸ Po drugi strani pa je s svojimi češkimi

¹¹⁷⁶ Michal Šimůnek, »Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plans for the Regulation of Human Heredity in the Czech Lands, 1900–1925,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900–1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest and New York: CEU, 2007), 145–166.

¹¹⁷⁷ Božo Škerlj, »O enakovrednosti evropskih ras,« *Jutro*, 1.1. 1935, (št. 1, leto 16), 12.

¹¹⁷⁸ Božo Škerlj, »Problem manjevrednog deteta s vidika eugenike,« *Glas nedužnih* 2 (4), št. 4–6 (1936): 109–121; Pismo Škerlja dekanu FF Univerze v Ljubljani, 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

korespondenti, s pomembnima izjemama Karla Herforda¹¹⁷⁹ in Bohumila Sekle,¹¹⁸⁰ le redko razpravljaj o evgeniki. Tudi njegove evgenične koncepcije so se na nekaterih mestih razlikovale od zgoraj predstavljenih čeških koncepcij. Kot je bilo že večkrat pokazano, Škerlj ni kazal profrancoske orientacije in ni pretirano poudarjal vplivov okolja (seveda tudi češki evgeniki niso enoznačno sledili tovrstnim zgledom). Se pa je podobno kot njegovi korespondenti iz Češkoslovaške republike opredeljeval do nemškega evgeničnega rasizma, vendar bomo o tem podrobneje spregovorili v posebnem poglavju.

Vplive iz češkega okolja je možno zaznati tudi pri drugih, bolj »lamarckiansko« usmerjenih slovenskih piscih o evgeniki. Franc Derganc je v svojih tekstih večkrat omenjal ali citiral češke avtorje, od Myroslava Tyrša do Masaryka, sicer najbolj znanih čeških evgenikov pa pri tem ni izpostavljaj.¹¹⁸¹ Podobno velja za Iva Pirca, ki se je intelektualno formiral na Češkem. Kot že poudarjeno, je tam dokončal študij medicine in nato opravil še specializacijo iz »higiene«. Toda niti on se v svojih evgeničnih tekstih običajno ni neposredno skliceval na češke evgenike. Če sklenemo, bi torej lahko ponovili, da so slovenski avtorji sicer le redko neposredno citirali češka strogo evgenična besedila, kljub temu pa so bili seznanjeni s češkimi evgeničnimi podvigi, saj so se nekateri med njimi šolali prav v tej državi, poleg tega je o češki evgeniki redno poročalo tudi slovensko dnevno časopisje.¹¹⁸² Končno pa je tako slovenske kot tudi češke intelektualce družila potreba, da odgovorijo na nemški evgenični rasizem in rasno antropologijo, ki je bila pogosto naperjena proti slovanskemu prebivalstvu, kar bi lahko bil povod za medsebojne povezave na tem področju.

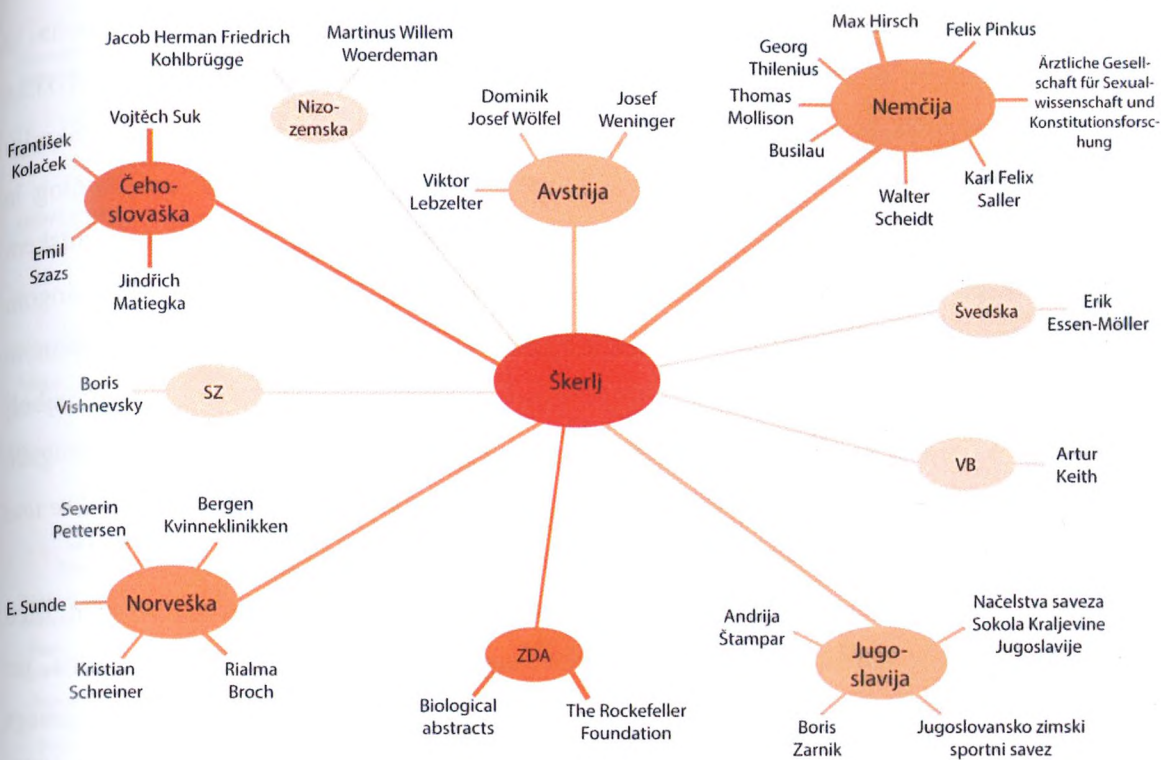
Toda vrnimo s k Škerljevi korespondenci, ki med letoma 1930 in 1932 že kaže večjo in narodno bolj raznoliko mrežo povezav. Škerlj vzpostavi oziroma poskuša vzpostaviti stike zlasti z nemškimi, avstrijskimi in skandinavskimi kolegi tudi zato, ker v tem času, kot že poudarjeno, odide na študijsko potovanje po Nemčiji, leta 1933 pa še na Norveško.

¹¹⁷⁹ Že v letu 1933 se je Herford npr. zelo zanimal za Škerljevo delo na prostitutkah in ga kasneje tudi povabil, da nekaj o tem napiše za 'Uchylné mladež'. (Korespondenca med Škerljem in Herfortom, 1933-1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.).

¹¹⁸⁰ Sekla je od leta 1936 Škerlju pošiljal informacije o napredovanju evgenike na Češkem, kar je potem Škerlj objavil v svoji reviji. Med drugim mu je razlagal, da je asistent Meisner razlikuje gensko stanje in telesno konstitucijo v družinah etično motenih zapornikov. Tožil se je tudi nad tem, da ima češka evgenična organizacija premalo moči, da bi delovala učinkoviteje kot le s propagando. S Škerljem se je izmenjeval tudi evgenično čtivo itd. Korespondenca med Škerljem in Bohumilom Seklo, 1936-1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹¹⁸¹ Franc Derganc, *Borba zapada in vzhoda: ob stoletnici Tyrševega rojstva* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932).

¹¹⁸² Glej npr. XXX.

Zemljevid 2 (Vir: Škerljeva korespondenca, 1930-1932, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani)

Med Škerljevimi dopisovalci odkrijemo nekatera znana in pomembna imena iz zgodovine evgenike in rasne antropologije. Že leta 1929 se med pismi npr. znajde vizitka predsednika ameriškega Naravoslovnega muzeja Henryja Fairfielda Osborna, ki se Škerlju zahvaljuje za članek Kako naj razumemo dinarsko raso.¹¹⁸³ Osborn je bil paleontolog in predan evgenik, znan po svojih izrazito rasističnih koncepcijah in protiimigrantskem aktivizmu. Med letoma 1930 in 1932 si nato Škerlj dopisuje z nizozemskim antropologom **Jacobom Hermanom Friedrichom Kohlbrüggerjem**, norveškim anatomom Kristianom Emilom Schreinerjem in avstrijskim antropologom Viktorjem Lebzelterjem. Toda najbolj številčni so v tem času njegovi stiki z nemškimi raziskovalci, večinoma tako ali drugače povezanimi z ustanovo *Kaiser-Wilhelm-Instituts für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik*, na kateri je Škerlj delal v času svojega bivanja v Nemčiji.¹¹⁸⁴

Škerljevi (nemški) dopisovalci so sledili precej različnim ideološkim usmeritvam. Med njimi najdemo tako pronatalistično usmerjenega rasnega higienika Thomasa Mollisona, pri katerem je promoviral celo zloglasni Joseph Mengele,¹¹⁸⁵ kot tudi reformno usmerjenega judovskega ginekologa Maxa Hirscha. Prav s slednjim si je Škerlj med letoma 1931 in 1933, če izvezamemo češkega antropologa Vojtěcha Suka in Rockefellerjevo fundacijo, izmenjal največ pisem. Njuni pogovori so se sicer povečini nanašali zgolj na izmenjavo literature in lastnih člankov.¹¹⁸⁶ Podobno velja tudi za ostala pisma, ki jih je Škerlj razposlal ali prejel v analiziranem triletju (torej med letoma 1930 in 1932). Razmeroma skopa vsebina ohranjene korespondence nam tako preprečuje, da bi natančnejše analizirali naravo njegovih povezav, vzpostavljenih v tem obdobju.

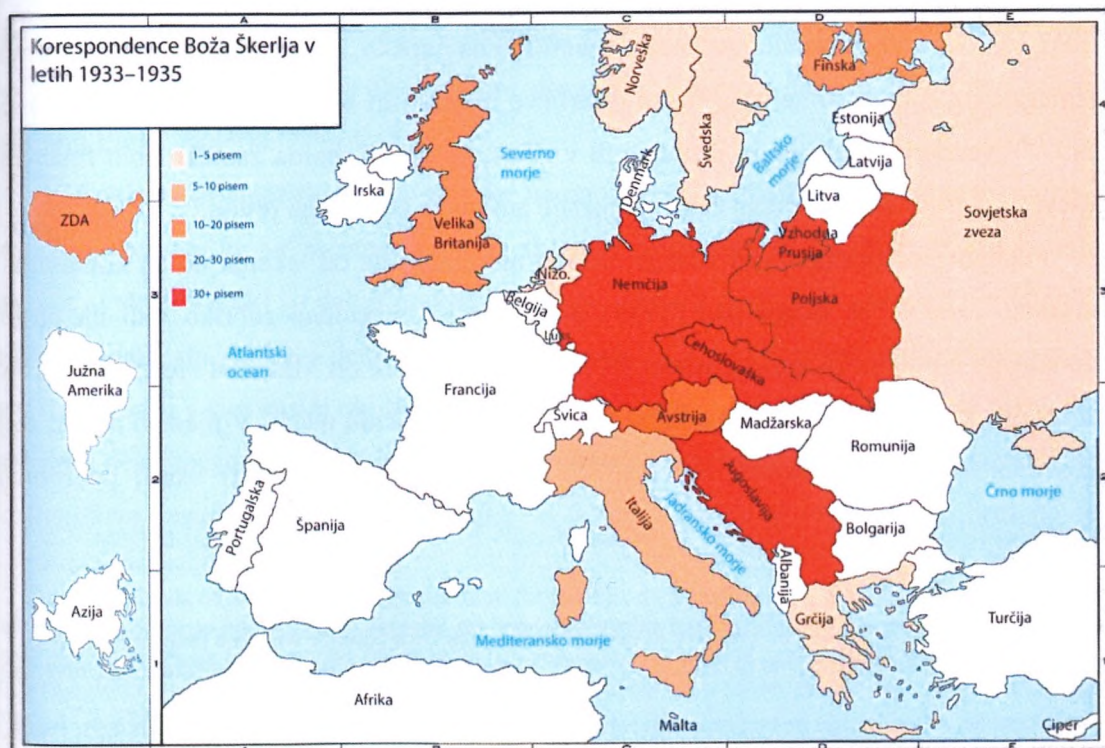
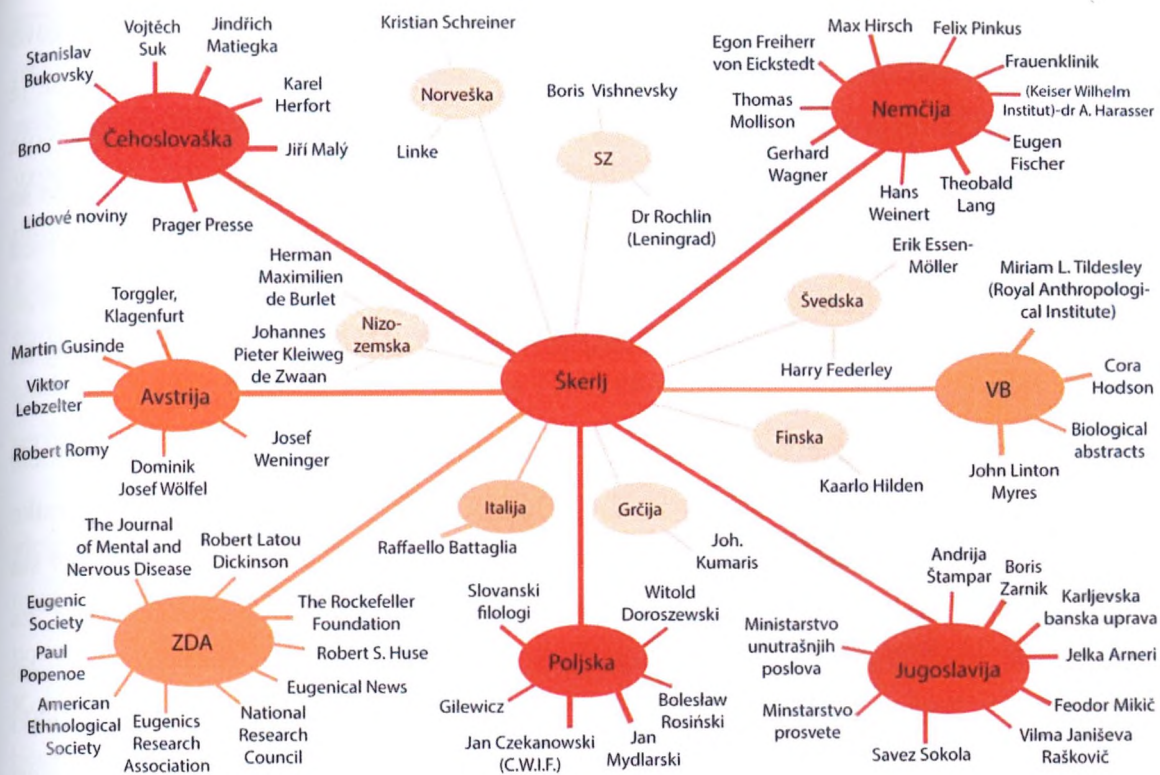
Toda v naslednjem triletju (1933–35) je zgodba že nekoliko drugačna. Škerljeva korespondenca se še bolj pomnoži in postaja vsebinsko vse bolj bogata. Geografsko je ponovno v veliki meri skoncentrirana na področje Severne in Srednje Evrope ter vse bolj Poljske, kamor leta 1934 Škerlj ponovno odide na študijsko potovanje, in ne nazadnje Amerike.

¹¹⁸³ Pismo Henryja Fairfielda Osborna Škerlju 20.9.1929, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹¹⁸⁴ Glede podrobne zgodovine te ustanove in njenih delavcev glej: Hans-Walter Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945* (Göttingen: Wallstein verlag, 2003).

¹¹⁸⁵ Glede biografije Thomasa Mollisona glej: Hans-Walter Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945* (Göttingen: Wallstein verlag, 2003).

¹¹⁸⁶ Škerlj npr. Hirschu pošlje dve svoji deli: že omenjeno »Körpermessung an Prostituierten« in »Physiologische Fettleibigkeit«. Korepondenca med Škerljem in Maxom Hirschem, 1930- 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Zemljevid 3 (Vir: Škerljeva korespondenca, 1933–1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani)

V sklopu Škerljevih ameriških povezav je vredno posebej izpostaviti zlasti njegovo dolgoletno prijateljstvo s svetovno znanim evgenikom Paulom Popenoejem, s katerim se je prvič pisemsko seznanil prav leta 1933, ko sta si (verjetno na pobudo Škerlja) izmenjala svoja dela. Popenoe je Škerlju ob priliki poslal svojo knjigo *Sterilization for human betterment* in še nekatere druge študije, z upanjem, da bo slovenski evgenik razširil njihova načela med Jugoslovane, kar bo zelo koristilo človeštvu.¹¹⁸⁷ Škerlj je njegov nasvet vsekakor upošteval, saj je že leta 1934 odlomek omenjene publikacije objavil v *Zdravniškem vestniku* in nekaj let kasneje še v evgeniki.¹¹⁸⁸

Popenoe je bil Škerlju naklonjen med drugim zato, ker je njegova soproga imela »jugoslovanske korenine«. Z zanimanjem je bral njegova obvestila o napredovanju evgenike v Jugoslaviji in s prav takim veseljem je komentiral njegove evgenične študije. Leta 1934 sta denimo razpravljala o Škerljevih ugotovitvah glede presežka dečkov v ustanovah za umobolne in v »slaboumnih« ter »alkoholiziranih« družinah. Popenoe ni verjel, da višku hospitaliziranih dečkov botrujejo dedni faktorji, pač pa socialni vzroki. slaboumni osebki moškega spola naj bi bili namreč za družbo nevarnejši, zaradi česar naj bi se v večji meri težilo k njihovi čim hitrejši izolaciji. Povsem presenetljive pa so se mu zdele ugotovitve o presežku dečkov v slaboumnih družinah, posumil je na napako, saj bi sam pričakoval obratno sorazmerje. Popenoeju so se na splošno Škerljeve meritve in rezultati zdeli tehtni in dovolj izčrpni,¹¹⁸⁹ vendar prošnji, da bi jih objavili v ZDA, ni ugodil, bojda zaradi slabih finančnih pogojev, s katerimi so se v tistem času spopadale ameriške evgenične revije.¹¹⁹⁰

Popenoejeve pesimistične besede Škerlja niso odvrnile od iskanja novih kontaktov z Američani. Tako je že istega leta (1934) poslal svojo evgenično rubriko tudi na naslov Nacionalnega komiteja za zdravje mater (National Committee on Maternal Health), ameriške organizacije, ki je podpirala širjenje kontracepcije in evgeničnih načel. V njenem imenu se je z radovednostjo odzvala Robert S. Huse¹¹⁹¹ in izrazila željo, da bi ji Škerlj podrobneje

¹¹⁸⁷ »I am sure that any publicity you can give to this subject in your own country will be a real contribution to human welfare« (Popenoejevo pismo Škerlju, 27. 6. 1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani..)

¹¹⁸⁸ Paul Popenoe, »Sterilizacija ne bo preprečila rojstva genijev,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 648-653; Paul Popenoe, »Operacija,« *Evgenika* 1, št. 2, (1935): 21-26.

¹¹⁸⁹ Korepondenca med Škerljem in Paulom Popenoejem, 1933-1934, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹¹⁹⁰ »I doubt very much if it will be possible to get this material published in the US. All of the scientific journals are heavily handicapped financially and obliged to cut down their activities«. (Popenoejevo pismo Škerlju, 27. 6. 1933, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani).

¹¹⁹¹ Korepondenca med Škerljem in Robert Huse, 1934, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

predstavil rodnostno problematiko in evgenične pobude v Jugoslaviji,¹¹⁹² ter mu kasneje tudi predlagala, da se poveže s Coro Hodson, tajnico IFEU,¹¹⁹³ ki naj bi nestržno spremljala in pričakovala novice iz ostalih evropskih držav. Cora Hodson je nato Škerlju pomagala vzpostaviti stik še s Harryjem H. Laughlinom. Tudi pri Laughlinu je Škerlj naletel na radovednost in naklonjen odziv. Slavni ameriški evgenik je odpisal, da bo uredniški odbor *Eugenical news* z veseljem izmenjeval svoj časopis z Evgeniko.¹¹⁹⁴ Tako je Škerlj počasi zbral obilo ameriške literature, s katero je zapolnil svojo »privatno biblioteko«v okviru antropološkega odseka, ki je obsegala kar 5.600 strokovnih publikacij, med temi seveda tudi serijo številčk revije *Eugenical news* in *Eugenics review*.¹¹⁹⁵

Popenoe, pa tudi drugi ameriški in angleški dopisovalci so zagotovo igrali pomembno vlogo pri Škerljevih koncepcijah evgenike, saj je z njimi daleč najpogosteje razpravljajal o tovrstnih vsebinah. S precej bolj številnimi češkimi, pa tudi nemškimi kolegi, si je namreč povečini, kot že omenjeno, pisal o antropologiji. Ugotovitev seveda ni presenetljiva. Kontaminacijo z »anglosaksonskim stilom« jasno odraža tudi vsebina njegovih evgeničnih besedil, v katerih so ameriški in angleški avtorji tudi občasno povzeti in citirani. Že v *Antropološki študiji o vprašanju manjvrednega otroka* tako npr. navaja zgoraj omenjeno delo *Sterilization for human betterment*, v Evgeniki pogosto povzema notice iz revije *Eugenical news*, v drugi polovici tridesetih let citira druga Popenoejeva dela in razprave angleškega psihiatra Eliota Slaterja.¹¹⁹⁶ –

Angleški in ameriški vplivi se sicer namnožijo šele v kasnejših Škerljevih evgeničnih besedilih, medtem ko se začetne razprave skoraj v celoti, kot že poudarjeno, navezujejo na nemške avtorje. Vzroki so delno praktične narave – Škerlj se je veliko bolje kot v angleškem znašel v nemškem jeziku – delno pa izvirajo iz ustaljenih kvaziznanstvenih paradigem, ki so se v tistem času v slovensko okolje v veliki meri še vedno prvenstveno prenašale iz nemškega (oziroma nemško govorečega) prostora. To domnevo potrjuje tudi Škerljevo razmišljanje v *Zdravniškem vestniku*: »Gibanje evgenike se je proti koncu stoletja začelo širiti ne le po

¹¹⁹² Škerlj je kajpada odgovoril z izčrpnim pismom. Razložil je, da Jugoslavija še ni uzakonila prisilnih sterilizacij, da pa so po mnenju že po aktualni zakonodaji pravnikarje možne prostovoljne evgenične sterilizacije. Zanje sicer ni vedel, da bi se izvajale tudi v praksi. Nato mu je še predstavil zakon o predporočnih spričevalih v primeru bolezni, ki bo v praksi zagotovo nalogetel na številne težave ter opisal zakonodajo in razmere glede splava. (1.7. 1934)

¹¹⁹³ O njenih pismih smo zgoraj že izčrpno razpravljali (glej str. X).

¹¹⁹⁴ Korepondenca med Škerljem in Harryem H. Laughlinom, 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹¹⁹⁵ Ivo Pirc, *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936 : spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani* (Ljubljana : Higijenski zavod, 1938), 238.

¹¹⁹⁶ Evgenika 1935-1938; Božo Škerlj, »Problem manjvrednog deteta s vidika eugenike,« *Glas nedužnih* 2 (4), št. 4-6 (1936): 109-121; Božo Škerlj, »Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice* 8 (1933): 34-102.

angleških deželah, prešlo je tudi v Ameriko, v Nemčiji sta ga povzela Schallmayer in Ploetz, od katerih si je zlasti slednji največ prizadeval z ustanovitvijo strokovnega društva. Iz Nemčije se je – zlasti po vojni – začelo širiti evgenično gibanje tudi v slovanske in deloma romanske dežele, kjer se sedaj polagoma razvija.«¹¹⁹⁷

Toda katere nemške avtorje je Škerlj v svojih tekstih najpogosteje citiral? Na številnih mestih je npr. omenjal svojega »začasno« nadrejenega Eugena Fischerja, pa tudi bivšega meniha Hermanna Muckermanna, ginekologinjo Agnes Bluhm, biologa Otmarja Freiherra von Verschuerja ter Lotharja Loefflerja, torej osebe s pomembno pozicijo znotraj KWI-ja, poleg teh pa tudi švicarskega psihiatra Augusta Forela in avstrijsko-nemškega zdravnika Rainerja Fetscherja.¹¹⁹⁸ Od naštetih avtorjev si je Škerlj nekaj pisem, po ohranjenih virih sodeč, izmenjal samo s Fischerjem,¹¹⁹⁹ in sicer mu je leta 1933 čestital ob izvolitvi za rektorja Univerze, Fischer pa mu je odgovoril s kratko, uradno zahvalno kartico.¹²⁰⁰ Slovenski evgenik se je nato v pismu Theobaldu Langu spraševal, zakaj je s tem nemškim evgenikom v zadnjih časih v tako »slabih povezavah«. Domneval je, da zato, ker je Fischerja motilo njegovo slovansko poreklo.¹²⁰¹ Omenjeni nemški raziskovalec se je namreč med svojo kariero politično preorientiral. Kakor je Škerlj naknadno pripisal na zgoraj omenjeno zahvalno kartico, naj bi bil Fischer sprva »katolik, potem protestant, potem Centrum in končno NSDAP!«¹²⁰² To pa je verjetno vplivalo na njegov odnos do Slovanov.

Nastop nacizma je, kakor bomo videli v nadaljevanju, vplival na postopno negativno sprejemanje »nemške znanosti« tako pri Škerlju kot tudi pri drugih slovenskih evgenikih. Toda odpor se je širil sporadično in razmeroma počasi. V prvi polovici tridesetih let, torej v obdobju, ko so se na Slovenskem evgenična besedila najbolj namnožila, so slovenski evgeniki povečini hvalili nemške zakone in se še močno navezovali na nemške oziroma nemško govoreče avtorje.

Eden izmed slovenskih evgenikov, ki se je denimo skorajda izključno opiral na avstrijsko in nemško intelektualno tradicijo, je bil Avgust Munda. Po njegovih prispevkih

¹¹⁹⁷ Podčrtala Ana Cergol Paradiž.

¹¹⁹⁸ Glej npr. Božo Škerlj, »Problem manjevrednog deteta s vidika eugenike,« *Glas nedužnih* 2 (4), št. 4-6 (1936): 109-121; Božo Škerlj, »Socijalno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice* 8 (1933): 34-102.

¹¹⁹⁹ V pismu Theobaldu Langu sicer trdi, da je v povezavi tudi z **Verschuerjem!** Pismo Škerlja Theobaldu Langu, 17. 11. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²⁰⁰ Korespondenca md Fischerjem in Škerljem, 1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²⁰¹ Pismo Škerlja Theobaldu Langu, 17. 11. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²⁰² Fischerjeva zahvalna kartica Škerlju, maj 1933, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

sodeč, je upošteval predvsem razprave, objavljene v berlinskem Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, pa tudi študije iz revij Zeitschrift für volksaufartung erbkunde und eheberatung in Volk und Rasse. Med posameznimi avtorji je npr. navajal nemškega profesorja kazenskega prava Eduarda Kohlrauscha, avstrijsko-nemškega zdravnika in evgenika Rainerja Fetscherja, zdravnika, biologa in vdanega nacista Lotharja Gottlieba Tiraló (1886–1974), prav tako vdanega nacističnega pravnika Falka Ruttkeja, švicarskega psihiatra Augusta Forela, Josefa Mayerja in še nekatere druge. (Ne gre sicer spregledati, da je prek nemškega medija spremljal tudi ameriške evgenične podvige.)¹²⁰³

Forela, Bauerjevo, Fischerja, Mayerja, Muckermanna in še nekatere nemške oziroma avstrijske avtorje so citirali tudi drugi slovenski pisci o evgeniki.¹²⁰⁴ Celo katoliško usmerjeni evgeniki se niso mogli izogniti njihovim vplivom, čeprav so ti, kot že poudarjeno, hkrati upoštevali še kako študijo iz latinskih držav in uradne dokumente Cerkve.¹²⁰⁵ Zaznavali so tudi hrvaške katoliške razprave o evgeniki, kakor npr. priča Ujčičeva naklonjena recenzija na zgoraj večkrat omenjeno Živkovićevo izčrpno delo *Eugenika i moral*.¹²⁰⁶

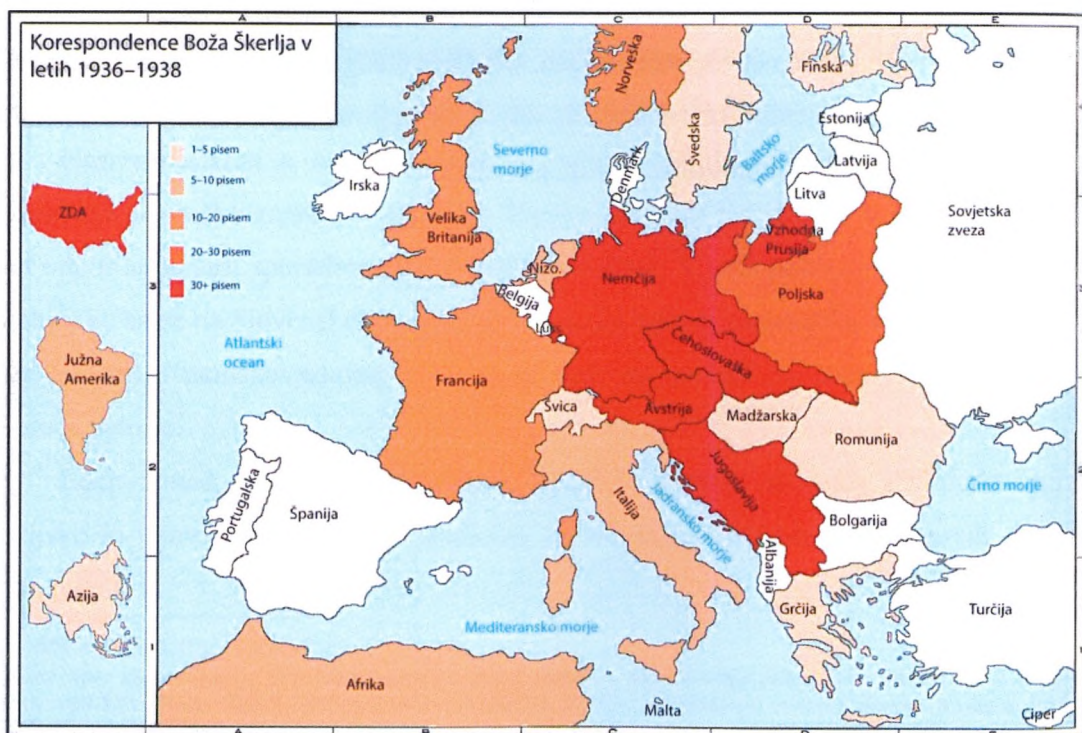
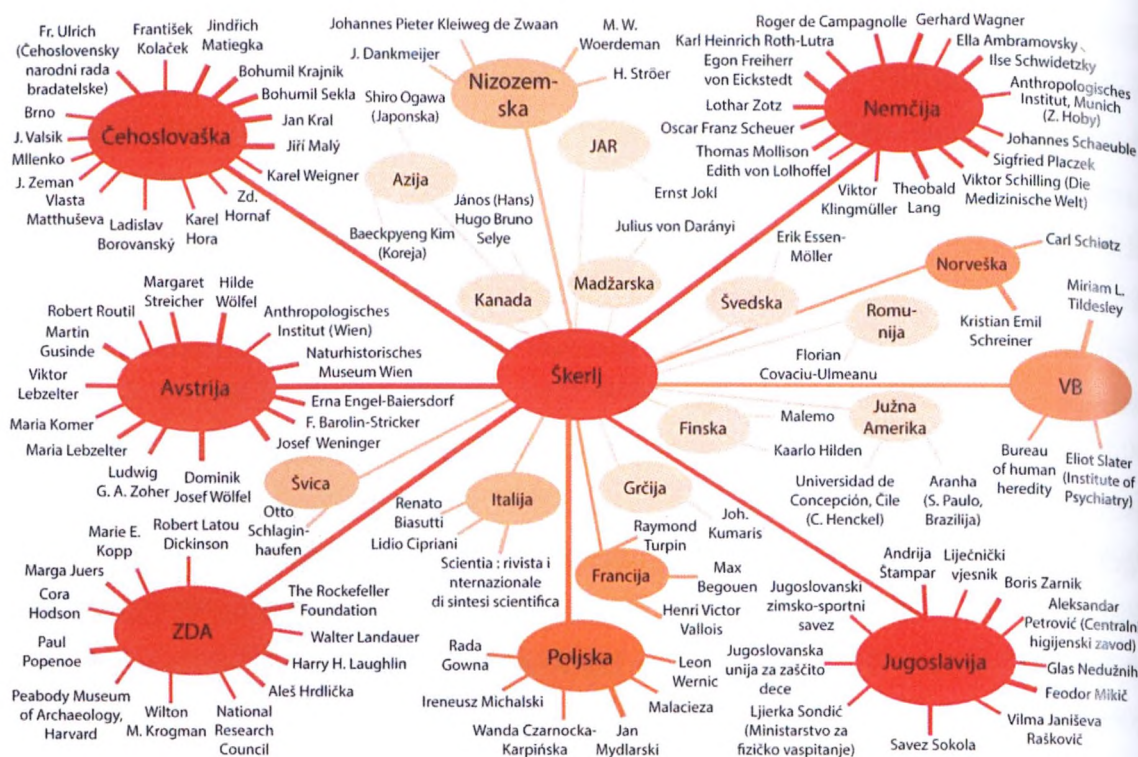
Toda vrnimo se k Škerljevi korespondenci. V naslednjem triletju, torej med letoma 1936 in 1938, se po zastopanosti posameznih držav slika od prehodnega obdobja ne razlikuje pretirano, čeprav pisma postanejo še številčnejša. Ob sicer mnogih čeških ostajajo povezave z evgeniki oziroma znanstveniki iz romanskih držav in Jugovzhodne Evrope skromnejše, čeprav v primerjavi s prejšnjim obdobje hrati pogostejše.

¹²⁰³ Glej npr. Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, 10-12 (1934): 244-269.

¹²⁰⁴ »Nadarjenci izumirajo. Zanimive ugotovitve nemškega učenjaka,« *Jutro*, 17. 10. 1931 (št. 240), 8.

¹²⁰⁵ Glej npr. Ujčič

¹²⁰⁶ Josip Ujčič, Živković dr. Andrija, *Eugenika i moral*, Bogoslovnik vestnik 14 (1934): 86.

Zemljevid 4 (Vir: Škerljeva korespondenca, 1936-1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani)

na področju nekdanje Jugoslavije Škerlj, če izvzamemo sorodnike in uradno pošto, nima pretirano veliko dopisovalcev. Čeprav jih ima v tem obdobju več kot v prejšnjih. Med v Srbiji ali na Hrvaškem živečimi privrženci evgenike sta tako dolgoletne pisne stike z njim gojila dva raziskovalca: že večkrat omenjeni biolog Boris Zarnik in na hrvaškem živeči demograf slovenskega rodu Fedor Mikič, nekaj pisem si je izmenjal z Andrijo Štamparjem in Vilmo Janiševo - Rašković,¹²⁰⁷ ki je leta 1936 celo prispevala članek za *Evgeniko*.¹²⁰⁸ Z vsemi omenjenimi avtorji, z izjemo Zarnika, praviloma Škerlj v pismih ni neposredno razpravljajl o evgeniki, pač pa se je posvečal drugim »strokovnim« vprašanjem. S Fedorjem Mikičem sta povečini debatirala o vitalni statistiki,¹²⁰⁹ z Vilmo Janiševo - Rašković pa o ginekologiji, zlasti o menarhi. Samo na določenih mestih sta se dotaknila tudi evgenike oziroma demografskopolitičnih vprašanj. Tako je Škerlj Raškovićevo tako rekoč prosil, naj mu pomaga razvozlati »prevaro Knaus-Ogina«, ker »da pri nas klerikalci in tudi klerikalški zdravniki lažejo brez sramu [Sam ne more verjeti], kako lahko ti ljudje verjamejo temu [,] kar napišejo o Ogino-Knausu [Pravi,] da ima že pripravljen material o urejenosti in neurejenosti menstrualnega cikla, s čimer pade cel obstoječi sistem Ogino-Knausa«. Dalje Škerlj Raškovićevo tudi prosi za zanesljivo besedilo z zdravniškega kongresa o splavu. Pravi, da ima sicer že dve besedili (najverjetneje Potrčevo in Stefanovićevo?), ki pa naj ne bi bili zanesljivi. Naprej v pismu sprašuje, kako je bilo v Münchnu in ali je bilo kaj zanimivega s področja Evgenike. Odgovor na zadnje vprašanje Vilma Janiševa - Rašković nato, kot že omenjeno, predstavi v Škerljevi reviji.¹²¹⁰

Kar se tiče Škerljevih stikov z ostalimi znanimi jugoslovanskimi evgeniki, lahko prek podatkov, ki jih je pošiljal angleškim in ameriškim dopisovalcem, domnevamo, da je verjetno osebno poznal tudi Kostića, Stefanovića in Maleša, vendar obširnejše korespondence (po

¹²⁰⁷ Korespondenca med Škerljem in Andrijo Štamparjem (1930-1939); Korespondenca med Škerljem in Fedorjem Mikičem (1934-1940); Korespondenca med Škerljem in Vilmo Janiševo Rašković (1935-1940), vse Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²⁰⁸ Vilma Janiševa Rašković v omenjem članku pojasnjuje zaključke kongresa nemških ginekologov, ki se je vršil leta 1935 v Münchu in na katerem so razpravljali o kontracepciji in evgenični sterilizaciji. Pri tem ne podaja svojih sodb, le povzema zaključke posameznih govorcev na kongresu. Samo v sklepnem delu še trdi, da so udeleženci prvenstveno vpoštevali starodavno medicinsko načelo »non nocere«, ki pa se pri evgeniki ne nanaša na interse posameznika ampak skupnosti kot celote. Vilma Janiševa Rašković, »Eugenička pitanja rešavana na XXIV. Sestanku nemčakih ginkologa u Mühenu 22.-26. Okt. 1935 god,« *Evgenika* 2, št. 1 (1936): 1-5.

¹²⁰⁹ Ker Škerlj, kakor je sam priznal, ni bil tako spreten v matematiki kot Mikič, mu je zadnji večkrat pomagal pri antropoloških izračunavanjih. Skupaj sta tako ugotovila, da bo povprečna vpišina deklet v prihodnosti padala. Ob neki drugi priložnosti pa sta se zgražala nad nekimi nestrokovnimi članki, objavljenimi v Jutru, ki naj bi bojda kazali, da rodnost v Ljubljani in Mariboru narašča, kar po njunem mnenju naj ne bi bilo resnično. Glej korespondenco med Škerljem in Mikičem, 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²¹⁰ Pismo Škerlja Janiševi-Rašković, 3. 11. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

ohranjenih virih sodeč!) z njimi ni gojil, verjetno zaradi jezikovne pregrade.¹²¹¹ Kljub svojemu izjemnemu poliglotizmu se je namreč očitno slabo znašel tudi v srbohrvaškem jeziku. Do Maleša pa je, predvsem v zadnjih letih, imel še druge zadržke. V več pismih drugim akademikom je izrazil nestrinjanje z njegovim načinom raziskovanja. Npr. v pismu Jovanu Erdeljanoviću je o njem povedal naslednje: »Žal mi je, da sem moral prav jaz obsoditi svojega kolega Maleša, s katerim sem bil doslej v povsem dobrih odnosih, toda nisem mogel drugače. Vidi se, kako nima šole, ne sistema. Ker sicer nekatere njegove ideje so dobre. Škoda.«¹²¹² Tudi v svojih evgeničnih tekstih se Škerlj večinoma ni skliceval na srbske ali hrvaške avtorje, je pa tu in tam v Evgeniki objavil recenzije srbskih ali hrvaških razprav oziroma publikacij.¹²¹³

Še bolj od »jugoslovanskega« okolja, znotraj katerega je vendarle vsaj v zvezi z antropologijo našel nekaj dopisovalcev, je, vsaj po korespondenci sodeč, Škerlju do leta 1938 ostajal tuj in nedostopen »latinski« milje. Predpostavljati je možno, da ga je od njega ločevala drugačna svetovnonazorska usmeritev, ki se je ne nazadnje odražala tudi v različnih pogledih na evgeniko. Škerlj se je med drugim imel za protestanta.¹²¹⁴ Čeprav se je v tridesetih letih trudil, da bi npr. vzpostavil stike vsaj s francoskimi raziskovalci. Kakor je leta 1936 pisal angleški antropologinji Miriam Louise Tildesley: »[K]ar se tiče našega posla, vam moram povedati, da s strani gospoda profesorja Valloisa še nisem dobil odgovora. Ne vem [,] zakaj imam s Francozi tako slabe povezave. Poslal sem jim npr. vse svoje separate, pa mi nikoli niso odgovorili.«¹²¹⁵ V letu 1937 se je sicer zgoraj omenjeni francoski raziskovalec, Henri Victor Vallois, ki je v tistem času urednikoval slavni *Revue d'Anthropologie*, končno odzval na Škerljevo pismo. Vzpostavila sta strokovno antropološko debato in tudi iskala možnost, da bi se srečala osebno. Vendar Vallois ni ugodil njegovi prošnji, da bi znano *Revue d'Anthropologie* brezplačno izmenjevali s »Prirodoslovnim društvom.«¹²¹⁶ Istega leta si je Škerlj izmenjal nekaj bolj ali manj formalnih pisem še z dvema francoskima raziskovalcema,

¹²¹¹ Glej npr. Škerljeva pisma Cori Hodson, 1935-1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²¹² Škerljevo pismo Jovanu Erdeljanoviću (19. 7. 1939), Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²¹³ Glej npr. Božo Škerlj, »Ratković S., Što je narod,« *Evgenika* 2, št. 3 (1936): 46; Božo Škerlj, »Glas nedužnih,« *Evgenika* 2, št. 3 (1936): 47; Božo Škerlj, »Glas nedužnih III,« *Evgenika* 3, št. 5 (1937): 79-80; Božo Škerlj, »Književnost,« *Evgenika* 4, št. 1 (1938): 15-16. Božo Škerlj, »Mikič, F., Alkoholizam medju srednješkolkama Dravske banovine,« *Evgenika* 3, št. 2 (1937): 30.

¹²¹⁴ ZAMU 4, Rektorat, akt 63/943 (»Božidar Škerlj«).

¹²¹⁵ "Was unsere geschäftliche sache anbelangt, muss ich ihnen sagen, das ich von H. prof. Valois bisher keine Nachricht erhalten habe. I weisz nicht, warum ich mit Frankreich überhaupt so schlechte verbindungen habe. Ich habe Z. b. auf alle maine Separatsendungen noch nie Antwort bekommen!" (Pismo Škerlja Miriam L. Tildesley, 1. 11. 36, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.)

¹²¹⁶ Korepondenca med Škerljem in Henrijem Victorjem Valloisom, 1936.

paleontologom Maxom Begouenom in slavnim genetikom Raymond Turpinom. Slednji ga je povabil na mednarodno evgenično srečanje v Parizu, vendar se Škerlj zaradi zdravstvenih težav dogodka ni udeležil. Kasneje med njegovo korespondenco ne najdemo več pisem iz Francije.¹²¹⁷

V nasprotju s francoskimi je Škerlj tudi v letih 1936–1938 ohranjal močne vezi s avstrijskimi in nemškimi korespondenti. Čeprav si je z nekaterimi izmed njih zaradi vse večjega političnega antagonizma med Nemci in Slovani, kakor je v več svojih pismih osebno priznal,¹²¹⁸ postopoma prišel v nasprotje. V hud spor se je npr. zapletel s sekretarjem *Volk und Rasse*, Brunom K. Schulzem, kateremu je neposredno očital, da ni naklonjen Slovanom.¹²¹⁹ Latentno zamero je iz istih razlogov, kakor že poudarjeno, gojil tudi do Eugena Fischerja. Nenaklonjenost se je očitno z leti le še večala. V letu 1939 je denimo o tem razpravljal z Franzem Weidenreichom, nemškim anatomistom judovskega rodu. Weidenreich se je Škerlju tožil, da se zaradi njegovega judovskega porekla že leta 1932/33 Fischer z njim ni hotel povezati. Slovenski evgenik mu je odvrnil, da omenjeni nemški antropolog v ZDA in na Nizozemskem tako ali tako ne uživa bogve kako velikega ugleda ter da ga tudi sam ne pretirano ceni.¹²²⁰

Poslovne oziroma ali kar prijateljske stike pa je od Nemcev Škerlj npr. gojil s Siegfriedom Placzkom, Viktorjem Lebzelterjem¹²²¹ in navsezadnje Egonom Freiherrrom von Eickstedtom ter njegovo asistentko Ilse Schwidetzky,¹²²² raziskovalcema, ki naj bi po vojni prispevala k rehabilitaciji nemške antropologije.¹²²³ Eickstedtova naklonjenost do Škerlja¹²²⁴

¹²¹⁷ Pismo Maxa Begouna Škerlju, 8. 7. 1937, in pismo Škerlja Maxu Begouenu, 30. 7. 1937 ter pismo Škerlja Raymondu Turpinu, 5. 7. 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²¹⁸ Korepondenca med Škerljem in Rogerjem de Campagnollejem, 1936, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²¹⁹ Korespondenca med Škerljem in Theobaldom Langom, 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²²⁰ Korespondenca med Škerljem in Theobaldom Langom, 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²²¹ ob njegovi smrti je npr. v pismu Jindřichu Matiegki napisal, da je »za Jugoslavijo in Balkan (..) izguba Lebzelterja nenadomestljiva.« (Pismo Škerlja Jindřichu Matiegki, 2. 2. 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.)

¹²²² Zanimivo je, da si je približno v istem času z omenjenima raziskovalcema intenzivno dopisoval še en znani slovenski antropolog- Niko Zupanič! (Glej: Christian Promitzer, »Antropolog in znanstveni rasizem- korespondenca Nika Zupaniča med dvema svetovnjima vojnama,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 114).

¹²²³ Korepondenca med Škerljem in Placzkom, Škerljem in Egonom Freiherrjem Eickstedtom ter Škerljem in Lebzelterjem ter Škerljem in Ilse Schwidetzky, 1932-1941, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²²⁴ O njunem dobrem odnosu priča meddrugim tudi dejstvo, da sta npr. italijanski antropolog Corrado Gini in čeških antropolog Jiří Malý Škerlja prosila, da ju poveže z Eickstedtom. (Korespondenca med Škerljem in Jiří Malým, 1937, in korespondenca med Škerljem in Corradom Ginijem, 1941, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.)

je bila celo tolikšna, da mu je kasneje celo poveril mesto v uredniškem odboru *Zeitschrift für Rassenkunde*.¹²²⁵ Dobro se je razumel tudi z »militantnim Nacionalnim Socialistom«¹²²⁶ Theobaldom Langom, ki je v Jugoslaviji opravljal raziskave o vplivu radioaktivnosti tal na golšavost in slaboumnost prebivalstva.

Škerljeva pisma nemškim akademikom so se sicer bolj kot na evgenična nanašala na strogo fizično-antropološka vprašanja. Izjema v tem oziru je denimo prav Theobald Lang, s katerim sta razpravljala o vplivu alkohola na potomstvo. Škerlj mu je tako v enem izmed svojih pismih navrgel svojo absurdno tezo, da naj bi se v družine alkoholikov rodilo več homoseksualcev.¹²²⁷

V letih 1936–1938, pa tudi kasneje, se je Škerlj vse bolj trudil navezati stike z raziskovalci z drugih kontinentov (npr. pisal je Ernstu Joklu v Južno Afriko, O. Henklu v Čile in Paulu Popeneoju in Alešu Hrdlički v ZDA¹²²⁸) z jasnim ciljem, da bi mu pomagali pri iskanju delovnega mesta izven Jugoslavije oziroma Evrope. Z razmerami v državi oziroma na kontinentu je bil namreč vse manj zadovoljen. Bremenili so ga slabi pogoji za njegovo raziskovalno delo, slutnja, da na Slovenskem še dolgo ne bodo ustanovili katedre za antropologijo, in hkrati tudi strah pred bližajočim se svetovnim konfliktom.

Kljub vztrajnosti pa se mu želja, da bi z družino odpotoval iz Evrope, ni uresničila. Še najbližje ji je sicer bil leta 1938, ko je Rockefellerjevo fundacijo prosil, naj mu podeli sredstva vsaj za krajše študijsko potovanje po ZDA. Želel je obiskati Cold Springs Harbor, kjer bi študiral »človeško in teoretsko genetiko«¹²²⁹, antropološko šolo W.M. Krogmana v Chicagu in »končno še Kalifornijo s svojo najstarejšo evgeniško zakonodajo in evgeniškimi institucijami«¹²³⁰. Toda Rockefellerjeva fundacija mu sredstev ni namenila, s pojasnilom, da se v zadnjem času program njihove Zdravniške sekcije skoraj v celoti omejuje le na projekte iz nevrologije in psihiatrije, njegova študija pa ne sodi v ta kontekst.¹²³¹ Toda Škerlj ni obupal in je iskal druge možnosti. Tako je še istega leta na Harryja Laughlina naslovil podobno

¹²²⁵ Glej npr. Pismo Škerlja dekanu Filozofske fakultete, 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²²⁶ Thomasa Mollisona glej: Hans-Walter Schmuhl, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945* (Göttingen: Wallstein verlag, 2003).

¹²²⁷ Korespondenca med Škerljem in Theobaldom Langom, 1939, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²²⁸ Korespondenca med Škerljem in Ernstom Joklom, 1938 ter Korespondenca med Škerljem in H. O. Hencklom, 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²²⁹ Pismo Škerlja Andriji Štamparju, 5. 9. 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²³⁰ Pismo Škerlja Andriji Štamparju, 5. 9. 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

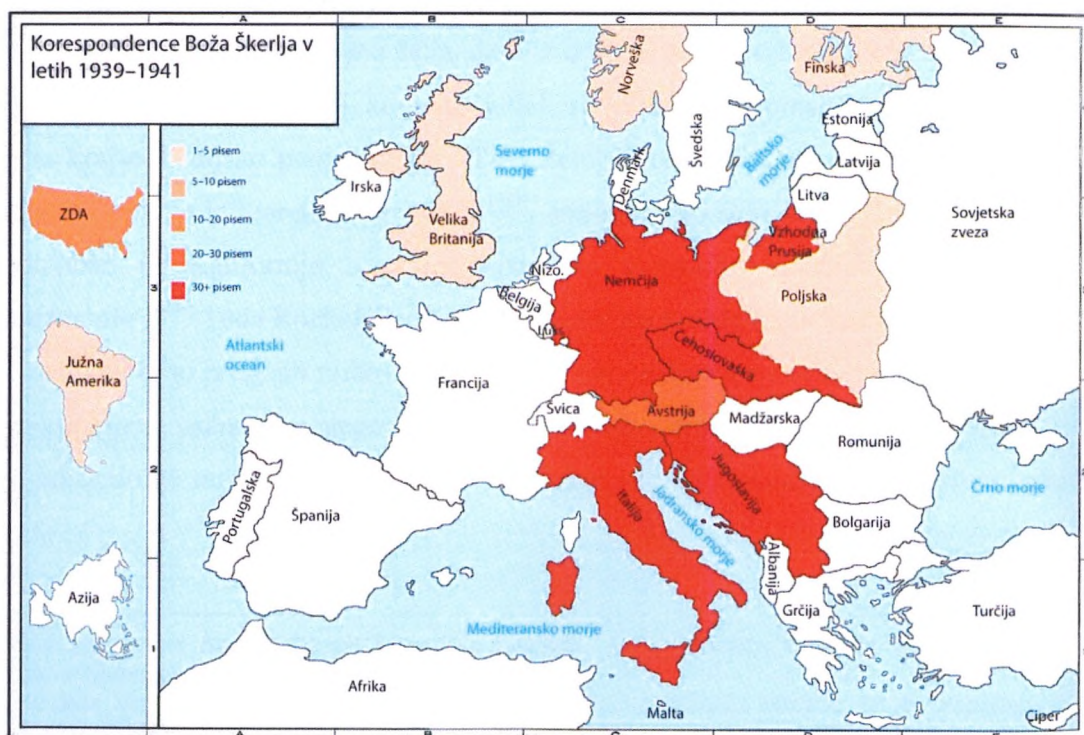
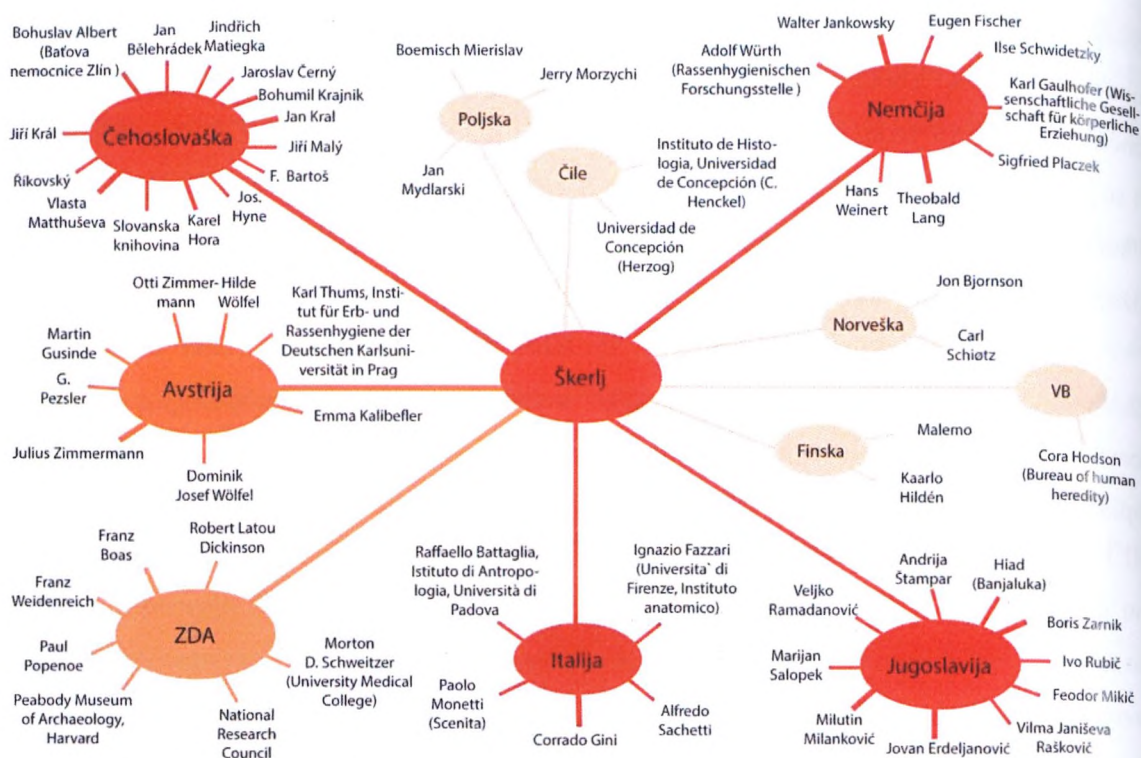
¹²³¹ Korespondenca med Škerljem in Rockefellerjevo fundacijo, 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

prošnjo kot predhodno na RF.¹²³² Laughlin mu je nato predlagal, naj piše na Russel sage Foundation (New York). Obenem je njegovo pismo posređoval tudi Milislavu Demercu, genetiku hrvaškega rodu, ki je tedaj delal na Cold Springs Harborju. Obeti so se še izboljšali, ko se je Škerlj povezal z Andrijo Štamparjem in prof. Sigeristom z Univerze Johna Hopkinsa, ki sta mu obljubila, da mu bosta pomagala pridobiti zgoraj omenjeno štipendijo. Toda zaradi bližajoče se vojne so načrti padli v vodo.¹²³³

V naslednjem triletnem (1939–1941) je Škerlj še naprej vzdrževal stike z nekaterimi raziskovalci, ki so živeli zunaj evropskega kontinenta. Celo z antropologom Franzem Boasom, kritikom evgeničnega gibanja, je izmenjal nekaj pisem. Sicer pa je bil njegov krog dopisovalcev precej ožji kot v prejšnjih obdobjih.

¹²³² »Rotim vas, (...) obvestite me, če obstajajo kakšni »dodatni viri« in možnosti, da bi dobil štipendijo za študij človeške genetike in evgenike v povezavi z bio-antropologijo na Cold Springs Harborju« pismo Škerlja Harryu Laughlinu, 24. 6. 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²³³ Korespondenca med Škerljem in Harryem Laughlinom, 1938, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Zemljevid 5 (Vir: Škerljeva korespondenca, 1939–1941, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani)

Presenetljivo pogostejše stike je vzpostavil samo z italijanskim okoljem.¹²³⁴ Z italijanskimi raziskovalci je do večjega sodelovanja prišlo že v letu 1939, ko je Škerlj objavil svoj članek v zloglasni reviji *La Difesa della Razza*.¹²³⁵ Uredništvo je njegova izvajanja pospremljalo z vsemi častmi in Slovenca tudi opisalo kot pomembnega strokovnjaka, vendar je ob njegovo besedilo postavilo tudi nekaj pripomb, s katerimi je popolnoma kontrastiralo njegovim zaključkom o rasni različnosti v italijanskem in balkanskem prostoru. Nasprotno je namreč dokazovalo, da je jugoslovansko in italijansko prebivalstvo po rasni sestavi podobno (s čimer je verjetno želelo »znanstveno« podpreti ambicije takratne italijanske politike po asimilaciji prebivalstva na zahodni in vzhodni strani Jadrana).¹²³⁶

Od italijanskih dopisovalcev je na Škerljevo kariero zagotovo najbolj vplival Corrado Gini, eden vodilnih italijanskih antropologov, evgenikov in sploh teoretikov fašizma. Prvo

¹²³⁴ Termin »evgenika« je v Italiji postal bolj prepoznaven okoli leta 1912, ko je bil organiziran prvi mednarodni evgenični kongres v Londonu, na katerem so sodelovali tudi nekateri italijanski predstavniki. Njihov nastop je po besedah Francesca Cassate ne le spodbudil kasnejšo institucionalizacijo te psevdoznanstvene teorije v matični državi, pač pa tudi takoj pokazal na različnost »italijanskega« tipa evgenike v primejavi z anglosaksonsko tradicijo, npr. na njene Neo-Lamarkcijske teoretične premise, na povezave z Lombrosovo idejo o povezavah med genijem in degeneracijo in na parcialno naklonjenost mešanju ras.

Tako kot drugod so tudi na Apeninskem polotoku nato posledice prve svetovne vojne še dodatno prispevale k širjenju evgeničnih idej. Skrb o potrebi po nacionalni regeneraciji, tehnokratske ambicije in uveljavljanje socialne politike, ki so po prvi svetovni vojni spremljali krizo zadnje liberalne vlade in postopen vzpon fašizma, so ustvarili ugodne pogoje, v okviru katerih se je evgenika predstavljala kot del socialne medicine in javnega zdravstva. Ustanovile so se številne organizacije, ki so ukvarjale z evgeniko, od italijanskega društva za genetiko in evgeniko (SIGE), do italijanske družbe za študij seksualnih vprašanj (SISQS). V istem obdobju je italijanska evgenična debata prešla skozi obdobje izrazite pestorosti in raznolikosti. Razpravljalo se je o predporočnih zdravniških spričevalih, o potrebnosti širjenja kontracepcije, »mentalne higijene« in uvedbe prisilnih sterilizacij. Z nastopom fašizma, še posebno po letu 1927, ko je Mussolini v svojem znamenitem govoru podprl prontatalistično maksimo, pa je postopoma povsem prevladala ideja o »kvantitativni evgeniki«. Torej evgeniki, ki je sledila katoliški morali in posledično odklanjala vse metode za preprečevanje rojstev (od kontracepcije do sterilizacije) in ki je bila izrazito usmerjena v zaježitev padanja italijanske rodnosti. Vodstvo SIGE-ja je zrcalilo te ideološke in politične smernice. Njegovo predsedniško mesto je prevzel znani demograf Corrado Gini, ki si je zamislil koncept »regenerativne evgenike«, prav tako nasprotne anglosaksonskemu modelu. Razlike med italijansko in anglosaksonsko evgeniko so se kmalu izrazile na institucionalni ravni. Italija je kot že poudarjeno izstopila iz IFEO in skupaj z nekaterimi drugimi latinskimi državami organizirala Latinsko federacijo evgeničnih društev. Verjetno ni naključje, da je omenjena shizma, kakor ugotavlja Francesco Cassata, povsem sovpadala z najbolj kritično fazo diplomatskih odnosov med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo.

Od leta 1936, predvsem pa od leta 1938 z uvedbo državnega rasizma, je italijanska evgenika prešla v novo fazo, v smislu, da je v precejšnjem nasprotju s prejšnjim obdobjem v nekaterih segmentih postala izrazito biološkorasistična (v študijah se izpostavlja zlasti sovražstvo do mulatov in Judov) ter bolj naklonjena »anglosaksonskemu modelu«. Za vodilno glasilo te nove umseritve velja revija *La difesa della Razza*, v kateri je leta 1939 svojo študijo o rasni sestavi balkanskega polotoka objavil tudi Božo Škerlj. Po koncu druge svetovne vojne italijanske evgenične pobude nato v nasprotju s pričakovanji niso povsem propadle, pač pa so se v prenovljenih formah ohranile še dolgo v drugo polovico 20. stoletja. (Francesco Cassata, *Building the New Man. Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy* (Budapest-New York: CEU PRESS, 2011).

¹²³⁵ Revija *La difesa della Razza* [*Obramba rase*] je izhajala od 5. 8. 1938 do 20. 6. 1943 pod okriljem Ministrstva za ljudsko kulturo. Revija je bistveno prispevala k definiciji »rasnega vprašanja« oziroma rasne problematike v Italiji ter k diseminaciji, razširjanju antisemitizma. Več o tem: Francesco Cassata, *'La difesa della Razza': Politica, ideologia e immagine del razzismo fascista* (Torino: Einaudi, 2008).

¹²³⁶ Božo Škerlj, »Rapporti di razza fra Jugoslavia e Italia,« *La Difesa della Razza* 3, 1 (1939): 46-51.

ohranjeno pismo med njima datira v leto 1939. V njem je Gini Škerlju pojasnjeval, da raziskuje asimilacijo Albancev, in ga prosil, naj mu svetuje glede literature o tej tematiki. Škerlj mu je poslal seznam relevantnih del in ga tudi povezal z nekaterimi osebami, npr. z avstrijskim antropologom Josephom Weningerjem, ki naj bi se podrobneje ukvarjali z omenjenimi vprašanji.¹²³⁷

V naslednjih letih sta si italijanski evgenik in Škerlj še mnogokrat pisala ter razpravljala o različnih antropoloških tematikah. Politično nasprotovanje med Jugoslavijo in Italijo ni skrhalo njunih vezi. V enem izmed pisem, poslanem v začetku maja 1941, je Gini celo pokazal izrazito navdušenje nad dejstvom, da je Ljubljana prešla pod Italijo, in upal, da se je tudi Škerlj veselil političnih sprememb, ki naj bi bojda še olajšale njuno sodelovanje.¹²³⁸ Kmalu za tem je slovenskemu evgeniku tudi priskrbel mesto na *Instituto di scienze statistiche, demografiche ed attuariali* v Rimu.¹²³⁹ Tam je Škerlj ostal nekaj mesecev. Po ponovnem prihodu v Ljubljano sta omenjena antropologa ostala v kontaktu vsaj še do aprila 1942.

Škerljeva in Ginijeva predvojna in medvojna pisma v splošnem ne odražajo morebitnih različnih mnenj glede »strokovnih« vprašanj, čeprav drugi viri kažejo, da so tovrstna nasprotja med njima nedvomno obstajala. Različno sta konec koncev ocenjevala že smotrnost in učinkovitost posameznih evgeničnih metod. Medtem ko je Škerlj prisegal na sterilizacijo, se je Gini v duhu latinske evgenike zoperstavljal tako drastičnim metodam.¹²⁴⁰

Če Škerljevo mrežo povezav analiziramo v vseh njihovih kompleksnostih od leta 1926 pa do leta 1943, vnovič opazimo, da izrazito izstopajo češke, nemške, avstrijske in delno tudi poljske ter ameriške povezave. Slika je torej »mitelevropska«, tako kot je do določene mere »mitelevropska« tudi Škerljeva evgenika.

»EVGENIČNI DRUGI«

Konstrukcija (narodne ali kulturne/kolektivne) identitete je vselej odvisna od postavljanja ločnic, tako da dominantna družbena skupina pokaže na razlike z

¹²³⁷ Korespondenca med Škerljem in Corradom Ginijem, 1939, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²³⁸ Škerlj se v naslednjem pismu na to ni odzval s kakšnim posebnim komentarjem glej: pismo Škerlja Corradu Giniju, 22. 5. 41, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²³⁹ Dagmar Slekovec, »Ob 100-letnici rojstva dr. Boža Škerlja,« *Drevesa, slovensko rodoslovno društvo* 11, št. 2-4 (december 2004): 65-67; Metka Bögel-Dodič, »Profesor dr. Božo Škerlj,« v *Antropološki zvezki* 4, ur. Tomazo-Ravnik, Tatjana (Ljubljana; društvo antropologov Slovenije, 1997), 9-13.

¹²⁴⁰ Francesco Cassata, *Building the New Man. Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy* (Budapest-New York: CEU PRESS, 2011).

»drugačnimi«/tujimi družbenimi skupinami. Z marginalizacijo in izključevanjem »drugega« se ji namreč jasno izriše njena lastna oblika. Dihotomija med »nami« in »drugimi« postane simbol vseh strahov in negativnih podob, od katerih se vladajoča skupina želi oddvojiti in tako okrepiti svojo pozitivno samopodobo. Hkrati konstrukcija »drugega« pripomore k vzdrževanju discipline med posameznimi elementi znotraj same skupine s tem, ko postavlja normo. Kakor (sicer v zvezi s konceptom spodobnosti) ugotavlja George Mosse: bistvena »je bila razlika med normalnostjo in nenormalnostjo; priskrbela je mehanizem, ki je okrepil nadzor in zagotovil varnost.«¹²⁴¹ Kajti »medtem ko je bila«, bi lahko nadaljevali z besedami Sanje Đurin, »suverena moč [v dobi starega režima] represivna in je za uresničevanje svojih ciljev uporabljala silo«, ¹²⁴² je nova oblast produktivna. »Nove tehnologije moči so ustvarile kriterije normalnosti, ki jih subjekti prostovoljno izpolnjujejo zato, da bi se umestili v skupino normalnih, dobrih državljanov.«¹²⁴³ S tem se ohranja sistem prostovoljnega samonadzora in širi neviden panoptičen pogled.¹²⁴⁴

Razumevanje konceptov »drugosti« in »normalnosti« je po besedah Erica Goldsteina za filozofsko (ali historiografsko) analizo vsekakor koristno zato, ker razkriva ideološko naravo togih hierarhij, ki so v preteklosti prežemale Zahodno misel in determinirale razmerja moči med vladajočimi in podrejenimi skupinami. Omogoča nam vpogled v negativno projekcijo nadvladanih skupin, s tem pa v resnici razkrije več o dominantni družbi in njenih naporih po ohranjanju hegemonije kot pa o družbeni »realnosti« samega marginaliziranega subjekta. Toda pri historiografski uporabi koncepta drugega je potrebna posebna previdnost, saj je enostavna binarnost med dominantno in podrejeno skupino često preveč simplistična in zamegli kompleksnost preteklih načinov marginaliziranja in stigmatiziranja. V različnih družbah obstajajo številni drugi, v katere dominantna skupina projicira svoje strahove in negotovosti in v razmerju do katerih sestavlja svojo lastno samorazumevanje.¹²⁴⁵

Tudi v evgeniki, ki je v mnogih ozirih strategija marginaliziranja in stigmatiziranja *par excellence*, so se s časom in v različnih okoljih sestavljale in združevale različne koncepcije, ki jih ni mogoče zamejiti z dihotomijo med sabo in drugim. Raznovrstne definicije »manjvrednega« so se cepile po kategoriji spola, po kategoriji narodnosti in rase, po kategoriji

¹²⁴¹ George L. Mosse, *Nacionalizem in seksualnost. Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi* (Ljubljana, založba Cf, 2005), 21-22.

¹²⁴² Sanja Đurin, »Politika seksualnosti: odgovor na fantazmu o ogroženi naciji ili nešto više?« *Etnološka tribina* 39 (2009): 141.

¹²⁴³ Sanja Đurin, »Politika seksualnosti: odgovor na fantazmu o ogroženi naciji ili nešto više?« *Etnološka tribina* 39 (2009): 141.

¹²⁴⁴ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010).

¹²⁴⁵ Eric L. Goldstein, »The Unstable Other: Locating the Jew in Progressive-Era American Racial Discourse,« *American Jewish History* 89, št. 4 (December 2001): 383-409.

razreda, po kategoriji družbene deviantnosti in po kategoriji telesnega ali duševnega hendikepa, hkrati so se posamezne kategorije v določenih primerih med seboj prekrivale¹²⁴⁶ ter tako združeno prispevale k zamejitvi dominantnih identitet, pripomogle so, tako Marius Turda, k biološkemu mapiranju narodovega telesa.

Evgenična stigma meče luč na oblikovanje fluidne družbene in biološke identitete specifičnega kulturnega in nacionalnega okolja. Prav zato je pomembno raziskati, kako so jo artikulirali slovenski avtorji.¹²⁴⁷

»KDO JE DEDNO OBREMENJEN?«

Kako so torej slovenski avtorji postavljali definicije evgeničnega drugega? So zgolj zvesto sledili tujim predstavam ali so tudi po svoje artikulirali stigmo manjvrednosti?

Do določene mere so vsekakor kopirali zglede od drugod. Po letu 1933 npr., ko je Nemčija uvedla prisilne sterilizacije, so slovenski evgeniki v svojih koncepcijah o tem, koga je treba izločiti iz razmnoževanja, tako sledili zloglasnemu nemškemu zakonu oziroma njegovim opredelitvam evgeničnega drugega.¹²⁴⁸ Dr. Avgust Munda se je strinjal, da je reproduktivne pravice nepreklicno in v vseh primerih treba odreči dedno slaboumnim, shizofrenikom, obolelim za Huntingovo boleznijo, posameznikom s hudimi telesnimi hibami in hudim alkoholikom. V določenih stališčih pa se z nemško zakonodajo ni strinjal. Zadržke je imel pri manično depresivnih, saj je menil, da so »z nagnjenostjo k tej bolezni [...] včasih združene izredne sposobnosti (talenti)«,¹²⁴⁹ do določene mere pri cirkularni blaznosti, epilepsiji in pri vrojeni slepoti in gluhosti. Prostovoljno (pogojno) sterilizacijo, ne pa prisilne, je dodatno priporočal pri boleznih, pri katerih je težko določiti mejo med normalnim in nenormalnim stanjem, torej pri histeriji in psihopatiji, mišični atrofiji in otosklerozi.¹²⁵⁰

Podobno kot Munda je tudi Živko Lapajne hvalil premišljenost nemškega zakona in dodajal, »da bi tudi mi morali posnemati sterilizacijo pri dedični umobolnosti.«¹²⁵¹ Hkrati je

¹²⁴⁶ Mosse npr. govori o enačenju homoseksualcev z Judi, glej: George L. Mosse, *Nacionalizem in seksualnost. Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi* (Ljubljana: založba Cf, 2005).

¹²⁴⁷ Marius Turda, *Modernism and eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

¹²⁴⁸ Nemški zakon o prisilni sterilizaciji iz leta 1933 navaja devet skupin tovrstnih »bolezni«: »1. dedno slaboumnost, 2. shizofrenijo, 3. cirkularno (manično depresivno) blaznost, 4. dedno epilepsijo, 5. dedni Vidov ples (Hinugtova Chorea), 6. dedno slepost, 7. dedno gluhost, 8. hudo dedno telesno hibo in 9. hud alkoholizem.« Avgust Munda, »Nemški zakon o sterilizaciji,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 204-209.

¹²⁴⁹ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 251.

¹²⁵⁰ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 252-253.

¹²⁵¹ Živko Lapajne, »O splavu in sterilizaciji,« *Zdravje: priloga Prerodu* 11 (1936): 130.

izrazil zadržke pri kategorijah, za katere je menil, da so bolj produkt okolja kot dednosti, in zato zaključil, da so Nemci vendarle šli v svoji vnemi predaleč.

Čeprav je šele uvedba nemških sterilizacij povzročila pravi plaz člankov, v katerih so slovenski avtorji razpravljali o (ne)upravičenosti meril pri določanju manjvrednosti, so seveda nekateri izmed njih že pred tem podajali svoje definicije drugega. Pod evgenično stigmo so npr. umeščali posameznike, za katere še danes velja, da trpijo za katero izmed dednih bolezni, različne vrste duševnih bolnikov, predvsem pa t.i. »slaboumne«, torej ljudi z nižjo inteligenco, in končno alkoholike. Prav alkoholizem je možno šteti za kategorijo, ki je najbolj pogosto in že od 19. stoletja obremenjevala slovenske evgenike. Verjetno ne pretiravamo, če zatrdimo, da so jo imeli kratko malo za enega izmed najpomembnejših »nacionalnih problemov«. Kakor je pojasnjeval Anton Breclj: »[D]olga vrsta telesnih bolehnosti, slaboumnosti ter npravne toposti in propalosti našega naraščaja se pripisuje alkoholizmu roditeljev. Morje gorja nam poteka iz tega, pri nas v Sloveniji tako mogočnega izvira!«¹²⁵² Ker smo zvezo med alkoholizmom in evgeniko večkrat predstavili že drugje v razpravi in ker so jo podrobno analizirali tudi drugi slovenski zgodovinarji,¹²⁵³ v nadaljevanju ne bomo obširno razpravljali o njej. Kljub temu velja še enkrat poudariti – Alkoholizem je zagotovo predstavljal eno izmed poglavitnih lastnosti slovenskega evgeničnega drugega in je deloval kot prva indikacija za sterilizacijo. Njegove nevarnosti naj bi bile namreč tolikšne, da bi bila – tako so verjeli – pretirana opreznost odveč, z besedami Munde: »Meja, kateri alkoholiki naj se sterilizirajo, naj se določi s tem, da se sterilizirajo vsi preklicani pijanci. Tu nima pomena ugotavljati dedljivosti, ker je alkohol hud strup za spolne žleze.«¹²⁵⁴ –

DRUGI RAZRED

¹²⁵² Mendelizmu zvesti Anton Breclj je npr. že leta 1924 sestavil seznam dednih bolezni. Navedel je določene oblike »spačenosti«, torej večprstnost, manjprstnost, nepravilno obliko lobanje, trupla, udov in uhljev, živčne in čutilne bolezni, kot naj bi bili histerija in živčna slaboumnost, nekatere oblike gluhosti in slepote, ter t.i. konstitucijske bolezni, torej raznovrstna motenja žlez, ki jih ni jasneje definiral. Za alkoholizem je trdil, da v strogem pomenu besede ni dedna bolezen, vendar da kljub temu »kvare strup rodne kali, ako kroži po telesu roditeljev (...)« Anton Breclj, »V krvi,« *Mladika. Družinski list s podobami* 5, št. 1(1924): 17.

¹²⁵³ Andrej Studen, »Tudi če so trezni, niso angeli, pijani pa so zverine: problem alkoholizma in recepcija teorije progresivne degeneracije na Slovenskem konec 19. in na začetku 20. Stoletja,« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 15, št. 2 (2008): 90-108 in Andrej Studen, *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009); Janez Polajnar, »Vpliv alkohola in degeneracija naroda med obema svetovnima vojnama,« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 15, št. 2 (2008): 109-119.

¹²⁵⁴ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo,« *Slovenski pravnik* 48, št. 10-12, (1934): 252.

Preokupacija slovenskih avtorjev s pretiranim pijančevanjem in njegovimi degenerativnimi posledicami ni predstavljala unikuma v globalnem evgeničnem prostoru. Po mnenju zgodovinarjev, ki so temo raziskovali v drugih evropskih državah, se je problem alkoholizma, poleg denimo prostitucije in tuberkuloze, umeščal v dolgo vrsto »socialnih bolezni« in stanj, s katerimi so se ukvarjali evgeniki v različnih nacionalnih okoljih. Ugotovljeno je bilo tudi, da so to dolgo verigo socialnih bolezni evgeniki pogosto postavljali izven družbenega konteksta in ji umetno pripisovali status dednosti. Povsem so zanemarjali vplive nespodbudnega okolja pri razvoju opisanih »deviantnosti«, kar pa jim je omogočalo, da so evgenično stigmo dajali predvsem posameznikom z družbenega dna, ki so se statistično gledano pogostejše znašli med prestopniki. Evgenične ločnice med zdravim in manjvrednim so tako uporabljali za potrjevanje razrednih predsodkov. Nekateri evgeniki so šli še dlje v smislu, da so manjvrednega človeka kratko malo enačili z revežem, pavperizacijo pa razlagali kot posledico degeneriranih genov. Evgenične teorije so tako pretvarjali v prikladno biopolitično strategijo, s katero se je upravičeval status quo, podpiral interes srednjih in višjih slojev ter surovega kapitalizma. Argumenti, da posegi v okolje ne zaležejo, saj so degenerirani genisti, ki prvenstveno onemogočajo napredek, so se uporabljali v smislu retoričnega orožja proti izgradnji socialne države, kar potrjujejo številni primeri znotraj ameriških in tudi angleških evgeničnih pobud.¹²⁵⁵

Toda v vseh državah se evgenika ni tako tesno vezala na razredne predsodke. Na Švedskem in med palestinskimi Judi so evgenični predlogi, tudi uzakonitev prisilnih sterilizacij, nastajali v jedru izgradnje »države blaginje« in njihovi najbolj goreči privrženci so bili socialisti, za katere bi pričakovali, da bodo ponudili gospodarsko, demokratično in moralno alternativo liberalnemu kapitalizmu. Alberto Spektorowski in Liza Ireni-Saban govorita v tem kontekstu o obratu od rasnega k nacionalno-produktivističnemu modelu evgenike, katerega tarče niso bili toliko pripadniki drugih ras ali na splošno nižji sloji (saj evgeničnih definicij niso formulirali v smislu rasnih in razrednih dednostnih teorij), temveč neproduktivni elementi družbe. Žrtve evgeničnih ukrepov so bili torej tisti posamezniki, ki se niso vključevali v biopolitično kolesje nacionalne države, ki niso prispevali k njeni modernizaciji in njenemu napredku. Tako so na Švedskem leta 1934 uvedli zakon, ki je predvideval sterilizacijo »duševno bolnih«, in do štiridesetih let 20. stoletja še razširitve tega

¹²⁵⁵ Dan Stone, »Race in British eugenics,« *European History Quarterly* 31, št. 3 (2001): 397-424; Elof Axel Carlson, Elof Axel Carlson, *The Unfit: The History of a Bad Idea* (New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 2001). , DODAJ ŠE DRUGE

zakona, ki so vključevale sterilizacijo ljudi »antisocialnega« in »asocialnega vedenja«, npr. alkoholikov in brezdomcev.¹²⁵⁶

slovenska evgenična besedila so bila v razmerju do »socialnega« oziroma »razrednega« vprašanjablžje opisanemu »nacionalno-produktivističnemu« modelu evgenike, čeprav so o tovrstnih vprašanjih bolj obširno pisali liberalni kot socialistični (ali katoliško) usmerjeni časniki. Škerlj se je npr. v enem izmed svojih številnih tekstov neposredno izrekel proti enačenju manjvrednih z obubožanimi: »Evgenika hoče predvsem ščititi zdravo prebivalstvo, zdravo družbo pred nezdravimi elementi, ki ogrožajo obstoj družbe. Pri tem ne načelno priznava nobenih socialnih razlik... priznava samo človeka, samo biološko, ne denarne vrednosti človeka.«¹²⁵⁷ V podobnem, do manj premožnih ljudi nediskriminatornem tonu je leta 1933 na straneh časopisa *Jutro* anonimni zagovornik evgenike trdil, »da bo treba ljudi poučiti, da ni imetje tisto in najvažnejše, kar lahko ostavijo svojim potomcem, temveč da so to njihove dobre in slabe lastnosti.«¹²⁵⁸ Drugi pisci so zglede »večvrednega človeka« prepoznavali celo v slovenskem zdravem, a (lahko) manj premožnem kmetu, tudi »degeneriranost« delavstva so bolj kot genom pripisovali neugodnemu okolju,¹²⁵⁹ ki so ga vsaj deklarativno skušali izboljšati s pomočjo higiene in socialne medicine. Res so nekateri slovenski evgeniki, npr. Božo Škerlj in Avgust Munda, občasno izkazali nezaupanje do socialne države¹²⁶⁰ in na nekaterih mestih neposredno predpostavljali, da je vzpon ali zdrs po družbeni lestvici lahko plod prirojenih lastnosti,¹²⁶¹ ravnanja, za katera vemo, da so v veliki meri posledica neugodnih socialnih razmer, pa tlačili v raznovrstne kategorije dednih bolezni. Tako je sam Škerlj razpravljal o dednosti prostitucije (več o tem v nadaljevanju). Večkrat je bila v slovenskih liberalnih evgeničnih ali neomaltuzianskih besedilih izražena tudi zahteva, da je treba omejiti razmnoževanje nižjih slojev.¹²⁶² Tovrstne predloge so nato klerikalni pisci v skladu s pronatalističnimi in socialnokrščanskimi nazori kritizirali, češ da ustrezajo interesom kapitalizma.¹²⁶³ Kljub temu pa so tudi sami do določene mere podpirali napore, ki

¹²⁵⁶ Švedski ukrepi so vendarle imeli tudi rasne konotacije, saj so med osebe »asocialnega vedenja« pogosto prištevali t.i. tatаре, torej nomadsko romsko skupnost, vendar ne toliko zaradi njihovih »genov«, kolikor zaradi njihove »neproduktivistične« življenjske logike. Alberto Spektorowski in Liza Ireni-Saban, »From 'race hygiene' to 'national-productivist hygiene',« *Journal of Political Ideologies* 16, št. 2 (June 2011): 169–193; Alberto Spektorowski in Elizabet Mizrahi, »Eugenics and the Welfare State in Sweden: The Politics of Social Margins and the Idea of a Productive Society,« *Journal of Contemporary History* 39, št. 3 (2004): 333–352.

¹²⁵⁷ Božo Škerlj, »Evgenika in druga zla,« *Naša doba* 1, št. 3 (1930): 104.

¹²⁵⁸ »Umetni nadljudje,« *Jutro*, 03.12.1933 (št. 282, leto 14), 14.

¹²⁵⁹ Glej npr. Albin Spreitz, »Iz poglavja o manj nadarjeni deci,« *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko* 53, št. 2 (1932, letnik): 49.

¹²⁶⁰ Glej stran: XX.

¹²⁶¹ Božo Škerlj, »Socialna manjnadarjenost in družba,« *Življenje in svet* 7, št. 16 (15. 10. 1933): 422.

¹²⁶² Glej stran XXX.

¹²⁶³ Avtor neznan, »Kaj Pravite?,« *Slovenec*, 4. 12. 1930, 4.

bi jih brez težav lahko umestili vsaj pod opisani model produktivistične evgenike, torej evgenike, usmerjene proti asocialnim elementom družbe (zlasti npr. alkoholikom), kar je v končnem spet ustrezalo kapitalistično-produktivističnim vzvodom države.

Pri vsej vnemi, s katero so pisci najrazličnejših smeri obravnavali alkoholizem, prestopništvo in podobna dejanja, se zdi, da je tudi »slovenski drugi«, podobno kot npr. »švedski drugi«, služil predvsem promociji varnega, funkcionalnega in urejenega modela družbe, v kateri je bil vsak posameznik vrednoten glede na to, v kolikšni meri je s svojim delom prispeval h kopičenju njenega kapitala. O tem povsem eksplicitno priča izjava, leta 1932 zapisana v Slovenskem narodu: »Brezglavo razmnoževanje ljudi in znatno število zaradi težkih duševnih ali telesnih defektov **za delo nesposobnih, torej neproduktivnih članov človeške družbe,**¹²⁶⁴ sta dva važna vzroka, da je življenje na svetu od dne do dne težje, in dokler se ne bomo začeli resno, brez vsake sentimentalnosti in predpotopnih predsodkov, pečati s takimi vprašanji, ne bomo prišli daleč.«¹²⁶⁵ Tej logiki sledijo tudi Škerljevi članki, ki pojasnjujejo, da so nekatera družbi nevarna, sovražna in škodljiva dejanja (npr. tatvina, rop, umor, prostitucija, goljufija, šarlatanstvo, izsiljevanje, oderuštvo) povezana z manjšo nadarjenostjo, proti kateri se je treba boriti z rabo radikalnih evgeničnih metod.¹²⁶⁶

Skratka, podoba »delinkventa« oziroma »družbenega prestopnika« kot evgenično manjvrednega je opravljala »nadzorovalno« in disciplinatorno funkcijo v družbi. Skladala se je z interesi, če prevzamemo Baumanovo izrazje, »vrtnarske države« po uporabnih državljanih.

DRUGI SPOL

Definicije »manjvrednega drugega«, ki so jih v prvi polovici 20. stoletja podajali evgeniki, so poleg kategorije razreda posebej naslavljale tudi kategorijo spola. Na ravni kvantitete so Statistike v posameznih državah in institucijah namreč pokazale, da se je v mnogih primerih število steriliziranih znatno razlikovalo glede na spol. V Švici je bila npr.

¹²⁶⁴ Poudarila Ana Cergol Paradiž.

¹²⁶⁵ »Kongres evgenikov,« *Slovenski narod*, 27. 8. 1932, (št. 194, leto 65): 6.

¹²⁶⁶ »Socialna manjnadarjenost in družba,« *Življenje in svet* 7, št. 16 (15. 10. 1933): 422.

večina sterilizacij opravljenih na ženskah, ki so bile označene kot »slaboumne«. ¹²⁶⁷ Hkrati so se razlike kazale tudi na ravni samih predstav, ki so jih vpisovali v ženska telesa na eni in moška telesa na drugi strani. Evgeniki so v nacionalističnem duhu običajno veliko težo dajali družini kot osnovni družbeni celici, za katero so verjeli, da lahko funkcionira samo ob tradicionalni, »komplementarni« delitvi spolnih vlog. Sledili so oblastni logiki, ki jo je v delu *Nacionalizem in seksualnost* odlično povzel George L. Mosse, torej, da so bile »čiste in jasno začrtane vloge, ki so bile pripisane moškim in ženskam«, ¹²⁶⁸ [...] bistvene za ohranjanje *nacionalne* kohezije. Predstavljale so namreč ogrodje funkcioniranja buržoaznega modela jedrne družine, ki je omogočala nadzorovanje prebivalstva 'od spodaj'. ¹²⁶⁹

Raziskovanja več tujih zgodovinarjev, pa tudi slovenski viri iz obdobja med obema vojnama, pričajo, da so v evgeničnih člankih in raziskavah res promovirali ostro oziroma kar »ekstremno družbenospolno dihotomijo«. Evgenično popolnemu moškemu so pripisovali vojaško moč, atletskost, krepost in virilnost. Enačili so ga z zdravjem in napredkom. Sledili so njegovi želji po samoperfekciji, »supermoškosti«, zaradi česar so med drugim iskali tudi možnost sintetične rabe moških spolnih hormonov. Ker so moškega postavljali za normo, so v fantazijskih utopijah o iskanju prihodnje perfekcije, transhumanizma, zato tudi pogosto tako simbolno kot literarno brisali ženske oziroma jih reducirali na njihovo reproduktivno funkcijo. ¹²⁷⁰

Evgenično popolno žensko so evgeniki prvenstveno prepoznavali v že izpostavljeni podobi lepe, podrejene, nežne in »dobre matere«, ki, če je dedno zdrava, mora zvesto opravljati svoj »naravni poklic« in braniti narod pred kvalitativno in kvantitativno demografsko katastrofo. Ostro so zato nasprotovali praksam, ki bi zniževale njeno »rodilno sposobnost«, kot med drugim izpričujejo že predstavljene Škerljeve raziskave na telovadkah. Ker je omenjeni slovenski evgenik prišel do zaključka, da nekatere telesne vaje škodijo ženskim reproduktivnim zmožnostim, je namreč predlagal njihovo prepoved oziroma omejitev. ¹²⁷¹

¹²⁶⁷ Alexandra Minna Stern, »Gender and Sexuality: A Global Tour and Compass,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 173-191. DODAJ ŠE

¹²⁶⁸ George L. Mosse, *Nacionalizem in seksualnost. Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi* (Ljubljana, založba Cf, 2005): 31

¹²⁶⁹ Prav tam, str. 35.

¹²⁷⁰ Alexandra Minna Stern, »Gender and Sexuality: A Global Tour and Compass,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 173-191; George L. Mosse, *Nacionalizem in seksualnost. Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi* (Ljubljana: založba Cf, 2005).

¹²⁷¹ Glej stran XX; Borut Batagelj, »'Škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!': Božo Škerlj, antropometrija in ženski šport v 30-ih letih 20. Stoletja,« *Zgodovinski časopis* 62, št. 1/2 (2008): 177-185.

Po logiki normalizacije so evgeniki ob popolnih moških in popolnih ženskah predstavljali tudi njihova nasprotja, evgenične druge. »Patološko žensko« kot antipod dobre matere so različni strokovnjaki kot nosilci oblastnega govora (zdravniki, psihiatri) že v 19. stoletju prepoznavali v »histerični«, nervozni ženski, evgeniki pa vsekakor tudi v »pretirano seksualizirani« ženski oziroma prostitutki, kar dodatno potrjuje Foucaultovo tezo, da se je telo ženske analiziralo, kvalificiralo in diskvalificiralo »kot telo, ki je [bilo] v celoti nasičeno s seksualnostjo«. ¹²⁷² Statistični podatki nekaterih raziskav tako kažejo, da je v dolgi vrsti interniranih in steriliziranih žensk večina bila takih, za katere so verjeli, da so slaboumne in da so hkrati zagrešile »seksualne zločine«, npr. zalezovale poročene moške, se obnašale »promiskuitetno« in se ukvarjale s prostitucijo. ¹²⁷³

Prostitucijo, ali vsaj nagnjenje k prostituciji, so številni evgeniki šteli za dedno bolezen in jo praviloma povezovali s posebno obliko podedovane slaboumnosti, kar potrjuje tudi Škerljevo ukvarjanje s tem problemom. Znani slovenski evgenik je namreč na podlagi svojih »preučevanj« prostitutk v Berlinu in Ljubljani sklepal o njihovi dedni nagnjenosti k promiskuitetnemu življenju. ¹²⁷⁴ Teza o prikazovanju »evgenično inferiorne«, »slaboumne« ženske kot pretirano seksualizirane osebe se še enkrat izkaže kot smiselna, tudi ob natančni analizi obsežne Škerljeve »empirične raziskave«, torej *Socialno-antropološke študije o vprašanju manjvrednega otroka*, v kateri so deklice obravnavane z vidika možnosti bodočega »moralnega pogubljenja«, nekonformne spolnosti in strahu, da so zaradi svojih dednih lastnosti zašle (ali bodo zašle) v prostitucijo. S tem se še zlasti skladajo podatki v individualnih analizah rodovnikov otrok na koncu omenjenega članka. Od 22 preiskanih deklic v starosti od 8 do 13 let naj bi namreč kar pri osmih po Škerlju obstajala nevarnost bodočega prostituiranja, k čemur naj bi prispevala njihova moralna in duševna manjvrednost. Pri opisih rodovnikov 52 dečkov pa naj bi se takšna ali drugačna »seksualna izprijenost« pojavljala bolj redko. Le pri enem Škerlj navede, da je »v zgodnji mladosti onaniral«, pri drugem pa, da je mati »izrazila bojazen, da ne bi [...] pod vplivom kakšnega tovariša napadel kako dekle«. Tudi pubertetni razvoj pri dečkih ni tako podrobno opisan. Skrb za bodoči razvoj se pri njih veže na prestopništvo in na vprašanje o sposobnosti za delo. ¹²⁷⁵

Opisano obsojanje ženske transgresivne seksualnosti naj bi bilo po prepričanju ameriške zgodovinarke Wendy Kline še en odraz globokega strahu pred razpadom

¹²⁷² Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana : ŠKUC, 2010): 100

¹²⁷³ Wendy Kline, *Building a Better Race: Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom* (Berkeley: University of California Press, 2002).

¹²⁷⁴ Glej stran 188-189.

¹²⁷⁵ Ana Cergol, »Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola,« *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije* 63, št. 3/4 (2009): 417.

patriarhalnih vrednot, ki so težile k podobi plodne, toda hkrati spodobne matere¹²⁷⁶ oziroma mlade, nedolžne device.¹²⁷⁷ Mit o ženski čistosti in skorajšnji frigidnosti se je začel, kot že pokazano, s podobo »nove ženske« v prvi polovici 20. stoletja počasi razkrajati. Pojavljali so se novi vzorci spolnega in družbenega vedenja, ki so nasprotovali viktorijanski morali in odpirali pot ženski emancipaciji, čemur pa so se konservativne patriarhalne sile upirale. Tako so se naslonile na evgeniko, ki je poskušala z enačenjem »nove ženske« s »patološko žensko« ustvariti sistem nevidne kontrole in družbo vrniti v prejšnje stanje. Oblikovala je normativni ideal ženskosti. Hkrati je evgenika s svojim povečevanjem mater in poudarjanjem potrebe po njihovi vdanosti rodni grudi prispevala h krepitvi nacionalizma.¹²⁷⁸

Kot je pokazal George Mosse, z vzponom nacionalizmov v vidno polje panoptičnega oblastnega očesa ni prešlo samo žensko, pač pa tudi moško telo. Pravzaprav so imeli normativni ideali moškosti, če sledimo logiki omenjenega avtorja, še toliko večji pomen, saj se je vseobsegajoča dihotomija med normalnim in nenormalnim, med zdravjem in degeneracijo v prvi instanci prekrivala z nasprotjem med (idealnimi) moškimi in vsemi ostalimi pripadniki družbe. Skratka, moški je posebej imel normo in narodno zdravje. »[I]deal možatosti je bil temelj, na katerem sta se samoopredelili tako buržoazna družba kot nacionalna ideologija. Od možatosti so pričakovali, da bo zavarovala obstoječi red pred nevarno modernostjo, ki je grozila zabrisati jasno mejo med tem, kaj je normalno in kaj nenormalno. Razen tega je možatost simbolizirala duhovno in materialno vitalnost nacije.«¹²⁷⁹ Tako so tudi vsi, »ki niso upoštevali predpisanih mej med moško in žensko dejavnostjo, veljali za nenormalne [...] in nevarne za družbo«. Zlasti naj bi to (po besedah Mosseja) veljalo za zločince, spolne perverznejše, tujce, Jude in končno homoseksualce.

Omenili smo že, da so tudi evgeniki pomagali k »znanstveni« perpetuaciji opisane spolne polarnosti, zaradi česar so pod oznako manjvrednega drugega potisnili tudi geje in lezbijke. Raziskave so pokazale, da so bili homoseksualci v mnogih državah tarča prisilnih sterilizacij in, zlasti v primeru nacistične Nemčije, tudi drugih brutalnih ukrepov in preiskav.¹²⁸⁰ Ker v Jugoslaviji ni prišlo do uzakonitve drastičnih evgeničnih metod, ni mogoče

¹²⁷⁶ Wendy Kline, *Building a Better Race: Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom* (Berkeley: University of California Press, 2002).

¹²⁷⁷ O koncepcijah o nedolžni devici, ki so veljale v 19. stoletju gl. Yvonne Knibehler, »Copri e cuori,« v *Storia delle donne. Il Novecento*, ur. Georges Duby in Michelle Perrot (Roma, Bari: Laterza, 2001), 307-351.

¹²⁷⁸ Marius Turda, *Modernism and eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).

¹²⁷⁹ George L. Mosse, *Nacionalizem in seksualnost. Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi* (Ljubljana: založba Cf, 2005), 39.

¹²⁸⁰ Alexandra Minna Stern, »Gender and Sexuality: A Global Tour and Compass,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 173-191.

oceniti, kakšen odnos bi do te družbene skupine vzpostavili tu živeči evgeniki. Splošno gledano slovenski avtorji na svoje sezname potrebnih steriliziranja niso pretirano pogosto umeščali istospolno usmerjenih. Res je Škerlj v pismu Theobaldu Langu razlagal o svoji absurdni teoriji, da se staršem, ki so alkoholiki, rodi več homoseksualcev,¹²⁸¹ vendar tovrstne afirmacije v svojih člankih ni ponovil. Nekateri slovenski avtorji so neposredno kritizirali drastične nemške zakone proti gejem. Živko Lapajne je denimo tako razmišljal o problematiki: »... Nemci so šli v svoji vnemi še dalje. Oni sterilizujejo tudi nepoboljšljive zločince, homoseksualce in druge duševno-kriminalne tipe. Da-li je to upravičeno? Izgleda, da je to zabloda... Kajti kje so dokazi, da so zločin, homoseksualnost itd. dedični? Tega dokaza ni nikjer, marveč je smatrati njih bistveni vzrok v vzgoji.«¹²⁸² Toda tudi teza, da je istospolna usmerjenost pridobljena, ne pa prirojena, istospolno usmerjenim ni prinašala posebnih koristi, saj se je ponekod, npr. v Nemčiji, iztekla v njihovo prisilno prevzganje. analizo zaplete še spoznanje, da vsi evgeniki niso obsojali in zaničevali homoseksualnih vedenj, kot npr. dokazuje delo Magnusa Hirschfelda, seksologa, evgenika in obenem odločnega zagovornika pravic gejev in lezbijk. Hkrati so nekatera »evgenična« razpravljanja o razmerju med »geni in okoljem« ter o konstrukciji spolne identitete vendarle privedla do novih, naprednih raziskovalnih zanimanj na tem področju. Z njimi je prišlo do artikulacije konceptov, npr. do razločevanja med družbenim in biološkim spolom, ki so celo spodbujali nediskriminatorno obravnavo homoseksualnosti.¹²⁸³ Izmuzljive in večznačne rabe evgenike torej tudi v odnosu do te problematike ne kažejo povsem črno-bele slike, kakor je tudi pri tematizaciji spola v odnosu do ženske emancipacije ne.

Kot že poudarjeno, je evgenika često promovirala nazore, ki vsekakor niso prispevali k osvoboditvi žensk, pač pa so jo prej zavirali. Zakaj so potemtakem, kakor kažejo študije iz različnih držav, od Romunije do ZDA številne feministke odločno podprle evgenična gibanja?¹²⁸⁴

Enega izmed razlogov je možno iskati v novi, vsaj navidezno bolj pomembni družbeni vlogi, ki so jo ženskam na splošno pripisovali evgeniki. Kot je v svojem govoru leta 1932 v okviru Udruženja akademsko izobraženih žena v Ljubljani poudarjal Evgen Spektorski:

¹²⁸¹ Korespondenca med Škerljem in Theobaldom Langu, 1939, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹²⁸² Živko Lapajne, »O splavu in sterilizaciji,« *Zdravje: priloga Prerodu* 11 (1935): 131.

¹²⁸³ Alexandra Minna Stern, »Gender and Sexuality: A Global Tour and Compass,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 173-191.

¹²⁸⁴ Ana Cergol, »Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola,« *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije* 63, št. 3/4 (2009): 408-425; Maria Bucur, *Eugenics and Modernization in Interwar Romania* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002).

»Zlasti se žena lahko udejstvuje na evgeničnem področju, saj je že po svoji naravi poklicana, da skrbi za fizično in duhovno evgeniko potomcev [...] Naglasiti je treba, da žena že od njega dni sama rešuje evgenično vprašanje. Čeprav si ni nujno sama izbirala zakonskega druga. Žena izbira, kaj bo rodila, ter je prav za prav odgovorna za vso raso. Ona odloča o fizični usodi generacije.«¹²⁸⁵

Bolj konkretno so feministke skupno besedo z evgeniko našle v zvezi z že večkrat izpostavljenimi prizadevanji za zaščito otrok in materinstva v dobro kvalitete prihodnjih rodov, česar so se očitno zavedale tudi slovenske avtorice. Alojzija Štebi je denimo napisala več prispevkov, v katerih je s sklicevanjem na avtorje, kot sta Ellis Havelock in Ellen Key, ki sta na svoj način podpirala evgeniko, rojevanje označila za »socialni akt« in ga povezala s prizadevanjem za izboljšanje kvalitete naroda.¹²⁸⁶ V tem kontekstu je opozarjala, da razmere, v katerih živijo in delajo delavske matere, ogrožajo duševni in telesni razvoj njihovih otrok, ki predstavljajo bodočnost države. Toda stanje v moderni družbi ne dopušča, da bi matere prenehale delati in se vrnile pred domače ognjišče, zato si mora feministično gibanje v prvi vrsti prizadevati za njihovo zaščito na delovnem mestu. Tudi država mora z izdatnimi sredstvi reševati stisko mater. »Denar, porabljen za to, je najbolje vložen kapital vsakega naroda, saj je garancija za njegov napredek,«¹²⁸⁷ je poudarjala Alojzija Štebi.

Evgenični diskurz ženskih društev ni privlačil samo zato, ker so lahko z njim utemeljevala zahtevo po zaščiti matere, ampak jim je obenem služil tudi kot argument v boju proti dvojni morali in prostituciji. Zaradi nezvestobe mož in njihovega vdajanja prostituciji naj bi namreč za prenosljivimi spolnimi boleznimi, npr. sifilisom, zbolevali njihovi otroci, kar bi posledično lahko vodilo v degeneracijo naroda. Želja po strožjem nadzorovanju moške predzakonske in zunajzakonske seksualnosti je torej feministke vezala na evgenične strahove pred poslabšanjem kvalitete potomstva. V tem kontekstu so na začetku tridesetih let tudi članice naših ženskih organizacij navdušeno sprejele evgenikom tako ljub zakon, ki je predvideval abolicijo prostitucije in od ženinov zahteval, da so pred vstopom v zakon opravili zdravniški pregled.¹²⁸⁸

Obenem so nekatere feministke globalno gledano v evgeniki prepoznale zaveznico pri širjenju kontracepcije. Tako je denimo zgoraj omenjena Margaret Sanger s spornim

¹²⁸⁵ »Kulturna vloga moderne žene. Zanimivo predavanje vseučilškega profesorja E. Spektorskega,« *Slovenski narod*, 12. 2. 1932 (št. 34, leto 65): 2.

¹²⁸⁶ Alojzija Štebi, »Ellen Key,« *Ženski pokret* 7 (april 1926): 47-51; Alojzija Štebi, »Materinstvo i žensko pitanje,« *Ženski pokret* 11, (15. 5. 1930): 1-2.

¹²⁸⁷ Prevod po hrvaškem izvirniku: »novac, utrošen za to je najbolje uložen kapital svakoga naroda, jer mu je garancija za njegov napredak,« Alojzija Štebi, »Materinstvo I žensko pitanje,« *Ženski pokret* 11 (15. 5. 1930): 2.

¹²⁸⁸ »Projekat zakona za borbu protiv plonih bolesti,« *Ženski pokret* 14 (marec 1933): 34-35; AS 1666, Minka Govekar, akt B VII-VIII.

sklicevanjem na potrebo po omejevanju razmnoževanja domnevno »manjvrednih« ras kasneje uspešno ustanavljala svoje klinike za nadzor porodov.¹²⁸⁹ Tudi Švedinja Ellen Key in Nemka Hellen Stöcker sta kontinuirano opozarjali, da kontracepcijska sredstva pripomorejo k izboljšanju kvalitete populacije.¹²⁹⁰

Z bolj ali manj premočrtno naklonjenostjo je verjetno prav zaradi lobiranja za kontracepcijo neetične zahteve po omejevanju razmnoževanja »manjvrednih posameznikov« sprejemala celo Alojzija Štebi. V prispevku iz leta 1934 je tako denimo izrecno podprla uzakonitev prisilnih sterilizacij na Švedskem in Norveškem¹²⁹¹ (Poleg nje so podobnim smernicam sledile še nekatere druge jugoslovanske sotrudnice *Ženskega pokreta*, npr. Sarajevčanka dr. Maša Živanović).¹²⁹² tudi zgoraj omenjene članice Zveze delavskih žensk so se s trditvijo, »da bi bilo v veliko korist družbe in države, ako bi uvidevno zmanjšali število tuberkuloznih, slabotnih, duševno manj vrednih ljudi, ki strahovito otežujejo gospodarsko moč narodov«, ¹²⁹³ približale tovrstnim idejam.

Nekoliko bolj oprezno kot Alojzija Štebi in nekatere druge slovenske avtorice se je na evgenične pobude odzvala Angela Vode, saj se je očitno zavedala ovir, ki jih tovrstne demografske teorije predstavljajo za emancipacijo žensk oziroma kar emancipacijo na splošno. V *Ženskem svetu* se je leta 1933 tako odločno uprla Škerljevim evgeničnim zaključkom glede prostitucije z glavnim argumentom, da so v njegovi razpravi o tem problemu »premalo vsestransko upoštevani vzroki prostitucije«, ki bi jih sama bolj iskala v socialno-gospodarskih razmerah kot pa v dednosti. Podvomila je tudi v relevantnost in vrednost Škerljeve statistike in opozorila na dejstvo, da je svojo študijo zgradil zgolj na podatkih registriranih prostitutk, kar naj bi zagotovo popačilo sliko. Vztrajno je kot vzrok navajala neugodne družbene razmere, ki dekleta, še posebno hišne pomočnice – te naj bi po njenem mnenju tvorile polovico vseh prostitutk – kratko malo vržejo v »nemoralno« življenje.¹²⁹⁴

Polemika o prostituciji ni bila edina priložnost, ob kateri je Angela Vode opozorila na temno plat evgenike,¹²⁹⁵ o njej je denimo spregovorila tudi v monografiji *Spol in usoda*. v

¹²⁸⁹ Linda Gordon, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (University of Urbana, Chicago: Illinois Press, 2007); Harriet Anderson, *Utopian Feminism: Women's Movements in Fin-de-Siècle Vienna* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1992).

¹²⁹⁰ Ann Taylor Allen. *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970: The Maternal Dilemma* (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 89-90.

¹²⁹¹ Alojzija Štebi, »O vprašanju ojalovljenja (sterilizaciji),« *Ženski pokret* 15 (november 1934), 111-113.

¹²⁹² »Brak i politika populacije,« *Ženski pokret* 8 (15. 8. 1929): 5.

¹²⁹³ »Važno vprašanje v premislek,« *Ženski list* 2, št. 8 (31. 8. 1925): 1.

¹²⁹⁴ Angela Vode, »Kje je vzrok?« *Ženski svet* 15 (februar, 1937): 42-44.

¹²⁹⁵ Glej tudi: Angela Vode, »Preporod naroda in žena,« *Ženski svet* 12, št. 7/8 (1934): 173-177.

svojem razvpitem delu se ji je sprva približala v izrazito naklonjenem tonu, z afirmacijo, da morata iz dolžnosti do otrok in do naroda roditelja v zakon stopiti zdrava, zato je hvalila leta 1933 sprejeto in nato preklicano določbo o obveznem zdravniškem pregledu pred poroko in upala, da se razširi še na ženske. Vendar je nato v nadaljevanju opozorila na nevarnosti nemške različice evgenike, ki je v službi politične propagande in pregona nacizmu neljubih narodov in ras, še posebno Židov. Nemške sterilizacijske zakone je primerjala s podobnimi zakoni iz »demokracijskih držav« (npr. ZDA), za katere pa je verjela, da so v primerjavi z nemškimi osnovani na »socialnih in navedstvenih temeljih«¹²⁹⁶ ter da hkrati strogo ločujejo med prostovoljno in prisilno sterilizacijo. Prisilna sterilizacija naj bi bila po njenem mnenju v »demokracijskih« državah dovoljena le v skrajnih primerih, pri najtežjih zločinih in pri hudih duševnih boleznih.

Svojo razpravo o evgeniki je Angela Vode kot ena redkih Slovenk nadaljevala z opozorili o negativnih posledicah prisilne sterilizacije za »normalno« žensko, ki je tako oropana svojih »najprirodnejših pravic«. Na koncu pa je temo, podobno kot v prispevku o prostitutkah, postavila še v kontekst uničujočega vpliva revščine in ji posledično dodatno odvzela veljavo. Tako je pisala: »Tudi ko bi bila izključena vsaka možnost zlorab in zmot, bi bila država upravičena uvesti sterilizacijo šele tedaj, ko bi prej vse storila, da odpravi vzroke, ki netijo bolezni, ter so često tudi vzrok manjvrednemu potomstvu. Zavedati se moramo, da duševne zaostalosti ne povzroča samo dedna obremenjenost, marveč tudi socialne razmere, v katerih žive starši in otroci.«¹²⁹⁷

DRUGA RASA, DRUGI NAROD

Angela Vode je v svojih besedilih, tudi v zgoraj citirani monografiji *Spol in usoda*, opozarjala na pomemben moralni manko (nemške) evgenike, in sicer na njeno politično zlorabo v imperialistične namene, na njeno nesmiselno obsojanje t.i. »mešanih« zakonov in na njeno »znanstveno« upravičevanje poniževanja »drugih« narodov in ras. Pri tem se je sklicevala na dva velika nasprotnika evgeničnega rasizma – Angleža Bernarda Russla in Juliana Huxleyja, čigar članek je izšel tudi v Škerljevi Evgeniki.

Kritika, ki jo je podala Angela Vode, je bila že tedaj, predvsem pa kasneje, v času druge svetovne vojne, še kako na mestu. Nestrpni pozivi nacističnih psevdoznanstvenikov k

¹²⁹⁶ Angela Vode, *Značaj in usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999), 175.

¹²⁹⁷ Angela Vode, *Značaj in usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999), 175.

obrambi »večvredne arijske krvi« pred kontaminacijo so se namreč pogosto iztekli v brutalna dejanja, nezamisljive zločine, svoj zenit pa so vsekakor doživeli v tragediji uničevalnih taborišč. To je po drugi svetovni vojni tudi proizvedlo avtomatizme, ki so evgeniko nerazdružljivo vezali na rasistične izpade nacističnega režima. Toda v času, v katerem se zaradi hitrega razvoja genetike prebujata možnost neke »nove evgenike«, se sprašujemo, če ti avtomatizmi držijo, če torej med evgeniko in znanstvenim rasizmom nujno obstaja enačaja.

Vprašanje o zvezi med evgeniko in rasizmom (oziroma vprašanje rasno in narodno »manjvrednega« drugega) je zelo kompleksno in večznačno. Variira glede na samo koncepcijo rase v tedanji rabi. Ni nujno, da so raso vselej vsi evgeniki razumeli v smislu etnično oziroma rasno različnih družbenih skupin. Ko so govorili o izboljševanju rase, so morda mislili na »človeško raso« kot celoto. Tudi rasni antropologi v obravnavanem času niso bili složni glede različnih definicij znotraj svoje znanosti (postavljali so celo različna števila rasnih skupin).¹²⁹⁸

Hkrati se zveza med evgeniko in rasizmom spreminja glede na splošne značilnosti kolektivne identitete določene narodne skupnosti in glede na bolj ali manj ustaljeno umeščanje te narodne skupnosti na mednarodno lestvico (rasne) vrednosti. Odvisna je tudi od pomenov in razmerij med narodi znotraj političnega prostora ter njihove, če sledimo Le Brasovi logiki, »politike moči«. So se mnenja evgenikov o rasizmu (oziroma »drugem« po narodnosti) spreminjala v skladu s hierarhijo med »*grudo in krvjo*«, ki je prevladala v posameznih državah? francoski evgeniki v nasprotju z nemškimi svojih definicij o manjvrednem človeku niso tako izrazito gradili na podlagi kriterija »rase«, torej skupnega »večvrednega« dednega porekla, najverjetneje tudi zato, ker je Francija svojo »politiko moči« bolj kot na krvi gradila na *grudi*. To bi bila zanje vsekakor bolj varna in logična rešitev. Kot namreč pojasnjuje Le Bras, Francija »kar zadeva zemljo, ne dvomi v svoje ozemlje, ki ga pogosto označi kot šesterokotnik in ga občuti kot naravnega, negotova pa je glede pestrega prebivalstva«. ¹²⁹⁹ Nasprotno pa je Nemčija »prepričana glede svojega prebivalstva germanskega porekla [...] negotova pa je pri svojem ozemlju«. ¹³⁰⁰ Iz tega morda izhaja, da se je prav med nemškimi evgeniki tako odločno uveljavila ideja o evgenično »večvredni« rasi. Predstavljena pojasnila sicer zaplete dejstvo, da tudi nemški evgeniki do nastopa nacizma

¹²⁹⁸ Že sam Francis Glaton je tako denimo govoril o »rasnem« izboljševanju, vendar je bilo njegovo dojemanje precej nejasno. Marius Turda, »Race, Science and Eugenics in the Twentieth Century,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 98-127.

¹²⁹⁹ Hervé Le Bras, *Kri in gruda, pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003), 7.

¹³⁰⁰ Hervé Le Bras, *Kri in gruda, pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003), 7.

svoje evgenike pogosto niso artikulirali v smislu rasnega sovraštva in arijske supremacije.¹³⁰¹ Znotraj francoskega okolja pa so delovali tudi avtorji, npr. Alexis Carrel, ki so svoje teorije o evgeniki gradili na ksenofobiji.¹³⁰² Kljub temu je aplikacija Le Brasove teorije o hierarhiji med krvjo in grudo na evgenični rasizem lahko uporabna in skupaj z ostalimi kompleksnimi temami znotraj razmerja med evgeniko in rasizmom dovolj zanimiva, da jo poskušamo preveriti na primeru slovenske evgenike. Sledi torej osnovno vprašanje: So se koncepcije slovenskih evgenikov o »manjvrednem drugem«, tako kot je to značilno za nemške ali ameriške evgenike, pogosto hranile z rasističnimi predsodki? Ali pa nasprotno, podobno kot npr. za angleške evgenike, to zanje ne drži? Poglejmo si podrobno nazore Boža Škerlja, slovenskega evgenika »par excellence«, pa tudi človeka, ki bi zaradi svojih številnih nemških oziroma kar nacističnih povezav lahko prvi podlegel rasističnim tendencam.

Vsaj nominalno je Škerlj svojo evgeniko jasno distanciral od evgeničnega rasizma, oziroma kakor mu je sam pravil, »rasne higijene«. To npr. potrjujejo načela, ki jih je izpostavil v prispevku *Evgenika ali rasna higiena*, ki je izšel leta 1934 v *Zdravniškem vestniku*. V njem je namreč pojasnil, da se je v preteklosti pojem rasne higijene predvsem v nemško govorečih državah prekrival s pojmom evgenike. Kmalu pa se je ravno v Nemčiji pojavila »močna tendenca po spolitiziranju bioloških spoznanj«.¹³⁰³ Od tedaj se pojma oziroma gibanji razlikujeta, in sicer v tem, da je evgenika globalna, »vsebuje obče človeško moralo, je svetovni nazor«,¹³⁰⁴ zato »velja v svojih načelih prav tako za Avstralca, za afriškega črnca, pigmejca, za eskimojca, kakor za Japonca, Angleža ali Slovana«.¹³⁰⁵ Rasna higiena pa »sloni na spoznanju posebnih – če vrednotimo; na dobrih – osebinah določene rase. Nemci čutijo potrebo, da posebno gojijo nordijsko raso«.¹³⁰⁶ Jasno črto med evgeniko in rasno higieno je Škerlj postavil istega leta tudi v reviji *Življenje in svet* in leta 1936, ko je »njegova« *Evgenika* – pod članek se je sicer podpisal Avgust Munda – presojala eksplicitno antisemitsko, nemško rasno-higiensko zakonodajo. Odločno je izpostavila, da je nova prepoved sklepanja zakonov med Judi in Nemci z evgeničnega stališča nepomembna, saj evgenika ne postavlja »ovir za poroko, če gre za dva kandidata, ki sta dedno zdrava, najsi pripadata katerikoli bližje si stoječi rasi«.¹³⁰⁷

¹³⁰¹ Hervé Le Bras, *Kri in gruda, pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003).

¹³⁰² Paul-André Rosental, »Eugenics and Social Security in France before and after the Vichy Regime,« *Journal of Modern European History (Eugenics after 1945)* 10, št. 4 (2012), 540-561.

¹³⁰³ Božo Škerlj, »Evgenika ali rasna higiena,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 608.

¹³⁰⁴ Božo Škerlj, »Evgenika ali rasna higiena,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 610.

¹³⁰⁵ Božo Škerlj, »Evgenika ali rasna higiena,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 610.

¹³⁰⁶ Božo Škerlj, »Evgenika ali rasna higiena,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 610.

¹³⁰⁷ Avgust Munda, »Nova nemška rasno-higienska zakonodaja,« *Evgenika* 2 (1936): 31.

Kakor med drugim priča njegova korespondenca, Škerlj zagotovo ni bil naklonjen nacizmu oziroma »hitlerizmu«, ki ga je leta 1938 v pogovoru za *Jutro* podobno kot že prej »rasno higieno« tudi strogo ločil od svoje evgenike. Povedano z njegovimi besedami: »Evgenika je – doslovno – nauk o dobrem rojstvu. Naziv ji je dal Francis Galton, torej Anglež – poudarite to, prosim, ker mnogi pri nas, tudi na najvišjih znanstvenih ustanovah, mislijo, da je evgenika iznajdba hitlerjanstva: od tod tudi stalno zamenjevanje, odnosno istovetenje z rasno higijeno [...] Evgenika ni rasna higiena, ne hitlerjanstvo in še manj fašizem.«¹³⁰⁸ Toda odločnost, s katero se je Škerlj izrekal proti nacizmu, in njegovo jasno ločevanje med evgeniko in rasno higieno še ne vodita do zaključka, da v svojih drugih besedilih ni kazal rasističnih tendenc. Sploh zato, ker se je intenzivno ukvarjal z rasno antropologijo, vedo, ki se je tedaj hranila z mnogimi tovrstnimi predsodki. Skratka, Škerljeva evgenika vsekakor ni bila rasistična, na vprašanje, ali je bil sam sicer naklonjen rasizmu, pa je nekoliko težje odgovoriti. Dvoumni so že njegovi nazori glede rasne higiene. Čeprav jo je označeval za »politično sredstvo, pa tudi političen smoter«, je hkrati dodajal, da ne odklanja »apriori [...] tega stališča.«¹³⁰⁹ Tako kot skrbijo Nemci za svojo (nordijsko) raso, bi morda morali tudi Slovenci (Jugoslovani?) »podpirati dobre spoznane lastnosti pri nas najbolj razširjene dinarske rase. Prepovemo npr. lahko poroke s pripadniki drugih ras, to se da misliti. Ali bi to bilo koristno, je vprašanje.«¹³¹⁰

O Škerljevem dvoumnem razumevanju rasizma in rasne higiene na začetku tridesetih let priča tudi njegova polemika s socialistično usmerjenim biologom, Hrvatom Mirkom Kus-Nikolajevim, ki se je leta 1934 odvijala na straneh marksistično usmerjene *Svobode*. Mirko Kus-Nikolajev je namreč v knjižici *Laž rasizma*¹³¹¹ zavrnil rasno antropologijo kot vedo v službi nacistične politike ter se na podlagi trditev avstrijskega antropologa Felixa von Luschna izrekel o enakovrednosti človeških ras, kar pa je nato Škerlj označil za »marksistično demagogijo«. Čeprav je na začetku svoje kritike priznal, da je nemški rasizem šel predaleč, je v nadaljevanju zagovarjal stališče o (tudi duševnih) razlikah med rasami.

Kus-Nikolajev je nato njegovo kritiko označil za buržoazno znanost,¹³¹² kar je Škerlja samo še bolj razvnelo. V članku, ki ga *Svoboda* sicer ni objavila, je podal svoje stališče glede rasnega vprašanja in »rasne higijene«: »Rase so telesno in duševno različne. Razlike v

¹³⁰⁸ Božidar Borko, »Kulturni pregled- Evgenika- pot k novi kulturi. Iz razgovora z priv. Doc. dr. B. Škerljem,« *Jutro*, 24. 11. 1938 (št. 46): 7.

¹³⁰⁹ Božo Škerlj, »Evgenika ali rasna higiena,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 610.

¹³¹⁰ Božo Škerlj, »Evgenika ali rasna higiena,« *Zdravniški vestnik* 6 (1934): 610.

¹³¹¹ Mirko Kus-Nikolajev, *Laž rasizma* (Zagreb : Radnička Štampa, 1934).

¹³¹² Mirko Kus-Nikolajev, »Kaj je z rasami?« *Svoboda* 6 št. 11 (1934), Mirko Kus-Nikolajev, »Docent dela reklamo,« *Svoboda* 6, št. 12 (1934): 281-284; 345-347

inteligenci niso tako velike kakor v čustvenem izražanju [...] Narodi so sestavljeni iz tipičnih rasnih zmesi, v katerih je ena rasa često močnejša in daje narodu pečat [...] Rasna politika in rasna higiena sta mogoči in samo po sebi nikakor nista vzrok zaslužnjevanju narodov, proti čemur se bo strokovni antropolog vedno boril [...] Obstajajo razlike med rasami [...] in konstatacija teh razlik še ni rasizem. O 'superiornosti' kakšne rase bi se moglo govoriti le v biološkem smislu in v tem pogledu nordijci gotovo ne bi odnesli zmage».¹³¹³ Škerljev odnos do nacističnega evgeničnega rasizma zrcali tudi recenzija češkega dela O enakovrednosti človeških ras, ki jo je za Jutro napisal leta 1935. Knjigo, ki je med drugim poskušala dokazati, da je mešanje evropskih ras ugodno, je Škerlj ocenil naklonjeno, saj je tudi sam verjel v koristnost tovrstne reproduktivne strategije. A hkrati je izpostavil njeno »pomanjkljivost«, in sicer dejstvo, »da avtor ne pove jasno, ali šteje Žide in Cigane k mešancem evropskih ras ali ne«.¹³¹⁴ Tudi sam v nadaljevanju ni podal svojega mnenja glede tega vprašanja. Na koncu recenzije pa je še odločno dodal: »Če (pa) je bil tej knjigi namen, da korigira izrastke rasističnih teorij – in tako se zdi – potem je uspela. Kajti jasno kaže vso težko problematiko onih vprašanj, ki jih proglašajo rasisti že za razjasnjena, seveda v svojem tendenčnem smislu.«¹³¹⁵

Treba je še omeniti, da se je Škerljev odnos do tovrstnih vprašanj spreminjal. Po ugotovitvah Duške Knežević Hočevar se je Škerlj proti koncu tridesetih let kazal kot vse manj naklonjen izrazito rasističnim interpretacijam znotraj antropologije.¹³¹⁶ Po drugi svetovni vojni pa je na več mestih povsem jasno obsodil rasizem. K temu se sicer podrobneje vrnemo na drugem mestu. V nadaljevanju prehajamo na vprašanje, kako so na rasno oziroma narodno »manjvrednega drugega« gledali drugi slovenski pisci o evgeniki.

Po raziskanih virih sodeč, se v obdobju med obema vojnama na Slovenskem pojavljajo maloštevilni eksplicitno evgenično-rasistični članki. Leta 1936 sicer v reviji *Življenje in svet* zasledimo notico, ki jo lahko opredelimo za prototip »znanstvenorasistične študije«, saj je v njej jasno zapisano, »da plemensko križanje pokvari dedno stvar«.¹³¹⁷ Vendar gre v tem primeru zgolj za prevod oziroma povzetek tujega članka in podobno naziranje se le redko ponovi še na drugih mestih. Prav nasprotno. Nekateri slovenski evgeniki se odločno postavljajo proti rasizmu, o rasnem mešanju pa podobno kot češki antropologi (in Škerlj)

¹³¹³ Pismo Škerlja *Svobodi*, 1934, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹³¹⁴ Božo Škerlj, »O enakovrednosti evropskih ras,« *Jutro* 1. 1. 1935 (št. 1), 12.

¹³¹⁵ Božo Škerlj, »O enakovrednosti evropskih ras,« *Jutro* 1. 1. 1935 (št. 1), 12.

¹³¹⁶ Duška Knežević Hočevar, »Božo Škerlj, Slovene Anthropologist: Dilemmas and Controversies of an Early Professional Career,« v *Antropološki zvezki* 4, ur. Tatjana Tomazo-Ravnik (Ljubljana: Društvo antropologov Slovenije): 28.

¹³¹⁷ Po dr. Vilhalmyju-o, »Znanost v boju z zločinstvom,« *Življenje in svet* 10 (1936): 323.

pišejo kot o fenomenu, ki ugodno vpliva na kakovost prebivalstva. O tem pričajo razprave že omenjenega Franca Derganca in zdravnika Maksa Kremžarja, ki podobno kot Angela Vode obenem svari tudi pred Hitlerjevim nacizmom. Njegovo stališče glede evgeničnega rasizma je jasno: »Zavreči je torej treba vsako evgenično delo v smislu rasizma, ko nimamo niti pravega pojma o rasi in ko takozvana čista rasa ni nobeno jamstvo za biološko socialno vrednost.«¹³¹⁸ Podobno razmišlja pravnik Avgust Munda, ko zavrne rasno indikacijo za sterilizacijo. Tako piše: »Nemški narodni socijalizem je načel tudi vprašanje sterilizacije iz rasne indikacije.« Meni, da je mešanje nemške rase s tujo za nemški narod škodljivo in imenuje to mešanje rasno sramoto in hud zločin zoper narod. »Taki zločinci naj bi se sterilizirali, če so v povratu. Nasprotno pa je ugotovljeno, da imajo rase, ki se plodijo le same med seboj, le malo ženijev. Sterilizacija iz rasne indikacije je de lege lata seveda nedopustna.«¹³¹⁹ Misel bi lahko nadaljevali z izvajanjem Nika Zupaniča, ki je, kakor ugotavlja Rajko Muršič, »četudi le v slovenščini in le v Etnologu, leta 1936 zapisal, da bi bila sterilizacija kot pogoj za sklenitev zakona med »Arijci in Ne-arijci« nespodobna in uperjena »proti elementarnemu pravu človeka in vsakega naroda««.¹³²⁰

Opisana drža slovenskih evgenikov do rasizma, če ponovno uporabimo in nekoliko reinterpretiramo misli Le Brasa, morda izvira iz razmerja do »grude in krvi« v izpostavljenih kolektivnih skupnostih. Sloveniji kot razmeroma homogeni celoti za svojo politiko moči ni treba izbrati strategije krvi in jo izkazovati v obliki evgeničnega rasizma.

Toda obstaja še bolj prepričljiv razlog, zaradi katerega slovenski evgeniki niso podpirali prevladujočih definicij o evgeničnem drugem. Veže se na dejstvo, da so sami kot Slovani v koncepcijah zahodnoevropskih evgenikov in rasnih antropologov pogosto veljali za Druge. Bolj kot iskanje »svojega manjvrednega« ogledala, pa četudi v smislu »reprodukcije orientalizma«, jih je torej gnal namen, da s svojimi lastnimi evgeničnimi in fizičnoantropološkimi definicijami zavržejo teze, ki so njihovo lastno raso, njihov lastni narod ali skupino narodov opredeljevale kot manjvredne. Zgovorne so v tem kontekstu besede, ki jih je ob izidu Zupaničevega članka o »arijskem« videzu Jugoslovanov zapisal »-o« (Božidar Borko?): »Tako je torej dr. Županič ovrgel trditve nemških antropologov, da so bili Slovani prvotno brahikefalni in mongoloidni in da so zaradi mešanja Germanov s Slovani Nemci delno izgubili dolihokefalijo in svetle kompleksije. Ta ugotovitev bi zanimala samo

¹³¹⁸ Maks Kremžar, »Evgenika«, *Življenje in svet* 8, št. 13 (1934): 470.

¹³¹⁹ Avgust Munda, »Problem sterilizacije in kazensko pravo«, *Slovenski pravnik* 48, 10-12 (1934): 257.

¹³²⁰ Rajko Muršič, »V senci prednikov: prezrta zapuščina Nika Zupaniča«, v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 13.

strokovnjake, če ne bi prav v zadnjem času dobivale nji nasprotne rasne teorije političnega poudarka. Vodja »rasnih Nemcev« Adolf Hitler s svojimi »ideologi« neprestano naglašja, da so Slovani rasno pokvarili Nemce, to pa zaradi tega, ker so manjvredna rasa s kratkimi lobanjami in mongoloidni. Iz ugotovitev drja Zupaniča sledi, da so bili prvotni Jugoslovenci prav blizu nordijski rasi, t. j. oni rasi, ki jo Hitler še danes smatra za najboljšo – za nositeljico evropske kulture.«¹³²¹

V še bolj radikalno kritiko in reinterpretacijo nemških rasnih teorij kot Zupanič je zašel Franc Derganc, ki je celo popolnoma zavrnil večvrednost nordijskega porekla, »arijca« pa naravnost označil za »svetololaso beštijo«.¹³²² Derganc ni nasprotoval starodavni ideji o »pomenu krvi«, ki je oživela »v sociologiji s plemensko higijeno (evgeniko)«.¹³²³ Vendar je hkrati menil, da si je »izumirajoči zapad« to idejo »iz strahu pred nevarnostjo mladih, kulturno neizčrpanih narodov prikrožil po svoje«.¹³²⁴ Ustvaril je iluzijo »čistega izvoljenega naroda«, ¹³²⁵ ki v resnici ne drži, saj naj bi »prava« znanost že zdavnaj spoznala, da se vsako čisto pleme kmalu izrodi in da v napredek vodi le rasno mešanje. Kljub temu se je »naduta laži – evgenika«, ¹³²⁶ ki jo sicer razboriti Nemci še vedno odklanjajo, prek artikulacij njenih prvih ideologov, med katere Derganc ni prišteval samo Comta de Gobineauja in Houstona Stewarta Chamberlaina, ampak celo Friedricha Nietzscheja, popolnoma uresničila v nacionalsocializmu in zdaj grozi še Slovanom. Zato so zadnji organizirali in še bodo organizirali svojo lastno, na Tyrševi filozofiji slonečo defenzivno evgeniko, ki v nasprotju z Zapadno ne sloni na pretiranem individualizmu ter destruktivnih težnjah boja za obstanek, ampak na miroljubnosti in socialni kooperaciji ter etičnih načelih, na duševnih vrlinah. Samo miroljubno sodelovanje med ljudmi bo dovedlo do napredka, ne pa Darwinova selektivna logika, ki zgolj podžiga napačno imperialistično mentaliteto zapadnih narodov¹³²⁷ in je zato »samo nov dokaz njih izrojene (degenerirane) krvi«.¹³²⁸

Filozofijo o borbi med zapadno in slovansko evgeniko, ki jo je v svojih delih¹³²⁹ predstavil Derganc, je v poenostavljeni obliki v *Jutru* afirmativno ponovno povzel»–o«: »Med

¹³²¹ -o., »Ali smo rasno manjvredni«, *Jutro*, 9. 4. 1932 (št. 82), 6.

¹³²² Franc Derganc, *Borba zapada in vzhoda : ob stoletnici Tyrševega rojstva* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932), 28.

¹³²³ Franc Derganc, »Filozofski slovar«, *Popotnik. Pedagoški in znanstveni list* 46, št. 6 (februar 1927): 143.

¹³²⁴ Franc Derganc, »Filozofski slovar«, *Popotnik. Pedagoški in znanstveni list* 46, št. 6 (februar 1927): 143.

¹³²⁵ Franc Derganc, »Filozofski slovar«, *Popotnik. Pedagoški in znanstveni list* 46, št. 6 (februar 1927): 143.

¹³²⁶ Franc Derganc, »Filozofski slovar«, *Popotnik. Pedagoški in znanstveni list* 46, št. 6 (februar 1927): 143.

¹³²⁷ Franc Derganc, *Svetozor: prvi zvezek izbranih esejev* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936); Franc Derganc, *Borba zapada in vzhoda: ob stoletnici Tyrševega rojstva* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932).

¹³²⁸ Franc Derganc, »Filozofski slovar«, *Popotnik. Pedagoški in znanstveni list* 46, št. 6 (februar 1927): 142-143.

¹³²⁹ Glede Derganičevih prepričanj o razlikah med »vzhodno« in »zahodno« filozofijo glej tudi: Franc Derganc, »Vzhodni in zapadni nacionalizem«, *Odmevi* 2, št. 3 (1933): 8-13.

Slovani in Germani se bjeve vekoviti boj, ki se ne tiče samo materialnih vrednosti in dobrin, marveč poteka iz dveh različnih pojmovanj sveta in življenja. To se pravi: med obema skupinama obstoje težke psihološke razlike. Osrednji problem je tedaj psihološki. Nemci predstavljajo tip individualistične ali roparske duše, Slovani pa tip socialne ali bratske duše. ([...] Razlike se kažejo tudi v biološki strukturi Slovanov in Germanov. Slovanska ljudstva so rasno mešana, zato so tudi boljša, ker je dobro mešanje (križanje) najboljša zaščita pred degeneracijo [...] psihološka različnost se prenaša tudi na evgenično področje. Nemška evgenika je po svojih bioloških stremljenjih drugačna od slovanske.«¹³³⁰

Komentar jasno kaže, kako so mnogi slovenski oziroma kar slovanski pisci o evgeniki (kajti na podobne nazore naletimo npr. tudi pri Čehih) artikulirali svoje definicije evgeničnega drugega. Nacionalistični antagonizem pri njih ni viden v odnosu do narodov, ki so jih zahodnoevropski pisci opisovali kot dedno »manjvredne« (npr. črncev ali Judov). Prav nasprotno so sovražno nastrojeni do »Germanov« in v določenih primerih do »Romanov«, torej do narodov, ki so v »mainstream« evgeniki na splošno veljali za »večvredne«. Podoben vzorec se ponovi, kot je bilo že delno nakazano, tudi v polju slovenskih kvantitativnih demografskih raziskav in razprav, znotraj katerih se prav tako vzpostavljajo primerjave med številom Slovanov na eni strani ter Germanov in Romanov na drugi strani. Različno politično usmerjeno pisci, od Bojana Pirca do Angele Vode, Katje Černe Vodopivec in Karla Petriča, svariijo pred možno številčno nadvlado sosednjih narodov in v tem kontekstu izkazujejo svoje rodoljubne nazore.¹³³¹

Ko analiziramo nacionalno-rasne antagonizme, ni možno vselej ostajati v polju stroge evgenike, pač pa je treba, kakor je razvidno iz zgornjih navajanj, pogosto iskati indice tudi med rasnoantropološkimi definicijami in še splošnejšimi mehanizmi (biološkega) rasizma. Namen pričujoče študije vsekakor ni predstaviti izčrpnega prikaza zgodovine rasističnih predstav na Slovenskem. Vsekakor bi podrobnejše raziskave, ki bi presegale okvir evgeničnih besedil morebiti že v času med obema vojnama, pokazale na drugačne opredelitve rasnega ali nacionalnega drugega. Kljub temu lahko ob analizi pregledanega predlagamo določene zaključke. Jasno je, da je bila pozornost v rasistično-evgeničnem diskurzu v številnih primerih usmerjena proti »Zahodu«. Šlo je torej za povsem obraten miselni proces od pomembnega pojava, ki ga družboslovci prepoznavajo pod terminom reprodukcija orientalizma (»nesting orientalism«).

¹³³⁰ -o., Dr. Franc Derganc, »Borba zapada in vzhoda«, *Jutro*, 17. 11. 1932 (št. 268), 3-4.

¹³³¹ Karel Petrič, »Življenjska moč naroda«, *Zdravje: priloga prerodu* 10 (1934): 63; Angela Vode, *Spor in upor* (Ljubljana: Krtina, 1998), 197; Katja Černe, »Populacijska politika nekaterih držav«, *Ženski svet* 15 (1937), 118-119.; Bojan Pirc, »Čija je budućnost Europe«, *Zdravljje* 25, št. 3 (1935): 23-27.

Reprodukcija orientalizma prav tako označuje »odgovor drugega«, ki ga obremenjuje ideja lastnega nizkega rangiranja na hegemonski zahodni lestvici. Vendar poskuša subjekt tovrstnih orientalističnih opredelitev svojo pozicijo izboljšati tako, da poišče svojega drugega (praviloma) na vzhodu ter ga postavi še niže na lestvico. Prvine reprodukcije orientalizma naj bi bile po mnenju Milice Bakić-Hayden v devetdesetih letih opazne zlasti na ozemlju bivše Jugoslavije. Prebivalci tistih območij, ki so predhodno pripadala Habsburški monarhiji, so se postavljali više od prebivalcev območij, ki so bila predhodno vključena v Otomanski imperij. Znotraj slednjih pa so pravoslavci sebe rangirali višje na lestvici in se opisovali kot bolj evropske od muslimanov. Spet zadnji so izpostavljali svojo večvrednost v primerjavi z neevropskim Orientom.¹³³²

V slovenskih evgeničnih (in fizičnoantropoloških) besedilih, z možno izjemo Nika Zupaniča,¹³³³ ni opaziti tovrstnih strategij, pač pa ravno obratno devalorizacijo Zahoda. Seveda je moramo na tem mestu do neke mere upoštevati diahrono perspektivo. Reprodukcijska orientalizma prihaja v ospredje v času jugoslovanske dezintegracije, nasprotno pa analizirane evgenične razprave izhajajo iz obdobja, ki ga zaznamujejo začetki jugoslovanske politične integracije. Tako morda ni nenavadno ali naključno, da Franc Derganc v svoji razpravi o evgeniki iz začetka dvajsetih let piše o Srbih kot o čisti, zdravi in junaški hrbtenici »našega telesa naše mlade države«, ¹³³⁴ boji se, kot že poudarjeno, »nemške osvete« in »mongolskega navala«, ¹³³⁵ povsem indiferenten oziroma pretežno naklonjen pa je ameriški evgeniki, ki je južnoslovanske narode sicer opredeljevala kot evgenično manjvredne, s tem ko jih je postavljala v množico narodov, za katere je prav na osnovi evgeničnih argumentov uzakonila omejitve priseljevanja.¹³³⁶

HRVAŠKI IN SLOVENSKI EVGENIKI MED AVTONOMIZMOM IN INTEGRALIZMOM

¹³³² Milica Bakić-Hayden, »Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia,« *Slavic Review* 54, št. 4 (Winter 1995): 917-931.

¹³³³ Christian Promitzer, »Antropolog in znanstveni razizem- korespondenca Nika Zupaniča med dvema svetovnima vojnoma,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 103-114.

¹³³⁴ Franc Derganc, »Evgenika,« *Sokolski Glasnik* 2 (1920): 242.

¹³³⁵ Franc Derganc, »Evgenika,« *Sokolski Glasnik* 2 (1920): 159.

¹³³⁶ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

Pri analizi pogledov slovenskih evgenikov na rasne razlike in nacionalno vprašanje nam lahko koristi primerjava z mnenji in praksami drugih jugoslovanskih privrženecv te psevdoznanstvene utopije. Kako so torej evgenične teorije v obdobju med obema vojnama uporabljali hrvaški in kako srbski intelektualci? Rory Yeomans pripoved o »hrvaški« evgeniki in rasni antropologiji prične s temeljno ideološko-politično delitvijo med hrvaškimi separatističnimi nacionalisti in jugoslovanskimi integralisti ter v nadaljevanju dokazuje, da sta omenjena tabora razvila precej različni rasni ideologiji. Medtem ko so »separatistični idealisti« zagovarjali strogo ločevanje med jugoslovanskimi narodi, so jugoslovanski integralisti poudarjali, da so Slovenci, Hrvati in Srbi le plemena iste »jugoslovanske rase«. To univerzalno dihotomijo dojemanja jugoslovanske rase, s katero je dobro seznanjeno tudi slovensko zgodovino, so praviloma po ugotovitvah Yeomansa dopolnjevali še povsem različni pogledi na druga rasna in evgenična vprašanja. Praviloma so se jugoslovanski integralisti bolj zanimali za evgeniko kot njihovi ideološki nasprotniki, katerim so pogosto očitali, da zavračajo moderno znanost in se zatekajo v presežene antropološke teorije 19. stoletja. Toda čeprav so hrvaški nacionalisti svoje rasne teorije veliko manj vezali na evgenične in rasne biološke predstave, so z njimi nastopali bolj agresivno kot integralisti, saj so promovirali idejo čiste hrvaške krvi in izpostavljali manjvrednost Srbov, ki so jih pogosto opisovali kot potomce Vlahov.¹³³⁷

Vprašati se gre, če je omenjeno nasprotje med unitarizmom in avtonomizmom razvidno tudi iz besedil slovenskih evgenikov. Drži, da je na evgeniko bolj naklonjeno gledalo liberalno časopisje, ki je bilo bližje unitarizmu, in da so tudi nekateri bolj ali manj deklarirani evgeniki, npr. Franc Derganc ali Bohumil Vošnjak, bili hkrati tudi aktivni zagovorniki integrativnega jugoslovanstva. Toda pretirano megalomanskega slavljenja dinarske rase kot podlage novemu jugoslovanskemu človeku med njimi ni opaziti. Delna izjema je Božo Škerlj, ki ob opisu fizičnih karakteristik dinarske rase navaja še njene pozitivne duševne lastnosti. V nasprotju z nekaterimi antropologi pa zagovarja tudi teorijo o njeni avtohtonosti v evropskem prostoru. Čeprav so njegovi sklepi v tem oziru tendenciozni, pa jih ne moremo označiti za

¹³³⁷ Že starosta hrvaškega nacionalizma, Ante Starčević, je Srbe definiral kot manjvredno raso, potomko nomadskih Vlahov. Kasneje so se tovrstne ideje slišale v raznih nacionalističnih uporih na ulicah hrvaške prestolnice, ki jih je organizirala Frankova Hrvatska stranka prava, po časopisju in v študijah »strokovnjakov«, npr. Čira Truhelka. antropologa, ki je Vlahom pripisoval kar najslabše biološke značilnosti. Po prvi svetovni vojni je sicer bilo neposredno proti-srbsko stališče odrinjeno nekoliko v ozadje, med nekaterimi avtorji se je ohranila samo ideja o boju med civiliziranim zahodom in barbarskim vzhodom. Milan Šufflay prvi profesor antropologije na zagrebški univerzi je obsedeno verjel v pomen krvi in grude ter v večvrednost bele rase, ogrožene s strani »azijskih« hord. (Rory Yeomans, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest and New York: CEU, 2007), 83-122).

popolnoma rasistične, saj se Škerlj ne zavzema za čistost te rase, tudi enači je ne z jugoslovanskim narodom, pač pa »zgolj« trdi, da prevladuje na balkanskem območju.¹³³⁸

O Škerljevem rodoljubju oziroma njegovi izbiri med unitarizmom in avtonomizmom veliko pove pismo, ki ga je leta 1937 poslal Matiegki. Škerlj v njem toži, da so njegovi delovni pogoji na Filozofski fakulteti slabi. Določeno število slavistov, filologov in zgodovinarjev ne želi slišati ničesar niti o antropologiji niti o njem, predvsem zato, ker »tisti mladič je napisal več stvari kot mi v celem življenju In ta mladič ima v svetu svoja zelo cenjena dela. Poleg tega je ta mladič tudi ponosen južni Slovan, med tem ko je to določeno število ljudi prepričano, da so samo Slovenci – seveda, ko ima mlada in majhna univerza 5 slavistov, ki si delijo slovenistiko.«¹³³⁹ Vse to so bili tudi razlogi, da si je Škerlj želel iti drugam, želel si je v svet.

Toda premaknimo se od Škerlja drugam. Tudi izrazito unitaristično-nacionalistični časopis *Pohod* evgeniki ali dinarski rasi ni posvečal pretirane pozornosti, čeprav je v enem izmed redkih člankov, v katerih je tematiziral tovrstna vprašanja, o najbolj drastičnih evgeničnih metodah pisal pretežno naklonjeno.¹³⁴⁰ Podobno velja še za *Prelom*, *Proboj* in *Zbor*, druge tri slovenske unitaristično-centralistične liste. Omenjeni časopisi so zagovarjali skrajni Ljotičev program, ki je med drugim vključeval tudi »izboljševanje rase«.¹³⁴¹ Kljub temu so na svojih straneh le izjemoma pisali o strogo evgeničnih vprašanjih. Veliko pogosteje so npr. objavljali antifeministične, antikomunistične in antisemitske prispevke. Med antisemitskimi prispevki so se sicer znašli tudi takšni, ki so problem »židovske rase« umeščali v biološke definicije. Splošno gledano pa so prevladovale »kulturno rasistične« interpretacije »judovskega vprašanja«.¹³⁴²

Med evgeniki, ki so bili bliže avtonomističnemu taboru strank – s SLS so se bolj aktivno povezovali npr. Bojan in Ivo Pirc ter Anton Breclj – tudi ni zaznati slavljenja čiste slovenske krvi. Seveda bi lahko bolj ekstenzivne raziskave pripeljale do drugačnih zaključkov.¹³⁴³

Podobnosti med hrvaško in slovensko evgeniko je sicer možno iskati drugje. Poglede hrvaških avtorjev so poleg opisane dihotomije med nacionalizmom in integralizmom namreč

¹³³⁸ Glej npr. Božo Škerlj, »Kako naj razumemo dinarsko raso,« *Geografski vestnik* 5 (1928): 34-56.

¹³³⁹ Pismo Škerlja Jindřichu Matiegki, 27. 12. 1937, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹³⁴⁰ Marjan Ahčin, »Nekaj misli o socialni politiki in evgeniki,« *Pohod*, 21. 7. 1934 (št. 29), 2; Marjan Ahčin, »Nekaj misli o socialni politiki in evgeniki,« *Pohod*, 4. 8. 1934 (št. 31), 2.

¹³⁴¹ Smilja Amon, *Tisk in politika v Jugoslaviji (1918-1941)* (Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1996).

¹³⁴² *Zbor : glasilo jugoslovanskega ljudskega gibanja*, Leto 1, št. 1 (26. mar. 1936)-leto 3, št. 14 (20. sep. 1938); *Proboj*. Ljubljana : Konzorcij, 1938; *Prelom*. Ljubljana: Konzorcij, 1934-1935.

¹³⁴³ Zvonka Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891-1967)* (Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2005).

krojila še druga idejna prepričanja. Andrija Štampar se je evgeniki, podobno kot brata Pirc, približal prek socialne medicine, Andrija Živkovič pa podobno kot številni slovenski katoliški pisci prek teoloških moralnih tekstov, zlasti Casti Connubii.¹³⁴⁴

SRBSKA EVGENIKA IN MIT O DINARSKI RASI

Tudi med Srbi se je v obdobju med obema vojnama širila modernistična želja po izgradnji novega (jugoslovanskega) človeka s pomočjo evgenike. Obrat v to smer je po besedah zgodovinarja Vladimira Petrovića razviden že iz publikacij zdravnikov starejše generacije, od Milana Jovanovića Batuta pa do Vladimirja Stojanovića. Zadnji je leta 1920 izdal celo knjigo o evgeniki. V njej je izpostavil nekatera načela, ki so bila blizu slovenskim piscem (zlasti Francu Dergancu), poudarjal je denimo principe špartanske vzgoje, športa in Sokolstva, izpostavljal negativne učinke vojne in potrebo po dvigu produktivnosti s pomočjo evgeničnih metod, med katerimi je kot ustrezno označeval zlasti reformo družinskega prava. Predvsem pa je pomembno, da ni zagovarjal čistosti rase.

Rasizem so vsaj deklarativno (sprva) zavračali nekateri tako levo (npr. Dušan Nedeljković in Laza Popović) kot tudi desno usmerjeni srbski pisci (Svetislav Stefanović). Nasprotno so drugi v duhu jugoslovanskega integralizma in želje po tem, da bi znanost dejansko ustvarila skupen narod, slavili posebno dinarsko raso in ji napovedovali, da bo v prihodnosti prevzela primat Arijev. Mit o dinarski rasi je že na prelomu stoletja utemeljil srbski antropolog Jovan Cvijić. Njegove ideje so v veliki meri prevzeli, kot že poudarjeno, številni njegovi rojaki, npr. Branimir Maleš, Stevan Ivanić in Vladimir Velmar Janković, in tudi slovenski antropolog Niko Zupanič, včasih z namenom, da bi se zoperstavili Slovanom nenaklonjenim rasnim teorijam, ki so jih predhodno formulirali zahodnoevropski, zlasti nemški raziskovalci. V duhu protiofenzive na »zahodno« evgeniko in rasno antropologijo so podobno kot Derganc srbski evgeniki nasprotovali tudi domnevno duševno votlemu urbanemu kapitalizmu Zahoda in poveličevali junaštvo »slovanskega barbara«. Kot prototip evgenično večvrednega človeka so v tem kontekstu predstavljali kmeta.

Kljub opisanemu protinemškemu razpoloženju so se nekateri srbski rasni antropologi in evgeniki v drugi polovici tridesetih let približali skrajni desnici. Stevan Ivanić in Vladimir

¹³⁴⁴ Andrija Živković, *Eugenika i moral* (Zagreb: Hrvatska bogoslovna akademija, 1933).; Željko Dugac, »Like Yeast in Fermentation. Public Health in Interwar Yugoslavia,« v *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, ur. Christian Promitzer, Sevasti Trubeta and Marius Turda (Budapest, New York: CEU Press, 2011), 193-232.

Velmar-Janković sta postala člana Ljotičeve skupine in med vojno sodelovala v kolaboracionistični Nedićevi vladi. Med drugo svetovno vojno sta visoki poziciji obdržala tudi Svetislav Stefanović in Branimir Maleš. Besedila omenjenih evgenikov so se nagibala k rasizmu in antisemitskim prepričanjem. Po vojni je nova oblast Stevana Ivanića in Branimirja Maleša proglasila za narodna izdajalca, vendar sta uspela zbežati v tujino. Svetislava Stefanovića so usmrtili.¹³⁴⁵

ZATON?

Ob skupini zagovornikov evgenike so na Slovenskem v tridesetih letih vse glasnejši postajali tudi njeni nasprotniki. Različni, zlasti socialistično usmerjeni avtorji so izpostavljali nevarnosti nacistične evgenično -rasne zakonodaje,¹³⁴⁶ katoliško usmerjeni pisci pa so kritizirali drastičnost in moralno zgrešenost nekaterih evgeničnih metod, zlasti sterilizacije.¹³⁴⁷ Najbolj izdelane kritike evgenike so, po doslej raziskanih virih sodeč, poleg Angele Vode in Metoda Dolenca, katerih poglede smo podrobneje predstavili drugje, oblikovali anonimna avtorica v *Neodvisnosti*(1936–1937),¹³⁴⁸ Maks Kremžar in Jože Potrč. Smiselno je, da na koncu pripovedi o zgodovini evgenike podrobneje predstavimo njihova na žalost prevečkrat preslišana razmišljanja.

Neznana avtorica se je v rubriki *Žena v življenju*, ki je izhajala v kmečko-delavskem listu *Neodvisnost*, proti evgeniki oziroma evgenični sterilizaciji postavljala s pomočjo več argumentov, med drugim tudi z napačno predpostavko o možnosti dedovanja pridobljenih lastnosti, zaradi katere je sklepala, da je sterilizacija dolgoročno neučinkovita. Pojasnila je: »Sterilizirali bodo vse manjvredne. Ti ne bodo imeli potomstva, a v zapuščenih, nezdravih,

¹³⁴⁵ Rory Yeomans, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest and New York: CEU, 2007), 83-122; Ilija Malović, »Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930ih godina XX veka,« *Sociologija* 50, 1 (2008): 79-96; Vladimir Petrović, »Od borbe protiv bolesti do borbe za očuvanje rase: biopolitička dimenzija (ne)dovršene modernizacije srpskog i jugoslovanskog društva,« *Istorija XX. veka: časopis instituta za savremenu istoriju* 26, št. 2 (2008): 466-488.

¹³⁴⁶ Boris Rihteršić, »Kam sega nemški rasizem,« *Ljubljanski zvon* 54 (1934): 726-727; Angela Vode, »Preporod naroda in žena,« *Ženski svet* 12, št. 7/8 (1934): 173-177. DODAJ ŠE.

¹³⁴⁷ Anton Breclj, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938); »Otrok vedno manj,« *Slovenec*, 30.08.1935 (št. 198a, leto 58), 1.

¹³⁴⁸ *Neodvisnost*(1936-1937) je bil mariborski tednik, ki je pripadal kmečko-delavskemu gibanju. Njegov programski oblikovalec je bil Vekoslav Kukovec. Kukovec se je leta 1937 uprl, da bi gibanje povsem podredili Mačkovi HSS. Posledično je v *Neodvisnosti* oblikoval program, s katerim se je približal komunistom. Več o tem: Smilja Amon, *Tisk in politika v Jugoslaviji (1918-1941)* (Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1996), 200-201.

umazanih, proletarskih delih mest, med milijoni brezposelnih, med propadajočimi malimi kmeti bo rasla nova generacija jetičnih, sifilitičnih, epileptičnih, duševno zaostalih... In kaj potem? Vsa sterilizacija ne bo nič pomagala, dokler se bodo široke mase ljudstva pogrezale v vedno večjo gospodarsko in socialno bedo.«¹³⁴⁹ Poleg tega je opozorila na politične zlorabe nemške fašistične oblasti, nazadnje pa predstavila tako psihološke kot tudi telesne posledice samega sterilizacijskega postopka, ki naj bi kar v 5% dovedel do smrti pacientke: »Po uradnih določbah bo sterilizirano v Nemčiji okrog pol milijona ljudi. Od teh je gotovo polovica žensk, torej 250.000, 5 % od 250.000 je 12.500. Po naprej določenem načrtu bo torej umorjenih 12.500 žen, 12.500 mater bo žrtvovanih za neko *blazno misel*.«¹³⁵⁰¹³⁵¹ Po poročanju anonimne avtorice naj bi v Nemčiji poleg odraslih sterilizirali tudi otroke, kljub brezupnim prošnjam in uporju njihovih staršev. in »to se dogaja v času, ko voditelji nemškega naroda vsak hip poudarjajo, da s svojimi ukrepi branijo evropsko civilizacijo pred navalom barbarstva z vzhoda. Hvala za take branitelje in še lepša hvala za tako civilizacijo! Vrstice tega članka naj si za uho zapišejo predvsem tisti s fašistično miselnostjo napihnjene jugoslovanski 'znanstveniki', ki v raznih strokovnih revijah koketirajo s sterilizacijo. Uverjeni naj bodo, da je ni žene v Jugoslaviji, ki bi hotela, da jo doleti usoda nemških trpink, katerih imena bodo z žarečimi črkami zapisana v zgodovini ženskega gibanja in v zgodovini 'fašistične' civilizacije«. ¹³⁵²

Moralne pomisleke v zvezi z evgeniko je imel tudi socialistično usmerjeni Jože Potrč. V pismu, ki ga je leta 1935 poslal Škerlju, je tako pisal: »Evgeniko pa morem predvsem še sam študirati, predno bi hotel o tem debatirati [...] Jaz osebno se strinjam z nekim referatom na kongresu, ki obsoja preveč ekstremen pravec v evgeniki, ki hoče sterilizirati na bazi teorije, ki še ni dovolj izdelana. Mi vemo, da so bili epileptičari (kot Dostojevski) tudi veliki duhovi in zato tudi negativne mere v evgeniki niso upravičljive. Evgenika bi prišla v polno veljavo v taki državi, kjer imajo vsi člani enake materialne, zdravstvene in druge predpogoje za razvoj. Vrhovno načelo mora ostati osebna svoboda vsakega poedinca, katero pa hoče prav oni evgenični pravec, ki služi fašizmu, pogasiti (kot v Nemčiji).«¹³⁵³ Škerlj je kajpada zavračal navedene Potrčeve kritike. Trdil je, da je mnenje o še neizdelani evgenični teoriji zmotno in da naj Potrč ne sodi negativno o Nemčiji in nemški zakonodaji, če je ne pozna dobro. Poleg

¹³⁴⁹ »Strahote sterilizacije,« *Neodvisnost*, 25. 1. 1937 (št. 3, leto 2), 4.

¹³⁵⁰ Podčrtala Ana Cergol Paradiž.

¹³⁵¹ Strahote sterilizacije,« *Neodvisnost*, 25. 1. 1937 (št. 3, leto 2), 4.

¹³⁵² Strahote sterilizacije,« *Neodvisnost*, 25. 1. 1937 (št. 3, leto 2), 4.

¹³⁵³ Pismo Jožeta Potrča Škerlju, 7. 10. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

tega naj bi evgenične zakone uvedle tudi Skandinavske države, ki so »jako demokratične«. ¹³⁵⁴ Naslednji Potrčev ugovor, in sicer, da mnogi »genijalci«, npr. Dostojevski, izhajajo iz dedno obremenjenih družin, je Škerlj zavrnil s površno pripombo, da so to le izjeme, ki potrjujejo pravilo. Še bolj odločno se je postavil proti njegovemu stališču glede enakih predpogojev za razvoj in tudi proti argumentu obrambe osebne svobode. Ljudje namreč po njegovem mnenju ne morejo imeti enakih predpogojev, ker so že po naravi različni, socialne razlike pa so »le logična posledica tega stanja, te prvotne neenakosti v dednih osnovah«. ¹³⁵⁵ Ugovoru glede osebne svobode je Škerlj nasprotoval z že izpostavljenim argumentom interesa skupnosti: »Interes celote, recimo družbe, je gotovo višji kot interes poedinca.« ¹³⁵⁶

Škerlj pisma ni sklenil v sovražnem tonu, pač pa je Potrča povabil, da na rečeno poda svoje ugovore, s čimer bi se zanimiva konfrontacija nadaljevala. Na koncu je zdravniku še zagotovil, da se je v polemiki z Meršolom glede legalizacije splava strinjal z njim. »Zlasti ni lepo,« je poudarjal, »da je [Meršol] v to debato umešaval politična stališča.« ¹³⁵⁷ V istem času je Potrčeva delna kritika evgenike, kot že napisano, izšla tudi v *Evgeniki*. Škerlj jo je sicer pospremil z delnim neodobravanjem. ¹³⁵⁸

Še bolj prodorno in globokomiselno je svojo kritiko evgenike zastavil zdravnik Maks Kremžar, saj je skoraj neposredno opozoril na tiste oblastne mehanizme, ki jih je Foucault desetletja kasneje umestil v polje svoje biopolitike. ¹³⁵⁹ Tako gre njegovo razmišljanje: »Ni dovolj, da vtika državna oblast svoj nos v naše žepe, v naš želodec, še naših genitalij se ji je zahotelo, da jih bo obtipavala in ocenjevala, da bo svetila s svojo brezobzirno lučjo v naše najskrivnejše kotičke, diktirala bo poroke, porode itd. Ni dovolj, da imamo konfidente za davkarijo, še za evgeniko jih bomo dobili, še malo denuncianstva in škodovanja svojemu bližnjemu manjka Evropi do popolne demokracije. In ta policijski aparat bo obremenjeval družbo bolj kot vsi umobolni [...] Smoter evgenike ni svet ne lep... Smoter obstoja v tem, usposobiti narod predvsem za oboroženo silo – za pobijanje evgenično oblikovanega sočloveka. Kaj malo krščanske ljubezni je najti v njem. Za vsakim evgeničnim člankom se skriva top, ki bo pobijal evgenično dovršene mladeniče. Manjvredni bodo ostali doma – za seme – in tako bomo lahko začeli zopet znova. In za slovo. Državniki in diplomati so glede sterilizacije pozabili nase. Pustimo idiote na miru, ki niso še nikomur storili nič žalega.« ¹³⁶⁰

¹³⁵⁴ Pismo Jožeta Potrča Škerlju, 10. 10. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹³⁵⁵ Pismo Jožeta Potrča Škerlju, 10. 10. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹³⁵⁶ Pismo Jožeta Potrča Škerlju, 10. 10. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹³⁵⁷ Pismo Jožeta Potrča Škerlju, 10. 10. 1935, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.

¹³⁵⁸ Jože Potrč, »Socialne indikacije splava,« *Evgenika* 1, št. 5 (1935): 70-73.

¹³⁵⁹ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010).

¹³⁶⁰ Maks Kremžar, »Evgenika,« *Življenje in svet* 8 (1934): 471.

Zastrašujoče napovedi o nevarnosti (nacistične) evgenike, ki so jih v tridesetih letih izražali posamezni slovenski pisci, so po kapitulaciji Jugoslavije leta 1941 in razdelitvi Dravske banovine med Madžarsko, Nemčijo in Italijo dobile še kako konkretno obliko. Nemške oblastne sile so na Slovenskem po besedah Toneta Ferenca izvajale obsežne rasne preglede. Mnoge posameznike »narijskega« videza so deportirali.¹³⁶¹ Prav tako so na Slovenskem izvedli ukrepe nacistične evgenične evtanazije. Že leta 1941 je komisija iz Berlina obiskala psihiatrično bolnišnico Novo Celje in pet drugih institucij na slovenskem Štajerskem. Izbrali so 583 bolnikov, jih kasneje poslali v Hartheim blizu Linza in jih tam usmrtili, druge psihiatrične bolnike pa preselili v Gradec. Opustitev »Akcije t4«, torej programa evtanazije, je sicer preprečila, da bi tovrstne ukrepe ekstenzivno uresničili še na Gorenjskem, čeprav so »evtanazirali« tudi določeno število onemoglih in umsko hendikepiranih zapornic iz kaznilnice v Begunjah.¹³⁶²

Z ukrepom, izdanim 23. 12. 1942, so na zasedenem ozemlju slovenske Koroške in Kranjske začeli veljati še nemški Zakon o preprečenju naraščaja s podedovanimi boleznimi z dne 14. julija 1933, ki je vpeljal prisilne sterilizacije, ter nekateri drugi evgenični in rasni zakoni.¹³⁶³ Podobne regulative so na zasedenem ozemlju slovenske Štajerske začele veljati 25. 5. 1942.¹³⁶⁴ Za zdaj po naših poizvedovanjih sicer še ni znano, če so te ukrepe tudi izvajali, torej če je bilo slovensko prebivalstvo v času nemške okupacije dejansko podvrženo evgeničnim sterilizacijam po predpisani zakonodaji.

Med vojno so se samo še redki slovenski pisci, npr. psihiater Mihael Kamin ter pravnik Katja Černe Vodopivec in Aleksander Maklecov, v svojih razpravah dotikali

¹³⁶¹ Tone Ferenc, »Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 34, št. 2 (1994): 231-244.

¹³⁶² Tone Ferenc, »Nacistična "evtanazija" v Sloveniji leta 1941,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 15/16, št. 1/2 (1978); Slavko Zihnerl, Zdenka Čebašek-Travnikin Zvonka Zupanič-Slavec, »The Extermination of Psychiatric Patients in Occupied Slovenia in 1941,« *International Journal of Mental Health* 36, št. 1 (2007): 99-104.

¹³⁶³ »Člen V. V svrhu izvršitve nege podedovanja in plemena na zasedenem ozemlju Koroške in Kranjske veljajo: §1. 1. Zakon o preprečenju naraščaja z podedovanimi boleznimi z dne 14. Julija 1933 (drž. Zak. I, stran 529), v besedilu zakonov z dne 26. junija 1935 (drž. Zak. I, stran 773), in z dne 4. Februarja 1936 (drž. Zak. I, stran 119), 2. V svrhu izvršitve navedenih zakonov izdane odredbe z dne 5. Decembra 1933 (drž. Zak. I, str. 1021), z dne 29. Maja 1934 (drž. Zak. I, str. 289), z dne 25. februarja 1935 (drž. zak. I, stran 1035), z dne 25. Februarja 1936 (drž. zak. I, stran 122), z dne 23. decembra 1936 1936 (drž. zak. I, str. 1149), 3. Zakon radi varstva podedovanega zdravja nemškega naroda, zakon o zdravem zakonu, z dne 18. Oktobra 1935 (drž. zak. I, stran 1246), in prva odredba v svrhu izvršitve zakona o zdravem zakonu z dne 29. Novembra 1935 (drž. zak. I, stran 1419), 4. Odredba v svrhu izvršitve zakona o preprečenju potomcev s podedovanimi boleznimi in zakona o zdravem zakonu z dne 31. Avgusta 1939 (drž. zak. I, stran 1560).« »Odredba o uvedbi državno-pravnih določil na območju zdravstva na zasedenem ozemlju Koroške in Kranjske,« *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains* 2, št. 27 (23. 12. 1942): 384.

¹³⁶⁴ »Verordnung über die Einführung der Nürnberger Rassengesetze, der Bestimmungen zur Verhütung erbkranken Nachwuchses und zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes, ferner des Personenstands und Familienrechtes in der Untersteiermark,« *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark* 2, št. 75 (20. 3. 1942): 534-535.

evgeničnih vsebin. Temo so umeščali predvsem v kriminalno etiologijo. Vendar ker načeloma niso priznavali teorije o »rojenih zločincih«, pač pa so dokazovali, da na človeško ravnanje vplivata tako dednost kot tudi okolje, niso zagovarjali drastičnih evgeničnih metod.¹³⁶⁵

V nasprotju z nekaterimi srbskimi in tudi hrvaškimi avtorji se slovenski pisci, ki so v obdobju med obema vojnama ognjevitost zagovarjali evgeniko, v času okupacije niso posebno približali oblastnemu režimu. Avgust Munda in Bojan Pirc sta sicer še vedno delala v svojih ustanovah, torej prvi na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani in drugi na socialno-medicinskem oddelku Centralnega higienskega zavoda v Beogradu, vendar, po doslej raziskanih virih sodeč, v tem času nista ne objavljala člankov o evgeniki ne opravljala evgeničnih raziskav. Škerlj se je, kot že omenjeno, pridružil odporniškemu gibanju in bil kasneje interniran v Dachau, kjer mu je bilo vkljub vsemu omogočeno opravljati antropološke raziskave na truplih umrlih ljudi. Prav tako so se odporniškemu gibanju pridružili ali mu pomagali tudi Anton Breclj, Alojz Zalokar in Ivan Jurečko.¹³⁶⁶ Franc Derganc je umrl že leta 1939,¹³⁶⁷ Ema Deisinger pa je kasneje emigrirala v Nemčijo.¹³⁶⁸

V večina omenjenih obse je po vojni uspešno gradila svoje poklicne kariere. Samo Bojan Pirc se je po osvoboditvi Beograda leta 1944 »kot nekdanji rojalist in katolik ter osebni prijatelj poveljnika kraljeve vojske, Slovenca Ernesta Peterlina, znašel na zatožni klopi nove komunistične oblasti«.¹³⁶⁹ V zaporu je prebil šest mesecev in se nato z družino vrnil v Ljubljano. V naslednjih letih se je tudi njegova poklicna kariera ponovno začela vzpenjati.¹³⁷⁰

Škerlj se je po vojni ponovno zagrebel v svoje antropološko delo, katerega je vsaj deklarativno distanciral od rasizma ter približal marksizmu.¹³⁷¹ V tem času se mu je končno uresničila želja o ustanovitvi društva za antropologijo. Postal je tudi profesor antropologije na Naravoslovno-matematično-filozofski fakulteti v Ljubljani. Umrl je leta 1961 pri komaj

¹³⁶⁵ Katja Vodopivec-Černe, »Statistična metoda v kriminalni etiologiji: disertacija za dosego doktorske časti, obranjena 11. decembra 1943« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 1944); Aleksander Maklecov, »Življenjski pojavi in vzroki mladinske zločinstvenosti: (odlomek iz uvoda v kriminologijo),« *Zbornik znanstvenih razprav* 21 (1945/1946): 1-47; in Aleksander Maklecov, »Dr Mihael Kamin,« *Zbornik znanstvenih razprav* 21 (1945/1946): VI-XIII.

¹³⁶⁶ Ana Cergol, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).

¹³⁶⁷ Herbert Hawlina, »Franc Derganc,« v *Enciklopedija Slovenije* (zv. 2), ur. Marjan Javornik in dr. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988), 330.

¹³⁶⁸ Barbara Marhold, »Ema Deisinger in slovenska pedagogika med obema vojnama« (diplomska naloga, Univerza v Mariboru, 2008).

¹³⁶⁹ Zvonka Zupanič Slavec, *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc* (Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije; Inštitut za varovanje zdravja RS, 2007), 303.

¹³⁷⁰ Zvonka Zupanič Slavec, *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc* (Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije; Inštitut za varovanje zdravja RS, 2007), 303.

¹³⁷¹ Božo Škerlj, *O človeških rasah in o rasizmu* (Ljubljani: Slovenski knjižni zavod, 1949).

sedeminpetdesetih letih, prav gotovo tudi zaradi posledic trpljenja v internaciji.¹³⁷² Tik pred smrtjo je še izstopil iz uredniškega odbora *The Mankind Quarterly*, ker se ni strinjal z njenim rasističnim podtonom.¹³⁷³

¹³⁷² Dagmar Slekovec, »Ob 100-letnici rojstva dr. Boža Škerlja,« *Drevesa, slovensko rodoslovno društvo* 11, št. 2-4 (december 2004): 65-67.

¹³⁷³ Božo Škerlj, "The Mankind Quarterly," *Man* 60 (1960): 172-173.

ZASEBNO

Pregled razvoja zakonodaje in analiza javnega diskurza ne kažeta celotne slike o problemu abortusa. Zgodovinska pripoved, ki zaobide pričevanja tistih, katerih, če parafraziram Michela Foucaulta, vednost, argumenti in interesi ostajajo v podrejeni poziciji, je nujno omejena in pristranska, kar še posebej velja za tako intimne tematike, kakor sta seksualnost in reprodukcija.¹³⁷⁴ Toda kako, se sprašuje zgodovinar Angus McLaren, je sploh mogoče raziskovati pričevanja tistih, ki zaradi subverzivnosti svojih dejanj sploh ne želijo delovati znotraj javne sfere.¹³⁷⁵ Izredno dragocen vir za raziskovanje abortusa so kazenski oziroma sodni spisi,¹³⁷⁶ ki vsebujejo poročila s sodnih obravnav in preiskave ter zaslišanja oseb, ki so po takratni zakonodaji zagrešile »zločin (ali prestop) odprave plodu«.

Kazenski spisi so na splošno, kakor ugotavljata Jelika Melik in Marko Žuraj, »odsev družbenih razmer [...] kažejo tudi življenje samo [...] Ob prebiranju le teh se pred nami kot na odru zvrstijo človeške tragedije, družbene drame [...] Opozarjajo na življenje 'malih' ljudi in na nepravilnost ter nepoštenost 'velikih'. Seznanjajo nas s položajem ljudi, predvsem z njihovimi socialnimi težavami in moralnim stanjem.«¹³⁷⁷ »Zadeve iz (kazenskih) sodnih spisov [so] 'mikroprimeri' družbenih razmerij; individualne zgodbe, uradno sicer odklonske, evidentirane kot kriminal, a prav tako del 'normalne' družbe, celo njen konstitutivni del, pač ne večinski.«¹³⁷⁸ Sicer je pri njihovi analizi treba upoštevati številne metodološke omejitve. Konkretno pri procesih glede splavov dejstvo, da je pred sodišče prišlo le majhno število ilegalnih abortusov in da so ti primeri izstopali iz povprečja. V teh primerih je šlo skoraj nujno nekaj narobe, v nasprotnem primeru ne bi pritegnili pozornosti oblasti. Praviloma se je za abortus namreč izvedelo po tem, ko je ženska zaradi komplikacij morala poklicati zdravnika.¹³⁷⁹ Poleg tega sliko o resničnem poteku dogodkov popačijo tudi možna

¹³⁷⁴ Michel Foucault, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010).

¹³⁷⁵ Angus McLaren, »Birth control and abortion in Canada, 1870-1920,« *The Canadian historical review* 59, št. 3 (1978): 319-340.

¹³⁷⁶ Sodni spisi so »temeljna enota dokumentarnega gradiva sodišč, kot tudi njihovega arhivskega gradiva.« Več o tem glej: Marko Žuraj, »Kazenski sodni procesi na okrožnem sodišču v Mariboru v letih 1930-1941 - zgodovinski vidiki,« (doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2012), 49 in Jelka Melik, *V imenu Njegovega Veličanstva Kralja* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000).

¹³⁷⁷ Jelk Melik, »Arhivi in kazenska sodišča,« *Arhivi* 12, št. 1-2 (1999): 82.

¹³⁷⁸ Marko Žuraj, »Kazenski sodni procesi na okrožnem sodišču v Mariboru v letih 1930-1941 - zgodovinski vidiki,« (doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2012), 8.

¹³⁷⁹ Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224; Angus McLaren, »Birth control and abortion in Canada, 1870-1920,« *The Canadian historical review* 59, št. 3 (1978): 319-340; Leslie J. Reagan, *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867-1973* (Los Angeles, Oxford, Berkeley: University Of California Press, 1997); Angus McLaren, »Illegal operations: women, doctors, and abortion, 1886-1939,« *Journal of social history* 26, št. 4 (Summer 1993): 797-816.

sprenevedanja in laži prič ter vsebinski odkloni, (ne)namerno povzročeni s strani sodnih zapisovalcev. Tudi ne gre pasivno sprejemati sheme vlog in rezultatov, ki jih ponuja vladajoča ideologija pravosodnega sistema. Zgodovinar mora priti onstran pozitivistične definicije kaznivega dejanja, brati med vrsticami in identificirati ideologije in vrednote, ki jih prenašajo hegemonne oblike sodnih dokumentov.¹³⁸⁰ Strinjamo se lahko z Marto Verginello, ki v spremni besedi na Ginzburgovo odmevno delo *Sir in črvi* zapiše: »Arhivski viri [v tem kontekstu pa prav gotovo tudi sodni dokumenti]¹³⁸¹ niso razprta okna, kot so svojčas verjeli pozitivisti, pa tudi ne nepremostljive ograde, kot mislijo nepopoljšljivi postmoderni skeptiki.« Ginzburg jih je razglasil za deformirana stekla, ki kljub svoji izkrivljenosti in popačenosti omogočajo uvid v zgodovinsko realnost.¹³⁸²

Zgodovinar uporablja tehnike mikrozgodovine, diskurzivne analize in historične antropologije in zgodovinske kriminologije zato, da razume širšo družbeno in kulturno določeno vednost, ki je usmerjala sodne odločitve in ravnanja s pričami, in da dešifrira kompleksne odnose moči, ki so v posameznih okoljih opredeljevale »zločin«.¹³⁸³ Pri tem je pomembno, da operira s spolom kot posebno in pomembno analitično kategorijo, sploh zato, ker so v preteklosti pravosodni sistem absolutno nadzorovali moški. Pravo je tudi različno obravnavalo moške in ženske ter tudi obratno, moški in ženske so se prava posluževali na različne načine.¹³⁸⁴

Ob kategoriji spola in vrsti drugih pomembnih metodoloških prijemov, ki so v rabi pri seciranju sodnih dokumentov, je njuno upoštevati tudi specifičnost prostora in časa, v katerem so ti viri nastali. Pričujoči prispevek temelji na triinosemdesetih sodnih spisih s Celjskega okrožnega sodišča, nastalih v letih 1919–1938, dvajsetih spisih z Mariborskega okrožnega sodišča, prav tako nastalih v letih 1919–1938, in enim spisom z Ljubljanskega okrožnega sodišča.

Izbrani viri nam bodo torej težko predstavili okolje, o katerem pišejo številne referenčne študije in ki je tudi v obdobju med obema vojnama zaradi filmov, literature in novic iz tujine krojilo predstave slovenskih nasprotnikov »bele kuge«, torej tipično podobo

¹³⁸⁰ Margaret L. Arnot and Cornelia Osborne, ur., *Gender and crime in modern Europe* (London: UCL Press, 1999).

¹³⁸¹ Dodala Ana Cergol Paradiž.

¹³⁸² Marta Verginella, »Ginzburgova partija šaha,« v Carlo Ginzburg, *Sir in črvi : svet nekega mlinarja iz 16. Stoletja* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010), 251.

¹³⁸³ Cornelia Osborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

¹³⁸⁴ Margaret L. Arnot and Cornelia Osborne, ur., *Gender and crime in modern Europe* (London: UCL Press, 1999).

modernega, razvitega evropskega mesta iz dvajsetih in tridesetih let, v katerem so ženske zaradi novih preživitvenih strategij in novega načina življenja baje množično splavljale.¹³⁸⁵

Slovensko ozemlje, ki je v dvajsetih in tridesetih letih spadalo pod Jugoslavijo, je bilo z 1.144.298 prebivalci in povprečno gostoto 72,6 človeka na kvadratni meter splošno gledano razmeroma redko poseljeno¹³⁸⁶ in kljub nagli industrializaciji v dvajsetih letih¹³⁸⁷ pretežno ruralno, še leta 1931 se je kar 60,35% njegovega prebivalstva preživljalo s kmetijstvom, od industrije, obrti in rudarstva je v istem obdobju živelo 21,89 % prebivalstva.¹³⁸⁸ Imelo je, kot poudarjeno, razmeroma visoko rodnost in tudi smrtnost.¹³⁸⁹ Toda med posameznimi regijami so se kazale znatne razvojne razlike, za katere je pomembno, da jih upoštevamo tudi pri analizi izbranih virov. Kot že napisano, smo statistično najbolj relevanten/popoln vzorec sodnih spisov pridobili s Celjskega okrožnega sodišča. Slednje je področno zajemalo 12 okrajnih sodišč, in sicer Brežice, Celje, Gornji grad, Konjice, Kozje, Laško, Rogatec, Sevnico, Slovenj Gradec, Šmarje, Šoštanj in Vransko.¹³⁹⁰ Sodna in upravna razdelitev, na podlagi katere lahko predstavimo nekatere druge značilnosti in podatke regije, se nista popolnoma ujemali, tako je npr. sodni okraj Vransko v upravnem smislu spadal pod okraj Celje, sodna okraja Kozje in Rogatec pod okraj Šmarje pri Jelšah, sodni okraj Sevnica pod okraj Brežice in Šoštanj pod okraj Slovenj Gradec.¹³⁹¹

Iz statistične analize ohranjenih sodnih spisov je razvidno, da je največje število žensk, ki so se pred Celjskim okrožnim sodiščem zagovarjale zaradi umetne prekinitve nosečnosti, prihajalo iz okraja Celje in iz Celja mesta (glej Graf 9). Po navajanju Krajevnega leksikona Dravske banovine, napisanega leta 1937, je v okraj Celje (vključno s Celjem mestom) spadala Spodnja Savinjska dolina (Celjska kotlina) in njeno obrobje. Zajemal je 576 kvadratnih kilometrov in štel 48.011 prebivalcev. Njegova povprečna gostota je znašala 83 ljudi na 1

¹³⁸⁵ Glej npr.: Leslie J. Reagan, *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867-1973* (Los Angeles, Oxford, Berkeley: University Of California Press, 1997).

¹³⁸⁶ *Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine* (Ljubljana: Tiskarna Slovenija, 1937).

¹³⁸⁷ Žarko Lazarevič, »Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovenci v tridesetih letih,« v *Slovenska trideseta leta*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič (Ljubljana: Slovenska matica, 1997), 34.

¹³⁸⁸ Janja Sedlaček, »Regionalne razlike v Dravski banovini,« v *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 79-111.

¹³⁸⁹ Glej stran X.

¹³⁹⁰ Jelka Melik, *Kazensko sodstvo na Slovenskem: 1919-1929: s posebnim ozirom na arhivsko gradivo Deželnega sodišča v Ljubljani* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994), 26.

¹³⁹¹ *Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine* (Ljubljana: Tiskarna Slovenija, 1937).

kvadratni kilometer. V samem Celjumeštu (občini Celje) pa naj bi po ocenah iz leta 1935 živel okoli 19.000 prebivalcev.¹³⁹²

Okraj Celje, če sledimo prikazom Janje Sedlaček, se je po stopnji industrializacije umeščal med nekoliko bolj razvite okraje Dravske banovine, čeprav se je z agrarno dejavnostjo še vedno ukvarjala večina njegovega prebivalstva.¹³⁹³ Med njegove najpomembnejše gospodarske panoge je možno šteti zlasti hmeljarstvo in lesno industrijo.¹³⁹⁴ Samo Celjemesto pa je spadalo med najrazvitejše dele Dravske banovine z visokim deležem industrijske dejavnosti. Tako okraj Celje in kot tudi Celjemesto sta se med pretežno bolj razvita ali med najrazvitejša področja umeščala še na podlagi nekaterih drugih kriterijev. Imela sta razmeroma nizko nataliteto (okoli 26 promilov že v desetletju 1921–1931) in nizek odstotek nepismenega prebivalstva. Beležila sta tudi razmeroma majhno število članov na posamezno gospodinjstvo in nizko smrtnost novorojenčkov, denimo Celjemesto se je z 81,21 umrlih novorojenčkov na tisoč živorojenih otrok uvrščalo tik za Ljubljano. Smrtnost zaradi tifusa in tuberkuloze pa je bila v okraju Celje razmeroma visoka oziroma povprečna glede na ostale banovinske okraje.¹³⁹⁵

Okraj Laško, v katerem beležimo tretji največji odstotek obtoženih žensk iz našega vzorca, je s 308 kvadratnimi kilometri spadal med najmanjše, toda hkrati s 108 prebivalci na kvadratni kilometer med najgostejše naseljene okraje v Dravski banovini.¹³⁹⁶ K tovrstnemu razmerju je prispevalo dejstvo, da je zajemal tudi izjemno gosto poseljene rudarske predele med Hrastnikom in Trbovljami. Laški okraj se je podobno kot okolica Celja po razvitosti v grobem umeščal v zgornjo polovico na lestvici vseh okrajev v Dravski banovini. Njegovo prebivalstvo se je v večini preživljalo z neagrarnimi dejavnostmi. K temu razmerju so sicer spet z naskokom prispevali rudarski predeli okoli Hrastnika in Trbovelj. Imel je tudi dobro

¹³⁹² *Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine (Ljubljana: Tiskarna Slovenija, 1937).

¹³⁹³ Janja Sedlaček, »Regionalne razlike v Dravski banovini,« v *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 79–111.

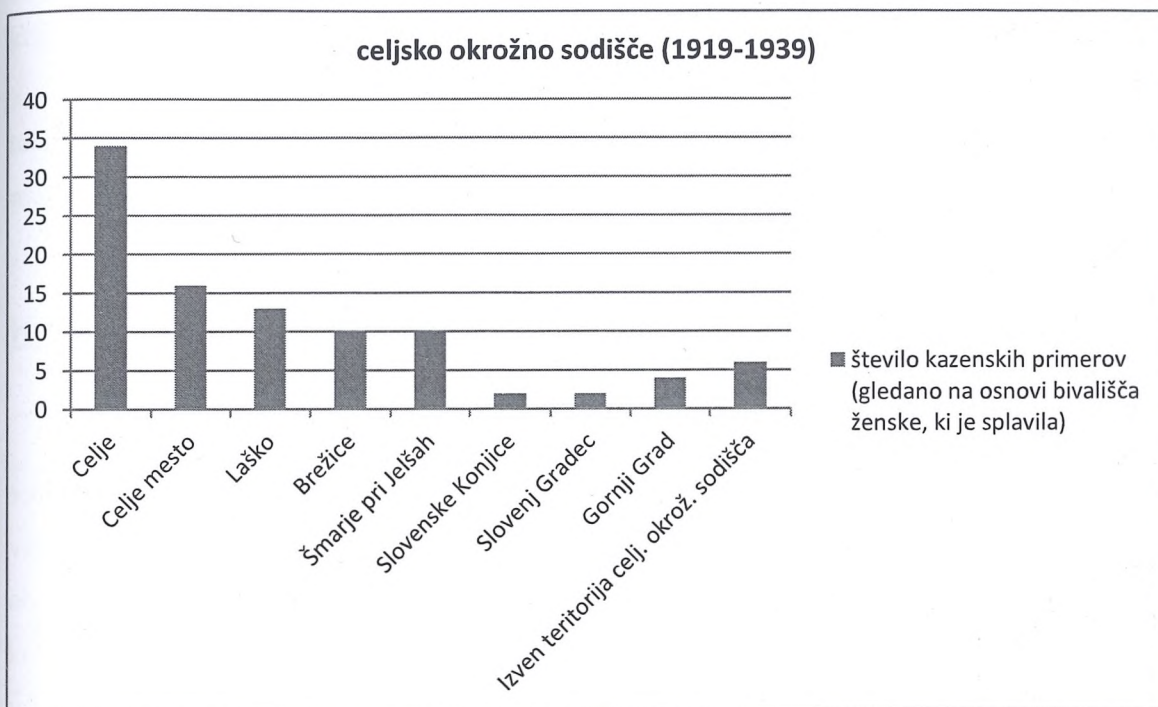
¹³⁹⁴ *Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine (Ljubljana: Tiskarna Slovenija, 1937).

¹³⁹⁵ Janja Sedlaček, »Regionalne razlike v Dravski banovini,« v *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 79–111.

¹³⁹⁶ *Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine (Ljubljana: Tiskarna Slovenija, 1937).

preskrbo z vodovodom in razmeroma nizko umrljivost zaradi tifusa in tuberkuloze.¹³⁹⁷ Toda hkrati v tem okraju v tridesetih letih beležimo razmeroma visoko nepismenost, umrljivost novorojenčkov in presenetljivo visoko nataliteto.

Okraja Brežice in Šmarje pri Jelšah, ki sta prav tako razmeroma dobro zastopana v naših statistiki primerov splavov, sta se nasprotno v obdobju med obema vojnama umeščala med manj razvita, v velikem obsegu ruralna področja banovine. Preseneti zgolj nizka nataliteta v šmarskem okraju.¹³⁹⁸

Graf 9 (ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1939)).

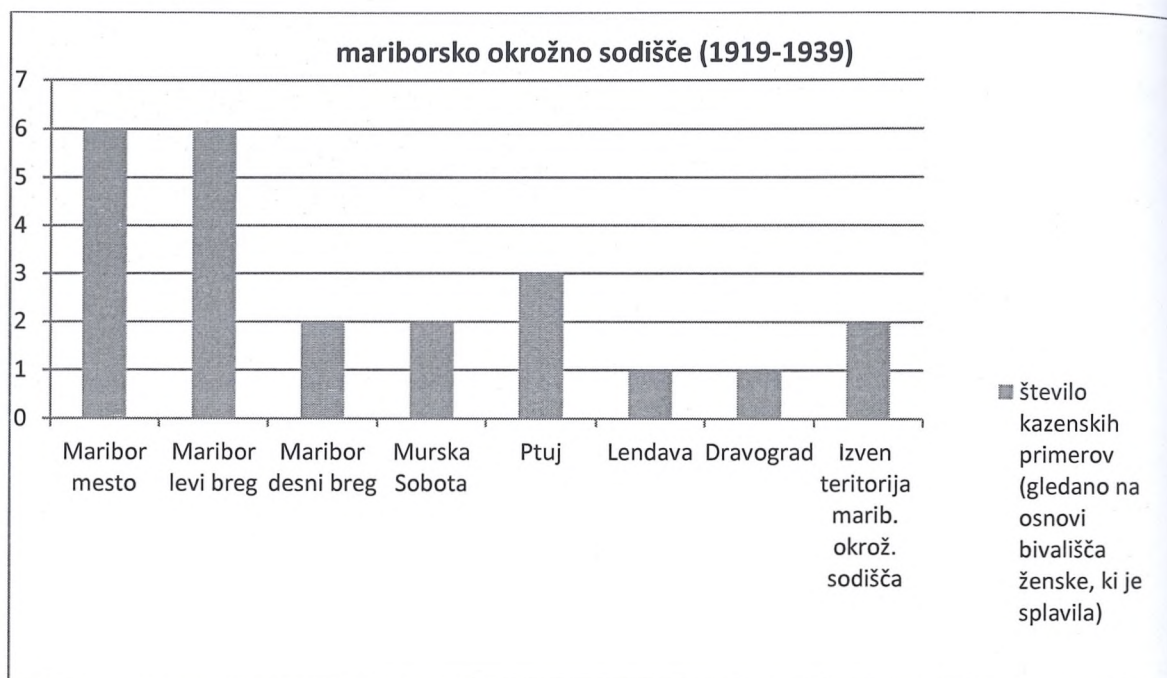
Vzorec z Mariborskega okrožnega sodišča zajema manjše število (samo 20) sodnih spisov, zato bo za našo statistično analizo manj relevanten kot »celjski« vzorec. Koristil pa bo pri podajanju kvalitativnih ocen, saj so spisi, ki jih zaobjema, povečini izjemno obsežni. Področje Okrožnega sodišča Maribor je v Kraljevini Jugoslaviji obsegalo del (nekdanjih) zgodovinskih dežel spodnje Štajerske in Koroške in do leta 1938 Prekmurje. Tako je

¹³⁹⁷ Janja Sedlaček, »Regionalne razlike v Dravski banovini,« v *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 79-111.

¹³⁹⁸ Janja Sedlaček, »Regionalne razlike v Dravski banovini,« v *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 79-111.

vključevalo 11 okrajnih sodišč,¹³⁹⁹ in sicer Dolnjo Lendavo, Gornjo Radgono, Ljutomer, Marenberg, Maribor, Mursko Soboto, Ormož, Prevalje, Ptuj, Slovensko Bistrico in Št. Lenart v Slovenskih Goricah.¹⁴⁰⁰ Po letu 1938, ko je bilo ustanovljeno Okrožno sodišče v Murski Soboti, se je seveda navedeno število okrajev zmanjšalo.¹⁴⁰¹ Podobno kot v primeru Celjskega okrožnega sodišča se tudi v primeru mariborskega okrožja sodni okraji področno niso ujemali z okraji v upravnem smislu.

Na podlagi vzorca pregledanih spisov z Mariborskega okrožnega sodišča smo dobili naslednja razmerja glede na bivališče žensk, ki so prekinile svojo nosečnost (upoštevane so bile tudi umrle ženske):

Graf 10 (SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1919-1939)).

Največ obtoženk je torej prihajalo iz Mariboramesta in iz okraja Mariborlevi breg, iz dveh območij, ki sta po gospodarsko socialni strukturi kazali precej različno podobo. Obe sta bili sicer gosto naseljeni, vendar se je v okraju Maribor levi breg večina prebivalstva ukvarjala s kmetijstvom, v okraju Maribor mesto pa se je večina prebivalstva preživljala z neagrarnimi dejavnostmi, podobno velja tudi za Maribordesni breg. Zaradi ugodne prometne lege mesta, cenene električne energije, cenenih zazidalnih površin in poceni delovne sile se je v Maribor po prvi svetovni vojni namreč začelo hitro priseljevanje tujih tekstilnih tovarn, mesto se je

¹³⁹⁹ Do plebiscita je pridobilo tudi sodne okraje Pliberk, Dobrla vas, Železna Kapla in Velikovec.

¹⁴⁰⁰ Jelka Melik, *Kazensko sodstvo na Slovenskem: 1919-1929: s posebnim ozirom na arhivsko gradivo Deželnega sodišča v Ljubljani* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994), 26.

¹⁴⁰¹ Marko Žuraj, »Kazenski sodni procesi na okrožnem sodišču v Mariboru v letih 1930-1941 - zgodovinski vidiki,« (doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2012).

tako hitro industrializiralo, da se ga je, kakor piše Maja Godina, kmalu celo oprijelo ime »jugoslovanski Manchester«. Hitro so rasla mariborska delavska predmestja na desnem bregu Drave (npr. Pobrežje, Studenci, Tezno, Krčevina, Košaki in Tabor), ki so se hranila predvsem s kmečkim proletariatom iz okolice. V teh predmestjih so z določenimi izjemami, npr. Hutterjevo kolonijo, prevladovale slabe bivalne in higienske razmere.¹⁴⁰² Tako ni presenetljivo, da je bila smrtnost dojenčkov v Mariboru, pa tudi Mariboru desnibreg in Mariboru levi breg presenetljivo visoka, med najvišjimi v Dravski banovini, prav tako visoko je bilo tudi število umrlih zaradi tuberkuloze, ne pa tudi zaradi tifusa in griže. O številu rojstev za Maribormesto nimamo natančnejših podatkov, Maribordesni breg se je uvrščal med kraje z razmeroma nizko, Mariborlevi breg pa med kraje z razmeroma visoko rodnostjo.¹⁴⁰³

V splošnem bi torej lahko predpostavljali, da bodo izbrani vzorci sodnih spisov kazali tako podobo ruralnega kot tudi pretežno urbanega, ne pa tudi visoko urbaniziranega in moderniziranega okolja iz obdobja dvajsetih in tridesetih let.

KAZNI

Ob prebiranju kazenskih spisov se odpira osnovno vprašanje, kako so posamezna sodišča v konkretnih primerih interpretirala zakonodajo. So v okviru predpisanih možnosti večkrat izrekala višje ali nižje kazni? Koga so strožje kaznovala? Katere olajševalne in obtežilne okoliščine so priznavala? Katere člene so poleg členov 144-148 Avstrijskega in kasneje 171-174 Jugoslovanskega kazenskega zakonika v sodbah glede abortusov še upoštevala? Je možno v postopanju posameznih sodnikov ali sodišč opaziti razlike?

Z ozirom na postavljena vprašanja si pogledjmo kazni, ki jih je za primere abortusa izrekalo Celjsko okrožno sodišče. V 25 *ohranjenih* spisih, nastalih v letih 1918–1929, torej v času, ko je veljal še Avstrijski kazenski zakonik, je bilo obravnavanih 56 oseb, med temi 25 žensk, ki so splavile svoj plod, 20 »zapeljevalcev« oziroma potencialnih očetov splavljenih fetusov, šest izvajalcev oziroma izvajalk abortusa in še 12 tako ali drugače vpletenih oseb. Podatki presenečajo, saj je, čeprav so se predpisane kazni gibale med enim in petimi leti, vsem tem osebam Celjsko okrožno sodišče dosodilo manj kot osem mesecev zapora. Med 25 ženskami, ki so splavile, jih je največ (deset) obsodilo na mesec dni (težke) ječe, ki ji je v

¹⁴⁰² Maja Godina, *Iz mariborskih predmestij: o življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941* (Maribor: Obzorja, 1992).

¹⁴⁰³ Janja Sedlaček, »Regionalne razlike v Dravski banovini,« v *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 79-111.

nekaterih primerih dodalo še post na vsakih štirinajst dni in eno ali dve noči na trdem ležišču. V dveh primerih so bile ženske kaznovane s tremi tedni, v enem primeru pa s šestimi tedni zapora. Znižanje kazni je temeljilo predvsem na 54. členu Avstrijskega kazenskega zakonika, ki je določal: »Po hudodelstvih, za katera kazen ni čez pet postavljena, se zmore ječa v lažje stopnjo spremeniti, temuč tudi zakoniti trpez celo pod šest mesecev skrajšati, ako se več in sicer takšnih zljajšav skupej nameri, po katerih se popboljšanje hudodelnika za trdno upati sme.«¹⁴⁰⁴ Analizirani kazenski spisi pričajo, da je Celjsko okrožno sodišče kot olajševalni okoliščini upoštevalo predvsem priznanje oziroma vsaj delno priznanje inkriminiranega dejanja in »neoporečnost«, torej predhodno nekaznovanost obsojenk. Nekaterim obtoženim ženskam je nadalje kazen zmanjšalo tudi zaradi »rodbinskim razmer« (slabega gospodarskega položaja), skrbi za mladoletne otroke, nizke starosti in zapeljivosti s strani partnerja. Eno obtoženko pa so obsodili samo na teden dni zapora zato, ker se je njen dokazani poskus abortusa izjalovil in je čez nekaj mesecev rodila zdravega otroka. . Srečamo pa se tudi z nekaterimi primeri, v katerih so bile dosojene višje kazni. Dve obtoženki sta dobili po dva, ena pa celo tri mesece zapora. Skopa vsebina pregledanih spisov žal ne daje odgovora, zakaj so bile kazni pri zadnjih treh obtoženkah ostrejšje kakor v zgornjih primerih. Upošteevane so bile namreč podobne olajševalne okoliščine. Le pri eni izmed njih je na nekoliko daljšo kazen vplivalo dejstvo, da je splavila že v zelo visoki nosečnosti (osem mesecev).

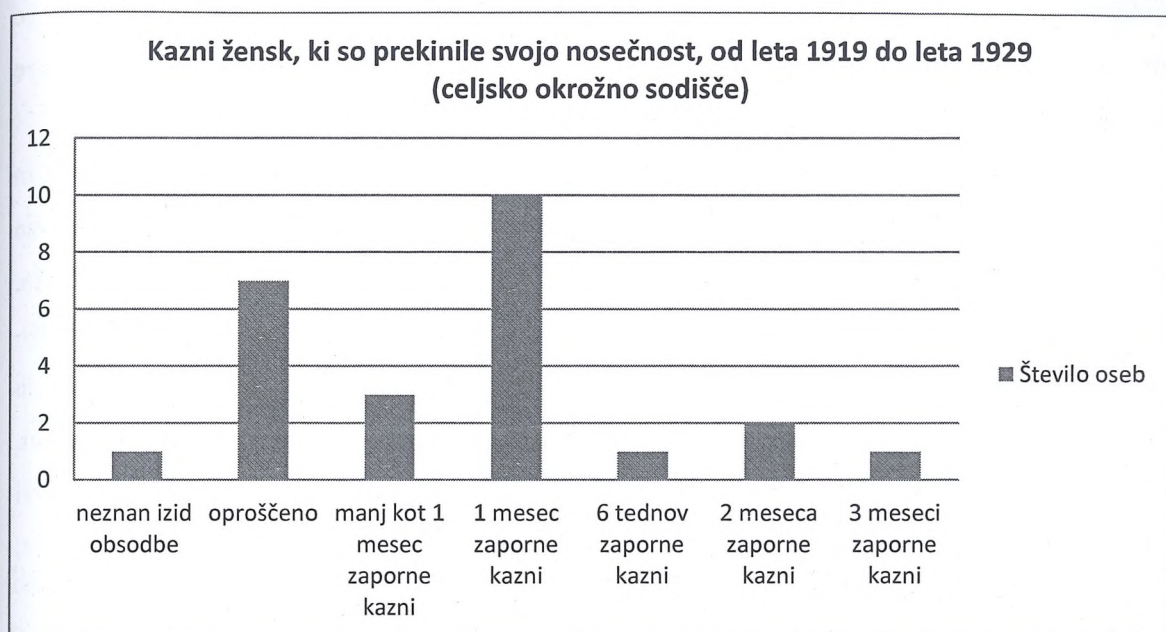
Kljub temu da se pri tako majhnem številu primerov težko podaja točne in statistično relevantne zaključke, pa je mogoče domnevati, da je na tovrstne razlike v sodbah vendarle vplivala tudi individualna presoja sodnikov. Tako morda ni naključje, da se je dvomesečno in trimesečno kazen dosodilo ravno v postopkih, ki sta jih vodila sodnika Lavričnik in Levičnik, medtem ko so enomesečne in tedenske kazni pogostejje dosojala Bračič in Stepančič. Sedem obtoženk je sodno dvorano zapustilo brez obsodbe. Med temi se je pri dveh, Karolini König¹⁴⁰⁵ in Katarini Klep,¹⁴⁰⁶ kot razlog navajalo pomanjkanje dokazov, saj naj bi obtožnica slonela le na njunem priznanju pri orožniku, ki naj bi bilo v resnici, kakor sta se obtoženki zagovarjali na glavni obravnavi, le plod razburjenosti in strahu pred uradno osebo. V presojanju glede krivde Katarine Klep se je še dodatno upošteval tudi zdravniški izvid, ki naj bi pokazal, da je bil njen abortus morebiti spontan. Tri oprostilne sodbe pa so zanimivo

¹⁴⁰⁴ Jakob Kavčič, ur., *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852 št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega* (Ljubljana: Društvo Pravniki: Narodna tiskarna, 1889), 25.

¹⁴⁰⁵ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 88, Vr 1177/19.

¹⁴⁰⁶ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 95, Vr 801/22.

slonele celo na medicinski indikaciji, čeprav je Avstrijski kazenski zakonik ni upošteval. O pravni utemeljenosti tovrstnega ravnanja v enem izmed sodnih spisov, nastalem že leta 1924, piše: »Sicer zakon nima določbe, da se sme plod nekaznivo odvzeti, če je življenje matere v nevarnosti. A strokovnjaki kakor Lamnasch in Skorss[,] stojijo na stališču, da je v takih slučajih nepremagljiva sila podana. Temu mnenju se je sodni dvor priključil[,] in to tem bolj, ker ima tudi osnutek novega kazenskega zakonika določbo, da je v takih pogojih odprava dovoljena.«¹⁴⁰⁷

Graf 11 (ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1939)).

Analiza kazni dvajsetih »zapeljevalcev« oziroma očetov splavljenih zarodkov je še nekoliko bolj zapletena od analize kazni zgoraj opisane skupine žensk, saj je močno odvisna od stopnje njihove (dokazane) vpletenosti v inkriminirana dejanja. V grobem jih je sicer mogoče razdeliti, prvič na tiste, ki so svojim nosečim partnerkam pri odpravi plodu samo solidarno pomagali, drugič na tiste, ki so jih k temu namerno napeljevali, in tretjič na tiste, ki so noseče ženske k temu celo prisilili. Občutno strožje kazni bi v skladu s 147 členom Avstrijskega kazenskega zakonika Celjsko okrožno sodišče splošno gledano moralo dodeljevati zadnji skupini obtožencev, vendar primeri kažejo nekoliko bolj zamegljeno sliko. Ivana Ušena, 22- letnega sina posestnika, ki je dvakrat nasilno »pokleknil« ne trebuh pet mesecev noseče Lize Kovač z namenom, da bi ji povzročil abortus, je denimo kaznovalo

¹⁴⁰⁷ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 97, Vr 107/23, str. 35(4).

samo z dvema mesecema težke ječe, postom na vsakih 14 dni in eno nočjo na trdem ležišču. Povrniti ji je moral tudi stroške sodnega postopka in zdravnika. Pri odmeri kazni, ki bi sicer morala biti višja, so se namreč tudi v njegovem primeru upoštevale običajne olajševalne okoliščine, torej, da je namero priznal in da ni bil predhodno kaznovan. Najverjetneje pa ga je sodišče blažje kaznovalo tudi zato, ker se je njegov poskus nasilnega dejanja »izjalovil«. Liza Kovač naposled ni splavila.¹⁴⁰⁸ V podobno kategorijo je možno umesiti tudi sodni primer Franca Zakojnika, 26-letnega mizarjevega pomočnika, ki je prav tako poskušal pridobiti abortivna sredstva za svojo nosečo spolno partnerko, ne da bi ta za to vedela ali hotela prekiniti nosečnost. Tudi njegovo dejanje je sicer ostalo zgolj pri poskusu, saj ga je diplomirana babica, katero je prosil za abortivna sredstva, prijavila oblastem. Sodišče mu je zato odmerilo le mesec dni ječe z enim postom in trdim ležiščem.¹⁴⁰⁹

Često se je dogajalo, da je sodišče, zavedajoč se zabrisane meje med neposredno in posredno prisilo, partnerje, ki so noseče ženske samo nagovarjali k splavu, kaznovalo strožje ali vsaj enako kakor tiste, ki so jih do tega hoteli dovesti brez njihove vednosti ali privoljenja. O tem denimo priča sojenje proti 28-letnemu Francu Zavniku. Njegova spolna partnerica, 40-letna Terezija Petančič, je sicer abortivno sredstvo, čaj iz nagojeve skorje, vzela prostovoljno, vendar je bilo v postopku dokazano, da jo je obtoženi k temu nagovarjal. Navsezadnje je na sodišču povsem prostodušno izjavil, da za bodočega otroka ni nameraval skrbeti. Naposled je dobil mesec in pol ječe z dvema nočmi na trdem ležišču, čeprav se je, podobno kakor v zgornjih primerih, tudi v njegovem slučaju poskus abortusa izjalovil.¹⁴¹⁰ Nagovarjanje Franca Uranca in Alojza Gravosa¹⁴¹¹ pa nasprotno ni ostalo brez posledic, saj sta njuni partnerki splavili. Ne glede nato jima je sodišče dosodilo le mesec dni zapor. Povsem enako kazen je dodelilo tudi njunima partnerkama. V postopku proti Aloziju Plahuti bi bilo možno pričakovati, da bi sodišče postopalo ostreje, saj je njegova partnerka izgubila življenje, vendar se je tudi njemu dosodilo mesec dni zapor.¹⁴¹² Filipu Uršniku, »zapeljevalcu« Marije Letnak, pa je spet dosodilo nekoliko višjo kazen – šest tednov ječe. Morda zato, ker je bila Letnakova nekoliko slaboumna in si verjetno sama ne bi mogla ne priskrbeti abortivnega sredstva ne načrtovati tovrstnega dejanja.¹⁴¹³ Splošno gledano so se, sodeč po analizi vrste pregledanih kazenskih spisov, ki jih je Celjsko okrožno sodišče obravnavalo v letih 1918–1980, torej tudi kazni »zapeljevalcev« gibale okoli enega meseca (v

¹⁴⁰⁸ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 96, Vr 198/23.

¹⁴⁰⁹ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 107, Vr 664/27.

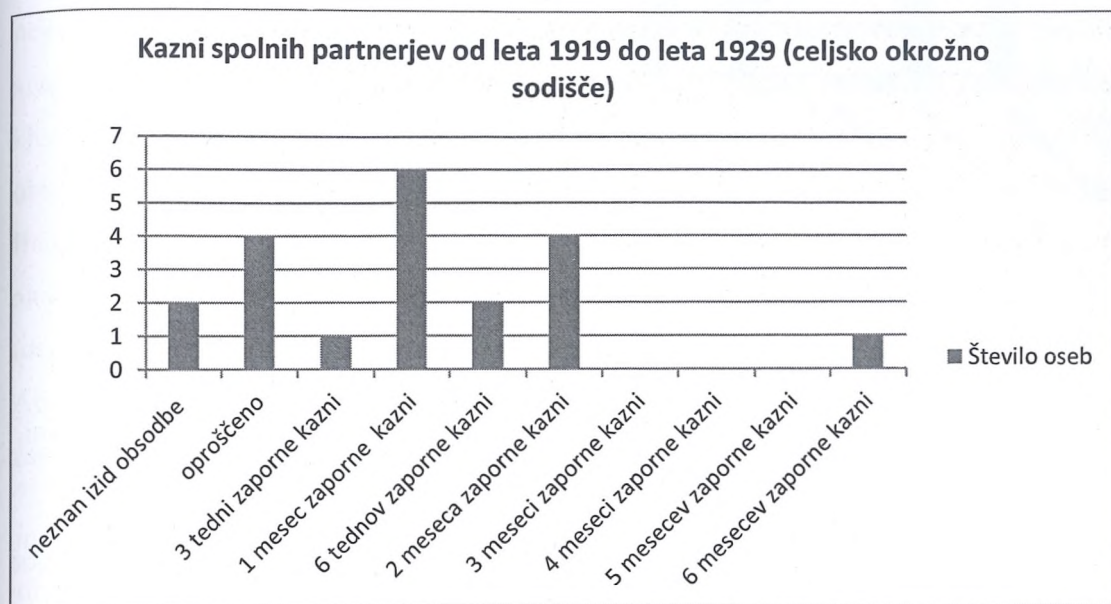
¹⁴¹⁰ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 98, Vr 338/22.

¹⁴¹¹ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 110, Vr 140/29.

¹⁴¹²ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 379/29.

¹⁴¹³ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 108, Vr 76/28.

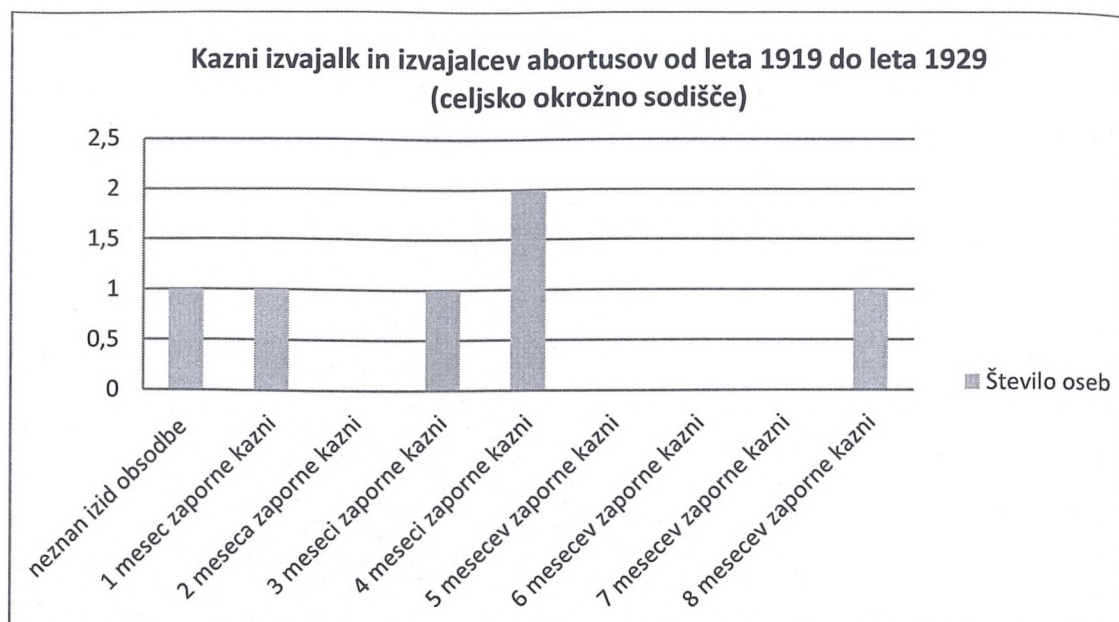
kar šestih primerih) ali izjemoma do dveh mesecev zavora. Izstopajo le primeri, pri katerih je poleg »zločina« odprave plodu sodišče obtožencu naprtilo še katero drugo s tem povezano kaznivo dejanje, kakor velja za sodbo proti 35 -letnemu Antonu Tonjku. poleg napeljevanja k splavu se mu je namreč sodilo tudi zaradi »hudodelstva goljufije« in »javnega nasilstva«, osumljen pa je bil tudi posilstva, vendar mu ga sodišče ni uspelo dokazati.¹⁴¹⁴

Graf 12 (ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1929))

Poleg nosečih žensk in njihovih »zapeljevalcev« so sodne oblasti preganjale tudi izvajalce oziroma izvajalke splavov. Sicer je bilo v letih 1918–1930 med pregledanimi spisi Celjskega okrožnega sodišča obravnavanih le šest tovrstnih primerov. Vendar so bile kazni v teh primerih višje kakor pri zgoraj opisanih skupinah obtožencev in obtoženek.

¹⁴¹⁴ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 104, Vr 303/26.

Graf 13 (ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1939)).

Kakor je razvidno iz zgornjega grafa, je eno osebo sodišče kaznovalo z enim, eno s tremi, dve s štirimi, eno pa kar z osmimi meseci zapor. Strožje kazni so temeljile na dejstvu, da je šlo pri obtožencih oziroma obtoženkah bodisi za povratništvo (v preteklosti so bili že obsojeni zaradi tovrstnih dejanj) bodisi za izvedbo večjega števila splavov. Obenem je Jožefo Rebernak, ki ji je sodišče dosodilo osem mesecev zapor, poleg povratništva bremenila še smrt noseče ženske (Frančiške Štrogl), zaradi česar jo je obtožilo ne samo po 144. členu avstrijskega kazenskega zakonika, ampak tudi na podlagi 335. člena, ki se je vezal na »pregreške in prestopke zoper varnost življenja«.¹⁴¹⁵ Med sodnim postopkom ji je bilo namreč dokazano, da je pri abortusu uporabila »neosnaženo« telohovo korenino, da si pred njegovo izvedbo ni umila rok, zaradi česar je pravzaprav prišlo do infekcije, ki je kasneje povzročila smrt, ter da je po opravljenem splavu nosečo žensko »takoj spravila na pot«, namesto da bi jo pustila nekoliko počivati. Navedene okoliščine so tako sodnika prepričale, da je smrt ženske nastopila iz malomarnosti, zato ji je dosodil najvišjo kazen.¹⁴¹⁶

Po smrti noseče ženske, pa tudi v nekaterih drugih slučajih, so, kakor kažejo nekateri primeri kazenskih spisov, oblasti sprožile nekoliko natančnejšo preiskavo in poleg zapeljivalcev in izvajalcev abortusov poiskale še druge v dogajanje vpletene osebe. Tako sta ob zgoraj navedeni Jožefi Rebernak zaradi abortusa in kasnejše smrti Frančiške Štrogl bila obsojena še zakonca Puhlin, in sicer zato, ker sta nudila prostor, v katerem je Rebernakova opravila operacijo. Terezija Puhlin je dobila mesec, Jakob Puhlin pa dva meseca zapor.

¹⁴¹⁵ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 110, Vr 343/29.

¹⁴¹⁶ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 396/29.

Obenem je bila obsojena še Neža Homat, ki je Frančiški Štrogl le posredovala informacijo, kdo ji lahko pomaga pri umetni prekinitvi nosečnosti. Zaradi manjše udeležbe jo je sodišče kaznovalo z dvema tednoma zapora.¹⁴¹⁷

Tudi na sodno obravnavanje tretjih oseb je torej bistveno vplivala stopnja vpletenosti v dogajanje. Če so udeleženi, kakor v primeru Neže Homat, noseči ženski zgolj posredovali informacije, so bili blažje kaznovani.¹⁴¹⁸ Težje je sodišče obravnavalo tiste osebe, ki so nekoliko bolj aktivno sodelovale pri postopku odprave plodu. Marija Vetrih je npr. zato, ker je »naznanila Frančiški Cancel naslov Jožefe Travner in je slednjo privedla k Frančiški Cancel, kjer ji je Travner odvzela telesni plod in [...] potem ta plod odnesla na gnoj«, ¹⁴¹⁹ bila obsojena na dva meseca zapora. Podobni kazni sta doleteli Antona Lipnika in Martina Baberška, živinska mešetarja, ki sta Marijo Kregar dovedla do babice.¹⁴²⁰ Ostreje je sodišče nadalje tudi postopalo, če so se tovrstni udeleženci s posredovanjem tako ali drugače (denarno) okoristili. Janko Jurak je denimo zaradi plačila glede posredovanja pri »mazaču« Antonu Gramcu (od noseče Roze Kovačič je namreč prejel 100 din) bil obsojen na mesec dni zapora.¹⁴²¹

Za obdobje od leta 1930 do 1938 je bilo, še vedno v okviru Celjskega okrožnega sodišča, najdenih 50 kazenskih spisov o abortusu, s pomočjo katerih je možno slediti sodnemu postopku proti 134 osebam, med temi 51 ženskam, ki so splavile, 27 »zapeljivalcem«, 42 izvajalcem in 14 drugim vpletenim osebam. V primerjavi z obdobjem 1918–1929 se torej opazi občutno povečanje celotnega števila obravnavanih oseb, saj se je številka več kot podvojila. V prehodnem obdobju je bilo, kakor že poudarjeno, obravnavanih samo 56 oseb. Čeprav je pri tovrstni primerjavi treba upoštevati, da pri zbranih podatkih ne gre za vse na sodišču obravnavane osebe, saj nekaterih spisov ni bilo mogoče najti, pa je kljub temu tudi prek teh številk možno razbrati splošen trend porasta števila abortusov v tridesetih letih.

Večina, 52 obtožb, je tudi v tridesetih letih zadevala ženske, ki so splavile. Med temi je štiri obtoženke sodišče oprostilo. Kot razlog za tovrstno postopanje se npr. v enem primeru navaja dvom v to, da je obtoženka sploh bila noseča. Pri drugem primeru se je nadalje obtoženko npr. odpustilo zato, ker se je priča odrekla pričevanju, pri tretjem primeru zato, ker so medicinski izvedenci potrdili, da uporabljena kontracepcijska sredstva nimajo učinka (ne povzročajo splava), četrti obtoženki pa je bila dokazana nedolžnost. 48 žensk je bilo

¹⁴¹⁷ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 110, Vr 343/29.

¹⁴¹⁸ Ani Hočevnar in Ani Kovačič je npr. sodišče, za posredovanje informacij Rozi Kovačič glede možnosti odprave plodu prav tako dosodilo dva tedna kazni. (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 396/29).

¹⁴¹⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 96, Vr 543/23, str. 2.

¹⁴²⁰ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 99, Vr 557/24.

¹⁴²¹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 396/29.

obsojenih. Možno je razbrati, da je tem sodišče dosojalo med nekajdnevnimi in trimesečnimi kaznimi, vendar je v povprečju večina dobila eno- ali dvomesečno kazen. Iz povedanega bi bilo torej možno sklepati, da se v primerjavi s prejšnjim obdobjem kljub spremembi zakonodaje kazni niso veliko spremenile. Toda to ne drži, saj se je z izjemo enega primera pri vseh obtoženkah upošteval 65. člen jugoslovanskega zakonika, ki je določal, da se ob določenih pogojih kazni odloži za dobo od enega do petih let.¹⁴²² Večina obsojenk torej de facto sploh ni prišla v zapor.

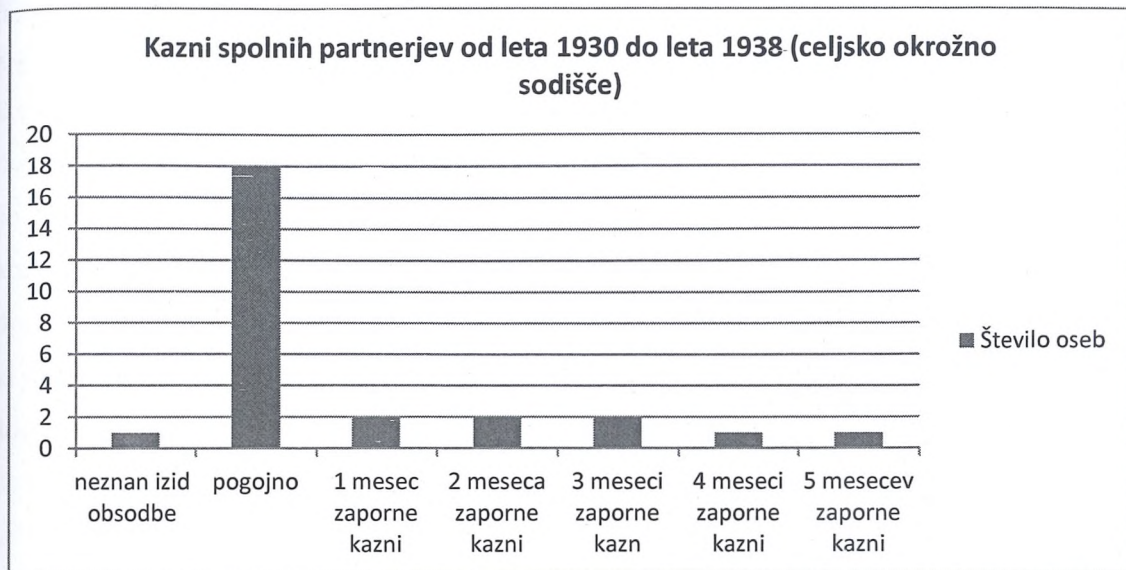
Čeprav naj bi se po zakonu samskim ženskam dosojalo nižje kazni, med pregledanimi kazenskimi spisi ni mogoče opaziti tovrstnih razlik. V primerih najdenih obsojenih poročenih žensk so namreč kazni celo milejše od celotnega povprečja. Res je sicer »samski stan« pri nekaterih redkih primerih omenjen tudi med olajševalnimi okoliščinami, vendar pa se pri poročenih ženskah navajajo druga, prav tako pomembna olajševalna dejstva, npr. skrb za družino, brezposelnost moža itd. Kot olajševalno se splošno gledano pri obtoženkah poleg običajnih »priznanja« in »neoporočenosti« omenja še splošna beda, zapeljevanje itd. Kakor uvodoma omenjeno, naj bi sodišče pri odmerjanju kazni upoštevalo tudi starost zarodka, vendar se tega iz redkih pregledanih primerov splavov v visokih nosečnostih ne da potrditi.

Celjsko okrožno sodišče je v tridesetih letih sodilo tudi 27 »zapeljevalcem« oziroma spolnim partnerjem. Kakor je možno razbrati iz Grafa 14, je med temi eden zaradi pomanjkanja dokazov oziroma zaradi po izvedencih potrjene neučinkovitosti abortivnih sredstev sodno dvorano zapustil brez obsodbe, pri ostalih pa so se kazni gibale med enim in petimi meseci zavora. Najostreje je po uvedbi novega zakonika sodišče obravnavalo moške, ki so svojim partnerkam nasilno odpravili plod, kakor kaže denimo v nadaljevanju navedeni primer Ivana Kuneja, ki je dobil pet mesecev zavora.¹⁴²³ Strožje se je običajno tudi postopalo, če obtoženec kazni ni priznal, če je bil predhodno kaznovan ali če je partnerka zaradi abortusa izgubila življenje. Pogojno je bilo obsojenih 11 »zapeljevalcev«, predvsem tisti, za katere se je potrdilo, da partnerke niso nagovarjali, ampak so jim pri prekinitvi nosečnosti le nudili

¹⁴²²Dobesedno se omnjenani člen glasi: »§ 65 [osebne instvarne meje dopustnosti] (1) Pri obsodbi na strogi zapor do šestih mesecev ali na zapor do enega leta ali na denarno kazen sme odrediti sodišče s sodbo, da se izvršitev izrečene kazni odloži za določeno dobo, ki ne sme biti krajša nelo leto dni in ne daljša nego pet let, če spozna, da se da osnovano pričakovati, da se bo obsojenec v bodoče tudi brez izvršitve bosdbe vzdrževal izvrševanja kaznivih dejanj. Odlog se en dovoli onemu, ki je bil prej pravnomočno obsojen zbog zločinstva ali v poslednjih desetih letih na kazen strogega zavora ali zavora nad mesec dni. (2) Pri tej določi mora vzeti sodišče posebno v poštrev obsojenčevo starost, njega prejšnje življenje in ponašanje, neznatnost storjenega dejanja, olajšujoče okolnosti, ob katerih je bilo storjeno, kakor tudi to, ali je obsojenec pred sodiščem popolnoma in odkritosrčno priznal svoje dejanje in ali je povrnil oškodovnacustroške in storjeno škodo alis e vsaj izrazil, da jih povrne. (3) Za odlog izvršitve kazni sme postaviti sodišče pogoj, da povrne obsojenec škodo, ugotovljeno s sodbo, v roku, ki se soloči s sodbo in ki ne sme biti daljši nego leto dni.« Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929), 141.

¹⁴²³ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 104, Vr 303/26.

pomoč. Med olajševalnimi okoliščinami se je pri dveh primerih upoštevalo tudi dejstvo, da se je obtoženi s svojo partnerko nameraval poročiti.¹⁴²⁴

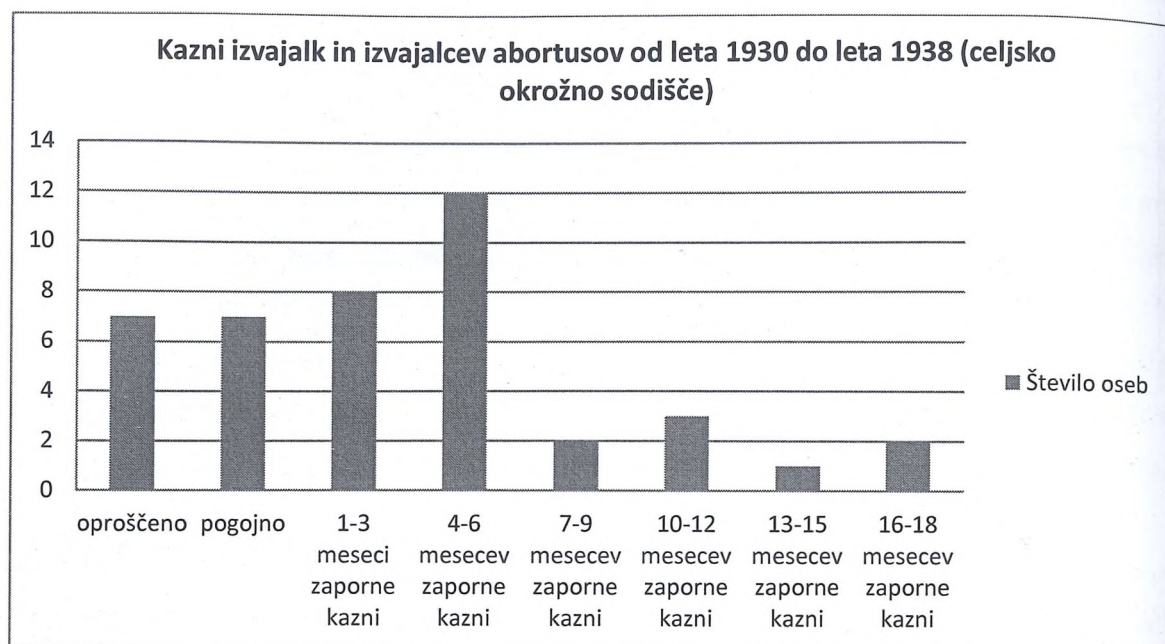
Graf 14 (ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1930-1938))

Najhitreje se je v primerjavi z dvajsetimi leti povečevalo število kaznovanih izvajalcev oziroma, bolje rečeno, izvajalk abortusov, čemur so verjetno botrovali natančnejši zakoni, in sicer je bilo po novem zakoniku med letoma 1930 in 1938 obtoženih kar 42, kaznovanih pa 35 tovrstnih obtoženk oziroma obtožencev. Strožje so v primerjavi s starejšo zakonodajo bile tudi njihove kazni, saj so se gibale v razponu od enega meseca do kar dveh let zapor. Pogojno je razne babice in »mazačke« sodišče kaznovalo le izjemoma, v vrsti pregledanih spisov samo v sedmih primerih. Kazni se je namreč običajno odložilo samo, če se je dokazalo, da izvajalka za svojo operacijo ni dobila plačila, in seveda če ni bila že predhodno kaznovana, kar pa je bilo pri osebah, ki so se tako rekoč poklicno ukvarjale z odpravo plodu, kakor kažejo pregledani spisi, malo verjetno. Vsaj 20 od 42 obtoženih žensk je v preteklosti namreč že storilo in bilo praviloma tudi kaznovano za tovrstna dejanja. Če predhodne kazni izvajalke še niso odslužile, se jim je neposredno prištela k v dotičnem primeru dosojeni kazni. Da so večkratne povratnice kaznovali z najstrožjimi kaznimi, denimo priča primer zloglasne Marije Ramšak.¹⁴²⁵ To je sicer poleg mnogih drugih abortusov in zločinov v opisanem primeru bremenilo tudi podkupovanje priče. Izredno stroge kazni se je praviloma dosojalo tudi tistim, ki so s svojo operacijo povzročile smrt noseče ženske, saj se je poleg 172. člena

¹⁴²⁴ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 1163, KZP 1163/30.

¹⁴²⁵ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, KZP 223/38.

jugoslovanskega zakonika pri njih praviloma, kakor že omenjeno, upošteval tudi 177. člen jugoslovanskega zakonika,¹⁴²⁶ obdolžilo se jih je torej tudi umora iz malomarnosti. V štirih primerih smrti noseče ženske je bila ena izvajalka kaznovana s petimi meseci strogega zapora, dve z enim letom strogega zapora oziroma robije in ena z enim letom in tremi meseci zapora.

Graf 15 (ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1938))

V letih 1930–1940 je Celjsko okrožno sodišče obravnavalo tudi 13 drugače vpletenih oseb – raznih posredovalcev in posredovalk informacij. V večini primerov jim je dosojalo pogojne kazni, če pa so se s splavom tudi sami okoristili, so bile tudi njihove kazni precej visoke. tako je neka oseba za posredovanje med »mazačko« in več ženskami dobila celo desetmesečno zaporno kazen.¹⁴²⁷

Med dvajsetimi ohranjenimi kazenskimi spisi Mariborskega okrožnega sodišča lahko v letih 1919–1940 sledimo obsodbam samo 11 oseb, postopki proti ostalim v teh virih navedenim osumljencem so bili zaradi pomanjkanja dokazov povečini ustavljeni že v času policijske poizvedbe ali izpraševanja prič. Skopo število podatkov zato ne omogoča statistično relevantne ocene, kljub temu v nadaljevanju navajam nekatere izsledke: Ohranjeni kazenski spisi z Mariborskega okrožnega sodišča, nastali med letoma 1919 in 1929, ko je še

¹⁴²⁶gl. Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929), 295-297.

¹⁴²⁷ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, KZP 586/38.

veljal Avstrijski kazenski zakonik, pričajo o obsodbi dveh žensk, ki sta prekinili svojo nosečnost. Prvi med njima je bila izrečena 14-dnevna zaporna kazen, drugi pa trimesečna. Verjetno je višji kazni v drugem primeru botrovalo dejstvo, da je šlo že za šestmesečni plod. Zabeležene so tudi obsodbe treh zapeljivalcev, prvi je bil obsojen na trimesečno zaporno kazen, druga dva pa na štirimesečno. Nadalje je v ohranjenih spisih omenjena ena dvomesečna kazen, dosojena osebi, ki je pomagala povezati nosečo žensko z babico. Strožje so v Mariboru, podobno kot v celjskih primerih, postopali z izvajalci oziroma izvajalkami abortusov. Ena oseba je bila namreč obsojena na 11 mesecev, ena pa na eno leto zavora. V drugem primeru je sodišče izreklo tako visoko kazen zato, ker je prišlo do smrti dveh žensk, ki jima je obtožena opravila abortus. Po letu 1930 je bilo med ohranjenimi viri z mariborskega sodišča mogoče najti še tri obsodbe izvajalcev abortusov. V enem izmed teh primerov je bila dodeljena štirimesečna pogojna zaporna kazen, v drugem 16-mesečna zaporna kazen in v tretjem celo triletna zaporna kazen (robija). Poleg teh imamo za obdobje 1930–1940 še podatke o štirimesečni pogojni obsodbi ženske, ki je prekinila nosečnost, in šestmesečni obsodbi njenega »zapeljivalca«.¹⁴²⁸

Mariborsko okrožno sodišče – višina kazni za abortus (1919–1940)

	izvajalke ali izvajalci abortusov	očetje	ženske, ki so prekinile svojo nosečnost
višina zaporne kazni - do leta 1930	1 leto	4 meseci	14 dni
	11 mesec	3 meseci	3 meseci
		4 meseci	
višina zaporne kazni h- po letu 1930 do leta 1940	4 meseci- pogojno	6 mesecev	4 meseci- pogojno
	16 mesecev		
	3 leta robije		

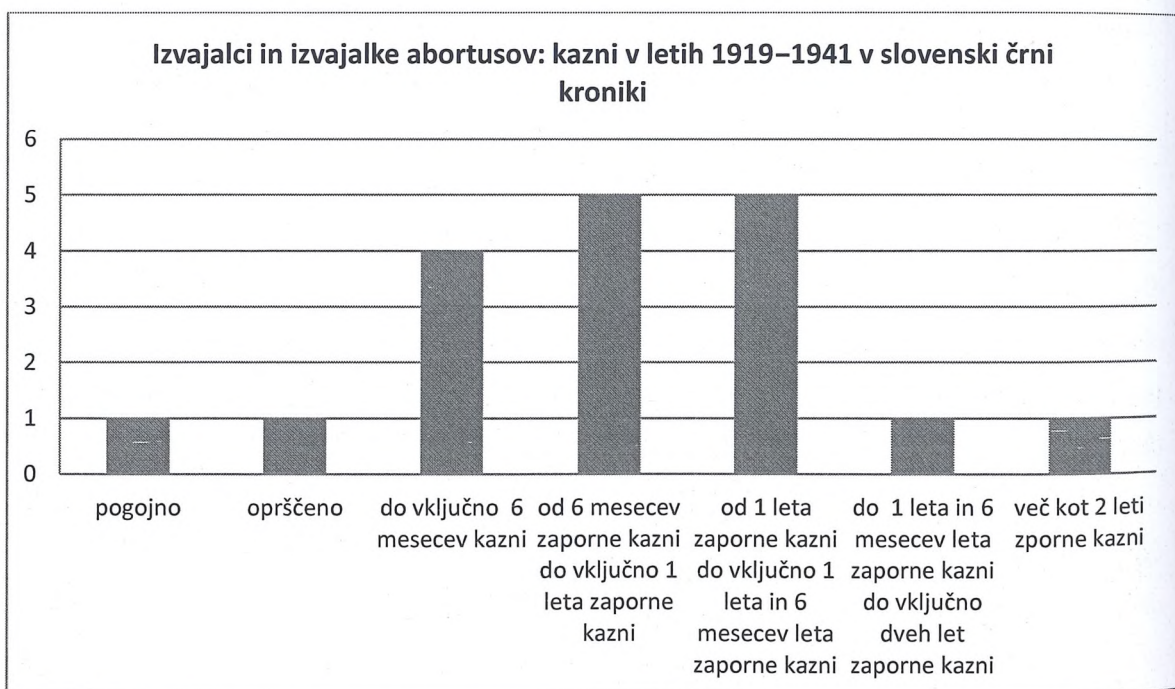
Tabela 3 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1919-1940).

Prikazane informacije smo želeli vzporejati tudi s podatki o višini kazni, ki jih je v obravnavanem času predstavljala slovenska črna kronika. Omejili smo se samo na primere s

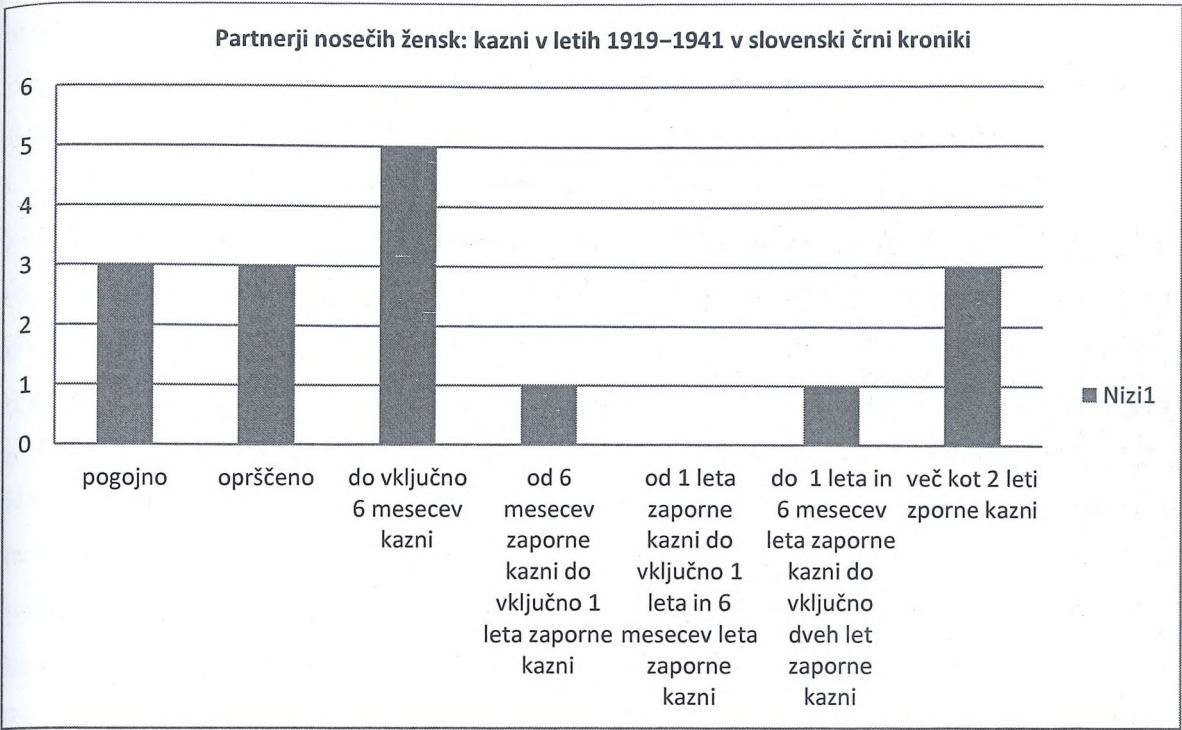
¹⁴²⁸ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940).

slovenskega ozemlja, ki je bilo v obdobju med obema vojnama vključeno v Kraljevino SHS oziroma Kraljevino Jugoslavijo, sicer pa je časopisje prinašalo tovrstne novice tudi od drugod, npr. iz Trsta, z Dunaja itd.

Izbrali smo 49 poročil iz črne kronike, ki so se torej navezovala na primere splavov. Od tega jih je 12 izhajalo iz dvajsetih, 37 pa iz tridesetih let. 13 primerov je obravnavalo Okrožno sodišče v Celju, 11 Okrožno sodišče v Mariboru, dva Okrožno sodišče v Novem mestu in kar 24 Okrožno sodišče v Ljubljani, pri enem primeru kraj sojenja ni znan. Podatki iz črne kronike o višini kazni pri ženskah, ki so umetno prekinile svojo nosečnost, se skladajo s statistko iz sodnih spisov. Po navadi gre za enomesečne ali pogojne kazni. Nasprotno pa so kazni za partnerje nosečih ženskih (glej Graf 16) in izvajalcev abortusov (glej Graf 17), ki jih predstavljajo časopisne novice, višje kot v sodni statistiki, verjetno zato, ker so novinarji izbirali najbolj presunljive primere, ki so se pogosto (v več kot tretjini vseh pregledanihotic) končali s smrtjo noseče ženske, bodisi zaradi grobega nasilja (tudi umora) s strani partnerja ali npr. malomarnosti izvajalca. Med izvajalci je tudi veliko povratnikov oziroma povratnic.

Graf 16 (črna kronika- Slovenki narod, Slovenec, Ponedeljek, Amerikanski Slovenec, Domovina, Edinost, Jutro, Nova Doba, Ponedeljek:1921-1938).

Graf 17 (črna kronika- Slovenki narod, Slovenec, Ponedeljek, Amerikanski Slovenec, Domovina, Edinost, Jutro, Nova Doba, Ponedeljek:1921-1938).

OVADBA

Po pričevanju takratnih zdravnikov, npr. Alojza Zalokarja, se je v obdobju med obema vojnama na Slovenskem vsaj ena četrtina ali več nosečnosti zaključila z abortusom.¹⁴²⁹ Tudi če je bilo denimo v Celjskem in mariborskem okraju število abortusov precej manjše, zagotovo ni znašalo v povprečju samo pet do 19 primerov, kolikor jih je na leto obravnavalo tam pristojno sodišče. Velika večina tajnih splavov je torej uspela ubežati državni persekuciji. To ne preseneča, saj praviloma v dogajanje vključenim (zasebnim) udeležencem/udeleženkam odkritje dejanja ni bilo v interesu. Zato se odpira vprašanje, kaj je pri primerih, ki sta jih obravnavala celjsko in Mariborsko okrožno sodišče, pravzaprav pritegnilo pozornost oblasti. Kako je prišlo do ovadbe? Komu je razkritje abortusa prinašalo morebitne koristi? Pri odgovoru na ta vprašanja se je deloma možno sklicevati na tuje zgodovinarje, npr. Angusa McLarena in Luiso Passerini, ki pravijo, da so pred sodišče prišli praviloma le tisti primeri, pri katerih je šlo nekaj narobe. Ženska je npr. zaradi posledic splava poiskala zdravniško pomoč in jo je bolniško osebje nato ovadilo. V mnogih primerih je bil razplet še bolj tragičen.

¹⁴²⁹ Glej Uvod, str. XXX.

McLaren denimo navaja, da sta med stotimi primeri, ki jih je proučil, kar dve tretjini nosečnic za posledicami splava izgubili tudi življenje. Tik pred smrtjo pa so jih predstavniki oblasti prisilili, da izdajo druge vpletene osebe, zlasti razne zdravnike, babice oziroma »izvajalce« splava.¹⁴³⁰

Proučeni primeri s celjskega in mariborskega okrožnega sodišča v nasprotju s kanadskim vzorcem in tudi slovensko črno kroniko ne kažejo tako tragične slike, saj se je le manjšina (caa 10%¹⁴³¹) preiskav začela zaradi smrti noseče ženske. Kljub temu je možno z gotovostjo trditi, da je tudi pri nas veliko število tajnih splavov prijavilo ravno medicinsko osebje, kar zlasti velja za obdobje po letu 1930, ko je kazenski zakonik od babic in zdravnikov to eksplicitno zahteval. O tovrstnih ovadbah priča tudi vsebina nekaterih¹⁴³² kazenskih spisov.

Ko je npr. Marija Penič zaradi splava začela resno krvaveti in »krvavenje ni prenehalo, je poklicala zdravnika«.¹⁴³³ 1. junija 1934 so jo nato sprejeli v bolnišnico Brežice »in je že naslednjega dne šel plod od nje približno 3 meseca star brez glave in leve zgornje okončine tako, da je bilo takoj jasno, da je bil plod poškodovan s predmetom, ki se je uvedel v maternico«.¹⁴³⁴ Po ovadbi, v kateri je, kakor kaže, pomembno vlogo igral tudi izvid izvedenca, obtoženki ni preostalo drugega, kakor da je krivdo priznala. Obsodili so jo na mesec pogojne kazni.¹⁴³⁵ Tudi Avguštin Plankov je obtožil zdravnik, ki ga je poklical njen oče zato, »ker je [...] krvavela«.¹⁴³⁶ Toda kljub njegovi »strokovni« ugotovitvi, da je šlo za »abortus in completus«, in da mu je bilo na licu mesta celo priznано, »da je bila vbrizgana v njeno maternico menda milnica«, ¹⁴³⁷ je Avguštin na glavni razpravi krivdo sprva zanikala, češ da mu tedaj ni povedala resnice. Vendar jo je izdalo tudi vedenje njenega fanta, ki je v zdravniku vzbudil sum, ker ga je prosil, naj »tako uredi, da ne bo obtoženka trpela na ugledu«.¹⁴³⁸ Zgodba se je naposled končala tako, da je bila Avguštin obsojena na 1.000 din denarne kazni.¹⁴³⁹

¹⁴³⁰ Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224. Angus McLaren, »*Illegal operations: women, doctors, and abortion, 1886-1939*«, *Journal of social history* 26, št. 4 (Summer 1993): 797-816.

¹⁴³¹ Med samo mariborskimi primeri je razmerje drugačno. 40 % primerov splavov iz vzorca sodnih spisov tega sodišča se je končalo s smrtjo noseče ženske.

¹⁴³² Čeprav se zaradi skope vsebine večine kazenskih spisov, ne da podati točne statistike, saj ni podatka, zakaj so primeri prišli pred sodišče.

¹⁴³³ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 579/34, str. 1.

¹⁴³⁴ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 579/34, str. 1.

¹⁴³⁵ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 579/34, str. 1.

¹⁴³⁶ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 976/34, str. 1.

¹⁴³⁷ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 976/34, str. 1.

¹⁴³⁸ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 976/34, str. 1.

¹⁴³⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 976/34.

Nekaterim ženskam so se po umetnem splavu poleg krvavitev pokazala tudi razna vnetja in druge mnogovrstne komplikacije, še zlasti če so splavile v zelo visoki nosečnosti. Ano Holobar so denimo po splavu sedemmesečnega plodu že v kritičnem stanju pripeljali v Celjsko bolnišnico, kjer je umrla. Obdukcija njenega trupla je nato pokazala, da je »poseganje v maternico povzročilo gnojno vnetje vseh tkiv maternice, desnega jajčnika, trebušne mrene, desne ledvice in srčnih zaklopk... Smrt je nastopila vsled oslabelosti srca kot posledica gnojenja trebušne mrene, ki je sledila okužbi maternice med izvrševanjem splava«. ¹⁴⁴⁰ Po obdukciji je osebje celjske bolnišnice ugotovitve prijavilo oblastem, te pa so nato poiskale druge vpletene osebe in jih nato sedem tudi obsodile. Ivan Štefančič, spolni partner Ane Holobar, je dobil dva meseca pogojne kazni, čeprav dekleta ni napeljal k dejanju, temveč ji le naklepoma pomagal najti »mazačko« in slednji plačal za operacijo. Kaznovani sta bili tudi izvajalki abortusa. Jožefini Filipič, ta je Ani prva za nagrado v znesku 550 poskušala opraviti plod, je sodišče dosodilo eno leto in tri mesece strogega zapor. Ker se njena »operacija« prvič ni posrečila, je morala umrli med 21. in 30. 9. 1936 še petkrat poseči v maternico, vendar vsakič neuspešno. Nato je Ana poskušala poiskati drugo pomoč. 1. 10. 1936 se je tako odpravila k babici Amaliji Jelen, »ki je ugotovila, da izhaja iz Ane močan duh, vsled česar jo je skopala in ji nato s kovinasto iglo odprla maternico«. ¹⁴⁴¹ Nekaj dni kasneje je postopek še enkrat ponovila, nakar je Ana Holobar dobila močne porodne popadke in nato končno rodila mrtev plod. Amalijo Jelen je sodišče za tovrstno pomoč obsodilo na štiri mesece zapor.

Poleg partnerja in omenjenih izvajalk abortusov so bile v tem kazenskem primeru kaznovane še štiri druge osebe. Justina Buč je dobila tri mesece zapor, ker je v času, ko je Ana poskušala odpraviti plod, slednji proti plačilu nudila zavetje in hrano, jo vozila k »mazačkam«, in kasneje, ko je Ana splavila, »mrtvorojenega otroka zavila v cunje in ga odnesla na okoliško pokopališče«. ¹⁴⁴² Imena zadnjih treh obtožencev pa so prišla na dan na zaslišanju Jožefine Filipič, ki je priznala, da je isto operacijo kakor Ani opravila še vsaj 30 drugim ženskam (!), ¹⁴⁴³ med katerimi se je spomnila Berte Ambrož in Frančiške Fračnik. Josip Koželj pa je bil obtožen kot zapeljivalec Berte Ambrož. ¹⁴⁴⁴

¹⁴⁴⁰ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 130, Kzp 605/36, str. 3.

¹⁴⁴¹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 130, Kzp 605/36, str. 3.

¹⁴⁴² ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 130, Kzp 605/36, str. 3.

¹⁴⁴³ Za primer se je v tistem času zanimalo tudi časopisje in abortivno prakso Jožefine Filipič slikovito, morda nekoliko pretirano, opisalo na naslednji način: »Filipičeva je bila policiji že prej dobro znana radi suma odpravljanja plodu, a ji dosedaj policija ni mogla do živega. Sedaj se je pa ugotovilo, da se je že več let bavila s tem poslom in da je z zaslužkom, ki si ga je pridobivala z uničevanjem še nerojenih življenj prav razkošno živela. Prejšnje mesece je bilo najdenih več telesnih plodov v okolici Celja, med drugim en plod v bližini tovarne v Novi vasi, drugi pa v potoku Koprivnica. Vse to je bilo očitno delo Filipičeve. Filipičeva je opravljala svoj posel v Celju in okolici, v Škofji vasi, Vojniku in okolici in Konjicah. Mnogo žensk je zaradi odprave plodu tudi umrlo.(...) Filipičeva je imela v Novi vasi pravcat sanatorij. Svoje pacientke je imela pri sosedah, da bi tako

Podoben plaz obtožb je sprožila tudi smrt Marije Strašek. To so zaradi difuznega vnetja trebušne mreže prepeljali v Celjsko bolnišnico, kjer je izpovedala, »da se je že dalj časa poznala z obtoženim Cverlin Francem in da je parkrat med njima prišlo do spolnega občevanja s posledico, da je ona začetkom meseca julija 1937 postala noseča. To je povedala svojemu ljubimcu ter mu svetovala in ga prosila, da bi jo poročil, on je poroko odklanjal, češ da jo ne more in noče poročiti in jo začel nagovarjati, naj si da plod odpraviti pri babici v St. Juriju. Strašek Marija je to namero prvotno odločno zavračala, končno pa na to pristala, ker jo je Cverlin Franc neprestano nadlegoval. Odločila se je za ta korak tudi zato, ker se je bala sramote za domačo hišo. Tako je dogovorno s Cverlinom Francem v začetku septembra nekoč potovala z vlakom v St. Jurij in poiskala babico, ki ji je ime Cecilija in ima stanovanje v enonadstropni hiši blizu sejmišča in na hiši tudi napis občinske babice. Ko ji je potožila svoje težave, jo je babica vprašala[,] ali ima kaj denarja, katerega bi rabila za nakup instrumentov, ona pa ji je odgovorila, da se podvrže prekinjenju nosečnosti le pod pogojem, da bo babica izvršila operacijo brez nevarnosti za njeno življenje. Babica ji je zagotovila, da je lahko brez skrbi, ker da je ona uspešno odpravila plod tudi drugim ženskam. Naročila ji je, naj se zglesi nekaj dni kasneje zopet pri njej, nakar je Strašek Marija došla k njej v nedeljo dne 19. 9. 1937. Babica je počakala do mraka in jo položila na mizo ter ji z nekim trdim predmetom segla v maternico, ne da bi Straškova čutila posebne bolečine. Poprej pa ji je morala na njeno zahtevo dati 550.- din, kateri je denar v ta namen izročil Cverlin Franc.«¹⁴⁴⁵ Cecilija Podplatnik je očitano dejanje priznala, vendar obenem poudarila, »da je pokojni Straškovi pred odpravo zatrjevala, da je to nevarno.«¹⁴⁴⁶ Sodišče je poleg 172. člena pri njeni obtožbi upoštevalo še 177. člen jugoslovanskega zakonika, ki je določal kazen v primeru umora iz malomarnosti, in jo zato obsodilo na eno leto strogega zapor. Marijin ljubimec je svojo vpletenost zanikal, vendar sta njegovo krivdo potrdila tudi njena starša. Njunim pričevanjem je sodišče verjelo in mu dosodilo dva meseca zapor. Poleg tega pa je moral Marijini materi plačati tudi zasebno odškodnino. Po sistemu domin se je izvedelo, da je obtožena babica prekinila nosečnost tudi Mariji Robič in Ani Oprešnik, slednji pa naj bi še pred tem v isti namen neko sredstvo dala 74-letna vdova Julija Bajc. Zadnje tri se je sicer zaradi pomanjkanja dokazov oprostilo.¹⁴⁴⁷

Čeprav je tudi glede slovenskih primerov možno predpostavljati, da je večina splavov prišla pred sodišče zaradi prijave medicinskega osebja, pa kazenski spisi izpričujejo tudi

zabrisala sledove svoje zločinske obrti. V zvezi s smrtjo Anice H. je policijo aretirala tudi neko babico, ker je Filipičevi pri delu pomagala.« »Nerojena življenja kriče po maščevanju,« *Slovenec*, 13. 10. 1936 (št. 235), 3.

¹⁴⁴⁴ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 130, Kzp 605/36.

¹⁴⁴⁵ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 576/37, str. 2-3.

¹⁴⁴⁶ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 576/37, str. 3.

¹⁴⁴⁷ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 576/37.

drugačne primere. Nekatere abortuse so prijavili zvedavi sosedi ali sorodniki. O tem denimo priča pismo, ki ga je celjski policijski nadzornik Savec prejel leta 1938. V njem se »zaenkrat še ne podpisani« jezno pritožuje:

»To vam morem javiti kar se v resnici godi pri nas soseski hiši to se nam že gnusi kaj ta nesramni Gorenjak Konrad čevljar dela tuki. Ima eno žensko, ki mu kuha in živita v divjem zakonu. Bila noseča že dvakrat žnjim enkrat 3. mesece enkrat paže 4. mesece in vedno pride ena daji plod odpravi in to gre vse v stranišče, blizo našega. Odpraviti pa ji pride tista Rebernik mati že kaznovana Rebernikove sedaj Filipičeva. Ako to ne boste upoštevali da to mi ne bomo več trpeli se obrnemo na drugo stran to se ne sme nikir goditi, zakaj ravno ta vrižak moški zihar dela kar hoče, za odpravo človeškega ploda je plačal 300 din sam vsakokrat. Večkrat se kregata in kriči kakor neumen ter predbaciva koliko ga to stane in izraža se tako nesramno da ni za poslušat, ona pa njemu vse reče kar ji pride na misel to pa mi in naši otroci ne moremo poslušat.«¹⁴⁴⁸

Kakor je možno razbrati iz zgornjega pisma, jeznega neznanca k ovadbi še zdaleč ni pripeljalo samo nestrinjanje s splavom, pač pa tudi neodobravanje življenjskega sloga, ki sta si ga izbrala njegova soseda. Pomembno vlogo je denimo igralo zgražanje nad hrupom in grdimi besedami ter njuno »nemoralno« življenje v »divjem zakonu«.

Na držo sosedov in znancev so vplivali še drugi zapleteni medsebojni konflikti. Abortus, ki ga je Neži Stiplovšek opravila Marija Ramšak, je bil oblastem verjetno prijavljen zato, ker je priča (in najverjetnejša ovaduhinja) Neža Grmek gojila sovraštvo do Ramšakove, saj jo je ta v času, ko sta skupaj sobivali v zaporu, obtožila »zločinstva požiga«.¹⁴⁴⁹ Podobno naj bi ukrepala tudi Ivana Kozljanič. Prijavila je svojo lastno hčerko, da naj bi prekinila nosečnost zato, ker jo je bila ona poprej zatožila požiga bajte.¹⁴⁵⁰

Razne sosede, sorodnice in prijateljice se kot priče pojavljajo še v nekaterih primerih kazenskih spisov,¹⁴⁵¹ vendar iz konteksta ni mogoče z gotovostjo razbrati, ali so te abortus tudi prijavile ali so nasprotno ovadbo oddale druge osebe, ki so med postopkom ostale anonimne. Naletimo namreč tudi na slučaje, v katerih so odločilne (ali celo edine) priče iz sosesčine v svojih izpovedih izrecno poudarile, da ovadbe niso napisale zato, ker jih je skrbela zamera med sosedi. O tem denimo priča pismo, ki ga je na sodišče naslovila Alojzija Bobek. Slednja je namreč zapisala, da potem, ko je svoji sosedi Slavici Lapornik prečistila maternico,

¹⁴⁴⁸ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 262/38, str. 3 (15. 3. 1938).

¹⁴⁴⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, KZP 223/38.

¹⁴⁵⁰ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 121, Vr IX 1545/24.

¹⁴⁵¹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 422/37.

splava ni naznanila oblastem »radi bojazni, ker bi s prijavo povzročila silno zamero v soseščini[,] iz katere bi se končno lahko porodilo kakšno maščevanje«. ¹⁴⁵²

V nekaterih primerih pa do ovadbe ni prišlo samo zaradi nesoglasja med sosedi, ampak celo zaradi konflikta med obtoženima partnerjema. Vsaj tako npr. poskuša namigovati obramba Ivana Uplaznika, ki je imel razmerje z Marijo Nemec. Za Marijo naj bi se ugotovilo, da je napravila abortus, kar je orožnikom takoj tudi prostodušno priznala. K splavu naj bi jo po njenih besedah zavedel ravno Ivan Uplaznik, ki pa se je branil, da sploh ni vedel za njeno nosečnost. Obenem je tudi trdil, da se je Marija v času njunega razmerja videvala še z drugimi moškimi, zaradi česar si je poiskal drugo dekle, »zato je bila Nemčeva«, kakor je sklepal, »nanj huda in je njeno priznanje samo plod maščevanja«. ¹⁴⁵³ Ga je torej bivša spolna partnerica res obtožila po nedolžnem? Je celo sama prijavila svoj abortus, kajti kako bi sicer prišel pred sodišče? In končno, je sploh splavila? Kakorkoli se že zdi interpretacija, da je celotna zgodba izmišljena, neverjetna, jo deloma potrjuje tudi mnenje »izvedencev«. Po strokovni oceni dr. Pavla Pehanija in dr. Jožeta Flajsa naj bi bilo namreč nemogoče, da bi splavila že drugi dan po operaciji. Težko je poleg tega odgovarjal resnici tudi način odprave plodu in še nekatere druge podrobnosti njenega pričevanja. Tako je sodišče presodilo, da v primeru obtoženke morebiti sploh ni šlo za nosečnost, ampak le za »izostanek mesečnega perila«, zaradi česar se je tako Marijo Nemec kot Ivana Uplaznika oprostilo sodbe. ¹⁴⁵⁴ Zelo podobna zgodba se je ponovila še v enem izmed pregledanih primerov. Tudi Terezija Brumen je svoj abortus, v katerega naj bi jo predhodno silil partner, prijavila iz maščevanja, vsaj tako so sklepale sodne instance: »Stvar je prijavila Brumen Terezija 7. Julija 1931 žandarmerijski stanici ... nedvomno radi tega, ker se je osumljenec v jeseni 1930 oženil ter se je Brumnova radi tega čutila užaljeno in osramočeno.« ¹⁴⁵⁵ Pri tem se, kakor kaže, ni ozirala niti na dejstvo, da bo naposled tudi sama kaznovana).

Zaradi nesoglasja med partnerjema je na dan prišla tudi prekinitev nosečnosti Frančiške Jelen. Potek tega razkritja je resnično dramatičen. Frančiška je namreč »dne 13. 8. 1938 ob 3.15 uri iz griškega mosta skočila v strugo reke Savinje v nameri, da izvrši samomor. Gornja patrola je odšla na lice mesta, da utvrdi vzrok poskušanega samomora in je Jelen [...] izpovedala, da je bila v drugem stanju z mesarskim pomočnikom Pirnat Ivanom že tri mesece in sta enorazumno s pomočjo Oblak Marije in Juhard Frančiške odpravila plod. Med imenovanima je pa v zadnjem času nastalo neko razprtje in se je Jelen spoznala z dninarjem

¹⁴⁵² ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 27/38, str. 14.

¹⁴⁵³ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 370/37, str. 2.

¹⁴⁵⁴ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 370/37.

¹⁴⁵⁵ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 240, Kzp 835/32, str. 2 (obtožnica).

Fingošt Franc. Fingošt pa je postal ljubosumen na Jelen Frančiško, češ da ima še vedno ljubavne odnose z Pirnat Ivanom, ter ji napisal pismo, v katerim ji prati, če ne pusti, odnosno prekine ljubavne odnose z Pirnat Ivanom bode njo in Pirnata ovadil, ker sta sporazumno odpravila plod.«¹⁴⁵⁶ Zgodba se nato ni zaključila samo z obsodbo Frančiške Jelen, njenega bivšega partnerja in vpletene »babice«, pač pa je ta dogodek sprožil še razkritje primerov treh drugih žensk, ki so pri Oblakovi prekinile nosečnost. Vsem so bile nato dosojene pogojne kazni, z izjemo Marije Oblak, kateri je sodišče odredilo pet mesecev strogega zapora.¹⁴⁵⁷

V nekaterih primerih pa so splav prijavili celo (bivši) partnerji. Peter Podobnik je npr. abortus Jelke Zadnik naznanil z upanjem, da bo z metanjem slabe luči nanjo zmagal v tožbi, ki jo je ta proti njemu sprožila zato, ker ni hotel priznati njunega skupnega nezakonskega otroka.¹⁴⁵⁸

Še bolj sprevrženi so bili motivi Pavla Košenine, ki je orožnikom natvezil naslednjo zgodbo: Marija Kopriva naj bi mu povedala, da nosi njunega otroka in da želi splaviti. Pavel njene namere ni podprl, pač pa ji nasprotno celo zagrozil, da jo bo prijavil oblastem. Zagotovil naj bi ji tudi, da se bosta v primeru rojstva otroka poročila. Marija naj bi kljub temu splavila, zaradi česar naj bi se sprla. Svoje negodovanje nad dejanjem je Pavel nato izpovedal nekemu svojemu prijatelju, ta pa je zadevo prijavil oblastem. Po tej ovadbi je sodišče Marijo zaslišalo, vendar je ta krivdo vztrajno zaničevala, češ da je še devica. Svojo nedolžnost je želela dokazati tudi z zdravniškim pregledom in poročilo zdravniškega izvedenca je nato res pokazalo, da je govorila resnico. Kasneje se je še ugotovilo, da jo je Pavel najverjetneje zatožil zato, ker se ni vdala njegovemu dvorjenju. Marija je bila naposled oproščena, Pavel pa obtožen zaradi krivega pričevanja.¹⁴⁵⁹

Različni primeri prijav abortusa, v ozadju katerih so se (skoraj) vedno nahajali drugi konflikti in zapletena razmerja vpletenih ljudi, deloma pripovedujejo o načinih umeščanja vednosti o »tajnih splavih« v kolektivno zavest/stvarnost nekega specifičnega okolja. Kakor pojasnjuje italijanska zgodovinarica Alessandra Gissi, ki je primere splava raziskovala v še toliko bolj strogem kontekstu fašističnega režima, se je znanje o tem, kje in kako je bilo mogoče umetno prekiniti nosečnost, širilo med sosedi, sodelavci in sorodniki. Kljub temu so kriminalizacija, oblastna represija in družbeni nadzor onemogočali popolnoma odkrito razpravljanje o problemu in je bila zato praksa abortiranja zavita v posebno, kontradiktorno »kulturo molka«. Po eni strani se je zaradi kapilarne razširjenosti tovrstnih strategij, dejstva,

¹⁴⁵⁶ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 586/38, str. 1.

¹⁴⁵⁷ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 586/38.

¹⁴⁵⁸ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 121, Vr IX 1545/24.

¹⁴⁵⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 324/38.

da je šlo resnično za vsakdanjo, splošno prakso, le redkokatera oseba odločila igrati vlogo odkritega ovaduha ali priče na sodišču. Po drugi strani je prav narava inkriminiranega dejanja, njegove povezave z vprašanji seksualnosti in ženske časti, tradicionalno proizvajala *govorice*, ki so jih nato oblastni organi občasno izkoristili zato, da bi dokazali sicer intimna in težko dokazljiva dejanja. V kontekstu fašistične zakonodaje so imele govornice še toliko večjo težo, saj je t.i. posebna institucija, konfinacija – »confino di polizia« – dovoljevala, da so z njihovo pomočjo kaznovali tudi tiste osebe, za katere niso imeli dovolj trdnih dokazov, da bi jih na podlagi kazenskega zakonika pravnomočno obsodili.¹⁴⁶⁰

Ugotovitve o dogajanju znotraj skrajno represivnega fašističnega režima, ki je tudi v primerih abortusov uvajal ene najostrejših sankcij v Evropi,¹⁴⁶¹ seveda ni mogoče neposredno prenesti na slovensko okolje. Kljub temu so določeni uvidi, ki jih ponuja Alessandra Gissi, uporabni tudi za interpretacijo slovenskih primerov. Njena razlaga se sklada s številnimi komentarji v takratnih slovenskih medijih o »javni tajnosti« žensk, ki so abortirale.¹⁴⁶² Gre torej prav za zgoraj nakazano paradoksalno sobivanje »molka«, torej tajnosti, z »govoricami« in benevolentnim medsebojnim informiranjem, torej »javnim«. Predstavljeni primeri ovadb, v katerih so se sosed, sorodniki, ljubimci medsebojno diskreditirali tako, da so oblastem prinesli informacijo o storjenem inkriminiranem dejanju, torej umetni prekinitvi nosečnosti, na prvi pogled rušijo tezo o »kulturi molka«. Toda če dogajanje nekoliko podrobneje analiziramo, ugotovimo nasprotno, da tezo pravzaprav deloma potrjujejo. Splavi so se nesporno umeščali v vsakdanjo stvarnost, o njih so se širile govornice, toda običajno te govornice niso dosegle represivnih organov. Šele ko so ob mrežo informiranja o tovrstnih praksah trčili drugi pomembni konflikti, druge strasti, maščevanje, ljubosumje, so bile nekatere osebe zadostno motivirane, da so abortus ovadile oblastem. Izkoristile so torej ločnico med javnim pregonom ter zasebnim dopuščanjem in odobravanjem, da so uveljavile svoje interese, ki so bili morda v končnem povsem nepovezani s samim dogodkom »odprave plodu« (npr. maščevanje zaradi ovadbe požiga).¹⁴⁶³

¹⁴⁶⁰ Alessandra Gissi, »Voci che corrono. Levatrici, procurato aborto e confino di polizia nell'Italia fascista,« *Quaderni storici* 41, št.1 (2006): 133-150.

¹⁴⁶¹ Glej poglavje o pregledu zakonodaje. Glede problema ilegalnih umetnih prekinitev nosečnosti in tudi na splošno demografskega vprašanja v Italiji za časa fašizma glej tudi Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224.

¹⁴⁶² Glej poglavje Teža števila.

¹⁴⁶³ Podobno na podlagi nemških sodnih spisov razmišlja Cornelia Osborne: »the police were not always considered the hostile arm of state authority but that the working classes made use of them when it suited them« (Cornelia Osborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

INTIMNE ZGODBE OBTOŽENK

Nekateri kazenski spisi ne odgovarjajo samo na vprašanje, zakaj je neki primer prišel pred sodišče, pač pa omogočajo tudi globlji vpogled v življenja obtoženk. Kdo so bile pravzaprav ženske, ki so se zatekale k umetni prekinitvi nosečnosti, in kakšni so bili njihovi motivi? Tako v zgodovinopisju¹⁴⁶⁴ kot ne nazadnje tudi v prispevkih, ki so na to temo nastajali v obdobju med obema vojnama,¹⁴⁶⁵ se s tem v zvezi profilirata predvsem dva tipizirana odgovora. Prvi se veže na samske mladenke, sprva zapeljane, nato pa zapuščene s strani svojih partnerjev, ki so se z abortusom skušale izogniti sramoti in bedi nezakonskega materinstva. Pri drugem profilu pa gre za že poročene, po navadi nekoliko starejše ženske delavskega razreda, ki jim je zaradi neučinkovite kontracepcije prekinitev nosečnosti predstavljala način za omejevanje njihove že tako številčne in revne družine. Zgodovinarji ocenjujejo, da je prvi profil prevladoval v »starem režimu«, drugi pa je začel prevladovati, vzporedno z izrazitim povečanjem števila tajnih splavov, šele v dvajsetem stoletju. Vzroki za to spremembo naj bi prvenstveno izhajali iz »demografskega prehoda« in modernizacijskih procesov, ki so tudi sicer prispevali k nižanju rodnosti.¹⁴⁶⁶

Da bi vsaj v grobem primerjali zgornja interpretativna modela s slovenskimi empiričnimi podatki, sta v nadaljevanju navedena stan in povprečna starost obtoženk. Od 130 primerov žensk, ki so¹⁴⁶⁷ pred Celjsko in Mariborsko okrožno sodišče prišli zaradi prekinitve nosečnosti, jih je bilo kar 95 samskih oziroma neporočenih (glej Graf 18), povprečno pa so bile stare od 20 do 25 let. Šele sredi tridesetih let dvajsetega stoletja je bilo nato obtoženih nekaj več poročenih mater. Opisano nesorazmerje na prvi pogled preseneča, saj tuji zgodovinarji že za začetek 20. stoletja ocenjujejo, da so začeli prevladovati abortusi poročenih žensk, tudi slovenski tisk iz obdobja med obema vojnama intenzivno svari pred »belo kugo« oziroma opozarja na porast tovrstnega omejevanja potomstva pri poročenih ženskah. Vendar je treba na tam mestu upoštevati dejstvo, da se je, kot že poudarjeno, z večino kmečkega prebivalstva v obdobju med obema vojnama slovenski prostor kljub vsemu še vedno umeščal

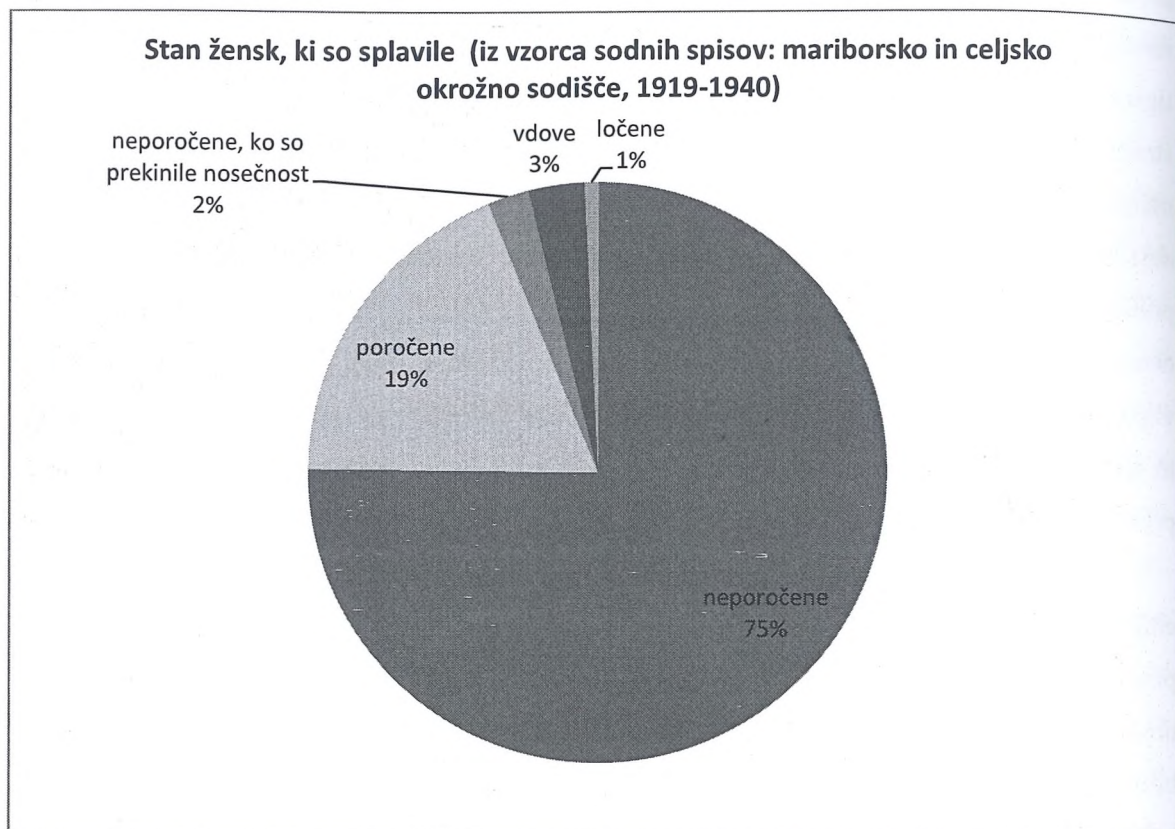
¹⁴⁶⁴ Angus McLaren, »Birth control and abortion in Canada, 1870-1920,« *The Canadian historical review* 59, št. 3 (1978): 319-340; Leslie J. Reagan, *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867-1973* (Los Angeles, Oxford, Berkeley: University Of California Press, 1997); Angus McLaren, »Illegal operations: women, doctors, and abortion, 1886-1939,« *Journal of social history* 26, št. 4 (Summer 1993): 797-816.

¹⁴⁶⁵ Glej poglavje o Teža števila.

¹⁴⁶⁶ O tem glej Uvod.

¹⁴⁶⁷ Upoštevali smo tudi primere umrlih žensk.

med industrijsko manj razvita področja.¹⁴⁶⁸ Posledično so se, v primerjavi npr. z zahodnimi državami, iz katerih izhajajo referenčne raziskave, tovrstni demografski procesi začeli dogajati kasneje, zlasti po nastopu gospodarske krize, ko je bil spričo višje brezposelnosti prizadet delavski razred in je bilo še težje vzdrževati številčno družino.¹⁴⁶⁹ Ni naključje torej, da so nekoliko večje število primerov abortusov tudi na Celjskem okrožnem sodišču obravnavali ravno v tridesetih letih.

Graf 18 ((ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1938)- PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1919-1938))

Večjemu številu prijavljenih »nezakonskih« prekinitev nosečnosti zagotovo niso botrovale samo demografske spremembe, ampak je med drugim k temu najverjetneje prispevalo tudi strožje nadzorovanje in obsojanje spolnega življenja samskih žensk s strani širše skupnosti. Predpostavljati je namreč mogoče, da so zlasti na podeželju abortusi poročenih žensk lažje ostajali skriti očem javnosti, zaradi česar njihovi primeri niso tako pogosto prišli pred sodišče.¹⁴⁷⁰ Možnost tovrstne razlage denimo vsaj posredno potrjuje tudi primer zgoraj opisane ovadbe anonimneža, iz katere gre razbrati, da je prijavo abortusa

¹⁴⁶⁸ Dušan Nečak in Božo Repe, *Oris sodobne obče in slovenske zgodovine: učbenik za študente 4. letnika*. (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2003).

¹⁴⁶⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 268/38.

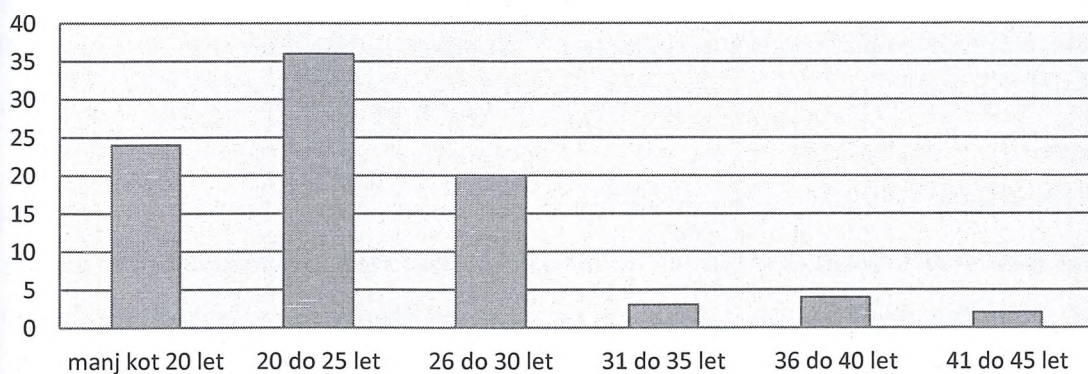
¹⁴⁷⁰ Tako predpostavlja tudi Angus McLaren, »Birth control and abortion in Canada, 1870-1920,« *The Canadian historical review* 59, št. 3 (1978): 319-40.

motiviralo ravno nestrinjanje s sosedovim »koruzništvom«. ¹⁴⁷¹ Še drugi vzroki so vplivali na osupljivo razliko med ovadenimi abortusi samskih in poročenih žensk. Za njihovo vsaj parcialno odkrivanje se je treba v nadaljevanju lotiti natančnejše analize dveh izpostavljenih profilov teh obtoženk.

»Kaj pa hoče ona nositi, ko je uboga služkinja« ¹⁴⁷² – SAMSKE ŽENSKE

Kaj kazenski spisi povedo o samskih ženskah, ki so v obdobju med obema vojnama na Slovenskem prišle v konflikt z oblastjo zaradi prekinitve nosečnosti? V prvi vrsti razodevajo njihovo starost, kar ni zanemarljiv podatek, saj verjamemo, da so se hkrati z njo, kakor bo razvidno v nadaljevanju, spreminjali tudi njihovi motivi. Ženske so splavljale skozi skoraj celotno rodno dobo. Med pregledanimi spisi je tako možno najti primer splava 16-letnice, kakor tudi 42-letnice. Vendar se velika večina izmed njih, kakor kaže Graf 19, umešča v skupino med dvajsetimi in petindvajsetimi leti starosti, kar ne preseneča, saj so ženske ravno v teh letih na vrhuncu svoje plodnosti. Hkrati pa se podatek sklada tudi z ugotovitvijo zgodovinarjev, da so v obdobju med obema vojnama pri omenjeni starosti ne glede na stan ženske po navadi postale spolno aktivne. ¹⁴⁷³

**Število samskih žensk, ki so prekinile nosečnost, po starostnih skupinah
(mariborsko in celjsko okorožno sodišče, 1919-1939)**

Graf 19 ((ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1938)- PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1919-1938))

¹⁴⁷¹ Glej str. X in sodni spis ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. X, Kzp 268/38.

¹⁴⁷² SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 294, Kzp 409/40, str. 33 (4).

¹⁴⁷³ Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001).

Skupaj s starostjo so se spreminjale tudi nekatere značilnosti profilov takih žensk. V tem kontekstu so denimo zanimive zlasti posameznice, starejše od 25 let, saj se pri njih često pojavlja podatek, da že imajo nezakonske otroke. Jožefa Bravc je tako npr. imela že celo štiri nezakonske otroke, ko so jo pri 29letih obtožili zaradi abortusa.¹⁴⁷⁴ 27-letna Marija Mihlič pa je pri 27 letih imela dva.¹⁴⁷⁵ V nekaterih primerih so bili prav očetje nezakonskih otrok tisti, ki so jih nagovarjali k umetnemu splavu ali solidarnostno pomagali pri njem. Frančiška Blatnik, 29-letna služkinja, in Leopold Ferme, 32-letni delavec, sta tako imela že dva nezakonska otroka, ko sta se ponovno soočila z nezaželeno nosečnostjo. Leopold je zato priskrbel irigator, s katerim je Frančiška prekinila nosečnost.¹⁴⁷⁶ Tudi Ema Juhart in njen partner sta bila že starša, ko sta bila obtožena zaradi abortusa.¹⁴⁷⁷ Pri teh primerih torej ne gre za zapeljano mladenko, ki s splavom želi zakriti sramoto nezakonskega materinstva, ampak verjetno za eno- ali celo dvostarševsko družino, ki z njim poskuša ubežati dodatni bedi. Čeprav so obravnavane obtoženke torej samske, predpostavljamo, da so njihovi motivi za abortus bližji tistim, ki so jih tuji zgodovinarji pripisovali poročenim ženskam iz delavskega sloja. V ospredju je preživetje družine oziroma že živečih otrok. To dokazujejo tudi izpovedi posameznih obtoženk: Antonija Beričič je npr. v zagovor svojega dejanja povedala, da ima že nezakonskega otroka in še tega težko shaja.¹⁴⁷⁸ Tudi Julijana Štifter je splav podobno opravičevala s tem, da še za njunega živečega otroka spolni partner ne skrbi.¹⁴⁷⁹ 42-letna Urša Lebič je prav tako svojo krivdo »zagovarjala s tem, da živi v veliki bedi s svojima dvema otrokoma, zaradi česar je storila inkriminirano dejanje v skrbi, kako bo preživljala še tretjega, za katerega ni mogla upati na kakšne alimente«. ¹⁴⁸⁰ Podobne razloge za abortus srečamo tudi pri vdovah, ki so imele prav tako nepreskrbljene otroke ali so živele v težkih gmotnih razmerah.¹⁴⁸¹

Omenjenih razlogov ne potrjujejo samo posamezne izjave, temveč tudi splošna statistika glede materialnega položaja teh nezakonskih mater. Pri vseh gre namreč za navadne delavke, služkinje, postrežkinje, natakarike ali kuharice, za katere v sodnih spisih tudi praviloma izrecno piše, da so brez premoženja.

¹⁴⁷⁴ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 129, Kzp 100/36.

¹⁴⁷⁵ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 130, Kzp 653/36.

¹⁴⁷⁶ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 130, Kzp 792/36.

¹⁴⁷⁷ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 601/38.

¹⁴⁷⁸ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 601/38.

¹⁴⁷⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 399/37. Isti sodni spis govori o primeru še ene matere dveh nezakonskih otrok, ko je v tretje zanosila in ji je njen spolni partner, ki je bil hkrati tudi oče drugih dveh otrok začel vztrajno nagovarjati k splavu.

¹⁴⁸⁰ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 104, Vr 913/26.

¹⁴⁸¹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Vr 579/34.

Kakor je razvidno iz grafa 2, ki prikazuje poklicni status, so tudi ostale samske obtoženke, torej ne le tiste z nezakonskimi otroki, v veliki večini prihajale iz delavskih slojev. Hkrati sodni dokumenti navajajo še druge podatke, ki pričajo o njihovih bednih razmerah, mnoge so se same rodile kot nezakonski otroci, za nekatere piše, da so bile brez staršev in brez doma.¹⁴⁸² Beg pred materialno stisko se torej tudi pri celotni skupini »samskih žensk« kaže kot eden glavnih vzrokov za abortus. To potrjujejo tudi podatki državnega tožilstva (za leto 1935), ki jih je v začetku leta 1936 predstavilo Jutro: »2,5% kaznivih dejanj odpade na odpravo telesnega plodu, reklo bi se — malo število v primeru z občim mnenjem o številu dejansko izvršenih splavov v primeru z onimi, ki so sploh kazensko zasledovani. Že opetovano je bilo ugotovljeno in danes ni možno drugega ugotoviti, kot to, da sede na zatožnih klopih le revne žene in babice, ki so delale za nagrado, pa tudi mazači. Da je po večini maščevalnost pripomogla, da so se ta dejanja sploh odkrila, da noseče žene splavljajo radi sramu in v strahu pred zaničevanjem družbe, **glavni vzrok pa je beda.**¹⁴⁸³ Da pa na zatožnih klopih ne srečamo strokovno kvalificiranih zdravnikov in ne premožnih žen.«¹⁴⁸⁴

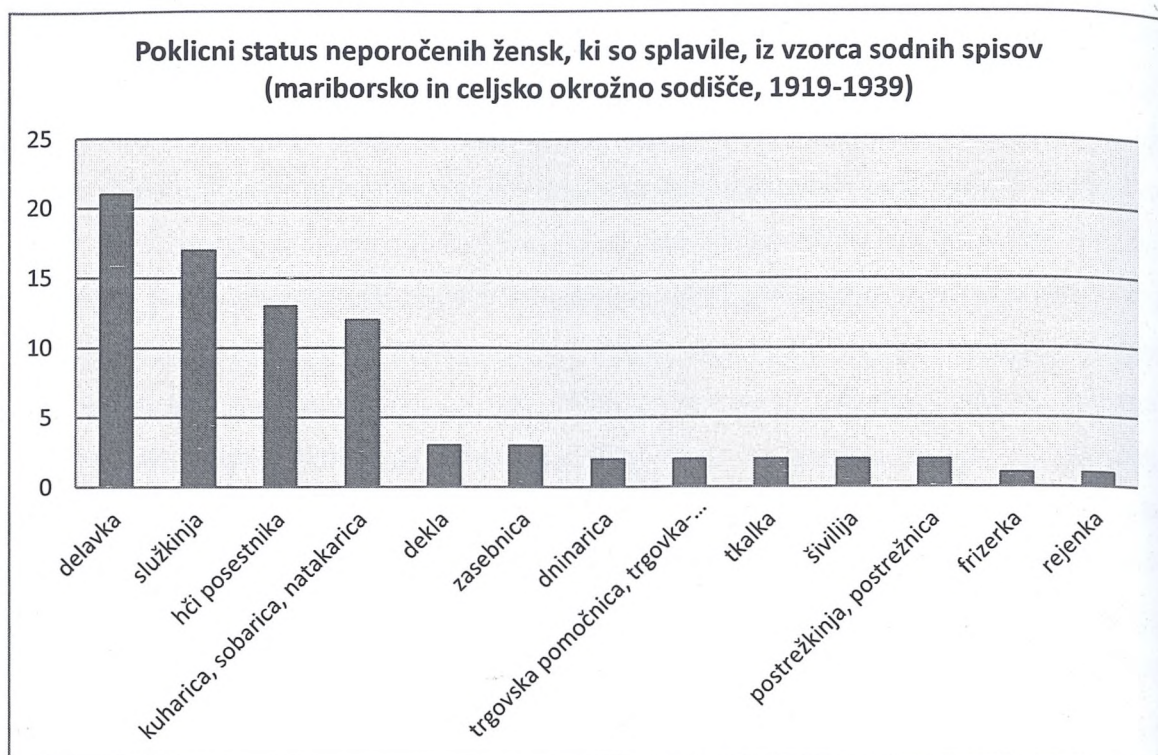
Kljub temu ni mogoče sklepati, da so splavljale samo ženske iz nižjih družbenih plasti. Iz študij nekaterih zgodovinarov in zgodovinarjev, pa tudi iz člankov, ki so na temo nastajali v obravnavanem obdobju, je namreč mogoče razbrati, da so se tudi premožne ženske mnogokrat odločile za prekinitev nosečnosti, vendar pa zaradi boljše usposobljenosti in diskretnosti tistih, ki so jim opravili operacijo, njihovi primeri niso tako pogosto prišli pred sodišče. Tako imamo v sodnih spisih bolj vpogled v življenje in motive žensk iz nižjih slojev kot celotne populacije.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁸² ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 128, Kzp 68/35.

¹⁴⁸³ Pudarila Ana Cergol Paradiž.

¹⁴⁸⁴ »Beda, nož, morala, kriminal. Iz kriminalne statistike državnega tožilstva,« *Jutro*, 21. 1. 19 (št. 16), 3.

¹⁴⁸⁵ Tako predpostavlja tudi: Cornelia Usborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

Graf 18 ((ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1938)- PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1919-1938))

Sicer pa Graf 2 zaobjema tudi manjšo skupino posameznic (skupino »posestniških hčera«) s praviloma višjim socialnim statusom. Vendar gre pri njih tako glede starosti, razlogov, zaradi katerih so prekinile nosečnost, kot tudi vpletenosti drugih oseb za posebno kategorijo obtoženk. O njih bo več govora v nadaljevanju.

Na podlagi zgoraj prikazanega grafa lahko sklepamo o še eni splošni značilnosti osumljenk oziroma obsojenk, in sicer, da se je večina samskih žensk, o katerih pripovedujejo analizirani celjski in mariborski sodni spisi, ukvarjala s t.i. »služnostnimi poklici«, tako na podeželju kot v mestu. Podatek se ujema z ugotovitvami Sabine Ž. Žnidaršič o povezavi med visokim deležem nezakonskih rojstev in tovrstno organizacijo dela. Samskih mater je bilo največ med služkinjami, dninarkami, delavkami in deklami, in sicer ne le zaradi njihovega splošno slabšega gmotnega položaja, pač pa tudi zaradi posebnega načina življenja, povezanega z naravo dela, npr. njihove razmeroma visoke mobilnost in slabših možnosti možitve, kar je pogostejše vodilo do (kratkotrajnih) »nezakonskih« spolnih zvez.¹⁴⁸⁶ Skratka, slabši/poseben družbeni položaj ni botroval samo temu, da so se noseče samske ženske

¹⁴⁸⁶ Sabina Ž. Žnidaršič, *Ora et labora- in moči, ženska! Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880-1910* (Ljubljana: založba *cf, 2000).

zatekle k splavu, pač pa tudi temu, da jim je v prvi vrsti sploh »grozila« možnost samskega materinstva.

Toda kaj lahko še povemo o položaju slovenskih samskih mater v obravnavanem obdobju? V kolikšni meri lahko njihovo odločitev za prekinitev nosečnosti interpretiramo kot posledico njihove pomanjkljive pravne in socialne zaščite ter v kolikšni meri tudi kot posledico njihove socialne stigme?

V pravnem smislu je položaj samskih mater na Slovenskem v obdobju med obema vojnama še vedno v veliki meri urejal avstrijski Obči državljanski zakonik (ODZ) iz leta 1811, ki je v § 155 določal, da nezakonski otroci ne uživajo enakih pravic kot zakonski, da nimajo pravice do očetovega priimka, plemstva, grba in drugih prednosti očetove rodovine ter dediščine. Vendar je obenem tudi zapovedal, da so za njihovo vzdrževanje odgovorni **zlasti** očetje. Seveda nas, kakor trdi Sabina Ž. Žnidaršič, taka določba ne sme presenetiti. Ker se je upoštevala tradicionalna delitev dela med spoloma v družini, pri kateri se je oče, kakor je med drugim razvidno tudi iz členov o splošnih dolžnostih zakoncev, postavljajal za »naravnega« vzdrževalca, »breadwinnerja« družine, se je tudi v primeru nezakonskega starševstva ODZ držal istih načel.¹⁴⁸⁷ Toda na podlagi tega določila samska mati ni mogla tako preprosto izterjati plačevanja alimentov za skupnega nezakonskega otroka. **Problem se je namreč pojavil pri ugotavljanju očetovstva.** Kakor piše Sabina Ž. Žnidaršič, »sam pravdni postopek dokazovanja nezakonskega očetovstva je določal posebni sodni red, ODZ pa je izražal zgolj splošno načelo, da je oče rojenemu otroku pač tisti, 'kateremu se dokaže [...] da se je združil z materjo otroka v dobi, od katere ni preteklo od njenega poroda manj kakor 180 dni in ne več kakor 300 dni, ali kdor to prizna tudi le izven sodišča (§163)'«. ¹⁴⁸⁸ Potrebna je bila sprožitev sodnega postopka in potemtakem zadostni finančni resursi, če je mati hotela dokazati očetovstvo. Tudi v primeru, da je nezakonska mati lahko plačala za sodni postopek in odvetnika ter ji je na sodišču vendarle uspelo 'obdolžiti' nezakonskega očeta in mu naložiti dolžnosti, ta od njega ni mogla izterjati alimentov, če on ni imel [vidnega] premoženja.¹⁴⁸⁹ Premoženje je npr. lahko pripisal na druge bližnje sorodnike, ki po takratnih pravnih pravilih do otroka niso imeli dolžnosti.¹⁴⁹⁰ Sicer manjši vzorec sodnih primerov, ki jih je v letih 1880–1910 objavil *Slovenski pravnik*, kaže, da so samske matere od očetov, če jim je uspelo

¹⁴⁸⁷ Sabina Ž. Žnidaršič, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko,« *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 57-63.

¹⁴⁸⁸ Sabina Ž. Žnidaršič, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko,« *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 61.

¹⁴⁸⁹ Sabina Ž. Žnidaršič, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko,« *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 57-63.

¹⁴⁹⁰ Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija: ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana: Založba / *cf., 2002).

dokazati očetovstvo, vsaj v nekaterih slučajih uspele izterjati alimente, kljub oporekanju s strani očeta, češ da nima premoženja.¹⁴⁹¹

V drugem desetletju 20. stoletja, zlasti v času prve svetovne vojne, so avstrijske oblasti, verjetno tudi zaradi vse bolj izrazite pronatalistične politike, uvedle nekaj novih regulativ, ki so izboljševale položaj nezakonskih mater. Dodalo se je npr. »določilo, po katerem je lahko sprožilo za sodno ugotavljanje očetovstva tudi samo sodišče, če je ocenilo, da je bilo to »potrebno v varstvo pravic otroka«.¹⁴⁹² Poleg tega je bil »sodno priznani nezakonski oče otroka »zavezan povrniti materi stroške poroda in pa stroške njenega vzdrževanja za prvih šest mesecev po porodu in tudi daljne izdatke, ako so potrebni vsled poroda« (§167). Zakonodajalec je skušal nezakonski materi pomagati tudi tako, da je lahko od nezakonskega očeta na sodišču zahtevala znesek za vzdrževanje, ki je potrebno otroku za prve tri mesece, kakor tudi običajen znesek za stroške (ki so povezani s porodom) (§168).«¹⁴⁹³ Zakonik in sodišče sta sicer to uslugo namenjala le tisti materi, ki ni živela »nečisto«.

Natančnejše raziskave bodo sicer še potrebne, da bi se podrobneje ocenilo, kako in v kolikšni meri so se navedeni varovalni pravni mehanizmi dejansko uresničevali v praksi. To velja tudi za obdobje med obema vojnama, ko ni prišlo do spremembe zakonodaje in je še vedno veljal (novelirani) ODZ. Toda v vsakem primeru je mogoče predpostavljati, da so bile nezakonske matere verjetno pogosto »premalo izobražene, da bi poznale svoje pravice, ki jim jih je zagotavljal ODZ«¹⁴⁹⁴ in zato niso niti poskušale izterjati alimentov.

S pomočjo kvalitativne analize sodnih spisov lahko le posredno sklepamo o uspešnosti pravnovarstvenih mehanizmov pri spoštovanju dolžnosti nezakonskih očetov. Kot že poudarjeno, v analiziranih dokumentih naletimo na primere mater, ki niso dobivale alimentov za svoje nezakonske otroke. Podobno se za nekatere nezakonske očete navaja, da niso spoštovali tovrstnih dolžnosti. Tako se denimo za Ivana Iglarja, ki je bil med drugim osumljen napeljevanja dveh nosečih žensk k splavu, izve, da je imel nezakonskega otroka s tretjo žensko, ki pa ga, kakor je možno posredno razbrati iz dokumentov, ni vzdrževal.¹⁴⁹⁵

Po drugi strani vztrajnost, s katero so številni moški svoje noseče ženske napeljevali ali celo silili k splavu (več o tem v nadaljevanju), morebiti priča o njihovi zaskrbljenosti, da bi

¹⁴⁹¹ Martin Nedoh, »Nezakonsko materinstvo,« (seminarska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011).

¹⁴⁹² Sabina Ž. Žnidaršič, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko,« *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 57-63.

¹⁴⁹³ Sabina Ž. Žnidaršič, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko,« *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 62.

¹⁴⁹⁴ Sabina Ž. Žnidaršič, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko,« *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 57-63.

¹⁴⁹⁵ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 121, Vr IX 1545/24.

jim rojstvo nezakonskega otroka vendarle poslabšalo (gospodarski) položaj. Podobno zgovoren je tudi primer, v katerih je moški svojo bivšo spolno partnerico oblastem prijavil, češ da je v preteklosti splavila, samo zato, ker je verjel, da bi mu to koristilo v »pravdi glede očetovstva«.¹⁴⁹⁶ Tovrstne spletke s strani nezakonskih očetov bi posredno torej vendarle lahko kazale, da postopki, ki jih je omogočal ODZ, kljub temu v nekaterih primerih niso bili tako neučinkoviti, kot bi se na prvi pogled mislilo, in so torej samskim materam pomagali pri uveljavljanju njihovih pravic.

Sicer so poleg noveliranega ODZ v obdobju med obema vojnama na Slovenskem veljale še druge regulative, ki so vplivale na položaj nezakonskih mater. Socialna zakonodaja, kot že opisano v zgornjih poglavjih, načeloma ni delala razlik in je ščitila vse matere ne glede na stan. Bolj diskriminatoren pa je bil npr. zakon o vojski in mornarici, ki je častniku naravnost prepovedoval poročiti nezakonsko mater.¹⁴⁹⁷ Hkrati velja poudariti, da splošno gledano Kraljevina v obravnavanem obdobju ni imela enotnega državlanskega zakonika, tako je npr. na ozemlju »razširjene Srbije«¹⁴⁹⁸ veljal srbski Građanski zakonik iz leta 1873?, ki je prepovedoval dokazovanje očetovstva, zaradi česar je bil položaj nezakonskih mater še slabši kot na ozemljih, kjer je veljal novelirani ODZ. V času, ko so sestavljali skupni jugoslovanski zakonik, so se slovenske ženske elite v raznih društvih in revijah vztrajno borile proti temu, da bi se patriarhalna načela srbskega *Građanskega* zakonika razširila še na ostala ozemlja Kraljevine.¹⁴⁹⁹ Tudi na splošno so, kakor piše Sabina Ž. Žnidaršič, »v medvojnem obdobju ženske vložile izredno veliko energije v to, da bi se pravni in socialni položaj vseh mater, posebej pa tistih najbolj deprivilegiranih, najprej poenotil, nato pa izboljšal«.¹⁵⁰⁰ Nekatere intelektualke so se prostovoljno odločale za samsko starševstvo, kar je najverjetneje prispevalo k postopni destigmatizaciji nezakonskih mater.¹⁵⁰¹

Toda v kolikšni meri, se lahko vprašamo, so zgoraj opisane emancipatorne pobude in ideje prodrle do majhnih mest in podeželja, do zavesti samskih žensk, ki so se na zatožni klopi znašle zaradi umetne prekinitve nosečnosti? Z drugimi besedami: v kolikšni meri je v obdobju med obema vojnama na odločitev neporočenih mladenk, ki so splavile, poleg

¹⁴⁹⁶ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 121, Vr IX 1545/24.

¹⁴⁹⁷ Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija : ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana: Založba / *cf., 2002).

¹⁴⁹⁸ Srbija, Makedonija, Kosovo.

¹⁴⁹⁹ O tem vprašanju glej: Mirjam Sedeljšak, »Pravni položaj žensk v civilnopravnem kontekstu med habsburško monarhijo in Kraljevino Jugoslavijo : diplomsko delo,« (diplomska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011).

¹⁵⁰⁰ Sabina Žnidaršič Žagar, »Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, na Kranjskem, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2002), 247.

¹⁵⁰¹ Vesna Leskošek, *Zavrnjena tradicija : ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana: Založba / *cf., 2002).

evidentne socialne stike in civilnopravne (ne)zaščite, (še) vplivala tudi družbena stigmatizacija? Številne zgodovinske študije o primerih splava in detomora v 19. in na začetku 20. stoletja so odločno pokazale, da se je večina samskih žensk v tovrstna dejanja zatekla zaradi sramote, zaradi strahu pred izgubo časti, kar so sodišča tudi bolj al manj upoštevala kot olajševalno okoliščino. Toda bolj ko je posamezna družba vstopala v 20. stoletje in so se spreminjale norme v zvezi z nezakonskim materinstvom, bolj kot se je družba urbanizirala in sekularizirala, manj je v ospredju motiv sramote.¹⁵⁰² To velja še zlasti za kraje s (tradicionalno) visokim številom nezakonskih rojstev, kajti moč stigmatizacije je bila najverjetneje¹⁵⁰³ »obratno sorazmerna s pogostnostjo pojava v nekem okolju«. ¹⁵⁰⁴ V tridesetih letih oziroma med letoma 1934 in 1937, se je, če sledimo podatkom Milivoje Šircelj, odstotek nezakonskih rojstev za celotno Dravsko banovino gibal okoli 11,5 % z upoštevanjem znatnih regionalnih razlik. Najvišji odstotek nezakonskih rojstev, od 30 do 39,9%, je bil poleg okraja Dravograd zabeležen v občini Celje (»Celjemesto«), ki je dobro zastopana v našem vzorcu sodnih spisov. V okrajih Maribormesto, Mariborlevi breg in Maribordesni breg se je število nezakonskih rojstev v istih letih gibalo med 20% in 29,9 %, prav tako v okrajih Slovenj Gradec in Ptujmesto. V ostalih štajerskih okrajih pa se je odstotek načeloma gibal med 10,0% in 19,9 % in je bil tako še vedno višji kot v večini kranjskih okrajev, v katerih odstotek nezakonskih rojstev po navadi ni presegal 10 %.¹⁵⁰⁵ Razmeroma visok odstotek nezakonskih rojstev na območjih, ki so vključena v vzorec sodnih spisov, bi torej lahko podpiral tezo o manj izraziti stigmatizaciji nezakonskega materinstva v obravnavanem času in okolju.

Kvalitativna analiza sodnih spisov s Celjskega in Mariborskega okrožnega sodišča iz obdobja med obema vojnama tudi nekoliko nakazuje to možnost. »Izguba časti« in »sramota« ter neformalna moralna kontrola s strani skupnosti v povezavi z nezakonskimi spolnimi razmerji in nezakonskimi nosečnostmi so namreč v celjskih in mariborskih primerih še občutno prisotne, vendar verjetno v manjši meri kot v prejšnjih obdobjih.¹⁵⁰⁶ Tako se denimo

¹⁵⁰² O pomeni »časti« pri tovrstni kaznivih dejanjih glej npr. Giulia Di Bello in Patrizia Meringolo, *Il rifiuto della maternità: l'infanticidio in Italia dall'Ottocento ai giorni nostri* (Pisa: ETS, 1997); Kristin Ruggiero, »Honor, Maternity, and the Disciplining of Women: Infanticide in Late Nineteenth-Century Buenos Aires,« *The Hispanic American Historical Review* 72, št. 3 (avgust1992): 353-373.

¹⁵⁰³ V nekaterih okoljih, npr. v Dolini pri Trstu, pa so kljub nizkemu deležu nezakonskih rojstev(ok. 2%), kakor razlaga Marta Verginella, že v 19. stoletju kazali strpen odnos do nezakonskih mater, če le njihova razmerja niso spodjedala družbene hierarhije. Marta Verginella, »Družina v Dolini pri Trstu v 19. Stoletju,« *Zgodovinski časopis* 44, št. 2 (1990): 171-197.

¹⁵⁰⁴ Sabina Ž. Žnidaršič, *Ora et labora- in moči, ženska! Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880-1910* (Ljubljana, založba *cf, 2000), 101.

¹⁵⁰⁵ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. Stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006).

¹⁵⁰⁶ Zadnjo trditev lahko preverimo le posredno, saj nimamo dovolj velikega »predvojnega« vzorca sodnih spisov iz istega okolja, torej iz področja Celjskega in Mariborskega okrožnega sodišča. Vzorec iz obdobja med

v enem od spisov pojavi zahteva »zapeljane mladenke«, da ji bivši spolni partner plača odškodnino za poslabšano možnost možitve, potem ko jo je nagovoril k splavu.¹⁵⁰⁷ Druga obtoženka pa si je »zaradi sramote in žalosti, ki jo je napravila staršem« v času trajanja sodnega postopka, v katerem se je znašla zato, ker je abortirala, celo vzela življenje.¹⁵⁰⁸ Po drugi strani se lahko v vzorcu seznanimo tudi z zgodbami, za katere se zdi, da je motiv sramote in stigmatizacije nezakonskih spolnih razmerij in nezakonskega materinstva kot vzroka za splav bolj ali manj obrobne pomena. Ena izmed njih se je v dvajsetih letih npr. odvijala v Mariboru. Ta »študija primera« ni vredna podrobnejše obravnave samo zato, ker je izjemno obsežna in se v nasprotju z mnogimi drugimi sodnimi spisi v vzorcu navezuje na mestno okolje, pač pa tudi zato, ker obravnava nekoliko boljše situirano družbo, kar je spet rariteta v vzorcu. Za kaj torej gre?

Iz sodnih dokumentov izvemo, da je imela Matilda Novak, 19-letna pisarniška delavka v tovarni Volta,¹⁵⁰⁹ spolno razmerje svojim svakom, 40-letnim Gabrijelom Majcnom, ki je kot knjigovodja delal v istem podjetju. Posledično je leta 1920 zanosila, ker pa naj bi prav v tistem času bolehal na pljučih, je od dr. Drascha uspela pridobiti zdravniško spričevalo. Dr. Herman Kraus, ginekolog, ki ga kot osumljenca srečamo tudi v drugih sodnih spisih,¹⁵¹⁰ je nato umetno prekinil njeno nosečnost. Po tem dogodku Matilda ni želela imeti več spolnih stikov s svojim svakom, vendar ker ji je ta grozil, da bo vso zgodbo povedal njeni sestri, svoji ženi, sta razmerje kljub vsemu nadaljevala. Leta 1925 naj bi se tako Matilda ponovno znašla v težavah. Ohranjeni viri odpirajo več možnosti tega, kaj se je v kritičnem času dogajalo. Po prvi različici zgodbe, ki jo je predstavila sama osumljenka, naj bi tedaj namesto menstruacije dobila beli tok, zaradi česar ji je Majcen uredil obisk pri zdravniku dr. Ivanu Zorjetu. Slednji naj bi ji iz maternice izpraskal 3-tedensko nosečnost, za kar naj bi osumljenka plačala 1.500 dinarjev. Kasneje je Matilda svojo pripoved spremenila. Ni več trdila, da ji je zdravnik ugotovil nosečnost, pač pa spolno bolezen (triper). Ko je ozdravela, naj bi ponovno normalno dobila »svoje mesečno perilo«. Na resničnost tovrstne izpovedi sta kajpada prisegala tudi Gabrijel Majcen in dr. Ivan Zorje, ki bi ga prav tako lahko kaznovali, če bi se kot resnična izkazala prva različica zgodbe. Po pričevanju Maksa Ussarja pa naj bi se dogodki odvijali povsem drugače. Matilda naj ne bi ne bolehal za spolno boleznijo ne splavila v zgodnji

obema vojnoma tako lahko samo primerjamo z ugotovitvami iz referenčne literature in sodnimi spisi iz Tržaškega deželnega sodišča, v katerih pa je motiv »sramote« v obdobju pred 1. svetovno vojno nekoliko bolj v ospredju. (AST, Tribunale Provinciale in Trieste (1850---1923), Atti penali).

¹⁵⁰⁷ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 240, Kzp 835/32.

¹⁵⁰⁸ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr396/29.

¹⁵⁰⁹ izobrazila se je sicer za učiteljico.

¹⁵¹⁰ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 75, Vr 1187/21.

nosečnosti, pač pa se že v osmem mesecu nosečnosti odpravila k svojemu bratu v Celje, kjer naj bi rodila otroka in ga ob prisotnosti svakinje še živega utopila in vrgla v stranišče.

v istem obdobju naj bi Majcen razmerje razkril svoji ženi. Posledično »ni bilo več miru pri hiši«¹⁵¹¹ in Matilda se je morala za nekaj časa odseliti. Odšla je v Ljubljano, da bi se naučila slovenščine in tako lažje našla službo drugje, saj ji potemtakem ne bi bilo treba delati v pisarni z Majcnom. Ko se je nato vrnila v Maribor, je začela prijateljevati s 27-letnim inženirjem Ludvikom Radilom in se z njim zaročila. Majcen, ki se je poprej nadejal, da se bo po smrti svoje bolne žene z osumljenko poročil, naj bi bil zato ljubosumen in naj bi kasneje ob več priložnostih različnim ljudem pripovedoval o njunem preteklem razmerju in dejstvu, da je Matilda večkrat splavila. To je razkril tudi samemu Ludviku Radilu, ki pa je Matildo kljub vsemu vzel za ženo. Poročila sta se 10. 8. 1926. Leto zatem naj bi že omenjeni Maks Usaar podal ovadbo, češ da naj bi Matilda umorila svojega novorojenčka, Majcen pa naj bi jo k temu nagovarjal. Sodišče se ni uspelo prepričati o krivdi osumljencev, čeprav je natančno poizvedovalo o opisanem dogodku. Po eni strani je več (bolj ali manj posrednih) prič potrdilo Usaarjevo zgodbo. Po drugi strani je obstajal sum, da si je Usaar to izmislil zato, ker je gojil zamero do Majcna in njegove družine. Majcen je namreč skrbel za 23 -letno varovanko, Rozo Kramaršič, ki je že šest let imela ljubezensko razmerje z Ussarjem. Družina, vključno z Majcnom, se ni strinjala s to zvezo. Usaar je namreč imel že 44 let in je bil tudi poročen, poleg tega naj bi se tudi Roza v zadnjem času zbližala s Francem Radilom, bratom moža osumljenke in »konstrukterjem« na Dunaju, zaradi česar naj bi jo po pripovedovanju nekaterih prič Usaar ustrahoval.

Čeprav je torej Matilda bodisi večkrat splavila bodisi celo morila in čeprav so vsi vedeli, da je imela kot samska mladenka spolno razmerje s poročenim moškim, je »odklonsko« ravnanje ni tako stigmatiziralo, da se ne bi mogla kasneje (dobro) poročiti. Njenega bodočega moža, ki je vrh vsega pripadal intelektualni eliti, očitno njena preteklost ni pretirano motila, čeprav je Matilda, v času ko je Majcen okoli razlagal o njunem razmerju z namenom, da bi razdril njeno zaroko, kakor je pripovedoval dr. Zorjan, trpela »duševne stiske« in razmišljala o samomoru. Radil je svoji ženi zvesto stal ob strani tudi, ko je zadeva prišla pred sodišče, npr. pričal njej v prid in poiskal dr. Drascha, ki je leta 1920 Matildi izstavil zdravniško pričevalo.

Še drugi indici nakazujejo, da se nekateri udeleženci teh dogodkov, o katerih se posredno ali neposredno seznanimo ob branju sodnega spisa o splavu Matilde Radil, niso

¹⁵¹¹ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 151, Vr 837/27, str. 14 (24).

pretirano zgražali nad nezakonskimi in izvenzakonskimi spolnimi razmerji. Kontrola s strani ožje skupnosti, npr. sosedov v mestu, kot je bil Maribor, očitno ni bila tolikšna, da bi se na ta način sodišče lahko dokopalo do kakršnihkoli koristnih informacij o intimnem življenju obtoženke. V prepisih dokaj številnih zaslišanj oseb, ki so leta 1925 živele v istem stanovanjskem bloku kot Matilda Radil in bi lahko opazile znake nosečnosti, se nenehno pojavlja odgovor, da se ne zanimajo za življenje svojih sosedov. Nasproten vtis o neformalnem nadzoru pa dobimo ob branju zaslišanja matere obtoženke, ki celo trdi, da je v kritičnem času svoji hčerki redno pregledovala mesečno perilo, ki pa ni tako dolgo »izostalo«, da bi se lahko sumilo na osemmesečno nosečnost. To izjavo je zaslišanka sicer morda dala zato, da bi svojo hčerko oprala krivde, in torej ni nujno resnična.¹⁵¹²

Omemba »pregledovanja« perila se, če nadaljujemo s tematizacijo nadzora nad nezakonskimi razmerji in njihovimi posledicami, pojavi še v drugih sodnih spisih, Npr. v sodnem postopku po smrti Marije Jaklin, 24 -letne služkinje, ki je poskušala prekiniti svojo nosečnost z zaužitjem neke spojine. Splav je uspel, toda Marija je za posledicami krvavitve po abortusu izgubila življenje. Kot osumljenca sta bila pred sodišče privedena Franc Genc, spolni partner umrle, in sicer zaradi nagovarjanja k splavu, in Marija Radko, 34-letna »ciganka-poljedelka«, ki naj bi umrli prodala stekleničko z abortivnim sredstvom. Kot pomembna priča je v postopku nastopila tudi Hedvika Reves, 45-letna Judinja in žena trgovca, pri kateri je Marija delala kot služkinja. Tako je med drugim povedala Hedvika Reves: »Pokojna Jaklin Marija je prišla k meni v službo 1. januarja t.l. Pri perilu sem ugotovila, da pokojnica ni imela svojega rednega mesečnega čiščenja, vsled česar sem jo vprašala in rekla, da mora z njo nekaj biti, posebno še, ker se mi je zdela debelejša.«¹⁵¹³ Marija Jaklin je svoji delodajalki odvrnila, da ni verjetno nič takega, saj večkrat izgubi menstruacijo, kasneje pa ji je vendarle zaupala resnico. Z besedami Revesove: »Sem se večkrat pogovarjala s pokojno o njenem stanju ter mi je vedno govorila, da bi sama rada vedela ali je noseča ali ni in se tožila, kaj da bode storila, če je zopet v drugem stanu, kako da bode prehranila otroka, ko ima že tako 1 nezakonskega otroka, da jo bode radi tega mati odpodila, vendar sem jo jaz tolažila s tem, da jo bode njen fant Genc še bolj gotovo poročil, če bo videl, da je z njim noseča. Glede svojega fanta se ni nikdar pritoževala ter sem opazila, da se imata rada, posebno še, ko me je prosila, da ji dovolim, da pride sem pa tja k njej dečko na obisk, kar sem dovolila, toda pod tem pogojem, da samo za toliko časa, dokler smo sami pokonci. Ponoči, pa nisem dovolila, da bi bil pri

¹⁵¹² SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 151, Vr 837/27.

¹⁵¹³ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 219, Kzp 1512/31, str 8 (2)(Zaslišanje priče).

njej.«¹⁵¹⁴ V navedenem pričevanju, če seveda verjamemo, da je iskreno, lahko opazujemo dinamiko odnosa med gospodarico in služkinjo, v katerem se prepletajo tako prvine nadzora in skrbi za moralo (pozornost glede »mesečnega perila«, pravila glede sestajanja s partnerjem) kot tudi prvine medsebojnega ali vsaj enostranskega zaupanja.¹⁵¹⁵

Skrb za moralo in vprašanje časti ter sramote sta znotraj pregledanega vzorca še zlasti prisotna v primerih mladih osumljenk oziroma obtoženk. Gre za že zgoraj izpostavljeno skupino »posestniških hčera« ali drugih, mlajših osumljenk, ki se za splav odločijo zaradi strahu pred starši in sramote, ki bi jo prinesle domači hiši.¹⁵¹⁶ V nekaterih primerih se starši tudi neposredno vključijo v dogajanje, kakor priča zgodba družine Šolinc.

16-letna trgovka/vajenka Marija Šolinc je leta 1928 zanosila z mesarskim pomočnikom Josipom Sikoškom. »Ker je postala njena nosečnost ljudem očitna, **starišem pa zaradi sramote skrajno neprijetna**, je mati Alojzija Šolinc peljala svojo hčerko najprej k zdravniku dr. Maglinickiju v Št. Jur in po ugotovljeni nosečnosti vprašala, če bi se dalo dobiti sredstvo za odpravo ploda«, ¹⁵¹⁷ kar je pa zdravnik zavrnil. Slednjega je nato obiskal tudi oče noseče mladenke, 42 -letni valjar Jernej Šolinc, in »tarnal, češ da je njegova hči mlada, slaba in bolna in bi porod težko prenesla.«¹⁵¹⁸ Doma pa je njej celo zagrozil »da ne bo trpel, da bi ona porodila in da je najbolje, če se to odpravi, ker ji sicer ne ostane drugega nego vrv ali železnica«. ¹⁵¹⁹ S hčerko je nato obiskal tudi drugega zdravnika. Ko je ta pri Mariji ugotovil že 16-tedensko(!) nosečnost, se je oče zelo razburil in nato ponovno »vprašal zdravnika, če bi se nosečnost hčerki glede na grozečo sramoto in z ozirom na njeno mladost ne dala odstraniti«. ¹⁵²⁰ . . Zdravnik je odklonil. V naslednjih dneh pa naj bi Marija Šolinc, kot je sama izpovedala, padla po stopnicah in se udarila v trebuh. Kasneje je imela neznosne bolečine in je krvavela, zaradi česar so starši poklicali zdravnika, ta pa je ugotovil prekinjeno nosečnost. Še več drugih prič, med njimi tudi spolni partner noseče mladenke, je izpovedalo njeno namero po abortiranju in napeljevanje njenih staršev. Tako se je zgodba o padcu po stopnicah zdela malo verjetna in vsa družina se je znašla na zatožni klopi. Tik pred zaslišanjem, kot je izpovedala Marija Vovk, ena izmed prič, naj bi oče Mariji v primeru ustreznega pričanja

¹⁵¹⁴SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 219, Kzp 1512/31, str 8 (3)(Zaslišanje priče).

¹⁵¹⁵Podobno preispraševanje s strani delodajalke in zatajevanje s stani služkinje zasledimo še v eni izmed zgodb, ki bo sicer podrobneje prikazana v nadaljevanju, glej: SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 162, Vr 811/28.

¹⁵¹⁶ Glej npr. ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 576/37.

¹⁵¹⁷ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 109, Vr 440/28, str. 15(2).

¹⁵¹⁸ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 109, Vr 440/28, str. 15(2).

¹⁵¹⁹ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 109, Vr 440/28, str. 15(2).

¹⁵²⁰ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 109, Vr 440/28, str. 15(3).

obljubil, da »ji bo dovolil odrezati si lase in nositi Bubikopf in nove čevlje«. ¹⁵²¹ 16-letna obtoženka je verjetno zato krivdo staršev zanikala. Nato so starše na sodišču kljub navedenim pričevanjem oprostili, Marijo pa obsodili na mesec ječe.

Podobno so se v dogajanje, povezano z abortusom, zapletali še drugi starši ali družinski člani osumljenih nosečih mladenk, še pogosteje pa starši njihovih spolnih partnerjev, Čeprav bi težko potrdili, da so jih pri tem vodili zgolj motivi časti in sramote. Predpostavljamo lahko, da so bili v ozadju tovrstnih pritiskov s strani staršev tudi gospodarski dejavniki, še zlasti ko je šlo za zvezo z manj premožnimi spolnimi partnerji ali partnericami. Motila so jih torej, če prevzamemo izrazje Marte Verginelle, razmerja, ki so spodjedala družbeno hierarhijo. ¹⁵²²

Spor med Antonijo Vodenik, 39 -letno omoženo trgovko, in Julijano Jesih, njeno 17-letno kuharico, bi npr. lahko bil tak primer. Julijana je namreč imela ljubezensko zvezo s 17-letnim sinom Antonije Vodenik in je nato zanosila. Ko je Antonija to izvedela, jo je poskusila nagovoriti k prekinitvi nosečnosti, vendar se je Julijana temu upirala, čeprav bi se tako morebiti izognila »sramoti« nezakonskega materinstva. Sodišče Antonije naposled ni obsodilo zaradi nagovarjanja k prekinitvi nosečnosti, ker je sumilo, da si je Julijana zgodbo izmislila, na kar so kazale kontradiktornost in nekonsistentnost njenih izjav in tudi izpovedi več prič. Morda pa je bila izpoved Julijane Jesih kljub vsemu resnična in je Vodenikova tako ravnala zato, ker ni hotela, da se njen sin trajno zveže z žensko nižjega stanu. ¹⁵²³

Ko razpravljamo o ekonomsko neenakih razmerjih kot dejavniku pri odločitvi o umetni prekinitvi nosečnosti, je smiselno predstaviti še poklicni status obtoženih spolnih partnerjev oziroma »zapeljivalcev« v vzorcu. Kakor kaže Tabela 4, se ti umeščajo v zelo različne poklicne skupine. Čeprav je med njimi npr. zajetno število delavcev in rudarjev, je mnogo tudi posestnikov in obrtnikov ter celo inženir in veletrgovec.

obrniki (tesar, kovač, čevljar, gostilničar, mlinar, brivec, mesar)	7
---	---

upravitelj, knjigovodja, inženir, veletrgovec	4
sin preužitkarja, poljedelec	3
rudarski polir	1
vojak	2

¹⁵²¹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 109, Vr 440/28, str. 15(4).

¹⁵²² Marta Verginella, »Družina v Dolini pri Trstu v 19. Stoletju,« *Zgodovinski časopis* 44, , št. 2 (leto 1990): 171-197, zlasti strani 187,191.

¹⁵²³ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 103, Vr 99/26. O razmerju med sinom premožne posestnike in delavko govori tudi naslednji spis: ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. 131, Kzp 370/37. V njem tudi mati nastopa kot oseba, ki zaradi premoženjskega stanja nosečega dekleta nasprotuje zvezi.

trgovski, mizarjev ali kovaški pomočnik	4
rudar	4
delavec	9
desetnik, orožnik	2

Tabela 4 ((ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1938)- PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1919-1939))

Iz tega je možno sklepati na presežek bogatejših »zapeljivalcev« v primerjavi z obtoženimi ženskami. To bi lahko pomenilo, da je pri obravnavanih abortusih v zajetnem številu primerov torej šlo za vzorec družbeno »neenakega« razmerja, npr. med posestnikom (oziroma posestnikovim sinom) in manj premožnim dekletom, kar lahko dokažemo tudi z nekaterimi kvalitativnimi naracijami.

O ljubezenski zgodbi med služkinjo in gospodarjevim sinom npr. pripoveduje kazenski postopek proti 24 -letni Veroniki Dovršak, 30 -letnemu Francu in 28 -letnemu Jožefu Vasletu: »Dovršak Veronika je že 6 let služila pri Vasletovih v Zaklu [...] V zadnjih dveh letih službovanja je gospodarjev sin Vasle Franc začel z Veroniko ljubavno razmerje, ki je imelo za posledico, da je Veronika zanosila. Ko je za to zvedel Vasle Franc, je bil zelo presenečen in je prigovarjal Veroniki naj na kakršnikoli način odpravi plod. Vasle Franc je vse to pojasnil svojemu bratu in ga prosil, naj ukrene vse potrebno, da bo Veronika rešena nosečnosti. Vasle Jožef je res šel nekoč na Vransko k zdravniku dr. Novaku Bogdanu in ga prosil v tem oziru za pomoč. Imenovani zdravnik je bil takoj pripravljen izvršiti tozadevno operacijo [...] in je naročil Vasle Jožetu naj pripelje Dvoršakovo k njemu. Jože je res pripeljal k dr. Novaku na Vransko Veroniko, kateri je [...] dr. Novak segel z neko iglo v maternico in za operacijo zaračunal 1000 din. Nato se je Veronika vrnila domov in čez dva dni je šel plod od nje.«¹⁵²⁴ Zanimivo pri pričevanju je, da za abortus ni poskrbel, kot je bilo to običajno, zapeljivalec noseče ženske, temveč njegov dve leti mlajši brat, ki je bil, kakor kaže, gospodar domačije. V dokumentih je namreč, v nasprotju s starejšim bratom, opredeljen kot posestnik in kot tisti, ki »ima nekaj imovine«. Iz tega bi bilo možno predpostavljati, da je navedenemu napeljevanju k splavu, poleg želje Franca, da se izogne nezaželenemu starševstvu, spet botrovala tudi težnja po zaščiti domačega gospodarstva pred trajno zvezo s pripadnico nižjega stanu.

¹⁵²⁴ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 125, Kzp 750/33, str. 3-4.

Zdravnik dr. Vladimir Maglinicki, Helena Korošec, 26 -letna dninarica, in Fram Škerlj, 41 -letni posestnik, so se leta 1920 znašli pred sodiščem, da bi se rekonstruirala naslednja zgodba. Elena Korošec in njen svak Fram Škerlj »sta po smrti žene drugoimenovanega 31. 12. 1918 začela meseca februarja 1919 spolno občevanje. Helena Korošec trdi, da se je vsled tega čutila okoli sredi meseca aprila nosečo, ker ji je perilo izostalo. Drugih znakov nosečnosti na sebi ni opazila. Ona pravi, da je svoje znake naznanila Francetu Škerlju, kateri je njej že pred občevanjem zakon obljubil bil in da je le ta v njo silil, naj odpravi plod, ker mora on k vojakom in ona sama z otrokom ne more zaostati. Ker mu je to obljubila, prinesel ji je od tretjeobtoženega, kateremu je po lastnem pripovedovanju naznanil bil, zakaj se gre, neko rjavo tekočino in neke kroglice, koje je pa le nekaj dni uživala, ker uspeha ni vidla. Ko je to Franc Škerlj od nje zvedel, prigovarjal je njej naj si da plod odpraviti potom operacije. Ona ga je ubogala in se z njim peljala [...] k tretjeobtožencu, kateremu je naznanila, da je 6-8 tednov noseča. Le-ta je njo potem položil na neko zofo, njo v spolovilih pogledal in njej porinil dolgo iglo v maternico, in je čutila, da jo je nekje znotraj pičil tako, da je njej nekaj krvi odšlo [...] Nekaj dni kasneje čutila je, da je njej nekaj odšlo iz spolovila, kar je dala v nek zavitek in potem pokazala svoji prijateljici Mariji Lavrič. Izgledala je ta stvar kakor košček mesa, velik kot grah. Ker je potem nadaljevala spolno občevanje s Francetom Škerlj, se je čutila začetkom meseca avgusta zopet noseča. Ko je to Franc Škerlj zvedel, je njej zopet prigovarjal k odgonu ploda na enak način, trdeč, da jo vzame v zakon **le, če ni bolna**. Ona ga je tudi sedaj ubogala, se zopet z njim odpeljala k drju Maglinicki, ki je z njo vršil enako.«¹⁵²⁵ Navedeni izsek nazorno kaže, kako je obtoženec svojo ljubimko prepričeval v prekinitve nosečnosti. Opozarjal jo je npr. na to, da ne bo zmožen skrbeti za otroka, v primeru splava je obljubljal poroko, bolj ali manj samostojno je poiskal osebo, ki je splav opravila, in plačal za operacijo.

Zgoraj opisana zgodba je tipičen primer »tajnega« splava. Odklonilen odnos do nosečnosti s strani spolnih partnerjev se je kot eden izmed poglavitnih razlogov, ki je samske ženske privedel do tovrstne odločitve, namreč izrecno izpostavljal v slabi polovici vseh pregledanih sodnih spisov, v mnogih drugih pa je bil nakazan. Vendar se je hkrati manifestiral na zelo različne načine, od katerih je nato bilo često odvisno tudi to, kako je sodišče postopalo z vpletenimi obtoženci in obtoženkami. V nekaterih primerih se je zavrnitev partnerjev

¹⁵²⁵ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 98, Vr 183/20, str. 3.

izražala tako, da so dekleta zapustili, v drugih primerih pa so se, kakor priča zgoraj opisani primer, tudi neposredno vpletli, torej nagovarjali k dejanju, dekleta povezali z izvajalci, plačali za abortus. Med raziskanimi primeri naletimo na zelo nenavadne načine, s katerimi so bivši ljubimci poskušali doseči svoje cilje. Vinko Inkret je npr. svojo partnerko prepričeval tako, da je grozil z lastnim samomorom.¹⁵²⁶ Podobno je ravnal tudi 35-letni Anton Tonjko, ki je celo načrtoval ustrelitev, in sicer ne le sebe, temveč tudi svoje 16-letne ljubimke. Še pred tem pa se je starševstva hotel rešiti tako, da je svojega 17-letnega hlapca neuspešno nagovarjal, da bi spolno občeval z omenjeno zapeljanko in jo tudi poročil.¹⁵²⁷ V nezanimljivo velikem številu so za doseg svojih ciljev »zapeljevalci« uporabljali celo neposredno fizično prisilo.¹⁵²⁸ Ivanu Kuneju se je npr. svojo »nekoliko duševno zaostalo« partnerico »posrečilo spraviti na dom Kunejevih, tja je tudi prispela babica Halerjeva in je nato Halerjeva s Kunejevo pomočjo proti volji Žagarjeve odpravila le-tej plod na ta način, da je posegla z gladkim predmetom ali mehkim katetrom v njeno spolovilo, kar je imelo vsled pritiska na maternično dno za posledico, da je od Žagarjeve šel plod šele nekaj dni pozneje in da je tudi krvavitev nastopila nekaj dni kasneje ...«¹⁵²⁹ Marija Žagar je glede tega povedala še, da sta navedena z njo ravnala nasilno, »jo podrla na posteljo, Kunej pa se ji je usedel na nogo«.¹⁵³⁰ Svojo krivdo sta obtoženca priznala, sodišče pa je oba obsodilo na pet mesecev zapora.¹⁵³¹ Zakaj so se nekateri posamezniki iz našega prostora tako agresivno otepali morebitnega očetovstva? Predpostavljati je mogoče, kot že poudarjeno, da je vsaj delno k temu prispevala prav zakonodaja z zvezi s plačevanjem alimentov, kakor jo je predvidel novelirani Avstrijski obči državljanski zakonik. Čeprav so tudi pri nas tedaj večino bremena morale nositi samske matere, so ob rojstvu nezakonskih otrok vsaj delne posledice čutili tudi samski očetje, kar jih je motiviralo, da so svoje ljubimke pokušali prepričati v umetno prekinitev nosečnosti.¹⁵³² Sicer predstavljeni argument deloma ruši podatek, da tudi v državah, kjer je veljala nezakonskim očetom bolj naklonjena zakonodaja, zgodovinarji beležijo zgodbe, v katerih očetje pogosto nastopajo kot »nasilni zapeljevalci«.¹⁵³³

¹⁵²⁶ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 275/37.

¹⁵²⁷ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 104, Vr 477/26.

¹⁵²⁸ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 104, Vr 303/26.

¹⁵²⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 756/37, str. 2.

¹⁵³⁰ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 756/37, str. 2.

¹⁵³¹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 104, Vr 303/26.

¹⁵³² Sabina Ž. Žnidaršič, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko,« *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 57-63.

¹⁵³³ Leslie J. Reagan, *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867-1973* (Los Angeles, Oxford, Berkeley: University Of California Press, 1997).

Toda vrnimo se k vzorcu. Medtem ko so nekateri zapeljevalci krivdo med postopkom priznali, so jo v drugih primerih vztrajno zanikali z argumentom, da jih je njihova partnerka po krivem obdolžila zato, da bi sebe oprala krivde. O tovrstnem grobem medsebojnem obtoževanju in vzporejanju dveh popolnoma različnih verzij poteka dogodkov pripoveduje sodni postopek proti 26-letni natakariči Emi Juhart in 28-letnemu mehaniku Francu Obedu. Ema je na zaslišanju namreč povedala: »Z Obed Francem, brezposelnim mehanikarskim pomočnikom, sem bila noseča šest mesecev. Isti me je večkrat nagovarjal naj jaz telesni plod odpravim, ker bi mu bil otrok v nadlego, posebno še zato, ker imam ž njim že enega otroka. Jaz pa se nisem stem strinjala in mi tudi ni bilo všeč, da bi odpravila telesni plod, ker **mi je znano, da je to kaznivo, poleg tega pa sem se tudi bala posledic**. Pred približno štirinajstimi dnevi sem povabila Obeda na razgovor k Vogljarski brvi v Čretu pri kateri priliki je prišlo med nama do prerekanja in končno tudi do dejanskega spopada. Obed me je tedaj dvakrat udaril s čevljem v trebuh. Radi udarca sem začela močno krvaveti in sem morala dva dni pozneje radi teh poškodb v bolnico. V bolnici sem dne 81.8. 1938 rodila, kar je bilo posledica udarca otroka ženskega spola, ki pa je že naslednjega dne umrlo.«¹⁵³⁴ Franc je nasprotno izpovedal naslednjo zgodbo: »Res je, da sem imel poznanstvo in ljubavne razmere z Juhart Emo več let in imam žnjo tudi enega nezakonskega otroka, za katerega skrbim jaz. Z ozirom na razmere, ki so v zadnjem času zavladale med nama, sem jaz prijateljstvo prekinil. Ona je namreč udana pijači in to je postalo za mene odvratno, povrh tega pa se vlači vedno z drugimi moškimi. Postajala je nasilna in me povsod zasledovala in nisem imel mira pred njo, ker mi je povsod, kjer sem bil v službi delala sitnosti. Povod tega je bil torej, da sem odnošaje ž njo likvidiral. Da je noseča, mi je pred nekoliko meseci povedala, jaz pa sem ji takoj rekel, da z menoj ni noseča, ampak je s kom drugim, ker gre z vsakim moškim, kateri le hoče. Mene je tedaj tudi nagovarjala, naj ji dam denar, da si bo dala odpraviti telesni plod, češ da imava že enega otroka in da drugega ne bi mogla več preživljati. Jaz sem se temu odločno uprl in nisem dal nobenega denarja, ter ji tudi nisem glede odprave sploh ničesar rekel. Da je bila v bolnišnici glede abortusa, sem zvedel, vendar jaz tega nisem povzročil. Njena izjava je neresnična, ker ji jaz nisem ničesar napravil, še manj pa, da bi jo bil sunil v trebuh, ter bi s tem povzročil namenoma splav. Ona si je že večkrat odpravila. Drugo nimam pripomniti.«¹⁵³⁵

Navedena izseka veliko povesta o tem, kako so se spolni partnerji poskušali medsebojno diskreditirati. Franc Obed je npr. verodostojnost svoje bivše partnerke izpodbijal z opozarjanjem na njena razmerja z drugimi moškimi in namigovanjem, da je slaba mati, kar

¹⁵³⁴ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 601/38, str. 2.

¹⁵³⁵ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 601/38, str. 3.

se do neke mere sklada z že na več mestih izpostavljeno dihotomijo med »dobro materjo«, ki naj bi bila normalna ženska, in »prostitutko«.

Iz ohranjenih dokumentov žal ni bilo mogoče razbrati, kako se je proces, na katerem sta bili obravnavani omenjeni pričevanji, zaključil. Tuji zgodovinarji, npr. Angus McLaren,¹⁵³⁶ obenem pa tudi drugi obravnavani kazenski spisi, so sicer pokazali, da so sodne instance v primerih, ko sta si pričevanji ženske in njenega spolnega partnerja nasprotovali (in z drugimi dokazi in pričevanji ni bilo možno ugotoviti, kdo od njiju govori resnico), praviloma verjele *ženskam*. Zaupanju v pričevanja obtoženk je botrovalo dejstvo, da so, kakor je bilo že zgoraj pokazano, v mnogih primerih moški res nesporno pritiskali nanje, naj splavijo. Vendar, ali je bilo tovrstno posploševanje vselej povsem upravičeno?

Leslie Reagan na podlagi **proučitve** ameriških kazenskih primerov z začetka 20. stoletja trdi, da ne. Nekatere ženske so namreč samostojno, brez prisile partnerjev, sprejemale odločitve glede prekinitve nosečnosti, kar zagotovo vsaj deloma ruši prevladujočo (in po mnenju avtorice v mnogih primerih škodljivo) predstavo o njihovi totalni eksploataciji in viktimizaciji, h kateri so se tedaj nagibali mnogi, med drugim tudi feministke.

Kakor trdi Leslie Reagan, pri nekaterih abortusih partnerji niso igrali vloge brezobzirnega izkoriščevalca, ampak so se v dogajanje zapletli zato, ker so želeli svoji noseči partnerki pomagati.¹⁵³⁷ Njihova zvestoba je ostala neomajna tudi na razpravi, ko bi se ob zanikanju vpletenosti morda celo izognili kazni. Med pregledanimi spisi iz našega prostora so sicer primeri tovrstne naklonjenosti in podpore redki, vendar kljub vsemu prisotni.

Naj navedem enega izmed njih. Marija Mučič se je za prekinitve nosečnosti odločila zato, ker ji je mazačka Mateja Ramšak iz kart prerokovala, da nosi trojčke (bolj podrobno o primeru v nadaljevanju). Njen partner Evgen naj bi na začetku sicer oporekal njeni nameri, da splavi, vendar je kasneje kljub temu priskrbel finančna sredstva, s katerimi je Ramšakovi plačal operacijo. Mlada ljubimca sta ostala v dobrih odnosih tudi potem, ko je njun primer prišel pred sodišče. sodnik je med olajševalne okoliščine, ki so Evghenu znižale kazen, štel tudi dejstvo, da je imel še vedno »resne namene se z drugoobtoženko poročiti«.¹⁵³⁸ Tudi v nekaterih drugih primerih so partnerje blažje kaznovali zato, ker so obljubili, da se bodo z

¹⁵³⁶ Angus McLaren, »*Illegal operations: women, doctors, and abortion, 1886-1939*,« *Journal of social history* 26, št. 4 (Summer 1993): 797-816.

¹⁵³⁷ Leslie J. Reagan, *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867-1973* (Los Angeles, Oxford, Berkeley: University Of California Press, 1997).

¹⁵³⁸ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 116, Kzp 1163/30.

obtoženko poročili, ali jim nasprotno med »otežilne okoliščine« šteli to, da so odklanjali poroko.¹⁵³⁹

Podobne »vzgojne« ambicije je v svoji študiji ameriških kazenskih spisov zaznal tudi Angus McLaren, zaradi česar je sklepal, da so sodišča ob izrekanju svojih sodb obenem hotela diktirati moralo. Če podamo nekoliko tvegano interpretacijo, bi lahko rekli, da je s kriminalizacijo abortusa oblast želela spodbuditi rodnost, poleg tega pa nezakonsko spolnost kanalizirati proti monogamnemu zakonu, kateremu naj bi se izogibali zlasti moški.¹⁵⁴⁰

Tovrstno razlago deloma potrjuje tudi diskurz v tedanjem javnem tisku. Kakor je pokazala Irena Rožman, so se še v obdobju med obema vojnama katoliški in celo liberalni pisci (čeprav so slednji do neke mere vsaj zagovarjali rabo kontracepcije) na vse kriplje borili proti predzakonskim spolnim odnosom. S tem so si zadali težavno nalogo, saj je bila v 19. in v prvi polovici 20. stoletja na Slovenskem starost moških in žensk ob prvi poroki visoka (med 23. in 30. letom),¹⁵⁴¹ kar pomeni, da je bil časovni zamik med spolno zrelostjo in vstopom v zakon kar osem oziroma 15 let. Strokovnjaki so zato izumljali številne načine, kako zatreti spolni nagon v tem času. Kakor piše Irena Rožman, so zdravniki pisali o neškodljivosti spolne vzdržnosti, v okviru Higienkega zavoda organizirali tečaje, na katerih so »učili« o samopremagovanju, preganjali obscen tisk itd. Vendar je bila, kakor nadaljuje omenjena avtorica, spolna sla vendarle »močnejša od prepovedi in je našla izhod v nedovoljenih spolnih praksah; mladeniči so še vedno hodili k prostitutkam, število nezakonskih rojstev je naraščalo, prav tako število splavov, detomorov, spolno bolnih itn.«¹⁵⁴² Ne gre se torej čuditi, da so po svojem neuspešnem boju v javnem tisku glasniki oblasti svoje cilje poskušali uresničiti na sodišču, pri čemer so verjeli, da s spodbujanjem k poroki pravzaprav delujejo v interesu izkoriščenih žensk.

Pa so res delovali v njihovo dobro? Že večkrat omenjena predpostavka, da so bili vselej moški tisti, ki so se izmikali odgovornostim starševstva, je po eni strani nesporno koristila takratnim obtoženkam, saj je kazala na brezizhoden položaj, v katerem so se znašle, in opravičevala njihovo odločitev za abortus. Vendar pa jim je po drugi strani tudi škodovala, V prvi vrsti zato, ker jih je prikazovala kot povsem pasivne. Predpostavljala je namreč, da so se pri odločanju za vstop v neko spolno razmerje in nato »odpravo plodu« zgolj naivno

¹⁵³⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 576/37.

¹⁵⁴⁰ Angus McLaren, »*Illegal operations: women, doctors, and abortion, 1886-1939*,« *Journal of social history* 26, št. 4 (Summer 1993): 797-816.

¹⁵⁴¹ Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001), 104.

¹⁵⁴² Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001), 103.

podrežale moškim željam, »nasedale« njihovim obljubam.¹⁵⁴³ Poleg tega pa je implicirala, da so se vselej želele poročiti in imeti otroke, kar je bilo pravzaprav v skladu s takratno še viktorijansko predstavo o »normalni ženski«, ki, če grobo poenostavimo, naj ne bi imela seksualnega, pač pa le materinski nagon, s čimer se je ženskam jemala možnost avtonomnih seksualnih in reproduktivnih odločitev. Pomembnost teh tihih podmen je v svoji študiji o procesih glede abortusov v Severni Karolini izrecno poudarila tudi Johanna Schoen. Po njenem mnenju je namreč upodabljanje žensk kot pasivnih objektov v zanje pomembnih naracijah ključno prispevalo h krepitvi pravnih statusov, s katerimi se jim je odrekalo reproduktivna svoboda.¹⁵⁴⁴

Toda kljub temu so si nekatere ženske reproduktivno svobodo jemale same. Starševstvu in poroki so se odpovedovale kljub morebitnim *nasprotnim* željam spolnega partnerja. To dokazujejo tudi nekateri slovenski kazenski spisi. Naj na tem mestu navedem najbolj izrazite primere. Ivan Gradišnik je glede splava in kasnejše smrti svoje partnerice Helene Brečko povedal: »rajo [...] sem [...] nameraval poročiti in sem si bil tozadevno že vse pripravil. Ona pa je poroko še odlagala, češ da bo po poroki zgubila svojo službo, v kateri da dobro zasluži«¹⁵⁴⁵ (delala je v tovarni Hutter). Možno je sicer predpostavljati, da je Gradišnik lagal, vendar so tak potek dogodkov potrdile tudi številne druge priče.¹⁵⁴⁶ O avtonomni odločitvi ženske nadalje govori primer služkinje Julijane Pasar, ki je v svojem zagovoru na Ljubljanskem okrožnem sodišču izrecno poudarila, da se je za abortus odločila zato, ker se z nekaj let mlajšim posestnikovim sinom, s katerim je pričakovala naraščaj, ni hotela poročiti.¹⁵⁴⁷ Še bolj prebrisana je bila 22-letna šivilja Jožefa Prvak, ki je v svojem pričevanju na Celjskem okrožnem sodišču leta 1934 izpovedala, da jo je k prekinitvi nosečnosti nagovarjal ljubimec Josip Pesnik. Vendar se je Josip branil, da je obtoženki tako ravnanje odsvetoval, ker pa je vztrajala, se je z mazačko Marijo Ramšak dogovoril, da abortus zgolj simulira. Ko je Jožefa ugotovila, da jo imata z Ramšakovo za norca, se je odpravila k drugi, njemu neznani babici. Josip je v svojem pričevanju tudi poudaril, »da je imel vedno

¹⁵⁴³ Tovrstni vtis dobimo tudi ob prebiranju črne kronike v slovenskih časopisih, kjer so ljubimci vselej prikazani kot »suroveži«, »brezvestneži«, ženske pa kot naivne žrtve, ki so se zaradi prevarane ljubezni, zapeljevanja, neuresničenih obljub o poroki zatekale k splavu ali celo samomoru, glej npr. »Najdena utopljenka,« *Jutro*, 28. 6. 1929 (št. 149), 5.

¹⁵⁴⁴ »... depicting women as passive objects in legal narratives about an event that they had strong opinions about was crucial to the enforcement of legal statuses that denied women reproductive choices« (Johanna Schoen, *Choice and Coercion, Birth Control, Sterilization and Abortion in Public health and Welfare* (North Carolina: The University of North Carolina press, 2005), 152.

¹⁵⁴⁵ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 162, Vr 811/28, str. 44 (1) (Zaslišba obdolženca).

¹⁵⁴⁶ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 162, Vr 811/28.

¹⁵⁴⁷ SI AS 307 *Deželno sodišče v Ljubljani (1749-1945)*, Okrožno sodišče Ljubljana, a.e. »Kzp-1933«, Kzp 169/33

namen poročiti se z drugoobtoženko in je zato naročil takoj pohištvo pri mizarju [...] in prav tako si je dal delati tudi obleko. Svojo odločno namero za poroko je razodel tudi drugim, dočim je po njegovem zatrjevanju drugoobtoženka izražala celo, da ne mara otroka, ker bi ga potem ne mogla več tako »lomiti.«¹⁵⁴⁸ Njegovo izpoved so potrdile tudi druge, po mnenju sodišča verodostojne priče. Zaradi dvomov in pomanjkanja dokazov je sodišče sicer tako Josipa kot tudi Jožefo oprostilo.¹⁵⁴⁹

Navedeni primeri torej, če verjamemo zagovoru obtožencev, dokazujejo, da se tudi nekatere Slovenke niso vselej podrejele tedaj prevladujoči spolni morali ali da vsaj pred sodiščem niso igrale vloge pasivne žrtve, ampak so, kakor je možno razbrati iz zadnjega primera, celo poskušale izigrati slab zakon sebi v prid, tako da so odgovornost za inkriminirano dejanje poskušale preložiti na svojega (nedolžnega?) spolnega partnerja.

»TELO KOT IZKUŠNJA«

Že na več mestih izpostavljena raziskava Cornelia Usborne je pokazala, da lahko s pomočjo sodnih virov ugotovimo, kako so ženske same percipirale svojo nosečnost in splav, pa tudi, kako so na splošno dojemale svoje telo, seksualnost, plodnost, še zlasti če so v dokumentih zabeležene tudi njihove (neposredne in dobesedne) izpovedi. Govor žensk je bil sicer vselej posredovan znotraj uradnih, medicinskih in sodnih okvirov, zaradi katerih se je njegova avtentičnost porazgubila, kljub temu lahko z njegovo pomočjo zarišemo nekatere razlike med »diskurzivnim telesom« in »telesom kot izkušnjo« (nosečih žensk), če uspemo odstraniti »manifestativni sloj« uradniškega jezika in se dokopljemo do »latentnega sloja«, v katerem leži »surovi material« izkušenj pričevalcev oziroma pričevalk.¹⁵⁵⁰

Sodni spisi iz obdobja Weimarske republike, ki jih je pregledala Cornelia Usborne, kažejo, da so se pri ženskah tradicionalne predstave, povezane s splavom in nosečnostjo, ohranjale še v 20. stoletju. Iz odgovorov obtoženk oziroma osumljenk je možno razpoznati nekakšen svojevrsten » *Eigensinn*«,¹⁵⁵¹ trmo pri ohranjanju pojmovanj o fizičnem zdravju in

¹⁵⁴⁸ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 126, Kzp 216/34, str. 30 (2).

¹⁵⁴⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 126, Kzp 216/34.

¹⁵⁵⁰ Cornelia Usborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007). Metodološko, še zlasti, kjer govori o razlikah med manifestativnimi in latentnimi plastnimi, se Cornelia Usborne sklicuje na Regina Schulte, *The Village in Court: Arson, Infanticide, and Poaching in the Court Records of Upper Bavaria, 1848–1910* (New York: Cambridge University Press, 1994).

¹⁵⁵¹ Glede splošne definicije koncepta *Eigen-Sinn* glej npr. »*Eigen-Sinn* means 'demarcating a space of one's own'. It consists of the plethora of interpretations and patterns of behaviour by the individual confronted with political, social and cultural structures. It explores the rich space created by the citizens' own personal negotiations between public and private demands and opportunities. *Eigen-Sinn* complements a scholarly

plodnosti/reproduktivnem ciklu, ki je bolj v sozvočju z lastnimi telesnimi občutenji kot z znanstvenimi dogmami oziroma soobstaja vzporedno z njimi. V polju teh tradicionalnih predstav se odpira nekakšna »siva cona«, v kateri ne vlada znanstvena gotovost, pač pa slutnje in intuitivno ravnanje.¹⁵⁵² Kot že zgoraj nakazano, se v nasprotju s tistim, kar trdi medicina, zdi ženskam meja med kontracepcijskimi in abortivnimi sredstvi zabrisana in lahko prehodna, prav tako je tudi z mejo med običajnim izostankom menstruacije in nosečnostjo. Zaradi tovrstnih, iz lastnega telesa izvirajočih predstav ženske splava ne pojmujejo kot »zločina proti življenju«, v njem ne vidijo nič nemoralnega. Spodbujanje »povrnitve mesečne periode« vidijo kot naraven in nujen pojav, zanje je znak zdravega ženskega telesa, katarze, kar po omenjeni avtorici izpričuje tudi besednjak obtoženk, saj so namesto o nosečnosti vztrajno govorile o »izostanku menstruacije«, splavljenemu fetusu niso pripisovale človeške podobe, pač pa so ga opisovale kvečjemu z živalskimi ali rastlinskimi izrazi.

Po drugi strani so nekatere obtoženke do neke mere že ponotranjile medicinski pogled in nekatere predstave iz javnih medijev ter popularne kulture in tako svojo nosečnost razlagale z »modernim« besednjakom. Izražale so se kot zdravniki, medicinsko-pravna kultura pa je sčasoma pronicala v zavest žensk iz vse nižjih družbenih plasti, vse manj izobraženih. Nekatere osumljenke so znale tako dobro razpoznati znake nosečnosti, da niso potrebovale niti potrditve zdravnika, pač pa so takoj ukrepale. Tudi za te ženske je možno trditi, da so se aktivno borile za nadzor nad svojim telesom.

Spisi Celjskega in Mariborskega okrožnega sodišča ne vsebujejo zadostnega števila neposrednih pričevanj žensk, ki so splavile, da bi natančno preverili, če zgoraj predstavljene teze držijo tudi za slovenski prostor. Težko odgovorimo na vprašanje, do katere mere so Slovenke ohranjale svoj tradicionalni »Eigensinn« v povezavi z dojemanjem reproduktivnega cikla. Vsekakor so izrazi, ki kažejo na neko tradicionalno pojmovanje, npr. »izostanek mesečnega perila«, »odprava plodu«, prisotni v sodnih dokumentih, splavljeni plod se prav tako kot v nemških primerih opisuje v »nečloveških oblikah«, npr. o njem se govori kot o

perspective that is directed from the top down with an investigation of the grass roots, as it interacted with different hierarchies. Crucially, it also adds a horizontal focus, into the ways in which individuals at work or in other spheres interacted with each other. In short, the focus on *Eigen-Sinn* relocates the scholarly perspective towards a history of everyday life (*Alltagsgeschichte*), which does not ignore economic and political structures so much as investigate the complex ways in which these impacted upon individual actions and identities.« Jan Palmowski, »Between Conformity and *Eigen-Sinn*: New Approaches to GDR History,« *German History* 20, št. 4 (2003): 494.

¹⁵⁵²Cornelie Usborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007), 137.

»jajcu«, »krvavi kepi«, »grahu«, »koščku mesa«¹⁵⁵³ itd., toda v mnogih primerih ne moremo preveriti, ali gre za dobeseden prepis izpovedi samih žensk.

Še najbolj povedne indice o tem, kako so ženske dojemale svoje prekinitve nosečnosti, morda vsebujejo sicer (spet maloštevilni) izseki, ki neposredno ali posredno govorijo o njihovem *kesanju*. Posamezne obtoženke so, če verjamemo iskrenosti njihovih besed, obžalovale dejanje »odprave plodu«, toda le zato, ker so vedele, »da je to kaznivo«, ali zato, ker naj bi bilo nevarno za njihovo zdravje.¹⁵⁵⁴ Med pregledanimi sodnimi spisi ne zasledimo velikokrat, da bi se katera ženska po abortusu kesala zaradi njegove »grešnosti«.¹⁵⁵⁵

Odsotnost tovrstnih občutkov je v ogromnem nasprotju z javnim diskurzom, ki so ga, kot zgoraj opisano, v veliki meri obvladovali (katoliški) očitki o umetni prekinitvi nosečnosti kot grehu in umoru ter nemoralnem, nedopustnem, gnusnem¹⁵⁵⁶ in ne nazadnje tudi za žensko psihološko mučnem dejanju. V sodnih spisih o abortusih le redko naletimo na omembo boga, umora ali greha. Tudi predstavniki oblasti običajno ne uporabljajo tovrstnega besedišča in med izpovedmi umirajočih žensk se želja, da pokličejo duhovnika, pojavi samo v enem primeru.¹⁵⁵⁷ Sicer Ni možno izključiti, da v vzorcu traktati o veri, grehu itd. umanjajo zato, ker za sodišča preprosto niso bili relevantni, in so ženske v svoji zasebnosti dejansko izkazovale taka čustva. Kljub temu preseneča velika diskrepanca med molkom o tovrstnih vprašanjih v sodnih dokumentih na eni strani in »javnim« »moralnim« obsojanjem splava na drugi. Obsojanjem, ki se, kakor smo videli, še zdaleč ni omejevalo samo na konservativno usmerjene avtorje, pač pa so mu do neke mere sledile celo feministke. Spet se torej lahko strinjamo z ugotovitvami Corneliae Usborne, da se Temeljna dihotomija problematike splava v preteklosti ni vezala na boj med nasprotniki in zagovorniki njegove legalizacije (t.i. »pro life«

¹⁵⁵³ Glej npr. ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 98, Vr 183/20.

¹⁵⁵⁴ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 601/38, str. 2.

¹⁵⁵⁵ Do podobnih zaključkov je ob analizi sodnih spisov in ob ustnih pričevanjih nekaterih informatork (delavk), ki so splavile v času fašizma prišla tudi Luissa Passerini in sicer njihov odnos do (zgodnjega) splava ni izkazoval občutkov krivde, kakor je to značilno za ženske, ki so splavile v zadnjih desetletjih. Temu je verjetno botrovala, poleg neizbežnosti poseganja po tovrstnih drastičnih metodah v odsotnosti učinkovitejših kontracepcijskih metod, tudi pogostost spontanov abortusov v predfašističnem obdobju zaradi naporov, zdelanosti in drugih škodljivih dejavnikov na delovnem mestu. Govorica v mnogih primerih kaže na brezkrivno (neskesano?) držo. Izražanje na procesih priča o občutku olajšanja (»očiščena (čista)«, »razrešena«), ali o telesnem stanju, podobnem menstruaciji, ki zadeva samo ženske: »potegniti dol ustavljeno kri«. (Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 208). Toda Lusie Passerini ob izpovedi ene informatork - tu se pokaže prednost rabe ustnih pričevanj v primerjavi z drugimi viri, npr. tudi sodnimi spisi - vendarle zazna občutke psihološke travme ob spominu na dejanje splava, ki pa so potisnjeni v nezavedno, npr. omenjena informatorka se spomni na splavljeni človeški fetus moškega spola vsakič ko zagleda razbito jajce. Ista ženska se tudi kasneje zaradi dejanja umetne prekinitve nosečnosti izpove pri duhovniku. (Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224).

¹⁵⁵⁶ Spomnimo se, da o splavu kot gnusnem dejanju govori tudi »radikalna« feministka Julka Chlapec-Đorđević, glej str. 120.

¹⁵⁵⁷ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 277, Kzp 608/38.

in pro choice«), temveč na javno in pravno prepoved ter zasebno sprejemljivostjo tovrstnih dejanj.¹⁵⁵⁸

POROČENE ŽENSKÉ

Abortusov poročenih žensk je bilo, sodeč po obravnavnih kazenskih spisih, najmanj, saj jih je med vsemi pregledanimi samo dobro šestino. Iz podatkov Mariborskega in Celjskega okrožnega sodišča glede tega ni opaziti pomembnih razlik, le za spoznanje več poročenih žensk je moč zaslediti med mariborskimi primeri, vendar bi za bolj točno primerjavo potrebovali večje število spisov iz tega sodnega okrožja.

Podatki o vzrokih, zaradi katerih so se omožene ženske na Slovenskem odločale za abortus, se skladajo z ugotovitvami tujih avtorjev. Pri večini se torej kot razloga za splav navajata revščina in veliko število otrok.¹⁵⁵⁹ Tako je npr. 32 -letna Jožefa Brance v zagovor svojega kaznivega dejanja izpovedala, »da jo je k temu prisilila beda [...] ker je žena rudarja, ki dela trikrat tedensko in ima še tri otroke«.¹⁵⁶⁰ Elizabeta Pavlič, delavka v Stopniku, je pri svojih 27 letih imela že šest otrok, ko je s svojim možem ponovno zanosila, »ko ji je povedala Blatnik Antonija, da zna odpraviti telesni plod Šoštar Katarina[,] je isto prosila, naj tudi njej odpravi. Šoštarjeva je prišla konec februarja na njen dom, kjer ji je odpravila [...]. Od nje ni zahtevala nikake nagrade«.¹⁵⁶¹

Med 19 poročenimi ženskami, ki so splavile, se tudi pri drugih omenjajo tovrstne težave. Da jih je k splavu silila revščina, deloma potrjuje tudi njihov poklicni oziroma socialni status, ki je razviden iz Grafa 9 (vključeni so tudi vsi trije primeri žensk, ki so bile v času prekinitve nosečnosti še samske in trije primeri vdov).

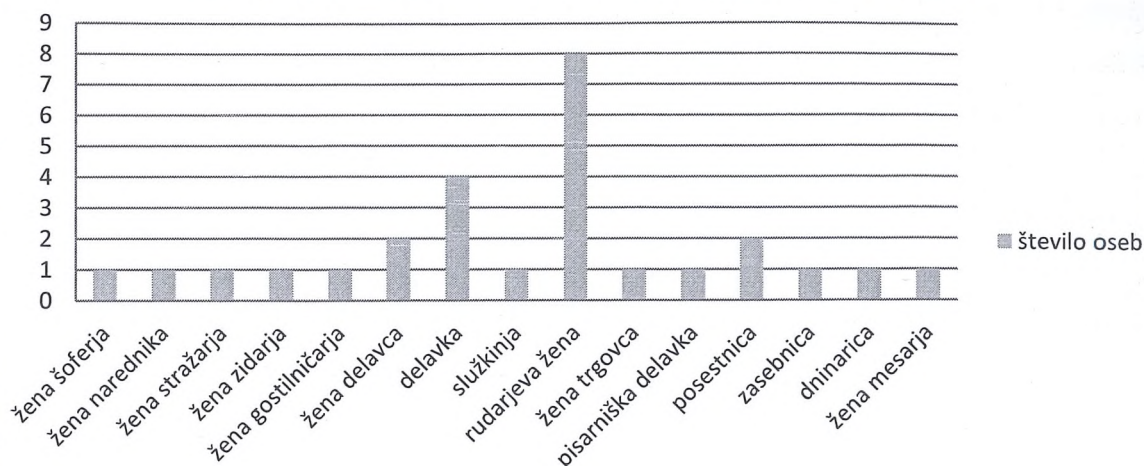
¹⁵⁵⁸ Cornelia Usborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

¹⁵⁵⁹ Angus McLaren, »Illegal operations: women, doctors, and abortion, 1886-1939,« *Journal of social history* 26, št. 4 (Summer 1993): 797-816; Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224.

¹⁵⁶⁰ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 128, Kzp 182/35.

¹⁵⁶¹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 399/37.

Poklic poročenih žensk iz vzorca oziroma poklic njihovega moža

Graf 19 ((ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1938)- PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1919-1938))

Ženske se niso odločale za abortus samo zaradi velikega števila otrok, ampak v nekaterih primerih tudi zato, ker niso hotele pustiti svoje družinskemu gospodarstvu prepotrebne službe (ni torej naključje, da je v prikazani tabeli večje število delavk), kakor npr. izpričuje primer tkalke, ki je v nasprotju z možem stalno in dobro zaslužila. podobno kot zgoraj navedena Helena Brečko je tudi ona delala v tkalnici Hutter¹⁵⁶² in prejemale mesečno 900 din, zaradi česar je družina »živela v kolikor toliko ugodnih razmerah«¹⁵⁶³ dokler ni v drugo zanosila. Ker se je zavedala, da bi nadaljnja nosečnost ogrozila njeno delovno mesto, je (baje brez vednosti moža) nosečnost prekinila.

Poleg takšnih in drugačnih razlogov, povezanih z gmotno stisko, so se nekatere poročene ženske, kakor izpričujejo viri, za abortus odločale tudi zaradi šibkega zdravja. pri njih je torej prišla v poštev t.i. »medicinska indikacija«, kar so sodne oblasti naposled tudi upoštevale – zaradi česar ni prišlo do obsodb – čeprav to še ni bilo zakonsko dovoljeno (medicinsko indikacijo je namreč uvedel šele Jugoslovanski kazenski zakonik). Tako se med boleznimi, ki so jih zdravniki šteli kot zadosten razlog za prekinitev nosečnosti, omenjajo npr.

¹⁵⁶² Že drugič v sodnih spisih zasledimo tkalnico Hutter, vedno v povezavi s strahom žensk, da bi z rojstvom otroka izgubile službo v tej tovarni. Determiniranost obtoženk, da obdržijo delovno mesto, je možno pojasniti s splošno dobrimi pogoji dela v tkalnici. Kakor pojasnjuje Maja Godina je šlo v podjetju *Hutter in drugi*, ki je bilo ustanovljeno leta 1926 in je npr. leta 1940 zaposlovalo 1600 delavcev»za manj izrazite oblike izkoriščanja in ti tovarnarji so si pridobili sloves najbolj 'socialnih' delodajalcev v Mariboru (...) Potrebno je omeniti, da je Hutter z delavskimi hišicami, stanovanjskim blokom in podpornim skladom zaposlene zelo vezal na svojo tovarno (...) Hutter je s svojimi produkti (klot, svila, hlačevina) dosegel na tržišču neprimerno večji profit kot drugi mariborski tovarnarji, zato so najvišje mezde v njegovi tovarni tudi razumljive.« (Maja Godina, *Iz mariborskih predmestij: o življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941* (Maribor: Obzorja, 1992), 21-22).

¹⁵⁶³ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 274, Kzp 760/37.

obolelost ledvic, jetika in zožena medenica. Sicer se pri skoraj vseh takih primerih postavlja vprašanje, če je bila indikacija strogo medicinsko gledano upravičena ali pa so jo zdravniki in noseče ženske bolj ali manj uporabili zgolj kot »zaščito« v primeru, da bi oblasti izvedele za izvedbo splava (več o tem v nadaljevanju).

Nekatere ženske so splavile tudi zato, ker so poskušale zakriti sledi izvenzakonskega razmerja.¹⁵⁶⁴ Terezija Kosmač se je v taki situaciji znašla, ko je njen mož služboval kot rudar v Franciji. Ker jo je skrbelo, kako se bo odzval, ko bo prišel domov, je abortirala.¹⁵⁶⁵

Če pogledamo kazenske spise, ki se nanašajo na abortuse poročenih žensk v celoti, pa najbolj izstopa podatek, da se ni niti v enem primeru resneje poizvedovalo glede »krivde« moža. V dveh ali treh spisih se sicer omenja, da mož ni vedel oziroma se ni strinjalz namero svoje žene, da splavi.¹⁵⁶⁶ Vendar, ali je to res? Povsem verjetno je namreč, da so delavci, zavedajoč se možnosti dodatne bede, ki bi v družini nastala zaradi povečanja števila otrok, aktivno podpirali odločitve svojih žena. A po mnenju Angusa McLarena, ki je do podobnih zaključkov prišel na podlagi kanadskih primerov, se oblastna politika za vpletenost moža ni toliko zanimala. Bolj jo je skrbela subverzivnost poročene ženske, kar je v nasprotju s postopanjem v primerih nezakonskih spolnih razmerij, pri katerih se je, kakor že podarjeno, ravnanje ljubimca še kako sankcioniralo.¹⁵⁶⁷

Morda pa možje res niso vedeli, da nameravajo njihove žene splaviti. Umetna prekinitev nosečnosti je v preteklosti, če sledimo nekaterim zgodovinskim in antropološkim študijam, npr. že izpostavljeni raziskavi Irene Rožman, ostajala metoda »kontrole porodov«, s katero so operirale izključno žene, njihovi možje se v ta problem niso pretirano vmešavali.¹⁵⁶⁸ Tako se tudi v sodnih postopkih niso pojavljali v vlogi obtožencev, pač pa v vlogi prič ali celo tožečih strank proti izvajalcem abortusov, zlasti ko so njihove žene zaradi splava izgubile življenje. že zgoraj navedena tkalka Marija Grozl svojemu možu ni povedala, da bo splavila, bojda zato, »ker on na to sploh ne bi pristal«.¹⁵⁶⁹ Sama se je odpravila k zobozdravniku

¹⁵⁶⁴ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. 131, Kzp 135/37; ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. 132, Kzp 576/37.

¹⁵⁶⁵ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. 131, Kzp 228/37.

¹⁵⁶⁶ Glej npr. ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. 131, Kzp 211/37. Gre za preiskavo, ki jo je sprožila smrt Marije Strnad, o kateri aj bi se sumilo, da naj bi že 5 poprej sama splavila. Mož naj ne bi o tem nič vedel, kot osumljenki v spisu natopijo dve drugi ženski.

¹⁵⁶⁷ Angus McLaren, »Birth control and abortion in Canada, 1870-1920,« *The Canadian historical review* 59, št. 3 (1978): 319-40.

¹⁵⁶⁸ Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001); Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224.

¹⁵⁶⁹ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 274, Kzp 760/37, str. 9 (2). (gosp. Preiskovalnemu sodniku- OBRAZLOŽITEV).

Levcu. S seboj je vzela tudi svojega otroka, »da bi cela stvar zgledala manj sumljiva«. ¹⁵⁷⁰ Ker je nato dolgo ni bilo domov, je njen mož odšel za njo. Našel jo je ležati na zofi pri dr. Levcu, kateremu je moral plačati 200 din. Po tem, ko je prejel zahtevani znesek, se je zobozdravnik umaknil, Marijin mož, Grozl, pa je svojo soprogo vprašal, kaj se je zgodilo. »Žena Marija je [...] s sklenjenimi rokami prosila, da naj molči, dati je moral njej roko in obljubiti, da bo molčal, ko je njej to obljubil, mu je zaupala, da je bila noseča in da je šla k dr. Levcu, kateri je njej plod odpravil.« ¹⁵⁷¹ Kasneje je Marija za posledicami splava umrla. Po njeni smrti je Grozl odšel k dr. Levcu in mu očital storjeno. Zobozdravnik ga je prosil, naj o njegovi vpletenosti molči, in mu zato tudi plačal trikrat po 2.500 din. Ker je Grozl še vedno grozil, mu je nato obljubil še dodanih 20.000 din. Mož je sprva sprejel ponujeno podkupnino. Toda zadeva je kljub vsemu prišla pred sodišče in Grozl je takrat pričal proti vpletenemu zobozdravniku. Povedal je celotno zgodbo, razkril je tudi njune pogovore o podkupovanju. Dr. Levc je vse tajil, češ da je Marija prišla k njemu že po opravljenem splavu. Proces se je kljub temu zaključil z obsodbo zobozdravnika na štiri mesece pogojne kazni in 500 dinarjev povračila. ¹⁵⁷² Kasneje je Grozl proti njemu sprožil tudi civilni postopek. med drugim je zahteval »v smislu §1327 ODZ [...] odškodnino na izgubljeno pomoč v gospodinjstvu, ker [...] ne more sam oskrbovati otroka in mora zato plačevati žensko pomoč«. ¹⁵⁷³ Sodnik je odločil v korist Grozla in Levcu dosodil 22.500 din poravnave. Podobno se jeza moža do izvajalke oziroma izvajalca abortusa po smrti žene pojavi še v enem sodnem spisu. ¹⁵⁷⁴

O IZVAJALCIH IN IZVAJALKAH ABORTUSOV

Če so javni diskurz in pravna besedila nesojenim materam včasih vendarle priznavala status žrtve in jih na ta način vsaj delno razbremenjevala krivde ob »odpravi plodu«, pa tega ni mogoče trditi za izvajalke in izvajalce abortusov. Profil izkoriščevalskega mazača oziroma še pogostejše mazačke je bil v obdobju »tajnih splavov« dogma, na katero je pristajala celotna zahodna kultura, sledimo ji tako v črni kroniki obskurnega slovenskega časopisja kot v

¹⁵⁷⁰ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 274, Kzp 760/37, str. 9 (2). (gosp. Preiskovalnemu sodniku- OBRAZLOŽITEV).

¹⁵⁷¹ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 274, Kzp 760/37, str. 8(1). (Žandarmerijska stanica Košaki- Državnemu tožilstvu Maribor).

¹⁵⁷² SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 274, Kzp 760/37.

¹⁵⁷³ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 591, Po 61/39, str. 1(2). (Pravica revnih! Okrožno sodišče, Maribor).

¹⁵⁷⁴ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 274, Kzp 1370/30.

Hollywoodskih filmih.¹⁵⁷⁵ Toda, ali ta podoba ustreza resnici? Je izvajalke abortusov resnično mogoče enačiti z brezvestnimi kriminalci ali nasprotno z usmiljenimi »modrimi ženskami«? Tuji zgodovinarji so sestavili zgodbe, v katerih so prikazali svetlo plat teh oseb in v tem kontekstu njihovo pretirano »demonizacijo« opisovali kot posledico različnih interesov več družbenih skupin: prvič zdravnikov, ki so si, kot smo že deloma poudarili, z izpostavljanjem nestrokovnosti in včasih zlonamernosti »mazačev« in »mazačk« bojda večali avtoriteto v polju medicine, drugič nasprotnikov »kontrole porodov«, ki so tako poskušali pokazati na nevarnost in kriminalno naravo vseh prekinitev nosečnosti, in tretjič celo *zagovornikov legalizacije splava*, ki so z opisovanjem nevarnosti »mazaških« splavov slednje hoteli pripeljati v bolj varno, strokovno in čisto okolje bolnišnic. Negativne posledice »tajnih splavov« in zlorabe s strani »mazačev« so često predstavljali kot glavni argument proti temu, da je abortus potisnjen v ilegalo.¹⁵⁷⁶

Sodni spisi delno razkrivajo tudi profile oseb, ki so opravljale tajne splave. tako lahko z njihovo pomočjo odgovorimo, do kolikšne mere so udeleženci javnega diskurza pretiravali v obsojanju »mazačk in mazačev«. Hkrati spisi govorijo o drugih vidikih njihovega življenja in njihovega tajnega »poklica«. Med primeri s Celjskega okrožnega sodišča je možno bolj ali manj natančno izslediti 70 izvajalcev abortusov, med katerimi je bilo osem moških in kar 48 žensk, 13 nosečnic pa je izpovedalo, da so same prekinile svojo nosečnost. Pri zadnjih ni možno izključiti, da so ščitile kako drugo osebo, ki jim je pomagala pri operaciji, saj tuji viri govorijo o tovrstnih primerih. V kazenskih spisih z Mariborskega okrožnega sodišča je omenjenih vsaj 14 različnih izvajalcev in izvajalk abortusov, med temi sedem žensk in prav toliko moških.

Pregledano gradivo daje precej točne podatke o poklicnem statusu izvajalk oziroma izvajalcev abortusov. Med moškimi gre v petih primerih za zdravnike, v enem za osebo, ki se je izdajala za zdravnika, v enem za zobozdravnika in hkrati bivšega zdravnika, v šestih primerih so se izvajalci izdajali za partnerje nosečih žensk in pri enem celo za »zidarskega polirja«. Med ženskami je omenjenih samo deset (diplomiranih) babic. Podatki ne presenečajo. Kakor že poudarjeno, sta slovenska babiška šola in babiški strokovni časopis v obdobju med obema vojnama ostro nasprotovala splavom.¹⁵⁷⁷ Tudi če se babice niso podrejele tovrstni doktrini in so kljub temu izvajale abortuse, so njihova dejanja prej ostala v senci kot

¹⁵⁷⁵ »Smrtna žrtev bele kuge,« Jutro, 26. 4. 1938 (št. 25), 5; Rickie Solinger, *The Abortionist: A Woman Against the Law* (University of California Press, 1996), 4.

¹⁵⁷⁶ Cornelia Osborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007); Rickie Solinger, *The Abortionist: A Woman Against the Law*, University of California Press, 1996.

¹⁵⁷⁷ Glej stran 78-79.

dejanja ostalih mazačev, saj so zaradi večje usposobljenosti redkeje storile napako, ki bi jih pripeljala na zatožno klop. Obenem je možno sklepati, da so pogosto ženske, v sodnih registrih zabeležene kot »mazačke«, v resnici bivše babice, ki so po razkritju njihove nelegalne dejavnosti izgubile licenco.¹⁵⁷⁸

Pri drugih izvajalkah gre za ženske različnih statusov in poklicev (med njimi srečamo tako navadne delavke kot tudi žene zlatarjev), ki pa so se, kakor izpričujejo številni kazenski spisi, s prekinitvijo nosečnosti v veliki večini vendarle ukvarjale »obrtoma«. Precej veliko število njih je bilo »žen rudarjev«, čemur se ne gre čuditi, saj so pod Celjsko okrožno sodišče spadale tudi Trbovlje z veliko koncentracijo nekmečkega prebivalstva, med katerim naj bi bile umetne prekinitve nosečnosti bolj pogoste. Glede tega je zgovorna tudi ocena, ki jo je v eni izmed sodnih obravnav verjetno izrekel sodnik ali tožilec, in sicer, da je »sodno znano, da se v Trbovljah povzroča največ splavov in da se s tem bavijo predvsem ženske, ki niso babice«.¹⁵⁷⁹ Veliko število žensk, ki so se poklicno ukvarjale s prekinitvijo nosečnosti, je bilo celo večkrat kaznovanih,¹⁵⁸⁰ kar zgovorno priča o tem, da so kljub razmeroma strogim sankcijam še naprej dolgo opravljale svoj »poklic«. Nekatere izmed njih so to znanje celo prenašale iz roda v rod.¹⁵⁸¹ Za Jožefino Filipič naj bi bilo tako, kakor so leta 1936 povedali na sodišču, znano, da je že leta 1932 prevzela »obrt« od svoje matere, odtlej pa naj bi prekinitve nosečnosti izvedla na kar 32 ženskah.¹⁵⁸² Podobno naj bi sodišče sklepalo za Alojzijo Učakar, 24 -letno ženo rudarja iz Trbovelj. Tudi njo naj bi izučila lastna mati, ki se »obrtoma ukvarja z odpravo telesnega plodu«.¹⁵⁸³

O splavljanju kot obrti priča tudi nenavaden primer iz Ljubljane, za katerega nimamo ohranjenih sodnih dokumentov, pač pa notico iz časopisja. Gre za 31-letnega bivšega rudarja iz Idrije, ki je živel v Orlovi ulici blizu Dolenjskega kolodvora (Dolenjske ulice). Kakor piše *Jutro*, je ta v »svojem stanovanju [...] sprejemal pacientke in paciente, ki so prihajali iz mesta in dežele v tolikem številu, da si je kmalu nabral večjo klientelo, kakor se lahko z njo ponašajo v tej dobi krize najboljši zdravniki.«¹⁵⁸⁴ Razen za umetne aborte je slovel tudi kot specialist za razne notranje bolezni, ki jih je lečil po Knajpovi metodi. Kakor je sam zatrjeval na policiji, je pred kratkim ozdravil nekega poštnega uslužbenca, ki si je bil nakopal pljučnico in so že vsi zdravniki obupali nad njim. Pri hišni preiskavi so našli razne instrumente, kakršne

¹⁵⁷⁸ Cornelia Osborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

¹⁵⁷⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 430/35, str. 24(2)(sodba).

¹⁵⁸⁰ O tem pričajo tudi vesti iz črne kronike.

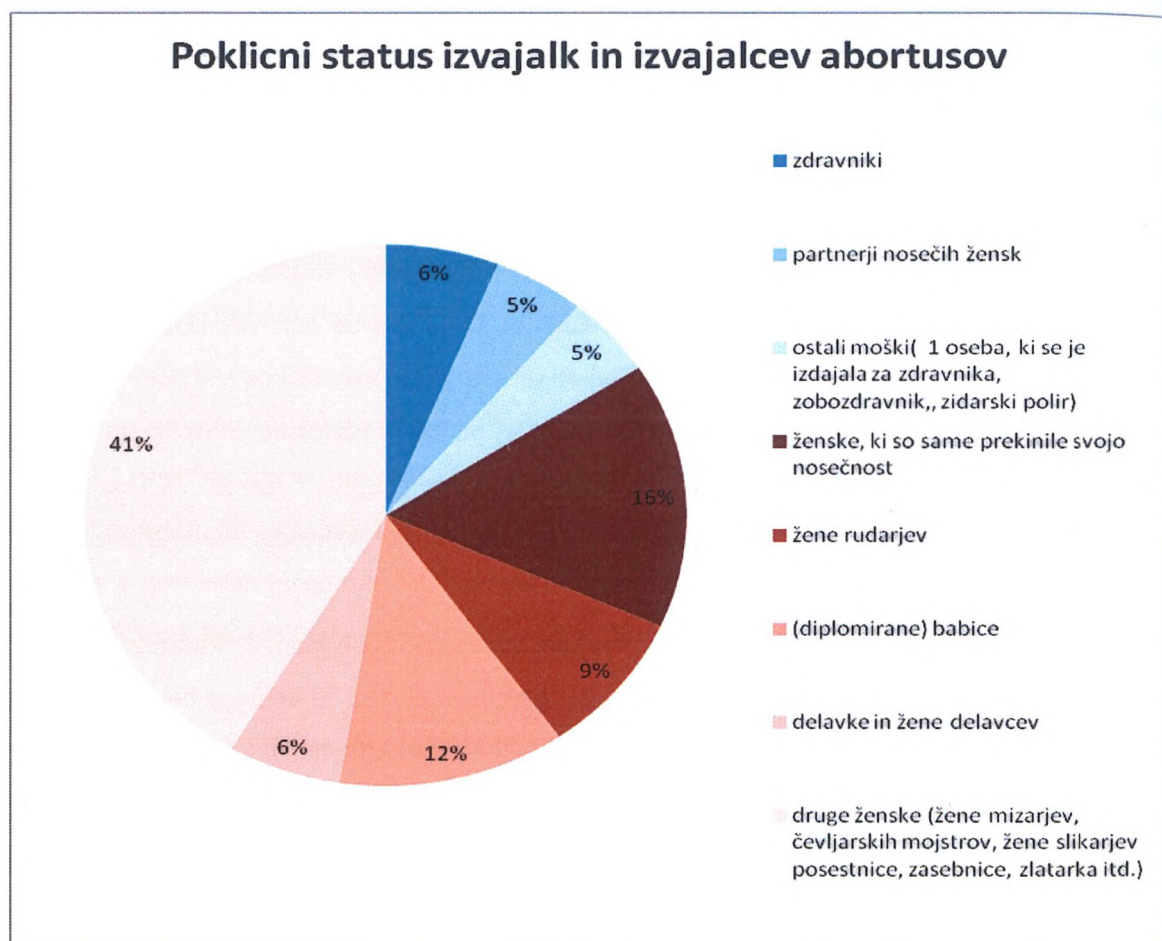
¹⁵⁸¹ Podobno na podlagi nemških virov ugotavlja tudi Cornelia Osborne (glej Cornelia Osborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

¹⁵⁸² ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. 130, Kzp 605/36.

¹⁵⁸³ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. 128, Kzp 206/35, str. 30(2)(sodba).

¹⁵⁸⁴ Poudarila Ana Cergol Paradiž.

rabijo ginekologi, aretiranec pa je vztrajno tajil, da bi se bavil s splavi. [...] Kakor zatrjujejo padarjeve sosedo, je v zadnjem času sprejel v svoji 'ordinaciji' do 40 žensk, ki so prišle zaradi odprave plodu. Neizprašani doktor je zaračunaval za takšno operacijo po 300 do 1000 Din, kakor so se mu zdele premoženjske razmere pacientk, in je na ta način služil prav lepe denarje. Največ njegove klientele je bilo pač iz siromašnih slojev, predvsem kmečkih deklet, delavk in služkinj. **O nenavadni spretnosti priča dejstvo, da pri vsej svoji razsežni praksi ni imel nobene večje nezgode,**¹⁵⁸⁵ vsaj takšne ne, da bi bila prišla oblastvom na uho.«¹⁵⁸⁶

Graf 20 ((ZAC 609 Okrožno sodišče Celje (leta 1919-1938)- PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1919-1938))

Izkušnost in poklicni status oseb, ki so opravljale tajne splave, sta najverjetneje vplivala tudi na ceno storitve. Medtem ko so zdravniki in diplomirane babice ter nekatere zelo znane »mazačke« za abortus računale od 400 do 1.000 ali več dinarjev, so se pri drugih cene

¹⁵⁸⁵ Poudarila Ana Cergol Paradiž.

¹⁵⁸⁶ »Mladi padar-specialist za ženske,« *Jutro*, 25. 7. 1935 (št. 168), 3.

gibale med 100 in 300 dinarji. Šlo je torej za precej dobre zaslužke, če upoštevamo, da so npr. ženske tedenske plače v eni izmed takratnih tovarn (Saturnus) znašale le 164 din.¹⁵⁸⁷ Še bolj natančno sliko o višini plačila dobimo ob navedbah, ki jih je Marko Žuraj predstavil v svoji splošni analizi kazenskih spisov Mariborskega okrožnega sodišča. Leta 1936 naj bi bil npr. po »izračunih inšpekcije dela in delavske zbornice v Ljubljani eksistenčni minimum enega človeka 622 dinarjev na mesec, za štiričlansko družino pa 1587 dinarjev«.¹⁵⁸⁸

Seveda »nagrade« za abortus niso bile fiksne, pač pa so jih izvajalci najverjetneje prilagajali tudi inflaciji in materialnemu statusu osebe, ki so ji pomagali. kakor pričajo viri, nekatere nosečnice niso imele dovolj denarnih sredstev, da bi plačale za splav, zato so se bodisi »glihale« za nižjo ceno bodisi so pri izvajalki zastavile katerega izmed svojih dragocenih predmetov. Antonija Požek je denimo od 23-letne Marije Rehar zahtevala 150 din, ker pa ta takrat ni imela toliko denarja, ji je začasno pustila gojzarje in krznen ovratnik.¹⁵⁸⁹ Višina zahtevanega zneska se je spreminjala tudi glede na starost ploda (za abortuse v zgodnji nosečnosti se je običajno zahtevalo nižje plačilo) in glede na v postopku uporabljena sredstva. Če je šlo le za zaužitje čaja, ne pa tudi za dejansko poseganje v maternico, so noseče ženske pri izvajalki pustile manj svojega premoženja.

Toda o kakšnih sredstvih za prekinitev nosečnosti pravzaprav govorijo celjski in mariborski podatki? Tovarniški, prav za ta namen izdelani predmeti se v pregledanih virih, če izvezemo splave, ki so bili pod medicinsko indikacijo opravljeni pri zdravnikih, pojavljajo izjemno redko. Eden tedaj najbolj razširjenih pripomočkov za prekinitev nosečnosti – kateter – se npr. izrecno omenja samo v enem primeru.¹⁵⁹⁰ Res je sicer treba upoštevati tudi dejstvo, da vse nosečnice na zaslišanju niso znale točno opisati instrumentov, s katerimi so babice posegale v njihovo maternico – pogosto govorijo samo o »misteriozni mašini«, ¹⁵⁹¹ »nekem predmetu, ki je podoben kleščam«, gumijastem predmetu, cevki, gumiju itd. Možno je torej, da so se za netočnimi izrazi skrivala nekatera tehnološko bolj sofisticirana sredstva. Vendar so

¹⁵⁸⁷ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama : 1918-1941* (Beograd: Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, 1978), 54

¹⁵⁸⁸ Marko Žuraj navaja še druge podatke glede cen storitev in potrebščin v tridesetih letih v Kraljevini Jugoslaviji: »Povprečni urni zaslužek tekstilnega delavca se je junija 1935 gibal med 18 dinarji (najnižji) in slabimi 4 dinarji (najvišji); oba podatka sta za mariborski tovarni. Mesečni zaslužek se je v istem letu gibal med 600 in 700 dinarji; tudi tu so bil velike razlike med delodajalci. Najemnina za delavsko stanovanje, ki je obsegalo sobo in kuhinjo, se je npr. leta 1930 gibala med 200 in 300 dinarji, tisti, ki so imeli srečo, so zanje plačevali 150 din.« Marko Žuraj, »Kazenski sodni procesi na okrožnem sodišču v Mariboru v letih 1930-1941 - zgodovinski vidiki,« (doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2012), 128. Glej tudi France Kresal, *Tekstilna industrija v Sloveniji* (Ljubljana, 1976) in Maja Godina, *Iz mariborskih predmestij: o življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941* (Maribor: Obzorja, 1992).

¹⁵⁸⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 792/37.

¹⁵⁹⁰ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 576/37.

¹⁵⁹¹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr396/29.

kljub temu »naravni«, zeliščni pripomočki ali razni vsakdanji predmeti (igle, klini) bistveno prevladovali. Ena najbolj razširjenih metod za sprožitev splava je na Celjskem bila, kakor kažejo kazenski spisi, poseganje v maternico s telohovo korenino, saj je omenjena v kar četrtini vseh primerov, čeprav se v enem izmed primerov zdravniški izvedenec izreče, »da v literaturi ni najti, da bi se uporabljala korenina teloha kot abortium«.¹⁵⁹²

Poleg telohove korenine so izvajalke abortusov uporabljale tudi peteršiljevo korenino, neki »črn koren« in kurje pero. Med »neorganskimi« pripomočki pa se, kakor že omenjeno, pojavljajo igle in klini ter razni irigatorji za vbrizgavanje milnice. Poleg pripomočkov, s katerimi so izvajalke neposredno posegale v telo nosečnice, da bi sprožile splav, so se kot abortivna sredstva nadalje uporabljali tudi raznorazni napitki, pogosto prav tako narejeni iz »domačih zelišč«, npr. iz žafrana, kuhanega v vinu. Poleg tega se omenjajo čaj iz nagojeve skorje, kroglice iz kinina, razna odvajalna sredstva, železno vino, kroglice Eisenpil, čaj iz rabarbare itd.

Pogosto poseganje po »domačih zeliščih« seveda kaže, da so bili »tajni splavi« pri nas v obdobju med obema vojnama še močno vpeti v tradicijo ruralnega okolja. Znanje o abortivnih sredstvih, če na tem mestu nekoliko špekuliramo, se je najverjetneje prenašalo iz roda v rod in od ust do ust. Prav tako se je od ust do ust najverjetneje prenašala tudi pomembna informacija o tem, kje je mogoče najti izvajalce in izvajalke abortusov. Medtem ko so v večjih mestih tedaj, kakor pišejo tuji zgodovinarji in zgodovinarke, mazači in mazačke svoje usluge morali, seveda prikrito, oglašati po časopisih,¹⁵⁹³ so na Slovenskem zaradi manjše koncentracije prebivalstva tovrstne vesti lažje neposredno krožile med prebivalstvom.¹⁵⁹⁴ To potrjujejo tudi kazenski spisi, v katerih se prav često pojavi informacija, da so noseče ženske za izvajalko abortusa vedele zato, ker je v domačem okolju splošno znana po tem, da se bavi s tovrstnim poklicem. A kdaj so nosečnice morale vseeno romati v bolj oddaljene kraje, da so dosegle svoj cilj. Na Karolino König, 25 -letno »zasebnico« iz Brežic pri Celju, je padel sum, da je babico poiskala celo v oddaljenem Zagrebu,¹⁵⁹⁵ Katarina Klep, 40 -letna vdova iz Liboj, pa v Ljubljani.¹⁵⁹⁶

Občasno so, kakor že poudarjeno, za povezavo med izvajalci in njihovimi strankami skrbeli plačani posredovalci oziroma posredovalke informacij. Stvari so šle v nekaterih

¹⁵⁹²ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 370/37, str. 32 (sodba).

¹⁵⁹³Rickie Solinger, *The Abortionist: A Woman Against the Law* (University of California Press, 1996).

¹⁵⁹⁴Podobno v svoji analizi glede abortusa na podlagi sodnih dokumentov iz nemških vasi ugotavlja tudi Cornelia Usborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007). Podobno tudi Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224.

¹⁵⁹⁵ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 88, Vr 1177/19.

¹⁵⁹⁶ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 95, Vr 801/22.

državah celo tako daleč, da lahko govorimo, tako Luisa Passerini, o pravi »industrializaciji abortusov«¹⁵⁹⁷ v večjih urbanih centrih. ponekod so se v postopke začele vpletati organizirane kriminalne združbe. V ZDA so se npr. formirali pravi podtalni sindikati, ki so zaposlovali posameznike, ki niso le skrbeli, da so nosečnice našle pot do izvajalcev abortusov, pač pa so tudi množično podkupovali policiste, če so se približali razkritju njihove organizacije, in grozili »nezadovoljnim« strankam ter konkurenci. Neki izvajalec je v tridesetih letih vodil celo verigo ilegalnih klinik za abortus, raztresenih po zahodni obali ZDA, in jih, kakor pojasnjuje Rickie Solinger, organiziral po načelih taylorizma. Zaposlil je zdravnike, ki so morali izvajati prekinitve nosečnosti po istem postopku, podobno so bile opremljene tudi vse njihove ambulate.¹⁵⁹⁸

Na Slovenskem niso obstajale prave združbe, ki bi v podzemlju »regulirale« to področje, kljub temu pa v kazenskih spisih zasledimo zametke organiziranosti vsaj na ravni »mazač-posredovalec informacij«. Leta 1938 je Celjsko okrožno sodišče npr. obravnavalo štiri primere umetne prekinitve nosečnosti, ki jih je opravila Marija Oblak, 47 -letna posestnica iz občine Teharje. Marija svojega posla ni vodila sama, pač pa ji je pri tem pomagala njena svakinja Frančiška Juhart, ki ni le povezovala »strank« z omenjeno babico, temveč tudi nudila prostor za izvedbo splava.¹⁵⁹⁹ Za svoje sodelovanje je od nosečih žensk dobila po 20 din, od 100 do 160 din so nato te pustile še pri babici. Frančiška Juhart se je na sodišču zagovarjala, da se je vse skupaj zgodilo zgolj po naključju potem, ko je ženskam povedala, da pozna osebo, ki se ukvarja z odpravljanjem plodu: »Čim so dekleta zvedela, da vem za tako žensko, mi niso dale več miru [...] Obljubile so tudi, da bodo plačale kolikor bo treba tako, da sem se končno uklonila in šla k Oblakovi [...] Oblakova se je sicer vsakokrat branila in odklanjala zaprošeno dejanje, vendar sem ji pa toliko časa prigovarjala, da je slednjič pristala na mojo prošnjo.«¹⁶⁰⁰ Kateri motiv je Marijo in Frančiško prvenstveno potegnil v tovrstno dejavnost? Navedeno pričevanje sugerira, da ju je prej kot dobičkaželjnost vodilo usmiljenje do nosečih žensk, toda, ali je to res? Podobno se lahko vprašamo pri mnogih drugih primerih, ki so prišli pred Celjsko ali Mariborsko okrožno sodišče, v katerih sta se obtožena ženska in mazačka medsebojno diskreditirali.

Več tujih študij je pokazalo na pomen kooperacije med ženskami in na kapilarno razpredenost ženskih mrež, prek katerih je bilo v prvi polovici 20. stoletja možno priti do

¹⁵⁹⁷ Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 181-224.

¹⁵⁹⁸ Rickie Solinger, *The Abortionist: A Woman Against the Law* (University of California Press, 1996).

¹⁵⁹⁹ O podobnem »tandemu« dve brezposednih mladih delavk, od katerih je ena poiskala »stranke«, druga pa opravljala operacije, priča še nek drug primer s Celjskega, ki je prišel na dan prav tako v letu 1938. O njem poroča črna kronika. (»Smrtna žrtev bele kuge,« Jutro, 26. 4. 1938 (št. 25), 5).

¹⁶⁰⁰ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 586/38, str. str 7 (Zaslišanje obdolženca).

izvajalk splavov oziroma do abortivnih in kontracepcijskih sredstev in znanj. Prenos ni sicer, tako Luisa Passerini, »skoraj nikoli potekal med materjo in (nosečo) hčerko, še manj med ženskami različnih družbenih razredov (kot da bi bilo nadzorovanje rojstev pri delavkah posledica prilagoditve [...] modelom, ki so jih predhodno sprejeli srednji sloji). Znanje se je širilo med sodelavkami [v tovarnah], prijateljicami in sosedami, ki so zgradile neformalno mrežo okoli 'izkušenih žensk' in babic.«¹⁶⁰¹

Cornelie Usborne je podrobno raziskala kroženje tovrstnih informacij v okolju nemške vasi, kjer je sicer že prihajalo do brisanja meje med urbanim in ruralnim. Zaradi drobljenja posesti, nastajanja malih kmetij in posledičnih dnevnih migracij v mesta v iskanju zaslužka se je tu oblikovala nekakšna dvojna delavsko-kmečka eksistenca (»*arbeiterbäuerliche Doppel-existenz*«). Omenjena avtorica je v nemških vaseh potrdila obstoj solidarnostnih mrež, ki so omogočale nemoteno kroženje informacij o splavu, toda v nasprotju z npr. ameriškimi študijami v njih ni prepoznala neke ločene »ženske kulture«. V mrežo naj bi bili namreč intenzivno vključeni tudi spolni partnerji in možje nosečih žensk.

Slovenski podatki so spet nekoliko bližje zaključkom, ki jih je predstavila nemška avtorica. V večini primerov iz vzorca so bili prav (nezakonski) spolni partnerji tisti, ki so povezali nosečo žensko z izvajalko in po možnosti tudi plačali za operacijo. Občasno naletimo tudi na nekakšno sočustvovanje in solidarnostno pomoč med samimi *moškimi*, kakor priča zgodba Josipa Resnika, 33 -letnega voznika pošte iz Kozjega. Josip je pri nekem krošnjarju za 150 din kupil abortivno sredstvo, ki naj bi ga potem posredoval Alojzu Korenu. Ta ga je nato izročil svoji noseči ljubimki Antoniji Likošek. Zadeva je nekako prišla pred sodišče in Josip se je zagovarjal, češ »da je dejanje storil iz usmiljenja do Koren Alojza, ki je bil radi nosečnosti močno deprimiran in si je stvar silno gnal k srcu.«¹⁶⁰² Ker je dejanje ostalo pri poskusu in zaradi njegovega baje prostodušnega priznanja, je Resniku sodišče dosodilo tri tedne ječe. Morda so obtoženega k temu, da je pomagal svojemu prijatelju, pripravili drugačni motivi, možno je denimo, da je sam zaslužil s kupčijo in si je pretvezo o »usmiljenju« izmislil zato, da bi ga sodišče blažje kaznovalo. Morda pa je njegova izpoved resnična. V vsakem primeru zgodba jasno govori o prenosu znanja glede abortivnih sredstev na relaciji ljubimec–prijatelj–krošnjar, torej treh moških.

Po drugi strani so zametki specifično »ženske kulture« informiranja o možnostih umetne prekinitve nosečnosti v slovenskem vzorcu vidni zlasti pri poročenih ženskah in med delavkami (večjih) tovarn, kar se ne nazadnje sklada z ugotovitvami Alessandre Gissi, da so

¹⁶⁰¹ Luisa Passerini, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 210.

¹⁶⁰² ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 379/29, str. 22 (2) (sodba).

bili prav industrijski obrati z veliko koncentracijo ženske delovne sile ugodna gojišča za kroženje tovrstnih informacij (torej za obveščanje o tem, kje in kako je bilo mogoče priti do izvajalk oziroma izvajalcev abortusov).¹⁶⁰³ Sicer pa je bila na splošno dostopnost do splavov odvisna še od drugih dejavnikov, npr. premoženja in »kulturnega kapitala« nosečih žensk, ki so, kot že večkrat izpostavljeno, vplivali tudi na to, koga so prosile za pomoč: »mazačke«, neizkušene sodelavke in sorodnice, babice ali zdravnike.

ZDRAVNIKI KOT IZVAJALCI ABORTUSOV

Prav posebno »kategorijo« med izvajalci abortusov so predstavljali zdravniki. Kot že podrobno opisano, so se zdravniki, zlasti ginekologi, aktivno vključevali v javno razpravo o tem vprašanju, nekateri kot nasprotniki, drugi kot zagovorniki legalizacije abortusa. Toda kako so primere splavov reševali v praksi in kako so njihovi poklicni kolegi in sodne oblasti z njimi postopali, če se je sumilo, da so tajno izvajali tovrstno delo?

Cornelie Usborne je na podlagi nemških sodnih primerov ugotovila, da so bile sodbe in izvedenska mnenja, ki so jih podajali drugi zdravniki v primerih, ko se je sodilo njihovim poklicnim kolegom zaradi , znatno subjektivni. Krojili so jih medsebojni konflikti, zavist in želja po obračunu s konkurenco, v drugih primerih pa poklicna solidarnost do obtožencev in zaščita s strani nekaterih vplivnih patronov. Tako verjetno ni naključje, da so zdravnikom, katerim so sodili zaradi »tajnih splavov«, v povprečju izrekli nižje kazni kot drugim izvajalcem in izvajalkam abortusov.¹⁶⁰⁴

Med osumljenci oziroma obtoženci v našem vzorcu se ne srečamo z večjim številom ljudi z uradno medicinsko izobrazbo. Mariborski sodni spisi npr. razkrivajo sodni pregon petih zdravnikov, in sicer Dr. Franca Podkoritnika, dr. Franca Stramola, dr. Benjamina Ipavca, dr. Ivana Zorjeta, dr. Antona Levca in v dveh različnih primerih še dr. Hermann Kraussa.¹⁶⁰⁵ Med njimi sta se izključno z ginekologijo oziroma »ženskimi boleznimi« ukvarjala le dr. Hermann Krauss in dr. Benjamin Ipavec, pri ostalih so v sodnih dokumentih

¹⁶⁰³ Alessandra Gissi, »Voci che corrono. Levatrici, procurato aborto e confino di polizia nell'Italia fascista,« *Quaderni storici* 41, št.1 (2006): 133-150.

¹⁶⁰⁴ Cornelie Usborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).

¹⁶⁰⁵ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 184, Vr 1230/29; SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 90, Vr 1900/21; SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 169, Vr 168/29; SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 75, Vr 1187/21; SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 274, Kzp 760/37; SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 151, Vr 837/27.

zabeležene druge specializacije, pri dr. Levcu zobozdravstvo,¹⁶⁰⁶ pri dr. Francu Stramolu verjetno vojaška medicina.¹⁶⁰⁷

analiza navedenih primerov potrjuje ugotovitve Cornelia Usborne, da so zdravniki iz sodnih obravnav izšli bolje kot ostali izvajalci in izvajalke abortusov. Le ena oseba od zgoraj naštetih je bila pravnomočno obsojena, in sicer zobozdravnik Anton Levec, katerega zgodbo smo izčrpno predstavili na drugem mestu.¹⁶⁰⁸ Pri treh se je sodni pregon zaključil s pripoznanjem, da so bolj ali manj ustrezno postopali na temelju medicinske indikacije. Sodišče sicer praviloma ni nemudoma in brez težav sprejelo tega stališča. Vsi primeri so namreč iz dvajsetih let. Tedaj je, kot smo že opisali, veljal Avstrijski kazenski zakonik, ki v nasprotju z Jugoslovanskim zakonikom ni določal, da mora vsaka medicinsko indicirana umetna prekinitev nosečnosti predhodno pred tričlansko zdravniško komisijo. Praviloma so si, sodeč po virih, zdravniki, ki so hoteli opraviti medicinsko indiciran splav, pridobili samo še eno, sicer dovolj prepričljivo, spričevalo drugega zdravnika. Toda če se je primer znašel pred sodiščem, je lahko kljub temu prišlo do dodatnih zapletov, saj v obravnavanem obdobju niso imeli popolnoma jasnih meril glede tega, katere bolezni in stanja sploh upravičujejo medicinsko indikacijo. O tem denimo priča zapleten postopek proti Hermannu Kraussu, za katerega se je izvedelo, da je leta 1920 izvedel umetno prekinitev nosečnosti dvema ženskama, in sicer prvi, Antoniji Gradišnik, zato, ker naj bi imela ožjo medenico, in drugi, Elizabeti Piberčnik, zaradi bolezni ledvic. Sodna izvedenca sprva nista potrdila upravičenosti njegovega ravnanja, čeprav se je Dr. Krauss tako pri prvem kot tudi pri drugem primeru dodatno zavaroval s pridobitvijo dveh spričeval od drugih zdravnikov (dr. Nauwirtha, dr. Stramola). Izvedenca sta menila, da ima Antonija Gradišnik le malenkostno zoženo medenico in da bi potemtakem lahko normalno rodila ali pa bi bilo v najslabšem primeru treba porod umetno sprožiti v osmem mesecu nosečnosti. Tudi bolezensko stanje Elizabete Piberčnik naj ne bi zahtevalo medicinsko indiciranega splava. Vrh vsega sta ugotovila, da sta bili predhodno pridobljeni spričevali povsem brez vrednosti, saj zdravnika sploh nista preiskala navedenih nosečih žensk, pač pa sta mnenji podala bolj ali manj na slepo. Tako se je dr. Krauss (in kasneje tudi dr. Stramol) znašel pred sodiščem.

Na glavni razpravi je nato sodnik kljub vsemu izrekel oprostilno sodbo, saj je na novo poklicani sodni izvedenec, dr. Benjamin Ipavec, ki je v enem od kasnejših spisov sam

¹⁶⁰⁶ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 274, Kzp 760/37.

¹⁶⁰⁷ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 90, Vr 1900/21.

¹⁶⁰⁸ Glej str. 345-346.

nastopal kot osumljenec v kazenski zadevi glede abortusa,¹⁶⁰⁹ potrdil, da starejša medicinska šola uči tako, kot je ravnal obtoženec. Poleg tega naj bi pri ravnanju dr. Kraussa umanjkal motiv škodoželjnosti in dobičkaželjnosti in še drugi dejavniki, ki bi upravičevali obsodbo. Kraussov primer je sicer nato tako kot še nekatere druge podobne primere¹⁶¹⁰ sodišče poslalo Zdravniški zbornici. Kako je nato postopala Zdravniška zbornica, (še) ni raziskano.¹⁶¹¹

Vprašamo se lahko, ali je dr. Krauss v izhodišču verjel, da je telesno oziroma bolezensko stanje obeh mladih samskih žensk resnično zahtevalo umetno prekinitev nosečnosti, ali si je nasprotno »medicinsko indikacijo« izmislil zgolj za kamuflažo in sta Elizabeta Piberčnik in Antonija Gradišnik hoteli splaviti iz drugih razlogov (npr. zaradi socialne stiske itd.). Morda sta zdravniku plačali, morda je postopek izvedel zastoj v veri, da splav ni moralno sporen poseg, pa četudi je ženska zdrava.

Vsekakor je »medicinska indikacija« vsaj do uvedbe Jugoslovanskega kazenskega zakonika predstavljala nekakšno »sivo cono«, znotraj katere so se zdravniki, ki so jih ženske prosile za prekinitev nosečnosti, načeloma bolj prosto gibali kot ostali izvajalci in izvajalke abortusov. Tako so se lahko izognili sankcijam, tudi če je dejanje prišlo pred sodišče. Seveda so jih morali pri tem podpreti drugi kolegi, medicinski izvedenci, ki so nato presojali o ustreznosti njihovega postopanja.

MODRE ŽENSKÉ, BABICE, MAZAČKE

Večina nosečnic, s katerimi se seznanimo v vzorcu sodnih spisov, je splavila pri t.i. »mazačkah«, babicah ali bivših babicah. Profil »babice« oziroma ženske, ki je znala ravnati z (ženskimi) reproduktivnimi organi, je, kakor ugotavljajo številne historične in antropološke študije, v zavesti ljudi vzbujal nenavadne predstave in nasprotujoče si občutke, povezane z njihovo pojavo moči. Empirični podatki iz različnih držav kažejo, da so bile to suverene in iznajdljive posameznice, ki so rušile spolne stereotipe. Običajno so bile starejše, že v menopavzi, gospodarsko neodvisne, izhajale so iz vseh družbenih plasti, vendar zlasti iz nižjega srednjega sloja. Občasno so svojo nelegalno dejavnost splavljanja povezovala še z drugimi dejavnostmi, npr. s prerokovanjem iz kart. Tako so se približale ženskemu občinstvu in lažje pridobile zaupanje.¹⁶¹²

¹⁶⁰⁹ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 169, Vr 168/29

¹⁶¹⁰ Podobno so postopali tudi z dr. Stramolom, ki je napisal spričevalo za Elizabeto Piberčnik, glej: SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 90, Vr 1900/21.

¹⁶¹¹ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 75, Vr 1187/21.

¹⁶¹² Glede podobe babice glej: Irena Rožman, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne,« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001); Alessandra Gissi, »Voci

Zgornjo sliko potrjujejo tudi slovenski podatki, še posebej razgibane zgodbe o tistih mazačkah, ki so se zaradi umetne prekinitve nosečnosti celo večkrat znašle pred Celjskim ali Mariborskim okrožnim sodiščem. Naj navedemo nekatere.

Marijo Ramšak je denimo Celjsko okrožno sodišče do leta 1938 obsodilo vsaj 24 -krat (petkrat zaradi abortusa).¹⁶¹³ Njeno ime pa je zabeleženo že v sodnem spisu iz leta 1924, ko je neka obtoženka, 26-letna služkinja Justina Buč, izpovedala, da ji je Ramšakova kot abortivno sredstvo prodala kroglice Eisenspillen, za katere pa so sodni izvedenci presodili, da niso povzročile splava. Najbrž zato Ramšakove takrat niso privedli pred sodišče.¹⁶¹⁴ Toda že leta 1930 se je zgodba zanjo iztekla bolj neugodno. Tedaj je Marija Ramšak že kot 38-letna delavčeva žena in mati sedmih otrok naletela na mlad neporočen par, Danico Mučič, 19-letno »zasilnico«, in Evgena Ušaja, 25-letnega posestnikovega sina. Oba sodni dokumenti označujejo kot italijanska državljana. Ob priliki je Ramšakova noseči Danici prerokovala iz kart (!), da bo rodila trojčke. Danico je napoved prestrašila in tako sta se z Ramšakovo dogovorili, da ji bo prekinila nosečnost, za kar naj bi ji plačala 477 din. Toda prvič je bila operacija neuspešna, zato je Danica Ramšakovi ponovno plačala 177 din s prošnjo, da ponovi postopek. Dekle spet ni splavilo. Postopek sta ponovili še tretjič s ponovnim plačilom 120 din. Končno je operacija uspela. Danica je splavila, vendar so jo zaradi krvavitev morali odpeljati v bolnišnico. Tako se je njeno dejanje znašlo na sodišču. Na sodišču je Ramšakova krivdo priznala, povedala je tudi, da je izvedbo umetne prekinitve nosečnosti prvič in drugič zgolj simulirala z uporabo vate, vazelina in v klavnici kupljene krvi. Obsodili so jo na tri mesece zapora, tudi zato, ker je v preteklosti storila več kaznivih dejanj. Danico Mučič in Evgena Ušaja so pogojno obsodili na mesec dni zapora.¹⁶¹⁵ Kasneje, leta 1934, kot zgoraj že podrobno predstavljeno,¹⁶¹⁶ je Marija Ramšak podobno goljufijo s simuliranjem splava opravila še na drugi ženski, leta 1935¹⁶¹⁷ in 1938 pa jo ponovno obtožijo kot izvajalko »prave« umetne prekinitve nosečnosti. Naj podrobneje predstavimo drugega od teh spisov.

Neža Stiplovšek je pred orožniki izpovedala, da ji je Marija Ramšak opravila splav, vendar je Ramšakova krivdo vztrajno zanikala, »češ da je ovadba plod sovraštva in da vse

che corrono. Levatrici, procurato aborto e confino di polizia nell'Italia fascista,« *Quaderni storici* 41, št.1 (2006): 133-150; Cornelia Osborne, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007); Rickie Solinger, *The Abortionist: A Woman Against the Law* (University of California Press, 1996).

¹⁶¹³ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, KZP 223/38, str. 10.

¹⁶¹⁴ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 98, Vr 432/24.

¹⁶¹⁵ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 1163, KZP 1163/30.

¹⁶¹⁶ Glej stran 340 in sodni spis ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 126, Kzp 216/34.

¹⁶¹⁷ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 128, KZP 208/35.

izvira iz strani neke Grmek, s katero sta se spoznali v zaporu«. ¹⁶¹⁸ Kljub temu so jo privedli na zatožno klop. Na glavni razpravi, pa je – presenetljivo – tudi Neža zanikala svojo prvotno izpoved in trdila, da naj bi ji prekinitev nosečnosti opravila neka druga, neznana ženska, zato so Ramšakovo oprostili. Vendar je nato državni tožilec, ki je dobro poznal spletke znane celjske mazačke, zahteval revizijo, v kateri je dokazal, da je Marija Ramšak Nežo vztrajno nadlegovala s prošnjo, naj njeno vpletenost v inkriminirano dejanje zataji. Podan je bil sum, da jo je celo podkupovala. Tako so jo naposled obsodili na dve leti robije. Toda Ramšakova je ponovno zahtevala revizijo – tokrat je celo podkupila ženske, ki so trdile, da je Neža nosečnost prekinila sama, denar, ki ga je bila dobila od partnerja za delo »mazačke«, pa zapravila za novo obleko. To se je nato izkazalo za neresnično, več prič pa naj bi na sodišču Ramšakovo celo slišalo, kako je na Nežo vpila: »prokleta kurba vsaj si ti kriva, da sem obsojena, zakaj si vedno hodila s svojim fantom k meni radi odprave.« ¹⁶¹⁹ Ramšakova je torej brez pomislekov poskusila z lažnimi izjavami drugih žensk diskreditirati osebo, ki je poprej bila pripravljena pričati pod krivo prisego samo zato, da bi jo oprala krivde. ¹⁶²⁰

Podobno iznajdljivo in trmasto v svojem odnosu do sodnih oblasti se je obnašala še ena izvajalka abortusov, Marija Vele. Marija Pegemaň se je rodila v Ljubljani leta 1862. Ljudsko šolo je obiskovala v Mariboru, nato je opravila petmesečni babiški kurz. Po končanem šolanju se je poročila z Veletom, železniškim delavcem, ki je kolikor toliko dobro zaslužil. Ko so jo leta 1916 prvič pripeljali pred sodišče, je bila stara že 54 let in je živela v Limbušu pri Mariboru. Zaradi abortusa, ki ga je opravila ženski v četrtem mesecu nosečnosti, so jo obsodili na tri mesece zopora in ji po 30 letih babiškega dela prepovedali opravljati njen poklic.

Velejevo sta očitno obsodba in izguba službe še bolj motivirali, da se je naprej ukvarjala s »tajnimi splavi«. Leta 1921 se je tako ponovno znašla pred roko pravice. Ker je šlo za abortus v pozni nosečnosti in ker je bila že predhodno kaznovana, jo je sodišče obsodilo na eno leto zopora. Velejeva je po obsodbi krivdo še vedno zanikala in v tem smislu tudi zahtevala revizijo, v kateri se je branila, češ da je Krameršičeva, žena, kateri naj bi izvedla splav, v času storjenega delikta trpela za duševno boleznijo »delirium tremens«, bila naj bi namreč kronična alkoholičarka, zaradi česar naj bi bilo njeno pričevanje glede obiska mazačke neverodostojno. Dogodke bi si lahko bodisi izmislila bodisi jih celo halucinirala. Kr. Stol sedmerice in kasacijsko sodišče v Zagrebu njeni prošnji nista ugodila, kljub temu pa sta

¹⁶¹⁸ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, KZP 223/38, str. 20-21.

¹⁶¹⁹ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, KZP 223/38, str. 82.

¹⁶²⁰ Za primer se je tedaj zanimalo tudi časopisje, glej npr. »Dve leti robije za odpravo telesnega plodu,« *Jutro*, 28. 1. 1938 (št. 24), 4.

»z ozirom na njeno nedolžno rodbino, katera bi ob daljši kazni gospodinje nedvomno hudo trpela«, ¹⁶²¹ njeno kazen znižala z enega leta na osem mesecev zapora. Toda Velejeva se ni sprijaznila z izrečeno sodbo in je ponovno zahtevala revizijo. Tokrat je stavila predvsem na svojo domnevno duševno bolezen (težka histerična nevrastenija) in revmatizem, ki naj bi ji že dlje časa povsem branila opravljati tako težka opravila, kot je izvedba umetne prekinitve nosečnosti. Zaradi duševne bolezni, ki je z vso silo izbruhnila še posebno v času mazačkine »periode«, naj bi pogosto izgubila razsodnost in posledično naj ne bi bila odgovorna za svoja dejanja. Njeno bolezensko stanje so tedaj potrdili tudi soseda in 35-letna hčerka ter spričevala dveh avstrijskih zdravnikov, pri katerih naj bi se zdravila. Vendar sta nato izvedenca iz ljubljanske umobolnice, dr. Ivan Jurečko in dr. Ivan Zoran, podala nasprotno mnenje, torej, da je Marija Vele duševno popolnoma zdrava, zato kljub izpovedim prič sodišče ni obnovilo kazenskega postopka. Sledila je ponovna neuspešna pritožba Marije Vele, nato pa trikratna prošnja za odlog kazni. Naposled so se odgovorni sodniki očitno naveličali prerekanja s to telesno močno, »samovoljno in samozavestno žensko«, ¹⁶²² kakor sta jo v enem izmed izvidov označila sodniška izvedenca, in ji izrekli amnestijo. ¹⁶²³

V Mariboru je poleg Marije Vele delovala še ena mazačka s podobnim imenom in podobno famo. Leta 1928 je Antonija Krejnič, žena žandarmerijskega narednika, odkrila krvavo perilo in krvavo posteljo v sobi svoje služkinje, Elze Dejčman. Ta se je izgovorila, da je začela krvaveti, ker je vzdignila težek zaboj, čemur pa njena gospodinja ni verjela in jo je še naprej izpraševala o dogodku. dekle se je vseskozi branilo z molkom. Ko se ji je stanje še poslabšalo, so jo prepeljali v bolnišnico. Izkušeni zdravnik, ki je bil že vajen tovrstnih epizod, je takoj ugotovil, da gre za umetni splav. Tudi njemu se Elza sprva ni hotela izpovedati. Že moribundna pa mu je končno priznala, da je »bila pri neki ženski, pri neki Welle«, ¹⁶²⁴ ki živi v Mariboru. Več ni uspela povedati, saj je kmalu zatem umrla. Izvedenci niso mogli točno določiti vzroka smrti, verjetno je nastopila zaradi odpovedi srca po napačno izvedenem splavu.

Čeprav dekle ni razkrilo točnih podatkov o izvajalki abortusa, so oblasti vedele, kam naj usmerijo raziskavo. V istem času je namreč za posledicami splava v porodnišnici umrla še ena ženska, Helena Brečko, in vsi indici so kazali, da je šlo v obeh primerih za isto mazačko, 41 -letno Marijo Wölle. Marija Wölle je bila rjavolasa ženska srednje postave in šibkega zdravja. S svojim možem, ki je bil poštni poduradnik, in tremi šoloobveznimi otroki je

¹⁶²¹ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 71, Vr 338/21, str. 84 (6).

¹⁶²² SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 71, Vr 338/21, str. 94(3)(izvid).

¹⁶²³ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 71, Vr 338/21.

¹⁶²⁴ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 162, Vr 811/28, str. 6(1)

prebivala na Kettejevi ulici 7 v Mariboru. Po poizvedovanju oblasti ni imela premoženja in je bila predhodno že enkrat kaznovana.

Wöllejeve v obtožnici nista bremenila samo splava zgoraj omenjenih žensk, pač pa še abortus, ki ga je leta 1926 s pomočjo iste metode(gumijasta cev) opravila svoji bivši sošolki Mariji Gretič, ki je bila prav tako privedena na zatožno klop. Zaradi treh prekinitev nosečnosti, od katerih sta se dve končali s smrtjo noseče ženske, povratništva in nepriznavanja krivde so Marijo Wölle obsodili na 11 mesecev poostrene ječe z enim trdim ležiščem na teden. Kazen je bila sicer nato zaradi njene nosečnosti preložena na obdobje po porodu. Wöllejeva je med tem prosila za popolno pomilostitev, pri čemer se je sklicevala na svojo nosečnost, skrb za štiričlansko družino, šibko zdravje in revščino, vendar ji sodišče ni ugodilo. Na podlagi amnestijskega ukaza, izdanega 10. 8. 1929, so ji nato kazen vendarle znižali na tri mesece zavora. Zaprli so jo 27.2.1930 in izpustili slaba dva meseca kasneje.¹⁶²⁵

Toda siromašna mati štirih otrok, ki se je ravno v tistem času ločevala od moža,¹⁶²⁶ se je očitno kmalu za tem ponovno vrnila k svoji »obrti«, saj so jo že leta spet 1932 ovadili zaradi suma »odprave plodu«. Tokrat je podlegla prošnjam 33-letnega inženirja Bogomirja Kocbeka, ki jo je vztrajno nagovarjal, naj prekine nosečnost njegovi ljubimki Hermini Spas, in tudi ta jo je rotila, naj ji pomaga. Marija Wölle se je tako odpravila na njen dom »ter ji tam potisnila gumijasto cevko, katero je preje dezinficirala v lizolu, v maternico, za kar ji je Spasova izročila 300 din«.¹⁶²⁷ Znana mariborska mazačka je na sodišču v nasprotju s prvim primerom krivdo priznala in obsodili so jo na šest mesecev zavora.¹⁶²⁸ Le ugibamo lahko, ali se je nato začasno prenehala ukvarjati s svojo podtalno obrtjo ali pa je zgolj postala bolj previdna, saj se za njo v sodnih spisih za dobrih pet let izgubijo sledi. Leta 1937 pa so jo ponovno obtožili zaradi istega zločina in jo naposled obsodili na eno leto robije. Zgodba se je še dvakrat ponovila leta 1939. Toda tudi takrat ni bilo zadnjič, da je tedaj že petdesetletna mazačka, ki je živela na delavski ulici 5 v Mariboru, prišla v konflikt s sodnimi organi.

Leta 1940 je pozornost oblasti pritegnila smrt mlade služkinje Pavle Šprah, ki je izkravela zaradi splava. Obdukcija in cevka, ki so jo našli v sobi pokojne, sta pokazali, da je šlo za umetno prekinitev nosečnosti. Zdravniški izvedenec je sklepal, da je bila »cevka uvedena v maternično duplino povsem strokovnjaško, ker ni nastala nobena poškodba. To tuje telesce je v maternici povzročilo dražljaje, radi česar so nastali krči iz maternice, ki so dovedli do splava. Splav pa ni potekal redno in so se pojavile komplikacije s tem, da se

¹⁶²⁵ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 162, Vr 811/28.

¹⁶²⁶ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 294, Kzp 409/40.

¹⁶²⁷ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 162, Vr 811/28, str. X.

¹⁶²⁸ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 162, Vr 811/28, str. 90.

posteljica ni popolnoma odločila. Ker se zaradi izostalnih delov maternica ni primerno skrčila, je nastala smrtonosna krvavitev».¹⁶²⁹ Marija Očko ter več drugih sosed in sosedov je izpovedalo, da so nekaj dni pred tem videli pet mesecev nosečo Pavlo Šprah in njeno prijateljico Frančiško Lah, kako sta šli proti stanovanju Marije Wölle. Frančiška Lah naj bi med tem, ko je čakala na pokojno, ki se je zadržala pri Wöllejevi, neki ženski rekla: »Kaj pa hoče ona nositi, ko je uboga služkinja.«¹⁶³⁰ Tako so Marijo Wölle znova pripeljali pred sodišče, toda krivde ji naposled niso uspeli dokazati, saj sta njen sin in hčerka pričala, da tistega dne ni imela obiskov. Poleg tega naj bi se v poslopju, kjer je bivala, več žensk ukvarjalo z »odpravo plodu«. Kot posredovalko v dogajanju je tako sodišče obsodilo samo Frančiško Lah, ki pa je takoj zatem zahtevala revizijo. Ta je zanimiva zato, ker podrobneje prikazuje razmerja in konflikte, v katere so se tedaj zapletale mariborske mazačke. da bi Lahovo oprala krivde, je namreč obramba uspela rekonstruirati naslednjo zgodbo. Marija Očko naj bi v kazenski zadevi igrala »veliko večjo vlogo, kakor [...] priča. Ona je to kazensko postopanje do podrobnosti naravnost organizirala. Oprezala je za Šprahovo in Lahovo, ko sta šli mimo njenega stanovanja na biciklju, vohunila je cele pol ure pri Lahovi, zbobnala je Pačuha Feliksa in Resića Milana v pravo vohunsko službo. Resić Milan je moral kar dvakrat v hišo, da ji prinese željeno poročilo, kam je šla pok. Šprahova v hiši. Poskrbela je, da se je zapisala številka biciklja. Alarmirala je isti dan in drugi dan vso okolico in skrbela za največjo publiciteto dogodka».¹⁶³¹ Po mnenju obrambe naj bi bil celoten načrt plod večletnega sovraštva Marije Očko do Wöllejeve. Očkova je priložnost za maščevanje iskala vse od leta 1932, ko se ji je Marija Wölle zamerila zato, ker ni izvlekla cevčice, ki jo je bila prej potisnila v maternico z namenom prekinitve nosečnosti. Poleg tega naj bi se Očkova kasneje tudi sama ukvarjala z izvajanjem tajnih splavov, torej je tako hotela počistiti s konkurenco. Sodišče je ocenilo, da ta predzgodba ni relevantna za potek dogodkov, zato je v ponovni razpravi poleg Lahove naposled obtožilo še Marijo Wölle. Ker je h kazni prištelo še mesece, ki jih ta ni odslužila, jo je obsodilo na kar štiri leta robije.¹⁶³²

Analizirani sodni spisi le občasno pripovedujejo o »mazački« kot o benevolentni, skrbni in požrtvovalni osebi, kot jo slika ameriško in zahodnoevropsko (feministično) zgodovinopisje. Toda ne moremo zanemariti učinkov diskreditacije s strani drugih obtožencev ali celo prič, ki so se z omalovaževanjem izvajalk in izvajalcev abortusov morebiti osebno

¹⁶²⁹ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 294, Kzp 409/40, str. 20(2).

¹⁶³⁰ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 294, Kzp 409/40, str. 33 (4).

¹⁶³¹ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 294, Kzp 409/40, str. 35(3) (Obrazložjenje revizije in priziva).

¹⁶³² SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 294, Kzp 409/40.

okoristili, kot tudi ne moremo zanemariti interesov oblasti po njihovi demonizaciji. Verjetno je tudi, da so ženske, ki so splavile, pogosto zaščitile »dobre izvajalke« in se zato v sodnih spisih slednje sploh ne pojavljajo kot osumljenke. Tako zvečine lahko beremo le o najbolj

SKLEP – TELO KOT MESTO DISCIPLINIRANJA IN TELO KOT MESTO UPORA

Če sklenemo razpravo o opisu dogajanja v »zasebni« sferi, lahko trdimo, da se je tragičnost kriminalizacije abortusa bolj kot v konkretnih kaznih, ki niso bile tako stroge, kakor bi lahko pričakovali glede na zakone, kazala v težavah, s katerimi so se ženske spopadale zato, ker so rešitev morale iskati v ilegali. Razne goljufije s strani izvajalk in izvajalcev abortusov, slabe higienske razmere, v katerih so izvajali operacije, strah pred tem, da bi tudi, ko je prišlo do raznih zdravstvenih zapletov, poklicale zdravnika, ki bi izdal njihovo skrivnost, so se tako prepogosto končali tudi z njihovo smrtjo ali vsaj telesno poškodbo. Toda nevarnost ilegale ni bila edina težava, s katero so se ob konkretnih kaznih zaradi kriminalizacije abortusa morale soočati ženske. Drugo pomembno negativno posledico tovrstne zakonodaje je možno iskati tudi v vzgojnih in krutih nadzorovalnih mehanizmih samega preiskovalnega postopka. Kazenski spisi denimo pričajo, da so obtoženke morale prestajati invazivne zdravniške preglede, katerih izvidi so bili nato predstavljeni na sodišču,¹⁶³³ do potankosti so bile predstavljene tudi njihove ljubezenske zgodbe in spolno življenje. Nekateri procesi so se vlekli mesece in mesece.¹⁶³⁴ Kako travmatična in sramotna je lahko bila ta izkušnja, pove primer, ko si je obtoženka zaradi stresa in sramote, ki ju je doživela med procesom, celo vzela življenje.¹⁶³⁵ Morda Rickie Solinger ne pretirava, ko ob opisovanju atmosfere na ameriških procesih glede splavov trdi, da so se ti pogosto sprevrgli v »kriptoporno« predstavo. »V imenu prava in javne morale so moški invocirali naga telesa žensk, njihov seks in njihovo ranljivost na način, ki se je zdel erotičen in zaničljiv obenem.«¹⁶³⁶

¹⁶³³ Procesi vsaj praviloma niso imeli javnega značaja, kakor navaja Jutro: »naše kazensko pravo ima obzira do ugleda ljudi, ki so v tako zadevo vpleteni, ima pa tudi obzir do interesov javne morale, zato nudi možnost, da se take razprave vrše skrite pred' javnostjo, čeprav bi v marsikaterem primeru

javnost le služila interesom javne varnosti.« (»Iz sodne dvorane. Notranjski mazač Permozer, njegova družina in ostali obsojeni zaradi odprave plodu in padarstva,« *Jutro* 3.5. 1936 (št. 102), 4) .

¹⁶³⁴ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 71, Vr IX 338/21

¹⁶³⁵ ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr396/29.

¹⁶³⁶ Rickie Solinger, *The Abortionist: A Woman Against the Law* (University of California Press, 1996), 199.

Na ženske, ki so se na zatožni klopi znašle zaradi umetne prekinitve nosečnosti, je tako vsekakor možno gledati kot na žrtve patriarhalne (pravne in politične) strukture, na njihovo telo pa kot na mesto oblastnega discipliniranja. Obenem pa je nanje mogoče gledati tudi kot na upornice, glede na, če prevzamemo izrazje Foucaulta, izvorni »subverzivni potencial njihovega ilegalizma« – same »odprave plodu«.

Kakor ugotavlja Cornelia Usborne in hkrati do neke mere dokazujejo tudi slovenski podatki, so v dvajsetih in tridesetih letih zdravniki, pravniki, politiki in Cerkev imponirali svoje buržoazne norme o pomenu spočetja, nosečnosti in splava, materinstva kot ideala ženskosti in stebra državne moči. Zasebno dogajanje med delavci in delavkami pa kaže na povsem drugačno stvarnost. Še zlasti proletarske ženske so se držale svojih alternativnih, do neke mere subverzivnih oblik vedenja in znanja. Ohranjale so svoj poseben Eigensinn.

Poleg tega so samske posameznice v kontekstu »tajnih splavov« kazale upor do družbenega reda tudi zaradi svojega seksualnega vedenja. Poosebljale so namreč nezakonsko spolnost, ki ni bila v skladu s takratnim javnim idealom ženske spodobnosti. S številnimi zvijačami, s katerimi so poskušale pretentati oblast, pa so končno kazale tudi nasprotovanje ideji o ženski »naravni« pasivnosti. Toku represije se niso prepustile niti, ko je njihov primer prišel pred sodišče, pač pa so s prefinjenimi manipulacijami občasno obračale oblastni govor sebi v prid. Če sklenemo, analiza kazenskih spisov vsekakor kaže na to, da je bilo žensko telo v dvajsetih in tridesetih letih mesto discipliniranja in javne kontrole, toda hkrati tudi mesto subjektivnih interpretacij in upora.

SKLEP

Vnema, s katero se je del javnosti postavljajl proti intimnim reproduktivnim praksam, bodisi z evgeniko ali pronatalizmom, redkeje neomalthuzianizmom, nakazuje, da je tudi na Slovenskem v času med obema vojnama prišlo do »biologizacije nacionalne identitete«. O narodu, državi, pa če je bilo to v smislu slovenskega avtonomizma ali jugoslovanskega integralizma, se je začelo razmišljati kot o živem organizmu, ki se rodi in nato raste, zboleva in umira, kakor da bi se »zamišljena skupnost« ne gradila le na temelju skupnega ali sorodnega jezika in kulture, skupne zgodovinske preteklosti, ampak tudi na temelju skupne krvi, ki jo je bilo treba obvarovati pred škodljivimi vplivi (dedne) degeneracije ali depopulacije.

Ker med evgeniko (sploh pozitivno) in pronatalizmom ni možno zarisati jasnih ločnic, so ocene, kateri izmed teh dveh demografskopolitičnih diskurzov je v določenem okolju dosegel večjo veljavo, vselej do neke mere arbitrarne. Denimo, je uvajanje ukrepov za zaščito otrok motivirala želja, da bi se matere zaradi boljših pogojev odločale za številčnejša rojstva, ali so nasprotno njihovo vpeljavo spodbudila prizadevanja za zmanjšanje umrljivosti, predvsem pa obolevnosti otrok, torej evgenična težnja po »boljšem« potomstvu? So kritike na račun nizke plodnosti izobraženih žensk izhajale iz strahu pred splošno »depopulacijo« ali iz zaskrbljenosti, da bi število manj nadarjenih ljudi v prihodnosti z naskokom preseglo število ljudi iz vrst intelektualne elite?

Kljub temu da je meja med evgeniko in pronatalizmom ter antinatalizmom vsekakor v številnih segmentih zabrisana, so v osnovi in v svojih skrajnostih omenjeni demografskopolitični diskurzi dovolj različni, da so zgodovinopisne raziskave uspele posamezne države oziroma nacionalne skupnosti v splošnem označiti bodisi za pretežno kvalitativno bodisi za pretežno kvantitativno demografsko usmerjene. Medtem ko za nacistično Nemčijo velja, da je bila bližje evgeniki, sta bili Francija in Italija bližje pronatalizmu, čeprav lahko tudi v italijanskem in francoskem diskurzu zasledimo skrajno evgenične argumentacije. Tako se lahko vprašamo tudi, kam se je na barometru med kvalitativnimi in kvantitativnimi demografskimi tendencami uvrščala Kraljevina Jugoslavija, znotraj Jugoslavije pa slovenski diskurz.

V slovenskih javnih medijih se je veliko pisalo tako o kvalitativnih demografskih vprašanjih, torej evgeniki, kot tudi o kvantitativnih demografskih vprašanjih, npr. o problemih nižanja rodnosti, »tajnih splavih«, »beli kugi« itd. Lahko bi ocenili, da je evgenika bolj zaposlovala liberalne, problematika splavov pa katoliške in socialistične pisce.

V zakonodajnem smislu se je Kraljevina Jugoslavija glede na uvedene prepovedi za prodajo kontracepcije, široko zastavljeno mrežo ustanov in ukrepov za zaščito mater in otrok, davčne olajšave za številčne družine, davek na neporočene osebe, organizacijo materinskih in »dečjih« dni in ostalo propagando umeščala med države s pretežno pronatalistično usmerjeno politiko. A vpogled v parlamentarne razprave, ki so spremljale uvedbo jugoslovanske kazenskega zakonika, kaže, da številni jugoslovanski poslanci niso vselej promovirali drastičnih pronatalističnih ukrepov, kot je drakonsko sankcioniranje splava. Nasprotno so naklonjeno gledali celo na delno liberalizacijo na tem področju. Pomembna izjema je bil prav slovenski poslanec Jakob Hodžar, ki je kot član SLS v skladu s svojo ideološko usmeritvijo nasprotoval celo uvedbi medicinske indikacije. V jugoslovanskem kazenskem zakoniku, ki je stopil v veljavo leta 1929, je sicer nato obveljala vmesna rešitev. Kazni za splav po njegovi uvedbi v primerjavi z avstrijskim kazenskim zakonikom, ki je na Slovenskem veljal pred tem, in takratno zakonodajo evropskih držav niso bile pretirano visoke, z izjemo kazni in regulacij za izvajalce abortusov. Uvedena je bila medicinska indikacija, ki pa se je izvajala le pod strogim nadzorom tričlanske komisije zdravnikov.

Takoj po vojni je predvidena umestitev »rasno-higienskih raziskav« v socialno-medicinsko infrastrukturo, v ustroj novoustanovljenega Ministrstva za narodno zdravje, odprla pot tudi institucionalizaciji evgenike v državi. Vendar so tovrstni cilji po doslej raziskanih virih dosegli pretežno nizko stopnjo realizacije, še nižjo od samih »pronatalističnih« in splošnih javnozdravstvenih programov. Veliko tako evgeničnih kot tudi pronatalističnih pobud je namreč po »zlatih dvajsetih letih« delno zadušila gospodarska kriza tridesetih let. Kljub drugačnim željam nekaterih slovenskih oziroma jugoslovanskih evgenikov, npr. antropologa Boža Škerlja in pravnika Avgusta Munde, ki so upali celo na uvedbo prisilnih sterilizacij, je bil tako v obdobju med obema vojnama v Kraljevini Jugoslaviji sprejet samo en delno evgenični zakon – zahteva o predporočnem zdravniškem pregledu moških – in še tega so kmalu opustili.

Bolj kot pri uvajanju konkretnih zakonodajnih ukrepov, torej »metod«, s katerimi bi zamejili »razplod manjvrednih ljudi«, so bili zagovorniki evgenike v Jugoslaviji uspešni pri diseminaciji svojih idej. O evgeničnih vprašanjih so razpravljali na kongresih, v okviru »higienskih« razstav, na raznih predavanjih, v tisku, znanje o evgeniki so predvidevali srednješolski in visokošolski učni programi. Natančna analiza teh vsebin, npr. srednješolskih učbenikov in predavanj na konferencah, sicer kaže, da so se bolj kot za drastične negativne evgenične ukrepe različni jugoslovanski zagovorniki tovrstnih teorij, od hrvaškega pionirja socialne medicine Andrija Štamparja do Slovencev bratov Pirc in Antona Breclja, zavzemali

za pozitivne evgenične ukrepe. Tako so se odmikali od strogega »anglosaksonskega modela evgenike«, ki je npr. zagovarjal metodo prisilnih sterilizacij, in se približali »latinskemu modelu evgenike«, ki ima pravzaprav veliko skupnega s pronatalizmom oziroma splošnimi socialno-medicinskimi ukrepi. Tesna prepletenost evgeničnih in preventivnih zdravstvenih, »higieničnih« ukrepov je tudi splošna značilnost srednjeevropskega in jugovzhodnoevropskega tipa evgenike.

Temu, da je bil nekaterim slovenskim, pa tudi hrvaškim avtorjem blizu »latinski model« evgenike, bi lahko dodatno botrovala tudi njihova konfesionalna pripadnost, saj vemo, da so evgeniko »latinskih držav« krojila katoliška načela, še posebno izpostavljena v leta 1930 izdani encikliki *Casti Connubii*. Na zadnjo publikacijo so se tako v razpravah o evgeniki kot v razpravah o rodnostni problematiki pogosto opirali tudi slovenski konservativno usmerjeni pisci.

Splošno oceno, da se je večina slovenskih zagovornikov evgenike izogibala zagovoru radikalnih negativnih evgeničnih metod in bila tako bližje pronatalizmu, zaplete spoznanje, da sta daleč najpomembnejša evgenika med Slovenci sledila povsem drugačnim smernicam. Avgust Munda in Božo Škerlj sta v skladu s svojimi nemškimi in angleškimi vzori v veliki meri zagovarjala »anglosaksonski model« in ga tudi promovirala v prilogi *Evgenika* (1935–1938), ki je bila edina tovrstna publikacija ne samo v Sloveniji, pač pa v celotni državi. Kot urednik *Evgenike* in avtor edine empirične slovenske evgenične raziskave, kot vodja antropološkega oddelka v okviru Higienkega zavoda v Ljubljani, kot predsednik sekcije, ki je Jugoslaviji omogočala trajno članstvo v IFEO (mednarodni evgenični organizaciji), in kot osebni prijatelj številnih svetovno znanih evgenikov je Škerlj zagotovo zasedal posebno mesto med jugoslovanskimi evgeniki. Dalo bi se celo špekulirati, da je bil prav on tista ključna oseba, ki je globalno evgenično srenjo seznanjala z »uspehi« te psevdoznanstvene teorije v Jugoslaviji in ki je obenem evgenične in fizično antropološke ideje iz Srednje Evrope (Nemčije, Avstrije in zlasti Češkoslovaške) prenašala »na Balkan«. Proti zadnjemu poudarku govori sicer spoznanje, da je imel Škerlj malo korespondentov iz drugih predelov kraljevine ali na splošno z Balkana. Obenem so nekateri srbski evgeniki (npr. Stanojević ali Ivanić) tovrstne ideje zagovarjali že pred Škerljem, njihovo videnje evgenike pa je bilo hkrati precej drugačno od videnja slovenskega antropologa. Šele prihodnje komparativne raziskave nam bodo tako ponudile dokončen odgovor o pravilnosti teze glede nakazanega intelektualnega transferja znotraj jugoslovanske države.

Čeprav so evgeniki svojo psevdoznanstveno teorijo in politično prakso vselej gradili na zgledih od drugod, na mednarodnih transferjih, ne gre spregledati, da so jih po navadi

prilagodili tudi svoji specifični narodni identiteti, še zlasti ko so po logiki zrcalne slike sestavljali definicije svojega manjvrednega Drugega. Kdo je bil torej Drugi »slovenske evgenike«? Vsekakor, in to kažejo že besedila iz predvojnega obdobja, so slovenske avtorje skrbeli zlasti alkoholiki. O »pijancih« so pisali kot o najhujših degeneriranih posameznikih, proti katerim se je bilo treba boriti z najbolj rigoroznimi evgeničnimi sredstvi. Podobno kot evgeniki iz ostalih evropskih držav so v skladu z biopolitičnimi interesi države nadalje kot inferiorne in potrebne pregona označevali »neproduktivne člane družbe«, »slaboumne« in »umobolne« posameznike, niso pa tako izrazito in pogosto definicij evgenično »manjvrednega drugega« postavljali vzdolž razredne meje. Slovenci so nasprotno evgenično popolnega človeka prepoznavali prav v zdravem kmetu (ali delavcu?), izvir degeneriranosti pa iskali v krogih »izprijene« buržoazije. Idealizacija kmeta v njihovih tekstih sicer ni bila tako izrazita kot pri drugih narodih Jugovzhodne Evrope.

Podobno kot drugod se je tudi v slovenskem evgeničnem diskurzu promovirala skrajna dihotomija med spoloma. »Normalno žensko« se je tako kot v pronatalističnem diskurzu prepoznavalo v podobi dobre matere. Zlasti Škerljeve empirične raziskave kažejo, da se je njen antipod, »inferiorno žensko«, iskalo v po takratnih standardih pretirano »seksualizirani« ženski ali prostitutki, kar vnovič dokazuje, da je oblastne sile začelo motiti postopno osvobajanje žensk iz spon »dvojne« spolne morale. Kljub temu so se nekatere slovenske »feministke« oprijele evgeničnega diskurza, in sicer zato, ker so v evgenikah prepoznavale zaveznike pri promoviranju drugih ciljev, npr. zdravstvene zaščite materinstva.

Če lahko slovenske evgenike do določene mere obtožimo neke vrste seksizma, pa jih, na podlagi pregledanih virov sodeč, težje obsodimo rasizma. Spet v nasprotju z izvornimi »zgledi« iz tujih držav, zlasti nacistične Nemčije, se slovenske definicije evgenično manjvrednega niso pretirano hranile z rasnimi predsodki. »Slovenskega Drugega« po navadi niso enačili z »rasno ali narodno Drugim«. Predpostavljamo lahko, da so tovrstno držo slovenski avtorji vzpostavili zato, ker so sami morali ustrezati definicijam tistih tujih raziskovalcev, ki so prav »slovansko« raso opredeljevali kot manjvredno. Temo so naslavljali s položaja manjvrednega drugega. V njihovih artikulacijah je bil nacionalni antagonizem sicer prisoten, toda zvečine samo v odnosu do narodov in držav, ki so v »mainstream« evgeniki veljali za »večvredne«. Hkrati lahko predpostavljamo, da je prav agresivnost nacističnih evgenikov, zaznana možnost, da se njihove definicije inferiornega človeka iz političnih in imperialističnih razlogov razširijo na Slovane, posamezne slovenske avtorje odvrnila od tega, da bi se še bolj približali (negativni) evgeniki. Nekateri pisci so evgeniko, kakor je predpostavljaj Božo Škerlj, namreč skorajda enačili z nacizmom.

S primerjavo javnih razprav o splavu na eni in sodnih spisov na drugi strani odkrijemo več različnih in nasprotujočih si plasti realnosti. Če velja, da imamo v polju javnih občil opraviti predvsem s telesom kot diskurzom, nanj se v Foucaultovem smislu lepijo definicije oblasti/znanja, potem podobno velja za splav in rodnostno problematiko. Pomen abortusa, kakor smo videli že v začetnih poglavjih, se spreminja skozi čas in glede na spol, razred, okolje, glede na idejno in politično pripadnost piscev. Različne skupine ga različno vrednotijo. Podvržen je mnogovrstnim kulturnim interpretacijam in (pravnim) regulacijam, ki se, kakor smo videli, še najbolj razlikujejo na črti med tistim, kar smo definirali kot javno, in tistim, kar smo (pragmatično) definirali kot zasebno. Razdelitev je seveda arbitrarna, saj ni možno risati jasnih ločnic med tema dvema sferama. Toda če verjamemo, da smo z analizo sodnih spisov uspeli vsaj delno prodreti do pričevanj žensk, ki so splavile, potem lahko tudi predpostavljamo, da je mogoče s pomočjo njihovih naracij pogled usmeriti prek strogo diskurzivnega telesa, telesa kot mesta discipliniranja, k telesu kot izkušnji in kot mestu upora.

Sicer maloštevilni vpogledi v načine, kako so ženske, vključene v abortivne prakse, gledale na svoje telo, na svojo seksualnost in predvsem na samo dejanje splava, kažejo na diskrepanco z javnim diskurzom, tudi tistim, ki so ga oblikovale »feministke«. Abortus je bil v medijih in v pravu iz obdobja med obema vojnama definiran kot zvečine nedopustno in skoraj vselej kot skrajno nemoralno dejanje. Tudi najbolj odločni zagovorniki njegove delne legalizacije, npr. socialistično in komunistično umerjeni avtorji ter nekatere feministke, med katerimi je v slovenskem prostoru izstopala Angela Vode, v občejugoslovanskem prostoru pa Julka Chlapec Đorđević, so v njem prepoznavali »gnusno« in sporno prakso, sicer dopustno v sili razmer, npr. v socialni stiski, po travmatičnih izkušnjah, kot je posilstvo, če je bilo pričakovati, da bo ženska z nadaljevanjem nosečnosti izgubila življenje ali da bo bodoči otrok bodisi telesno bodisi umsko poškodovan.

Kapilarna razpredenost informativnih mrež, prek katerih je bilo možno priti do izvajalk in izvajalcev abortusov, vztrajnost fenomena javne tajnosti o tovrstnih dejanjih, precejšnja razširjenost prakse in morebitna odsotnost občutka krivde pri samih obtoženkah pa nakazujejo, da kljub javnemu moraliziranju in pravnim sankcijam »mali ljudje« niso pretirano obsojali splava. O različnem pojmovanju abortivnih praks priča že samo besedišče žensk na eni in javni diskurz na drugi strani. Medtem ko so tako zdravniki kot tudi konservativni pisci odločno poudarjali, da nosečnost ni bolezen, so obtožene ženske o »izostanku menstruacije« govorile kot o »nenormalnem stanju«, v nekaterih primerih so se prav konkretno o nosečnosti izražale kot o »bolezni«. Strinjati se je mogoče z raziskovalci in raziskovalkami, ki so v

tovrstnih »ženskih« artikulacijah prepoznavali svojevrsten »Eigensinn«, alternativno znanje, ki še ni bilo popolnoma podvrženo medicinskemu pogledu, pač pa se je opiralo na neko daljšo in starejšo kontinuiteto interpretiranja lastnega telesa in njegovih reprodukcijskih procesov.

Še druge razlike opazimo, ko primerjamo »javne« in »zasebne« opredelitve v zvezi s splavom. Mediji so izrazito poudarjali (zdravstveno) nevarnost splava. Čeprav tudi sodni spisi nesporno govorijo o raznovrstnih zdravstvenih zapletih, slika kljub temu ni bila tako črna, kot jo je predstavljalo časopisje. Podobno velja za profile »mazačk«. Izvajalce in izvajalke abortusov so mediji praviloma prikazovali v skrajno negativni luči. Opisovali so jih kot nekompetentne in skrajno malomarne, a hkrati finančno dobro stoječe prav zaradi dohodkov, ki naj bi jih dobivali s prepovedano obrtjo »odprave plodu«. Ker je bil splav potisnjen v ilegalo, sicer res velja, da so jih v mnogih primerih opravljali ljudje z družbenega obrobja, prevaranti, spolni izprijenci in že skoraj prave kriminalne združbe. Kljub temu posamezne (tuje) študije nakazujejo, da so mnoge izvajalke in izvajalce abortusov pri njihovem delu vodili nesebični motivi, vestnost ali bolj težnja po preživetju kot pretirana dobičkaželjnost.

Medtem ko so si bili različno ideološko usmerjeni pisci iz obdobja med obema vojnama razmeroma enotni v popolnem demoniziranju »mazačk«, pa to ne velja za njihove poglede na profile žensk, ki so prekinile lastno nosečnost. Konservativno in občasno liberalno usmerjeni pisci so pogosto pisali, da so se ženske za regulacijo porodov, ki je bila često možna le v obliki splava, odločale iz želje po udobju, ohranjanju lepote in lagodnem življenju brez otrok. Nekateri so krivili feminizem in moralno dekadenco, toda hkrati tudi gospodarsko stisko. Nasprotno so socialistično usmerjeni avtorji nekako v slogu zgodovinskega materializma zavračali druge razloge, zaradi katerih naj bi se ženske zatekale k splavu, in prvenstveno izpostavljali motiv revščine ter občasno še stigmo nezakonskega materinstva.

Zaradi na več mestih izpostavljene težje izsledljivosti abortusov premožnejših žensk sodni spisi ne osvetljujejo dogajanja v celotni družbi, pač pa le prakse znotraj nižjih plasti prebivalstva. Posledično lahko z njihovo pomočjo rekonstruiramo samo profile manj premožnih nosečnic, predvsem delavk, služkinj itd. Pritisk neugodnih socialnih razmer je vsekakor odločujoče vplival na odločitev o abortusu, težko pa je oceniti, v kolikšni meri se je ta povezoval še z drugimi, v vzorcu nakazanimi dejavniki, npr. z odnosom nezakonskega spolnega partnerja (večina obravnavanih žensk je bila namreč neporočenih), s strahom pred sramoto in stigmo nezakonskega materinstva, ki pa sta se v 20. stoletju s sekularizacijo družbe in pojavom novih družinskih modelov umikala v ozadje, s pritiskom staršev, z neodobravanjem družbeno neenakih razmerij itd. V dveh primerih se omenja celo emancipatorna ideja o ohranjanju ekonomske neodvisnosti. V sodnih spisih namreč izrecno

piše, da sta se dve ženski, ena poročena, druga samska, odločili abortirati zato, ker sta se v primeru rojstva otroka bali izgube svoje (dobro plačane) službe. Seveda na tem mestu težko ocenimo, kako bi ti osebi ravnali, če bi si lahko drugače priskrbeli sredstva za preživetje, npr. če bi jima (lahko) finančno pomagali spolni partnerji ali če bi bili zavarovani s porodniškim dopustom.

Omenjena odsotnost sodnih dokumentov, ki bi razkrivali primere iz višjih družbenih plasti, brani, da bi pretresli v medijih izpostavljeno tezo o soodvisnosti naraščanja števila splavov z uveljavljanjem feminizma. Vendar bi zaradi pretežno pasivne drže, s katero so številna slovenska ženska društva pristopila k rodnostni problematiki, in zaradi njihovega vztrajnega poudarjanja maternalizma težko verjeli, da so ideje, ki so jih širile slovenske »feministke« v obravnavanem obdobju, neposredno vplivale na abortivne prakse Slovenk.

Profili moških, ki so sodelovali pri umetni prekinitvi nosečnosti, so še težje dostopni historični analizi kot profili njihovih nosečih partnerk. O njih javni mediji iz obdobja med obema vojnama pogosto molčijo in poudarjajo zgolj odgovornost žensk. Ali pa jih nasprotno upodabljajo kot brezvestne zapeljivalce, njihove ljubimke pa kot naivne in pasivne žrtve, zavedene z obljubami na poroko. V resnici so se spolni partnerji odzivali nekoliko bolj raznovrstno. Tako pregledani sodni viri kot tudi nekatere historične študije kažejo, da so se v abortivne prakse vključevali bodisi z namenom, da svojim ljubimkam zgolj solidarno pomagajo, bodisi da jih v umetno prekinitve nosečnosti zavedejo ali celo prisilijo. V slovenskih kazenskih spisih odkrijemo dokaj številne primere tovrstnega skrajnega nasilja. Odločnost, s katero so nekateri moški poskušali noseče partnerke prisiliti, da splavijo, morda odpira novo perspektivo na razumevanje preteklih nezakonskih spolnih razmerij in nezakonskega starševstva. So se samski moški res s tako lahkoto izognili odgovornostim očetovstva, glede na to, da so se s tako vnemo trudili preprečiti rojstvo otroka?

Še zadnje večje neskladje med javnim prikazovanjem rodnostne problematike in zasebnimi abortivnimi praksami lahko opazimo pri samem razumevanju razsežnosti pojava. Statistika nakazuje, da je na Slovenskem v dvajsetih in tridesetih letih število umetnih splavov naraščalo. Kljub temu pa ne gre spregledati, da v sodnih spisih skozi celotno obravnavano obdobje močno prevladujejo primeri abortusov samskih žensk. Po demografskem prehodu, v času skokovitega naraščanja »tajnih splavov«, bi, kakor so pokazale tuje študije, moralo veljati obratno razmerje, torej presežek primerov abortusov poročenih žensk. Na podlagi tega je mogoče sklepati, da v obdobju med obema vojnama na Slovenskem pojav »tajnih splavov« še zdaleč ni dosegel tako ogromnih razsežnosti kot v nekaterih drugih zahodnoevropskih državah. To se navsezadnje ujema s podatki o stopnji takratne urbanizacije na Slovenskem in

nataliteti, ki tudi še ni tako drastično padla. V Nemčiji je denimo v letih 1926–1930 znašala 18,4 promila, na slovenskem ozemlju, vključenem v Kraljevino SHS, pa v letih 1925–1929 28 promilov. Razmeroma predmoderno podobo »tajnih splavov« na Slovenskem potrjujejo tudi drugi indici, razvidni iz vzorca, npr. načini prenašanja znanja in opisi uporabljenih abortivnih tehnik, ki so bili še močno vpeti v tradicijo ruralnega ali vsaj polruralnega okolja.

Nasproti zgoraj navedenim indicem o dejanski razširjenosti pojava stoji poročanje v časopisju, ki je stanje občasno prikazovalo kot tako alarmantno, da ga je celo označevalo z izrazom »bela kuga«. Ta pretirani odziv lahko razumemo le, če upoštevamo simbolni naboj, ki ga je nosilo samo dejanje umetnega splava za predstavnike oblasti, če ga dojamemo v vsej njegovi subverzivnosti v gosti mreži biopolitičnih silnic. Ne samo da je z umetno prekinitvijo nosečnosti žensko telo prevzemalo pozicijo upora, v pojavu »bele kuge« so mnogi prepoznavali simptome mnogo širših družbenih sprememb, rušenje družbenega in družinskega reda, vso grozo negotove prihodnosti v hitrem tempu tistega modernega sloga življenja, ki v slovenskem prostoru v obdobju med obema vojnama še ni bil v polni meri prisoten, je pa že začel glasno trkati na vrata.

VIRI IN LITERATURA:

LITERATURA:

- Accampo, A. Elinor, »The gendered nature of contraception in France, Neo-Malthusianism, 1900-1920,« *Journal of interdisciplinary history* 34(1eto 2003): 235-262.
- Accati, Luisa, *Pošast in lepota : oče in mati v katoliški vzgoji čustev* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2001).
- Adams, Mark B., *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia* (New York: Oxford University Press, 1990).
- Albury, M, Rebecca, *The Politics of Reproduction: Beyond the Slogans* (Sydney: Allen & Unwin: 1999).
- Allen Taylor, Ann, *Feminism and motherhood in Western Europe, 1890-1970. The maternal dilemma* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).
- Amon, Smilja, *Tisk in politika v Jugoslaviji (1918-1941)* (Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1996), 200-201.
- Anderson, Harriet, *Utopian Feminism: Women's Movements in Fin-de-Siècle Vienna* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1992).
- Arnot, L. Margaret and Osborne, Cornelia, ur., *Gender and crime in modern Europe* (London: UCL Press, 1999).
- Bahovec, Eva, ur. Abortus - pravica do izbire?!: pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki (Ljubljana: Skupina "Ženske za politiko", 1991).
- Batagelj, Borut, »Škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!': Božo Škerlj, antropometrija in ženski šport v 30-ih letih 20. Stoletja,« *Zgodovinski časopis* 62, 1/2 (2008): 177-185.
- Bakic-Hayden, Milica, »Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia,« *Slavic Review* 54, št. 4 (1995): 917-931.
- Baloutzova, Svetla, *Demography and Nation: Social Legislation and Population Policy in Bulgaria, 1918-1944* (Budapest: CEU Press, 2010).
- Bashford, Alison, »Internationalism, Cosmopolitanism, and Eugenics,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 154-172. Je ok?
- Beauvoir, de Simone, *Drugi spol* (Ljubljana: Krtina, 2013).
- Bebel, August, *Ženska in socializem* (Ljubljana : Cankarjeva založba, 1960).
- Bello, Di Giulia in Meringolo, Patrizia, *Il rifiuto della maternità: l'infanticidio in Italia dall'Ottocento ai giorni nostri* (Pisa: ETS, 1997).
- Bögel-Dodič, Metka, »Profesor dr. Božo Škerlj,« v *Antropološki zvezki* 4, ur. Tomazo-Ravnik, Tatjana (Ljubljana; društvo antropologov Slovenije, 1997), 9-13.
- Borisov, Peter, *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja* (Ljubljana: SAZU (MT), 1995).
- Brooke, Stephen, »A New World for Women? Abortion Law Reform in Britain during the 1930 s,« *American Historical Review* 106, št. 2 (april 2001): 431-459.
- Bucur, Maria, *Eugenics and Modernization in Interwar Romania* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002).
- Budna Kodič, Nataša, »(Slovensko) splošno žensko društvo,« v *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003), 74-97,
- Buerkle, C. Wesley, »From Women's Liberation to Their Obligation: The Tensions Between Sexuality and Maternity in Early Birth Control Rhetoric,« *Women and Language* 31, št. 1 (2008): 27-34.
- Bland, Lucy in A. Hall, Lesley, »Eugenics in Britain: the view from the metropole,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 213-227,
- Bras, Le, Hervé, *Kri in gruda, pregled teorij migracij v XX. Stoletju* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2003).
- Brenko, Aida, »Bijela kuga,« *Etnološka istraživanja* 1, št. 11 (2006): 51-64.
- Brown, Peter, *Telo in družba. Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu*, (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2007)
- Carlson, Elof Axel, *The Unfit: The History of a Bad Idea* (New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 2001).
- Cassata, Francesco, *Molti, sani e forti, L'eugenetica in Italia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2006).
- Cassata, Francesco, *Building the New Man. Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy* (Budapest-New York: CEU PRESS, 2011).

- Cergol, Ana, »Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij,« (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 2008).
- Cergol, Ana, »Evgenika na Slovenskem v perspektivi spola,« *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije* 63, št. 3/4 (2009): 408-425.
- Cergol Paradiž, Ana, »V oteči deci je zaloga za našo močno in silno državo« – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji, v *Zgodovina otroštva*, uredili Aida Škoro Babič in drugi (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 266–277.
- Cook, Hera, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2004).
- Cook, J.Rebecca in Dickens M. Bernard, »Abortion law in Commonwealth countries«, *International Digest of Health Legislations* 30, 3 (1979), 395–502.
- Černigoj, Meta, »Kupida je spoznala, preden je srečala matičarja,« Slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva,« *Zgodovina za vse* 16 št. 2 (2009): 96-117.
- David, P. Henry, »Abortion in Europe, 1920–91: A Public Health Perspective«, *Studies in Family Planning* 23, št. 1 (1992): 1–22.
- Dienel, Christiane, »Das 20. Jahrhundert (I). Frauenbewegung, Klassenjustiz und das Recht auf Selbstbestimmung der Frau«, v: *Geschichte der Abtreibung: von der Antike bis zur Gegenwart*, ur. Robert Jütte (München: C.H. Beck Verlag, 1993), 140–168.
- Dixon-Mueller, Ruth, *Population policy and women's right's, Transforming Reproductive Choice* (Westport, Connecticut, London: PRAEGER, 1993);
- Dobaja, Dunja, »Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1939 na območju Dravske banovine«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 7–26;
- Dobaja, Dunja, »Položaj žensk in otrok v programih političnih strank v Sloveniji v letih 1918-1929,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 2 (2012), 97-112.
- Donohue, A.m George, »Leading population theories since Malthus,« *AKD Quarterly* 20, št. 3/4 (May 1950), 12-18;
- Dugac, Željko; Marton, Ingrid, »Kada žena ženi pomogne-naudi: Sankcioniranje ilegalnih pobačaja između 1920-tih i 1940-tih godina,« v *Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest*, ur. Suzana Miljan (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Biblioteka Dies historiae, 2009), 107–114.
- Barbara Doubek, »Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich« (doktorska disertacija, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, Dunaj, 1997).
- Drnovšek, Darinka, »Alojzija Štebi: borka za pravice žensk in mladine,« v *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kolarič in Aleksandra Serše (Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2003), 188-209.
- Dugac, Željko, »Like Yeast in Fermentation. Public Health in Interwar Yugoslavia,« v *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, ur. Christian Promitzer, Sevasti Trubeta and Marius Turda (Budapest, New York: CEU Press, 2011), 193-232.
- Đurin, Sanja, »Change of intimacy - change of society : politics of sexuality in Croatia (doktorska disertacija. ISH, 2010).
- Duby, Georges in Perrot, Michelle, *Storia delle donne. Il Novecento*, (Roma, Bari: Laterza, 2001), 307-351.
- Emmert, A., Thomas, »Ženski pokret: The feminist Movement in Serbia in the 1920s,« v *Gender politics in the Western Balkans, women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states*. ur. Sabina P. Ramet (University Park: Pennsylvania State University Press, 1999), 33-50.
- E. Munro, Vanessa, »On Power and Domination. Feminism and the final Foucault,« *European Journal of Political Theory* 2 (2003): 79-99.
- Ewen, Mc, Britta Isabelle, »Viennese sexual knowledge as science and social reform movement« (doktorska disertacija, University of California, 2003).
- Ferenc, Tone, »Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 34, št. 2 (1994): 231-244.
- Ferenc, Tone, »Nacistična "evtanazija" v Sloveniji leta 1941,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 15/16, št. 1/2 (1978).
- Foucault, Michel, *Zgodovina seksualnosti, Volja do znanja* (Ljubljana: Škuc, 2000).
- Foucault, Michel, *Vednost-oblast-subjekt* (Krtina, Ljubljana 2008).
- Foucault, Michel, *Zgodovina seksualnosti* (Ljubljana: ŠKUC, 2010).
- Michel Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora* (Ljubljana: Krtina, 2004).
- Galeotti, Giulia, *Storia dell'aborto* (Il Mulino (e-book), 2003).
- Galton, David J., »Greek Theories on Eugenics,« *Journal of Medical Ethics* 24, št. 4 (Aug., 1998): 263-267

- Gissi, Alessandra, »Parteiras e controle da natalidade na europa do século xx,« *Gênero* 6, št. 1, 2. (2005):11-41.
- Gissi, Alessandra, »Voci che corrono. Levatrici, procurato aborto e confino di polizia nell'Italia fascista,« *Quaderni storici* 41, št.1 (2006): 133-150.
- Godina, Maja, *Iz mariborskih predmestij: o življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941* (Maribor: Obzorja, 1992).
- Goldstein, Eric L. , »The Unstable Other: Locating the Jew in Progressive-Era American Racial Discourse,« *American Jewish History* 89, št. 4 (December 2001): 383-409.
- Gordon, Linda, *The moral property of women, a history of birth control politics in America* (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007).
- Grossmann, Atina, *Reforming sex: the German movement for birth control and abortion reform, 1920-1950* (New York, Oxford : Oxford University Press, 1995)
- Griffin, Roger, »Bio-nomic Man (and Woman): Fantasies of Anthropological Revolution as a Reaction to Modernity's Nomic Crisis,« v *Crafting Humans: from genesis to eugenics and beyond*, ur. Marius Turda (Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013): 71-88.
- Gruber, Helmut, »The "New Woman" Realities and Illusions of Gender Equality in Red Vienna,« v *Women and Socialism, Socialism and Women: Europe between the Two World War*, ur. Helmut Gruber in Pamela Graves (New York: Berghahn Books, 1998), 56-94.
- Hawlina, Herbert, »Franc Derganc,« v *Enciklopedija Slovenije* (zv. 2), ur. Marjan Javornik in dr. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988), 330.
- Heinsohn, Gunnar in Steiger, Otto, *Uničenje modrih žensk: prispevki k teoriji in zgodovini prebivalstva in otroštva* (Ljubljana: Študentovska organizacija Univerze, 1993);
- Herzog, Dagmar, *Sexuality in Europe, A Twentieth-Century History* (New York: Cambridge University Press, 2011).
- Himes, E., Norman, »The place of John Stuart Mill and of Robert Owen in the history of english Neo-Malthusianism,« *Quarterly Journal of Economics* 42, št. 4(Aug 1928), 627-640;
- Hodgson, Dennis; Cotts Watkins, Susan, »Feminists and Neo-Malthusians: Past and Present Alliances,« *Population and development review* 23, št.3 (september, 1997): 469-523
- Ireni-Saban, Liza, »From 'race hygiene' to 'national-productivist hygiene',« *Journal of Political Ideologies* 16, št. 2 (June 2011): 169–193.
- Javornik (ed.) et al., *Enciklopedija Slovenije*, vol. 2 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988), 330.
- Jensen, Han,s »The Development of T.R. Malthus's Institutional Approach to the Cure of Poverty: From Punishment of the Poor to Investment in their Human Capital,« *Review of Social Economy* 57, št. 4 (leto 1999), 450-465.
- Jeraj, Mateja, »Minka Govekar, 'Duša' Splošnega ženskega društva,« v *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Seršei (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003), 144-154.
- Jezernik, Božidar, »Antropolog, ki je ljudem meril galve«, v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 54-55.
- Jurić-Pahor, Marija, *Narod, identiteta, spol* (Trst, Gorica, ZTT = EST, Grafica Goriziana, 2000).
- Jütte, Robert, ur., *Geschichte der Abtreibung: von der Antike bis zur Gegenwart* (München: C.H. Beck Verlag, 1993).
- Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941* (Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978).
- Kline, Wendy, *Building a Better Race: Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom* (Berkeley: University of California Press, 2002).
- Knežević Hočevar, Duška, »Božo Škerlj, Slovene Anthropologist: Dilemmas and Controversies of an Early Professional Career,« v *Antropološki zvezki* 4, ur. Tatjana Tomazo-Ravnik (Ljubljana: Društvo antropologov Slovenije): 25-34.
- Knoppers, Bartha Maria; Brault, Isabel; Sloss, Elizabeth, »Abortion Law in Francophone Countries«, *The American Journal of Comparative Law* 38, št. 4 (1990): 889–922.
- Peter Kobe, »Avgust Munda,« v *Enciklopedija Slovenije* (zv. 7), ur. Marjan Javornik in dr. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993), 236.
- Koren, Evald, »Govekar, Zola in V krvi,« *Slavistična revija* 21, št. 3 (1973): 281-321.
- Košir, Matevž, »Sabat v čarovniških procesih – evropski fenomen na Slovenskem od 16. do 18. stoletja«, v *Historični seminar II. [Glasovi]*, ur. Oto Luthar in Vojislav Likar (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1997), 123-142.

- Kozič, Alenka, »Detomor pred sodišči v Poitiersu, Trstu in Gorici 1860–1865« (diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011).
- Krašovec, Antonija, »30-letnica ustanovitve "Zveze Delavskih žena in deklet",« *Naša žena* 14 (1954): 293-294.
- Kreft, Bratko, *Življenje za človeka, portret dr. Jožeta Potrča* (Maribor: Založba Obzorja, 1970).
- Kregar, Tone, »Abortus od antike do danes«, *Zgodovina za vse* 1, št. 2 (1994): 92-97.
- Kyovsky, Rudi, »Maltuzianizem slovenskega meščanstva ob začetku delavskega gibanja pri nas,« *Socialistična misel* 2 (1954): 764-776.
- Kuhar, Martin in Fatović-Ferenčič, Stella, »Prostitutes and criminals: beginnings of eugenics in Croatia in the works of Fran Gundrum from Oriovac (1856-1919),« *Croatian Medical Journal* 53 (2012): 185-97.
- Angus McLaren, »Birth control and abortion in Canada, 1870-1920,« *The Canadian historical review* 59, št. 3 (1978): 319-340.
- Laren, Mc Angus, Contraception and its discontents: Sigmund Freud and birth control, *Journal of Social History* 12, št. 4 (1979): 513-529.
- Laren, Mc, Angus, *History of Contraception: From Antiquity to the Present Day (Family, Sexuality & Social Relations in Past Times)* (Oxford: Basil Blackwell, 1992).
- Laren, Mc, Angus, »Illegal operations: women, doctors, and abortion, 1886-1939,« *Journal of social history* 26, št. 4 (Summer 1993): 797-816.
- Leskošek, Vesna, *Zavrtnjena tradicija : ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940* (Ljubljana : Založba / *cf, 2002).
- Lazarevič, Žarko, »Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovenci v tridesetih letih,« v *Slovenska trideseta leta*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič (Ljubljana: Slovenska matica, 1997), 33-43.
- Lazarevič, Žarko, »Na poti v moderno v vmesnih časih,« v *1918-1941*, ur. Marko Štepec (Muzej novejšje zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 24-33.
- Langer, L., William, »The Origins of the Birth Control Movement in England in the Early Nineteenth Century,« *Journal of Interdisciplinary History* 4 (leto 1975): 669-686.
- Macnicol, John, »Welfare, wages and the family: child endowment in comparative perspective, 1900–50,« in *In the Name of the Child: Health and Welfare, 1880-1940*, ur. Roger Cooter (Routledge, 1992), 244-276.
- Malović, Ilija, »Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930ih godina XX veka,« *Sociologija* 50, 1 (2008): 79-96.
- Marhold, Barbara, »Ema Deisinger in slovenska pedagogika med obema vojnama« (diplomska naloga, Univerza v Mariboru, 2008).
- Marinč, Miha, »Enakopravnost spolov v ženskih revijah na Slovenskem v obdobju med obema vojnama,« (diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2010).
- Marx, Karl, *Kapital: kritika politične ekonomije* (Ljubljana: Sophia, zavod za založniško dejavnost, 2012).
- Melik, Jelka, *Kazensko sodstvo na Slovenskem: 1919-1929: s posebnim ozirom na arhivsko gradivo Deželnega sodišča v Ljubljani* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994).
- Melik, Jelka, »Arhivi in kazenska sodišča,« *Arhivi* 12, št. 1-2 (1999): 82.
- Melik, Jelka, *V imenu Njegovega Veličanstva Kralja* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000).
- Melik, Živa, »Slava Kristan Lunaček (1898-1978, Zdravnica, začetnica šolske medicine), *Pozabljena polovica* (Ljubljana: Založba Tuma, 2007), 335-337.
- Micklewright, F. H. Amphlett, »The Rise and Decline of English Neo-Malthusianism,« *Population Studies* 15, št. 1 (1961), 32-51.
- Mihurko Poniž, Katja, »Materinstvo kot umetnostni motiv in njegova upodobitev v povesti Samorastniki,« *Jezik in slovstvo* 46, št. 1-2 (2000), 5-17.
- Mihurko Poniž, Katja, »Odkar dobivam Ženski svet ne poznam več malodušnosti,« *Zgodovina za vse* 16, št. 2 (2009): 60: 118-132.
- Mihurko Poniž, Katja, *Evine hčere : konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848-1902*, Nova Gorica: Univerza, 2009.
- Milharčič-Hladnik, Mirjam, »Značaj in usoda,« v *Značaj in Usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999, 284-286.
- Mills, Sara, *Michel Foucault* (Routledge: London, 2003).
- Mizrachi, Elizabet »Eugenics and the Welfare State in Sweden: The Politics of Social Margins and the Idea of a Productive Society,« *Journal of Contemporary History* 39, št. 3 (2004): 333–352.
- Moder, Janko, *Dr. Valentin Meršol in slovenski veliki teden* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2005).
- Mohr, C., James, *Abortion in America: The Origins and Evolution of National Policy* (USA: Oxford University Press, 1979).

- Mosse, George L., *Nacionalizem in seksualnost. Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi* (Ljubljana, založba Cf, 2005).
- Mottier, Veronique, »Eugenics and the state: Policy-Making in Comparative Perspective,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 134-153.
- Muršič, Rajko, »V senci prednikov: prezrta zapuščina Nika Zupaniča,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 7-20.
- Nečak, Dušan in Repe, Božo, *Oris sodobne obče in slovenske zgodovine: učbenik za študente 4. letnika*. (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2003).
- Nedoh, Martin, »Nezakonsko materinstvo,« (seminarska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011).
- Neyer, Gerda, »Die Entwicklung des Mutterschutzes in Deutschland, Österreich und der Schweiz von 1877 bis 1945,« v *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, ur. Ute Gerhard, (München: Beck, 1997), 744-758.
- Oset, Željko, »Recepcija evolucijske teorije in enciklike Quanta Cura,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): str. 11. 7-20.
- Panu, Mihnea, »Governing 'others', The (m)other subject in the US family planning discourses,« *Journal of Language and Politics* 9 (2010): 260-280
- Passerini, Luisa, *Torino operaia e fascismo* (Bari: Laterza, 1984), 221.
- Palmowski, Jan, »Between Conformity and *Eigen-Sinn*: New Approaches to GDR History,« *German History* 20, št. 4 (2003), 494-502.
- Pavlin, Tomaž, »State, Gymnast society and national idea: case study of national example,« v *Šport, narod, nacionalizem. Zbornik referatom VIII. ISHPES seminarja in Mednarodne družboslovne konference o športu*, ur. Tomaž Pavlin (Ljubljana: Fakulteta za šport, 2006).
- Perovšek, Jurij, »Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918-1929,« v *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929)*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 5-20.
- Perovšek, Jurij, »Temeljne značilnosti političnega in kulturnega življenja Slovencev v prvi Jugoslaviji,« v *1918-1941*, ur. Marko Štepec (Muzej novejša zgodovine Slovenije: Ljubljana, 2011), 14-23.
- Petrović, Vladimir, »Od borbe protiv bolesti do borbe za očuvanje rase: biopolitička dimenzija (ne)dovršene modernizacije srpskog i jugoslovanskog društva,« *Istorija XX. veka: časopis instituta za savremenu istorju* 26, št. 2 (2008): 466-488.
- Petrović, Jelena, »Rod i žensko autorstvo u književnoj kulturi i javnim diskursima u Jugoslaviji između dva svetska rata,« (doktorska disertacija, ISH, 2009).
- Polajnar, Janez, »Vpliv alkohola in degeneracija naroda med obema svetovnima vojnama,« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 15, št. 2 (2008): 109-119.
- Polajnar, Janez, *'Pfuj! To je gerdo!': k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2008)
- Polšak, Darko »Ameriška eugenika,« *Prolegomena - Časopis za filozofiju* 1, št. 2, (2002): 163-186.
- Pick, Daniel, *Faces of degeneration: a european disorder, c. 1848-1918* (New York: Cambridge University Press, 1996).
- Porter, Dorothy, *Health, civilization, and the state: a history of public health from ancient to modern times* (New York: Routledge, 1999).
- Promitzer, Cristian, »Niko Zupanič in vprašanje jugoslovanstva; med politiko in antropologijo (1901-1941),« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 1 (2001): 12-27.
- Promitzer, Christian, »Antropolog in znanstveni razizem- korespondenca Nika Zupaniča med dvema svetovnima vojnama,« v *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor: spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*, ur. Rajko Muršič, Mihaela Hudelja (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 103-113.
- Promitzer, Christian; Trubeta Sevasti; Turda, Marius, ur., *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. (Budapest, New York: CEU Press, 2011).
- Quine Maria Sophia, *Population Politics in Twentieth Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies* (London: Routledge, 1996).
- Reagan, J. Leslie, *When Abortion Was A Crime. Women, Medicine, And Law In The United States, 1867-1973*, (Los Angeles, Oxford, Berkeley: University Of California Press, 1997).
- Radford Ruether, Rosemary, »Women, Reproductive Rights and the Catholic Church,« *Feminist Theology* 16 (2008): 184 – 193.

- Ratej, Mateja, »Dr. Jakob Hodžar - poslanec slovenske ljudske stranke v Narodni skupščini v letih 1925-1929. Prispevki za novejšo zgodovino 52, št. 1 (2012): 53-66.
- Richards, Martin, »Perfecting people: selective breeding at the Oneida Community (1869-1879) and the Eugenics Movement,« *New Genetics & Society* 23, št. 1 (Apr. 2004): 47-71.
- Riddle, M. John, *Eve's herbs: a history of contraception and abortion in the West* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1997).
- Roll Hansen, Nills, »Eugenics and the science of genetics,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 80-97.
- Rosa De, Diana, *Il baule di Giovanna: storie di abbandoni e infanticidi* (Palermo: Sellerio editore, 1995).
- Rosental, Paul-André, »Eugenics and Social Security in France before and after the Vichy Regime,« *Journal of Modern European History (Eugenics after 1945)* 10, št. 4 (2012), 540-561.
- Roucloux, Joël, »Can democracy survive the disgust of man for man? From social darwinism to eugenics?,« *Diogenes* 49/3, št. 195 (2002): 47-50.
- Rožman, Irena, Reproduktivne zaznave (rokopis).
- Rožman, Irena, »Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2001).
- Rožman, Irena, *Peč se je podrla: kultura rojstva na slovenskem podežlju v 20. stoletju* (Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004).
- Rožman, Irena, »Eugénisme et croyances populaires: le dépistages des infirmités dans le passé,« *Ethnologie française* 42, 2 (2012): 301-312.
- Rožman, Irena, »Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. Stoletju,« v *Zgodovina otroštva*, ur. Aida Škoro Babič in drugi (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 401-402.
- Rožman, Sara, »Reproduktivne pravice žensk in širjenje polja avtonomije na primeru Slovenije : doktorska disertacija« (doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011.)
- Rožman, Sara, »Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji,« *Ars & Humanitas* 3, št. 1/2 (2009): 301-325.
- Ruggiero, Kristin, »Honor, Maternity, and the Disciplining of Women: Infanticide in Late Nineteenth-Century Buenos Aires,« *The Hispanic American Historical Review* 72, št. 3 (avgust 1992): 353-373.
- Santow, Gigi, »Coitus interruptus and the control of natural fertility,« *Population Studies* 49 (1995): 19-43.
- Sawicki, Jana, *Disciplining Foucault: feminism, power, and the body* (New York, London: Routledge, 1991).
- Sedeljšak, Mirjam, »Pravni položaj žensk v civilnopravnem kontekstu med habsburško monarhijo in Kraljevino Jugoslavijo : diplomsko delo,« (diplomska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011).
- Sedlaček, Janja, »Regionalne razlike v Dravski banovini,« v *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, ur. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 79-111.
- Lučovnik, Hinko, »Avgust Munda,« *Zbornik znanstvenih razprav* 29 (1959): 19-20.
- Selišnik, Irena, »Med kritiko in proslavo: zgodovinsko spreminjanje praznovanja žensk,« *Borec* 61, št. 657/661 (2009): 236-251.
- Schoen, Johanna, *Choice and Coercion, Birth Control, Sterilization and Abortion in Public health and Welfare* (North Carolina: The University of North Carolina press, 2005).
- Smolej, Tone, »Govekarjeva afirmacija Ėmila Zolaja,« *Slavistična revija* 52, št. 3 (julij-september 2004): 295-311.
- Schmuhl, Hans-Walter, *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics, 1927-1945* (Göttingen: Wallstein verlag, 2003).
- Schulte, Regina, *The Village in Court: Arson, Infanticide, and Poaching in the Court Records of Upper Bavaria, 1848-1910* (New York: Cambridge University Press, 1994).
- Sedmak, Mateja, »The abortion policy historical background: a comparative analysis between Slovenia and Republic of Ireland. magistrska naloga, Univerza v Ljubljani, 1997).
- Simons, Jon, »Foucault's moher,« v *Feminist interpretations of Michel Foucault*, ur. Susan J. Hekman (Pennsylvania State University Press, 1996), 179-211.
- Skerk, Niyala, »Ženska in zločin, krivka ali žrtev? : o kriminalni zgodovini žensk v 2. polovici 19. stoletja (na podlagi analize sodnega dogajanja na Deželnem sodišču v Trstu v letih 1866-1871)« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2012).
- Slatkin, Wendy, Maternity and sexuality in the 1890s, *Woman's art Juornal* 1, št. 1 (pomlad-poletje 1980): 13-19.

- Slekovec, Dagmar, »Ob 100-letnici rojstva dr. Boža Škerlja,« *Drevesa, slovensko rodoslovno društvo* 11, št. 2-4 (december 2004): 65-67.
- Solinger, Rickie, *The Abortionist: A Woman Against the Law* (University of California Press).
- Stone, Dan, »Race in British eugenics,« *European History Quarterly* 31, št. 3 (2001): 397-424.
- Studen, Andrej, »Tudi če so trezni, niso angeli, pijani pa so zverine: problem alkoholizma in recepcija teorije progresivne degeneracije na Slovenskem konec 19. in na začetku 20. Stoletja,« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 15, št. 2 (2008): 90-108.
- Studen, Andrej, *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009).
- Selišnik, Irena, *Prihod žensk na oder slovenske politike* (Ljubljana : Sophia, 2008).
- Stankov, P. Ljiljana, »Vaspitna uloga ustanova za zaštitu dece i omladine u Srbiji (1919–1941)«, (doktorska disertacija, Univerza v Beogradu, 2011).
- Stele, Tina, »Rojevanje otrok v ljubljanski porodnišnici od velikonočnega potresa dalje« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2013).
- Šimůnek, Michal »Eugenics, Social Genetics and Racial Hygiene: Plans for the Regulation of Human Heredity in the Czech Lands, 1900–1925,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest and New York: CEU, 2007), 145-166.
- Šircelj, Milivoja *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006).
- Tanner, Jakob, »Eugenics before 1945,« *Journal of Modern European History (Eugenics after 1945)* 10, št. 4, (2012): 458-479.
- Taylor Allen, Ann, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970: The Maternal Dilemma*. (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 89-90.
- *The Columbia Encyclopedia*, Sixth Edition (New York: Columbia University Press, 2003), 28413.
- Testen, Petra, Kaj pa ti počenjaš, ljuba mi ženica? ... Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost." *Zgodovina v Zgodovina otroštva*, ur. uredili Aida Škoro Babić in drugi (Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012), 358-371.
- Tomasevich, Jozo, *War and revolution in Yugoslavia, 1941-1945, occupation and collaboration* (California, Stanford: Stanford University press, 2001).
- Turda, Marius in Weindling, J. Paul, ur., *Blood and homeland. Eugenics and racial nationalism in central and Southeast Europe, 1900-1940* (Budimpešta, New York: CEU Press, 2007).
- Turda, Marius, *Modernism and Eugenics* (London: Palgrave Macmillan, 2010).
- Turda, Marius, »Race, Science and Eugenics in the Twentieth Century,« v *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*, ur. Alison Bashford in Philippa Levine (Oxford: Oxford University Press, 2010), 98-127.
- Osborne, Cornelia, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties* (London: Macmillan, 1992).
- Osborne, Cornelia, *Cultures of abortion in Weimar Germany* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2007).
- Valenčič, Vlado, »O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma,« *Zgodovinski časopis* 22, št. 3-4 (1968): 225-260.
- Verginella, Marta, »Družina v Dolini pri Trstu v 19. Stoletju,« *Zgodovinski časopis* 44, št. 2 (1990): 171-197.
- Verginella, Marta, »Ginzburgova partija šaha,« v Carlo Ginzburg, *Sir in črvi : svet nekega mlinarja iz 16. Stoletja* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010): 237-255.
- Verginella, Marta, *Ženska obrobja. Vpis žensk v zgodovino Slovencev* (Ljubljana: DELTA, 1996).
- Verginella, Marta; Igor Pribac, »Brownova zgodovinska freska,« v Peter Brown, *Telo in družba. Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2007), 633-646.
- Verginella, Marta, »Štebi, Alojzija (Lojzka) (1883-1956)« v *A biographical dictionary of women's movements and feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe : 19th and 20th centuries*, ur. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova in Anna Loutfi (Budimpešta, New York : CEU Press, 2006), 530-533.
- Vidovič-Miklavčič, Ana, »Zveza delavskih žen in deklet,« v *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje, 30. september - 2. oktober 2004*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 185-188.
- Vigarello, Georges, *Il sano e il malato. Storia della cura del corpo dal Medioevo a oggi*. (Venezia: Marsilio editori, 1996);
- Vode, Angela, *Spol in upor, Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1998).
- Vode, Angela, *Značaj in usoda, Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga* (Ljubljana: Krtina, 1999).

- Angela Vode, *Spomin in pozaba, Zbrana dela Angele Vode, III. Knjiga* (Ljubljana : Krtina, 2000).
- Vodopivec, Peter, »Kako so ženske na Slovenskem v 19. Stoletju stopale v javno življenje. Prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostor (1848-1900),« *Zgodovina za vse* 1, št. 2 (1994), 30-40.
- Vodopivec, Peter, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. Stoletju* (Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006).
- Vrečer, Nesa, »Literarno ustvarjanje Slovenk pred in med prvo svetovno vojno,« (seminarska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2013).
- Weeks, Jeffrey, *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800* (New York, Longman Group: LTD, 1989).
- Weindling, Paul, »The 'Sonderweg' of German Eugenics: Nationalism and Scientific Internationalism,« *The British Journal for the History of Science* 22, št. 3 (1989), 321-333.
- Weindling, J. Paul, »International eugenics: Swedish Sterilization in Context,« *Scandinavian Journal of History* 24, št. 2 (1999): 179-197.
- Weindling, Paul »Julian huxley and the Continuity of Eugenics in Twentieth-century Britain,« *Journal of Modern European History (Eugenics after 1945)* 10, št. 4 (2012): 480-499.
- Yeomans, Rory, »Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia,« v *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900-1945*, ur. Marius Turda in Paul J. Weindling (Budapest and New York: CEU, 2007), 83-122.
- Yuval-Davis, Nira, *Spol in nacija* (Ljubljana: Sophia, 2009).
- Zihler, Slavko; Zdenka Čebašek-Travnik; Zvonka Zupanič-Slavec, »The Extermination of Psychiatric Patients in Occupied Slovenia in 1941,« *International Journal of Mental Health* 36, št. 1 (2007): 99-104.
- Zweiniger-Bargielowska, Ina, *Managing the Body: Beauty, Health, and Fitness in Britain, 1880-1939* (Oxford: Oxford University Press, 2011).
- Zalar, Vita, »Meščanska dobrodelna dejavnost pred in med prvo svetovno vojno na področju skrbi za otroke in mladino s poudarkom na participaciji žensk« (seminarska naloga, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2013).
- Zalokar, Jurij, *Potovanje skozi čas: iz preteklosti v prihodnost z rodbinama Kos in Zalokar : biografije in zgodovina* (Radovljica: Didakta, 2004).
- Zupan, Matic, »Z roba kriminologije : Foucault,« *Varstvoslovje* 10, št. 1 (2008): 72-87.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Bela kuga - tuberkuloza in zgodovinski pogled na stoletni zdravstveni boj proti njej v svetu in na Golniku, program za medicinske sestre in zdravstvene tehnike / 4. golniški simpozij, Golnik, Brdo pri Kranju, 14.-15. Oktober 2005.* (Golnik: Bolnišnica, Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo, 2005)
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891-1967)* (Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2005).
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc* (Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije; Inštitut za varovanje zdravja RS, 2007) .
- Zwitner, Fran, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dn.* Ljubljana: Znanstveno društvo (Ljubljani: Učiteljska tiskarna, 1936).
- Žnidaršič, Ž. Sabina, »Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko,« *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 57-63.
- Žnidaršič, Ž. Sabina, *Ora et labora- in moči, ženska! Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880-1910* (Ljubljana: založba *cf, 2000).
- Žnidaršič-Žagar, Sabina, »Biološki samomor naroda,« v *Spol: Ž.*, ur. Lenca Bogovič in Zoja Skušek (Ljubljana: KUD France Prešeren, Institutum Studiorum Humanitatis - ISH, 1996), 146-162.
- Žnidaršič Žagar, Sabina, *Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, na Kranjskem, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne* (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2002)
- Žuraj, Marko, »Kazenski sodni procesi na okrožnem sodišču v Mariboru v letih 1930-1941 - zgodovinski vidiki,« (doktorska disertacija , Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, 2012).

INTERNETNI VIRI:

- STA, »Na Irskem uzakonili splav v določenih primerih,« (Dnevnik, 30. julij 2013). <http://www.dnevnik.si/svet/na-irskem-uzakonili-splav-v-dolocenih-primerih>, (6. 8. 2013).
- »Medicinski škandal v Avstriji: Prisilno sterilizirali ženske z motnjami v razvoju,« (Dnevnik, 19. september 2012). <http://www.dnevnik.si/svet/1042552739>, (6. 8. 2013).

- Hiperemeza – resnejše obolenje v nosečnosti, značilno za prvo trimesečje, ko ženska pretirano in prepogosto bruha. (»Hiperemeza (Hyperemesis gravidarum)« (Viva). <http://www.viva.si/Bolezni/Ginekologija-in-porodni%C5%A1tvo/4396/Hiperemeza-Hyperemesis-gravidarum> (13. 9. 2013).

VIRI:

ZAKONODAJA:

- Maria Theresia, »Statuto criminale Teresiano [Constitutio criminalis Theresiana],« (Dunaj: s. n., 1772): 240–242.
- *Codice de delitti e delle gravi trasgressioni Politiche* (Dunaj: Gio. Tom. Nob. de Trattkern, 1803), 59–60.
- *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852, št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862, št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega* (Ljubljana: Društvo Pravniki: Národna tiskarna, 1889).
- Metod Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929), 286.
- Lavoslav Hönigsberg, ur., *Zakon o štampi: od 6. avgusta 1925: tekst zakona sa tumačenjima i postojećim sudskim rješenjima* (Zagreb: Tipografije, 1926)
- *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane (1870-1918)*
- *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*
- *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (1941-1945)*

1. ARHIVSKI VIRI:

Arhiv Republike Slovenije:

AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani.

AS 1666, Minka Govekar.

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567.

AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani (1749-1945).

Zgodovinski arhiv Ljubljana:

ZAL 285, Splošno žensko društvo.

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze:

ZAMU 4, Rektorat.

Zgodovinski arhiv Celje:

ZAC 609, Okrožno sodišče Celje.

Pokrajinski arhiv Maribor:

PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor.

Istorijski arhiv Beograd:

IAB 1024, Udruženje univerzitetni obrazovanih žena- sekcija Beograd.

Arhiv Jugoslavije:

AJ 72, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije.

Hrvatski Državni Arhiv

HDA 517, Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja.

2. ČASOPISNI VIRI in REVIJE:

- *Amerikanski Slovenec*
- *Babiški vestnik (1929-1941)*
- *Bogoljub: cerkveni list za Slovence (1919-1941)*
- *Bogoslovni vestnik (1921-1941)*
- *Čas: revija Leonove družbe (1907-1942)*
- *Domoljub: slovenskemu ljudstvu v poduk in zabavo (1919-1941)*
- *Domovina (1921)*
- *Dom in svet (1891) (1902)*
- *Edinost (1922)*
- *Enakopravnost: neodvisen dnevnik za slovenske delavce v Ameriki (1922)*
- *Evgenika (1935-1938)*
- *Geografski vestnik (1928)*
- *Glas naroda (1935-1936)*
- *Glas nedužnih (1935)*

- *Književnost: mesečnik za umetnost in znanost (1932-1935)*
- *Kmetijski list: glasilo Samostojne kmetijske stranke za Slovenijo (13. 7. 1927)*
- *Ilustrirani Slovenec (1930)*
- *Jug (1901)*
- *Jutro (1920-1941)*
- *Jutro: ponedeljska izdaja (1931-1941)*
- *Ljubljanski zvon (1896) (1932) (1934)*
- *Misel in delo (1934-1941)*
- *Mladika. Družinski list s podobami (1924)*
- *Mladost (1922)*
- *Napredna misel: časopis za napredno kulturo (1912-1914)*
- *Naša doba (1930)*
- *Naši zapiski: socialna revija (1907-1914)*
- *Neodvisnost (1936-1937)*
- *Nova Doba (Celje) (1919-1941)*
- *Odmevi 2 (1933)*
- *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice 8 (1933)*
- *Pohod (1934)*
- *Ponedeljek (1929)*
- *Ponedeljski Slovenec (1932-1939)*
- *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko (1902-1935)*
- *Pravni vestnik: list za pravoslovje in pravosodje (1921-1929)*
- *Prelom (1934-1935)*
- *Proboj. Ljubljana : Konzorcij, 1938*
- *Slovan. Mesečnik za književnost, umetnost in prosveto (1915)*
- *Slovenec (1930, 1934-1935)*
- *Slovenka (1897-1902)*
- *Slovenska žena (1912/1913)*
- *Slovenska gospodinja (1905-1914)*
- *Slovenski biografski leksikon (zv. 1) (1925)*
- *Slovenski glasnik: lepoznavsko-podučen list 2 (1859)*
- *Slovenski narod (1886, 1893, 1920, 1923, 1932)*
- *Slovenski pravnik (1934)*
- *Slovenski učitelj*
- *Soča (1912)*
- *Sokolski Glasnik 2 (1920)*
- *Statistički godišnjak (1932-1941).*
- *Sodobnost: neodvisna slovenska revija (1933)*
- *Svoboda: delavski kulturni mesečnik (1929-1934)*
- *Učiteljski tovariš 1929*
- *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*
- *Veda 3 (1913)*
- *Vestnik slovenske krščansko-socijalne zveze*
- *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains (1941-1945)*
- *Vigred: dekliški list (1923-1941)*
- *Vzajemna svoboda: ilustrirana kulturna in družinska revija (1937-1940)*
- *Za resnico (1904)*
- *Zdravniški vestnik (1929-1941)*
- *Zbor : glasilo jugoslovanskega ljudskega gibanja, (1936- 1938)*
- *Zbornik znanstvenih razprav 21 (1945/1946)*
- *Zdravlje : lekarske pouke o zdravlju i bolesi (1919-1941)*
- *Zdravje: priloga prerodu*
- *Ženski pokret (1919- 1938).*
- *Ženski list (1924- 1935).*
- *Ženski svet 15 (1937)*
- *Življenje in svet*

3. MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE:

- Albala, Pauline, ur., *Deset godina rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji : 1928-1938*. (Beograd: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, 1939)
- Breclj, Anton, *Ob viru življenja* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938)
- Bohorič Marjan, *Spolno življenje : kratek oris zdravega in nezdravega spolnega življenja za spolno zrečo mladino (v puberteti) in za ostale starejše ljudi* (Ljubljana: Deziderij, Mizerit, 1940).
- Chlapec Đorđević, Julka, *Sudbina žene* (Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930); Anton Nemilov Vitalievich, *Biološka tragedija žene* (Beograd: Grafika, 1940).
- Chlapec-Đorđević Julko, *Kriza seksualne etike* (Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930)
- Čulinović, Ferdo, *Žena u našem krivičnom pravu* (Beograd: Štampa »Globus«, 1934).
- Ema Deisinger, *Deška predpubertetna doba (doba pred dozorevajočimi leti od 11. Do 14. leta)* (Ljubljana: Komisijiska zaloga Jugoslovanske knjigarne, 1936).
- Demšar Jernej, *Spolne bolezni: z ilustracijami* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1919)
- Derganc, Franc, *Borba zapada in vzhoda : ob stoletnici Tyrševega rojstva* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932).
- Derganc Franc, *Svetozor: prvi zvezek izbranih esejev* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936)
- Grafenauer, Milica, *Ljubezen, zakon, družina* (Gorica: Gor. Mohorjeva družba);
- Grafenauer, Milica, *Iz duhovnega življenja družine* (Celje: Družba sv. Mohorja, 1938).
- Goršič France, *Socialna zaščita otrok in mladine* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1921).
- Hodann, Max, *Ali prinaša otroke res štoraklja* (Ljubljana: Zal. "Žena in Dom"), 1937.
- Holländer Michael, *Kako naj se žena obvaruje spočetja in nosečnosti?* (Zagreb: Neva, 1927).
- *Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine* (Ljubljana: Tiskarna Slovenija, 1937).
- Kus-Nikolajev, Mirko, *Laž rasizma* (Zagreb : Radnička Štampa, 1934).
- Kveder Zofka, *Misterij žene* (Kisovec: Multima, 2012 (Kindle Edition))
- *Kveder Zofka, Njeno življenje* (Maribor: založba Obzorja, 1980).
- Nemilov Anton Vitalievich, *Biološka tragedija žene* (Beograd: Grafika, 1940).
- Pavlin, Jernej, »Evolucijska razlaga religije,« v *Za resnico*, ur. Andrej Orehek (Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1904), 39-56.
- Paul Adam, *Zablode ljubavnega življenja* (Zagreb: Neva, 1929)
- Pirc, Ivo, *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922-1936 : spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani* (Ljubljana : Higijenski zavod, 1938), 238.
- Robida, Ivan, *Psihične motnje na alkoholni podlagi s posebnim ozirom na forum*, Založništvo Umetniška propaganda Ljubljana, 1921, Ljubljana, str. 110.)
- *Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: redovan saziv za 1926/27. god. Knj. 1: (od I predhodnog do XXVII redovnog sastanka): pretres zakonskog predloga o vrhovnoj državnoj upravi i o kaznenom zakoniku* (Beograd: Narodna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1927), 303-305.
- Škerlj Božo, *Sredstva negativne evgenike* (Ljubljana: s. n., 1934).
- Škerlj Božo, *O človeških rasah in o rasizmu* (Ljubljani : Slovenski knjižni zavod, 1949).
- Škerlj Božo, "The Mankind Quarterly," *Man* 60 (1960): 172-173.
- Van de Velde, Theodor Hendrik, *Popolni zakon* (Ljubljana: Umetniška propaganda, 1936).
- Vodopivec-Černe, Katja »Statistična metoda v kriminalni etiologiji: disertacija za dosego doktorske časti, obranjena 11. decembra 1943« (doktorska dosertacija, Univerza v Ljubljani, 1944)
- Zelić, M., *Sredstva protiv začeca u cilju regulacije rađanja,« v Naučni rad XVI godišnji skupa jugoslovenskog lekarskog društva* (Beograd, 1935), 282-326
- Zupanić, Niko, *Evgenika dr. Ivana Tavčarja* (Ljubljana: N. Zupanić, 1921).
- Zugen Eugen, *Večni greh ljubezni med moškim in žensko* (Zagreb: [Merkantile], 1929).
- Živković, Andrija, *Eugenika i moral* (Zagreb: Hrvatska bogoslovska akademija, 1933).

4. ROKOPISNO GRADIVO:

- Korespondenca Boža Škerlja, 1926-1945, Biološka knjižnica, Biotehnična fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Eugenio Galvani, »Pensieri sul matrimonio,« (doktorska naloga, Università di Pavia, 1859).

SUMMARY

This dissertation focuses on the public and private aspects of fertility strategies of the Slovenes in the first Yugoslavia. In the Kingdom of Yugoslavia, as in other European countries, the interwar period was highly marked by pronatalistic and eugenic initiatives by the authorities and other influential social groups, concerned with the decreasing quantity and quality of the population and the increasing number of criminal abortions.

The first section presents some legal developments regarding the subject. The focus is especially on the Austrian Penal code of 1852 and Yugoslavian Criminal Penal Code of 1930, exposing the continuities and changes in the regulation of abortion.

The next section concentrates on the analysis of public discourses on the problems of depopulation and criminal abortion in the Slovene media of the period. As it is shown, the argumentations regarding the subject depended heavily on the professional, political and ideological background of the authors.

After that, the focus is turned towards the problem of the qualitative demography, namely eugenics. This subject gained popularity in the interwar period also in Yugoslavia. However it did not lead to compulsory sterilizations like in some other European countries. The aim of this thesis is to describe the societies, institutions and individuals that promoted eugenics in Slovenian lands, placing them also in the wider Yugoslav and European context. One of the main sources on the subject is the correspondence of Božo Škerlj, the leading Slovene eugenicist. His letters, which are stored at the *Biotechnical faculty* (University of Ljubljana), have not only added new information to his biography, but have also enabled me to partly reconstruct the network of Yugoslav and also European eugenicists and their legacy. Pronatalist as well eugenic discourses were forms of the phenomena that Michel Foucault called biopolitics. In order to *fulfill the interests of the authorities they disciplined the human body*, especially the female body. It is thus important to analyze how women reacted to those discourses and how they fought to obtain (or regain) their reproductive rights. Various sources on women's groups and (Slovene or more broadly Yugoslav) women's journals helped me to shed light on the matter.

The last part of my presentation deals with the intimate stories of women who had abortions and on the stories of people (midwives, doctors, etc.) who performed illegal abortions. For that purpose I researched sources of District courts in the archives in Ljubljana, Maribor and Celje and collected about 120 cases of abortion charges. These documents enabled me to answer questions such as: For which reasons did women have illegal abortions? What were the fees for illegal abortionists? Which objects were used to perform these abortions? What were the reasons for bringing these cases to court? etc.

ZAHVALA

Zahvaljujem se prof. dr. Marti Verginelli za dolgoletno mentorstvo, vse spodbude in raziskovalni navdih ter dr. Ireni Selišnik, dr. Urški Strle in dr. Petri Testen za tovariško podporo. Prav tako se zahvaljujem doc. dr. Igorju Pribcu za začetno idejo, prof. dr. Mariusu Turdi za številne koristne raziskovalne namige in motivacijo. Doc. dr. Ireni Rožman se zahvaljujem za strokovne debate. Zahvaljujem se tudi vsem, ki so mi pomagali pri pridobivanju arhivskega gradiva, zlasti doc. dr. Petri Golja in njenim sodelavkam na Biotehnični fakulteti, kjer sem pridobila neprecenljive podatke o Škerljevi korespondenci. Juretu Preglau se zahvaljujem za pomoč pri grafični izdelavi grafov o Škerljevi korespondenci.

Mami Zvezdi in možu Dejanu se zahvaljujem za vso potrpljenje in pomoč ter požrtvovalnost. Brez vaju mi ne bi uspelo.